

ФЁДОР ДОСТОЕВСКИЙ

ТЕЛБА

Роман

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981

*Иброҳим Ғафуров
таржимаси*

Достоевский Ф. М.

Телба: Тўрт қисмдан иборат роман/ [Иброҳим Ғафуров тарж].—Т:
Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.—656 б.

Бу фавқулодда буюк асарнинг қаҳрамони князь Минкин улуг бобомиз Алишер Навоий
яратган Мажнун сиймосига жуда ўхшайди. Князь Минкин худди Мажнун каби ишқ мубтало-
си, худди Мажнун каби ошуфта, дово, олижаноб ға садоқатли... Унинг қалбида беҳад
тӯзал интилишлар ва инсоний терар кечинамаларнинг шамчироги ёниб туради. Фақат интилиш-
лари атрофдагиларга телбалик бўлиб кўринади. Холбуки, унинг барча ҳатти-ҳаракатлари
Шафқат, Мұхаббат, Олижанобликка бўйсунади ва шулардан келиб чиқади.

Роман инсон фожиаларининг шекспирона қудрати билан китобхонни лол қиласади.

Достоевский Ф. М. Идиот. Роман.

Р |

Д 70301 — 199
М 352(04) — 81 122 — 80 4702010100

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 й. (Тарж.)

БИРИНЧИ ҚИСМ

Ноябрнинг охирлари, илмилиқ кунлар. Эрталаб соат тўқ-қизэларда Петербург — Варшава темир йўлининг поезди шитоб билан Петербургга кириб бормоқда. Ҳаво шунчалар туманини ва рутубатли эдик, тонг базур кўзини очди; вагон ойнасидан қараб йўлнинг ҳар икки томонида ўн қадам наридаги нарсаларни илғаб олиб бўлмасди. Йўловчилар орасида чет элдан қайтаётганлар ҳам бор эди; бироқ учинчи табақа учун ажратилган бўлинмаларда одам гавжумроқ, булар аксари ўз ишташвиши билан юрган шу яқин-атрофларда истиқомат қилувчи одми кишилар эди. Одатдагидай ҳамма ҳориган, туни билан ухламасдан қовоқлар ўшишган, совқотишиб, қалтирашган, ҳамманинг тузи оқарган, одамларнинг юзларига туманинг нуқси урганди.

Учинчи табақа вагонлардан бирида тонг саҳардан бери икки йўловчи ойна олдида рўбарё туриб кетиб боришарди — уларнинг ҳар икковлари ҳам ёш, ҳар икковлари ҳам салтисуввой, ҳар икковлари ҳам одмироқ кийинган, ҳар икковларининг турқи таровати ҳам жуда бошқача ва ниҳоят, ҳар икковларининг ҳам бир-бирлари билан гаплашгилари бор эди. Агарда улар бир-бирларининг шу тобдаги ҳол-аҳволларини билганларида эди, унда тақдир қандай қилиб ўзларини Петербург — Варшава поездининг учинчи табақа вагонида ғалати бир тарзда учраштириб бетма-бет ўтқазиб қўйганига албатта ҳайрон қолиб ёқаларини ушлашган бўлар эдилар. Уларнинг бири бўйчан, йигирма еттиларга кирган, соchlари қорамтири ва жингалак, кичкина кўзлари ўтдай ёниб турган бир одам эди. Унинг бурни гўштдор ва пучуқ, юз суклари туртиб чиққанди; юпқа лабларидан кибрли, сур, истеҳзога тўлиқ заҳарли табассум ари-

масди; аммо манглайи кенг ва баланд бўлиб, юзи иягида томон беўхшов хунук чўзилиб тушган, лекин манглайи кенг ва хушбичим бўлганидан юзининг бу нуқсони унчалик кўзга ташланмасди. Юзининг мурдадек оппоқ оқарганлиги дарров кўзга ташлашар ва кўринишдан хийла бақувват бўлишига қарамай, йигитни пажмурда ва ҳорғин қилиб кўрсатар, шу билан бирга унинг чехрасига аллақандай эҳтирослар изтиробини чекаётгандай бир ифода бағишилар ва бу унинг сурбетлик билан тўнг тиржайиб туриши, сур ва бетамиз, такаббур бўқишига сира қовушмас эди. У иссиқ кийинган, устига кенг-мўл қўзи терисидан тикилган қора пўстин илган, кечани ҳам шу пўстинга ўраниб ўтказганди, ваҳоланки, унинг қўшниси рус ўлкасининг ноябрда бўладиган совуқ рутубати қандай бўлишини ўз жонида туйган, бундай совуққа ўрганмаганиданми, кечаси билан эти увушиб жунжикиб чиққанди. У устига кенггина ва хийла қалин енгез, лекин бошга иладиган каттакон қалпоги бўлган хирқа ташланганди, одатда қиши пайтлари узоқ чет ўлкаларда, Швейцарияда ё бўлмасам, шимолий Италиядами йўлда юрувчилар худди шунақа хирқа кийиб юришади, лекин албатта улар юрадиган йўллар, айтайлик, Эйдtkунендан Петербурггача бўлган йўлларга сира ўхшамайди. Лекин Италия учун яроқли ва қўл келган нарса Россияга сира ярамай қоларкан. Бўркли хирқа кийған кимса ёши йигирма олти ёхуд йигирма еттиларга бориб қолган, анча бўйдор, қуюқ соchlари оч сарғишдан келган, чакаклари ичига ботган ва бир тутамгина, оппоқ оқариб турган, дикрайган соқол қўйган йигит киши эди. Унинг кўзлари катта-катта, мовий, синчков боқарди; нигоҳи аллақандай осойишта, лекин оғир, қандайдир ғалати бир ифодага тўлиқ эдики, баъзи кишилар бир қарашдаёқ бу одамнинг тутқаноги борлигини сезиб олардилар. Дарвоқе, йигитнинг истараси иссиқ, чехраси нозик ва қонсиз эди, лекин ҳозир аёздан тузи ўчиб, кўкариб кетганди. Унинг қўлида эски, тўзғиган юпқа ипак газламага ўралган иочоргина тугун бўлиб, афтидан, бор-йўқ юки шунга жойланган эди. Оёғи ва таг пошиаси қалин хорижий бошмоқ ва сирма иштон кийганди, буларнинг ҳаммаси русларникига ўхшамасди. Пўстинга ўралган қора соч шериги бир чеккаси бекорчиликдан буларнинг ҳаммасига разм солиб чиқди ва ниҳоят, бетамизлик билан илжайиб туриб,— одамзод болалари ўзларига ўхшаган бошқа бироннинг бахтсизлигини кўрганда мана шундай менсимасдан, беандиша кулиб қўядилар,— сўради:

— Совуқми?

У елкасини учирив қўйди.

— Жуда ҳам,— деб дарҳол жавоб берди ҳамроҳи,— қаранг-а, ҳали бу илмилиқ куз кунлари тағин. Қора совуқ бўлса, нима

бўларди? Бизда бунчалар совуқ деб ўйламаган эканман. Эсимдан чиқибди.

- Чет элданми дейман?
- Ҳа, Швейцариядан.
- Фу! Сизни қаранг!..

Қора соч йигит ҳуштак чалиб юборди ва хаҳолади.

Гурунг бошланди. Швейцария хирқасини кийган, ўзи оқ-сариқдан келган йигит қорамағиз қўшнисининг ҳамма саволларига дарҳол ҳайратланарли даражада бажонидил жавоб берар ва ҳатто баъзи саволлар бутунлай менсимасдан, ножӯя, ноўрин, бепарволик билан берилаётганидан андак бўлсин шубҳага бормасди. Жавоб бераркан, ростдан ҳам Россияяда узоқ вақт — тўрт йилдан ортикроқ бўлмаганлигини, аллақандай ғалати асаб касаллиги, тутқаноқми-еӣ, ишқилиб, шундай бир касал билан чет элга даволаниш учун юборилганлигини сўзлади. Уни тингларкан, қорамағиз йигит бир неча бор иршайиб қўйди. Айниқса: «Хўш, даволаб қўйишдими?» — деган саволга,mallа йигит, «йўқ, тузатишолмади», деб жавоб қилганда, ўзини тўхтатолмай кулиб юборди.

— Ҳе! Пулни дейман, тўлабсизу чув тушибсиз-да, биз бўлсак, бу ерда туриб уларни осмонга кўтарамиз, — деди заҳарханда қилиб қорамағиз йигит.

— Ҳақ гапни айтдингиз! — деб гапга аралашди уларнинг ёнида ўтирган, бефаросатлик билан палапартиш кийинган, умр бўйи пастроқ мансабдаги ишларни қилиб шундан нарига ўтмаган хизматчиларга ўҳашаш, қирқларга борган, яғриндор, бақувват, бурни қизарган, юзини ҳуснбузар босган жаноб, — ҳақ гапни айтдингиз, фақат руҳнинг бугун куч-мадорини текиндан-текин сўриб олишяпти!

— О, менинг йўлим бошқачароқ, сиз янглишапсиз, — деб секингина унинг гапини илиб кетди мулоийим овоз билан Швейцариядан келаётган киши, — тўғри, мен бир нарса деёлмайман, чунки ҳамма гаплардан хабардор эмасман, лекин мени даволаган доктор бу ёққа келаётганимда чўнтағидаги қолган-қутган пулларини ҳам менга йўлга деб берди, яна икки йилча мени ўзи текинга боқди.

— Нима, бу пулинни тўлайдиган одам йўқмиди дейман? — сўради қорамағиз йигит.

— Шундай, у ерда пайтимда мени таъминлаб турган жаноб Павлишев икки йил бўлди, ўлиб қолди, кейин мен бу ёқдаги узоқ қариндошим генералнинг хотини Епанчинага хат ёзган эдим, лекин жавоб олмадим. Кейин шундай кела-вердим.

— Қаерга келдингиз?

— Қаерга тушасиз демоқчимисиз?.. Ўзим ҳам билмайман ҳали, рости... шу...

— Үзингиз билмайсизми ҳали?

Уни тинглаб турган ҳар иккала киши яна хахолаб кулишди.

— Менимча, манави тугунчага ҳам бутун ҳаёт-мамётингиз тугилган бўлса керак?— сўради қорамагиз йигит.

— Бошимни гаровга қўйманки, худди шундай,— деб илиб кетди ҳаддан зиёда мамнун қиёфала бурни қизил хизматчи,— юқ вагонларида бошқа ҳеч қандай бағал-бисотлари йўқлиги аён кўриниб турибди, камбағаллик айб эмас, ранг кўр, ҳол сўр, деб шуни айтадилар.

Дарвоқе, бу гапда жон бор эди: малла йигит дарров, ҳаддан ташқари шоша-пиша буни ўзи тан олди.

— Тугунчангизнинг ҳар ҳолда бальзи бир жиҳатдан қиммати йўқ эмас,— деб давом этди хизматчи мириқиб кулишиб олгандан сўнг (қизиги шундаки, тугунчанинг эгаси ўзи ҳам ниҳоят уларга қўшилишиб кула бошлади, кулги устига кулги бўлди),— калламни гаровга қўйманки, тугунчада хорижий мамлакатнинг олтин наполеондорларию фридрихсдорлари ва Голландия арабийлари ошиб-тошиб ётмаганилиги равшан, иккинчи томондан, оёғингиздаги чет элда тикилган бошмоқ билан сирма иштонга қараган заҳоти аҳвол маълум бўлади-қуяди, аммо... тугунчангиз ёнига гўё сизга қариндош бўлмиш генерал ойим Епанчинани қўшадиган бўлсак, унда тугунчанинг қиммати бирмунча кўтарила-ди, лекин башарти, чиндан ҳам агар генерал ойим Епанчина сизга қариндош бўлса ва мабодо, сиз фаромуш қилмаётган бўлсангиз... одамзод баъзан шундай фаромуш қилади, айниқса... хомхаёл бўлса...

— О, сиз яна тўғри топдингиз,— унинг гапини илиб кетди малла йигит,— ахир, ростдан ҳам фаромуш қилибман, яъни қариндош эмас, десам ҳам бўлади: рост, ўшанда ҳечам ажабланганим йўқ менга жавоб хати ёзмаганиларига. Шуни кутгандим.

— Хатни жўнатиш учун бекор чиқимдор бўлибсиз. Ҳм... Жуда ҳам содда, кўнгилчан йигит экансиз, баракалла! Ҳм... генерал Епанчинни бўлса биламиз, нега десангиз, ҳаммага маълум-машҳур одам; сизни Швейцарияда таъминлаб турган марҳум жаноб Павлишевни ҳам биламиз, фақат бу ўша Николай Андреевич Павлишев бўлса, чунки улар ўзи иккита, амакиваччалар. Биттаси ҳалим Қrimda турари, марҳум Николай Андреевич бўлса ҳурматга лойиқ, эътиборли зот эдилар, ўз вақтида тўрт минг одамлари бўларди у кишининг....

— Худдий шундай, у кишининг исмлари Николай Андреевич Павлишев эди,— деб жавоб берди йигит ва ҳамма нарсани биладиган жанобга синчковлик билан тикилиб қаради.

Мана шундай ҳамма нарсани биладиган жаноблар маълум бир ижтимоий табақа ичди онда-сонда эмас, ҳатто кўплаб учраб турадилар. Улар ҳамма нарсани биладилар, уларнинг бутун ташвишлари, бутун қобилиятлари, бутун ўй-фиралари фақат бир нарсага қаратилган бўлади, бу албатта, ҳозирги замон мутафаккирларининг тили билан айтганда, уларда бошқа зарур ҳаётий қизиқишлар ва қарашларнинг йўқлиги натижасида рўй беради. Дарвоҷе, «ҳамма нарсани билади», деганда торроқ доирадаги нарсаларни назарда тутмоқ керак: фалончи қаерда хизмат қиласи, кимлар билан таниш-билиш, сармояси қанча, қаерда губернатор бўлган, кимга уйланган, хотини қанча сеп билан келган, ким билан тоға-жияну, кимга амакивачча бўлади ва ҳоказо, ҳаммаси шунга ўхшаган иқир-чикир гаплар. Ҳамма нарсани биладиганларнинг кўпчилиги аксар тирсаклари тешилган ҳолда юрадилар ва ойнга ўн етти сўм маош олиб кун кўрадилар. Уларга ҳаётининг бутун иқир-чикирларигача маълум ўша одамлар бу нарсаларнинг уларга нима кераги борлигига ақллари бовар қилмаган бўларди, албатта, ваҳоланки, уларнинг кўплари илм тусини ола бошлаган бу билимларидан мамнун бўлиб, фахрланиб юрадилар, ўз кўзларига ўзлари алланечук кўриниб, ҳатто энг юксак руҳий лаззат ҳам қиласидар. Илм бўлганда ҳам жозибали илм. Мен мана шу соҳада ўзларининг энг олий мақсад ва интилишларига эришган ва эришаётган олимлар, адабиётчилар, шоирлар, сиёсатдонларни кўрганман, улар ҳатто фақат шу йўл билан юқори мансабларга кўтарилганликларини биламан. Мана шу гурунг давомида қорамағиз йигит тинмасдан эснар, зерикиб ҳадеб дарчага қарап ва манзилга етиб боришиларини бетоқатлик билан кутарди. У аллақандай паришон, ҳа, алланечук жуда паришон эди, нимадандир безовта бўлаётганда ўхшарди, ҳатто баъзан қандайдир ғалати бўлиб кетарди: баъзан бўлаётган гап-сўзларни эшитиб-эшитмас, кўриб-кўрмас, кулар ва лекин нимага кулаётгандигини ўзи ҳам билмас ва англамас эди.

— Ижозат этеалар, ким билан танишиш шарафига...— деб тугунча кўтарган малла йигитга кутилмагандан мурожаат этиб қолди юзига ҳуснibuszar тошган жаноб.

— Князь Лев Николаевич Мишкин,— деди дарҳол ҳозиржавоблик билан йигит.

— Князь Мишкин? Лев Николаевич? Эшитмаганман. Йўқ, эшитмаган эканман,— деди ўйчан ҳолатда хизматчи,— мен умуман исмни айттаётганим йўқ, жуда тарихий ном. Қарамзиннинг тарих китобидан топса бўлади, албатта учрайди бу ном, мен ном эгасини назарда тутаётган эдим, шу князь Мишкинларнинг ўзлари ҳам ҳеч қаерда кўринмай колдилар, ҳатто овозалари ҳам қулоққа чалинмайди.

— О, нимасини айтасиз! — шу заҳоти жавоб қилди князь, — князь Мишкинлардан энди ҳеч ким қолмаган мендан бошқа; назаримда, мён энг сўнгисиман. Ота-боболаримга келсак, улар яккақўргонли¹ хизматчилардан бўлганлар. Айтгандай, отам юнкерлардан, қўшинда подпоручик бўлган. Лекин билмайман, қандай қилиб генерал ойим Епанчина кияжна Мишкиналардан бўлиб қолган, у ҳам шу урганинг охиргиси ҳисоб....

— Ҳе-ҳе-ҳе! Урганинг охиргиси ҳисоб! Ҳе-ҳе! Гапни бурганингизни қаранг,— ҳиринглади хизматчи.

Қорамагиз йигит ҳам илжайди. Малла йигит ўзи ҳам билмай анчайин бир сўз. ўйини қилиб қўйганига хийла ажабланди.

— Биласизми, мен ўйламай айтиб юборибман, — деб изоҳ берди у ниҳоят ҳамон ажабланганча.

— Бўлди, тушунарли, тушунарли,— кулиб тасдиқлади хизматчи.

— Ўзингиз ҳам, князь, у ёқда илм ўргандингизми профессордан дейман? — кутилмаганда сўраб қолди қорамагиз йигит.

— Шундай... ўргандим...

— Мана мен ҳеч қачон ҳеч нимаси ўрганмаганман.

— Мен ҳам озроқ у-буни ўргандим, холос,— деб қўйди князь худди кечирим сўрагандай бўлиб.— Касаллигим боисидан мени мунтазам ўқитишмади.

— Рогожинларни биласизми? — тезгина сўради қорамагиз йигит.

— Йўқ, билмайман, эшифтагайман. Ахир мён Россияда кўп оламларни билмайман, Рогожин сиз бўласизми?

— Ҳа, мен, Рогожин Парфен.

— Парфен? Э, бу ўша аиави Рогожинлар эмасми мабодо... — ҳаддан ортиқ билағонлик билан гап бошлади хизматчи.

— Ҳа, ўша, ўшалардан,— деб дарҳол қўрслик ва бесабрлик билан унинг гапини бўлди қорамагиз йигит, дарвоҷе, у ҳали юзинга ҳуснбузар тошган хизматчига бир оғиз ҳам гапирмаган, бошидан фақат князнинг ўзи билан сўзлашиб келмоқдайди.

— Э-ҳа... бу қандоқ бўлди? — ҳайратдан шамдай қотиб қолди хизматчи кўзлари ола-кула бўлганча, сўнг шу заҳоти унинг юзида қулларча ялтоқланиш ва ҳатто қўрқув аломатлари зоҳир бўла бошлади,— бу ўша азалдан фахрий гражданин бўлган, бундан бир ой илгари ўлган ва икки ярим миллион сўм сармоя қолдирган муҳтарам Семен Парфенович Рогожинин айт-ялсизми?

— Сен қаердан билдинг у икки ярим миллион соф сармоя

¹ Яккақ ўғонли (однодворец)—подшоликдан хизматлари эвазига ҳовли-жой, хўжалик олган майдा хизматчилар.

қолдирганини?— кесди упинг гапини қорамағиз йигит, ҳамон хизматчининг бетига қарағни ўзига эп кўрмасдан,— буни қаранг! (князга уни кўрсатиб имлади) худди бир нарса бўлиб қоладигандек, нега энди дарров думларини ликиллатиб қолишида, ҳайронман? Лекин рост айтади, чиндан отам ўлди, мен бўлсан мана бир ойдан кейин Псковдан этигимни ҳам кияр-кймай уйга қайтиб келяпман. На ярамас иним ва на ойим пул юборишиди ва на хат-хабар қилишди — миқ эгмай ўтиришибди! Итмисан, одаммисан дейишмайди! Псковда иситмалаб бир ой ётиб қолибман!..

— Мана энди бир миллиондан ортиқроқ пул биратўла чангалингизга киради, яна бу хамир учидан патир, ё раббим-е!— чапак чалиб юборди хизматчи.

— Унга нима керак ўзи, ол-а, тавба қилдим!— жуда ҳам ёқтирилмасдан ғижиниб яна у томонга имлади Рогожин,— ахир мен сенга бир тийин ҳам бермайман, оёғингни осмондан қилиб олдимда ликиллаб юрсанг ҳам бермайман.

— Юрман ҳам, юрганим бўлсин.

— Ол-а! Бермайман дедим, бермайман, менга деса етти кун ўйин тушсанг ҳам бермайман!

— Майли, берма! Ким бўлибман, берма! Барибир мен ўйин тушаман. Хотинимни, майда болаларимни ташлаб кетсан кетамки, лекин сенинг олдингда ўйнайман. Жоним қурбон бўлсин!

— Туф-е! сенга!— тупурди қорамағиз йигит.— Беш ҳафта бурун, мен ҳам сиздек бўлиб,— князга қаратса деди у, — битта тугунча билан отамдан Псковга, холамникига қочиб кетдим; иситмам тутиб у ерда ётиб қолдим, отам мен йўғимда ўлиб қолибди. Кондрашка шикаст берибди. Марҳумни худо раҳмат қилсин, лекин ўшанда сал бўлмаса мени ўлдириб қўяёзувди! Ишонасизми, князъ, худо ҳаққи! Агар қочиб кетмасам, ўлдиради ҳам.

— Унинг жаҳлини чиқарувдингизми?— сўради князъ пўстин кийган миллионерга бошқача бир қизиқиши билан разм соларкан. Гарчи миллионнинг ўзи ва мерос олиш ҳам антиқа бир ҳодиса саналиши мумкин бўлса-да, князни яна бошқа алланималар ҳайрон қилган ва қизиқтириб қўйганди; бунинг устига Рогожиннинг ўзи гарчи маънавий томондан бирор билан сухбатлашишга эҳтиёжманд бўлмаса ҳам нима учундир ўз-ўзидан князъ билан гаплашгиси келиб қолди; эҳтимол, одамшавандаликдан эмас, хаёли паришон бўлиб турганидан шундай бўлганни; ташвишлардан, ҳаяжондан, кимнинг юзига қараб, нима ҳақда бўлмасин, валақлаб ўтиргиси келгандир. Афтидан, ҳалигача унинг иситмаси пасаймаганга ўхшар, ҳали ҳам ич-ичидан қалтироқ тутиб келаётгандек эди. Ҳизматчи эса, Рогожиннинг

олдида етти букилиб турар, нафас олишга ботинмас, унинг ҳар бир сўзини дурри жавоҳир ўрнида қабул қиларди.

— Жаҳали чиқишига-ку, чиққан-а, жаҳали чиқса арзирди ҳам балки,— жавоб берди Рогожин,— лекин ҳаммадан ҳам укам жонимни суғуриб олди. Ойимга нима ҳам деб бўлади, қариб-чириб қолган, Четъя-Минеяни ўқиб, кампирларни йигиб ўтиради, укам Сенъканинг айтгани айтган, дегани деган. Бўлмаса нега дарров менга хабар қилмади? Биламиз жуда! Тўғри, мен ўшанда ҳушимдан кетиб ётувдим. Телеграмма юборилган эди, деб ҳам айтишапти! Телеграммаси холамнинг қўлига тегибди. Холам бўлса ўттиз йилдан бери ёлғиз боши билан туради, эрталабдан тун қоронғисигача телба-ёзиқлар билан ўтиргани ўтирган. Тарки дунё қилганми десангиз, тарки дунё қилмаган, лекин тарки дунё қилгандан бешбаттар бўлиб қолган. Телеграммани кўриб ўтакаси ёрилиб кетибди ва очиб кўрмасданоқ почтага қайтариб берибди, ҳалигача ўша ерда ётган экан. Яхшиямки, Конев, Василий Васильич бор экан, жонга ора кирди, ҳаммасини ёзиб маълум қилди. Падаримизнинг тобутига ёпилган ўртукният қўйма олтин шокиласи бор эди, укам уларни қирқиб олибди: «Э-ҳа, булар фалон пул туради!»— деб. Агар истасам шунинг ўзи уни Сибирь қилиш учун етиб ортади, негаки бу шаккоклик. Ҳей, башарангни ел егур, тасқара, менга қара!— деди у хизматчига қаратади.— Қонун бўйича қандай: шаккокликми?

— Шаккоклик! Шаккоклик!— дарҳол тасдиқлади хизматчи.

— Сибирми?

— Сибирь, Сибирь! Ўша заҳоти Сибирь!

— Улар ҳалигача мени қасал деб ўйлаб юришибди, — давом этди Рогожин князга қараб,— мен бўлсан, ғинг демай, қасал бўлсан ҳам вагонга чиқдим, мана боряпман. Оч дарвозаларни, укажоним Семен Семенич! Биламан, марҳум отамнинг қулоғига у мени хўп чақарди. Мен Настасья Филипповнани деб ўшанда отамни хафа қилганим тўғри. Ўзим айборман. Гуноҳ қилиб қўйдим.

— Настасья Филипповна дейсизми? — тилёғламалик билан сўради хизматчи пиманидир фикрлагандай бўлиб.

— Сен уни билмайсан! — бетоқат бўлиб қичқирди Рогожин.

— Йўқ, биламан! — деб ғолибона жавоб берди хизматчи.

— Оббо сен-ей! Настасья Филипповна битта эмасдир! Тўғрисини айтсанам, ўзинг ҳам бориб турган сур ҳайвон экансан! Ўзим билувдим-а, шунга ўҳшаган бир махлуқ дарров менга осилиб олишини! — деб давом этди у князга қараб.

— Биламан, биламан!— хира бўлиб олди хизматчи. — Лебедев билади! Сиз, жаноби олийлари, билмайсан деб таъна қиляп-

сиз, билишимни исбот қилайми? Бу ўша Настасья Филипповна бўлади, биламан, падари бузрукворингиз у туфайли орқангизни бодрезак таёғи билан силаганлар. Настасья Филипповна деганингиз Барашкова бўлади, оқсуяк хонимлардан, уни ҳам бир ҳисобда княжна дейиш мумкин, Тоцкий деган одам билан дон олишиб юради, Афанасий Иванович, донғи чиққан капиталист ва мулкдор, турли компания ва жамиятларнинг аъзоси дейишиди у одамни, генерал Епанчин билан бу ишларда тиллари бир, жуда қалин эмишлар...

— Эҳ-ҳе,вой сени қара-ю!— ниҳоят чиндан ҳам ҳайратланди Рогожин,— оббо, ҳувори, бу ростдан ҳам биладиганга ўхшайди.

— Ҳаммасини билади! Лебедев ҳаммасини билади! Мен, жаноби олийлари Лихачев Алексашка билан икки ой бирга юрганман, унинг ҳам отаси ўлган эди, ўшанда кирмаган кўчам, қилмаган ишим қолмаган, ҳа, кейин у Лебедевсиз туролмайдиган бўлди. Ҳозир у қарзга ботиб қамалиб ўтирибди. Ўша пайтларда у Арманс борми, Коралия борми, княгиня Пацкая борми, Настасья Филипповна борми, ҳаммасини қўлдан ўтказган эди, э, нимасини айтасиз, қандай ишларни қилиб юбормади у.

— Настасья Филипповна? Наҳотки у Лихачев билан...— газаб билан унга қаради Рогожин ва ҳатто лаблари қалтираб, гезариб кетди.

— Б-бекор гап! Б-бекор гап! Бекорнинг худди ўзи!— лабини тишлаганча шоша-пиша деди хизматчи,— қ-қанча пулларни совуриб ҳам эплай олмади уни Лихачев! Йўқ, у Арманс эмас. Уига Тоцкийдан бошқанинг қўли тегмаган. Биласизми, оқшомлари Большой театрда ёки Француз театрида ўзининг маҳсус ложасида ўтирадиган одам. Офицерлар ўртасида юрган гийбат гаплар оз дейсизми, ҳаммаси қуруқ, ҳавоий мишмишлар: «Қаранглар, ана — ўша Настасья Филипповна деганлари шу хотин бўлади», деганга ўхшаш олди-қочдилар, холос, бошка ҳаммаси гирт ёлғон! Чунки гапирадиган гапнинг ўзи йўқ.

— Ростдан шундай бўлган,— қовоқ-тумшугини уйиб деди Рогожин,— ўшанда ҳам менга Залёжев айтиб берувди. Ўшанда десангиз, князь, мен отамнинг эски чопонида Невскийдан чопиб ўтаётувдим, ўша хотин денг, магазиндан чиқміб қолса бўладими, каретага ўтирди. Жонимга ўт тушгандай бўлди. Залёжевни қўриб қолдим, юришини кўрсангиз, энди, худди сартарошнинг мирзаси дейсиз, бизга ўхшаганларни назар-писанд қилмайди, кўзига яна ойнак ҳам қистириб олган бачағар, биз бўлсак, отамнинг измидан чиқмай эски этик билан ёвғон шўрава ичиб юраверган эканмиз. Бу дейди, сенинг тенгинг эмас, дейди,

бу киягиня дейди, оти Настасья Филипповна, фамилияси Барашкова. Тоцкий билан туради, дейди. Тоцкий бўлса ундан қандай қилиб қутуланини билмай юрибди, дейди, унинг ёши ҳам анча ерга бориб қолган, эллик бешга кирган дейди, энди бутун Петербургда манаман деган энг гўзал қизга уйланмоқчи, дейди. Истасанг, шу бугунини ўзидаёк Настасья Филипповнани Большой театрда кўришинг мумкин, дейди, у балетга тушади, ўз ложасида, бенуарда ўтиради, дейди. Отамиз балет у ёқда турсин, берироғига ҳам қўймасди, гинг деб кўринг-чи, ўлдириб қўя қоларди! Лекин шундай бўлса ҳам бирон соатга унинг кўзини шамғалат қилиб қочдиму бориб яна Настасья Филипповнани кўрдим; ўша куни кечаси мижжа қоқмай чиқдим. Эрталаб турсам, отам менга иккита беш процентли қофоз берди, ҳар бири беш минг сўмдан, бориб дейди, алмаштириб кел, етти минг беш юз сўмини Андреевнинг идорасига элтиб бер, уни тўлагандан кейин бошқа ҳеч қаерга кирмасдан тўғри менинг қўлимга тутқазасан, дейди; сени кутиб ўтираман, дейди. Қофозларни пулга алмаштиридим, чўнтакка солдим, лекин Андреевнинг олдига кириб ўтирамадим, ҳеч қаёққа қарамасдан тўғри инглиз дўконига бордиму пулшинг ҳаммасига бир жуфт исирга танлаб олдим, ҳар биттасининг худди ёнгоқдек-ёнгоқдек келадиган гавҳари бор дeng, тўрт юз сўм қарз бўлиб қолдим, отимни айтдим, майли, деб ишониши. Исирғани олиб Залёжевни топдим: аҳвол шундай, шундай, оғайни, юр, Настасья Филипповнага олиб бор, дедим. Қетдик. Ўшанда на оёғимнинг тагини кўраман, на олдимдагини биламан, на ёнимдагини, кўзим тиниб кетган, ақлим шошган дeng жуда, ҳеч нарса эсимда ийқ. Тўғри унинг уйига кириб бордик, ўзи олдимизга пешвуз чиқди. Мен ўшанда ўзимни, кимлигимни унга айтольмадим; «мана шу Парфен Рогожин дегандан,— деб бидиллади Залёжев,— кечаги учрашув шарафига ҳадя; марҳамат қилиб қабул этсангиз». Очиб, қўлига олиб кўрди, табассум қилди. «Дўстингиз жаноб Рогожинга, туҳфаси учун ташаккур айтиб қўйинг»,— деди-ю таъзим қилиб чиқиб кетди. Шу дeng, нега энди ўшанда ўлиб қўя қолмадим дейман! Боришга бордим: «Барибир тирик қайтмайман!»— деб борган эдим. Ҳаммадан ҳам алам қилгани бу баччағар Залёжевнинг бурни кўтарилгани, гўё барини у қилгандай. Менинг бўйим ҳам паст дeng, ўзим ҳам югурдакларга ўхшаб кийингман, унга кўзимни бақрайтириб индамай тураверибман дeng, уялганимдан ерга кириб кетай дейман, Залёжев кишим бўлсалар, қотириб кийиниб олганлар, соchlари ораста, ранг-бошлари қип-қизил, катақ-катақ бўйинбоғлар тақиб олган дeng— бир тилларини такиллатиб, буралиб эгилади тағин, ҳойнаҳой Настасья Филипповна уни мен деб ўйлади-ёв! «Бўлди энди,—

дедим чиққанимиздан кейин унга,— энди миқ этиб оғзингни оча кўрма, кунингни кўрсатиб қўяман, билдингми!»— дедим. Кулади: «Кўраман, қани энди сен Семен Парфеничга нима деб важ-корсон бичиб-тўқиркансан?» Мен бўлсам денг, уйга ҳам кириб ўтирамай, тўғри бориб ўзимни сувга ташлаб қўя қолай, дейман, кейин яна: «Бўлар иш бўлди», деб нотавон бўлиб уйга кириб бордим.

— Эҳ! Ўҳ!— қийшанглаб қолди хизматчи, у ҳатто қалтирай бошлади,— марҳум отангиз ўн минг экан-ку, ўн сўмга нариги дунёга жўнатиб юборарди,— деб бошини қимиirlатди князга. Князь Рогожинга ажабсиниб қараб турарди; Рогожининг ранги яна ҳам оқариб кетгандай эди шу тоб.

— Жўнаторди!— ғўлдиради Рогожин,— сен нимани билардинг? Шу заҳоти,— деб давом этди у князга,— ҳаммасини билиб олди, бунинг устига Залёжев ҳам ким учраса, шунга лақиллайверибди. Отам қўлимдан тутиб тепага олиб чиқиб қамаб қўйди, бир соат адабимни берди. «Бу ҳали ҳамир учидан патир, дейди, ҳали кечаси олдингга видолашгани кираман». Нима деб ўйлайсан? Мўйсафид Настасья Филипповнанинг олдига борибди, ер ўпиб таъзим қилибди, ялиниб-ёлворибди; алоҳа Настасья Филипповна қутичани олиб чиқиб, қўлига тутқазибди: «Мана сенга, сассиқ чол, исирғанг, дебди, ҳамон Парфен жонидан кечиб олиб келибдими, энди у менга ўн баравар қиммат, ўшанга раҳмат. Парфен Семеничга менинг миннатдорчилигим ва саломимни айтиб қўй». Мен бўлсам, бу орада онамнинг ёрдамида Сережка Протушиндан йигирма сўм қарз олиб машинада Псковга қараб жўнадим, титраб-қақшаб иситма ичиди этиб бордим, у ерда мени кампирлар дийдиё ўқиб тоза қўғирчоқ қилишди, мен бўлсам гирт маст ўтирибман, кейин қовоқҳоналарда сандироқлаб пулим қолмагунча ичдим. Ўзимни билмай кечаси кўчада қолиб кетибман, эрталабга бориб қаттиқ иситмалабман, кечаси яна итлар талаганини айтмайсизми? Зўрга кўзимни очдим.

— Ана, ана энди Настасья Филипповна гаҳ десанг қўлингга қўнадиган бўлади!— деб ҳиринглади қўлларини ишқаб хизматчи,— энди, афандижон, исирға ҳам чўт бўлибдими! Энди биз шундай исирғалар олиб берайликки...

— Агарда сен яна бирон марта Настасья Филипповна ҳақида фиринг дейдиган бўлсанг, худо ҳақи, боплаб таъзирингни бераман, мен сенга Лихачев эмасман!— деб ўшқирди Рогожин унинг қўлларидан маҳкам ушлаб.

— Адабимни берсанг, ўзингга яқин кўрганинг бўлади! Уравер! Уриб-уриб ўзингники қиласан... Мана, этиб ҳам келдик! Ростдан, поезд воксалга кириб бормоқда эди. Рогожин ҳеч

кимга айтмай ими-жимида кетаётирман, деган бўлса ҳам уни бир тўда одамлар кутиб туришарди. Улар сурон солишиб қалпоқларини силкитишарди.

— Қараинг, Залёжев ҳам кепти! — гўлдиради Рогожин уларга қараб туриб алланечук кин билан ғолибона илжаиркан, у бирдан князга ўгирилиб қаради. — Князъ, билмайман, нега сени яхши кўриб қолдим. Балким, мана бундоқ бир пайтда учратганимдандир бу, ундан десам, манавини ҳам (у Лебедевни кўрсатди) учратдим-ку, лекин кўнглим бирдай, Олдимга кел, киязъ. Биз манави чориқ-чалворларингни ечиб ташлаймиз, сенга антиқа сувсар пўстин кийдирман, фалати фрак тикитириб бераман, оқ нимча ё истаган бошқа нарсангни тикираман, чўнталингни пулга тўлдириб қўйман, кейин... Настасья Филипповна-нинг олдига борамиз! Келасанми, йўқми?

— Хўп денг, князъ Лев Николаевич! — салмоқланиб тантанавор тарзда орага қўшилди Лебедев. — Оҳ, қуруқ қолманг! Оҳ, қуруқ қолманг!..

Князъ Мишкин ўринидан қўзғалди, назокат билан Рогожинга қўл узатди ва илтифот ила деди:

— Жоним билан, албатта бораман, менга бунчалар илтифот кўрсатғанингингиз учун минг раҳмат. Ҳатто улгурсам, шу буғуноқ бораман. Нега десангиз, очиғини айтсам, сиз ўзингиз ҳам менга жуда ёқиб қолдингиз, айниқса гавҳар исирға ҳақида сўйлаганларингизда бошқача бўлиб кўриндингиз. Исирғадан олдин ҳам қовоғингиз солиқлигига қарамай яхши йигит экан деб турувдим. Менга пўстин ва лиbos ваъда қилганингиз учун яна бир карра ташаккур, нега десангиз, ҳадемай менга пўстин билан лиbos аскатади. Пулга келганда, ҳозирча ёнимда бир тийиним ҳам йўқ десам бўлади.

— Пул бўлади, кечгача бўлади, албатта кел!

— Бўлади, бўлади, — тасдиқлади хизматчи, — оқшом тушмасдан пул бўлади!

— Бу деймаи, хотинларга иштаҳа қалай, князъ, зўрми? Олдинданоқ айтиб қўя қолинг!

— Мен, й-й-йўқ! Мен ахир... Сиз балки, билмассиз, мен ахир, тумса касалман, хотинларга ҳеч яқин йўламаганман.

— Агар ундан бўлса, — хитоб қилди Рогожин, — князъ, сен бутунлай девона экансан, сенга ўхшаганлар худога ёқади!

— Худога ёқади, — тасдиқлади хизматчи.

— Қали сен мен билан юр, юмшоқ супурги, — деди Рогожин Лебедевга ва ҳаммалари вагондан чиқдилар.

Лебедев ҳам ниҳоят ўз ниятига етди. Кўп ўтмай Рогожиннинг суронли оломони Вознесенский проспекти томонга қараб кўздан йўқолди. Князъ Литейнийга борадиган эди. Ҳаво нам, рутубатли

эди; князь ўткинчилардан йўл сўради,— борадиган ери уч
чекиримча келар экан, шундан сўнг у извош чақирди.

II

Генерал Епанчин ўз хусусий уйида Литеинийдан бир оз чеккароқда, Спас-Преобразение томонда туради. Олтидан беш қисми ижарага қўйиладиган бу(жуда кўркам) уйдан ташқари генерал Епанчиннинг Садовая кўчасида ҳам улкан уйи бўлиб, ундан ҳам ҳаддан зиёд кўп фойда ундиради. Мана шу икки уйдан ташқари Петербургнинг яқинида хийлагина йирик ва сердаромад мулки ҳам бор эди; яна Петербург уездиде аллақандай фабрикаси бўларди. Илгариги пайтларда генерал Епанчин ҳукуматдан солиқларни ялпи тарзда сотиб олишда қатнашганligини ҳамма биларди. Ҳозирда у баъзи бир йирик акционер жамиятларга аъзо саналар ва анча-мунча обрў-эътиборли овозга эга эди. У пули кўп, иши кўп ва ошна-оғайниси кўп одам сифатида танилган эди. Баъзи бир ерларда у қатнашмаса иш битмасди, инчунин идора хизматида ҳам. Дарвоқе, Иван Федорович Епанчиннинг маълумоти йўқлиги, асли таги солдат болаларидан чиққанлиги ҳам маълум эди; албатта, у бундан фахрланиб юрса арзирди, бироқ генерал ақли комил одам бўлишига қарамасдан андаккина, жуда ҳам кечиравли қусурлардан холи эмасди, зотан, у баъзи шамаларни ёқтирамасди. Лекин шак-шубҳасиз ақлли ва уддабурон киши эди. У, айтайлик, ўзини кўрсатавермасликни одат қилиб олганди, керак бўлганда ўзини четга ола биларди ва кўп кишилар уни худди мана шунинг учун, соддалиги, ўз ўрнини доимо билиб юрганилиги учун қадрлар эдилар. Воқеан, унга шундай деб баҳо берувчилар ҳар доим ўз ўрнини жуда яхши билиб юрадиган Иван Федоровичнинг юрагидан гоҳо нималар кечишини билсалар эди! Ҳақиқатан ҳам, гарчи у тадбиркор, кўзи пишиган, тажрибали ва булардан ташқари яна баъзи бир ажойиб фазилатлар соҳиби бўлса ҳам, бироқ ўз калласи билан иш юритадиган одамдан кўра бошқа одамниңг йўл-йўриғи, чизган чизиғидан юрадиган ижрочи қилиб кўрсатишни маъқул топар, ўзини «хушомадсиз содик» ва — замон нималар қилмайди кишини?— ҳатто рус кишисин ва самимий киши қилиб кўрсатгиси келарди. Айниқса, шу кейингиси важидан унинг бошидан кўп ғаройиб, антиқа воқеалар кечиб ўтганди; аммо генерал бошидан қандай кулгили воқеаларни кечирмасин, сира ҳам сиртига юқтирамас эди, бунинг устига унинг омади бор эди, ҳатто қарта ўйнаганда жуда катта қўйиб ўйнар, атай шундай қилаётганлигини, жинидаккни шу қартавозликни яхши кўришини яшириб ўтирас, аксинча, ўзини

қартавоздай қилиб кўрсатар эди, қарта ўйинлари эса кўп маҳал ва ҳатто жиддий тарзда унга асқатар, қўл келарди. Уларнинг гуруҳида ҳар хил одамлар бор эди, лекин қандай бўлмасин, бари «тузлар» эди. Лекин ҳали ҳаммаси олдиндайди, вақт етарли эди, вақт ҳамма нарсага етарли эди ва ҳали ҳамма нарса ўз ўрни ва ўз мавриди билан рўй бериши керак эди. Буниинг устига, генерал Епанчиннинг, нима десак экан, қирчиллама чоғи эди, эндигина атиги эллик олтига кирганди, нима бўлганда ҳам бу одамнинг айни гуллаб-яшнайдиган чоғи эди; зотан, худди мана шу ёшдан *чинакам* ҳаёт бошлигиди. Соғломлиги, рангининг тозалиги, тишларининг қорайган бўйса ҳам ҳали бақувватлиги, ягринлари, елкалари кучга тўлиб турганлиги, эрта билан идора хизматида чехрасининг жиддийлиги, кечқурун қартага ўтирганларида ёхуд ҳазрат олийларининг ҳузурларида бўлингандан эса қувноқлиги—булар ҳаммаси бугунги ва эртанги рўшноликлардан дарак берар ва жаноби олийларининг умр йўлларига гуллардан поёндоз тўшар эди.

Генерал фаровон, гуллаб-яшнаган оила эгаси эди. Рост, ҳаммаси гарчи бошдан-оёқ гуллардан иборат эмасди, лекин бујуда жаноби олийларининг анчадан бери жиддий, чин юракдан боғлаган умид ва кўзлаган мақсадларини юзага чиқарадиган нарсалар кўп эди. Умуман, ўзи ҳаётда ота-онанинг орзу амалидан ҳам ортиқроқ, муқаддасроқ нарса бўлиши мумкинми? Одам оиласи хотини ва учта бўй етган қиздан иборат эди. Генералнинг уйланганига анча бўлган, ҳали поручик бўлиб юрган чоғлари ёши ўзи билан деярли тенг, на ҳусн ва на маълумоти бўлган бир қизга уйланган эди, қизнинг сепи ҳам бор-йўғи эллик жон одам эди, лекин рост — унинг толеи шундан бошлаб баландлагани эди. Аммо генерал кейинчалик ҳеч қачон эрта уйланиб қўйдим деб надомат қўлмади, ёш эканман, тажрибасиз эканман, деб ўксиниб юрмади, хотинини эса шу қадар ҳурмат қиласа ва ундан шу қадар қўрқарди ва ҳатто уни яхши қўрарди ҳам. Генерал ойимнинг насл-насаби князъ Мишкинлардан эди, бу жуда ҳам порлоқ авлод эмаса-да, лекин анча қадим авлод эди ва у ўз насл-насаби билан фаҳрланиб юради. Ўша чоғлардаги обрўли зотлардан бири, бирорвга ҳомийлик қиласа, ҳомийлиги ҳам нафси замрага, осонгина битадиган бир киши ёшгина княжнанинг никоҳига бош қўшишга розилик берди. У ёш офицерга эшик очди ва туртқилаб ишни жўнаштириб юборди; унга эса туртки эмас, бир нигоҳнинг ўзи кифоя қиласа эди — қолганини дарҳол ўзи уддалаб оладиган эди! Гоҳи истисноларни ҳисобга олмагандা эр-хотин узоқ тинч-

тотув турмуш құрдилар. Князлар авлодига мансублиги ва бу авлоддан тирик қолган сүнгги одам бўлғанлиги, ёхуд асл зотига тортганиданми, генерал ойим жуда ёшлигиданоқ, баъзи бир олий наасабли хонимлардан ўзига ҳомий ортира олганди. Кейинроқ, эрининг давлати ва хизмати мавқеи соясида у ҳатто олий доираларни аста-секин ўзиники қилиб ола бошлади.

Кейинги йиллар ичидагенералнинг учала қизи — Александра, Аделаида ва Аглай ўсиб, бўй етиб қолган эдилар. Гарчи улар ота томондан бўлмаса ҳам, лекин она томондан князларга дахлдор эдилар, сеплари ҳам бир дунё эди ва яна хийла муҳими, келажакда отаси баланд мавқеларни эгаллаш эҳтимоли йўқ эмасди, бунинг устига ҳар учалалари ёши йигирма бешга тўлган тўнғич Александрани ҳам истисно қилмаганда, ой деса ой, кун деса кун дегудай эдилар. Ўртаничалари йигирма учга чиққан, кенжАглай эса куни кечада йигирмага қадам қўйганди. КенжА қизни ҳатто жуда ҳам чиройли дейиш мумкин эди ва у киборлар ичидагишиларнинг диққатини тортадиган бўлиб қолганди. Лекин булар ҳали ҳаммасимас: учалалари ўқиган, ақлли-ҳушли, қобилиятли қиз эдилар. Улар бир-бirlарини қаттиқ яхши кўрар ва бир-бirlарини суряр, қўллаб-қўлтиқлашар эдилар, бу маълум эди. Бундан ташқари опалари оиланинг эрка маъбудаси — кенжА сингиллари учун алланар-салардан воз кечиб, фидокорлик қилғанликларини айтиб юришарди. Жамият ичига кирганда улар ўзларини кўз-кўз қиласкермас, ҳатто ҳаддан ортиқ содда — камсуқум кўринар эдилар. Ҳеч ким уларни такаббур ва димоғдор деб айтольмас, лекин воқеан, улар ориятли ва ўз қадрини биладиган қиз эканликлари ҳаммага маълум эди. Тўнғич қиз музика чаларди, ўртanca қиз яхши сурат чизарди; лекин қўп йиллардан бери буни деярли ҳеч ким билмас, фақат охирги пайтларга келиб бир тасодиф билан булар маълум бўлганди. Қисқаси, қизлар ҳақида яхши гап-сўзлар ҳаддан зиёд қўп эди. Лекин уларни кўролмайдиганлар ҳам йўқ эмасди. Улар бу қизлар мунча қўп китоб ўқишимаса, деб ёқа ушлашарди. Қизлар эрга чиқишга шошилмасди, ўзларига таниш жамиятни ҳурмат қилишар, лекин унга ҳаддан ортиқ эътимодлари ҳам йўқ эди. Одамлар қизларнинг отаси нимани кўзлаб ҳаракат қилаётганлигини, унинг майл-истакларини, феъл-атворини билишар, ва шунинг учун ҳам бу антиқа бир ҳол бўлиб кўринарди.

Княз генерал эшигининг қўнғирогини чалганда соат ўн бирлар бўлиб қолганди. Генерал иккинчи қаватда истиқомат қилар ва иложи борича камроқ, лекин ўз мартабасига муносиб жой эгаллаганди. Князга эшикни маҳсус хизматкор очди, унга жуда узоқ гап уқтиришга тўғри келди, хизматкор князга, унинг

қўлидаги тугунчага шубҳаланиб қараб турарди. Ниҳоят, бир неча бор аниқ-таниқ қилиб, мен ростдан князъ Мишкин бўламан, зарур иш юзасидан генерални кўришим керак, дегандан сўнг, ҳеч нарсани тушуммаган хизматкор уни ўзи билан бирга кабинет олдидаги қабулхона эшигигача бошлаб борди ва шу эшик олдидা ўтириб, эрталаб келган кишилар ҳақида генерални ҳабардор қилиб турадиган бошқа бир хизматкорнинг қўлига топшириди. Фрак кийган, ёши қирқлардан ўтиб қолган, башараси ташибиши кўринган бу одам жаноби олийларининг кабинетига қараб турадиган, келувчилар ҳақида унга хабар етказадиган махсус ходим бўлиб, димоқ-фироғи ҳам шунга яраша эди.

— Қабулхонага кириб кутиб туринг, тугунчани эса шу ерда қолдириинг,— деди у шошмасдан савлат тўкиб ўз креслосига ўтиаркан, у тугунчасини қўлидан қўймай шу ернинг ўзига, унинг ёнгинасига ўтирган князга ажабсиниб қараб қолди.

— Ижозат берсангиз,— деди князъ,— сизнинг ёнингизда кутиб ўтирсам, у ерда бир ўзим нима қилдим?

— Бу ерда турмаслигингиз керак, негаки сиз қабулга келгансиз, бошқа жиҳати меҳмонсиз. Сиз генералнинг ўзигами?

Хизматкор, афтидан, уст-боши бир ҳолатда бўлган одамни ичкарига қўйишини ҳам, қўймасликни ҳам билмас, шунинг учун талмовсираб яна бир карра сўраб кўрганди.

— Ҳа, ишим бор эди...— деди князъ.

— Мен сиздан нима ишингиз бор эди, деб сўраётганим йўқ,— менинг вазифам келган одамларни маълум қилиш. Котиб келмагунча сизни кириб айтолмайман, деяпман.

Бу одамнинг шубҳаси тобора ошиб бораётгани кўриниб турарди; князъ ҳар куни келиб турадиган кишиларга сира ҳам ўхшамасди, гарчи генерал ҳар куни маълум бир соатда, айниқса иш юзасидан баъзан жуда ҳам турфа хил одамларни кўп қабул қиласа-да, лекин одат бўлиб қолганига ва тайинлаб қўйилганига қарамасдан ходим нима қилишини билмасди; котибдан маслаҳат олмаса бўлмайдиган эди.

— Сиз ўзи рости билан... чет элдан келяпсизми?— беихтиёр оғиздан чиқиб кетди унинг ва тутилиб қолди, у: «Сиз ростдан ҳам князъ Мишкин бўласизми?»— деб сўрамоқчи бўлди шекилли.

— Ҳа, ҳозиргина вагондан тушдим. Менимча, сиз ростдан князъ Мишкин бўласизми, деб сўрамоқчи бўлдингиз, лекин одоб юзасидан сўрамадингиз?

— Ҳам... ғўлдираб қўйди ходим.

— Гапимга ишонинг, сизга ёлғон айтаётганим йўқ, сизга ҳеч нарса дейишмайди. Менинг бундай аҳволда эканим, тугун

кўтариб юрганимга ажабланманг, ҳозир аҳволим шундай нонорок бўлиб турибди.

— Ҳм. Ўйламанг, мен қўрқаётганим йўқ. Мен кириб айтишим керак, сизнинг олдингизга котиб чиқади, мабодо, агарда сиз... Ана, ана шу-да, шу, яъни, шу мабодо дейман... Сиз йўқчилик важидан генералга учрашмоқчимисиз? Сўраганим учун айбга буюрманг, билсак бўладими?

— О, ундеймас, сиз бундан сира ташвишланманг. Менинг бошқа ишим бор.

— Маъзур кўрасиз, аҳволингизни кўриб сўровдим. Қотибни кутинг, ўзлари ҳозир полковник билан гаплашиб ўтирибдилар. Кейин котиб ҳам келади... Жамият котиби.

— Ундей бўлса, кўп кутиладиган бўлса, ижозат этсангиз, бу ерда чекиб олса бўлармикин? Ёнимда трубкам билан тамаким бор.

— Че-киш-ми?— унга ҳайрон бўлиб, ижирғаниб кўз ташлади ходим ўз қулогига ўзи ишонмагандай,— чекиши дейсизми? Йўқ, бу ерда чекиш мумкин эмас, ўйлаб ўтирган нарсангизни қаранг, уялмайсизми, ҳе... қизиқ!

— О, мен шу ерда чекаман деганим йўқ, мен биламан ахир; чиқиб чекадиган жой бўлса кўрсатсангиз. Чекиб келардим, шу десангиз, ўрганиб қолганиман, уч соат бўлди чекмаганимга, Майли, яна ўзингиз биласиз, бир мақол бор: ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор...

— Ўзингиз айтиңг, бу аҳволда сизни нима деб кириб айтиман?— тўнғиллади ихтиёrsиз суратда хизматкор.— Бирламчи, сиз бу ерда турмаслигингиз лозим эди, қабулхонада ўтиришингиз керак, негаки сиз қабулга келгансиз, бир жиҳатдан меҳмонсиз, кейин мени сиқиширишади... Нима, ўзи бизникида яшаб турмоқчимисиз?— деб қўшимча қилиб қўйди у яна бир карра князинг тугунчасига қўя назар солиб, афтидан, шу тугунча уни гоятда безовта қилмоқда эди.

— Йўқ, ундей ниятим йўқ. Қол деб айтишса ҳам қолмайман. Мен шундай бир кўриб кетай деб келган эдим, бошқа гапим йўқ.

— Нима? Кўриб кетай деб?— ҳайрон бўлиб, шубҳаси устига шубҳа қўшилиб сўради хизматкор,— сиз боя иш билан келдим деган эдингиз-ку?

— О, нима иш бўларди дейсиз! Ундей десам, биласизми, бир ишим ҳам йўқ эмас-а, шундай бир маслаҳат сўрамоқчиман, лекин аввало танишиб олмоқчиман, чунки мен князъ Мишкинман, генерал ойим Епанчина бўлсалар, у киши ҳам охирги князъ Мишкинлардан, мен билан у кишидан бошқа князъ Мишкинлардан ҳеч ким қолмаган.

— Бу дейман, қариндош ҳам бўласизми ҳали?— типирчилаб қолди қўрқиб кетган хизматкор.

— Жуда унчалик эмас. Џарвоқе, агар суриштириб келса, қариндош ҳам чиқамиз, лекин жуда узоқ қариндош, шунинг учун қариндош саналмаса ҳам бўлаверади. Мен генерал ойимга чет элдан хат ёзган эдим, лекин у киши жавоб қилмади. Мен шунга қарамасдан қайтиб келганимдан сўнг борди-келди қилсак деган эдим. Сизга буларни айтиётганимнинг боиси, шубҳаланиб ўтиранг, деяпман, чунки кўриб турибман, сиз ҳалиям ташвиш чекиб ўтирибсиз. Киреб, князъ Мишкин келди, деб айтинг. Шунинг ўзидан нега келганлигим аён бўлади. Кирсин, десалар—соз, кирмасин, десалар, балким ундан ҳам созроқ бўлади. Фақат кирмасин, деб айтмасалар керак: генерал ойим ўз авлодидан қолган охирги одами албатта кўргиси келади, у киши бўлсалар, ўз суякларини жуда қадрлайдилар, аниқ шундай деб эшигтганман.

Князнинг гап-сўзлари жуда ҳам соддага ўхшаб кўринар ва содда бўлиб кўринган сари унинг ҳозирги ҳолатига қовушмас, шунданмикин, кўпни кўрган хизматкор, киши билан киши муомала қилганда одоб юзасидан ўринли бўлган, лекин *киши* билан меҳмон муомала қилганда тамомила ножӯя бўлиб кўринадиган алланиманидир сезмоқда эди. Бироқ *кишилар* уларнинг хўжалари одатда ўйлагандан кўра анча-мунча фаросатлироқ бўлганлари боисидан хизматкор бу ерда икки нарса бўлиши мумкин, деб ўйлади: ё князъ аллақандай сифинди одамлардан ва албатта бу ерга тاما билан келган, ё князъ тентак, ўз иззат-нафси билмайдиган одам, бинобарин, у ақлли одам бўлганда, ўз иззат-нафси қадрлаганда, хизматкорнинг ёнида ўтириб у билан ўз ишларини гаплашмасди, ишқилиб қандай бўлмасин, ҳали бу бошига бир бало орттирмасайди?

— Ҳар ҳолда қабулхонага кириб ўтирасангиз бўларди,— деди у имкон қадар қаттиқроқ туриб.

— У ерда ўтирасам, мана сизга ҳозиргидай ҳаммасини гапириб беролмасдим,— ҳазиллашиб кулди князъ,— сиз бўлсангиз, менинг тугуним билан хирқамга қараб ташвиш чекиб ўтираверардингиз. Мана энди котибни кутиб ўтиришга ҳам ҳожат қолмади, кириб ўзингиз айтиб чиқсангиз бўларди.

— Мен сизга ўхшаб келганларни котиб бўлмаса, кириб айтолмайман, бунинг устига боя ўзлари тайинлаган эдилар, то полковник кетмагунча олдимга ҳеч ким кирмасин деб, Гаврила Ардалионич бўлса, тўғри кириб бораверади.

— Хизматчими?

— Гаврила Ардалионичми? Иёқ. У компанияда ўзи ихтиёрий ишлаб юради. Жуда бўлмаса тугунни ҳув анови ерга қўйиб туринг.

— Шуни ўйлаб турувдим; ижозат этсангиз. Яна биласизми, хирқамни ҳам ечиб қўйсаммикин девдим?

— Албатта, унинг олдига шундоқ кирмайсиз-ку.

Князъ ўрнидан туриб шоша-пиша устини ечди ва бир оз эскириб қолган бўлса ҳам анча кўркам, пўрим тикилган пиджакда қолди. Нимчасида пўлёт занжирча осилиб турарди. Занжирчага Женеванинг кумуш соати осиғлиқ эди.

Гарчи князъ тентакроқ бўлса ҳам,— хизматкор шу қарорга келди,— барибир генерал хизматкори қабулга келган одам билан ўзбошимча суратда гаплашиб ўтиришни ўзига эп кўрмади. Лекин князнинг нимасидир унга ёқиб қолганди. Шунга қарамасдан бошқа бир жиҳатдан у княздан қаттиқ аччиқланмоқда эди.

— Генерал ойим қай пайтларда қабул қиладилар?— сўради князъ яна жойига ўтираракан.

— Бунинг менга алоқаси йўқ. Қачон хоҳласалар, шунда қабул қиладилар одамига қараб: модистка хотин келса, соат ўн бирда ҳам киритаверадилар. Гаврила Ардалионични ҳам бошқалардан олдинроқ қабул қиладилар, ҳатто эрталабки чойни ҳам бирга ичадилар.

— Бу ерда уйларнинг ичи чет эллардагидан иссиқроқ,— деди князъ,— лекин у ёқларда ташқари биздагидан иссиқроқ бўлади,— қиши пайтларда эса, у ерининг уйларида рус кишиси ўрганмаганидан анча қийналиб қолади.

— Иситишмайдими?

— Ҳа, ундан кейин уйлар ҳам бошқача, деразаю печь, холос.

— Ҳм! Анча юриб келгандирсиз?

— Ҳа, тўрт йил. Тағин мен бир жойда қимиirlамай ўтирдим, қишлоқда.

— Бу ерлар эсингиздан ҳам чиқиб кетгандир?

— Рост айтасиз. Ишонасизми, ўзим ҳам ҳайронман, қандай қилиб русчани эсимдан чиқариб қўймаганимга. Мана, сиз билан сўйлашиб ўтирибману, ўзим: «Эсимдан чиқиб кетмабди-я», деб суюняпман. Шунинг учун ҳам кўп гапириб юбораётган бўлсам керак. Тўғриси, кечадан бери нуқул русча гаплашгим келаверади.

— Ҳм! Ҳе! Петербургда илгари турганимисиз? (Хизматкор ўзини қанча тиймасин бундай ширин, боадаб сұхбатга қўшилмай иложи йўқ эди.)

— Петербургда дейсизми? Кўрмаганман десам ҳам бўлади, йўл-йўлакай кўриб ўтганман. Илгарилар ҳам бу ерларни яхши билмасдим, энди бўлса, ҳамма нарса янгича кўринади, бошқача эштилади. Олдин кўрган-билган бўлсанг ҳам яна бошқатдан кўришинг, билишинг керак дейишли. Ҳозир бу ерда кимни қарама, суддан гапиради.

— Ҳм!.. Суд. Суд ўзи оти билан суд. Қалай у ёқларда, адолат билан суд қилишадими, йўқми?

— Билмадим. Мен бизнинг судлар ҳақида кўп яхши гаплар эшитдим. Тағин денг, бизда ўлим жазоси йўқ.

— У ёқда борми?

— Бор. Мен Францияда, Лионда кўрганиман. У ерга Шнейдер бирга олиб борган эди.

— Осишадими?

— Йўқ, Францияда нуқул калла кесишади.

— Додлашса керак-а?

— Қаёқда! Кўз очиб юмгунча битади. Одамни ётқизишади машинага, кейин каттакон жоди бўйнига қарсиллаб тушади, оғир, ўткир жоди... гильотина дейишади машинасини. Қиприк қоқиб улгурулмайсан, каллани шарт қирқиб тушади. Ётқизиши оғир. Ҳукм ўқишиб, тайёрлашиб, боғлашиб, қатл қилгани олиб чиқишганда жуда ҳам оғир бўлади! Одамлар ёпирилиб келишади, хотинлар ҳам бор денг, лекин томоша қилишни ёқтиришмайди.

— Уларнинг ишимас.

— Рост! Рост! Бу азобни айтинг... Бир ақлли, мард, бақувват, ёши ўтиброқ қолган Легро деган жиноятчини кўрганман. Мен мана сизга айтяпман, ҳоҳ ишонинг, ҳоҳ ишонманг, қатла олиб чиқишданан кейин — йиғлаб юборди, ранги қофоз бўлиб кетди. Шунаقا ҳам бўладими? Даҳшат-ку, бу? Қани, айтинг, ким қўркиб йиғлайди? Мен одам қўрққанидан йиғлайди деб сира ўйламаган эканман, бола бўлмаса, кап-катта одам бўлса, кўз ёш қилиб юрмаган қирқ беш яшар одам. Шундай дамларда одамнинг дили қандай бўлиб кетаркан, қай аҳволга тушаркин одамнинг юраги? Бу одами, унинг қалбини хўрлаш, холос, бошқа ҳеч нарса эмас! Айтилган-ку, «ўлдирма!»— деб, у ўлдирган бўлса, уни ҳам ўлдириш керакми? Йўқ, бу мумкинмас. Буни кўрганимга мана бир ой бўлиб қолди, ҳалиям кўз ўнгимдан кетмайди. Беш мартача тушимга кирди.

Киязъ сўзлар экан, жонланиб қолди, гарчи у ҳамон боятидек секин гапираётган бўлса ҳам қонсиз юзига билинар-билинмас ранг югурди. Хизматкор хайриҳоҳлик билан унинг гапига қулоқ солар, гапни бўлгиси келмасди; балки у ҳам кўп нарсаларга қизиқадиган, бир қадар мулоҳазали одамдир.

— Тузук, тағин ҳам учалик қийналмас экан,— деди у,— боши кесилганда.

— Биласизми, нима?— ҳаяжонланиб унинг сўзини илиб кетди киязъ,— қаранг, сиз буни фаҳмлабсиз, бошқа ҳамма кўрган одамлар худди сизга ўхшаб шуни айтишади, гильотина деган машинаси ўзи ҳам шунга чиқарилган. Мен бўлсам,

ўшанда, балки бу ёмэнроқдир, деб ўйлаб қўйган эдим. Сизга бу кулгили, ваҳшийлик бўлиб туюлиши мумкин, лекин бундоқ қараганда, каллага шунга ўхшаган гап келиб қолишига ажабланмаса ҳам бўлади. Ўйлаб кўринг: шу қийноқ деган нарсани олинг; бунда азоблар ва жароҳатлар бўлади, жонинг оғрийди, буларнинг ҳаммаси руҳий азоб чекишига имкон бермайди, шундай бўлгандан кейин то ўлгунингча бадандаги жароҳатларнинг азобини торта-торта ўлиб кетасан. Ва лекин одамга энг ёмон азоб берадиган нарса жароҳатларнинг оғрифи бўлмаса керак, менимча ҳозир, мана бир соатдан сўнг, кейин ўн дақиқа, сўнг ярим дақиқа, кейин мана ҳозир, шу он, шу сонияда муқаррар суратда жонинг узилишини, бошқа ҳеч қачон одам бўлмаслигингни, ҳаммаси энди муқаррар суратда рўй беришини билиб туришинг қаттиқ қийноқса солади; ҳаммасидан оғири — шу *муқаррарлик*. Бошингни тиф остига қўйганингдан сўнг, жоди тепангда ширқиллайди, худди шу жоди ширқиллаган сониянинг улушлари ҳаммасидан ҳам даҳшатлироқ. Биласизми, буни мен тўқиб чиқараётганим йўқ, кўп одамлар шундай деб айтишган? Мен бу гапларга жуда ҳам ишонаман, сизга тўғрисини айтиб қўя қоламан. Қотиллик қилганлиги учун қатл қилиш жиноятнинг ўзидан кўра ҳам оғирроқ жазо. Ҳукм ўқиш йўли билан қилинадиган қотиллик қароқчилик йўли билан қилинадиган қотилликдан кўра бекиёс даҳшатлироқ. Қароқчилар томонидан ўрмондами ё бошқа бирон ерда сўйиладиган одам охирги дақиқагача албатта хали қутулиб кетишим мумкин, деб умидвор бўлади. Қекирдаги кесилган чорда ҳам одам ҳамон умидини узмайди, ялинади, ёлворади, қочишига уринади, шундай воқеалар бўлган, бунга мисоллар бор. Бояги ҳолда эса одамнинг ўлишини ўн баравар осонлаштирадиган ўша сўнгги умид, илинжни *муқаррар* суратда тортиб оладилар; бунинг устига ҳукм дениг, ҳукмнинг муқаррарлиги, ундан қочиб қутулиб бўлмаслиги ҳаммасидан ҳам даҳшатлироқ азоб беради, ёруғ жаҳонда бундан кўра қаттиқроқ қийноқ йўқ. Аскар болани олиб келиб нақ тўпнинг оғзига тўғрилаб қўйинг жанг пайтларида, унинг башарасига қараб отинг, у бўлса ҳеч нарса бўлмагандай ҳали яшашига умид қиласди, лекин худди шу аскар болани муқаррар ҳукмга гирифтор қилиб кўринг-чи, у ё жинни бўлиб қолади ва ё йиглаб юборади. Инсон табиати бунга дош беролмайди, бундай пайтларда у телба бўлиб қолмайди, деб ким айтади? Қимга керак бу бедаво, беҳуда, бефойда ҳақорат? Балки устидан ҳукм ўқилган, ит азобини бошидан кечирган, кейин: «Бор энди кетавер, сени афв қилишди», дейилган одамлар ҳам бордир. Ана шундай одам эҳтимол гапириб бериши мумкин эди. Мана шундай азоб ва мана шундай даҳшат ҳақида Исо

ҳам гапирган эди. Йўқ, одамни бу аҳволга солмаслик керак!

Хизматкор албатта бу гапларни князъ айтгандай қилиб ифодалаб беролмасди, лекин ҳеч шубҳасиз, ҳаммасини бўлмаса ҳам асосий гапни тушунди, бу ҳатто унинг ийиб кетган юзидан ҳам билиниб турарди.

— Агар жуда ҳам чеккингиз келаётган бўлса,— деди у,— майли, нима ҳам дейман, чека қолинг, фақат тезроқ чекиб олинг. Нега десангиз, сўраб қолишлари мумкин. Ана пиллапоянинг тагидати эшикни кўрятпизми. Эшикдан кирсангиз, ўнг томонда ҳужра бор: ўша ерда чекса бўлади, фақат дераза дарчасини очиб қўйсангиз, ўзи мумкин эмас-да бу...

Аммо князъ чекиб келишга улгурмади. Бу ерга қўлида қоғоз кўтартган ёш йигит кириб келди. Хизматкор унинг устидан пўстинини ечди. Йигит князга кўз қирини ташлади.

— Бу киши, Гаврила Ардалионич,— деб бошлади расмий тусда қуруққина қилиб хизматкор,— князъ Мишкин бўламан, бека ойимнинг қариндошиман, дейдилар, чет элдан поездда келибдилар, қўлларида тугунча, фақат...

Бу ёенин князъ эшитолмади, хизматкор шивирлаб сўзлай бошлади. Гаврила Ардалионич диққат билан тинглаб князга бафоят қизиқсипиши билан қараб-қараб қўярди, ниҳоят, тинглашни қўйиб тоқатсизланганча князга томон юрди.

— Сиз князъ Мишкин бўласизми?— сўради у ҳаддан ташқари илтифот ва назокат билан. Бу ёши йигирма саккизларга борган, оқ-сариқдан келган, қадди-қомати келишган, бўйи ўртачадан баланд, кичкинагина наполеонча соқол қўйган, жуда ҳам чиройли юзидан ақлли эканлиги кўриниб турган фоятда кўркам бир йигит эди. Фақат унинг илтифотга тўлиқ табассуми аллақандай ҳаддан ташқари нозик, шигичка эди; табассум қиларкан, садафдай текис тишлар атай намойиш қилингандай бўлиб кўринди; кўришишидан қувноқ ва одамшаванд бўлиб боқса ҳам, лекин барибир қарашлари аллақандай ҳаддан ортиқ қаттиқ ва синовчан эди.

«У ёлғиз ўзи қолганда бутунлай бошқача қараса керак ва эҳтимол, ҳеч қачоң кулмаса керак»,— деб нечукдир хаёлидан кечди князнинг.

Князъ аввалроқ хизматкорга,— ундан ҳам аввалроқ Рогожинга қандай тушунитирган бўлса, бунга ҳам тез-тез ўша гапларни айтди. Гаврила Ардалионич алланиманидир эслагандай бўлди.

— Бир йилча бўлди,— балки бир йил ҳам бўлмагандир ҳали, Швейцарияданми, қаердан, Елизавета Прокофьевнага хат ёзмаган эдингизми сиз?

— Худди шундай.

— Унда сизни бу ердагилар билишади, эсларида. Сиз жаноби олийларини кўрмоқчимисиз? Ҳозир кириб айтаман... Ҳозир бўшаб қоладилар. Фақат сиз бу... сиз дейман қабулхонага кириб турсангиз бўлармиди... Нега у киши бу ердалар?— норози бўлиб сўради у хизматкордан.

— Айтдим-ку, ўзлари кирмадилар деб...

Шу пайт кабинетнинг эшиги очилиб, қўлида портфель кўтарган аллақандай ҳарбий киши шанғиллаб гапириб хайрлашганча чиқиб келди.

— Келдингми, Ганя!— қичқирди кабинет ичидан овоз,— қани бу ёқقا кир-чи!

Гаврила Ардалионич князга бошини силкитиб қўйди-ю, шоша-пиша ичкарига кириб кетди.

Икки дақиқалардан сўнг эшик яна очилди ва Гаврила Ардалионичнинг жарангдор, илтифотли овози эшитилди:

— Князъ, марҳамат қиласинлар!

III

Генерал Иван Федорович Епанчин кабинетнинг ўртасида эшикдан кириб келаётган князга гоятда қизиқсиниб қараб тураркан, ҳатто унга пешвуз икки қадам ташлади. Князъ яқин келиб ўзини танитди.

— Хўш-ш,— деб жавоб қилди генерал,— қандай хизматлари бор?

— У қадар зарур хизматим ҳам ўзи йўқ; бирдан-бир ниятим сиз билан танишмоқлик эди. Сизни ташвишга қўймоқчи эмасман, кун тартиботингиз қандайлигини, қайси пайтлар бўш эканлигинизни билмаганим боисидан... Нафси ламрга, ўзим ҳам ҳозиргина вагондан тушдим... Швейцариядан келдим...

Генерал хиёлгина кулимсирагандай бўлди, лекин яна ўзини тўхтатиб қолди; кейин яна ўйланиб, кўзини қисинқираб меҳмонга бошқатдан сартопо назар ташлади, кейин тез унга курси кўрсатди, ўзи бир оз ёнламасига ўтирди ва жони ичига сиғмай князга қаради. Ганя кабинетнинг бурчида бюро олдида туриб қоғоз титкиларди.

— Одамлар билан танишиб ўтиришга вақтим у қадар мусоида қилмайди,— деди генерал,— лекин ҳамонки, сиз бир ният билан келган экансиз, унда...

— Ўзим ҳам шундай бўлади деб ўйловдим,— унинг гапини бўлди князъ,— менинг келганимни албатта бирон нарсага йўярсиз деган эдим. Бироқ, худо ҳаққи, сиз билан танишиб олсан бошим осмонга етади, шундан бошка ҳеч қандай бир мақсадим йўқ.

— Нимасини айтасиз, бундан менинг ҳам ҳаддан ташқари бошим осмонга етди, лекин вақтичоғликнинг ўз дами, фурсати бор, орада хизматни ҳам унутмаслик керак... Бунинг устига мен ҳанузгача ўртамиизда қандай яқинлик бўлиши мумкинлигига ақлим бовар қилмай турибди... қадам ранжида қилишларидан муород, яъни сабаб дегандай...

— Шак-шубҳасиз, ҳеч қандай сабаб йўқ, ўртамиизда нима ҳам бўлиши мумкин дейсиз. Негаки мен князъ Мишкин бўлсалам, сизнинг завжай мухтарамангиҳ ҳам бизнинг уругдан бўлсалар, албатта, бу сабаб бўломайдику-я. Буни жуда яхши тущунаман. Лекин шунга қарамасдан мен худди шу томонни ўйлаб бу ерга келган эдим. Мен тўрт йилча Россияда бўлмадим, балки ортиқроқ; бунинг устига яна қай аҳволда кетган эдим денг: ақлхушим ўзимда эмасди! У пайтлар ҳеч вақони билмасдим, ҳозирку, асти қўяверасиз. Яхши одамларга зориқиб қолдим; ҳатто ма-на аниқлаб оладиган бир ишим йўқ эмас, лекин бошимни қаерга тиқишимни билмайман. Ҳали Берлинда юрганимдаёқ: «Булар билан ҳар қалай қариндошмиз, аввал шуларни кўрай, балки бир-бирларимизга ёрдамимиз тегиб қолар, мен — уларга, улар—менга асқатармиз, агар яхши одамлар бўлиб чиқса», — деб ўйловдим. Мен бўлсалам, сизларни яхши одамла, деб эшитгандим.

— Фоятда миннатдорман,— ҳайрон қолиб деди генерал,— ижозат этинг, қаерда тўхтадингиз?

— Мен ҳали ҳеч ерга тушганим йўқ.

— Демак, вагондан тўғри меникига келаётган экансиз-да? Ҳали... Юкларингиз ҳам бордир?

— Юк менда нима қилсин, бир кийим солинган тугунчадан бошқа ҳеч нарсам йўқ; уни одатим ўзим билан олиб юраман. Кечгача меҳмонхонадан жой олиб улгуарман.

— Сиз ҳали меҳмонхонадан жой ҳам олмоқчимисиз?

— О, бўлмаса-чи, албатта.

— Гаиларингизга қараб, тўғри меникида қолармиканисиз деб ўйлабман.

— Шундай бўлиши ҳам мумкин эди, лекин фақат сиз таклиф қилган тақдирда. Ростини айтсам, таклиф қилганингизда ҳам қолмаган бўлардим, кўнглингизга келтирманг, ўзим шундай...

— Унда таклиф қилмаганим айни муддао бўлибди, таклиф қилмайман ҳам. Ижозат этинг, князъ, бошданоқ келишиб олайлик очиқ-оидин қилиб: ҳозиргина таплашиб олганимиздек, ўртамиизда қариндош-уруғчиллик ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас, албатта, шундай бўлиб чиқса, балки бошим осмонга етарди,— лекин, бас, маълум бўлдики...

— Маълум бўлдики, ўрнимдан туриб кетаверайми энди?— ўрнидан қўзғалди князъ аҳволининг хийла начорлигига қара-

масдан аллақандай қувноқлик билан кулганча.— Шундай қи-
либ, десангиз, генерал, худо ҳаққи, гарчи мен бу ерда одамлар-
нинг урф-одатларини ҳам, умуман, уларнинг қандай яшаётгани-
ларини ҳам зигирча бўлсин, билмаслигимга қарамасдан, мен ал-
батта ўртамизда гап худди шундай бўлиб чиқса керак деб ўй-
ловдим, айтганимдай бўлди. Майли, балки шундай бўлгани ҳам
тузукдир... Ушанда ҳам менинг хатимга жавоб қайтармаган
эдингизлар... Яхши қолинг, кечиринг, безовта қилдим сизни.

Шу дамда князнинг қараши шунчалар мулойим, жилмайиши
шу қадар беғубор, самимий эдикি, генерал бирдан тўхтади ва
мехмонга бутунлай бошқача бир кўз билан қаради; унинг ниго-
ҳидаги ўзгариш бир зум ичидаги рўй берди.

— Биласизми, князъ, — деди у буткул бошқача бир овоз би-
лан,— мен, ҳар қалай сизни яхши билмайман, бунинг устига
Елизавета Прокофьевна ҳам балким, исм юзасидан сизни кў-
риши истаб қолар... Агар хоҳласангиз, вақтингиз бўлса, тўхтаб
туринг.

— О, вақтим жуда ҳам bemalol; менинг вақтим ҳаммаси ўзим-
ники (шундай деб князъ дарҳол юмшоқ, гардиши думалоқ шля-
пасини стол устига қўйди). Ростини айтсам Елизавета Про-
кофьевна мен хат ёзганлигимни эсласалар керак, деб ўйлаган
эдим. Боя сизни ана у ерда кутиб ўтирганимда хизматкорингиз
мени ёрдам сўраб келган одам деб ўйлабди; мен сездим буни, бу
хусусда сиз қаттиқ тайнинлаб қўйган экансиз чамаси; лекин
рости, мен бунга келганим йўқ, фақат одамлар билан таниш-
билиш бўлиб олмоқчидим, холос. Фақат мана безовта қилиб
қўймадиммикин сизни деб ўйлаяпман шундан ташвишланиб,
хижолат чекиб турибман.

— Гап бундай, князъ,— деди генерал қувноқ табассум би-
лан,— агар мен адашмаган бўлсан ва сиз ҳақиқатан ҳам шундай
бўлсангиз, унда сиз билан танишганимдан баҳтиёр бўламан; би-
ласизми, князъ, мен жуда банд одамман, мен ҳозир дарров қо-
гозларни кўришим, баъзи нарсаларга қўл қўйишим керак, ун-
дан сўнг ҳазрат олийларининг ҳузурларига йўл оламан, сўнг
хизматга ўтаман, шундай бўлгандан кейин одамлар келишса,
албатта хурсанд бўламан... яхши одамлар демоқчиман, яъни...
бироқ... Нима десамикин, сизнинг жуда гўзал тарбия олганингиз-
га ишонаман, шундан, яъни... Бу, ёшингиз нечада, князъ?

— Иигирма олтида.

— Уҳ! Мен анча ёшсиз деб ўйловдим.

— Шундай дейишади, юзимдан ёш кўринаман. Сизга халал
бермасликка ҳаракат қиламан ва дарров тушуниб оламан, негаки
ўзим ҳам халақит беришни жуда ёмон кўраман... Ва, ниҳоят, аф-
тидан, кўп жиҳатлардан биз турли-туман одамлар бўлсан керак,

деб ўйлайман, бир-биримизга ўхшаш томонларимиз унчалар кўп бўлмаслиги ҳам мумкин, лекин биласизми, мен бунга ўзим ҳам унчалик ишонмайман, чунки кўп маҳал ўзи шундай бўлиб туюлади, умумий нуқталар йўққа ўхшайди, ваҳоланки, аслида улар бўлади... одамларнинг ақли кўзида бўлади ва кўринишига қараб баҳо беришади ва бир-бирларидаи ҳеч ўхшашлик топмайдилар, бу ҳаммаси ялқовлиқдан туғилади... Бу дейман, балки сизни зериктириб қўйгандирман-а даставвалдан? Сиз, назаримда...

— Бир оғиз сўз: озгина бўлса ҳам маблагингиз борми? Ё бўлмасам биронта иш билан шуғулланмоқчиидирсиз? Маъзур тутинг, сўраганимга...

— Бемалол, жуда тўғри айтдингиз буни, яхши тушунаман ганингизни. Ҳозирча ҳеч қандай маблагим йўқ, шу билан бирга ҳеч қандай машгулотим ҳам йўқ, бўлса ёмон бўлмасди. Бирор берган пулим бор эди, менга Шнейдер берганди, у менинг профессорим бўлади, қўлида ўқиганман ва даволанганман Швейцариядаги юрганимда, у йўлнинг ўзига етадиган қилиб берган эди, мана ҳозир, мисол учун, бор-йўғи бир неча тийин пулим қолди. Тўғри, бир битирадиган ишим бор, маслаҳатга муҳтоҷ бўлиб турибман, бироқ...

— Айтинг-чи, ҳозирча қандай қилиб яшамоқчисиз, умуман, ўзингизнинг мақсадингиз қандай эди? — бўлди унинг гапини генерал.

— Ҳар қалай ишласам девдим.

— О, сиз файласуф экансиз; айтгандай... одамнинг ризқини таъминлайдиган бирон касб-ҳунарми, қобилиятми борми? Яна бир карра маъзур кўринг...

— О, узр сўраманг. Йўқ, назаримда менда ундан касб-ҳунар ҳам, қобилият ҳам бўлмаса керак; аксинча, мен касалманд одамман, яхши ўқий олмай қолганиман. Ризқ-рўз хусусида шуни айтишим мумкини... чамамда...

Генерал яна унинг сўзини бўлди ва тагии гап суриштира бошлади. Князь боя айтганларини яна бир бошдан сўзлаб берди. Генерал, марҳум Павлишев ҳақида эшитган ва ҳатто шахсан танир экан. Нега Павлишев унинг тарбияси билан шуғулланганлигини князининг ўзи ҳам билмас экан,— балки марҳум отаси билан дўст бўлгани вожидан шундай қилгандир. Князь отонасидан жуда ёш қолибди, соғлиғига қишлоқ ҳавоси зарур бўлгани боисидан умр бўйи қишлоқларда кун кўрибди. Павлишев уни ўзининг аллақандай қариндошлари— қари Помешчик хотинларга ишониб топширган экан. Уни аввал губернант хотин, кейин губернант киши тарбия қилибди. Гарчи ўша пайтлардаги ҳамма нарсалар эсимда бўлса ҳам, лекин уларни тузукроқ тушунтириб беролмайман, чунки кўп нарсаларга эътибор бериб ўтиргмаган-

ман, деди князь. Касалга чалиниб, тинимсиз тутқаноқ тутавер-
гандан кейин эсим жуда яримта бўлиб қолибди (князъ худди
шундай, эсим яримта бўлиб қолди, деб айтди). Ниҳоят, у бир
куни Павлишев Берлинда швейцариялик профессор Шнейдер
 билан учрашганлигини айтиб берди. Шнейдер шундай касал-
ларга қарар экан, Швейцарияда Валлия қайтонида шифохонаси
бор экан, даволашда ўз усули бор экан, жиннилиқдан, эси паст-
ликдан турли йўллар билан даволаркан, совуқ сув билан, гим-
настика машқлари билан ҳам даволайвераркан, шу билан бирга
яна хат-саводга ҳам ўргатиб, илм ҳам бераркан. Павлишев
бундан беш йилча бурун уни Швейцарияга жўнатибди, ўзи бўл-
са икки йилча илгари гайнли бир сўз айтмасдан тўсиндан
вафот этибди. Шнейдер бўлса уни яна икки йил боқибди, даво-
лабди. Лекин тўла даволай олмабди, шундай бўлса ҳам кўп
ёрдами тегибди. Кейин алоҳа князъ кетаман, деб туриб олгандан
кейин, бунинг устига ўтрада ҳал қиласидиган бир иш ҳам чиқиб
қолиб, уни мана энди Россияга жўнатибди.

Генерал жуда ажабланди.

— Наҳот Россияда ҳеч кимингиз йўқ, биронта ҳам одамин-
гиз бўлмаса? — сўради у.

— Ҳозирча ҳеч кимим йўқ, лекин умид қиласанки... бунинг
устига бир хат олдим...

— Жилла қурса, — деб унинг гапини бўлди генерал хат ҳа-
қидаги гапни эшитмасдан,— бирон нарсани ўргангандирсиз,
ахир, ва бу касалингиз бирон ерда осонроқ биронта ишни бажа-
риб туришингизга имконият берар дейман?

— О, касалим тўсиқ бўлмаса керак. Ўзим ҳам бирон иш топ-
сам деган эдим, чунки нимага қурбим келиш-келмаслигини би-
либ олмоқчиман. Ўқишга келганда тўрт йил муттасил ўқидим,
ўқишим одатдагидай тўғри ўқиши эмас, унинг маҳсус усули бў-
йича ўқиганман, орада жуда кўп рус китобларини ўқиб чиқишга
ҳам улгурганман.

— Рус китобларини дейсизми? Унда, русча саводингиз бор
экан-да, хато қиласдан ёза биласизми?

— О, ёзганда қандоқ.

— Жуда соз; хатингиз қандай?

— Хатим ҳам яхши. Шунга қолганда менда қобилият бўл-
са керак, деб ўйлайман; котиблардай чиройли хат кўчираман.
Беринг менга, сизга ҳозир бирон нарсани ёзиб кўрсатай,— қиз-
финлик билан деди князъ.

— Марҳамат қилинг. Жуда яхши бўлади... Жуда ҳам ҳозир-
жавоб экансиз, князъ, дарров одамга эл бўлиб кетаркансиз.

— Ёзадиган нарсаларингиз жуда ҳам ажойиб экан, қалам-
ларингиз мунча кўп, патқаламларни айтмайсизми, қогоз ҳам

силлиқ, ажайиб экан жуда... кабинетингиз ҳам мунча яхши! Манави суратни мен кўрганман, бунда Швейцария манзараси тасвирланган. Мусаввир буни табиатнинг ўзига қараб ўтириб чизганилигига ишончим комил, яна аминманки, мен бу ерни кўрганман: бу Ури деган кантонда...

— Эҳтимол шундай бўлса бордир, лекин суратни бу ерда сотиб олганмиз. Ганя, князга қоғоз беринг, мана сизга қаламлар билан қоғоз, мана бу столчага келиб ўтира қолинг. Нима бу?— деб сўради генерал бу орада портфелидан каттакон фотография суратини олиб узатган Ганядан,— воҳ! Наастасья Филипповна! Бу ўзи, ўзи сенга юбордими, ўзими?— ҳаяжонланиб ва жуда қизиқиб сўради у Ганядан.

— Ҳозир табриклигани борган эдим, берди. Анчадан бери сўраб юрган эдим. Билмадим тағин, шундай бир кундა совфасиз қуруқ қўй билан борганимга писандা қилмаганмикин бу,— деб қўшиб қўйди Ганя ёқимсиз тиржайиб.

— Undай эмас,— деди ишонч билан унинг гапини бўлган генерал,— тавба, ўйлаган гапларингни қара! Писандা қилармиди... иншайкейин у молпараст эмас. Бунинг устига нима ҳадия қилишинг мумкин эди: ахир бунга озмунча пул керакми? Сурат берсангмиди? Дарвоҷе, нима, сендан у суратингни сўраганий йўқми?

— Йўқ, сўраганий йўқ ҳали; балки у ҳали ҳеч қачон сурат сўрамаса ҳам керак. Иван Федорович, сиз бугун кечқурун меҳмонлар чақирилганини унутмагандирсиз? Сиз ҳам борасиз-а?

— Эсимда, эсимда, албатта бораман. Бормай бўладими, туғилган куни бўлса, йигирма беш ёш-а! Ҳм... Биласанми, Ганя, сенга бекитиқча бир гапни очиб қўя қолай, белни маҳкам бояла. У мен билан Афанасий Ивановичга, бугун кечқурун тутгал бир қарорга келган-келмаганилигини айтаман деб ваъда берган: ё остидан, ё устидан! Шундай, кўзингга қара, бола!

Ганя бирдан ғалати бўлиб кетди, юзи ҳатто андак оқарини киради.

— Ростдан шунидай дедими?— сўради у ва овози қалтираб кетгандай бўлди.

— Уч кун бўлди сўз берганига. Икковимиз оёқ тираб туриб олдик, ҳоли жонига қўймай кўндиридик, фақат фурсати келгунча сенга айтмай туришимизни тайинлади.

Генерал Ганяга диққат билан тикилди; Ганянинг ғалати бўлиб кетгани, афтидан, унга ёқинқирамай турарди.

— Эсингиздадир, Иван Федорович,— деди ташвишланган, иккисиганда ҳолда Ганя,— у менга то ўзим бир қарорга келмаганимча сизниг ихтиёрингиз тўла-тўқис ўзингизда бўлади, деб айтган эди, ўшанда ҳам охирги сўзни мен айтаман...

- Ахир, сен ўзи... ахир, ўзи... — қўрқиб кетди бирдан генерал.
- Гап шу.
- Барака топкур, нима, юзимизни ерга қаратмоқчимисан ўзи?
- Мен, нима, йўқ деяпманми. Мен балки бошқачароқ қилиб айтгандирман...

— Йўқ дейишинг камиди ўзи! — фаши келиб деди генерал, фаши келганлигини ҳатто яшириб ўтиришни ҳам истамай. — Бу ерда гап, биродар, сенинг йўқ демаганинг устида кетаётгани йўқ, гап сенинг унинг сўзларини қанчалар мамнуният, хурсандчилик билан чин кўнгилдан қабул қилишинг устида кетяпти... Уйингда нима гаплар бўляпти?

— Нима бўларди? Уйда мен нима десам шу бўлади, фақат отам одатдагидек майнавозчилик қиласпти, жуда ҳам тирик тасқара бўлиб қолди; у билан гаплашиб ҳам ўтирамайман, лекин нўхтасидан маҳкам ушлаб турибман ҳар қалай, очифи, ойим бўлмаса уни кўчага ҳайдаб чиқарапдим. Ойим денг, кўз ёши қилгани қилган; синглим тумтайиб олган, уларга тўғридан-тўғри айтдим, ўзимга ўзим хўжайинман дедим, уйда, дедим... менинг айтганим бўлиши керак. Шуларнинг ҳаммасини синглимга бирма-бир дангал туриб айтдим, ойим ҳам бор эди.

— Мен бу, биродар, сира тушунолмай қолдим, — деди ўйчанлик билан генерал елкаларини учириб қўлларини бир оз ёзган ҳолда. — Нина Александровна анов куни келганда, эсингдами тоза оҳ-воҳ қилди. «Нима бўлди?» — деб сўрадим. Уларча бу ишлар ҳаммаси *шармисорлик* экан. Ижозат этинг, бунинг нимаси *шармисорлик* экан? Наастасья Филипповнага ким нима деб таъна қилиши мумкин, ким унга бармоғини бигиз қилиб кўрсата олади? Нима, Тоцкий билан бирга бўлган дейдими? Лекин баъзи бир вазиятларни ҳисобга олганда, булар ҳаммаси бўлмагур, бемаъни гаплар бўлиб чиқмайдими айниқса! «Сиз, дейди, уни қизларингизнинг олдига киритманг», дейди. Ол-а! Уни қаранг! Вой, Нина Александровна тушмагур-е! Нега ахир у киши тушунмайди, қандай қилиб тушунмайди...

— Уз аҳволиними? — айтиб берди Ганя қийналиб қолган генералга, — аҳволни тушунади; сиз у кишидан хафа бўлманг. Мен ўшандаёқ бирорвнинг ишига аралашманглар, деб тоза адабларини бериб қўйганман. Лекин барибир шунга қарамасдан, ҳали ҳаммаси узил-кесил ҳал бўлмагани учун уйда тинчлик, лекин ҳали қаттиқ тўполон бўлади. Агар бугун узил-кесил ҳал бўлса, демак, ҳал бўлгани шу бўлади.

Князъ бу гапларнинг барини бурчакда дастхат ёзиб ўтирганча эшилди. У ёзиб бўлиб, стол ёнига келди ва қўлидаги қозозни узатди.

— Настасья Филипповна ҳали шуми? — пичирлади у ажабсизиб суратга диққат билан тикиларкан,— жуда чиройли экан! — деб шу заҳоти қўшиб қўйди қизгинлик билан. Суратдаги аёл чиндан ҳам фавқулодда гўзал эди. У ҳаддан ташқари содда ва нафис тикилган қора ипак кўйлак кийганди; кўринишдан қорамтироқ бўлган соchlарини худди уйда юргандек одмигина қилиб ўрган эди; кўзлари тимқора, тубсиз, манглайида хаёл ўйнайди; юз ифодаларида жўшқинлик акс этади, шу билан бирга кибрли кўринади; чехраси нозиккина, балки эҳтимол бир оз оқаринқирагандир... Ганя билан генерал князга ҳайрон бўлишиб қараб қолдилар...

— Нима, Настасья Филипповна! Сиз ҳали Настасья Филипповнани ҳам кўриб улгурдингизми? — сўради генерал.

— Шундай; Россияга келганимга ҳали бир кун бўлмасдан бундай тенги йўқ гўзал қизни танишга муюссар бўлдим,— деб жавоб берди князъ ва дарҳол Рогожин билан учрашиб қолганилигини, унинг айтиб берган гапларини ҳикоя қила кетди.

— Бу қизиқ гап бўлди-ю! — деди унинг ҳикоясини жуда ҳам диққат билан эшитган генерал яна безовталаниб ва Ганяга синовчан тикилди.

— Бемаъни бир гап бўлса керак,— деб тўнғиллади бир оз саросимага тушиб қолган Ганя,— савдогарзода гашт қилаётгандирлар. Қулогимга у-бу гаплар чалинган эди.

— Мен ҳам эшитганман, биродар,— тасдиқлади унинг гапини генерал. — Ушанда сирға воқеасидан кейин Настасья Филипповна ҳаммасини айтиб берган. Энди-ку, ишлар бошқача бўлиб кетди. Балки бу ерда, ростдан ҳам гап миллионлар устида кетаётгандир... яна ҳирсу ҳавас, жуда хунук ҳирсу ҳавас дейлик буни, лекин барибир ҳар ҳолда ҳирснинг ҳиди келяпти, бунинг устига бу каби жапоблар кайф устида нималарга қодир эканлиги ҳам маълум нарса!. . Ҳм!. . Бир кори ҳол рўй бермасайди ишқилиб,— деб қўйди генерал охирида ўйчанлик билан.

— Сиз миллиондан чўчияпсизми? — иршайди Ганя.

— Сен эса чўчимайсан, а?

— Сизга, айтинг-чи, қандай туюлди, князъ,— деб кутилмаганда князга мурожаат қилди Ганя,— у ўзи жиддийгина кишими ёки фақат шунчаки бир бемаза одамми? Сиз қандай фикрдасиз?

Бу саволни бераркан, Ганяниг юрагида ўзгача бир нарсалар рўй бераётган эди. Миясига аллақандай янги бир фикр ярқ этиб келиб қолгандай, шу фикрнинг шуъласи бесабрлик билан унинг кўзларида ҳам ялтираб акс этди. Чин кўнгилдан, сoddадиллик билан ташвишланиб қолган генерал ҳам княз-

га кўз қирини ташлади, лекин унинг қарашидан бу нима ҳам дерди, деган маънони уқиши мумкин эди.

— Билмадим, сизга нима десам экан,— жавоб берди князь,— назаримда ҳирс билан, аллақандай телба ҳирс билан тўлиб-тозиб турган одамга ўхшади. Ўзи ҳам ҳали касалдан соғайиб кетмаган шекилли. Петербургга келганиданоқ тезда ётиб қолса керак, агар айш-ишратга берилиб кетса ётиб қолади.

— Хўш? Сизга шундай бўлиб туюлдими?— деди шу фикрга эътибор бериб генерал.

— Ҳа, шундайга ўхшади.

— Шуниси ҳам борки, бунга ўхшаган ҳангомалар бир неча кун ичиди эмас, бир кунда, ҳатто шу бугуноқ рўй бериши ҳам мумкин,— деб илжайиб қаради генералга Ганя.

— Ҳм!.. Рост... Унда ҳаммаси қизнинг калласига нима келса, шунга боғлиқ бўлиб қолади,— деди генерал.

— Сиз ахир биласиз-ку, унинг баъзан қандай бўлишини?

— Яъни, масалан, қандай?— деди тажанг ҳолда, яна боягиндан ҳам безовта бўлиб қолган генерал.— Қулоқ сол, Ганя, бара-ка топкур, сен бугун унинг кўп ғашига тега кўрма, сал мундай, биласанми, ҳалигиндай... бир сўз билан айтганда, кўнглини олишга ҳаракат қил... Ҳм!.. Нега бундай оғзингни қийшайтирасан? Менга қара, Гаврила Ардalionич, кези келганда сўраб ҳам қўяй, ҳатто айни сўрайдиган пайти ҳам бўлди ўзи: биз нимага бунчалик жон куйдиряпмиз ўзи? Биласанми, мен бу ерда назарда тутилган каби ўз манфаатимни ўйлайдиган бўлсам, аллақачон топган-тутган давлатим ўзимга ётиб ортади; мен қандай қилиб бўлмасин ишини ўз фойдамга ҳал қиласман. Тоцкийнинг қарори қатъий, ўзгармайди, шундай бўлгач, мен ҳам мутлақо ишонаман. Шунинг учун ҳам мен шундай бўлсин, деяётган эканман, ёлғиз сенинг фойдангни кўзлайман. Ўзинг ўйлаб кўр; менга ишонмай турибсанми, нима бало? Бунинг устига ўзинг шундай одамсанки... шундайсанки... бир сўз билан айтганда, ақлли одамсан ва мен сенига ишонган эдим... бу эса, ҳозирги ҳолатда, бу... бу...

— Энг муҳими,— деб мушкул аҳволга тушиб қолган генералнинг гапини ниҳоясига етказди Ганя ва унинг лаби заҳарли кулгидан буришиб кетди, буни энди у генералдан ҳатто яшириб ҳам ўтирмади. У ўт бўлиб ёнаётган кўзларини генералдан узмас, унга тик қараб турарди, гўё у генералга менинг қарашимдаги маънони уқиб ол, деяётгандай эди. Генералнинг юзига қон тепди ва қизишиб кетди.

— Ҳа, шу, ақл энг муҳими!— деб тасдиқлади у Ганяга ўткир қараб,— жуда қизиқ одамсан-да, Гаврила Ардalionич! Сен худди бу савдогар болага хурсанд бўлиб турганга ўхшай-

сан, шу билан гүё мушкулинг осон бўлгандай. Ҳа, бу ўринда бошиданоқ ақл билан иш юритиш керак эди; бу ўринда жуда ҳам яхши тушуниб олиш керак ва... ва ҳар икки томондан ҳам ҳалол, тўғри иш кўриш керак, бўлмаса... бошқаларнинг юзини ерга қаратмаслик учун олдиндан айтиб қўйиш лозим, бинобарин, вақт бор эди, бемалол эди ва ҳатто ҳали ҳамон вақт бор (генерал қошларини қаттиқ чимирди) орада бир неча соат вақт қолганига қарамай, ҳали кеч эмас... Тушундингми? Сен тушундингми? Гапнинг очигини айт, хоҳлайсанми, хоҳламайсанми? Агар хоҳламасанг, айт, сени ушлаб турмаймиз. Ҳеч ким сизни, Гаврила Ардалионич, қўлингиздан ушлаб тургани йўқ, ҳеч ким зўрлаб оёғингизга қопқон солаётгани йўқ, мабодо кўзингизга қопқон кўринаётган бўлса дейман.

— Хоҳлайман,— деб секин, лекин қатъият билан айтди Гания ва кўзини ерга тикиб, тумтайганча жим бўлди.

Генерал қаноат ҳосил қилди. У қизишиб кетди, лекин, афтидан, илдаони ҳаддидан ошириб юборганига афсусланмоқда эди. У бирдан киязга ўгирилиб қаради, князъ шу ерда туриб ҳаммасини эшишиб олди-ю, деган истиҳола унинг чеҳрасига соя ташлаб ўтди. Лекин у шу заҳоти тиичланди: князга бир қарашиб нинг ўзидаёқ бундан хавотирланиб ўтириш ортиқча эканлиги маълум эди.

— Ўхў!— деб қичқирди генерал князининг ёзган ҳуснихатига қараб,— ҳуснихатни кўринг! Ҳуснихат бўлганда ҳам антиқа ҳуснихат! Буни қара, Гания, тоза ёзарканми!

Аъло навли қалин ялтироқ қоғозга князъ ўрта аср рус ҳарфлари билан шу жумлани ёзганди:

«Бандай хокисор игумен Пафнутий рақам қилдим».

— Мана бу,— деб изоҳ берди тўлқинланиб кетган князъ ҳаддан зиёд мамипуният билан,— бу ўн тўртинчи асрнинг суратидан олинган игумен Пафнутийнинг ўз қўли билан ёзишган ўша ҳамма эски игумен ва митрополитларимиз, яна гоҳида қанчалар лиц, қанчалар ихлос билан денг! Наҳотки сизда жиллақурса Погодин нашри бўлмаса, генерал? Кейин мен яна бу ерга бошқача ҳарфлар билан ёздим: бу ўтган асрнинг йирик, думалоқ француз ёзуви, баъзи бир ҳарфлар бошқачароқ ҳам ёзилган, кўча ёзуви, одми мирзалар ишлатадиган ёзув, уларнинг хатларидан кўчирилган нусха (менда ҳам бир нусхаси бор эди),— ўзингиз кўринг, афзал томонлари ҳам йўқ эмас. Манави думалоқ д, а ҳарфларига қаранг. Мен рус ҳарфларига француз табиатини кўчиридим, бу жуда қийин, лекин анча яхши чиқди. Мана яна чиройли ва ўзига хос ҳарфлар, манави жумлани кўринг: «Ихлос — халос». Манави рус ҳарфлари, котиблар зки

тъъбир жоиз бўлса, ҳарбий котиблар хати. **Мұҳтарам зотларга** расмий хатлар шундай ёзилади; бунинг ҳарфлари ҳам думалоқ, ажойиб қора ҳарфлар, қоп-қора қилиб ёзилган, лекин ажойиб дид билан ёзилган. Хаттот ҳарфларни бундай чўзиб, жимжимадор қилиб юбормаган бўларди, нима десамикин, бунаقا жимжима қилиб ўтирасди, қаранг, жимжимасини ҳам чала қилибди, ярим жимжима,— кўрдингизми,— умуман олиб қараганда, ёзувда одамнинг табиати акс этади, рост айтаман, ҳарбий котибнинг юраги шундоқ кўриниб турибди бунда: бир ўзини эркин қўйиб юборгиси келган, таланти ҳам қитиқлаб турган, аммо ҳарбий кийимининг ёқаси бўйини маҳкам сиқиб қўйган; хатида ҳам интизоми кўринади, қойил! Яқинда шундай бир хатни кўриб қойил қолган эдим, тасодифан қўлимга тушган эди, яна қаерда денг? Швейцарияда! Хўп, мана бу одатдаги оддий, соғ инглиз ҳарфи: нафислик бундан ортиқ бўлмайди, жуда ҳам ажойиб, майда мунчоқ, дур; баркамол; лекин мана бу шунинг бошқачароқ кўрининши ва яна француз ҳарфлари, мен уни бир француз сайёҳ коммидан кўчириб олган эдим; ўша-ўша инглиз ҳарфи, лекин қора чизиги инглиз ҳарфидан андаккина қуюқроқ ва қалинроқ, ана шундан — бўёқларнинг мутаносиблиги бузилган; яна эътибор қилинг: тарҳи ўзгарган; андаккича думалоқроқ қилинган, бунинг устига жимжима ясалган, жимжима—бу жуда ҳам хатарли нарса. Жимжимага ҳаддан эўр дид бўлиши керак: лекин бир чиқиб қолса, бир келиштириб ёзилса, ўзиям бунаقا хатни бошқа ѡеч нарсага солиштириб бўлмайди, ҳатто бунаقا хатга олам ошиқ бўлиб қолиши мумкин.

— Оҳо! жуда нозик жойидан олдингиз-ку,— қулди генерал,— бу сиз дейман, отахоним, хаттот десам, санъаткор ҳам экансиз-ку, а? Ганя?

— Қойил,— деди Ганя,— яна ўз ўрнини билганини айтинг,— деб қўшимча қилди у масхараомуз кулиб.

— Кул-а, кул, лекин бу мартабалик бўлади,— деди генерал.— Биласизми, князь, сизга қандай одамга ёзиладиган қоғозларни берамиз? Сизга, гапнинг очиги, ойига ўттиз беш сўм тўланса бўлади бошламасига. Бироқ соат бир бўлай деб қолибди,— деди у соатига қараб,— ишни гаплашиб олайлик, князь, мен шошилиб турибман, бугун эса сиз билан бошқа кўришмасак керак! Бир дамгина ўтириинг-чи, сизни бот-бот қабул қилол-маслигимни боя айтдим; лекин сизга чин юракдан андаккина ёрдам берсан деган эдим, ҳа, андаккина, яъники, жуда ҳам зарур бўлган миқдорда демоқчиман, у ёғини яна ўзингиз биласиз. Сизга идорадан бир жой топаман, қийин бўлмаса ҳам, лекин интизом билан ишлашни талаб қиласди. Энди у ёғини гаплашиб олайлик: бир уйда жой бор, бу уй менинг ёш дўстим **Гаврила**

Ардалионич Иволгин хонадонига тегишли, сиз у билан танишиб олинг, ойиси билан синглиси уйда икки-уч хонани бўшатиб, то-залаб, жиҳозлаб қўйишибди, яхши одамларга ижара беришади, дастурхон, овқат, хизматчи — ҳаммаси бўлади. Мен айтсан, аминманки, Нина Александровна йўқ демайди. Сиз, князъ, хази-на тонгандай бўласиз, биринчидан, ёлғиз қолмайсиз, нима деса-микин, оила, хонадон оғушида бўласиз, менинг назаримда, сиз дафъатан Петербургдай пойттахт шаҳарда ёлғиз қолмаслигин-гиз керак. Нина Александровна Гаврила Ардалионичнинг ойиси, Варвара Ардалионовна, унинг синглиси, мен бу хоним аёлларни ҳаддан ортиқ ҳурмат қиласман. Нина Александровна истеъфодати генерал, илгари мен билан бирга ишлашган Ардалион Александровичнинг рафиқаси бўлади, аммо мен баъзи бир сабабларга кўра у киши билан борди-кељди қилмай қўйганман, лекин маълум бир маънода у кишини ҳалиям ҳурмат қилиб юраман. Буларни сизга сўйлаб ўтирганинг боиси шулки, князъ, сиз яхшилаб тушушиб олинг, сизни уларга шахсан мен ўзим тавсия қиласман, бинобарни, сизга бу билан гўё кафил бўламан. Ижара ҳақи ўртача, умид қиласманки, оладиган маошингиз тезда бунга етиб ортади. Тўгри, одам чўнтакда пулсиз юролмайди, озгина бўлса ҳам чўнтакда юргани маъқул, лекин жаҳлингиз чиқма-син-ку, князъ, сизга айтиб қўйай, сиз яхшиси чўнтакда сира ҳам пул олиб юрманг, умуман, ҳамёнда пул олиб юрманг. Буни сиз-га қараб туриб айтипман. Аммо ҳозир ҳамёningиз қуруқ экан, бошламасига, ижозат этинг, сизга, мана, йигирма беш сўм бериб турай. Кейин, албатта, узилишиб кетармиз, агар' сиз гапларин-гизга қараганда чиндан ҳам самимий ва дилкаш одам бўлсан-гиз, ўртамиизда бу хусусларда ҳам англашилмовчилик чиқмайди. Сизнинг ишингиз билан буичалар қизиқиб қолган эканман, ме-нинг ҳам ўзимга яраша сиз билан боғлиқ кўзлаган ниятларим бор: кейинроқ бориб сиз буни билиб оласиз. Кўрдингизми, сиз билан очиқасига гаплашяпман; Гания, ишонамаики, князъ хона-донингизга жойлашса, бунга қарши эмасдирсан дейман?

— О, аксинча! Ойим ҳам жуда хурсанд бўлади...— одоб ва илтифот билан тасдиқлади Ганя.

— Сизникида ҳозирча фақат бир хона банд шекилли. Анави, оти нимайди, Ферд... Фер...

— Фердишченко.

— Ҳа, ўша; менга ёқмайди ўша сизнинг Фердишченконгиз: коски масхаравозга ўҳшайди. Билмайман, яна нимага уни Нас-тасья Филипповна бунча ёқтиаркин? Нима, у ~~ростданам~~ қарин-доши бўлармикин?

— О, йўқ, бу ҳаммаси ҳазил! Қариндошга зигирча ҳам ўх-шамайди.

— Майли, бир гап бўлар! Хўш, қалайсиз энди, князъ, кўнглини
лингиз тўлдими, йўқми?

— Ташаккур сизга, генерал, жуда ҳам яхши одам шундай
қилиади, мен бўлсан, ҳатто сўрамовдим ҳам; орият юзасидан айт-
таётганим йўқ буни; мен ҳақиқатан ҳам бошимни қаерга тиқиши-
ни билмай қолгандим. Рост, мени ҳали Рогожин таклиф қилган
эди.

— Рогожин? Бўлмайди; сизга оталарча ёки бўлмаса, иккингиз
сўйса, дўстона маслаҳатим шуки, жаноб Рогожинни эсингиз-
дан чиқаринг. Ва умуман, сизга бошпана берган хонадон измида
юришликни маслаҳат кўрган бўлардим.

— Сиз шунчалар яхшилик қилган экансиз,— деб оғиз очди
князъ,— тағин менинг бир ишим бор эди. Менга хабар қилишила-
рича...

— Хўп, кечиринг,— унинг гапини бўлди генерал,— бошқа
бир дақиқа ҳам вақтим қолмади. Ҳозир сиз ҳақингизда Лизавета
Прокофьевнага айтаман: агар у киши сизни дарҳол қабул
қилишни истаб қосалар (мен сиз ҳақингизда бор гапни у ки-
шига маълум қиласман), унда қулай фурсатдан фойдаланиб, у
кишининг кўнглини топишни маслаҳат қилган бўлардим, чунки
Лизавета Прокофьевна сизга жуда ҳам керак бўлиб қолиши
мумкин; ахир фамилияларингиз бир хил-ку. Агар хоҳламаса,
хафа бўлманг, бошқа бирон мавриди бўлиб қолар. Сен эса,
Ганя, ҳозирча манави ҳисобларни бир кўздан кечириб қўй-чи,
боя Федосеев билан тоза бошимизни қотирдик. Уларни тиркаб
юборсак бўлармиди...

Генерал чиқиб кетди, князъ эса шу билан тўртичи марта ўз
иши ҳақида гап бошлаб, гапи яна оғзида қолди. Ганя папирос
чекди ва князга ҳам таклиф қилди; князъ олди, лекин гапга оғиз
очмади, халақит бермайин, деди ва кабинетни томоша қила бош-
лади; аммо Ганя генерал кўрсатган рақамлар қалаштириб таш-
ланган қоғозга тузукроқ қарагани ҳам йўқ. У паришон эди; княз-
нинг назарида иковлари ёлғиз қолганларидан сўнг Ганяning
илжайиши; нигоҳи, хаёлчанлиги янада оғирлашгандай бўлиб ту-
юлди. Бирдан у князнинг ёнига келди: князъ яна Настасья Фи-
липповнанинг сурати қаршисида томоша қилиб турмоқда эди.

— Айтинг, сизга шундай хотин ёқадими, князъ?— сўраб қол-
ди у бирдан кўзларини ўқдек қадаб. Сўрагани ҳам худди кўнглига
фавқулодда бор нарсани туккан одамдай сўради.

— Юзи жуда ажойиб!— жавоб қилди князъ,— аминманки,
унинг қисмати ҳам бошқача бўлса керак. Чехраси қувноқ, лекин
у қаттиқ азоб чеккан, а? Кўзлари шундай деб турибди, манави
икки нуқта, кўзлари остидаги икки нуқта шундан далолат бера-
ди. Чехрасидан жуда мағур, ҳаддан ташқари мағур, лекин

билмадим, кўнгли покмикин унинг? Оҳ, кўнгли ҳам пок бўлсайди! Олам гулистон эди!

— Узингиз, сиз шундай хотинга уйланармидингиз? — деб сўради Ганя ўт бўлиб ёнган кўзларини ундан узмасдан.

— Мен ҳеч кимга уйланолмайман, саломатлигим чатоқ,— деди князъ.

— Рогожин-чи, уйланармиди? Сиз нима деб ўйлайсиз?

— Нима бўпти, уйланаман деган одам, менимча, эртагаёқ уйланиши мумкин; уйланарди, бир ҳафтадан кейин эса, балким уни сўйиб қўярди.

Князъ шундай дейиши билан Ганя қаттиқ сесканиб тушди, князъ сал бўлмаса қичқириб юбораёзди.

— Сизга нима бўлди? — сўради у Ганянинг қўлидан ушлаб.

— Ҳазрат олийлари! Жаноби олийлари сизни жаноби олиялари ҳузурига таклиф қиласидилар,— деб чорлади ҳизматкор эшикда пайдо бўлиб. Князъ ҳизматкорининг ортидан чиқди.

IV

Генерал Епанчиннинг ҳар учала қизи ҳам соғлом, лобар, гуллаб-яшиаган, елкалари ўқтам, кўкракдор, худди эркакларникига ўхшаган қўллари бақувват, санамараста қизлар эди, албатта шундай соғлом ва лобар бўлганларидаи кейин гоҳо иштаҳа билан овқатланишини яхши кўришар, буни ҳеч кимдан бекитиб ўтиришни истамас ҳам эдилар. Қизларнинг онаси генерал ойим Лизавета Прокофьевна баъзан уларнинг иштаҳалари очилиб бораётганидан порози бўлиб қўяр, лекин қизлари унинг гоҳи ташибхларини кўринишдан эътибор билан тинглагандай бўлиб туюлсалар-да, аслида улар учун бу гапларнинг қиммати ва аҳамияти қолмаган, учала қиз бир ёқадан бош чиқариб иттифоқ бўлиб ҳаракат қилишар, иттифоқчиларнинг устулиги ҳар нарсада аён бўла бошлаган, генерал ойим ҳам иззат-эътиборини бутунлай йўқотиб қўймаслик учун аксари гап талашиб ўтираслик, қизларга ён беришлини маъқул кўрарди. Рост, у ўзини қанча тиймасин, ақли билан ўзини қанча қайтармасин, ўз феълига ўзи бас келомасди. Лизавета Прокофьевна йил сайин инжиқ ва шошқалоқ бўла бормоқда, ҳатто аллақандай ғалати қилиқлар чиқармоқда эди, лекин ҳали измида нима бўлмасин, ғоят итоатгўй ва қўлга ўргатилгандай қобил эри бор эдики, юрагида йиғилиб қолган ортиқча алам, патосларни унинг бошига ағдарар, шундан сўнг оиласда яна тинчлик, фароғат қарор топар ва ҳаммаси яна бинойидай ўз изига тушиб қоларди.

Дарвоқе, генерал ойимнинг ўзлари ҳам иштаҳа йўқлигидай шикоят қилмас эдилар ва одатда соат ўн икки яримда қизлари билан мўл-кўл дастурхон устида тўйиб-тўйиб нонушта қилиб оларди. Нонушталари эса тушки овқатдан қолишмасди. Қизлэр бундан аввалроқ роппа-роса соат ўнда уйқудан кўз очишлари биланоқ тўшакдан қўзғалмай туриб кофе ичиб олишар эди. Улар шуни хуш кўрар ва бу одат тусига кирган эди. Соат ўн икки яримда эса ойиларининг хосхонасига яқин кичик смакхонада дастурхон тузалар ва ушбу фақат оила даврасида ўтадиган нонуштага баъзан вакт мусоида қилган чоғларда генералнинг ўзи ҳам чиқар эди. Чой, кофе, пишлок, асал, сарёғ, генерал ойимнинг ўзи хуш кўрадиган маҳсус оладъялар, котлет ва ҳоказолардан ташқари ўткир, қайноқ шўрва ҳам тортиларди. Бизнинг ҳикоямиз бошланган ўша куни эрталаб бутун оила аъзолари жам бўлишиб ўн икки яримда келаман, деб ваъда берган генерали кутишар эди. Мабодо у бир дақиқа кечикса, шу заҳоти чақириб келиш учун одам юборилган бўларди, аммо у ўз вақтида келди. У саломлашиш ва қўлини ўпиб қўйин учун хотинининг олдига келиб, бу сафар унинг чехрасида ҳаддан ташқари бошқача алланарсани сезди. Гарчи бугун шундай бўлишини аввалроқ бир «ҳангома»дан (буни у одатда шундай деб атарди) сезган ва кеча кўзи уйқуга кетаётганда ҳам бундан ташвишланган бўлса-да, лекин барибир мана ҳозир яна юраги пўкиллаб ура бошлади. Қизлари уни ўпиб қўйинши; улар гарчи аразлашмаган бўлеалар-да, лекин барибир бунда ҳам аллақандай бошқача бир маъни уқилар эди. Тўғри, генерал баъзи бир сабабларга кўра ҳаддан ташқари ҳамма нарсадан ҳадиксирайдиган бўлиб қолганди; лекин у тажрибакор ва омилкор ота ҳамда эр бўлганлигидан дарҳол ҳаддини билиб, ўзини тутиб олди.

Қиссамизни бошларканмиз, генерал Епанчиннинг хонадонидаги аҳвол ва муносабатларни аниқ ҳамда тўғри белгилаб олмоқлик учун шу ерда тўхтаб, баъзи бир изоҳларимизни баён қилсак, эҳтимол, ҳикоямизнинг бутунилигига у қадар зиён етказмасмиз. Биз ҳозиргина айтиб ўтган эдик, генералнинг ўзи у қадар ўқимишли киши бўлмай, балки аксинча, ўзининг айтиши бўйича «ўқимай савод чиқарган одам» эса-да, лекин шунга қарамасдан, тажрибакор эр ва омилкор ота эди. Дарвоқе, у қизларини эрга беришга келганда шошилмаслик йўлини ўзига ақида қилиб олганди, яъни у «тегсанг ҳам тегасан, тегмасанг ҳам тегасан», деб уларнинг жонига тегмас, ўзини қизларининг баҳт-иқболи йўлида тинимсиз қайғураётган отадай қилиб кўрсатмасди, вақоланики, қизлари ўтириб қолгани энг доно хонадонларда ҳам кўп маҳал бошдан-оёқ беихтиёр ва

Ўз-ўзидан шундай вазиятлар рўй бериб туради. У ҳатто Ли-
звавета Прокофьевнани ҳам шундай йўл тутишга кўндиrolди,
ваҳоланки, бу умуман мушкул иш эди,— қийинлиги шундаки,
бу гайритабиий бўлиб туюларди, бироқ генералнинг келтирган
далиллари ҳаддан ташқари салмоқли эди, улар ўз кўзлари
билин кўриб турган нарсаларига асосланарди. Рост-да, қизлар-
ни ўз эрки ва ўз ихтиёрига қўйиб берилса, табиийки, эртами-
кечми ақл-хушларини йигиштириб олишга мажбур бўлиб қо-
ладилар, ана ўшанда ишлар жўнашиб кетади, чунки энди улар
инжиқликни, ортиқча оҳанжамаларни бир чеккага йигиши-
тириб, ишга астойдил бош қўшадилар; ота-онанинг вазифаси
иложи борича билинтирмасдан, тўхтосиз кузатиб бориб, ақл
бовар қилмайдиган, гайритабиий қадамларнинг олдини олиш,
ана шундан кейин қулай фурсат келганда қўлдан чиқармай,
бутун куч ва эътиборларини ишни рўёбга чиқариш учун қа-
ратиш. Ниҳоят, шу биргина нарсани олинг, мисол учун улар-
нинг давлатлари ва жамоат ўртасидаги мавқелари йилдан-
йилга тобора зўрайиб, бирлари мингга айланиб бормоқда;
оқибатда, вақт ўтган сайин қизларининг ҳам қайлиқ сифатида
тэбора эътибори ортади. Аммо ушбу сира инкор қилиб бўл-
майдиган ҳодисалар орасида яна бир ҳодиса рўй бериб ўтди:
катта қизлари Александра кутилмаганда ва тўсиндан (ўзи до-
имо шундай бўлади) йигирма бешга тўлди. Худди шу пайтга
келиб, киборлар жамиятига мансуб, мавқен жуда баланд ва
фавқулодда давлатманд киши бўлмиш Афанасий Иванович Тоц-
кийнинг эски орзуси яна қайталади, у яна уйланиш пайига
тушиб қолди. Бу ёши эллик бешларга бориб қолган, феъл-атво-
ри нафис, фавқулодда инжа табиатли, нозик дидли одам
эди. У тузукроқ ердан уйлансам дерди; чиройли нарсаларга ҳад-
дан ташқари ўч эди. У кейинги пайтлар ичида генерал Епанчин
билин, айниқса бир ёқадан бош чиқариб амалга оширилган, сар-
мояга сармоя қўшадиган ишлардан сўнг ораларидан қил ўтмай-
диган бўлиб қолгач, бир куни ундан ўзига дўстона маслаҳат бе-
ришликни, йўл-йўриқ кўрсатишликни сўради: унинг қизларидан
биронтаси билан никоҳдан ўтса бўладими, ўйқми? Генерал Епан-
чин хонадонидаги осуда ва сокин оиласвий ҳаётда ўзгаришлар
рўй беражаги аён бўлиб қолган эди.

Айтиб ўтилганидай, қизларнинг ичида энг гўзали ўшбҳасиз
кенжАглай эди. Лекин ҳатто Тоцкий ҳам фавқулодда худбин
одам бўлишига қарамасдан, ўзининг қидиргани бу эмаслигини,
Аглай унга аталмаганлигини англаш етган эди. Опа-сингиллар
бир-бирларини қаттиқ яхши кўришар, ораларидан қил ўтмас,
шунинг учун ҳам, балки уларнинг меҳр балқиган кўзларига бош-
қача бўлиб кўринарди, улар Аглайниг тақдирига оддий бир

нарсадай қарамас, ўзаро чин юракдан унинг ҳаёти ер юзидағи жаннатнинг ўзи бўлади, деб ишонар эдилар. Аглайга эр бўладиган одам дунёдаги энг етуқ фазилатлар ва шону шавкатлар соҳиби бўлмоғи даркор, дов-давлатни-ку, гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Опа-сингиллар агар лозим бўлса, Аглай фойдасига ўз ҳақ-хуқуқларидан воз кечиш ҳақида ҳам ортиқча гап-сўзларсиз ўзаро келишиб қўйган эдилар. Аглайга аталган сеп ҳаддан зиёд катта эди, бундай сеп камдан-кам қизга насиб бўлади. Ота ҳам, она ҳам Аглайнинг опалари шундай қарорга келганини билар ва Тоцкий маслаҳат солганда, катта қизларидан бирини мўлжаллаган эдилар, бунинг устига Афанасий Иванович сеп хусусида қайишиб ўтирадиганлар хилидан эмасди. Генерал Тоцкийнинг таклифини ҳаётда кўпни кўрган одамлардай жуда ҳам юқори баҳолади. Тоцкий баъзи бир сабаб-мулоҳазаларга кўра биринчи қадамларини ғоятда эҳтиёткорлик билан қўйиб, ишнинг у ёқ-бу ёғини аста чамалаб кўраётганилиги боисидан, отона ўз қизларига жиндаккина шама қилиш билан кифояландилар. Бунга жавобан, аниқ-таниқ бўлмаса-да, кўнгилга ҳар холда таскин бергудай розилик ишораси олини, яъни, тўнғич Александра майли дегандай қилибди. Бу айтганини қилдирадиган, лекин оққўнгил, ақлли ва ғоятда тез чиқиши кетадиган қиз эди; у Тоцкийга жон деб турмушга чиқиши мумкин эди ва агар сўз берса, албатта сўзининг устидан чиқар эди. У ҳашамдорликни ёқтирмас, борган ерини ҳам ағдар-тўнттар, тўс-тўполон қилмас, аксинча, ҳаётни бир изга солиб, уни фароатли қилиши мумкин эди. У кўзни қамаштирадиган қиз эмасди, лекин истараси иссиқ эди. Тоцкийга бундан ортиқ нима керак?

Шунга қарамасдан, иш ҳали-ҳамон оҳиста силжимоқда эди. Тоцкий билан генерал вақт-соати келгунча шошилмасликка, узил-кесил иш битирмасликка ўзаро дўстона келишиб қўйган эдилар. Ота-она ўzlари ҳам ҳатто қизлари билан ҳали очиқ-ойдин гап юритмас эдилар, ўртада аллақандай англашилмовчилик бошланмоқдайди; генерал ойим Елаҷчина, хонадон бекаси, нима сабабдандир норози бўла бошлаганди, бу эса жуда муҳим эди. Ўртада ҳаммасига ҳалал бериб турган, бир чалкаш, одамни эсан-киратадиган аҳвол — сабабият бор эдикя, у туфайли бутун ишнинг пачаваси чиқиши мумкин эди.

Бу чалкаш, бош оғриқ «вокеа» (Тоцкий шундай дерди) ҳали анча илгари, бундан ўн саккиз йиллар муқаддам бошланганди. Ўрта губернияларда жойлашган томонларда Афанасий Ивановичнинг жуда ҳам бой мулкларидан бирига қўшни бўлиб ермулки майда, ғоят ночор ер эгаси яшарди. Бу сира иши ўнгмаган, латифа қилиб айтса бўладиган даражада омадсиз одам — истеъфога чиққан собиқ офицер,— насли наасби машҳур дворянин

лардағ, зот жиҳатдан ҳатто Тоцкийдан ҳам аслзодароқ Филипп Александрович Барашков детан киши эди. У ҳамма ёқдан қарз-ҳавола қилиб, бор-йўғини гаровга қўйиб итдай ишлаб, қаро тेरга тушиб, урина-сурини алоҳа кичкина хўжалигини оёққа бостирганди. У иши озгина ўпидан кела бошласа, бениҳоя ғайратланнб кетарди. Бир куни у кўнгли ўсиб, яна умидлари чарақ-лаб бир неча кунга уезд шаҳарчасига тушиб кетади, ўзига анчамунча қарз берган киши билан кўришиб, у билан узил-кесил битишиб чиқмоқчи бўлади. Шаҳарга келганинг учинчи куни унинг олдига қишлоқдан соч-соқолли, юзи куйган-ёнган оқсоқол от чоптириб келади ва кеча пешин пайтида қўрғонга ўт тушгани, хотини ўтда ёниб кетгани, болалари эса омон қолгани ҳақида хабар қиласди. Буни ҳатто кўра-кўра «тақдирнинг кўп зарбала-рига» кўнишиб кетган Барашковнинг ўзи ҳам кўтаролмайди; у ақлдан озиб, бир ой иситмалаб ётгач, кўз юмади. Ёнгага қўргон пароканда бўлиб кетган мужиклар билан бирга қарзларни тўлаш учун сотилади; Барашковнинг олти ва етти ўшдаги иккита кичкина қизчасини Афанасий Иванович Тоцкий олижаноблик билан ўз қарамоги ва тарбиясига олади. Улар Афанасий Ивановичнинг иши бошқарувчиси, истеъфога чиққан хизматчи, аёлманд бир немиснинг болалари билан биргаликда тарбияланади. Орадан кўп ўтмай қизчаларнинг каттаси Настя қолади, кичиги қизамиқдан вафот этади; Тоцкий хорижда истиқомат қилиб юриб, қизчаларни тезда унугиб юборади. Беш йиллар чамаси вақт ўтгач, бир куни Афанасий Иванович йўл-йўлакай ўз мулкига тушиб ўтади ва тўсиндан ўзининг қишлоқдаги қўрғонида, хизматкор немиснинг хонадонида ўн икки ўшлардаги ажойиб, шўх, ёқимтой, ақллигина, ҳадемай бениҳоя соҳибжамол бўлиб стиладиган қизчани кўриб қолади; бу борада Афанасий Ивановичнинг билгани билган эди. Бу сафар у қўргонда бир неча кунгиша турди, лекин бу кунлар ичida кўн ицларни тайинлади; қизчанинг таълим-тарбиясида ачча ўзгаришлар рўй берди: катта ёшли, муҳтарама мураббия хотин таклиф қилинди, ойимқизларга юқори савияда таълим беришда тажрибакор, ўқимишли бу швейцар аёли француз тилидан ташқари бошқа турли илмлардан ҳам боҳабар экан. У қўргонга келиб жойлашгандан сўнг кичкина Настасъянинг тарбияси ҳаддан зўрайиб кетади. Роса тўрт йилдан сўнг бу тарбия охирлайди; мураббия хотин жўнаб кетади. Афанасий Ивановичнинг кўрсатмаси ва топширигига биноан Настяни бир по-мешчик хотин олиб кетади, унинг мулки жаюб Тоцкийнинг боши-қа узоқ бир губерниядаги мулкига қўши бўлади. Унга катта бўлмаган бу қўргоннинг ичida шинамгина бир ёғоч уй янгигина қуриб битказилган бўлади; уй дид билан нозик жиҳозланган; худди атаяй қилгандай қишлоқчанинг номи ҳам Отрадное; бева

помешчик хотин Настяни тўғри шу жимжит уйга олиб келади, уйи бу ердан бор-йўғи бир чақирикмина нарида бўлганлиги ва фарзандсизлиги сабабидан ўзи ҳам Настя билан бирга тура қолади. Настянинг хизматида қари қутидор кампир билан ёш, иш кўрган ходима қиз пайдо бўлади. Ўйда мусиқа асблоблари, қизлар ўқийдиган нафис китоблар, суратлар, ҳайкалчалар, қаламлар, мўйқаламлар, бўёқлар, антиқа левретка кучук муҳайё, икки ҳафтадан сўнг Афанасий Ивановичнинг ўзи ҳам қадам ранжида қилади... Ўшандан бошлаб у ўзининг овлоқ чўлдаги бу мулкига бошқача ихлос ва меҳр қўяди, ҳар ёз канда қилмай бу ерга келар, икки ва ҳатто уч ойлаб меҳмон бўлиб туриб кетарди, анчагина вақт, қарийб тўрт йил шу алфозда осуда ва баҳтиёр, фароғат ва зеболик билан ўтди.

Бир куни қиши бошларида Афанасий Иванович қишлоққа ёзда келиб Отрадноеда икки ҳафтагина туриб кетгандан сўнг орадан тўрт ой ўтга, Афанасий Иванович Петербургда жуда бой, гўзал, оқсуяқ бир хонимга уйланармиш,— қисқаси, омади келиб турганмиш, деган мишиш тарқалади-ю, бу Настасья Филипповнанинг қулогига етиб боради. Кейинчалик бу хабарларнинг кўни ҳам уччалик тўғри чиқмайди; тўй қилиш мўлжалда бор экану, лекин ҳали жуда ноаниқ экан, бироқ қандай бўлмасин, шу пайтдан эътиборан Настасья Филипповнанинг тақдирида фавқулодда ўзгариш рўй беради. У бирдан ўз айтганида қаттиқ туриб олади, ўзи ҳам бутунлай ўзгариб бошқача одам бўлиб қолади. Узоқ ўйлаб ўтирасдан у қишлоқдаги уйни ташлаб ёлғиз ўзи кутилмаганда Петербургга, тўғри Тоцкийнинг олдига келади. Тоцкий ҳайрои бўлади, гапга оғзини очади; лекин бирдан ҳали оғзидан сўз чиқмай туриб ҳаммасини,— товушини, созвозининг баланд-пастлигини, шу пайтгacha суҳбатларда муваффақият билан қўллаб келинган ўша ёқимли ва нафис мавзуларни,— ҳамма-ҳаммасини бутунлай ўзгартириши кераклиги равшан бўлади! Унинг қаршисида бутунлай бошқа, у шу пайтгacha билган ва яқингина да июль ойида қишлоқчада қолдирб келган аёлга сира ҳам ўхшамайдиган хотин ўтиради.

Буни қарангки, бу янги хотини, биринчидан, жуда кўп нарсаларни билар ва тушунар,— билганда ҳам шунчалар кўп билар эканки, у бу маълумотларнинг ҳаммасини қаердан олганлиги, шунча нарсалар ҳақида қандай ўзига аниқ тушунча ҳосил қилганлигига одамнинг ақли стмасди. (Наҳотки шунча маълумотни қиз бола ўз кутубхонасидан олган бўлса?) Бу ҳам майли-я, у ҳуқуқ ишларида ҳам бениҳоя кўп нарсани тушуниар ва бунинг ўстига киборлар жамиятининг барча икир-чикирларини билмаса ҳам, лекин ҳар ҳолда бу жамият ичидаги баъзи

бир ишлар қандай рўй беришини, қандай оқибатларга олиб боришини анча ўзлаштириб олганди; иккинчидан, илгарилар у аллақандай уятchan, бир оз думбулроқ, баъзан шўхлиги ва дўлворлиги билан жозибадор, баъзан эса маъюс ва ўйчан, ҳуррак, ҳайрона, кўзи ёшли ва безовта қиз эди, энди булардан ундан асар ҳам қолмаганди.

Йўқ: унинг қарисида фавқулодда ва мўъжиб бир хилқат хандон ташлаб кулар, аччиқ, заҳарли киноялар билан узиб-узиб олар, тўғри бетига қараб туриб, ҳеч қачон сизга нисбатан юрагимда нафратдан бошқа нарса бўлган эмас, илк маротаба мени ҳайрона қилиб қўйганингиздан бери сиздан кўнглим кетиб, нафратланадиган бўлиб қолганман, дерди. Бу янги хотин— кимга қачон уйлансангиз уйланаверинг, менга барибир, кўнглим бирдай, лекин мен бу никоҳга йўл қўймайман, сиздан қасдимни оламан, мен шундай бўлади дедимми, шундай бўлади, вассалом,— «жуда бўлмаганда, сенинг устингдан тўйгунимча маза қилиб кулиб юрамац, нега десанг, ниҳоят энди мен ҳам кулишини истайман».

Ҳар ҳолда, у шундай деб айтди: юрагига туккан ҳамма гапларни у эҳтимол, айтиб ўтирганадир. Шу янги Настасья Филипповна қаҳ-қаҳ кулиб, буларнинг барини тўкиб соларкан, Афанасий Иванович рўй берган воқеани ўзича мулоҳаза қилиб ўтирас ва айқаш-уйқаш қилиб ташланган пэреканда хаёллари ни бирмунча тартибга келтирмоқчи бўларди. У ўйлаб ўйининг тагига етолмасди; ҳаммасини чуқур мулоҳаза қилиб бир қарорга келгунча икки ҳафтача вақт ўтди: лекин икки ҳафта деганда у тамомила бир қарорга келиб қўйганди. Гап шундаки, Афанасий Иванович ўша пайтда элликларга бориб қолган, том маънида бообў ва эътиборли одам эди. Киборлар орасида ва жамиятда у аллақачон ўз ўринини топиб олган, барқарор мавқега эга бўлганиди. Ҳамма бообў ва эътиборли одамлар каби у ўзини, ўз тинчлиги ва ҳузур-ҳаловатини дунёдаги бошқа ҳамма нарсалардан кўра кўпроқ қадрларди. Бутун ҳаёт давомида тикланган ва мана шунчалар гўзал бир тарзда барқарор бўлган нарсалар заррача ҳам бузилмаслиги, заррача ҳам тебранмаслиги, издан чиқмаслиги лозим эди. Бошқа бир томондан, Тоцкий тез орада кўпни кўрган одам каби теран бир нигоҳ билан шуни ғоятда тўғри англаб етдики, эндиликда у бошқаларга сира ўхшамайдиган ғалати бир хилқат билан муомала қилиши керак бўлади, бунинг устига яна бу шундай хилқатки, у пўписа қилиб, шу билан қолиб кетавермайди, балки айтганинг устидан чиқади ва энг чатоги, у ҳеч нарсадан тап тортиб ўтирганиди, зотан, унга дунёдаги ҳеч бир нарсанинг

қадр-қиммати қолмаган, шундай экан, уни бирон нарса билан ийдириб, алдаб ҳам бўлмайди. Афтидан, бунда бошқа бир таъ бор эди, бунда куйган, ўртанган, ҳамма нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетган юрак назарда тутиларди,— кимдандир, нимадандир, худо билади, аллақандай ғалати аламзадалик, аллақандай бош-кети йўқ беҳад, бедаво нафратланиш бор эди бунда,— бир сўз билан айтганда, ақли расо жамият ичидаги ҳаддан ташқари кулгили ва бемаъни, йўл қўйиб бўлмайдиган бир нарса бўлиб кўринадиган бир ҳол эдик, худо кўрсатмасин, бундай нарсага дуч келган одам нақ худонинг ғазабига учрагандай бўлади. Тўғри, Тоцкийнинг давлати, таниш-билишлари воситасида кўз очиб юмгунча аллақандай жиндаккина, гуноҳ деб ҳам саналмайдиган бир ёвузлик қилиб, бу дилхираликлардан қутулиб кетиши мумкин эди. Бошқа бир жиҳатдан қараганда, Настасья Филипповнанинг қўлидан нима ёмонлик ҳам келарди, борингки, ҳуқуқ юзасидан олиб кўрганда ҳам; ҳатто қаттиқ жанжалсурон ҳам кўтаролмасди, унинг дарҳол попугини пасайтириб қўйиш ҳеч гап эмасди. Лекин буларнинг бари агар Настасья Филипповна худди шундай вазиятларда умуман бошқаларга ўхшаб ўзини йўқотиб қўймасдан, ҳаддидан ошиб кетмасдан иш қилган тақдирдагина бўлиши мумкин эди. Худди мана шуерда Тоцкийга нарсаларга тўғри қарай билиши қўл келди: у, Настасья Филипповна мабодо ҳуқуқ юзасидан иш кўрадиган бўлса, қўлидан ҳеч нарса келмаслигини жуда ҳам яхши тушунаётгани, шунинг учун дилинга тамомила бошқа бир нарсани туғиб юргани, кўзида ҳам... бошқача алланима ярқираб турганлигини фаҳмлаб қолди. Настасья Филипповнанинг кўзига ҳеч нарса кўринмай, бирорнинг ва айниқса ўзининг қадр-қимматини ҳеч нарсага олмай (у ўз ҳаётини қадрламай қўйганини ва бу жуда ҳам жиддий эканлигини шу дақиқаларда фаҳмлаб етиш учун Тоцкийдай худбин, ҳеч нарсага ишонмайдиган кибор одамга анча ақл ва фаҳм-фаросат керак бўлди), кўзига бало-қазодай хунук ва манфур кўринган одамни таҳқирилаш пайида ўзини буткул даҳшатли ҳалокат чоҳига ташлаши, ўзини-ўзи Сибирь ва сургунга гирифтор қилиши ҳеч гап эмасди. Афанасий Иванович ўзининг андаккина қўрқоқлигини ёки бошқача қилиб айтганда, бениҳоя эскича, ўзгаришларни ёқтирамайдиган одам эканлигини ҳеч қачон яшириб ўтирасди. Мисол учун айтайлик, агарда у ўзини никоҳ ўқилаётган чоғда ўлдиришларини, ёки шунга ўхшаш жамиятда ҳаддан зиёд кулгили ва хунук, шармисорлик билан баробар бирон ҳодиса рўй беришини билса, рост, у қўрқиб кетган бўларди, лекин қўрқида ҳам ҳамманинг кўз ўнгидаги ўлдиришлари ё ярадор қилишлари, ё башарасига тупуришларидан ва ҳоказо, ва ҳо-

кэзо эмас, балки булар ҳаммаси ғайритабиий ва хунук бир тарзда рўй беришидан қўрқарди. Настасья Филипповна эса гарчи индамаса ҳам, лекин худди шунга ишора қилмоқда эди; Тоцкий Настасья Филипповна ўзини хўп ўрганиб жуда ҳам яхши билиб олганлиги, шуининг учун панд бераман деса, нозик жойини топниб панд беришини биларди. Шу сабабларга кўра, мўлжалланган тўй қолдирилди ва Афанасий Иванович бунига кўниб, Настасья Филипповнага ён берди.

Шу фикрга келаркан, у бошқа бир нарсани ҳам назардан қочирмади; бу янги Настасья Филипповнанинг чеҳраси илгарига сира ўхшамас ва буни ҳеч тасаввурга сифдириб бўлмасди. Илгари у бор-йўғи истараси иссиққина қизча эди, энди бўлса... Тоцкий, тўрт йил кўриб, мана ҳеч нарсани фаҳмламабман, деб анчагача койиниб юрди. Рост, иккала томондан ҳам, кутилмаганда, тубдан ўзгариш содир бўлса, шунинг ўзи катта гап саналади. Дарвоқе, илгарилар ҳам, мисол учун, мана шу кўзларга қараганда, баъзан хаёлига ғалати фикрлар келиб кетган чоғлар эсига тушарди: аллақандай жуда сирли ва тे-ран зулумот чўкиб ётарди бу кўзларда. Уларнинг боқиши ҳам жуда сирли ва ғалати эди. Кейинги икки йил орасида у Настасья Филипповнанинг туси ўзгара бошлаганига ажаблашиб юради: унинг юзи бениҳоя оқариб, ғалати, чеҳраси ҳам бундан бир қадар очилиб бормоқда эди. Умрини таралабедод билан ўтказган кўп афандилар қатори Тоцкий ҳам олдин ҳеч нарсани кўрмаган бу содда қизча ўзига жуда арзои тушганилигига ижирганиб қараб юрган эди, кейинроқ бориб бундай ўйлаб бирмунча хато қилинганинг англади. Ҳар ҳолда, у бултур баҳор пайтида Настасья Филипповнани бошқа вилоятда хизмат қиласидиги биронта эсли-хушли, инсофли жанобга эрга бериб юборишини мўлжаллаб қўйганиди. (О, қандоқ аччиқ ва даҳнатли кулги қилди буни Настасья Филипповна!) Бироқ мана энди янгиликка кўнгли суст кетган Афанасий Иванович, бу хотиндан ҳали кўп иш чиқарса бўлади, деган қарорга келди. У Настасья Филипповнани Петербургда қолдириб, унинг ҳаётини ҳашам-хушам билан безатинга қарор қилди. Униси бўлмаса, буниси: маълум бир давра ўртасида Настасья Филипповнани кўзкўзламоқ ва у билан керилмоқ мумкин эди. Афанасий Иванович деганимиз эса ўзининг бу борадаги шоншавкатини кўз қорачиғидек ардоқлар эди.

Мана, Петербургда турилганига ҳам беш йил бўлабзди, албатта, бу орада кўп нарсалар аниқ бўлиб бир изга тушиб қолди. Афанасий Ивановичнинг аҳволи анча-мунча чатоқ эди; ҳаммадан ҳам ёмони у бир марта юрагини олдириб қўйганича, энди ҳеч ўзига келолмасди. Унинг юраги зирияллар — нимадан

зириллаганинг ўзи ҳам билмас, фақат Настасья Филипповна-дан қўрқарди, холос. Авваллари анча вақтларгача, деярли икки йилча Настасья Филипповнанинг ўзи менга тегиб олмоқчи, лекин такаббурлик қилиб айтишни истамаяпти, биринчи бўлиб мен таклиф этишимни илҳақ кутиб ётибди, деб шубҳаланиб юрди. Унинг бу даъвосига одам тушунмасди; Афанасий Иванович афтини буриштириб, оғир ўйга толарди. Лекин кутилмаганда бир воқеа сабаб бўлиб, у мабодо шундай таклиф қиласганда ҳам бу таклифни қабул қилинмаслигига ишончи комил бўлди ва кўнгли жуда ҳам қаттиқ (о, кўнгил деган шундай бўлади-да!) хижил бўлди. Анчагача ўсал бўлиб юрди. Буни у ўзича фақат бир нарсага йўйди: «ҳақоратланган хаёлнараст хотиннинг» ғурури шу қадар поймол этилган эдиккى, эндиликда унга ўз ҳаётини узил-кесил бир изга солиб, тенгсиз шон-шавкатга эришгандан кўра, бир марта йўқ, тегмайман деб, нафрат билдириш аълороқ эди. Ҳаммадан ҳам ёмони, Настасья Филипповна ҳаддан ортиқ баланд кетмоқда эди. Уз манфатига ҳам юрмас, зўр-зўр маблағларни қабул қилмасди, ҳашамдор ҳаётдан воз кечмаган бўлса-да, лекин жуда камтар яшар ва шунча йиллар ичидаги кўзга кўринингудай бисот йигмаганди. Афанасий Иванович занжирдан холос бўлиш учун муғамбирлик билан бир йўл ишлатиб ҳам кўрди: у билинтирмасдан ғоятда устомонлик билан Настасья Филипповнани йўлдан уришга ҳаракат қилди, одамнинг кўзини, ҳушини қизитадиган турли усусларни қўллади; ва лекин мужассам кайф берадиган ҳамма нарсалар: кияzlар, гусарлар, элчихона мирзалари, шоирлар, романнавислар, ҳатто социалистлар — њеч қайсиси Настасья Филипповнага кор қилмади, худди унинг юраги юрак эмас, тошга ўхшарди, ҳиссиётлари эса абадулабад қуриб-қақшаб битгандай эди. У қўп вақтини ёлғизликда ўтказар, китоб ўқир, ҳатто илм ўрганар, мусиқани севарди. Таниш-билишлари ҳам кўп эмасди; унинг олдига аллақандай қашшоқ ва кулгили хизматчи хотинлар, аллақандай иккита актриса, қандайдир қари кампирлар келиб туришарди, у кекса серфарзанд бир муаллимнинг хонадонини яхши кўрар, бу хонадонда уни жуда ҳам севишар ва бажонидил қабул қилишарди. Кўп маҳаллар кечқурунлари унинг уйига беш-олти танишлари йиғилишарди. Тоцкий канда қилмай, мунтазам келиб турарди. Кейинги пайтлар ичидаги бир оз қийинчиллик билан бўлса-да, Настасья Филипповна билан генерал Епанчин танишиб олди. Худди шу вақтнинг ўзида Настасья Филипповна билан Фердишченко деган оғзи коски, бемаъни, тузсиз ҳазиллар қилувчи, ўзини қувноқ ва шўх қилиб кўрсатишини, ичкиликни яхши кўрадиган бир ёш хизматчи опла-осон танишди-қўйди. У билан яна

Птицин деган қамсүқум, баодоб, батартиб, қашшоқликдан чиқиб, судхўрлик даражасига етган ғалатироқ йигит ҳам таниш эди. Ниҳоят, у билан Гаврила Ардалионич ҳам танишиб олганди... Шу-шу бўлиб Настасья Филипповна ҳақида ғалати овозалар тарқади: унинг соҳибжамол эканлигини ҳамма биларди, лекин гап шундан нарига ўтмасди; ҳеч ким ҳеч нарса билан мақтанолмасди, ҳеч ким ҳеч вақони сўйлаб беролмасди. Унинг ўзини шу тариқа тутиши, ўқимишли, нозик муомала-муносабатли эканлиги, ақлининг ўткирлиги — буларнинг ҳаммаси Афанасий Ивановични узил-кесил равишда ўша маълум-машҳур бир мавқега кўтарган эди. Бу воқеаларга генерал Епанчининг бунчалар гайрат билан елиб-югуриб аралаша бошлагани ана шу дамларга тўғри келади.

Тоцкий унинг қизларидан бирига харидор бўлиб дўстона илтифот билан маслаҳат сўраган пайтида унга юрагида йиғи-либ ётган ҳамма гапларини очиқ-оидин айтиб бериб олижаноблик қилди. У оёғидаги кишандан халос бўлиш учун ҳеч нарсадан тоймаслигини билдириди; Настасья Филипповна, бўлди, бошқа сира ҳам безовта қилмайман, деган тақдирда ҳам барибир кўнглим тинчимаган бўлар эди, деди; қуруқ сўзни бошига урадими, унга тўла-тўқис тинчлик-хотиржамлик даркор. Дардлашиб ўтиришиб баҳамжиҳат ҳаракат қилишга келишиб олдилар. Аввал бошда энг беозор, юмшоқ чораларни қўллаб кўришга, нима десак экан, унинг «юрак торларини чертиш»га қарор қилдилар. Икковлашиб Настасья Филипповнанинг ҳузурига келдилар ва Тоцкий тўғридан-тўғри ўз аҳволининг ҳаддан ташқари ноchorлиги, чидаб бўлмай қолаётгани ҳақида сўзлаб кетди; ҳаммасига айбдор менман, деди, сизга нисбатан биринчи маротаба қилган ўша қилиғимга ачинмайман, чунки мазахў-раклик менинг қон-қонимга сингиб кетган, ўзимни тийишга кучим стмайди, лекин энди уйланмоқчиман, киборларга хос обрў-эътибор билан никоҳ ўқитмоқчиман, бу никоҳнинг бутун тақдирни сизнинг қўлингизда, деб очиқ-оидин айтди; бир сўз билан айтганда, ҳаммасини сизнинг олижаноб қалбингизга ишониб ҳавола этман, деди. Шундан кейин ота сифатида генерал Епанчин сўзлай бошлади: расамади билан гапирди, қаттиқ ботмасликка ҳаракат қилди, сиз Афанасий Ивановичнинг тақдирини ҳал қилишга ҳақлисиз, деб эслатди, қизимнинг ҳаёти, балки бошқа икки қизимнинг тақдирни ҳам сизга боғлиқ бўлиб қолди, деб ҳамма нарсага итоат қилиб ўрганган одамдай устомошлиқ билан бўйинни қисди. Настасья Филипповна: «Мендан нима истайсиз?» — деб сўраган эди, Тоцкий яна боягидай очиқ-ошкора қилиб, беш йил бурун мени қаттиқ қўрқитиб юборган эдингиз, ҳалиям ўзимга келолмайман, то сиз ўзингиз

биронта одамга турмушга чиқмагунингизча кўнглим жойига тушмайди, деб тан берди. Агар баъзи бир жўяли ери бўлмаганда, албатта, бу илтимосим жуда бемаъни бўлиб кўринарди, деб дарҳол қўшимча қилиб ҳам қўйди. Яхши, олижаноб хона-доннинг фарзанди, зоти тоза бир йигит, яъни Гаврила Ардалионич Иволгин, сиз уни биласиз, бу ерга келиб ҳам туради, анчадан бери сизни қаттиқ яхши кўради, агар сиздан андак ишорат зоҳир бўлса, у ҳайтинг ярмини беришга ҳам ҳозир, мен буларнинг барини сўраб-суриштириб билиб олдим, деди. Бу гапларни менга Гаврила Ардалионичнинг ўзи чин юракдан, дўстона, ёшлик шавқи билан тан олиб айтди, буни у йигитнинг валинеъмати бўлмиш Иван Федорович ҳам анчадан бери билади. Ва ниҳоят, агар мен янгишмаётган бўлсан, йигитнинг юрагидаги муҳаббат Настасья Филипповнанинг ўзига ҳам жила қоронги эмас, назаримда, бунга сиз учсалар бефарқ қарамаётганга ўхшайсиз. Албатта, бу ҳақда гапириш бошқалардан кўра унга қийинроқ. Лекин агарда Настасья Филипповна Тоцкийга ҳадеб худбин, ўз ҳаётидан бошқа нарсани ўйламайдиган одам деб қарамасдан, бунинг ҳам юрагида яхши тилаги бордир ахир, менга ёмонлик соғинармиди, деса ана ўшандা, Тоцкий унинг ёлғизлиқда яшаётганидан қанчалик қайғуриб, ғалати бўлиб юрганлигини англаб етарди, бўлмаса шу ёлғизлик туфайли Настасья Филипповнанинг келажаги бутунлай нотайин, қоронғи, ҳаётнинг муҳаббат ва оила оғушида чиройли бўлиб тамомила янгиланиб кетишига ва шундай қилиб, янгича мақсад сари қадам ташланишига сира ишонч йўқ, бунинг устига яна эҳтимол жуда порлоқ қобилиятлар ҳам сўниб, кул босиб қолиши мумкин, одам ўз қайғусини ўзи ардоқлайверса, бир сўз билан айтганда, қандайдир хаёлий нарсаларга берилса, бу Настасья Филипповнадай оқила ва олижаноб аёлга ярашмаган иш бўлади. У яна бир карра бошқалардан кўра менга сўзлаш қийинроқ, деди, лекин мен чин юракдан Настасья Филипповнанинг келажагини таъминлаш мақсадида етмиш беш минг сўм бермоқчиман, умид қиласманки, Настасья Филипповна бундан дарғазаб бўлмас ва қўлимни қайтармас. У яна барибир шунча миқдордаги пулни васиятимда ҳам унинг номига кўрсатиб ўтганман, деб қўшимча қилиб қўйди; қисқаси, буни шунчаки бир туҳфа деган хаёлга бориб ўтирилмасин... Қолаверса, у ҳам одам, унинг ҳам виждони қийналади, шу виждон азобларини ўзи учун андак енгиллатмоқчи бўлса нима қилибди, буни кечириш мумкин-ку ва ҳоказо, ва ҳоказо, яъни шундай пайтларда нима дейиш керак бўлса, ҳаммаси айтилди. Афанасий Ивановичнинг оғзи тинмай узоқ шакаргуфтторлик қилди, кейин сўз орасига жуда ҳам қизиқ бир гапни қистириб кетди, у етмиш

беш минг сўмни ҳозир биринчи маротаба тилга олибди, бундан ҳатто мана шу ерда ўтирган Иван Федоровичнинг ҳам хабари йўқ экан; қисқаси, ҳеч ким билмайди.

Настасья Филипповнанинг жавоби ҳар икки ошнани таажжубга солиб қўйди.

Унда аввалги истеҳзо, аввалги аламзадалик ва дарғазаблик, Тоцкий ҳали-ҳали эсласа юраги орқасига тортиб кетадиган аввалги қаҳқаҳалардан асар ҳам кўринмас, аксинча, у ниҳоят бирор билан очиқ-ойдин, дўстона гаплациб олиш имконияти туғилганидан хурсанд бўлганга ўхшарди. У ўзим ҳам анчадан бери дўстона маслаҳатга зор эдим, сўрай дессан, ғурур йўл бермасди, лекин мана энди орадан совуқчилик кўтарилиди, жуда ҳам соз бўлди, деб айтди; у олдин маъюс табассум қилди, сўнг шўх ва қувноқ қулиб юборди ва нима бўлганда ҳам илгаригидай тўс-тўполон кўтаришга ўрин қолмаган, деди; энди у баъзи бир нарсаларга бошқача кўз билан қарайдиган бўлиб қолибди. гарчи юраги ўша-ўша ўзгармаган бўлса ҳам, лекин энди бариги бир минг уринган билан кўп нарсаларни асли ҳолига қайтариб бўлмайди, бўлар иш бўлди, ўтган иш ўтди, сувлар оқди-кетди, шундай экан, қизиқ, нега Афанасий Иванович ҳалиям қўрқиб юрибди. Шундан кейин у Иван Федоровичга қаратса, иззат-икром билан сўзлай бошлади, сизнинг қизларингиз ҳақида анчадан бери кўп гаплар эшитганман ва кўп пайтлардан бери уларни чин юракдан қаттиқ ҳурмат қилиб юраман. Уларга жиндаккина бўлса ҳам фойдам тегса, ўзимни ҳаддан ортиқ баҳтиёр бўлгандек сезаман ва бундан фаҳрлангим келади. Рост айтишиди, ҳозир менга жуда оғир, зерикдим, жуда зерикиб кетдим; Афанасий Иванович кўнглимдаги гапни айтди; мен қайта тирилсам, севги бўлмаса бўлмас, оила қуриб ҳаётимни янгидан бошласам, девдим; лекин Гаврила Ардалионич ҳақида ҳеч нарса деёлмайман. Ростдан ҳам у мени яхши кўрадиганга ўхшайди. Агарда унинг аҳд-паймони қаттиқлигига ишонганимда эди, мен ҳам балким уни севиб қолишим мумкин-дир, деб ўйлаб юраман; у самимий бўлса ҳам, лекин ҳали жуда ёш; бир нарса дейиш қийин; ҳаммадан ҳам унинг ишлаб, меҳнат қилиб, ёлғиз ўзи оила тебратиб тургани ҳар ҳолда ёмон эмас. Кулоққа чалинганд гап-сўзларга қараганда, у ғайратли, ориятли йигит экан, ўсиб-унгиси, бошини баланд кўтариб юргиси келармиш. Худди шунингдек, Гаврила Ардалионичнинг онаси Нина Александровна Иволгина ҳам топилмас, ҳаддан зиёда ҳурматли аёл экан; унинг синглиси Варвара Ардалионовна эса жуда ҳам ажойиб, ғайратли қиз эмиш; у ҳақда Птицин кўп сўйлаб берибди. Улар қайгу-ҳасратдан нолиб юрадиган одамлар эмас шекилли; улар билан танишиб олинса дуруст

бўларди-ю, лекин уйларида уни очиқ юз билан қабул қилишадими, йўқми, ҳали номаълум. Умуман, бу никоҳ бўлиш-бўлмаслиги хусусида ҳали бир нарса дейиш қийин, аммо буни ҳали кўп ўйлаб кўриш керак; уни шошилтирмасалар яхши бўлармиди! Етмиш беш мингга келганда — Афанасий Иванович уни ҳеч кимга айтольмай бекор қийналибди. Пулнинг қадрини билмоқ керак, шунинг учун ӯ пулни албатта қабул қиласди. У Афанасий Ивановичга бу илтифоти учун миннатдорчилик билдиради, қаранг, у пул ҳақида Гаврила Ардalionичгагина эмас, ҳаттоқи генералга ҳам гапирмабди-я, лекин мундоқ қарагандა, Гаврила Ардalionичга айтилса ҳам бўлаверади-ку, ахир у олдиндан билиб қўйса ёмонми? Уларнинг хонадонига остона ҳатлаб киаркан, Настасья Филипповна нега энди бу пуллардан уялиши керак экан? Ҳар ҳолда, у ҳеч кимдан ҳеч нарса туфайли кечирим сўрамоқчи эмас, у буни яхши билиб қўйишларини истайди. Үнга нисбатан на Гаврила Ардalionичнинг ўзида ва на унинг оиласиди заррача кир бўлмаслиги керак, у аввало шуни билиб олмоқчи. Ҳар ҳолда, у ўзини ҳеч бир жиҳатдан айбдор деб ҳисобламайди, яхсиши, майли, Гаврила Ардalionич беш йил мобайнида Настасья Филипповна қандай қилиб яшаб келганингини, Афанасий Иванович билан муносабатлари қандай эканлигини ва қанча маблағ йигиб ултурганлигини билиб олсин. Ва ниҳоят, у пулни олади, лекин уни қиззик ор-номуси поймол қилинганинг ҳақи деб эмас, зотан, бу шармисорликка у айблормас, балки барбод бўлган қисматига тўлов тарсича қабул қиласди.

Шуларнинг ҳаммасини баён қиласи бориб жуда ҳам қизишиб, асабийлашиб кетди, дарвоқе (табиий, шундай бўлиши керак эди), генерал Епанчин бундан мамнун бўлди ва иш пишган деб ҳисоблади; лекин бир марта юрак олдириб қўйган Тоцкий яна ҳам унча ишон-қирамади ва анчагача гулнинг тагида илон йўқмикин деб қўрқиб юрди. Бироқ музокара бошланди; ошналарнинг режасидаги асосий нуқта — яни Настасья Филипповнанинг эътиборини Ганяга жалб этиш,— ўзини бир қадар оқлаб, тобора равшан торта бошлади, ҳатто Тоцкий ҳам гоҳо энди иш жўнашиб кетади шекилли, деб анча жонланишиб қолди. Бу ўртада Настасья Филипповна Ганя билан гаплашиб олди: кўп гапдан худди унинг ҳамиятига озор етадигандай икки-уч оғиз сўзлашдилар, холос. Настасья Филипповна Ганянинг севишига қарши эмас экан, лекин ҳеч нарсадан ўзимни сиқишиб истамайман, деб қатъият билан маълум қилди; то тўй бўлгунча (агар тўй бўладиган бўлса) ҳам, то энг сўнгги дамга довур ҳам ўзимда «йўқ» дейиш ҳуқуқини сақлаб қоламан; сизга

ҳам ҳудди шундай ҳуқуқ берилади, деди Ганяга. Ганянинг бутун уй ичи бу никоҳга ва шахсан Наастасья Филипповнага ёвқараш билан боқмоқда эди, норозилик уйдаги муомалаларда юзага қалқиб чиқмоқдайди, бу гаплар бутун икир-чикирлари билан Наастасья Филипповнага ҳам етиб борганди, кўп ўтмай бир муносабат билан бу Ганяга маълум бўлди; Ганя ҳар куни бу ҳақда гап очилишини кутар, лекин Наастасья Филипповна миқ этиб оғиз очмасди. Ҳар қалай, бу совчилигу борди-келди музокаралар муносабати билан юзага чиққан ҳодисалар ва ҳолатлар ҳақида ҳали жуда кўп ҳикоя қиласавриш мумкин эди, лекин биз шусиз ҳам хийла илгарилаб кетдик, зотан, баъзи бир нарсалар ҳали нотайин мишишилардан нарига ўтмаганди. Мисол учун, Наастасья Филипповна ҳаммадан бекитиқча Епанчиннинг қизлари билан аллақандай ноаниқ алоқа бошлиётганниш,— бу мини-мишга одамнинг сира ишонгиси келмасди, лекин Тоцкий буни қаерданdir билиб олибди. Лекин яна бошқа бир мини-мини ҳам бор эдики, бунга у бенхтиёр суратда ишонпар ва бундан юраги даҳшатли тарзда орқасига тортиб кетарди; Ганя пул деб уйланәётганлиги, Ганя ичи қора, очкӯз, енгилтак, бирорни кўролмайдиган ва беҳад-беҳудуд худбинлик балосига гирифтор бўйган одам эканлигини Наастасья Филипповна жуда ҳам яхши билиб олган эмиш, бу ҳам Тоцкийнинг қулогига чалнганди. Ганя илгарилари чиндан ҳам Наастасья Филипповнага қаттиқ ошиқу бекарор бўлиб, унинг кўнглини овлаш пайнда юрган кезларда ошналар Наастасья Филипповнани Ганяга қенуний хотин қилиб сотиш ва бунинг эвазига Ганянинг ўзини буткул қўлга киритиш мақсадида ёшлар ўртасида ниш уриб келаётган ошиқ-маъшуқликдан фойдаланиб қолмоқчи бўлдилар, ана шундан кейин Ганя Наастасья Филипповнани бало-қазодай ёмон кўриб қолди. Унинг юрагига ҳире ва алам галати бир тарзда қоришиб кетди, у бора-бора оғир изтироблардан сўнг алоҳа «шарманда хотин»га уйланишга рози бўлди, лекин ичиди ҳали шошмай турсин, ўчимни олмай кўймайман, «тавбасига таянтираман», деб уни қаттиқ янди. Наастасья Филипповна, афтидан, бу гапларнинг ҳаммасидан хабардор эди ва яширинча нимагадир тайёрланарди. Тоцкий шунчалар ҳам чўчиб қолдикки, ҳатто безовта бўлаётганлигини Епанчинга ҳам айтмайдиган бўлди; лекин шундай дақиқалар бўлар эдики, ўзи заиф одам эмасми, яна бирдан жонланиб қолар ва дарҳол кўнгли қайтадан ёришарди, мисол учун, Наастасья Филипповна туғилган куним кечқурун охирги сўзимни айтаман, деб ошналарга ваъда бергандан сўнг у, ниҳоятда хурсанд бўлиб, кўнгли кўтирилиб кетди. Бильякс, муҳтарам Иван Федоровичнинг нақ

ўзига тааллуқли бўлмиш энг ғалати ва энг ақл бовар қилмас мишишлар, эвоҳ, борган сари ҳақиқат бўлиб чиқа бошлиди.

Бу бир қарашда ҳаммаси олди-қочди гапларга ўхшарди. Шунча ёшга кириб, соч-соқоли оқарган, ақли ҳар нарсага етадиган ва ҳаётни ҳар томондан чуқур биладиган ва ҳоказо, ва ҳоказо бир одам, Иван Федоровичнинг ўзи Настасья Филипповнага ошиқи беқарор бўлиб ўтирибди деса, албатта ҳеч ким ишонмайди, яна ошиқ бўлганда ҳам девона бўладиган дараҷада ошиқ эмиш. У ўзининг нимасига ишонарди — тасаввур қилиш қийин эди; балки Ганяниң ўзи қўллаб юборар деб ўйлармиди. Тоцкий шунга ўхшашиб бирон нарсани таҳмин қилмоқда эди, генерал билан Ганя ўртасида аллақандай ўзаро шерикчиликка асосланган сўзсиз битишув борга ўхшаб кўринарди. Дарвоҳе, маълум, ҳирсга жуда берилиб кетган одам, яна бунинг устига ёши бир жойга бориб қолган бўлса, бутунлай кўр бўлиб қолади ва ҳеч илинж йўқ ердан ҳам бир нарса кутади, бу ҳам оз, эс-ҳушини йўқотади ва мияси отнинг калласидай бўлса ҳам тентак болага ўхшаб иш қилади. Яна шу нарса маълум. Генерал Настасья Филипповнанинг туғилган кунига совға қилиб ниҳоятда қимматбаҳо ажиб жавоҳир сотиб олган ва Настасья Филипповна тамагир хотин эмаслигини билса ҳам барибир бу совғага кўп умид боғлаган эди. Настасья Филипповнанинг туғилган куни яқинлашган сайин у ўзини қўярга жой тополмай қолган, лекин у аввало, буни яширишга ҳаракат қиласди. Мана шу жавоҳир генерал ойим Епанчинанинг қулогига чалинганди. Тўғри, Елизавета Прокофьевна не замонлардан бери эрининг суюқоёқлигини сезиб юрар, бунга бир қадар кўникиб ҳам қолган эди, лекин ахир, шундоқ вазиятни ҳам қўлдан чиқариб бўладими; жавоҳир ҳақидаги мишишлар ҳаддан зиёда унинг қулоғини қизитмоқдайди. Генерал буни вақтида сезиб қолди, яқингинада бутунлай бошқача сўзлар айтилганди; у зўр бир қийлу қол бўлишини сезар ва бундан қўрқарди. Бу қиссамизни бошлаган ўша куни эрталаб хонадон аъзолари бағрида нонушта қилишга генералнинг юраги сира ҳам дов бермаганлигининг сабаби худди мана шунда эди. Князь келмасдан буруноқ у ишни баҳона қилиб, нонуштадан қутулиб қолмоқчи эди. Қутулиб қолищ деганда генерал кўпинча расмана қочиб қолишни назарда тутарди. У жуда бўлмаганда шу бугунги кунни ва энг муҳими, бугунги оқшомни жанжалсиз қўлга киритмоқчи эди. Қутимаганда князь келиб қолди. «Худонинг ўзи етказди!»— деб ўйлади генерал ичидаги хотинининг ҳузурига кириб бораркан.

Генерал ойим ўз насл-насабига жуда бошқача кўз билан қарар эди. Князъ Мишкиннинг номи илгари ҳам бир қулогига чалингандай эди, мана ҳозир шунча авлоддан қолган якка-ёлғиз зурриётни бечораваш, телба, қашшоқ ва сал бўлмаса, хайр-садақа билан кун кўрадиган гадо деб таништиришиди, бу гапларни лабдурустдан эшигтан чоғда унинг қандай аҳволга тушганини бир кўрсангиз эди. Генерал уни тўсинидан лол қилиб қўйиш, фикрини бошқа ёққа чалғитиши учун князни мана шундай кўпиртириб таърифлаганди.

Генерал ойим фавқулодда ҳолатларда одатан кўзларини катта-катта очиб қарар ва ўзини бир оз орқага ташлаб, индамасдан номаълум бир нуқтага тикилиб тураверарди. Бу ўқтам, бўйдор, ёши эри билан тенг хотин эди, унинг хийла оқарниб кетган қора соchlари ҳали қалиц, бурниннинг ўртаси бир оз кўтарилиган, қотма, ёноқлари саргайнб ичига ботган, юпқа лабларидан тароват қочганди. Пепонаси баланд, лекин тор; нимкуйкимтири, катта-катта кўзлари баъзан одамга жуда ҳам ғалатигалати қараб қўярди. Бир маҳаллар унга сиз одамга жуда ҳам бошқача қарайсиз, дейнишган эди, шу унинг қулоғида ўринашиб қолганди, кейни-кейинлар ҳам шу ишонч уни ҳеч қачон тарк этмади.

— Кирсин? Сиз уни кирсин деяпсизми, ҳозир, шу топда-я?— деб генерал ойим қаршисида ўралашиб турган Иван Федорович-га кўзларини имкони борича катта-катта очиб боқди.

— О, бунинг ҳеч дахмазаси йўқ, биродаржон, сен уни балки кўргинг келаётгандир десвдим,— шошиб тушунтириди генерал.— Худди бола дейсан, жуда ҳам бечора аҳволда; аллақандай ёмон тутқаноги бор эмиши, у тўғри Швейцариядан келяпти, ҳозиргина вагондан тушган, аллақанаقا ғалати, немисга ўхшаб кийиниб олган, бунинг устига чўнтағида ҳеч вақо йўқ, рост айтаман, йиғламсираб турибди. Мен унга йигирма беш сўм бердим, идорамиздан унга биронта ёзув-чиズув иши топиб бермоқчиман. Сизлардан эса, mesdames, уни яхшилаб меҳмон қилишни сўрайман, кўзимга унинг қорни очга ўхшаб кўринди...

— Сизга ҳайрон бўлиб қолдим,— яна боягидаи қилиб давом этди генерал ойим,— қорни оч, тутқаноги бор! Қанақа тутқа-ноқ?

— О, тутқаноги унда-мунда бир тутади, бунинг устига у худди ёш боланинг ўзи, айтгандай, анча ўқимишли. Сизлардан сўрар эдим, mesdames,— мурожаат қилди у яна қизларга,— уни бир имтиҳон қилиб кўрсаларингиз, қўлидан нима иш келишини билсак ёмон бўлмасди.

— Им-ти-ҳон! — деб чўзди генерал ойим ва қаттиқ ҳайрат ичидаги кўзларини катта-катта очиб дам эрига, дам қизларига қарай бошлади.

— Оҳ, биродаржон, бунга унчалар аҳамият бериб ўтирма... Айтмасам, сен нима десанг, шу; мен унинг бошини силаб, бағримизга олсак девдим, яхши иш бўларди.

— Бағримизга олсак? Швейцариядан-а?

— Швейцария бунга тўсқинлик қўлмайди; айтгандай, қайтaramан, яна ўзинг биласан. Жон куйдириб айтаётганимнинг боиси, биринчидан, фамилияси бир, балки қариндош чиқиб қолар, иккинчидан, бошини қаерга қўйинши билмайди. Уни кўргинг келиб қолармикин деб ўйловдим, нима бўлганда ҳам фамилиямиз бир хил-ку, ахир.

— Майли, татап, агар даҳмазасиз бўлса кирсин, йўлдан келган экан, қорни очдир, борадиган жойи бўлмаса, боқсан боқа қолайлик? — деди тўнғич Александра.

— Худди ёш боланинг ўзи де тагин, у билан бекинмачоқ ўйнаса ҳам бўлади ҳали.

— Бекинмачоқ? Қандай қилиб?

— Оҳ, татап, бўлди қилинг шуни, барака топинг, — деди Гашши келиб Аглай.

Ўртанча кулонғич Аделанда ўзини тутолмай кулиб юборди.

— Чақиринг уни, рара, татап хўп дедилар, — деди Аглай. Генерал қўнғироқ чалди ва князни чорлашни буюрди.

— Лекин шу шарт билан, у столга келиб ўтиргандан кейин бўйнига албатта сочиқ ўраб қўйилсан, — деб қарор қилди генерал ойим, — Федорни чақиринг, йўқ яхшиси, Маврни... келиб унга қараб туришсин у овқат еяётганда. Тутқаноги жуда қаттиқ тутмайдими ишқилиб? Кўлларини силкитмайдими?

— Аксинча, жуда чиройли тарбия кўрган, ўзини яхши тутади, хўшқилиқ! Баъзан жудаям соддалик қиласди... Ана ўзи келиб қолди! Мана танишинглар, сўнгги князь Мишикин, фамилиядошимиз, балки қариндош чиқиб қолармиз, марҳамат, меҳмон қилинглар. Ҳозир, князь, ионуштага борилади, марҳамат қиласиз... Мен бўлсан, узр, кеч қолдим, шошиб турибман...

— Биламиз, қаёққа шошаётибсиз, — димоқ-фироқ билан деди генерал ойим.

— Шошяпман, шошяпман, биродар, кеч қолдим! Унга аль-бомларингизни берсанглар-чи, mesdames, сизларга дастхат ёзиб берсин; хаттот, бунақаси кам топилади! Истеъдод; ҳали менга эскича ёгув билан ёзиб кўрсатди: «Игумен Пафнутий рақам қиласди...» Ҳўп, яхши қолинглар.

— Пафнутий? Игумен? Тўхтанг, тўхтасангиз-чи, қаёққа кет-

жонглированием, вспоминая прошлое. —
— Яна, яна, қандай Пафнутий? — жуда ғаши келиб, ғижиниб, бирмунча ташвишга қолиб қичқирди генерал ойим қочиб бора-ётган эри ортидан.

— Ҳа, ҳа, биродар, эски замонда ўтган экан шундай Игумен деган... мен графнинг олдига кетяпман, кутиб ўтирибди, анча бўлди. Яна ўзим айтган эдим... Князъ, хайр бўлмаса!

Генерал тез-тез қадам ташлаб чиқиб кетди.

— Биламан, қайси граф эканлигини! — кескин деди Елизавета Прокофьевна ва ғаши келганча кўзларини князга тикди. — Нимайди! — деб бошлади у ғижинганча чирсиллаб эслашга уринаркан, — хаҳ, нимайди! Ҳа, эсимга тушди. Қандай игумен у?

— Матап,— деди Александра, Аглай эса ҳатто оёгини тапиллатиб қўйди.

— Менга халал берманг, Александра Ивановна,— деб унинг оғзига урди генерал ойим,— мен ҳам билинни истайман. Мана бу ерга ўтиринг, князъ, мана шу креслога, қаршига, йўқ, бу ёқ-қа, офтобга, ёруққа яқинроқ сурилиб ўтиринг, мен сизни кўриб ўтирай. Қани, қандай игумен?

— Игумен Пафнутий,— деб камоли диққат-эътибор билан жавоб қилди князъ.

— Пафнутий? Қизиқ экан; хўп, ким экан у?

Генерал ойим княздан кўзини узмасдан жаҳл билан бетоқат бўлиб сўрар, князъ жавоб қилганда эса, унинг ҳар бир сўзига бошини ликиллатиб қўярди.

— Игумен Пафнутий ўн тўртинчи асрда яшаган,— деб бошлади князъ,— у ҳозирги Кострома вилоятида Волга бўйидаги ерларни бошқарган. Жуда хоксор ҳаёт кечирган, Ўрдага борган, ўша пайтдаги ишларни битиришга саъй-ҳаракат қилган ва бир ёрлиқнинг тагига имзосини чеккан, мен шу имзонинг суратини кўрган эдим, менга хати жуда ёқиб қолиб, ўрганиб олдим. Генерал боя менга иш топиб бермоқчи бўлиб хатимни кўрди, мен турли усуладаги хатлар билан ёзиб кўрсатдим, шулар орасида игуменнинг ўз хати билан... «Игумен Пафнутий рақам қилдим», деб ёздим. Генералга жуда маъқул бўлди, шуни эслаб айтиётган эди.

— Аглай,— деди генерал ойим,— эсингда бўлсин: Пафнутий, ёки яхшиси ёзиб қўй, бўлмаса мен доим унугиб юраман. Айтганча, мен қизиқроқ бўлармикин деб ўйловдим.— Қани ўша хат?

— Генералнинг кабинетида стол устида қолган эди.

— Дарров олиб келинсин!

— Мен сизга яхшиси бошқа ёзиб кўрсата қоламан, агар ис-тасангиз.

— Рост, татан,— деди Александра,— энди яхшиси нонушта қиласылар, қорнимиз очди.

— Бажо,— деди генерал ойим.— Юринг, князъ, сиз жуда ҳам очқадингизми?

— Ҳа, жуда очқадим ва сиздан жуда миннатдорман.

— Бу жуда соз, одобингиз жойца, бундай қарасам, сиз ҳеччам ҳалигиндей.. ғалати одам дейишувди, сира ундей эмас экансиз. Юринг, манави ерга, менинг рўпарамда ўтиринг,—деб меҳрибончилик қила бошлади у князга емакхонага келганларида,— мен сизга қараб ўтироқчиман. Александра, Аделаида, князни меҳмон қилинглар. У ҳалигиндей.. Қасал эмас экан, тўғрими? Балки сочиқнинг ҳам ҳожати йўқдир... Князъ, овқатланган пайтингизда сизга сочиқ боғлашарниди?

— Илгарилари етти яшар пайтимда сочиқ боғлашган бўлса керак, энди овқат пайтида одатда сочиқни тиззамга ташлаб қўяман.

— Шундай бўлиши керак. Тутқаноқ-чи?

— Тутқаноқ?— бир оз ҳайрон бўлиб қолди князъ,— ҳозир тутқаноқ камдан-кам тутади. Яна билмадим; бу ернинг ҳавоси менга оғир бўлади, дейишади.

— Яхши сўзларкан,— деди генерал ойим қизларига қарата, у князning ҳар бир сўзини бошини қимирлатиб тасдиқлаб турмоқда эди,— бунчалар кутмаган эдим. Демак, ҳаммаси бекорчи, ёлғон-яшиқ экан; одатдагидай. Олинг, енг, князъ, сўйлаб, гаплашиб ўтиринг; қаерда туғилгансиз, қаерда тарбиялангансиз? Мен ҳаммасини билишини истайман; жуда ҳам билгим келиб қолди.

Князъ миннатдорчилик билдириди ва бугун эрталабдан бери қайта-қайта гапиришга тўғри келган нарсаларни яна бир бошдан, иштаҳа билан овқат ея туриб, сўзлаб берди. Генерал ойим борган сайин мамнун бўла бормоқда эди. Ойимқизлар ҳам анча қизиқиб қулоқ солишарди. Авлодлар-суринширилди; князъ ўз ота-боболарини жуда яхши биларкан, лекин қандай айлантириб қўришмасин, генерал ойим билан князъ ўртасида у қадар яқин қариндошлилк белгилари чиқмади. Боболар ва бувилар ўртасида чатишган ерларни топиш мумкин эди. Даққионусдан қолган бу гаплар генерал ойимга айниқса маъқул тушиб қолди, у қўнгли жуда тилаган чоғларда ҳам авлод-насабларидан дили ёзилиб гаплашишга ҳеч қачон имкон тополмасди, шунинг учун ҳам мана, ҳозир у дастурхон устидан жуда ҳаяжонга тўлган ҳолда турди.

— Юринглар, ҳаммамиз мажлисхонамизга борайлик,— деди у,— кофени ҳам ўша ерда ичамиз. Бизнинг шунаقا бир умумий хонамиз бор,— деди князга уни бошлаб кетаркан,— менинг

мўъжаз мәҳмонхонам, ўзимиз ёлғиз қолганда у ерга йиғилишамиз ва ҳамма ўз иши билан шуғулланади; Александра, менинг мана шу катта қизим, фортепиано чалади, ё ўқийди, ё тикади; Аделаида — манзара, портретлар чизади (суратларини ҳеч тутатолмайди), Аглай бўлса, ўтиради, ҳеч нарса қилмайди. Менинг ҳам қўлим ишга бормайди, иш қўлимдан тушиб кетаверади,— ҳеч бало чиқмайди. Мана, етib ҳам келдик; ўтириңг, князь, мана, камии олдига, кўрган-кечиригаиларингизни сўйлаб беринг. Сизнинг қандай ҳикоя қилишингизни билгим келади. Мен ишонч ҳосил қилишим керак, ундан кейин княгиня Белоконская билан кўришганимда унга айтиб бераман сиз тўғришгизда. Мен улар ҳаммаларининг эътиборларини қозонишишгизни истайман. Қани, бошланг.

— Матап, дарров ҳикоя қила бошлаш осон эмас-да,— деди Аделаида, у мольбертини тўғрилаб, мўйқаламларини олиб, анчадан бери эстампдан ўзи нусха кўчираётган манзарага машғул бўлди. Александра билан Аглай биргаликда мўъжаз диваинга ўтирилар ва қўлларини қовуштирганича эштишга ҳозирландилар. Князь ҳамманинг диққат-этибори ўзига қаратилганлигини англади.

— Агар менга шундай деб буюришганда, ўла қолсам ҳам гапирмасдим,— деди Аглай.

— Нимага? Нимаси бор бунинг? Нега энди гапириб бермас экан? Тили бор. Мен унинг қандай гапиришини билмоқчиман. Бирон нарсани ҳикоя қилинг. Сизга Швейцария ёқкан-ёқмаганлигини, илк таассуротингизни сўзлаб беринг. Мана кўрасиз, мана у ҳозир бошлайди, жудаям чиройли қилиб бошлайди.

— Бошимдан галати воқеа ўтган,— деб бошлади князь.

— Ана-ана, — илиб кетди сабрсизлик билац Лизавета Профьевна қизларига қарата,— бошлади-ку.

— Ўз ҳолига қўйинг, матап, гапирсан, — тўхтатди уни Александра. — Бу князь тозаям устомон одам шекилли, сира тентакка ўхшамайди,— деб пичирлади у Аглайга.

— Шундай бўлса керак, мен анчадан бери қараб ўтирибман,— жавоб берди Аглай.— Ўзини шу кўйга солиши пасткашлиқ. Нима, шу билан бир нарса ютадими?

— Биринчи марта кўрганимда мен қаттиқ таъсиранганман,— тақрорлади князь.— Мени Россиядан олиб кетишаётганда турли немис шаҳарларини босиб ўтдик, мен индамай томоша қилиб ўтиравердим, эсимда, ҳатто ҳеч нарса сўраганим ҳам йўқ. Касалим жуда зўрайиб, тутқаноқ тутиб кўп азоб еганимдан кейинги кунлар эди, мен бўлсам, касалим қутуриб, тутқаноқ кетма-кет қайталайверса, доим бошимни бутунлай йўқотиб қўяман,

Хотирам пасайиб кетади, ақлим ишлаб турса ҳам фикримнинг мантиқий учини тополмайман, чалкашиб кетавераман. Икки-учта фикрни бир-бирига уоллмайман. Менга шундай бўлиб туюлади. Тутқаноқ тўхтагандан сўнг соғлом ва бақувват бўлиб қолардим, мана ҳозирдагига ўхшаб. Эсимда: мени жудаям чидаб бўлмайдиган маъюслик чулғаб олди: ҳатто йиғлагим келиб кетди; хавотирлик ва ҳайроналик ичида қолдим: кўз ўнгимдан ўтаётган нарсаларнинг ҳаммаси бегона эканлиги менга жуда ёмон таъсир қилди, мен буни тушундим. Ёт нарсалар мени адо қилмоқда эди. Кечқурун Швейцарияга кириб бораётганимизда Базелда бу зулумотдан бутунлай халос бўлганим эсимда, мен шаҳар бозорида ҳанграган эшакнинг овозидан уйгониб кетдим. Эшак мени ҳаддан ташқари ҳайратга солиб қўйди ва менга нимагадир жуда ҳам ёқиб қолди, шу-шу бошним ҳам бирдан ти-ниқлаши.

— Эшак? Тавба,— деди генерал ойим.— Айтгандай, бунга ажабланмаса ҳам бўлади, баъзи бирларимиз эшакни ҳам яхши кўриб юрамиз,— деб қўйди у қиқирлашган қизлар ўтирган ёққа таҳдид билан қараб.— Асотирларда ҳам шундай ёзилган. Да-вом этинг, князь.

— Ўшандан бери мен эшакларни жудаям яхши кўраман. Иқим суйиб қолган шекилли. Мен эшак ҳақида одамлардан суриштирдим, чунки илгари ҳеч кўрмаган эдим ва ўшанда эшак жуда ҳам фойдали, корчил, бақувват, сабрли, арzon, чидамли жонивор эканлигига амин бўлганиман, шу эшак туфайли Швейцария ҳам кўзимга чиройли кўрина бошлади, маъюслигимдан асар ҳам қолмади.

— Тавба, жуда ғалати-я ҳаммаси, лекин эшак ҳақидаги гапларни тушириб қолдирсан ҳам бўлади, бошқа мавзуларга ўтайлик. Нега ҳадеб кулаверасан, Аглай! Сен ҳам Аделаида? Князь эшак тўғрисида жуда чиройли гапириб берди. Уни ўз кўзи билан кўрибди, мана, сен кўрганмисан? Сен чет элларда бўлганмисан?

— Мен эшакни кўрганман, татан,— деди Аделаида

— Мен бўлсан эшитганман,— деб илиб кетди Аглай. Ва учовлари яна қиқирлашиб кулишиди. Князь уларга қўшилишиб кулди.

— Яхши эмас сизларнинг бундай қилишларингиз,— танбех берди генерал ойим.— Уларни маъзур кўринг, князь, кўнгиллари тоза. Уларни уришганим уришган, лекин яхши кўраман ҳаммаларини. Ҳавои, енгилтак, эси йўқ қизлар.

— Нега энди?— кулди князь,— уларнинг ўрнида бўлганимда, мен ҳам шундай қилардим. Мен эсам барибир эшакни дейман: эшак яхши ва фойдали одам.

— Үзингиз қандай, яхшимисиз, князь? Мен бунга қизиқиб қолдим,— сўради генерал ойим.

Ҳаммалари яна кулишдилар.

— Яна шу қуриб кетгур эшак ўртага суқилдими; мен бундай бўлади деб ўйламовдим!— қичқирди генерал ойим.— Менга ишонинг, князь, сира ҳам...

— Кесатмоқчи эмасдингизми? О, ишонаман, шубҳам йўқ бунга!

Князь ҳам тинмай кулгани кулган эди.

— Бу жудаям яхши, кулганингиз. Қўриб турибман, сиз кўигли пок, яхши йигит экансиз,—деди генерал ойим.

— Гоҳо ёмонман,—жавоб қилди князъ.

— Мен бўлсам, яхшиман,—деди кутилмагандагенерал ойим,— тагин дўнг, ҳар доим яхшиман, менинг бирдан-бир камчилигим шу, чунки доимо яхши бўлиш керакмас. Менинг тез-тез жаҳлим чиқиб туради, мана улардан ва айниқса Иван Федоровичдан, лекин чатоқ жойи шуки, мен жаҳлим чиққандагяна ҳам яхшироқ бўлиб кетаман. Мен боя сиз келмасдан сал олдинроқ жаҳлим чиқиб, ўзимни ҳеч нарса тушунмаганга ва ҳеч тушунолмаганга солдим. Баъзан шундай бўлиб қоламан; худди болага ўхшайман. Аглай адабимни берди; раҳмат сенга, Аглай. Айтмасам, ҳаммаси бекорчи гаплар. Мен ташқаридан ҳеч нарсани билмайдиган бўлиб кўришишим мумкин, лекин ундаи эмасман, қизларим ҳам мени ҳеч нарсани билмайдиган қилиб кўрсатмоқчи бўлишади. Үзимга яраша феъл-атворим бор, унчалар тортиночқ ҳам эмасман. Тўғриси, буларни мен бегидир айтяпман. Бери кел, Аглай, мени ўпид қўй, ана... эркалик ҳам етар энди,— деб қўйди у Аглай кёлиб лаблари ва қўлларидан чўлпиллатиб ўпид қўйгач,— давом этинг, князъ. Балким, эшакдан кўра қизиқроқ нарсалар эсингизга келиб қолар.

— Мен барибир тушунмаямпац, қандай қилиб, мана шундай тўғридан-тўғри ҳикоя қиласвериш мумкин,—деди яна Аделаида,— мен ҳеч гап тополмаган бўлардим.

— Князъ эса топа олади, чунки у ҳаддан ташқари ақлли, мисол учун сенга қарагандагам деганда ўн карра, балки ўн икки карра ақллироқ. Шундан кейин буни ўз кўзларинг билан кўриб ишониб ҳам қоларсан. Уларга буни ўзингиз исботланг, князъ, давом этинг. Эшакни ҳақиқатан ҳам тушириб қолдирсан бўлаверади. Қани, чет элларда эшакдан бошқа яна нималарни кўрдингиз?

— Эшак тўғрисида ҳам ақлли гап бўлди,—деди Александра,— касалланган пайтида бошидан ўтган воқеани ва бир ташқи туртки билан кўзига ҳамма нарса чиройли кўрина бошлаганини князъ жуда қизиқарли қилиб сўйлаб берди. Менга доим одам-

ларнинг қандай қилиб ақлдан озишлари ва сўнг яна тузалиб кетишилари жуда қизиқ бўлиб туюлади. Агар бу тўсатдан рўй берса янаям қизиқ.

— Ростданми? Ростданми?—чақчайди генерал ойим.—Кўриб турибман, сен ҳам баъзан ақлли бўлиб қоласан, бўлди, етар шунча кулганларингиз?! Чамамда, сиз Швейцария манзарасига келиб тўхтовдингиз, князь, қани!

— Биз Люцернга етиб келдик ва мени кўл бўйлаб олиб юришди. Мен унинг жуда ҳам ажойиб эканлигини ҳис қилиб турар, лекин нима учундир ўзимни бениҳоя ёмон сезардим,—деди князь.

— Нимага?—сўради Александра.

— Тушунолмайман. Мана шунаقا манзарага биринчи марта қараганимда юрагим безовта бўлиб кетади,—аллақандай юқ босади мени доимо; бир томондан, яхши, бир томондан, нотинч; яна бунинг ҳаммаси касал пайтимда бўлган эди.

— Йўқ, мен бўлсан жуда кўргим келарди,—деди Аделаида.— Билмайман, биз қачон чет элларга борар эканмиз. Мана икки йилдан бери сурат чизишга манзара тополмайман:

Ёзиб бўлишган Шарқни, Жанубни...

Князь, чизадиган суратимга сюжет топиб беринг.

— Мен буни ҳеч тушунмайман. Менимча: қараш керагу чизиш керак.

— Қарашни билмайман.

— Гапларнинг жуда жумбоқ бўлиб кетди-ку, а? Ҳеч тушунмай қолдим!— унинг сўзини бўлди генерал ойим.— Қарашни билмайман, деганинг нимаси? Кўзинг бор-ку, қарайвер. Бу ерда қарашни билмасанг чет элда ҳам ўрганолмайсан. Яхшиси, ўзингиз қандай қараганлигинизни гапириб берсангиз бўларди, князь.

— Мана бу бошқа гап,— қўшиб қўйди Аделаида.— Князь, ахир, чет элда қандай қарашни ўрганиб олган.

— Билмадим; у ерда мен сиҳатимга қарадим; билмадим, қарашни ўргандиммикин. Мен у ерда ўзимни деярли ҳамма вақт баҳтиёр сездим.

— Баҳтиёр! Сиз баҳтиёр бўлишни биласизми?— қичқириб юборди Аглай.— Унда нега қандай қилиб қарашни ўрганолмадим, деяпсиз? Ҳали бизга ҳам ўргатиб қўясиз.

— Жон князь, ўргатиб қўйинг,— куларди Аделаида.

— Ҳеч нарсага ўргатолмайман,—куларди князь ҳам қўшилиб,— мен чет элда эканлигимда деярли ҳамма вақт ўша Швейцария қишлоғида яшадим; яқинроқ ерларга ҳам камдан-кам чиқардим; сизни нимага ҳам ўргатардим? Олдин мен фақат

зериқмай юрдим; кейин тез тузала бошладим; кейин менга ҳар күн қадрли бўлиб кўринди, вақт ўтган сайн унинг қадри ҳам орта борди, буни сезиб турдим. Ётганда жуда мамиун бўлиб ётардим, турганда ўзимни уидан ҳам баҳтироқ сезардим. Нега шундай эди ҳаммаси — айтиб берни аинча қийин.

— Ундай бўлса, ростдан ҳеч ёққа боргингиз келмасмиди, сизни ҳеч нарса чорламасмиди? — сўради Александра.

— Аввал, энг аввал, рост, чорлаб турарди, жуда ҳам нотинч бўлиб қолардим. Нуқул қандай яшайман деб ўйлардим; ўз тақдиримни синаб кўргим келарди, баъзи бир дамларда, айниқса, ўзимни қўярга жой тополмай қолардим. Биласизми, айниқса, ёлғизликда мана шундай онлар бўларкан. У ерда шаршара бор эди, катта эмасди, баланд тогдан худди ипдай тик отилиб тушарди,—оппоқ, ғаләёнли, серкўпик эди; юксакдан тушарди, ваҳоланки паст бўлиб кўринарди, яrim чақирим узоқда эди, ваҳоланки худди эллик қадам нарида оқаётганга ўхшарди. Мен кечалари унинг шовқинин тинилаб ётишини севардим; мана шу дақиқаларда юрагим ҳеч қаёққа сигмай кетарди. Баъзан пешин чоғларида тоглар орасига кириб, бир ўзинг тоглар ичида турансан, чор атрофда қари, ҳайбатли, ширадор қарагайлар: тепада қоя устида ўрта асрдан қолгаи кўхна қаср, вайроналар, қишлоғимиз жуда ҳам пастда базўр кўзга илғанади; офтоб чараклаган, осмон зангори, ваҳм сукунат. Ана шунда узоқларга бош олиб кетгинг келади, агар нуқул тўғрига қараб кетаверсанг, кетаверсанг, узоқ-узоқ юриб борсанг, анави чизиқдан, ўша осмон ер билан туташган ердан ўтсанг, ҳамма кўнгилга туккан ниятларингга етадигандек, бу ердаги ҳаётга қараганда минг карра қудратлироқ, шовқин-суронли янги бир ҳаётга дуч келадигандек бўлиб туюлаверарди; мен доим Неполга ўхшаган каттакон шаҳарин орзу қилардим, унда саройлар, шовқин-сурон, гумбургумбур, ҳаёт... Э, ҳаёлга нималар келмайди дейсиз?! Кейин назаримда турмада ҳам зўр ҳаётга дуч келиш мумкиндеек бўлиб туюлди.

— Сўнгги гоятда таҳсинга сазовор фикрни ўн икки яшарлигимда «Хрестоматия» китобимдан ўқиган эдим, — деди Аглай.

— Булар бари фалсафа, — деди Аделаида, — сиз файласуфсиз, сиз бизни ўқитгани келгансиз.

— Гапингиз балки тўғридир, — жилмайди киязь, — мен ҳақиқатан эҳтимол файласуфдирман, ким билсин, балки ростдан ҳам таълим берсан деган фикрим йўқ эмасдир... Бўлиши мумкин бу, рост айтаман, бўлиши мумкин.

— Сизнинг фалсафасига ҳам худди Евлампия Николавнанинг фалсафасига ўхшайди, — яна унинг оғзидан гапини олди Аглай,

ўзи бева хизматчи хотин, бизникига кўп келиб туради, сифидидай бўлиб қолган. Унинг яшашдан мақсади битта—арzon тушириш, арzonроқ яшаса, нуқул танга-чақа ҳақида гапирса, шундан бошқаси керакмас, пули бўлмаса ҳам майли эди, пули бор, догоули хотин. Сизнинг турма ҳаёти ҳақида айтган гапингиз ва эҳтимол, қишлоқда тўрт йил фароғатда умр кечиргандигингиз ҳам мана шунга ўхшайди, сиз Неаполингизни ана шу фароғатга алиштиргансиз, алиштирганда ҳам эвазига чақа бергансиз, чақа бериб яна фойда ҳам қилгансиз.

— Қамоқона ҳаёти ҳақидаги фикрга қўшилмаслик ҳам мумкин,— деди князь,— мен қамоқда ўн икки йилча ўтирган одамнинг бир ҳикоясини эшитган эдим; у одам ўзи касал эди, менинг профессоримда даволанаарди. У баъзан ҳушдан кетиб қолар, баъзан жуда иотинчланиб, йиғлар ва ҳатто бир сафар ўзини ўлдирмоқчи ҳам бўлганди. Унинг ҳаёти қамоқда жуда аламли кечар, лекин гапимга ишонинг, унинг ҳаётини чақага тенглаштириб бўлмасди. Ваҳоланки, у ўргимчак билан дераза тагида ўсган ниҳолдан бошқа ҳеч нарсани кўрмасди... Аммо мен, яхиси, сизга бултур бир одам билан қандай учрашганимни айтиб бера қолай. Жуда ҳам ғалати бир ҳодиса,— ғалатилиги шундаки, бунақа ҳодиса жуда камдан-кам рўй беради. Бу одамни бир марта қатлгоҳга олиб чиқишигган ва сиёсий жинояти учун отиш йўли билан ўлим жазосига ҳукм этилган, ҳукм ўқиб эшиттирилган эди. Йигирма минутлардан кейин афв ёълон қилиниб, бошқа бир жазо белгиланган; лекин икки ҳукм ўртасида йигирма минут ёки кам деганда чорак соат вақт мобайнода у энди салдан кейин тайин ўладиган бўлдим деб ишонган. У ўзининг ўша пайтда бошидан кечиргандарини баъзан эслаб ўтирас, мен буни жуда ҳам эшитгим келар ва уни қайта-қайта айтиб беринг, деб қистардим. У ҳаммасини жуда тиниқ хотирлаб қолганди, мен ҳеч қачон ўша дамларда кўрган-кечиргандаримни унутмайман, дерди. Қатлгоҳ атрофини одамлар ва солдатлар ўраб олишган, йигирма қадамча нарида ерга учта устун кўмилганди, жиноятчилар бир неча киши эди. Биринчи бўлиб уч кишини устунга олиб боришиди, боғлашибди, устларига ўлим либосини (узун оқ либос) кийдиришиди, кўзларига эса милтиқ кўринмаслиги учун оқ қалпоқ тортиб қўйишиди; кейин ҳар бир устун қаршисида аллақанча солдатлардан иборат команда саф тортди. Менинг танишим қаторда саккизинчи бўлиб турарди, демак, у учинчи гал келганда устунга бориши керак эди. Руҳоний ҳаммани бут билан айланиб чиқди. Яшаш учун узоги билан яна беш дақиқалар қолганди. Бу беш дақиқа менга сира туганмасдай чек-сиз бўлиб кўринди, назаримда, у бебаҳо бойлик эди, деб гапириб юради у. Унга шу беш дақиқа ичиди неча-нечча умрларни

яшаб улгурса бўладигандек ва ҳали сўнгги жон таслим қила-
диган он ҳақида ўйлаб ўтиришга эртадек туюлибди, шунинг
учун ҳозир битириши керак бўлган ишларнинг ҳисобини қилиб-
ди: ўртоқлар билан видолашгани вақт белгилабди, икки дақиқа,
сўнг ўз ичида ўзи охирги марта бир ўйлаб олиш учун — яна
икки дақиқани ажратибди, кейин энг сўнг дафъа теварак-атроф-
га қараб олишни мўлжаллабди. У худди шундай уч нарсанинг
ҳисобини қилиб, шуларни чамалаб кўрганлигини жуда ҳам
яхши эслайди. У йигирма етти ёшида ҳали соғлом ва бақувват
чоғида ҳаёт билан видолашмоқда эди; ўртоқлари билан хайр-
лаша туриб, улардан бирига аллақандай ҳеч нарсага алоқасиз
бир савол бергани, унинг жавобига ҳам жуда қизиқсиниб қара-
гани эсида. У ўртоқлари билан видолашиб бўлгач, энди боя ўй-
лашга ажратилган икки дақиқа қолади; у нимани ўйлашини ол-
диндан биларди: у иложи борича тезроқ бир нарсанни жуда аниқ
ва равшан тасаввур қилиб олмоқчи эди, яъни бу қандай ўзи? У
ҳозир тирик ва бор бўлсин-да, уч дақиқадан сўнг ҳеч нарсага
айлансин, кимдир ёки инмадир,—ким бўлади? Қаерда бўлади?
Буларнинг ҳаммасини у мана шу икки сония ичида ҳал қилиб
олмоқчи! Нарпроқда черков бор эди, жоменинг тилла суви
югуртилган учи офтобда ярақлаб ётарди. У черков қуббаларига
ва улардан порлаб таралмоқда бўлган нурларга жуда қаттиқ
термилиб қолгани эсида; шуълалардан кўзини узолмасди: на-
заридан шуъла ўзининг янги бир табиати бўлиб кўринарди, уч
дақиқадан сўнг ўзи ҳам шуълага айланади... Номаъумлик ва
ҳозир рўй бериши керак бўлган янгилик уни шу қадар мута-
наффир қилгандики, даҳшат; лекин у хаёлида ҳадеб бир фикр
чарх уравериб ғоят қийнаб ташлаганлигини айтганди; «Қани
энди ўлмасайди! Қани энди ҳаёт қайтиб келсайди,—қанчалар
чексиз бу ҳаёт! Ўшанда ҳаммаси меники бўларди! Унда мен ҳар
бир дақиқани бир асрга айлантирган бўлардим, заррасини ҳам
йўқотмасдим, ҳар соняни кўрикдан ўтказардим, бир дамни
ҳам бекор, бенаф кеткизмасдим!» Охирига бориб бу фикр қат-
тиқ ғазабга айланиди ва ўзини тезроқ отиб ташлашларини
истаб қолибди.

Князь бирдан жим бўлиб қолди; ҳаммалари у ҳали давомини
айтади ва бир хулоса чиқаради деб кутган эдилар.

— Бўлдими? — сўради Аглай.

— Нима? Бўлди, — деди князь аллақандай паришонлик
билан.

— Нимага бўлмаса буларни ҳикоя қилиб ўтирибсиз?

— Шунчаки... эсимга тушиб қолди... омади гап...

— Узуқ-юлуқ ҳикоя қилдингиз, — деди Александра, — князь
сиз ҳаёт дақиқаларини чақага чақиб бўлмайди, гоҳида беш да

қиңа хазинага баробар демоқчи бўлдингиз шекилли. Булар ҳам-
маси мақтовга лойиқ нарсалар, лекин сизга бунча кечинмала-
рини сўйлаб берган дўстингиз нима бўлди, ахир ҳукм ўзгарди-
ку, демак, унга ўша «чексиз ҳаёт» инъом этилибди. Хўш, кейин
бу бойликини у нима қилди? Ҳар бир дақиқани «кўриқдан»
ўтказдими?

— О йўқ, у ўзи менга айтиб берди,— мен ундан сўраган
эдим,— ҳеч ундај яшолмабди ва жуда кўп дамларни бекорга
йўқотибди.

— Ана сизга сабоқ, демак, ростданам, вақтни «кўриқдан
ўтказиб» яшаб бўлмас экан. Бирон-бир сабаб билан бу мумкин
бўлмайди.

— Ҳа, бирон-бир сабаб билан мумкин эмас,— тақрорлади
князъ,— менга ҳам шуидай туюлганди... Ҳар ҳолда барибир
одам ишонтиси келмайди...

— Яъни, сиз бошқаларга қараганда умримни ақллироқ
ўтказаман демоқчимисиз?— сўради Аглай.

— Ҳа, баъзан шундай ўйлар ҳам келарди.

— Ҳалиям ўйлайсизми?

— Ҳалиям... ўйлайман,— жавоб қилди князъ ҳамон Аглаяга
майин ва тортинчоқ бир табассум билан боқаркан; аммо
дарҳол яна кулиб юборди ва қизга шўх назар ташлади.

— Тузук!— деди Аглай гаши келгандай бўлиб.

— Лекин жуда ҳам юракли қиз экансизлар, мана куляп-
сизлар, мени бўлеам эшитиб қаттиқ таъсиrlаңган эдим, ке-
йин тушимга ҳам кирган, шу беш дақиқани туш кўрган
эдим...

У қизларга яна бир чеккадан синовчан ва жиддий кўз
ташилаб чиқди.

— Мен жаҳлингизни чиқариб қўймадимми ишқилиб?— деб
бирдан сўраб қолди у андак саросимага тушиб, лекин шунда
ҳам улардан кўзини яширмади.

— Нима?— ҳайрон бўлиб чувиллаши учала қиз.

— Кўрмайсизми, нуқул ақл ўргатганим ўргатган...

Ҳаммалари кулишдилар.

— Жаҳлингиз чиқсан бўлса, чиқмасин,— деди у,— ўзим
ҳам биламан, бошқалардан оз яшадим, бошқалардан кўра
озроқ биламан ҳаётни. Мен гоҳида жуда галати гапирсам
керак...

У бутунлай тутилиб қолди.

— Баҳтиёр яшадим деяпсизми, шунинг ўзи оз эмас, кўп
яшаганингиз бўлади; нега сиз гапни айлантириб, узр сўраяп-
сиз?— унга қаттиқ ёпишиб олди Аглай.— Қейин, буларга ақл
ўргатяпман деб уччалар ташвиш чекмай ҳам қўя қолинг, сиз-

нинг бу гапларингиз билан ҳеч ким бир нарса бўлиб қолмайди. Сиздаги бу квиетизм билан юз йил баҳтиёр умр кечириб ўтиш мумкин. Сизга ҳоҳ қатл маросимини кўрсатсалар ва ҳоҳ бармоқни чиқариб кўрсатсалар, сиз у ҳодисадан ҳам, бунисидан ҳам бир зайлда мақтовга лойиқ ижобий хулоса келтириб чиқараверасиз ва яна бундан ўзингиз қаноат ҳосил қиласиз. Шундоқ яшаш ҳам мумкин.

— Нега сен ҳадеб жикиллайверасан, тушунмайман,— деб гапга аралашди генерал ойим боядан бери сўзловчиларнинг юзларига разм солиб ўтиаркан,— нима ҳақида гаплашяпсизлар, буни ҳам билолмайман. Бармогинг нимаси тағин? Князъ чиройли гапиряпти, фақат бир оз ғамгинроқ. Нега сен унинг бошини айлантиряпсан? У боя кулиб турган эди, энди бўлса, кўзлари парпираб анграйиб қолди.

— Майли, татан. Қанийди, князъ, қандай қатл қилишларини кўрганингизда эди, сиздан бир нарсани сўраб олган бўлардим.

— Қатл қилганинни кўрганман,— жавоб берди князъ.

— Кўргансиз?— қичқириб юборди Аглай,— ўзим айтувдим-а! Ҳаммасидан ҳам бу ўтиб тушди. Агар кўрган бўлсангиз, қандай қилиб кунларим баҳтиёрикда ўтди деяпсиз? Ана, тўғри айтган эканмами сизга?

— Нима, қишлоғингизда одам ўлдиришармиди?— сўради Аделаида.

— Мен Лионда кўрувдим, у ерга Шнейдер билан бирга борган эдим, мени олиб борган. Боришим билан кўрганман.

— Айтинг-чи, сизга жуда ёқдими? Ибратли эканми? Фойдалидир?— қўймай сўрарди Аглай.

— Менга сира ҳам ёқмади, ўниндан кейин бир оз тобим қочиб қолди, лекин рост, худди михлангаңдек қотиб қолганман, кўзимни узолмаганман.

— Мен ҳам кўзимни узолмаган бўлардим,— деди Аглай.

— У ерда хотинлар томоша қилгани борса, ёқтиришмайди, кейин ҳатто газеталарда ҳам ёзишади ундан хотинларни.

— Буни хотинларнинг иши эмас деб айтишса, бу эркакларнинг иши деганлари бўлади (шу билан гўё оқлашмоқчи) мантиқлари учун ташаккур. Сиз ҳам, албатта, шундай деб ўйласангиз керак?

— Қатл ҳақида сўзлаб беринг,— унинг гапини бўлди Аделаида.

— Ҳозир керакмикин шу гап...— князъ ўзини йўқотиб қўйди ва бир оз тундлашди.

— Бизга айтиб бергингиз келмаяпти,— уни чақиб олди Аглай.

— Үндаймас, мен ўша қатл түғрисида боя ҳикоя қилиб бергандим, шунга.

— Кимга айтдингиз?

— Эшикдаги малайга, кутиб ўтирганимда...

— Қандай малай экан?— савол ёғилди ҳар томондан.

— Аnavи эшик олдида ўтирадиган сочи оқарган малай, юзи қизил, мен Иван Федоровичга кираман деб кутиб ўтиргандим.

— Жуда қизиқ,—деди генерал ойим.

— Одамохун князь,— шартакилик билан деди Аглай,— Алексейга ҳикоя қилиб берган бўлсангиз, унда ҳар ҳолда бизга йўқ демассиз.

— Мен жудаям эшитгум келяпти,— деди яна Аделаида.

— Боя ҳақиқатан,—деб унга қарата мурожаат қилди князь яна бирмунча жонланаркан (у кўнглида гина сақламасди, тез, самимий киришиб кетаверарди),— сиз сурат чизишига мавзу сўраганингизда ҳақиқатан калламга бир фикр келганди, сизга мавзу бўлади; қатл қилинаётган одамнинг гарданига жоди тушмасдан бир дақиқа илгариги юзини чизилса, у кундага бошини қўйишдан сал олдин қатлгоҳда турган бўлади.

— Юзи қандай? Фақат юзиними?—сўради Аделаида.—Фалати мавзу экан, бундан сурат чиқармиди?

— Билмадим, исега энди?—қизишиб деди князь,—мен яқинда Базелда шунга бир суратни кўрган эдим. Сизларга айтиб берсам девдим... Бир куни айтиб берарман... Мени жуда ҳайратга солди.

— Базелда кўрган суратингизни кейин албатта айтиб берасиз,— деди Аделаида,—ҳозир менга ўша қатл манзарасини тушунтириб беринг. Ўзингиз қандай тасаввур қилсангиз, шундай ифодалаб бероласизми? Юзини қандай қилиб чизиш керак? Фақат юзини дейсизми? Юзи қандай эди?

— Бу калласи узилишидан роппа-роса бир дақиқа илгариги пайт,—бажонидил бошлади ҳикоясини князь, у хотираларга берилиб кетиб, шу заҳоти бошқа ҳамма нарсани, афтидан, уннутиб қўйди,—у зинадан кўтарилиб қатлгоҳга эндиғина бир қадам қўйган он. Шунда мен томонга қаради, мен унинг юзига қарадим ва ҳаммасини тушундим. Бу дейман, қандай қилиб айтиб бериб бўлади буни! Мен жуда, жудаям истардимки, буни сиз ёки бошқа бирор чизиб кўрсацса! Агар сиз чизсангиз қанийди! Мен ўша пайтдаёқ бунақа сурат ибратли бўлади деб ўйлагандим. Биласизми, бунда илгари нима бўлганлигини тасаввур қилиш керак, ҳаммасини, ҳаммасини. У қамоқда на-

ри-бериси билан бир ҳафтадан кейин ўлишини кутиб ётвуди; у ҳали одатдагидай қофозбозлик бўлади, ҳукм ҳали аллақаёқ-қа жўнатилади, у фақат бир ҳафтадан кейингина чиқади, деб мўлжал қилганди. Қандайдир бир сабаб билан ишни тезлатиб юборишган. Тонг қоронғисида соат бешда у ухлаб ётганди. Октябрнинг охири эди; соат бешда ҳали ҳаво аёзли ва қоронғи бўлади. Соқчи билан биргалиқда қамоқхона пристави секингина кириб боради ва унинг елкасига оҳиста қўл теккизади; у ўрнидан қўзғалади, қўлига тиралиб туради,— кўзи ёруқса тушади: «Нима гап?»—«Соат ўнда қатл!». У ҳали уйқуси ўчмасдан бунга ишонмайди, тортишади, қоғоз ҳали бир ҳафтадан кейин келади дейди, лекин уйқуси бутунлай аригандан сўнг, жанжаллашувни бас қиласди, индамай қолади,—шундай ҳикоя қилиб беришганди,— кейин: «Дафъатан оғир бўлар экан...» дейди ва овози ўчади, бошқа бир оғиз ҳам гапиришни истамайди. Орада уч-тўрт соат маълум нарсаларга кетади: руҳоний келади, ионушта бўлади, ионуштага унга вино, кофе ва мол гўшти берилади (масҳарабозлик эмасми бу? Бундай ўйлаб қарасанг, бераҳмлик, бошқа бир томондан, худо ҳаққи, бу фаришталар чин юракдан шундай қилишади ва буни инсонпарварлик деб ўйлашади), кейин ювиниш-тараниш (сиз жиноят-чиннинг ювиниш-тараниши қандай бўлишини биласизми?), ниҳоят, шаҳар ичидан қатлгоҳга олиб боришади... Менимча, мана шу пайтда ҳам, йўлда олиб кетишаётгандা ҳам чексиз яшаш мумкиндай бўлиб туюлади. Менимча, у йўлда кета туриб шундай деб ўйлаган: «Ҳали анча бор, ҳали уч кўчадан ўтгунча яшаш мумкин, манави кўчадан ўтаман, ҳали у кўча турибди, ундан кейин анави кўча келади, ўнг томонда ионвой бор... Эҳ-ҳе, ҳали понвойхонага этиб боргунча қанча яшаймиз!»

Атроф тумонат одам, гала-говур, шовқини, ўн мингта башара, ўн мингта кўз,—буларнинг барига чидаш керак, энг муҳими, унинг хаёлига яна бир фикр келади: «Манавилар ўн мингта, уларни ҳеч ким қатл қилмайди, мени эса қатл этишади!» Хўп, булар ҳаммаси олдиндаги гаплар. Қатлгоҳга зинапоя олиб чиқади; шу ерга келганда, зинапоя олдида у бирдан йиғлаб юборади, ваҳоланки жуда бақувват, юракли одам, жуда баттол эди, дейишади. Руҳоний унинг ёнидан жилмайди, аравада ҳам у билан бирга келади, тинмай сўзлайди,—лекин аиавиннинг қулогига гап кирганмискин; қулоқ солиб кўради-ю, лекин учинчи сўздан кейиноқ қулогига ҳеч нарса кирмайди. Шундай бўлса керак. Ниҳоят зинапоядан юқори кўтарила бошлади; оёғи банди қилинган, шунинг учун қадамини майда олади. Руҳоний ақлли одам бўлса керак, гапни тўхтатади, нуқул

унга бут тутади ўшишга. Зинапоянинг пастида турганда унинг ранги жуда ҳам оқарган эди, қатлгоҳга кўтарилигач, башараси оппоқ қофозга ўхшаб қолди, худди оппоқ ёзув қофозининг ўзгинаси. Эҳтимол, оёғи ҳам мадорсиз, увушиб кесак бўлиб қолгандир, қайт қилгиси келгандир,— худди бўғзига бир нарса тиқилгандай, бир нарса томоғини қичиштиргандай бўлгандир,— жуда ҳам қўрқинчли дамларда ёки ҳаддан ортиқ ваҳимага тушгандা, ақл-хушинг жойида бўлса ҳам ҳеч нарсага қурбинг етмай қолади, сиз ҳеч шундай аҳволга тушганимисиз?

Менимча, агар, мисол учун, ҳалокат ёқангдан тутса, устингга уй ағдарилиб кела бошлиса, шунда жуда ҳам чўк тушиб ўтириб олгинг келади, кўзнигни чирт юмасану кутасан — нима бўлса бўлди дейсан!.. Мана шундай ожизлик пайдо бўла бошлаган пайтда руҳоний индамай тезгина, қўлини тез юбориб унинг лабига бутни тутар, бути ҳам кичкина, чор қиррали, кумушдан ишланган бут эди, тез-тез, дам ўтмай тутарди. Бут лабларига тегиши биланоқ, у кўзларини очар, яна бир неча сония ҳуши ўзига келиб қолар, сёқларига ҳам жон киради. У бутни ютоқиб ўпар, жониқиб, ҳовлиқиб ўпар, ҳар эҳтимолга қарши, йўл заҳираси учун керакли нарсани унутмай дегандай шошилар эди, лекин ўзи шунда илоҳий бир ҳиссиятларни туйганимици, бир нима деёлмайман. То кундага бош қўйгунча аҳвол шундай эди... Қизиқ, мана шунга ўхшаш сўнгги дақиқаларда ҳушдан кетиб қолишилар камдан-кам бўлади! Аксинча, мия жуда ҳам қаттиқ ишлаб кетади, томирларига қон югуради, жуда ҳам зўр, зўр, зўр ишласа керак худди юриб турган машинадай, мен тасаввур қиласман, ҳадеб бош-кети йўқ, парчапарча, ҳатто, балки бир оз кулгили, бекорчи фикрлар ғужгон ўйнаса керак ўшанда: «Манавининг қарашини — манглайида холи бор экан, манави жаллоднинг битта пастки тугмаси занглаб қолибди...» Яна ҳаммасини билиб турасан, ҳаммаси эсингда қолади; бир нуқта бор, уни ҳеч унутиб бўлмайди, ҳушдан кетиш ҳам мумкин эмас, ҳаммаси шу нуқта атрофида айланиб-ўргилади ва ҳаракат қиласади. Боши кундада турган сўнгги сонияларга қадар шундай кутади одам ва... билади ва бирдан тепасида темир шарқиллаганини эшитади! Албатта, унга қулоқ солган ва эшитган бўлардим! Бунда сониянинг ўндан бир улуши ўтади эҳтимол, лекин, албатта, эшитасан! Буни қарангки, ҳали ҳозиргacha ҳам калла узилиб тушгандан сўнг, яна бир сония чамаси узилиб тушгандигини билиб туради, деб баҳслашиб юришади,— тушунчани қаранг-а! Беш сония бўлса-чи!.. Қатлгоҳни шундай чизингки, зинанинг фақат битта охирги пояси ўяқиндан аниқ кўриниб турсин; банди унга қадам босди:

боши, юзи қоғоздек оппоқ, руҳоний унга бут тутади, у жон ҳолатда кўкариб кетган лабларини чўзади, кўзи мўлтирайди ва ҳаммасини билади. Бут ва калла — ана сурат, руҳоний, жаллод, унинг иккита ёрдамчисининг юзлари, паства ҳам бир қанча каллалар ва тикилиб турган кўзлар,— буларнинг ҳаммасини узоқроқда гира-шира туман ичиди, манзарани тўлдириш ва жонлантириши учун чизилди... Сурат деган шундай бўлади.

Князъ гапдан тўхтаб, ҳаммага бир-бир қаради.

— Бу энди квиетизмга ўхшамай турибди,—деб қўйди ўзича Александра.

— Ана энди қандай қилиб яхши кўриб қолганлигингизни айтиб беринг,— деди Аделаида.

Князъ унга ажабланиб қаради.

— Менга қаранг,— деди шошилгандай бўлиб Аделаида,— Базелда кўрган суратингизни кейин айтиб берасиз, лекин мен ҳозир сиз қандай қилиб севиб қолганингизни эшитгим келяпти; йўқ деманг, сенгансиз. Бунинг устига сиз ҳикоя қила бошлигиниз билан файласуфга ўхшамай қоласиз.

— Сиз ҳикоянгизни тугатишингиз билан қилган ҳикоянгиздан уялиб кетасиз,— деб ган қўшди бирдан Аглай.— Сабаби нима?

— Вой-бу, мунча тентак бўлмаса бу қиз,— деди генерал ойим Аглайга дарғазаб бўлиб қааркан.

— Ақлсиз,— деда тасдиқлади Александра.

— Хафа бўлманг, князъ,— деди генерал ойим,— у атай нишагадир жаҳли чиқиб шундай қилянти; ўзи анча тарбияли қиз; сизни юлқилаб, ҳол-жонингизга қўйиншамаяпти, қўнглингизга келтирманг. Бир нарсани ўйлаб қўйганга ўхшайдилар, лекин улар сизни яхши кўриб қолиниди. Мен уларнинг юзларидан биламан.

— Мен ҳам уларнинг юзларини биламан,— деди князъ шу ёзсларига айниқса урғу бериб.

— Қандай қилиб?— қизиқиб сўради Аделаида.

— Сиз бизнинг юзимизни қаердан биласиз?— қизиқиб қолишди қолган икки қиз ҳам.

Бироқ князъ индамас, у жиддий эди, ҳаммалари унинг жавобини кутмоқда эдилар.

— Буни сизга кейинроқ айтиб бераман,— деди у секин ва жиддий қилиб.

— Сиз бизни жуда қизиқтириб қўймоқчисиз,— қичқириб юборди Аглай,— ана сизга тантана!

— Бўйти, майли,— яна сабрсизланди Аделаида,— сиз бунчалар одамларнинг юзини билсангиз, унда албатта яхши ҳам кўр-

гансиз, мен рост топганга ўхшайман. Қани, бошлай қолинг бўлмаса.

— Мен яхши кўрган эмасман,— деб жавоб берди князъ яна ўшандай оҳиста ва жиддият билан,— мен... бошқачароқ баҳти бўлганман.

— Қандай қилиб, нимадан?

— Бўлти, айтиб бераман,— деди чуқур хаёлга толган каби князъ.

VI

— Ҳозир ҳаммаларнингиз,— деб бошлади князъ,— нима деркин деб жуда қизиқиб қараб ўтирибсизлар, мабодо, айтиб бермасам, хафа бўлиб қолишингиз ҳам ҳеч гап эмас. Йўқ, ҳазиллашдим,— деб қўйди яна шоша-пиша табассум қилиб.— У ерда... нуқул болалар, мен у ерда нуқул болалар билан бирга бўлдим. Улар ўша қишлоқнинг болалари эди, ҳаммаси, бир тўда, мактабда ўқийдиган болалар. Мен уларни ўқитардим демоқчи эмасман; о, ундеймас, мактабда ўқитадиган Жюль Тибо деган муаллимлари бор эди: мен уларга баъзи бир нарсаларни ўргатардим, холос, лекин шунчаки кўпроқ вақтларим улар билан ўтарди, тўрт йилнинг ҳаммаси мана шундай ўтиб кетди. Менга бошқа ҳеч нарсанинг кераги йўқ эди. Мен улар билан очиқ гаплашардим, улардан ҳеч нарсанни яширмасдим. Уларнинг ота-оналари ҳаммалари мендан хафа бўлишиди, чунки болалар менсиз туришомлас, атрофимда уймалашниб юргаларни юрган эди, мактаб муаллими бўлса менга жуда ёмон кўз билан қарайдиган бўлиб қолди. У ерда жуда кўп душман орттиридим, ҳаммаси болалар туфайли. Ҳатто Шнейдер ҳам мени уялтиради. Нимадан қўрқишишарди улар бунча? Болага ҳамма нарсани айтиш мумкин — ҳамма; катталар болаларни яхши билмаслигидан доим ҳайрон бўлиб юраман, ҳатто она-оналар ўз болаларини билмайдилар. Сен хали кичкинасан, сенга ҳали эрга деб, боладан ҳеч нарсани беркитиш керак эмас. Қандай маъюс ва ноҷор фикр! Оталари уларни жуда ҳам ёш, ҳеч нимани тушунмайди деб ҳисоблашларини болалар жуда яхши фаҳмлайдилар, улар ҳамма нарсани яхши фаҳмлайдилар. Бола энг мушкул вазиятда ҳам ҳаддан зиёд фойдали маслаҳат бериши мумкинлигини катталар билмайдилар. О, худойим! сизга ёқимтойгина шу қушча ишонч билан баҳтиёр қараб турганда, сиз қайси юрак билан уни алдайсиз? Мен уларни қушчалар, деб атайман, чунки дунёда қушчалардан ҳам яхшироқ нарса йўқ, дарвоқе, кўпроқ бир воқеа сабаб бўлиб, қишлоқдагиларнинг ҳаммаси мендан аразлаб қолишиди... Тибо бўлса менга ҳасад қиласди; у аввал қандай қилиб болалар ме-

нинг ҳамма гапларимни тушунишади-ю, унинг гапларига эса деярли ҳеч тушунмасликларидан ҳайрон бўлиб бошини чайқаб юрди, кейин мен унга, сиз билан икковимиз ҳам уларга ҳеч нарсани ўргатолмаймиз, аксинча, улар ҳали сиз билан менга ўргатишади, десам, тоза мени калака қўлиб кулди. Болалар билан бирга яшаб туриб, яна қандай қилиб тұхмат ва ичи қоралик қилганига ҳайронман! Болалардан дил шифо топади...

У ерда, Шнейдернинг касалхонасида бир касал бўларди, жуда ҳам шўрлик бир одам. Бу шу қадар даҳшатли бахтсизлик эдики, бунақасини учратиш қийин бўлса керак. Уни ақлдан озган деб даволаш учун ётқизишганди; менимча, у ақлдан озмаганди, фақат у қаттиқ азоб чекарди,— унинг бор-йўқ касали шу азобдан иборат эди. Кейин бориб унга болалар қанчалар ардоқли бўлиб қолганини билсайдингиз... Лекин мен бу бемор ҳақида яхшиси кейин гапириб бераман; мен ҳозир ҳаммаси қандай бошланганлигини айтай. Аввалига болалар, мени ёқтиришмади. Үзим шундай дароз, қовушмаган лакалов одамман; афт-ангормидан от ҳуркади... Ниҳоят, мени бегона юртнинг одами эдим. Аввалига болалар мени майна қилиб кулиб юришди, кейин Марини ўпганимни кўриб қолишиб мени тошбўрон ҳам қила бошлашди. Мен бўлсам, уни фақат бир мартағина ўпгандман... Йўқ, кулманг,— қизларнинг кулгисини тўхтатишга шошилди князь,— ўртада севги йўқ эди. У шўрликнинг қанчалар бахтсиз эканлигини билсайдингиз, сиз ҳам худди мендай унга қаттиқ ачинган бўлардингиз. У бизнинг қишлоқдан эди. Унинг қари кампир онаси бор эди, кичкина, тўкилай деб турган уйчада яшардилар, уйнинг икки деразаси бўлиб, шундан биттаси қишлоқ оқсоқолларининг ижозати билан тўсиб қўйилганди, кампирга шу деразадан туриб чизимча, ип, тамаки, совун каби майда-чуйда нарсалар билан савдо қилини учун рухсат этилганди, унинг тириклиги шундай ўтарди. Кампир касалманд, оёқлари шишиб кетар, шунинг учун ўриндан турмай, ўтиргани ўтирган эди. Кампирнинг Мари деган қизи бор эди, ёши йигирмаларга борган, ўзи нозиккина, ориққина эди; у аинчадан бери ўпка касали билан оғриган, лекин ҳамон одамларга кунбай ёлланиб оғир ишларни бажариб юрар, кир ювар, пол артар, ҳовлиларни супуриб-сидирар, оғилхоналарни тозаларди. Бир ўткинчи француз савдогари уни йўлдан уриб, олиб кетади, бир ҳафтадан кейин эса уни йўлга ташлаб, ўзи секин жўнаб қолади. Қиз ҳамма ёғи расво, дабдала бўлған, оёқларида илма-тешик чориқ, бир алфозда уйга қайтади; йўлда бир ҳафта яёв юрибди, далаларда ётиб қолибди, қўкрагини қаттиқ шамоллатиб қўйиб, оёқларини яра-чақа босиб, қўллари шишиб, ёрилиб кетибди. Илгари ҳам унинг ўзи унчалар чиройли эмасди; фақат қўзлари сокин, маъсум, меҳрли

боқарди. Ҳаддан ташқари индамас эди. Бир марта, ҳалиги воқеа юз бермасдан аввал у ишлаб туриб бирдан қўшиқ айтиб қолди, эсимда, ҳамма ҳайрон бўлди, кулиша бошлиди: «Мари ашула айтяпти! Нима дейсан? Мари ашула айтяпти!»— у жуда ҳам уялиб кетди ва шу-шу сира оғзини очмайдиган бўлди. У пайтларда ҳали кўнглига қараб яхши гапиришарди, лекин у касал, афтодаҳол бўлиб қайтгандан сўнг ҳеч ким унга раҳм-шафқат қилмай қўйди! Жудаям бераҳм-еъ улар! Ҳеч чидаб бўлмайдиган зилдай оғир тушунчалар билан яшашади! Онаси ҳаммадан олдин, қарғаб, нафратланиб қарши олди: «Мени шарманда қилиб ўлдирдинг». Қизининг айбини биринчи бўлиб ўзи бозор қилди: қиз қайтиб келибди, деб эшишишгач, бутун қишлоқ кампирнинг кулбасига қараб чопди, Марини кўрамиз деб чоллар, болалар, қизлар, кўзлари ола-кула бўлишиб, жонлари ичларига сифмай тўдалашиб боришди. Мари ерда кампирнинг оёғи тагида оч, абор, увада бўлиб йиглаб ётарди. Галалашиб одамлар келгач, у ўзини ёйилган пароканда соchlари билан пана қилиб, ерга мук тушганча ётаверди. Ҳамма атрофдан унга ярамас газандага қарагандай тикиларди; чоллар гуфтгў қилишиб, сўкишар, ёшлар эса ҳатто ҳиринглашар, хотинлар лаблари лабларига тегмай қарғашар, ғийбат қилишар, худди бир ўргимчакни кўргандай афтларини нафрат билан буриштирап эдилар. Онаси бунга қарши оғиз очмас, бош силкиб, маъқуллаб ўтиради. Кампир ўшанда касали оғирлашиб, куни битган одамдай бўлиб қолганди; икки ойдан кейин ростдан ҳам унинг жони узилди; у ўзининг ўлаётганини билар, шундай бўлса ҳам то ўлгунча қизи билан ярашишин истамади; ҳатто у билан бир оғиз гаплашмас, ухлагани даҳлизга ҳайдаб чиқарар, оч-наҳор қолдиради. У касал оёғини тез-тез илиқ сувга солиб туриши керак эди; Мари ҳар куни унинг оёғини ювар, касалига қарап эди: кампир бўлса ҳаммасига индамай қараб турар, бир оғиз ҳам эркалаб ширин сўз айтмасди. Мари ҳаммасига чидаб келарди, мен у билан танишганимдан сўнг, унинг ўзи ҳам шу муомалаларга рози эканлигини ва ўзини энг тубан бир маҳлуқ қаторида кўришини билдим. Кампир бутунлай ётиб қолгандан сўнг унга қарагани навбатма-навбат қишлоқ кампирлари келиб туриши, у ерда шундай одат бор экан. Марига эса бутунлай қарамай қўйишиди. Қишлоқда эса ҳамма уни эшикдан ҳайдаб, ҳеч ким олдингидай иш бергиси келмасди. Худди башарасига тупургудай бўлишар, эрраклар ҳатто уни хотин киши қаторига қўшмас, шалоқ, уятсиз сўкиниб қарши олишарди. Гоҳо якшанба кунлари маст-аласт бўлишиб, калака қилиб унинг олдига ерга танга ташлашарди; Мари индамай ердан оларди. У

ўша кезлари йўталиб қон тупура бошлаганди. Бора-бора йиртиқ-ямоқ кийимлари далва-далва узилиб тушди, ва қишлоқдаги юролмайдиган бўлиб қолди, бунинг устига қайтиб келганидан бери яланг оёқ эди. Ана шунда, айниқса, болалар галалашиб,— ҳаммаси бўлиб қирқдан ортиқ бола мактабга қатнашарди,— уни майна қилиб, ҳатто башарааснга лой, кесак ота бошладилар. У чўпондан сигир бўқиншга ижозат сўрайди, чўпон эса ҳайдаб юборади. Шундан кейин унинг ўзи рухсатсиз пода билан кўшилиб куни бўйи уйдан чиқиб кетади. Чўпонга унинг жуда кўн ёрдами текканидан, у қизини ҳайдамайдиган ва баъзан унга уйдан ортган овқатлардан, пишоқ, нон берадиган бўлади. Шу билан ўзини қизга буюк марҳамат кўрсатган ҳисоблайди. Кампир ўлганди, кашиш черковда ҳаммага эшиттириб Марини шарманда қиласди. Марни ўша-ўша чурук, увада кийимда тобут орқасида йиғлаб туради. Унинг йиглашини, тобут кетидан қандай боришини томоша қиласди кўн одам йигилди. Шунда кашиш,— у ҳали ёш йигит эди, бутуни ўй-хэсли зўр ваъзхон руҳоний бўлиб етишиш эди,— ҳаммага мурожаат қилиб Марини кўрсатди: «Бу кайвони каминирининг ўлимига мана шу сабабчи бўлди» (нотўгри, кампирининг ўзи икки йилдан бери бетоб эди), «мана у сизнинг қаршигинизда бош кўтаролмай турибдир, негаки, худо унинг қалбини муҳрлаб қўймиш, мана унинг усти бони увада, йиртиқ, обғида кийим йўқ — худонинг карамини унуганлар шу кўйга тушажаклар! Ибрат бўлсин ҳаммангизга! Ул ўзи кимдир? Унинг қизи!» Ҳаммаси шу қабилдаги гаплар, Буни қарангки, мана шу қабиҳлик уларнинг ҳаммаларига маъқул тушди, лекин... кейин қизиқ бўлди; орага болалар қўшилди, чунки болалар бу пайтга келиб, мен томонга оғишган, Марини яхни кўра бошлаган эдилар. Воқеа бундоқ бўлганди. Мен Марига қўлимдан келганича ёрдам берсам дегандим; унга жуда низ керак эди, лекин у ерда менинг ҳеч қачон бир тийин ҳам пулум бўлган эмас. Менда кичкина бриллиант тўғниагич бор эди, уни бир савдогарга сотдим. У қишлоқма-қишлоқ юриб, эски кийим-кечаклар билан савдо-сотиқ қиласди. У камидаги қирқ франк турадиган нарсага саккиз франк берди. Анчагача Марини ёлғиз учратишга ҳаракат қилиб юрдим: ниҳоят биз қишлоқ чеккасида, тоққа олиб чиқадиган сўқмоқ ўтган четан олдида, дарахт орқасида учрашдик. Мен шу ерда унга саккиз франк бердим, буни яхшилаб сақла, бошқа энди менда пул бўлмайди, дедим-да, кейин уни ўпиди қўйдим, бунинг кўнглида ёмон бир инияти бор экан, деб ўйлама, сени севганим учун эмас, сенга жоним ачишгани учун ўпиди қўйдим, сени ҳеч қачон айбдор санаган эмасман, сен баҳти қора қизсан, холос, дедим. Унга яна сен ўзингни ҳамманинг олдида қаро ер қилиб

тубан олаверма, деб таскин бериб, кўнглини кўтармоқчи бўлдим, лекин у гапимга тушумаганга ўхшади. Гарчи у ўшандада олдимда кўзларини ерга тикканча қисиниб-қимтиниб, индамай турган бўлса ҳам, лекин буни ҳозр тушуниб қолдим. Мен гапимни тугатганимдан кейин у қўлимни олиб ўпди, мен ҳам шу заҳоти унинг қўлидан ушлаб ўпмоқчи бўлувдим, у дарҳол тортиб олди. Худди мана шу пайтда бизни болалар кўриб қолишди, оломон денг, кейин билдим, улар мени анчадан бери кузатиб юришган экан. Улар ҳуштаквозлик қилиб, чапак чалиб, хаҳолай бошлишди. Мари қочиб кетди. Мен гаплашмоқчи бўлдим, улар тош ота кетдилар. Ўша куниёқ ҳамма, бутун қишлоқ билди; яна бутун надомат Марининг бошига ёғилди: уни аввалгидан ҳам баттар ёмон кўриб қолдилар. Эшитишимча, уни жазоламоқчи ҳам бўлибдилару, лекин худога шукур, ўтиб кетди; лекин болалар унга сира кун бермай қўйишди, олдингидан баттар майна-мазах қилишар, тош, кесак отишарди; қувишишди, у заиф кўкраги билан ҳаллослаб қочади, нафаси бўғилади, яна кетидан чопишади, сўкишади. Бир сафар улар билан уришмоқчи ҳам бўлдим. Кейин уларга гапира бошладим, фурсат келиши билан гапиравердим, ҳар куни гапирдим. Улар гоҳида қувишишдан тўхтаб қулоқ солишар, лекин сўкинишни қўйишмасди. Уларга Мари қанчалар бахтсиз эканлигини айтиб бердим; кўп ўтмай улар сўкинишни бас қилиб, индамай нари кетадиган бўлдилар. Аста-аста гапимиз қовуша бошлади, улардан жеч нарсани яширмадим; уларга барини айтиб бердим. Улар жуда берилиб тинглашди ва кўп ўтмай Марига ачиниб қарай бошлишди. Баъзилари у билан учрашганда ширин салом бериб ўталиган бўлишди; у ерда танишми, танишмасми, учрашганда, бир-бирларига таъзим қилиб, «Салом!»— деб ўтиш одат тусига кирган. Мари тоза ҳайрон қолган бўлса керак. Бир куни иккита қизча овқат топишиб, унга элтиб беришибди, кейин келиб менга айтишди. Мари йиглаб юборибди, энди уни жуда яхши кўриб қолдик, дейишди. Тезда ҳаммалари уни яхши кўриб қолишди, шу билан бирга менга ҳам бошқача қарайдиган бўлишди. Улар олдимга тез-тез келиб туришарди, нуқул ҳикоя айтиб беринг, деб қисташарди, пазаримда, қизиқ сўзлаб берсам керак, улар менга қулоқ солишни жуда севишарди. Кейин-кейин бориб, мен уларга ҳикоя қилиб бериш учунгина ўқиб-ўрганадиган бўлдим, уч йилгача уларга ҳикоя айтиб юрдим. Нега сиз болалар билан катталардек гаплашасиз, нега уларга ҳамма нарсани очиқ айтаверасиз, деб мени айглашганда,— шу жуммадан, Шнейдер ҳам,— уларга, болаларга ёлғон гапириш уят, қанча яширманг, улар барибир билиб оладилар, ўзлари билиб олганларида ёмон-яхши аралаш кетиши мумкин, мендан бил-

ғанларида эса фақат тўғрилик томондан биладилар, деб жавоб бердим. Ҳар ким бола бўлган, эслаб кўрса, билади, дедим. Улар гапимга қўшилишмади... Марини онаси ўлмасдан икки ҳафта бурун ўпид қўйганди; кашиш вазъ айтган пайтда болалар ҳаммаси менинг томонимда эдилар. Мен кашишнинг қилигини дарҳол уларга ҳикоя қилиб, тушунтириб бердим; ҳаммалари дарғазаб бўлишди, баъзи бировлари аччиқ устида кашишиниг деразаларини тош отиб синдиришди. Мен уларни тўхтатиб қолдим, чунки у ишлари яхши эмас эди; лекин ҳашпаш дегунча қишлоқдагиларнинг ҳаммаси бундан хабардор бўлишиб, болаларни бузди, деб мени айблаша бошлашди. Кейин ҳаммалари Марини болалар яхши кўришини билиб, бундан жуда қўрқиб кетишли; лекин Мари энди баҳтли эди. Болаларга ҳатто у билан кўришишни ҳам тақиқлаб қўйишиди, лекин улар қишлоқдан апча узоқ, ярим чақиримча нарида ўтлаётган подага, Марининг олдига бекитиқча чопқиллашиб бориб келишарди; унга турли ширинликлар олиб боришарди, баъзи бирлари эса уни шундоқ кўриш, ўпид қучоқлаш, «Je vous aime, Marie!»¹—дейиши, шундан сўнг тирақайлаб орқалари га қараб қочиш учун боришарди. Бундай кутилмаган баҳтдан Мари ақлдан озиб қолаёзди, бунақаси унинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди; у уялганидан ўзини қўярга жой тополмас, хурсанд бўларди, энг муҳими, болалар ва айниқса, қизчалар унинг олдига боргилари, унга менинг яхши кўришимни, у ҳақда тинмай гапиришимни айтгилари келарди. Марига менинг ҳамма гапларимни оқизмай-томизмай етказишибди. Сизга жуда ачинамиз, сизни жуда-жуда яхши кўрамиз, энди ҳар доим шундай бўлади, деб айтишибди. Шундан кейин улар чопқиллаб менинг олдигма гапиришларини, Мари менга салом айтгиларини маълум қилишарди. Мен кечқурунлари шаршарага борардим, у ерда қишлоқ томондан кўринмайдиган пана бир жой бўларди, атрофда тераклар ўсиб ётарди; улар оқшомлари ўша ерга яшириқча, қўрқа-писа келиб кетишарди, менимча, улар Марига бўлган муҳаббатимдан беҳад лаззат олишарди, мен ўша ерда яшаб турганимда уларга фақат бир марта, фақат мана шу хусусда рост сўзламаган эдим. Мен уларга йўқ, Марини севмайман, унга ошик бўлган эмасман, унга фақат юрагим ачиди, холос, деб айтмасдим; улар мени Марини қаттиқ севади деб ўйлашар, шуни исташар, ўзаро шундай деб келишишган ва ишонч ҳосил қилишган. Мен ҳам индамас, ўзимни худди улар ичидагини топгандай қилиб кўрсатардим. Яна қанчалар

¹ «Мен сизни яхши кўраман, Мари!» (франц.)

позикфаҳм, назокатли эди, бу жажжи қалб әгалари: ҳа, айт-гандай, нега энди меҳрибон Jéon Marinini шунчалар севсин-да, Мари эса бунчалар абгор кийимда, яна оёқ яланг юрсин, бу уларга жуда эриш туюлибди. Буни қаранг, улар Марига ҳам бошмоқ, ҳам пайноқ, ҳам ички кийимлик ва ҳаттоқи аллақандай кўйлак ҳам топиб беришибди; ҳайронман, қандай эвини қилишган; ҳаммалари бир бўлиб ишлашган. Улардан сўраб-суроштирасам, нуқул қувониб кулишади, қизчалар бўлса чапак чалишиб, мени ўпишади. Ўзим ҳам баъзан секингина Marinini қўргани борардим. Унинг касали оғирлашган, зўрга қадам босарди; кўп ўтмай у чўпонга ҳам ёрдамлашолмай қолди, лекин барибир ҳамон эрталабдан пода билан бирга жўнарди. Бир чеккага бориб ўтиради; ўша ерда бир тик қоянинг туртиб чиққан жойи бор эди; у ҳеч кимнинг кўзи тушмайдиган бир бурчакка тош устига ўтириб олар ва куни бўйи эрталабдан то пода қайтадиган пайтгача қимирламасди. У шу қадар рамақижон бўлиб қолган эдики, қачон қараманг, бошини қояга суюб қўзларини юмиб, оғир-оғир нафас олиб мизғигани мизғиган эди; унинг юзи ўпирилиб тушган, манглайи ва чаккаларини қора тер босганди. Борган пайтларимда уни шу ҳолда қўрардим. Мен бир зумгагина борар, мени бу ерда қўриб қолишларни истамас эдим. Мени қўриши билан Мари чўчиб тушар, қўзини очиб, ҳадеб қўлларимни ўпа бўшларди. Мен қўлимни энди тортиб олмасдим, чунки бу унинг учун баҳт билан баробар эди; мен ёнига ўтирган иайтимда у нуқул титраб, куониб йигларди, рост. У исча марта ганирмоқчи бўлиб уринар, лекин шима демоқчи эканлигини тушуниш амри маҳол эди. У телба хотинлардай шавқи келиб, ҳаяжонга тушар, ўзини йўқотиб қўярди. Гоҳида мен билан бирга болалар ҳам келишарди. Шунда улар одатда чеккароққа бориб туришар га бизни кимдандир, нимадандир қўриқлашар, бу уларнинг ўзларига жуда ҳам хуш келарди. Биз кетганимиздан сўнг, Мари яна ёлғиз қолар, яна аввалгидаи бошини қояга суюб, қўзларини юмганча қотиб ўтиради; ким билсин, балки кўз ўнгидага рўёлар жонланарди. Бир куни эрталаб у подага чиқолмади ва бўм-бўш уйида ёлғиз қолди. Болалар дарҳол бундан хабардор бўлишиб, ўша куниёқ ҳаммалари уни қўриб чиқишиди; у кимсасиз уйда гарибгина бўлиб ётарди. Унга икки кунгача навбатма-навбат болалар қараб юришиди, лекин Мари чини билан ўлим тўшагида ётгани қишлоққа маълум бўлгач, унинг олдига қишлоқдан кампирлар келишиб, навбати билан қараб ўтиришди. Қишлоқда энди, чамаси, Марига ачиниб қарай бошлишган, ҳар нечук болаларни аввалгидаи қайтаришмас, сўкиб-уришмас эдилар. Мари сира кўзини очмасди, уйқуси жуда нотинч эди: у ёмон йўталар-

ди. Қампирлар болаларни ҳайдашар, улар эса дераза тагига ғоҳо бир зум келишиб: «Воплощ, notre bonne Marie»¹, деб кетишарди. У бўлса, болаларнинг овозларини эшитиши биланоқ ҳушёр тортар, кампирларга қулоқ солмай, тирсагига тиравиб турмоқчи бўлар, уларга бошини силкиб қўяр, ташаккур айтарди. Болалар ҳамон унга ширинликлар келтиришар, лекин у туз тотмай қўйганди. Шу болалар туфайли у баҳтиёр бўлиб ўлди, гапимга ишонинг. Шу болалар туфайли у ўзининг қаро баҳтини унудди, улардан худди гуноҳини сўраб олгандай бўлди, чунки то умрининг охиригача ҳам ўзини қаттиқ гуноҳкор деб ҳисобларди. Болалар худди қушчалар каби унинг деразасига қанотларини уришиб ҳар куни эрталаб: «Nous t'aimons, Marie»², деб чирқиллашарди. У орадан кўп ўтмай ўлди. Мен у ҳали ўлмайди, кўпроқ яшайди, деб юргандим. Ўлмасидан бурунроқ, офтоб ботаётганда унинг олдига киргандим; у мени танигаңдай бўлди ва охирги марта унинг қўлини қисиб қўйдим, қўллари чўп бўлиб қолибди! Кейин эрталаб менга келиб Мари ўлди, деб хабар қилишибди. Болаларни ҳеч эпълаб бўлмай қолди: унинг тобутини бошдан-оёқ гул билан ўрашди, ўзининг бошига эса гулчамбар кийдириши. Кашиш черковда марҳумани қоралаб ўтижмади, кўмии маросиминга ҳам кўп одам бормади, томоннаталаб баъзи бирорларгиниа келишибди; лекин тобутни кўтарадиган маҳалда болалар ўзимиз кўтарамиз деб ёпирилишибди. Ўзлари кўтаришолмасди, шунинг учун ҳаммалари ёрдамланишар, тобут ортидан чопишар, йиғлашарди. Ўшандан бери Марининг қабри болаларнинг зиёратгоҳига айланди: ҳар йили унга гуллар келтиришади, гир атрофиға атиргуллар экишади. Лекин ана шу маросимдан эътиборан, болалар туфайли қинилоқда мени қаттиқ чиқинтирмай қўйнишибди. Ҳаммани кашиши билан мактаб муаллими қутқуга солмоқда эди. Болаларга мен билан учрашишини қаттиқ тақиқлашди, ҳатто Шнейдер буидаи ўзим хабардор бўлиб тураман деб, ваъда берди. Лекин биз барибир кўришиб, узоқроқдан имо-ишора билан сўзлашиб турардик. Улар менга кичкина хатчалар ёзиб юборишарди. Кейин ҳаммаси ўз ўрнига тушиб кетди, лекин ўшанда жуда яхши яшаганмиз. Тақиқ туфайли болалар билан орамиз янада қил ўтмас бўлиб қолди. Охирги йили мен ҳатто Тибо ва кашиш билан ҳам ярашиб олгандай бўлдим. Шнейдер бўлса менига кўп гапирав, сизнинг болалар билан муомала «усулингиз» зарарли деб баҳслашгани баҳслашган эди. Менда «усул» нима қилсин! Кейин Шнейдер менга жўнаб кетишимдан

¹ «Салом, гўзал Мари» (франц.)

² «Биз сени севамиз, Мари» (франц.)

олдин жуда ғалати бир фикрни айтди, энди тўлиқ ишондим, сизнинг ўзингиз ҳали бутунлай ёш бола экансиз, бўйингиз билан иуқсингизгина катталарга ўхшайди, лекин фўрлигинги, қалбингиз, табиатингиз ва эҳтимол ақлингиз билан худди боланинг ўзгинасисиз, бундан кейин ҳам мабодо ёшингиз олтмишга кирса-да, барибир шундай бўлиб қолаверасиз, деб айтди. Роса кулдим: ахир, гапи нотўри, қаранг, мен боламанми? Лекин рост, мен, ҳақиқатан, катталар билан бўлишни ёқтирамайман, катта кишиларни жиним сўймайди,— буни фаҳмлаганимга анча бўлди,— улар билан муомала қилишни билмайман. Улар мен билан шимаш гаплашмасинлар, менга қанчалик меҳрибонлик қиласинлар, барибир уларнинг ҳузурида нимагадир ўзимни жуда ёмон сезаман ва тезроқ дўстларимнинг ёнларига борсам, суюниб кетаман, менинг дўстларим эса ҳар доим болалар, ўзим бола бўлганим учун эмас, балки кўнглим болаларда бўлгани учун шундай. Қишлоқда яшай бошлиганимнинг дастлабки кунлари,— музтарлигимни ёзиш учун тогларга чиқиб юрганиларимда,— ёлғиз кезганларимда, айниқса пешин чоғларида, оломон мактабдан бўшайдиган пайтда баъзан уларни учратиб қолардим, улар халталари, ёзув лавҳаларини кўтариб олишганича қийқиришиб тўполон қилишиб, чопишиб, кулишиб, ўйнашиб бораётганиларини кўрганимда жоним ичига сифмай, уларга қўшилишиб кетгим келарди. Билмадим, улар билан ҳар сафар учрашганимда юрагим аллақандай фавқулодда қудратли ва баҳтиёр бир тўлқинга тўлиб кетарди. Мен тўхтаб, уларнинг тиниб-тиичимагаи, сакиллаган, пириллаб учгани обёқчаларига, биргаликда чопиб боришаётган қиз ва ўғил болаларга, уларнинг шўхликлари ва йигиларига (мактабдан уйга етиб боргунча уларнинг кўплари уришиб, йиғлашиб, яна ярашиб, бирга ўйнашиб улгуардилар) қаарканман, юрагим яйраб кулар, дардларимни унутар эдим. Кейин мен бутун мана шу уч йил давомида одамлар қандай ҳасрат чекиб, нимага ҳасрат чекишларини тушунолмай юрдим. Менинг бутун ҳаётим болаларга кўчиб ўтди. Мен ҳеч қачон қишлоқни ташлаб кетаману, бир кунмас-бир кун ахир бу ерга — Россияга қайтарман деб хаёлимга ҳам келтирмай қўйдим. Назаримда, умрим буткул ўша ерда ўтадигандай эди, лекин бора-бора Шнейдер мени бир умр боколмаслигини тушундим, шу орада бир жуда ҳам муҳим иш оёқ остидан чиқиб қолиб, Шнейдернинг ўзи мени йўлга шошилтира бошлиди ва менинг помимдан бу ёқка жавоб-муомала қилиб юборди. Бунинг нималигини ҳали биламиз ва бирор билан маслаҳат қилиб кўрамиз. Балки менинг тақдирим бутунлай ўзгариб қолар, лекин гап бунда эмас ва ёнг муҳими ҳам бу эмас. Энг муҳими шундаки, энди менинг

бутун ҳаётим бошқача бўлиб қолди. Мен у ёқда жуда кўп нарсаларни, ҳаддан ташқари кўн нарсаларни қолдириб келдим. Ҳаммаси йўқолди. Мен вагонда ўтириб ўйладим: «Энди мен кишилар ичига борялман, мен балки ҳеч нарсани билмасман, лекин янги ҳаёт боцланди». Мен ўз ишимни виждан ва қатъият билан охирига етказишга қарор қилдим. Одамлар орасида балки менга зерикарли ва оғир бўлар. Бошламасига мен улар билан очиқ ва одоб-икром доирасида муомала қилишга аҳд боғладим; мендан ҳеч ким бундан ортигини талаб қилмаса ҳам керак. Эҳтимол, бунда ҳам мени ёш болага чиқариб қўйишар, —майли! Мени яна ҳамма телба деб ҳисоблайди нима учундир, мен бир пайт ҳақиқатан ҳам жуда касал эдим ва ўшандан ростдан телбага ўхшардим; лекин мен ўзим энди телба эмаслигимни билиб турганимдан кейин қанақасига телба бўлай? Мен кириб ўйлайман: «Мана мени телбага чиқаришади, лекин мен бари-бир ақллиман, улар бўлса буни фаҳмлашмайди ҳам...» Кўпда шундай деб ўйлайман. Берлинда улар менга ёзib жўнатган бир қанича мактубчаларни олдим ва шунда уларга қанчалар боғланиб қолгаилигимни англадим. Биринчи хатни олиш жуда оғир! Улар мени кузатишганда қанчалар изтиробга тушганларини кўрсайдингиз! Жўнашимга ҳали бир ой бору, улар кузатишади: «Léon s'en va, Léon s'en va pour toujours!»¹ Биз ҳамма вақтдагидай ҳар куни кечқурун шаршара олдига йифилар ва қандай қилиб хайрлашишимизни гаплашардик. Гоҳо яна олдингидаи қувноқ бўлиб қолардик; фақат ухлагани уй-уйга тарқалишарканмиз, улар мени қаттиқ-қаттиқ ачомлайдиган бўлдилар, илгарилари бундай қилмасдилар. Баъзи бировлари бошқаларга билдирамай ёғлиз ўзлари олдимга келишар, бошқаларга кўрсатмасдан мени ўниб, қучоқлаб кетишарди. Мен йўлга чиққанимда, бутун оломон бўлиб, ҳаммалари станциягача кузатиб чиқинди. Темир йўл станцияси бизнинг қишлоғимиздан бир чақиримча келарди. Улар йиғлашдан ўзларини тийиб туришар, лекин кўплари ўзларини тутишолмай,—айниқса қизчалар,— бор овозлари билан ҳўнграб йиғлашарди. Биз кеч қолмаслик учун шошиб бораардик, лекин тўда орасидан биронта бола келиб бўйнимга ёпишиб, қўлчалари билан ачомлаб олар, ўпар, йўл устида шу тариқа ҳаммамиз тўхташиб қолардик; биз жуда шошиб кетаётган бўлсак ҳам то у хайрлашиб бўлгунча кутиб турардик. Мен вагонга чиқиб, вагон ўрнидан жилгандан сўнг, улар ҳаммаси менга «Ура!»—деб қичқиришдилар ва то вагон кўздан ғойиб бўлмагунча жойларидан жилмадилар. Мен ҳам термилиб туравердим... Қулоқ солинг, мен боя бу ерга

¹ «Леон кетяпти, Леон бутунлай жўнаб кетяпти!» (франц.)

кириб, азиз чехраларингизга кўзим тушиши билан,—мен ҳозир одамларнинг юзларига кўп разм солиб қарайман,—сизларнинг биринчи айтган сўзларингизни эшитдиму, ўшандан бери биринчи маротаба юрагим енгил тортди. Мен боя ростдан ҳам омад ёр одамлардан бўлсан керақ, деб ўйладим: мен ахир биламан, одам бир кўргандай ёк бир умр севиб қоладиган одамларни учратавермайди, мен бўлсан, вагондан тушдиму, шу заҳоти сизларни учратдим. Мен жуда яхши биламан, ҳамма ҳам ўз туйғуларини уялиб гапиравермайди, лекин мен мана сизга қанча сўзламай сўзимни тамом қилолмаяпман. Мен одамовиман, балки ҳали узоқ пайт сизнинг ҳузурингизга келмасман. Буни тағин бошқача тушуниб юрманг: сизни писанд қилмаганим учун бундай деётганим йўқ, яна ўйламангки, бу бир нарсадан ранжиби деб. Сиз мендан юзингиз ҳақида, кўзимга нима чалингани ҳақида сўрадингиз. Сизга жоним билан жавоб берганим бўлсин. Сизнинг чеҳрангиз, Аделаида Ивановна, баҳтиёр чеҳра, ичингизда энг хушсурат чеҳра. Бундан ташқари, истарангиз ҳам жуда иссиқ, сизга қараган одам: «Юзи худди меҳрибон ҳамширанинг юзинга ўхшайди», деб ўйлайди. Сиз содда ва қувноқсиз, одамнинг дилини дарров топасиз. Сизнинг юзингиз ҳақида билганим шулар. Сизнинг ҳам, Александра Ивановна, юзингиз жуда гўзал ва жуда суюмли, лекин сизнинг қандайдир дилда асраган сирли дардингиз бор; қалбингиз чиндан меҳрга жуда бой, лекин сиз унчалар хурсанд эмассиз. Юзингизда ўзгача бир ифода бор. Дрездендаги Гольбейн Мадониасига ўхшайди. Шу юзингиз ҳақида айтмоқчи бўлганим; жуда топағон эканманми? Ўзларингиз мени топағонга чиқариб қўйдингизлар. Сизнинг юзингиз эса, Лизавета Прокофьевна,—деди у бирдан генерал ойимга қарата,— сизнинг юзингизга қараб тўла ишонч билан айтишим мумкинки, сиз ҳамма, ҳамма, ҳамма нарсада, ҳамма яхши нарсаларда ва ҳамма ёмон нарсаларда, ёшингиз анчага бориб қолган бўлишига қарамасдан бутунлай ўш боласиз. Сиз ахир, мендан хафа бўлмайсиз-а, шундай деганимга? Сиз ахир биласиз-ку, мен болаларга қандай қарашибимни? Тағин ўйламангки, ҳаммамизнинг юзларимиз ҳақида бу соддалик қилиб очиқ-сочиқ шунча гапириб ташлади деб; о, йўқ, ундаймас, ҳечам ундеймас! Балки мен ҳам бир нимани кўз остига олгандирман.

VII

Князь ҳикоясини тугатганда, ҳаммалари, ҳатто Аглай ва айниқса Лизавета Прокофьевна унга кулиб қараб туришарди.

— Ана сизга имтиҳон!—деб юборди у.—Ҳа, муҳтарама ойимқизлар, сизлар уни шўрлик одам деб ҳомийлик қилмоқчи

бўлувдингизлар, унинг ўзи истар-истамай сизни зўрга ҳамсуҳбат қилди, яна тагин унда-мунда бир келарман деб писанда ҳам қилиб қўйди. Тентаклигимиз билинди, мен хурсандман; айниқса Иван Федорович. Офарин, князъ, боя сизни имтиҳон қилишни топширган эдилар. Анал, менинг афти ангорим тўғрисида айтганларингиз ҳаммаси чиппа-чин рост: мен боламан, ўзим биламан буни. Сиз айтмасингиздан олдин ҳам билардим; сиз менинг кўнглимдаги гапни бир сўз билан айтдингиз-қўйдингиз. Сиз билан мен бир-биримизга жуда ўхшар эканмиз, жуда хурсандман; икки томчи сувдай. Фақат сиз эр кишисин, мен бўлсан аёл кишиман, мен Швейцарияга ҳам бормаганман, фарқимиз шу, холос.

— Шошилманг, матан,— қичқириб юборди Аглай,— князъ ҳамма гапларимнинг тагида нимкосаси — бошқа гап ҳам бор, деди, бекорга айтгани йўқ буни.

— Ҳа, ҳа,— кулишарди қизлар.

— Масхара қилманг, қўзичоқларим, у ҳали учалангиздан ҳам муғамбирроқ чиқади. Кўрасиз. Лекин фақат, князъ, нега Аглай ҳақида ҳеч нарса демадингиз: Аглай кутяпти, мен ҳам.

— Мен ҳозир ҳеч нарса деёлмайман; мен кейинроқ айтаман.

— Нега? Айтсангиз арзимайдими?

— О, жуда арзийди, сиз бениҳоя чиройлисиз, Аглай Ивановна. Сиз шунчалар соҳибжамолсизки, одам сизга қарашга қўрқади.

— Бўлдими? Бошқа гапингиз йўқми?— қўймай сўрарди генерал ойим.

— Гўзаллик ҳақида сўзлаш қийин; мен ҳали тайёр эмасман. Гўзаллик — тилсим.

— Бундан чиқди, Аглай тилсим экан-да,— деди Аделаида,— оч, тилсимишни, Аглай. Қаранг, яхшими, князъ, яхшими?

— Бениҳоя! — эҳтирос билан деди князъ Аглайга мафтун бўлиб қараб,— худди Настасья Филипповнанинг ўзи, лекин юзи бутунлай бошқача!..

Ҳаммалари ҳайрон бўлишиб бир-бирларига қараб олиши.

— Нима, ки-и-м? — чўзизб сўради генерал ойим,— Настасья Филипповна дейсизми? Сиз қаерда кўргансиз Настасья Филипповнани? Ким у Настасья Филипповна?

— Боя Гаврила Ардалионич Иван Федоровичга расмини кўрсатган эди.

— Нима? Иван Федоровичга расм олиб келибдими?

— Кўрсатгани. Настасья Филипповна бугун Гаврила Ардалионичга ўзининг суратини тақдим қилибди, шуни кўрсатгани олиб келган экан.

— Мен бир кўрай! — чарсиллаб деди генерал ойим. — Қани ўнга сурат? Тақдим қиласа, унинг қўлида тургандир, ўзи ҳам ҳали шу ерда, кабинетдадир, албатта. Чоршанба кунлари ҳар доим ишлагани келади ва соат тўрт бўлмасдан илгари кетмайди. Дарров Гаврила Ардалионич чақирилсин! Йўқ, уни кўрай деб кўзим учиб тургани йўқ. Барака топинг, князъ, бўталоғим, кабинетга бориб, ундан суратни олиб келинг. Кўриб беришаркан, денг. Марҳамат.

— Яхши-ю, жуда ҳам содда эканми, — деди Аделаида князъ чиқиб кетгач.

— Ҳа, жуда ҳам содда шекилли, — тасдиқлади Александра, — ҳатто жиндай кулгили ҳам кўринади.

Иккёвлари ҳам нима демоқчи бўлганларини тўла айтмаганилари кўриниб туради.

— Бизнинг юзимизни таърифлаб сувдан қуруқ чиқди, — деди Аглай, — ҳамманинг кўнглини олди хушомад қилиб, ҳатто ташап ҳам хурсанд.

— Тилингни тий, омон бўлгур, — деб қичқирди генерал ойим. — У хушомад қилмади, ўзим хушвақт бўлдим.

— Сен сувдан қуруқ чиқишга уринди дейсанми? — сўради Аделаида.

— Менга қолса, унчалар ҳам соддага ўхшамайди.

— Гапингни кўтарсин! — жаҳали чиқди генерал ойимнинг. Менимча, сизлар ундан ҳам кулгилироқсиз. Соддагина, лекин ақли ҳуши жойида, мен буни энг олижаноб маъниода айтяпман. Худди менга ўхшайди.

«Сурат ҳақида гапириб қўйганим албатта ёмон бўлди, — деб андак вижданан қийналиб ўйлаб борарди князъ кабинет томонига. — Лекин... балки оғзимдан чиқиб кетгани ҳам бир жиҳатдан яхши бўлгандир...» Унинг хаёлидан жуда ҳам галати, лекин ҳали мубҳам бир фикр лишиллаб ўтмоқда эди. Гаврила Ардалионич ҳамон кабинетда қоғозларга кўмилиб ишлаб ўтиради. У ҳақиқатан ҳам, акционер жамиятдан моянасини бекорга олмаса керак. Князъ суратни сўраб, бу уларга қандай маълум бўлганлигини айтиб берганда, у жуда ўзини йўқотиб қўйди.

— Э-э-эҳ! Нима қилиб валдираб юрибсиз! — зардаси қайнаб қичқирди у энсаси қотиб. — Қаллаварам... Телба! — гўлдиради у ўзича.

— Айб менда, ўйламай оғзимдан чиқиб кетибди; сўз орасида. Мен Аглай худди Настасья Филипповнага ўхшаган чирайли, девдим.

Ганя бир бошдан айтиб беринг, деди; князъ айтди. Ганя яна унга майна қилгандай қаради.

— Настасья Филипповна оғзингиздан тушмай қолди жуда...— түнгиллади у, лекин гапини тугатмай ўйга толди.

Унинг ташвишга ботгани кўриниб туради. Князь суратни эслатди.

— Қулоқ солинг, князь,— деди бирдан Ганя калласига кутимаган бир фикр келиб қолиб,— сиздан жуда катта бир илтимосим бор... Лекин мен, рости, билмайман...

У ўзини йўқотиб, гапини тугатолмади; у нимагадир аҳд қилган ва ҳозир ўзи билан ўзи курашмоқда эди. Князь индамай кутмоқдайди. Ганя яна бирпас синовчан тикилиб турди.

— Князь,— деб бошлади у яна,— у ердагилар ҳозир мендан... жуда ҳам ғалати бир аҳвол муносабати билан... Кулгилироқ бир аҳвол яна... ўзи бунга менинг сира дахлим йўқ... хўш, қисқаси, бу ортиқча,— у ердагилар мендан хафа бўлишганга ўхшайди, шунинг учун ўzlари чақирмасалар, бир оз вақт олдиларига киролмайман. Ҳозир Аглай Ивановна билан гаплашишим жуда зарур бўлиб қолди. Мен ҳар эҳтимолга қарши икки оғиз хат ёзиб қўювдим (унинг қўлида бир парча буклоғлик қоғоз пайдо бўлди), қандай қилиб у кининг стказишимни билмай турибман. Аглай Ивановнага сиз бериб қўёлмайсизмикин, князь, ҳозир, фақат Аглай Ивановнанинг ўз қўлига, яна буни ҳеч ким билмаслиги керак, тушиуидингизми? Худо ҳаққи, бунинг яширадиган жойи ҳам йўқ, ҳеч қандай... Хўп... майлими?

— Менга бу унча ёқмаяпти,— жавоб қилди князъ.

— Оҳ, князъ, жудаем зарур бу менга!— ялина бошлади Ганя.— У балки жавоб айтар... Ишонинг, бошқа ғира, сира иложим қолмади, шунинг учун сўровдим... Бошқа кимдан юбораман?.. Жудаем зарур... Менга ҳаддан ташқари зарур...

Ганя, князъ кўймайди, деб қаттиқ қўрққан, жайноқланиб ҳадиксираб унинг қўзига тикиларди.

— Майли, элтиб бераман.

— Лекин ҳеч ким кўрмасин,— деб ялинарди қувошиб Ганя,— гап шу, князъ, мен сизнинг чин сўзинигизга ишондим, а?

— Мен ҳеч кимга кўрсатмайман,— деди князъ.

— Хат очиқ, лекин...— оғзидан чиқиб кетди ҳаддан зиёд саросимага тушган Ганянинг, лекин каловланиб индамай қолди.

— О, мен ўқимайман,— деди ҳеч нарса бўлмагандай князъ, у суратни олиб кабинетдан чиқиб кета бошлади.

Ганя ёлғиз қолиб, бошини чангллади.

— Бир оғиз сўзи ва мен... ва мен, очиғи, балки воз кеcharман!..

У музтарлик ҳамда ҳаяжоннинг зўридан яна қайтиб қоғозларига ўтиrolмади ва кабинетнинг у бурчагидан-бу бурчагига бориб кела бошлади.

Князь ўйга ботиб борарди; топшириқ унинг кўнглини ёмон хижил қилиб қўйди. Ганяning Аглайга ёзган хатини ўйлаб яна ғашига ғаш қўшилди. Лекин меҳмонхонагача яна икки хона қолганда, худди бир нарса эсига тушгандай бирдан тўхтади, атрофга аланглади, ёруққа яқинроқ деб дераза тагига келди ва Настасья Филипповнанинг суратини томоша қила бошлади.

У қизнинг юзида беркинган ва боя ўзини ҳайратга солиб қўйган нарсани топмоқчига ўхшарди. Ўша таассуроти уни ҳали-ҳамон тарқ этмаган ва ҳозир ниманидир яна бошқатдан кўриб олмоқчидаш шошиларди. Гўзалликда ва яна алланималарда тенгсиз бўлган қизнинг нигоҳи унга ҳозир боягидан ҳам кучлироқ таъсир қилди. Гўё интиҳосиз кібр ва нафрат, аёвсиз нафрат, шу билан бирга аллақандай маъсумлик ва аллақандай ҳайратомуз соддалик акс этарди бу чеҳрада; мана шу бир-бирига ўхшамаган икки зид ифода унинг юзига қараган одамда аллақандай ачиниши, шафқат уйғотарди. Унинг кўзни қамаштирадиган ҳуснига, оқариб кўринган юзларнинг, андак ботинқираган ёноқлар ва лаҳча чўғ бўлиб ёнаётган кўзларнинг малоҳатига ҳатто инсон тоқат қилиб туролмасди; таажжуб чирой! Князь бир лаҳза томоша қилиб турди, кейин бирдан сергакланиб, атрофга аланглади, суратни шоша-пиша лабига олиб борди ва ўпид қўйди. Бир дақиқалардан сўнг меҳмонхонага кириб боргандা, унинг юзи бутунлай осуда эди.

Лекин у емакхонадан энди ўтиб кетмоқчи бўлиб турганида (бу меҳмонхонадан бир хона берида), эшикда чиқиб келаётгани Аглай билан тўқнашди. Қиз бир ўзи эди.

— Гаврила Ардалюонич сизга бериб қўйишимни сўради,— деди князь унга хатни узатаркан.

Аглай тўхтади, хатни олди ва князга аллақандай ғалати қилиб қараб қўйди. Унинг чеҳрасида саросима ва иккиланишдан асар ҳам йўқ эди, у фақат андак ҳайрон бўлиб қолганга ўхшар, лекин бу ҳам фақат князнинг ўзига тегишли эди. Аглай ўзининг бу нигоҳи билан княздан худди сиз бу ишда қандай қилиб Ганя билан бир бўлиб қолдингиз?— деб сўраётгандай, такаббурлик ва хотиржамлик билан жавоб талаб қилаётгандай эди. Улар иккимуч дақиқа шундай юзма-юз туриб қолдилар; ниҳоят, қизнинг юзига аллақандай табассум юргургандай бўлди; у билин-билин мас жилмайиб ўтиб кетди.

Генерал ойим Настасья Филипповнанинг суратини бир неча муддат қўзидан жуда антиқа бир тарзда йироқда тутиб энсаси қотганча томоша қилиб турди.

— Ҳа, кўҳлик,— деди у ниҳоят,— жуда кўҳлик. Мен уни икни марта узокдан кўрганман. Ҳўп, сиз мана шунаقا гўзалликка талабғормисиз?— деди у тўсиндан князга қараб.

- Ҳа... шунақа...— жавоб берди князь зўр-базўр.
- Яъни фақат айнан шунақасигами?
- Айнан шунақасига.
- Нимага?
- Унинг юзида... азоб кўп...— деди беихтиёр князь худди саволга жавоб бергандай эмас, ўз-ўзи билан гаплашгандай бўлиб.
- Сиз худди алаҳлаётганга ўхшайсиз,— деди генерал ойим ва тақаббурлик билан суратни столга итқитиб юборди.
- Александра суратни олди, Аделаида ҳам унга қўшилди, икковлари томоша қила бошладилар. Шу лаҳзада Аглая яна меҳмонхонага қайтиб келди.
- Вой-бў, қойил!— деб қичқириб юборди Аделаида опасининг елкаси оша суратни қизиқиб томоша қиласкан.
- Қаерда? Нимаси қойил?— шаҳд билан сўради Лизавета Прокофьевна.
- Бундай ҳуснга қойил бўлмай илож йўқ,— қизғин деди Аделанда,— бундай ҳусни жамол билан дунёни агдар-тўнтар қилиб юбориш мумкин!
- У ўйчаник ичнда ўз мольбертига қайтди. Аглая суратга шундоқ кўз қирини ташлади, чимирилди, пастки лабини чўччайтириди, нарироқ бориб ўтириди, қўлни қовуштириб олди.
- Генерал ойим қўнгироқ чалди.
- Бу ёққа Гаврила Ардалонич чақирилсин, кабинетда у!— амр қилди кириб келган хизматкорга.
- Матан!— деб юборди Александра.
- Мен икки оғиз сўз айтмоқчиман — бўлди бас!— эътиrozга ўрин қолдирмай шарт кесди генерал ойим. Унинг аччиғи чиқсан эди.— Буни қаранг, князъ, уйимизда сирли гаплар кўпайиб кетдя. Ҳаммалари сирли! Энди шунга риоя қилиб қадам босадиганга ўхшаймиз. Шу ҳам гап бўлди-ю. Очиқ-оидин, равшан, ҳалол гаплашиб олини керак бўлган ерда шундай қилиб юрганларидан кейин нима дейсан. Никоҳлар бошланяпти, ёқмай турибди менга бу никоҳлар...
- Матан, сизга нима бўлди?— яна шошилиб уни тўхтатмоқчи бўлди Александра.
- Нима дейсан, жон қизим? Сенга ахир ёқадими шу? Князъ эшитаётган бўлса, у дўстимиз. Лоақал иккимиз дўстмиз у билан. Худо, албатта, яхши одамлар бўлсин, дейди, унга ёмон, мижғов одамларнинг кераги йўқ; айниқса мижғовлар бугун бир нарса деб, эртага бутунлай бошқача сўзлайдилар. Тушундингизми, Александра Ивановна? Улар, князъ, мени қизиқисиз дейдилар, мен бўлсам, одамларнинг фарқига бораман. Юракда гап кўп, қолган ҳаммаси бекор. Ақл ҳам керак, албатта... балки ҳаммаси ақлга

боғлиқдир. Илжайма. Аглай, бу тескари гап эмас: юраги бор, лекин ақли йўқ тентак хотин ақли бор, лекин юраги йўқ тентак хотиндан қилча ҳам фарқ қилмайди, иккови ҳам бирдай баҳтсиз. Эскидан қолган гап. Мана, менинг юрагим бор, лекин ақлим йўқ. Сенинг бўлса ақлинг бор, юрагинг йўқ; икковимиз ҳам баҳтсизмиз, икковимиз азобини тортамиз.

— Сиз нимадан бунча баҳтсиз экансиз, татап? — ўзини тўхтатолмай сўради Аделаида, ҳамманинг ичидага фақат у боя-бояги-дай қувноқ кулиб турарди.

— Авваламбор, қизларимнинг ўқиб-доно бўлиб кетганидан, — шарт кесди генерал ойим, — шунинг ўзиёқ бир одамга етиб ортади, қолганларини чўзилиб гапириб ўтирасак ҳам бўлади. Қопқон гап гапиридик. Ҳали кўрамиз, сиз икковингиз (Аглаяни ҳисобламайман) бу гапдошлигинги ва донолигинги билан сувдан қандай чиқарканисиз, сиз муҳтарама Александра Ивановна ўз марҳаматли хўжангиз билан баҳтиёр бўлиб кетармикинсиз ҳали?.. А!.. — хитоб қилди у кириб келаётган Ганяни кўриб, — мана яна бир никоҳ уюшмаси келиб қолди. Салом! — деди у Ганянинг таъзимига жавобан, лекин уни ўтиришга таклиф қилмади. — Сиз никоҳдан ўтаяпсизми?

— Никоҳдан?.. Қандай?.. Қандай никоҳдан?.. — гўлдираб қолди бутунлай гангиган Гаврила Ардалионич. У ҳаддан ташқари ўзини йўқотиб қўйди.

— Сиз уйланяпсизми? деб сўрайпман агар сизга шунаقا сўраш маъқул бўлса?

— Й-йўқ... мен... й-йўқ, — ёлгонлади Гаврила Ардалионич ва юзи уятдан қин-қизариб кетди. У бир четда ўтирган Аглаяга кўз учида қаради-ю, дарҳол кўзини четга олди. Аглай ундан кўзини узмасдан совуққина разм солиб ўтирас, унинг саросима ичидаталмовсираётганини кузатар эди.

— Йўқ? Сиз «йўқ» дедингизми? — қийнашда давом этарди қўймасдан Лизавета Прокофьевна. — Бас, етади, мен энди эсимда тутаман, сиз бугун чоршанба куни эртамидан берган саволимга «йўқ», деб жавоб бердингиз. Нима, чоршанбами бугунги куни-миз?

— Чоршанба бўлса керак, татап, — деди Аделаида.

— Хеч кунларни билишмайди. Бугун нечанчи?

— Иигирма еттинчи, — жавоб берди Ганя.

— Иигирма еттинчи? Бир ҳисобда бу ҳам тузук. Хайр сизга, афтидан, ишларингиз жуда кўпга ўхшайди, мен кийиниб бир жойга боришим керак, суратингизни олволинг. Шўрлик Нина Александровнага мендан салом деб қўйинг. Омон бўлинг, князь, бўталофим! Тез-тез келиб тур, мен Белоконская деган кампирнинг олдига бораман, атай сен ҳақингда гаплашгани, қулоғингизда

бўлсин, азизим: сизни худо менга атай етказди Швейцариядан Пётрбургга олиб келиб. Сизнинг бошқа ишларингиз ҳам бўлса бордир, лекин асосан менга етказган сизни. Худонинг иродаси шундай. Яхши ўтиринглар, болакайларим. Александра, менинг олдимга кир, жон қизим.

Генерал ойим чиқди. Ганя, онтарилган, ўзини йўқотган, алам-зада ҳолда столдан суратни олиб иршайиб князга мурожаат қилди:

— Князь, мен ҳозир уйга кетяпман. Агар бизникида туришдан айнимаган бўлсангиз, унда сизни ола кетаман, бўлмаса қандай боришни ҳам билмайсиз.

— Шошманг, князь,— деди Аглай бирдан ўрнидан турар-кан,— сиз менинг альбомимга ёзиб берасиз. Отам сизни хаттот деб айтди. Сизга ҳозир олиб келаман.

У чиқиб кетди.

— Хайр, князь, мен ҳам борай энди,— деди Аделаида.

У князнинг қўлини маҳкам қисиб қўйди, кулиб ширин табас-сум қилди-да, чиқиб кетди. Ганяга у қарамади ҳам.

— Бу сиз,— тишларини ғижирлатди Ганя князга қараб ҳамма чиқиб кетиши билан,— менинг уйланади деб уларга сиз гуллаб қўйгансиз!— вишиллаб ғўлдирарди у газаб билан кўзлари ола-кула бўлиб,— уятсиз лақма, узун тил!

— Менга ишонинг, сиз хато қиляпсиз,— хотиржам, одоб би-лан жавоб қилди князь,— сизнинг уйланишингиздан хабарим йўқ.

— Сиз боя Иван Федорович бугун кечқурун Настасья Филипповнанида ҳаммаси ҳал бўлади, деганини эшитгансиз, шуни сиз уларга еткизгансиз! Ёлғончи! Бўлмаса қаердан билишади? Жин урсин, сиздан бошқа ким етказиши мумкин уларга? Қампир менга писандада қилмадими?

— Сизга писандада қилгандай туюлган бўлса, ўзингиз яхши би-ларсиз ким сткизганини, мен бу ҳақда бир оғиз ҳам гапирганим йўқ.

— Хатни бердигизми? Жавоб?— алаҳлагандай бесабрлик билан сўради Ганя. Лекин шу аснода Аглай қайтиб келди ва князъ жавоб бериб улгурмади.

— Мана, князь,— деди Аглай кичик столча устига альбомини қўяркан,— истаган саҳифангизни очиб, менга бирон нарса ёзиб беринг. Мана перо, ҳали янги. Пўлатдан бўлса ҳеч нарса қилмайдими? Хаттотлар пўлат перода ёзишмайди деб эшитувдим.

Князъ билан сўйлашаркан, у ўзини гўё Ганяни кўрмагандай тутарди.

Лекин князъ перони тўғрилаб, бўш саҳифа топиб ёзишга ҳозирланаркан, Ганя, ҳозир князнинг ўнг ёғида камин олдида

турган Аглайга яқинлашиб, қалтираган, хириллаган товуш билан унинг нақ қулоғига шипшиди:

— Битта сўзингиз, бир оғиз айтсангиз, бас,— мен халос бўламан.

Князъ уларга тез ўгирилиб қаради. Ганяниң юзи алам-изтиробдан ўзгариб кетганди; бу сўзларни ўйламай дангал айтиб юборганга ўхшарди. Аглай боя князга қандай қараган бўлса, шундай хотиржамлик билан бир неча лаҳза унга қараб турди, унинг бу ўзи нима деб валақлаяпти, дегандай ажабланиб бамайлихотир, лоқайд қарави Ганяни ўлгандан баттар қилди.

— Нима деб ёзай?— сўради князъ.

— Мен сизга ҳозир айтаман,— деди Аглай унга бурилиб қараркан,— тайёрмисиз? Унда ёзинг: «Мен савдо-сотиқ қилмайман». Энди бугунги кунни ва ойни ёзиб қўйинг. Кўрсатинг.

Князъ унга альбомни узатди.

— Тасанно! Жуда чиройли ёзибсиз; хатингиз жуда ҳам ажойиб экан! Ташаккур. Хайр, князъ... Шошманг,— тўхтатди у яна ниманидир эслагандай бўлиб,— юринг, сизга эсадаликка бир нарса бермоқчиман.

Князъ унга эргашди; лекин емакхонага етганларида Аглай тўхтади.

— Ўқинг буни,— деди у Ганяниң хатини узатиб.

Князъ хатни олди ва талмовсираб Аглайга қаради.

— Ахир, мен биламан, сиз буни ўқимагансиз ва у одам билан тил бириктиргансиз. Ўқинг, уни сиз ўқиб кўришингизни истайман.

Хат, афтидан, шопшилинич ёзилганга ўхшарди:

«Бугун менинг тақдирим ҳал бўлади, сиз бундан хабардорсиз. Бугун мен узил-кесил сўз айтишим керак. Мен сиздан шафқат-хайриҳоҳлик талаб қилишга заррача ҳаққим йўқ, ҳатто умид қилишга ҳам журъат этолмайман; лекин қачонлардир сиздан бир оғиз сўз эшилган эдим, фақат бир сўз ва ўша сўз зулмат ҳаётимни нур каби ёритган, мен учун маёқ бўлиб қолган эди. Ҳозир яна шундай бир оғиз сўз айтсангиз эди,—мени ҳалокатдан қутқарган бўлардингиз! Бугун менга фақат: ҳаммасини ташла, десангиз, шу бугуноқ ҳаммасини ташлайман. О, наҳот сизга шунчалар қийин бўлса ўша сўзни айтиш! Мен ўша сўз воситасида сизнинг менга бўлган илтифот ва шафқатингизни билмоқчи бўламан,—шу холос, холос! Бошқа ҳеч нарса, ҳеч нарса! Сиздан қиттаккина умид қилишга ҳаддим сигмайди. Чунки мен умид қилишга нолойиқ одамман. Лекин сизнинг сўзингиздан сўнг мен яна ўз қашшоқлигимга қайтаман ва ночор кунларимни шод-хуррам қаршилайман. Мен курашни қучоқ очиб кутиб ола-

ман, мен ундан баҳтиёр бўламан, мен унда янги куч топаман, қайта тириламан!

Менга шу шафқат сўзингизни жўнатинг, қасам ичаманки, менга шафқатдан бошқа ҳеч нарса керак эмас! Қаноти қайрилган ноумид бир одамнинг ожиз журъатидан аччиғингиз чиқмасин, чўкаётган киши ўзини ҳалокатдан қутқариш учун охирги марта бўлсин уриниб кўради-ку, ахир.

Г. И.»

— Бу одамнинг айтишинча,—кескинлик билан деди Аглай князъ хатни ўқиб бўлгач,—«ҳаммасини узиб ташланг» деган сўз менинг шаънимга дор бўлиб тушмас эмиш, мени ҳеч нарсага боғлаб қўймас эмиш, унинг ўзи мана шу хати билан бунга ёзма равишда кафолат беряпти, кўриб турибсиз. Баъзи сўзларни анойиллик қилиб чизиб қўйибди, эътибор бердингизми, яширии қўзлаган нарсаси ҳам қўполдан-қўпол бўлиб кўрниб турибди. Яна шуниси ҳам борки, агар у буларнинг ҳаммасини ёлгиз бир ўзи менга айтиб ўтирумасдан, мендан ваъда олмасдан, мендан ишора кутмасдан, менга сира ҳам умид bogламасдан узиб ташлаган тақдирда, мен унга иисбатан муносабатимни, балки унинг дўстига айланишим мумкинилигини билади. Жуда яхши билади у буни! Лекин унинг юраги кир: билади-ю, лекин бир қарорга келолмайди, у билиб туриб, яна кафил бўлишимни сўрайди. У имонга далолат қилолмайди, бунга қобил эмас. У юз мингдан воз кечиши эвазига мендан ваъда олишни истайди. Хатда гўё унинг ҳаётини машъал бўлиб ёритган менинг бир сўзимни эслатибди, ғирт ёлғон бу. Бир марта шунчаки унга ачинган эдим, холос. Лекин у жудаям безбет ва уятсиз экан: дарров кўз остига олганиши қаранг: мен дарров сезувдим буни. Ўшандан бери қўймай ўйлимни пойлайди; ҳозир ҳам пойлайди. Лекин бўлди, бас, хатни олиб уйимиздан эшикка чиқсан заҳоти қўлнга қайтариб беринг.

— Жавобини сўраса нима дейман?

— Ҳеч нарса демайсиз. Шу энг муносиб жавоб бўлади. Ҳа, айтмоқчи, сиз унинг уйида яшамоқчимисиз?

— Менга боя Иван Федорович айтган эди,— деди князъ.

— Мен сизни огоҳлантириб қўяй. Энди ундан эҳтиёт бўлинг; хатни қайтариб олиб борганингиз учун сизни кечирмайди.

Аглай князнинг қўлнини майнингина сиқиб қўйди-да, чиқиб кетди. Унинг юзи жиддий, қовоғи солинган эди, хайрлашиб кетарказ, у князга ҳатто кулиб ҳам қўймади.

— Мен ҳозир тугунимни олиб чиқай,— деди князъ Ганяга,— сўнг жўнаймиз.

Гания тоқатсизланиб депсинди. Худди қутургандай юзи қо-

райиб кетганди. Ниҳоят, икков кўчага чиқдилар, князъ ўз тугу-
нини кўтариб олганди.

— Жавоб? Жавоб? — ташланди унга Ганя.— У сизга нима
деди? Сиз хатни бердингизми?

Князъ индамасдан унга хатни узатди. Ганя донг қотиб
қолди.

— Нима? Менинг хатим! — қичқирди у.— Обориб ҳам бер-
мабди-ю! О, ўзим айтувдим-а! О, л-ла-ънат-ти... Боя тушуммага-
ни шундан экан-да! Нега энди, нега энди, нега, нега бермадин-
гиз ахир, о, л-ла-ънат-ти...

— Мени кечиринг, аксинча, мен хатингизни айтганингиздай
қилиб ўша заҳоти унинг қўлига тутқаздим. Аглай Ивановна уни
ҳозир қайтариб берди, шунинг учун олиб келдим.

— Қачон? Қачон?

— Альбомига ёзиб берганимдан кейин у мени чақириб чиқиб
кетди, ўшанда берди. (Сиз эшитувдингизми?) Биз емакхонага
кирдик, у менга хатни берди, ўқинг, деб буюрди, кейин қайтариб
олиб бориб беринг, деди.

— Ў-қинг де-ди-и? — овозининг борича қичқириб юбораёзди
Ганя, — ўқинг деди! Ўқидингизми?

У яна йўлка ўртасида шамдай қотди. Қамоли ҳайратдан ҳат-
то оғзи очилиб қолди.

— Ҳа, ўқидим, ҳозир.

— Унинг ўзи, сизга унинг ўзи ўқишга бердими? Ўзи-я?

— Ўзи, ишонинг, у айтмаса ўқиш ҳатто хаёлимга ҳам келмас
еди.

Ганя бир зум жимиб қолди, у оғир изтироб ичида ниманидир
ўйларди, лекин бирдан қичқириб юборди:

— Бўлиши мумкин эмас! У сизга ўқигани бермаган. Сиз ал-
даяпсиз! Сиз ўзингиз ўқигансиз!

— Мен рост айтяпман,— деди князъ боягидай бутунлай хо-
тиржам босиқ товуш билан,— гапимга ишонинг, бу сизга қанча-
лар ёмон таъсири қилганига ачиниб турибман.

— Ҳей шўрлик одам, ҳеч бўлмаса, у бирон нарса дегандир,
айтсангиз-чи? У бирон нарса дегандир, ахир?

— Ҳа, албатта.

— Э, гапирсангиз-чи, гапирсангиз-чи, о, ярамас!..

Ганя шундай деб, кавуш кийган ўнг оёғи билан икки маро-
таба депсинди.

— Мен ўқиб бўлишим билан у сизнинг йўл пойлаб юрганли-
гингизни айтди; сиз унинг шаънига тўғри келмайдиган йўл би-
лан ваъдасини олмоқчи бўлибсиз, кейин шу ваъдани рўкач қи-
либ, унга таяниб туриб, бошқа бир юз минг сўмлик ваъдадан
воз кечмоқчи экансиз, шунда зиённинг ўрни билимай кетар

экан. Агар сиз уларни у билан савдолашмасдан, ундан ваъда олишга уринмасдан ўзингиз, ўз ихтиёригиз билан узиб ташлаганингизда, у сизга дўст бўлмоқчи ҳам экан. Бор гап шу эди шекилли. Ҳа, айтгандай: хатни бергандан кейин жавоби нима бўлади?— деб сўрасам, у ҳеч қандай жавоб йўқ, шу энг яхши жавоб бўлади, деди,— менимча, шундай деди шекилли; агар аниқ нима деганини фаромуш қилған бўлсам, мени маъзур ту-тинг, ўзим тушунганча айтиб беряпман.

Гана чексиз газабга минди, у шу қадар қутуриб кетдики, ўзини тўхтатолмай қолди.

— А! Ҳали шундайми!— тишларини ғижирлатди у.— Менинг хатларимни деразадан отадиган бўлдингизми! А? Савдо-сотиқ қилмас эмишми? Мен қиласман савдо-сотиқни! Кўрамиз! Ҳали кўрсатиб қўяман... Кўрамиз!.. Сиқиб сувингни ичмасам, юрган эканман!..

У қийинанглар, рангини ўчирад, кўпиради; мушти билан дў-ляярди. Шу алфозда бир неча одим юришиди. У худди ўз уйидаги юргандек, кияздан ҳеч истиҳола қиласди, чунки уни мутлақо одам қаторида кўрмасди. Лекин у бирдан ниманидир мулоҳаза қилиб кўриб, ҳушёр тортди.

— Ҳа-я, қандай қилиб сиз,— деб тўсатдан князга мурожаат қилди у,— қандай қилиб сиз (тентак!— деб қўшиб қўйди ичида) кўришганларингизга икки соат бўлмасдан шунчалар ишончла-рига кириб олдингиз? Қандай қилиб?

Унинг бутун азобларига фақат шу кўролмаслик, ҳасад етмай турган эди. Ҳасад бирдан қалбига наштар каби санчилди.

— Буни мен сизга тушунириб беролмайман,— жавоб қилди киязъ.

Гана унга олайиб қаради:

— Сизни смаххонага чақириб ишончиши ҳадия қилмоқчи экан-да? Ахир у сизга бир нарса совга қилмоқчийди-ку?

— Мен ҳам бошқача эмас, худди шундай деб тушунаман.

— Нимага, нимага энди, жин урсин! Сиз нима қилиб бердингиз уларга? Нима билан кўнгилларини олдингиз? Менга қа-ранг,— типирчиларди у талваса ичида (ҳозир у ўзини сира бошқаролмай қолган, ақл-хуши бошидан учган, хаёли пароканда, қайнаб кўпирад, калавасининг учини йўқотиб, тополмасди),— сиз у ерда нималар ҳақида гапирганлигингизни, ҳамма сўзла-рингизни бир бошдан амаллаб эслаб, бир чеккадан тартибли қилиб айтиб беролмайсизми? Ҳеч нарсани фаҳмламадингизми, эслаб қолмадингизми?

— О, жоним билан айтиб бераман,— деди киязъ,— мен улар-нинг ҳузурларига кириб танишиб олганимиздан сўнг, Швейца-рия ҳақида гаплаша бошладик.

— Жин урсин Швейцарияни!

— Кейин қатл ҳақида...

— Қатл ҳақида?

— Ҳа; бир муносабат билан... Кейин уларга Швейцарияда уч йилгача қандай яшаганлигимни, кейин бир шўрлик қишлоқи қизнинг қисматини сўйлаб бердим...

— Жин урсин қишлоқи қизни! Кейин!— бесабр юлқинарди Гания.

— Кейин Шнейдернинг менинг феълим ҳақида айтган гапларини, мени қўярда-қўймай...

— Қуриб кетсин Шнейдерингиз, тупурдим унинг гапига! Кейин!

— Кейин бир муносабат билан одамларнинг юзлари ҳақида, юзларининг ифодаси ҳақида гап кетди ва мен Аглай Ивановна худди Настасья Филипповнадай соҳибжамол қиз эканлар, дедим. Мана шу ерга келганда, сурат оғзимдан чиқиб кетди...

— Лекин сиз боя кабинетда эшитганларингизни уларга айтиб қўймадингизми, айтиб қўймадингизми ишқилиб? Йўқми? Йўқми?

— Сизга айтипман-ку йўқ деб.

— Бўлмаса нега бундай, жин... Воҳ! Аглай хатни кампирга кўрсатмадими?

— Бу ҳақда сизни тўлиқ ишонтириб айта оламан, кўрсатмади. Мен у ердан қимирламадим; кўрсатишга вақти ҳам бўлмади.

— Ҳа, балки, сиз бирон нарсани назардан қочиргандирсиз?.. О, л-лаънат-ти телба,— деб бўкириб юборди у бутуплай ўзини унутиб,— эплаб ҳам гапириб беролмайди-я!

Гания бир сўкина бошласа оғзи шалоқ бўлиб кетадиган одамлар хилидан эди, князъ индамаганлигини кўриб, оғзига ҳаддан ортиқ эрк бериб юборди. Индамаса салдан сўнг у тупуришдан ҳам тоймасди, шунчалар қутуриб кетганди. Лекин қутуриб кетгани учун ҳам кўзи ҳеч нарсани кўрмай, илғамай қолганди; бўлмаса у шунчалар майна-мазах қилаётган «телба» баъзан кўп нарсаларни жуда тез ва нозик фаҳмлаб олаётгани ҳамда фавқулодда бамаъни сўзлаб бераётганига эътибор қилган бўларди. Лекин бирдан ҳеч кутилмаган нарса юз берди.

— Сизга айтиб қўйишим керакки, Гаврила Ардалионич,— деди бирдан князъ,— мен илгари ҳақиқатан касал эдим, ростдан ҳам телбага ўхшаб қолгандим; лекин анча бўлди соғайиб кетганман, шунинг учун башарамга қараб туриб, мени телба дейишса, бир оз ғашим келади. Омадингиз юришмай турганлигини эътиборга олиб сизни кечирса ҳам бўларди-ю, лекин сиз тилингизни тиёлмасдан икки маротаба мени сўқдингиз. Мен шундай бўлиши-

ни сира истамас эдим, айниңса, сизга ўхшаб, кутилмаганда даб-дурустдан ҳақорат қылса ёмон бўларкан; менга қаранг, чоррача-да туриб қолибмиз, яхшиси, ўз йўлимизга кета қолайлик: сиз уйга ўнг томонга юрасиз, мен чаңга қараб кетаман. Менинг йигирма беш сўм пулим бор, биронта отель-гарни топилиб қо-лар, ахир.

Ганя қаттиқ ўсал бўлди ва ҳатто уятдан қизариб кетди.

— Қечиринг, киязь,— деб қичқирди ҳозиргина сўкиниб тур-ган одам дарҳол юмшаб, илтифот қилиб,— худо ҳаққи, кечи-ринг! Кўриб турибсиз-ку аҳволим ёмонлигини! Сиз ҳали деярли ҳеч нарсани билмайсиз, агар сиз ҳаммасини билсайдингиз, унда мени аидак бўлса ҳам кечирган бўлардингиз, кечириб бўлмайди-ган иш қилиб қўйдим.

— О, менга бундай қаттиқ кечирим сўрашингизнинг кераги йўқ,— жавоб беришга шошилди киязь.— Мен ахир тушуниб ту-рибман, сизга жуда қийин бўлиб кетди, шунинг учун сўкининсан. Майли, кетдик уйнингизга. Мен бажонидил...

«Йўқ, энди уни шу аҳволда жўнатиб бўлмайди,— деб йўл-йўлакай ўйлаб борарди Ганя киязга ўқрайиб қаракан, — бу алдоқчи мендан ҳаммасини билиб олди ва боплаб фош қилди... Бунда бир гаш бор. Майли, ҳали кўрамиз! Ҳаммаси ҳал бўлади, ҳаммаси ҳаммаси! Шу бугуноқ!»

Улар уйга стиб келган эдилар.

VIII

Ганяларининг уйи учинчи қаватда жойлашган бўлиб, тоза, кент, ёргу зиналардан чиқиб бориларди, уй олти ё етти хона ва хопачалардан иборат, хоналар бир қадар оддийроқ бўлса-да, лекин ҳар ҳолда ҳатто икки минг сўм мояна олиб кун кўрадиган бола-чақали хизматчининг ҳам бундай уйда туришга қурби ст-масди. Хоналарни ижарага қўйинчга ажратилган, ижарадор-ларга хизматчи қараб турар, уларга овқат ҳам тайёрлацаарди, бу уйга Ганялар хонадони бундан икки ой муқаддам кўчиб кирганди. Нина Александровна билан Варвара Ардalionовна жуда бўлмаса уйга озроқ нафимиз тегсин деб, Ганяниг қаттиқ хафа бўлишига қарамай илтижо қилиб туриб олишган, шундан баъзи хоналар ижара қўйиладиган бўлганди. Ганя қовоғини солиб тумтайиб борар, шу ҳам иш бўлди-ю, бемаънилик деб тўнгилларди. Жамиятда унга келажаги порлоқ йигит деб қараашларига ўрганиб қолган, шунинг учун хоналар ижарага берилганидан гўё уялар эди. Мана шу тақдирга тан беришлар ва шу жонга теккан тангу торликлар — ҳаммаси унинг юрагини жароҳатлар билан тўлдирганди. Кейинги пайтларда у арзимаган майдачуён.

да нарсалардан фифони фалакка чиқиб кетар ва мабодо ҳозирча чидашга ҳамда ён беришга кўнаркан, тез орада буларнинг барини ўзгарираман, бошқатдан қиласман деб ўзинг тасалли берарди. Ваҳоланки, у топган ўзгариш ва халос бўлиш йўли мушкул ҳамда оғир эди,— бу вазифа мабодо ўринлаган тақдирда унинг ҳаёти олдингида ҳам серғалвароқ ва уқубатлироқ бўлса, эҳтимолдан узоқ эмасди.

Тўғри даҳлиздан бошланиб кетадиган коридор уйни иккига ажратиб туарди. Коридорнинг бир томонида «махсус тавсия» этилган, ижарадорлар учун ажратилган ўша учта хона жойлашган; бундан ташқари яна шу томонида коридорнинг охирида ошхона билан ёнма-ён тўртинчи бир кичикроқ, бошқалардан торроқ бўлма ҳам бор бўлиб, унда хонадон бошлиги истеъфодаги генерал Иволгин истиқомат қиласди, у чорси диванда ухлар, бўлмаснiga ошхона ҳамда орқа зина орқали кириб-чиқниши керак эди. Гаврила Ардалионичнинг ўн уч яшар укаси, гимназия ўқувчиси Қоля ҳам шу бўлмада туарди; у ҳам шу бўлмага тиқилиб, дарсини қиласди, кичкина, тор, эски бир диванда, илма-тешик чойшабда ётар ва ҳаммадан бурун борган сайин ўзини эплодмай қолаётган отасига қарап эди, унга шундай тайинланганди. Князга уч хонанинг ўртасидагисини ажратиши; ўнг тарафдаги биринчи хонада Фердишченко яшар, сўл ёқдаги учинчи хона эса ҳали бўш эди. Аммо Ганя князни бошлаб онла аъзолари қошига олиб борди. Уйнинг оила аъзолари истиқомат қиласидиган қисми зарур бўлган чоғларда смакхонага айлантириладиган залдан, кечаси Гаяни бўлма ва ётоқ, куидузи эса меҳмонхона хизматини ўтайдиган уйдаи, ва ниҳоят, доимо берк турадиган торгина учинчи хонадан иборат эди; бу Нина Александровна билан Варвара Ардалионовнанинг хонаи хослари ҳисобланарди. Қисқаси, бу уйда сиқилган, танг бир аҳволда яшар эдилар; Ганя ўзича тишларини ғижирлатиб юарди; у онасини ҳурмат қиласди, унинг ҳурматини ўрнига қўйишини пистарди, лекин бир қарагац киши дарҳол унинг уйда ҳаммани сиқиб сувини олишини пайқар эди.

Нина Александровна меҳмонхонада ёлғиз эмас, унинг ёнида Варвара Ардалионовна ҳам ўтирган экан; икковларий ниманидир тўқиб, меҳмонга келган Иван Петрович Птицини билан гаплашиб ўтиришарди. Нина Александровна элликларга бориб қолтани, юзлари ориқлаган, толиққан, кўзларининг таги қоп-қорайнib турган бир хотин эди. Афтидан, касалмандроқ ва бирмунча ғамгин кўринар, лекин ўзи хушрўй, қарашлари мулоийм эди; унинг оғиздан чиққан илк сўзлариданоқ феъли жиддий ва қадри қимматини ниҳоятда тушунган аёл эканлиги равшан бўларди. Ташқаридан қайғуга ботгандай бўлиб кўринса ҳам, лекин қарори қат-

тиқ, аҳдида устивор эканлиги сезиларди. У жуда ҳам содда киинган, либоси аллақандай қорамтири, худди кампирларникига ўхшар, лекин ҳаракатлари, муомаласи, бутун тавр-таомили тагли-тактли бир аёл эканлигидан дарак берарди.

Варвара Ардалионовна йигирма учларга киргац, ўрта бўйли, бирмунича қотмароқ, юзи чиройли бўлмаса ҳам чиройли хотинлардан кўра жозибалироқ, истараси исенқ бир қиз эди. У қўйиб қўйғандек оиласига ўхшар, ҳатто кийими ҳам оиласиникдан фарқ қилимас, ясан-тусанга ҳуши йўқлиги кўриниб турарди. Унинг кўкимтири кўзлари баъзан жуда шўх ва эрка боқа олади, лекин кўп маҳал ва айниқса кейинги пайтларда бу кўзлар беҳад ўйчан ва жиддий бўлиб қолганди. Унинг юзидан ҳам қатъиятли, аҳди қаттиқ эканлиги кўриниб турар, лекин у қатъиятни оиласидан ҳам ғайратлироқ ва тадбиркорроқ бўлиши мумкинлиги сезиларди. Варвара Ардалионовна қизиққон киз эди, акаси баъзан унинг шу қизиққонлигидан чўчиб юарди. Ундан ҳозир бу ерда ўтирган меҳмон, Иван Петрович Птицин ҳам қўрқарди. Птицин ҳали анча ёш, ўттизларга боргаи, оддий, лекин кўркам кийинган, қилиқлари ўзига ярашган, лекин аллақандай ҳаддан ташқари сипо йигит эди. Унинг оч-қорамтири калтагина соқоли ҳеч ерда хизмат қилимаслигидан дарак берарди. У дополик билан кишини зериктирмай суҳбатлаша олар, лекин кўпинча индамай ўтиради. Умуман одамларда ҳар қалай, яхши таассурот, қолдиради. У Варвара Ардалионовнага кўнгил қўйган ва кўнгил қўйғанлинини яшириб ўтирасди. Варвара Ардалионовна у билан дўстона гаплашар, лекин унинг баъзи бир саволларига ҳали жавоб беришга шошилмас, уларни ҳатто ёқтирасди. Лекин Птицин уччалар умидсизлик қиласар, кейинги пайтларда унга кўп нарсаларни ишониш ганирадиган одат чиқарганди. Дарвоҷе, у фойда ундириш шарни билан гаровга пул берар, судхўрлик қиласарди. Гана билан оралари жуда қалин эди.

Гана князни узуқ-юлуқ қилиб, лекин анча батафсил таништиргач (у ойиси билан қуруқцина саломлашди, синглисига эса ҳатто ўғирлиб ҳам қарамади ва дарҳол Птицинни олиб қаёққадир чиқиб кетди) Нина Александровна князга лутфкорона сўзлар айтди ва эшикдан бошини чўзиб қараган Коляга князни ўрта хонага олиб боришни топшириди. Коля хушчакчақ ва ёқимтой, одамга тез эл бўладиган, соддадилгина бола эди.

— Юкларингиз қани? — деб сўради у князни хонага бошлаб киаркан.

— Тугунчам бор эди, даҳлизда қолдирувдим.

— Мен ҳозир олиб келаман. Ҳозир ошпаз билан Матренадан бошқа хизматчимиз йўқ. Шунинг учун ҳам мен қарашиб тураман.

Варя ҳаммани назорат қилиб юради, жаҳли чиқади. Ганя сизнә бугун Швейцариядан келди дейди, тўғрими?

- Ҳа..
- Швейцария яхшими?
- Жуда.
- Тогларми?
- Ҳа.

— Ҳозир тугулларингизни олиб келаман.

Варвара Ардалионовна кирди.

— Матрена ҳозир сизга жой солиб беради. Чамадонингиз борми?

— Йўқ, тугунча. Укангиз олиб келгани кетди; эшикда қолдириб келувдим.

— У ерда манави тугунчадан бошқа ҳеч нарса йўқ экан; қаерга қўювдингиз?— сўради Коля хонага қайтиб келаркан.

— Шунинг ўзи, холос,— деди князъ тугунчасини қўлга олиб.

— А-а! Мен Фердишченко кўтариб кетибдими дебман.

— Кўп валдирама,— жиддий деди Варя, у князъ билан ҳам қуруққина қилиб одоб юзасидангина гаплашмоқда эди.

— Chére Babette, менга пича ширинроқ гапиринг, мен Птицин эмасман-ку.

— Савалашга боп бўлсан, Коля, жуда ақлинг йўқ сенинг. Нима керак бўлса, Матрена гага айтишингиз мумкин; соат тўрт яримда тушилик. Биз билан овқатлансангиз ҳам бўлади, истасангиз хонага келтириб берниади, ихтиёрингиз. Кетдик, Коля, уларга халал берма.

— Кетдик, файратли қиз!

Чиқа туриб, улар Ганя билан тўқнашдилар.

— Отага уйдами?— сўради Ганя Колядан ва ҳа, деб жавоб олгач, унинг қулогига бир нарсаларни шивирлади.

Коля бошини силкиди ва Варвара Ардалионовнанинг кетидан чиқди.

— Икки оғиз сўз, князъ, мен бояги ишлар билан бўлиб... айтишни унубибман. Жиндек илтимос: барака топинг, агар жуда қийналиб қолмасангиз,— Аглая билан бўлган гапни бу ерда ҳамда бу ердаги гапларни уларнинг олдида сира гапириб юрманг; негаки гапираман деса бу ерда ҳам bemazagarчилик етиб ортади. Менг десса, тағин, жин... Жуда бўлмаса шу бугун ўзингизни тийинг.

— Гапимга ишонинг, мен сиз ўйлаганча маҳмадоналик қилиб юрганим йўқ,— деди князъ Ганяning дашномларидан бир оз оғриниб Уларнинг оралари тобора ёмонлашиб бормоқда эди.

- Сиз туфайли бугун тоза кўрадиганимни кўрдим. Гапнинг қисқаси, сиздан илтимос қиламан.
- Яна ўзингиз бир ўйлаб кўринг, Гаврила Ардалионич, мен сизга гапирмайман деб сўз берган эдимми, суратни эслаган бўлсан нима қилибди? Сиз менга айтмовдингиз-ку, ахир.
- Фу, тоза расво хона экан-ку,— деди Ганя хонани нафратомуз кўздан кечириб,— қоропчи, деразалари ҳовлига қараган. Ҳар жиҳатдан бевақт келдингиз бизга... Майли, бу менинг ишм эмас; уйга мен қарамайман.
- Птицин бошини суқиб, Ганяни чақирди; у яна нимадир демоқчи бўлиб турар, лекин чамаси, қисиниб айтолмаётганга ўҳшарди, шундай бўлса ҳам у шоша-лиша князни ташлаб чиқиб кетди; хонани сўкканда ҳам нимадандир ўнғайсизлангандай сўкди.
- Князъ эндигина юваниб бўлиб, ўзини тузатиб, тартибга келтирган эди ҳамки, эшик яна очилиб, яши бир одам қораси кўринди.
- Бу жаноб ўттизларга чиққан, дароздан келган, ягриндор, калласи катта, сочи жингалак малла одам эди. Унинг қип-қизил юзи гўштдор, лаби дўрдоқ ва қалин, бурни катта ва пучук, кўзлари кичкина, сузгуни ва қитмир, худди тўхтовсиз кўз қисиб турганга ўҳшарди. Үмуман, бети қастиққина одам эканлиги бутун турқ-тароватидан маълум эди. Кийимлари ҳам яғирроқ.
- У эшикни аввал фақат боши сигадиган қилиб очди. Суқилиб кирган бош бир неча сония хонани кўздан кечириб турди; кейин эшик оҳиста каттароқ очилиб кела бошлади ва оstonада одам гавдаси пайдо бўлди, лекин меҳмон ҳалиям ичкарига кирмасдан оstonада турганча, кўзини қисиб князни назардан ўтказмоқда эди. Нихоят ичкарига кириб эшикни ёпди, яқин келди, стулга ўтириди, князнинг қўлидан маҳкам ушлаб олиб ўзига қиялатиб диваига ўтқизди.
- Фердишченко,— деди у князнинг юзига савол назари билан дикқат қилиб қарапкан.
- Хўш, нима бўлибди?— жавоб қилди князъ кулгиси қистаб.
- Ижарадор,— деди яна Фердишченко боягидай тикилиб қарашини қўймай.
- Танишмоқчимисиз?
- Э-эҳ!— деди меҳмон соchlарини тўзғитиб, хўрсинар экан, у кўзларини қаршидаги бурчакка олиб қочди.— Пулингиз борми?— сўради у бирдан князга қараб.
- Озроқ.
- Яъни қанча?

— Йигирма беш сўм.

— Кўрсатинг-чи?

Князъ нимчасининг чўштагидан йигирма беш сўмликни олиб Фердишченкога узатди. У пулни ёзиб кўрди, кейин бошқа томонини ағдарди, сўнг ёруққа тутиб қаради.

— Ажаб!—деди у худди ўйга чўмгандай,—нега уларнинг туси қўнғир бўлиб қоларкин? Шу йигирма беш сўмликлар баъзан ёмон қўнғир тусга киради, бошқалари бўлса, аксинча, ранги ўчади, манг, олинг.

Князъ пулини қайтиб олди. Фердишченко стулдан турди.

— Мен сизни огоҳлантириб қўйяй деб кирдим: биринчидан, менга пул қарз берилмасин, чунки мен албатта, қарз сўраб кираман.

— Бўпти.

— Сиз бу ерга ҳақ тўламоқчимисиз?

— Тўламоқчиман.

— Мен бўлсан тўламоқчи эмасман; раҳмат. Мен сиздан ўнг томондаги биринчи эшикда тураман, кўрувдингизми? Менинг олдимга кўп қадам ранжида қилинмасин; лекин сизнинг ҳузурингизга кириб тураман, ташвишланманг. Генерални кўрдингизми?

— Иўқ.

— Э шитмадингизми?

— Иўқ, эшитмадим.

— Унда ҳали қўрасиз ва эшитасиз; бунинг устига у ҳатто мендан ҳам қарз сўраб юради! Avis au lecteur¹. Хайр, шу Фердишченко деган фамилия билан ҳам яшаб бўладими? А?

— Нега яшаб бўлмасин?

— Хайр.

У эшикка томон юрди. Князъ бу одам худди бирор мажбур қилгандай ҳаммани кулдириш ва ҳаммани ўзининг антиқа қизиқчи одам эканлиги билан лол қолдиришликни ўз олдига мақсад қилиб қўйганлигини кейинроқ бориб билди, лекин буни у қандайдир ҳеч ўринлатолмас экан. Баъзи одамлар уни ёқтиришмас, у бундан жуда ҳам хафа бўлар, лекин ўз вазифасини адо этишда давом этарди. У эшикда кириб келаётган бошқа бир жаноб билан тўқнашиб ўзини тузатгандай бўлди; князъга нотаниш бўлган бу меҳмонни ичкарига ўтказиб юборгач, у орқадан туриб бир неча марта огоҳлантиргандай унга қўзини қисиб қўйди ва шу тариқа ҳар қалай бир антиқа қизиқчилик қилиб кетди.

Янги кириб келган жаноб баланд бўйли, эллик бешларга

¹ Маълумотнома (*франц.*).

кирган, балки ундан ҳам кексароқ, тифиз гавдали, гўштдор юзи салқи, бакенбардлари қуюқ ва оппоқ, мўйлов қўйган, кўзи катта-катта ва бодраган бир одам эди. Уни аллақандай тўзғиған, путурдан кетган, бирмунча исқирироқ демаса, хийла хушбичим, келишган бўлиб кўриниши ҳам мумкин эди. У эскироқ сюртук кийган, сюртугининг тирсаклари титилиб кетганди; кўйлаги ҳам уйбоп, яғир эди. Ундан андаккина ароқ ҳиди келарди; лекин қилиқлари пўрим, ўрганиб-ўзлаштирилган, ўз қадр-қимматини намойиш қилиб кўрсатишга, қойил қолдиришга қаратилган эди. Жаноб бир-бир босиб шошмасдан назокат ва табассум билан князга яқинлашди, индамасдан унинг қўлини олди ва кафтида ушлаб турганча, худди таниш чөхрани яна бошқатдан кўришга мұяссар бўлгандай бир қанча вақт термилиб қолди.

— Ўзи! Ўзи! — деди у оҳиста ва тантанавор қилиб.— Худди тирик! Таниш ва қадрдан одамнинг исми қулоғимга иссиқ чалинади, дейман, қайтиб келмас ўтган куилар эсимга тушиб кетди... Князь Мишкини?

— Худди шуидай.

— Генерал Иволгин, истеъфога чиққан ва баҳтсиз одам. Исмингиз, отангизнинг исми, айбга буюрманг сўрасам?

— Лев Николаевич.

— Шундай, шундай! Дўстимнинг, болаликдаги дўстимнинг десам ҳам бўлади, Николай Петровичнинг ўғлимисиз?

— Отамнинг исмлари Николай Лъвович эди.

— Лъвович,— деб тузатди генерал салмоқланиб, сира ҳам унутмаган, фақат бехос янгишган одамдай ўзини ишонч билан тутиб. У ўтирида ва князнинг қўлидан ушлаб ўз ёнига ўтқизди.— Мен сизни қўлимда кўтариб юрганман.

— Ростданми?— сўради князь.— Отамнинг ўлганига йигирма йил бўлди.

— Ҳа, йигирма йил; йигирма йилу уч ой. Бирга ўқиганмиз; мен тўғри ҳарбий...

— Ҳа, отам ҳам ҳарбийда, Васильковский полкида подпоручик эди.

— Беломирскийда. Улемидан сал олдин Беломирскийга кўчирилган эди. Мен қошида туриб, чироғинг то'абад ўчмасин деб, дуо қилганман. Сизнинг волидангиз...

Генерал мусибатли хотиралар эзиз юборгандай тўхтади.

— У киши ҳам ярим йилдан сўнг шамоллаб вафот қилган,— деди князь.

— Шамоллашдан эмас. Шамоллашдан эмас, чолнинг гапига ишонинг. Мен қошида эдим, уни мен кўмганман. Князнинг доғи

Фироқида куйиб ўлди, шамоллашданмас. Ҳа-а, княгиня ҳам ёдимда! Ёшлик! Уни деб болаликдан бирга ўсган дўстлар сал бўлмаса бир-бирилизни отиб қўйяй деганимиз.

Князь ишонқирамай тинглай бошлади.

— Мен волидангизни яхши кўриб жуда бошимни йўқотиб қўйган эдим, ўшанда у келин эди, — дўстимнинг қайлиги эди. Князь сезиб қолиб, тамом бўлиди. Эрталаб соат еттида олдимга келди, уйғотди. Ҳайрон бўлиб кийиндим; иккок ҳам чурқ этмаймиз; ҳаммасини тушундим, чўнтағидан иккита тўппонча чиқарди. Рўмолча устидан. Гувоҳларсиз. Беш дақиқа. Сўнг бир-бирилизни агадиятга жўнатамиз. Қимга керак гувоҳлар? Уқладик, рўмолчани ёздиқ, турдик, тўппончаларимизни бир-бирилизнинг кўкракларимизга тирадик ва бир-бирилизнинг юзларимизга тикилишиб қолдик. Бирдан икковимизнинг ҳам кўзларимиздан дўлдай ёш ёғилса бўладими, қўллар титраб кетди. Бирдан, бирдан, икковимизда ҳам бирдан ўннадай бўлди! Кейин, табиий, қучоқлашувлар, олижанобликнинг ўзаро курашлари. Князь қичқиради: сеники, дейди, мен қичқираман: сеники, дейман! Қисқаси... бизниги келдингизми... тургани?

— Ҳа, бир оз турсам деган эдим, — деди князь худди тили тутилғандай бўлиб.

— Князь, ойим сизни сўрайтилар,— қичқириди эшикдан қараган Коля. Князь бориш учун ўрнидан қўзғалган эди, генерал ўнг кафтини унинг елкасига босиб, қайта диванга ўтқизди.

— Отангизнинг чин дўсти сифатида сизни огоҳлантириб қўйяй, — деди генерал, — ўзингиз кўриб турибсиз, даҳшатли фалокатда абгор бўлиб қолганман; лекин ҳукмсиз! Ҳукмсиз! Нина Александровна ноёб хотин. Қизим Варвара Ардалионовна—ноёб қиз! Шароит мажбур қилди, ижара қўйяпмиз,—ҳаммаси барбод бўлди! Мен генерал-губернатор бўладиган одам эдим!.. Сизга доим эшигимиз очиқ. Бунинг устига уйимда қиёмат қўпяпти.

Князь жуда қизиқсиниб саволомуз қаради.

— Никоҳ ўқиладиган, ноёб никоҳ. Қамер-юнкер бўладиган ёш бир йигит жўнроқ бир хотинга уйланмоқчи. Бу хотинни қизим, волидам истиқомат қиладиган уйга олиб кирмоқчилар. Лекин мен то тирик эканман, у қадам босмайди! Мен остонаяга ётиб оламан, ўтса, майли, мени босиб ўтсин!. Ганя билан ҳозир гаплашмай қўйдим, кўргим ҳам келмайди. Сизни атай огоҳлантиряпман; бизнида яшайдиган бўлсангиз, барибир ҳали ўз қўзингиз билан қўрасиз. Лекин сиз дўстимнинг ўғлисиз ва мен ишонаманки...

— Князь, барака топинг, менинг олдимга меҳмонхонага ки-

риб кетинг, — деб чақириди Нина Александровнанинг ўзи эшикка келиб.

— Буни қара-я, азизим, — деб қичқириди генерал, — князни мениң қўлимда кўтариб катта қилган эканман!

Нина Александровна унга койиганнамо қаради, князга зеҳн солиб тикилиб қўйди, лекин чурқ этмади. Князь унинг ортидан кетди; улар меҳмонхонага келиб ўтириши билан Нина Александровна шоша-ниша унинг қулогига алланималарнидир шипший бошлаган эди ҳамки, бирдан генералнинг ўзи ҳам меҳмонхонага кириб келиб қолди. Нина Александровна дарҳол жим бўлди ва шундоқ энсаси қотганча қўлидагини тикишга энгашди. Генерал унинг энсаси қотганилигини сезган бўлса керак, лекин бундан унинг хушвақттигига заррача зиён етгани йўқ.

— Дўстимнинг фарзанди! — деб қичқириди у Нина Александровнага қараб. — Ҳеч кутмовдим! Ҳаблимга ҳам келтирмовдим, лекин, азизим, наҳот марҳум Николай Лъвович ёдингдан кўтарилиган бўлса? Сен уни қаэрда... Тверда кўрганимидинг?

— Николай Лъвович эсимда йўқ. Отагизми у киши? — сўради у княздан.

— Отам, лекин у Тверда эмас, Елисаветградда ўлган эди шекилли, — ботинмайгина деди князь генералга. — Менга Павлишчев айтувди.

— Тверда, — тасдиқлади генерал, — ўлмасдан сал бурун Тверга кўчирилган эди, унда ҳали касали авжга чиқмаганди. Сиз унда жуда кичкина эдингиз, кўчиб ўтганларингиз ҳам, саёҳат ҳам ёдингизда қолмагандир; Павлишчев топилмас одам эди, лекин у ҳам янгишган бўлиши мумкин.

— Сиз Павлишчевни ҳам билармидингиз?

— Ноёб одам эди, лекин мениң ўзим — шахсан тенасида бор эдим. Мен унга ўлим тўшагида ётганда далда берганиман...

— Отам суд найтида ўлган экан шекилли, — деди яна князь, — лекин мени нимага суд бўлганини ҳеч аниқлай олмадим; у госпиталда ўлган.

— О, бу оддий аскар Колпаковнинг иши, ҳеч шубҳасиз, князь оқланган бўлур эди.

— Шундайми? Сиз аниқ биласизми? — сўради князь жуда қизиқиб қолиб.

— Бўлмасам-чи! — қичқириди генерал. — Суд ҳеч нарсани ҳал қилолмай тарқалди. Ақл бовар қилмайдиган ҳодиса! Ҳатто сирли ҳодиса дейиш ҳам мумкин: рота командири, штабс-капитан Ларионов ўлади; князь вақтинча унинг ўрнига тайинланади; яхши. Оддий аскар Колпаков ўғирлик қилади, — онасининг иойабзал ашёсини пуллаб, пулни ичиб битиради; яхши. Князь,

— эътибор беринг, бу фельдфебель билан капралнинг кўз ўнгида рўй беради, — Колпаковни сўкади, қора қалтак қилдидраман деб дўқ қиласди. Жуда яхши. Колпаков казармага жўнайди, нар устига чиқиб чўзилади ва чорак соатдан сўнг ўлиб қолади. Жуда соз, лекин ҳеч кўрилмаган, кутилмаган ҳодиса. Нима бўлмасин, Колпаковни қабрга қўядилар, — князь тушунтириш хати ёзади, шундан сўнг Колпаковни рўйхатдан ўчирадилар. Жудаям яхши-ку бу, а? Лекин роппа-роса ярим йил ўтгандан кейин оддий аскар Колпаков бригада кўриги пайтида худди ҳеч нарса бўлмагандай Новоземлянский пиёда аскарлар полкининг иккинчи батальон, учинчи ротасида пайдо бўлади, ўша бригада, ўша дивизияда!

— Қандай! — қичқириб юборди князь бутунлай лол қолиб.

— Ундаи бўлган эмас, бу хато! — деди эрига Нина Александровна кўнгли гашланганча.— Мон таги se trompe¹.

— Лекин азизим, se trompe, айтишга осон бу, ўзинг ечиб кўр-чи бу чигалликни! Ҳамма боши берк кўчага кириб қолди. Мен ўзим биринчи бўлиб, quon se trompe², деган бўлар эдим. Лекин бахтга қарши, мен ўзим гувоҳ эдим ва тафтишда иштирок этардим. Пайдар-пай юзлаштиришлар ва текширишлар шуни кўрсатдики, бу худди ўша ярим йил бурун аскарлар саф тортишиб, ноғоралар садоси остида кўмилган оддий аскар Колпаковнинг нақ ўзгинаси эди. Ҳақиқатан ноёб ҳодиса, одам ишонмайди бунга, қўшиламан, бироқ...

— Отажон, сизга дастурхон тузаб қўйишиди, — деб хабар қилди Варвара Ардалионовна хонага кириб келаркан.

— А, бу жуда соз, тасани! Очқаб ҳам кетдим... Бироқ руҳий ҳодиса деса ҳам бўлади буни...

— Шўрва яна севвийди, — шошилтириди Варя.

— Ҳозир, ҳозир,— деди генерал хонадан чиқиб бораркан.— Берилган ҳамма справкаларга қарамасдан яна...— ҳамон ташқаридан унинг овози эшитиларди.

— Сиз, агар бизникида қоладиган бўлсангиз, Ардалион Александровични кўп жиҳатлардан кечиришингиз керак бўлади,— деди князга Нина Александровна,— лекин у сизни кўп безовта қилмайди, овқатни ҳам бир ўзи ейди. Узингиз мулоҳаза қилиб кўринг, ҳар кимнинг ўзига яраша камчилиги бўлади ва... ўзига хос одатлари бўлади, баъзан бирорнинг қилиқлари ни бармоқларини бигиз қилиб кўрсатишади, лекин ўзларини суриштириб қаралса, бундан бешбаттарроқ чиқади. Сиздан қаттиқ илтимос қиласман: агар мабодо эрим сиздан ижара ҳақи

¹ Эрим янглияниятি (*franç*).

² Улар янглияниятлар (*franc*).

талааб қилса, менга тўлаб қўйганлигингизни айтинг. Мабодо Ардалион Александровичга берсангиз ҳам ҳисобга ўтаверади, лекин бевошлик бўлмасин деб илтимос қилияпман, холос... Нима бу, Варя?

Варя хонага қайтиб кирди ва индамай ойисига Наастасья Филипповнанинг суратини узатди. Нина Александровна чўчиб тушди ва олдин қўрқинч ичида, сўнг эса аччиқ алам ўтида ёниб уни бирпас кўздан кечирди. Ниҳоят, Варяга савол назари билан қаради.

— Бугун акамга ўзи инъом қилибди, — деди Варя, — кечқурун ишлари бир ёқли бўлар экан.

— Бугун кечқурун! — худди умидсизланган каби овозини зўрға чиқариб такрорлади Нина Александровна. — Нима ҳам қилдик? Энди ишонмайдиган жойи ҳам қолмади, умидлар ҳам чилпарчин бўлди: сурат — хўп дегани... Нима, аканг ўзи сенга кўрсатдими? — деб сўради у ҳайрон бўлиб.

— Ўзингиз биласиз-ку, биз бир ойчадан бери бир-бirimiz билан гаплашмаймиз. Птиции менга бор гапни айтиб берди, сурат бўлса столининг тагида полда ётган экан: ердан олдим.

— Князь,— мурожаат қилди унга бирдан Нина Александровна,— сиздан сўрамоқчийдим (спизни бу ерга шунга чақирган эдим), ўғлимни анчадан бери биласизми? У сизни бугун алла-қаердан келди дегандай қилаётувди?

Князь ўзи ҳақида қисқача гапириб берди, кўп сўзлаб ўтирамди. Нина Александровна билан Варя тинглашди.

— Мен сиздан Гаврила Ардалионовичнинг бирон бекитиқча ишини билиб олмоқчи эмасман, — деди Нина Александровна, — сиз тағин иотўгри хулоса чиқариб ўтирманг. Менга унинг ўзи айтолмайдиган бирон кори ҳол бўлса, буни орқаворатдан суриштириб ўтиришини истамайман. Буни айтаётганимнинг сабаби, боя Ганядан сизни сўраганимда у сизнинг олдингизда ва сиз кетгандан кейин: «У ҳаммасида хабардор, яшириб ўтиришнинг кераги йўқ!»— деб жавоб берди. Бу нима дегани: яъни мен билмоқчи эдимки, сиз қай даражада...

Бирдан Ганя билан Птицин кириб қолишибди: Нина Александровна дарҳол жим бўлди. Князь стулда ўтирганча унинг ёнида қолди, Варя эса бир чеккага бориб турди; Наастасья Филипповнанинг сурати ҳамма кўрадиган жойда, Нина Александровна нинг иш столчасида, унинг шундоқ ёнгинасида туарди. Ганя уни кўриб қовоғини солди, энсаси қотиб столдан олди-да, хонанинг нариги томонидаги ўз ёзув столига қараб итқитди.

— Бугунми, Ганя?— бирдан сўраб қолди Нина Александровна.

— Нима бугун? — типирчилаб қолди Ганя ва бирдан князга ёпиша кетди. — Э, тушундим, бу ердаям улгурдингизми!.. Э, ўзи қандоқсиз, касал-пасалмисиз? Нима бало? Узингизни унилаб туролмайсиз? Бу тушунсангиз-чи, ахир, зоти олийлари...

— Бунга мен айборман, Ганя, бошқа ҳеч ким,—унинг гапини бўлди Птицин.

Ганя унга савол назари билан қаради.

— Шундай бўлгани ҳам яхши, Ганя, бир жиҳатдан иш пишган бўлгандан кейин,— деб ғўлдиради Птицин кейин бир чеккага ўтиб, стол ёнига ўтирди ва киссасидан ёзув тўлдирилган аллақандай бир қофозни олиб, диққат билан кўздан кечира бошлади. Ганя тунд тортиб, оиласин машмаша бошланишини кутарди. Княздан кечирим сўрашини у хаёлига ҳам келтирмади.

— Агар ҳаммаси тугаган бўлса, унда Иван Петрович ҳақ албатта,— деди Нина Александровна,— қовофингни солма, омон бўлгур, жаҳлинг ҳам чиқмасин, Ганя ўзинг айтишни истамасанг, мен сўраб ҳам ўтирумайман, гапимга ишон, мен тақдирга тан бериб қўйдим, мурувват қил, ташвиш чекма.

У буларни ишидан бош кўтармай, афтидан, рости билан хотиржам бир қиёфада айтди. Ганя ҳайрон бўлди, лекин эҳтиёткорлик юзасидан чурқ этмас ва гапини очиқроқ айтар, деб ойисига қараб туарди. Ўйдаги жанжаллар уни еб ташлаган эди. Нина Александровна унинг эҳтиёткорлик қилаётганини сезиб, алам билан илжайди:

— Сен ҳалиям иккиланиб юрибсан, менга ишонмайсан; ташвиш тортма, менинг кўз ёшлиарим қуриди, қилган илтижоларим битди, жилла қурса, мендан энди кўнглингни тўқ қил. Менинг бутун тилагим: илоё баҳтли бўл, сен буни биласан; мен тақдирга қўндим, лекин юрагим доимо сен билан, бирга қолсак ҳам, бошқа яшасак ҳам. Албатта, менинг кучим фақат ўзимга етади; сен синглингдан ҳам шуни талаб қилолмайсан...

— А, тағин уми!— чинқирди Ганя синглисига иршайиб еб юборадигандай қилиб қараб.— Ойижон! Сизга бир марта сўз берган эдим, яна қайта сўз бераман: ҳеч ким ҳеч қачон мен шу сарда эканман, тирик эканман сизни хафа қилолмайди. Ким тўғрисида сўз кетмасин, сизни тўла ҳурмат қилишларини талаб этажакман, оstonамиздан кимки ҳатлаб ўтмасин...

Ганя хурсанд бўлиб кетди, ойисига ўрталарида ҳеч қандай жанжал йўқдай меҳр билан қаради.

— Мен ўзим учун қўрқаётганим йўқ, Ганя, биласан-ку, шунча пайтдан бери мен ўзим учун қийналиб, азоб чекиб ётганим йўқ. Бугун ҳаммаси ҳал бўлади, дейишяпти? Нима ҳал бўлади?

— Бугун кечқурун у ўз уйида ё хўп, ё йўқ дейди, шундай деб вавъда берган,— жавоб қилди Гая.

— Биз мана уч ҳафтадан бери бу ҳақда гаплашмай юрувдик, шу ҳам тузук эди. Энди ҳаммаси тугаган экан, фақат бир нарсани сўрашга журъат этаман, у сенга қандай қилиб розилик берди, қандай қилиб сурат тақдим этди, ахир сен уни сезмайсан-ку? Наҳотки, сен уни, ҳалигнидай... ҳалигиндай...

— Хўп, тажрибали хотини демоқчимисиз?

— Уидай демоқчи эмасдим. Наҳот, сени деб унинг кўзларига ҳеч нарса кўринмай қолган бўлсаб?

Фавқулодда алам эштилиб кетди бирдан ушбу саволда. Гая бир зум ўйланиб туриб қолди, сўнг киноясини ичига ютолмай деди:

— Ойижон, сиз қизишиб кетдингиз, яна чидолмадингиз, ўртамиздаги ҳамма жанжал-сурон шундай бошланади, шундай авжга чиқади. Узингиз айтдингиз: сўраб-қисташлар, таъна-тазаррулар бўлмайди деб, лекин яна бошланди! Бас қилайлик, яхшиси, рост, қўяйлик; жилла қурса, сизнинг бир ияятингиз бор эди... Мен ҳеч қачон қандай бўлмасин, сизни ташлаб кетмайман; ҳолбуки, бошқа одам бўлганда бундай сингилдан қочиб кетарди,— қараңг, қараб туришини, кўргани кўзи йўқ! Бўлди, йиғиштирайлик! Кўнглам сал кўтариувди-я... Настасья Филипповнани мен алдаётган эмишманими? Қаердан олдингиз бу гапни? Варяга келсак, ихтиёр ўзида, шу — бас энди. Бўлди, энди, бутунлай бас қилайлик!

Гая гапирган сайн қизишиб бормоқда, хонада мақсадсиз бориб келмоқда эди. Бундай гаплар дарҳол бутун оила аъзоларининг очиқ ярасига тегиб кетарди.

— Агарда бу ерга қадам қўядиган бўлса, бошимни олиб чиқиб кетаман, деяиман, мен ҳам сўзимда тураман,— деди Варя.

— Қайсар!— деб чиқириди Гая.— Қайсарлигиндан эрга тегмайсан! Нега менга ўшқирасан? Ҳаммасига тупурдим, Варвара Ардалновна, истасангиз, ҳозироқ сўзингизнинг устидан чиқинг. Жудаям жонимга тегиб кетдингиз. Ия! Наҳот энди бизни ташлаб чиқиб кетсангиз, князы!— деб қичқириди у князъ ўриндан қўзғалганлигини кўриб.

Овозининг чиқишига қараганда жаҳли шу даражага етган эдики, одам бу аҳволда жаҳли чиққанига ўзи хурсанд бўлади, ўзини бутунлай жаҳлнинг ихтиёрига топширади ва оқибати нима бўлишидан қатъий назар, ундан тобора кучлироқ лаззатлана бошлайди. Князъ эшикка етганда бир нарса дейинига шайланиб орқасига ўғирилди-ю, лекин ўзига азоб берган дилозорнинг посоғ юзига қараб, идишнинг тошиб чиқишига бир томчигина етмай турганлигини кўрди-да, индамай чиқиб кетди. Бир исча да-

қиқадан сўнг меҳмонхонадан келаётгай садолардан у машмаша янада ошкора авжга минганилигини англади.

У залдан даҳлизга ўтди, бу ердан коридорга чиқиб, сўнг бўлмасига борар эди. Кўча эшик олдидан ўтиб зинага томон бораркан, у эшик орқасида кимдир бор кучи билан қўнғироқ чалишга уринаётганилигини кўрди; лекин қўнғироқ бузилиб қолган экан чамаси, зўрга-эўрга тириқлаб, овози эшитилмасди. Князь илгакни туширди, эшикни очди ва ҳайратчида орқасига тисарилди; бутун вужуди билан сесканиб тушди: унинг қаршисида Настасья Филипповна турарди. Суратини кўрганидан уни дарҳол таниди. Зарданинг зўридан қизнинг кўзлари ярақлаб очилиб кетди уни кўрганда; у даҳлиз томони шитоб билан ўтди, ўтаркан, князни елкаси билан четга сурнуб ўтди ва пўстинчасини ўзидан итқитиб ташларкан, аччиқланиб деди:

— Қўнғироқни тузатиб қўйишга эрисанг, жуда бўлмаса эшик олдида ўтири, одам келса, дарров очасан. Ана, энди пўстинни ҳам тушириб юборди, лапашанг!

Пўстин ҳақиқатан ерда ётарди; Настасья Филипповна князнинг ечиб олишини кутмасдан пўстинни унинг қўлига орқасига қарамай ечиб ташлаган, князь илиб олишга ултурмаган эди.

— Ҳайдаш керак сени. Бор, кириб айт.

Князь нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, лекин шу қадар ўзини йўқотиб қўйдикни, лом-мим деёлмай, пўстинни ердан кўтариб олган кўйи меҳмонхонага томон юра бошлиди.

— Ана энди пўстин билан боряпти! Ҳай, пўстинни нега олиб боряпсан? Ха-ха-ха! Э, жинни бўлиб қолганимисан, нима бало?

Князь қайтди ва унинг қаршисида шамдай қотиб қолди, унга мўлтайиб қаради, у кулса, князъ ҳам илжайди, лекин ҳамон тилига калолат келганча турарди. Унга эшик юзини очган лаҳзада юзи қумдай ўчиб кетган, мана энди эса бирдан юзига қон телиб чиқди.

— Э, бу қандай телба ўзи?— разаб билан депсиниб, қичқириди унга Настасья Филипповна.— Қани, қаёққа кетяпсан ўзи? Қани, ким келди деб айтасан?

— Настасья Филипповна дейман,— ғўлдиради князъ.

— Сен мени қаердан биласан?— шитоб билан сўради ундан Настасья Филипповна.— Сени ҳеч кўрган эмасман! Бор, кириб айт... Нима тўполон бу?

— Жанжал,— жавоб берди князъ ва меҳмонхона томонга йўл олди.

У ғишава айни қизиган пайтда кириб борди: Нина Александ

дронна, «тақдирга тан берганлиги»ни бутунлай эсидан чиқариб юборганди, у ҳар қалай, Варяни ҳимоя қиласарди. Птицин ҳам қалам билан ёзиб тўлдирилган қозозни бир чеккага йифишириб Варянинг олдида туради. Варянинг ўзи ҳам тап тортмасди, у ҳар нечук, юраксиз қизлар сирасидан эмас; лекин акасининг қўполлиги борган сари хуруж қилмоқда, чираб бўлмай қолмоқдайди. Буңдай чоғларда Варя одатда оғзини қаттиқ юмганча, акасидан кўзини узмай кулимсираб қараб тураверарди. Акаси унинг шу қилиғига сира дош беролмасди ва бутунлай чегарадан чиқиб кетарди. Худди мана шу дамда князъ кириб келди ва садо берди:

— Настасья Филипповна!

IX

Умумий жимлик чўқди: ҳаммалари ҳеч нарсани англамай — англашни ҳам истамай князга қараб туришарди. Ганя қўрққанидан шамдай қотиб қолди.

Настасья Филипповнанинг буңдай кириб келишини ҳеч ким кутмаган ва айниқса, ҳозирги дақиқаларда бу жуда ғалати кўринар, ҳаммаларини ташвишга солиб қўйганди. Яна бу Настасья Филипповнанинг биринчи марта келиши эди; шу пайтгача у ҳеч нарсани назар-писанд қилмаган, Ганя билан гаплашган чоғларида бирон марта ҳам яқинларингиз билан мени танишириб қўйинг, демаган, кейинги пайтларда эса уларни бутунлай эсламай қўйган, бу оламда бор-йўқликлари билан иши бўлмай қолганди. Ганя бошини ғалва-ғишавага қўядиган бундай гап ўтрагда қўзғалмай турганидан бир томондан хурсанд ҳам эди, лекин у ичиди Настасья Филипповнанинг бу такабурлигини ҳап сеними, дегандай яшиб қўйганди. Ҳар ҳолда у оиласи устидан Настасья Филипповнанинг кулиши, ичининг қилишини кутган эди-ю, лекин сира уйга қадам раңжида қилади деб ўйламаганди; унинг никоҳдан ўтаётганилиги муносабати билан оиласида рўй беряётган воқеалар, бунга ота-онаси қандай қўз билан қараётгани, ҳаммаси Настасья Филипповнанинг қулоғига етиб борганлиги ҳам маълум эди. Унинг мана шу бугун, ҳозир, сурат тақдим қилгандан кейин, тагин туғилган кунининг ўзида, шу куни бир қарорга келаман, деб ваъда қилганининг устига ташриф буюргани маълум даражада бир қарорга келганлигини англастарди.

Уларнинг князга ҳайрон бўлиб қараб туришлари узоққа бормади: Настасья Филипповнанинг ўзи меҳмонхона остонасида пайдо бўлди ва яна меҳмонхона ичига қадам ташларкан, князни билинг-билинмас туртиб ўтди.

— Зўрға кирибман-а, қуриб кетсин... ҳой, нега бу қўнгироқни боғлаб қўясизлар? — хушчақчақлик билан деди у олдига юргургилаб келган Ганяга қўл чўзаркан.— Нега юзингиз бундоқ тўнкарилган? Қани, мени таништириб қўйсангиз-чи ахир...

Қаловланиб қолган Ганя аввал уни Варя билан таништириди, улар бир-бирларига қўл узатмасларидан бурун ғалати қилиб кўз уришириб олдилар. Дарвоқе, Настасья Филипповна кулиб, ҳолатини кулги билан пардалар эди; лекин Варя ўзини ниқоблашни истамас, тумтайиб, зингил солиб тикиларди; ҳатто шунчаки бир одоб юзасидан илжайиб ҳам қўймади. Ганя қотиб қолди; сўраб-истаб ўтирадиган пайт эмасди ва у Варяга шунаңги бир иддао билан ўқрайдики, бундан Варя ҳозир акасининг юрагида нималар кечәётганлигини яхши англаб олди. Шунда у акасига андак ён беришга қарор қилди ва Настасья Филипповнага билинار-билинмас табассум қилиб қўйди. (Улар оиласда ҳали бир-бирларини жуда ҳам ъахши кўрап эдилар.) Ўртадан хижолатпазликни бир оз бўлса ҳам Нина Александровна кўтарди, Ганя бутунлай чалкашиб кетиб, уни синглисидан кейни таништириди ва унилг устига биринчи бўлиб, уни Настасья Филипповнанинг олдига олиб борди. Лекин Нина Александровна ўзининг «ҳаддан ташқари мамнунлиги» ҳақида эндигина оғиз жуфтлаган эди ҳамки, Настасья Филипповна уни охиригача эшитмай, бурчакка, дераза олдига қўйилган кичкина диванчага ўтириди (ҳали уни ўтиришга таклиф қилмаган эдилар) ва Ганядан балац овоз билац тез-тез сўрай бошлиди:

— Қани сизнинг кабинстингиз? Ишнайкейин... Қани бу ижарачиларингиз? Ижара қўясизлар-ку, а?

Ганя дув қизарип кетди ва нимадир демоқчи бўлиб ғўлдираган эди, лекин Настасья Филипповна шу заҳоти қўшиб қўйди:

— Бу ернинг нимасига ижара қўяди? Бўлмангиз ҳам йўқ экан. Нима, ижара фойдалими? — мурожаат қилди у бирдан Нина Александровнага.

— Ташвиши кўпроқ,— деб жавобга шайланди Нина Александровна,— фойдаси ҳам йўқ эмас, албатта. Айтгандай, биз мана ҳозиргина...

Лекин Настасья Филипповна яна унга қулоқ солмади: у Ганяга қараб, кула-кула қичқирди:

— Вой, юзингизни қаранг? Вой, худойим-еї, юзингиз ҳозир қандай бўлиб кетди-я!

Бир зум шундай кулги остида кечди, Ганянинг юзи чиндан жуда ёмон ўзгарди: у тиззалари қалтираб, қўрқиб ўзини йўқотиб, кулгили бир аҳволга тушганди, бирдан у ўзини анча тутиб

ояди; лекин энди ранги тезарди; лаблари тортишиб қийшайди; у кулгиси ҳалигача босилмаган меҳмонининг юзига бақрайиб қаттиқ тикилиб қолди.

Бу ерда ҳали Наастасья Филипповнани кўргандан кейин эс-хушини йўқотиб караҳт бўлиб қолган яна бир одам ҳам бор эди; лекин у ҳамои бояги-боягича меҳмонхона эшиги олдида «қоққан қозиқдай» турганига қарамасдан, Ганининг қути ўчиб, юзи ёмон хунуклашиб бораётганини сезди. Бу одам князъ эди. У юраги орқасига тортиб кетгандай бўлиб, бирдан бенхтиёр суратда олдинга чиқди.

— Сув ичинг,— шипшиди у Ганяга.— Бундай қилиб қараманг...

Бу сўзларни у ҳеч қандай бир муддаосиз, ҳеч нарсани кўзла-май, шунчаки, кўнгли чопиб айтди; лекин унинг сўзлари фавқу-лодда таъсир қилди. Гания энди бор ғазабини князга сочди: у князининг елкасидан чашгаллаб ушлаб олди-да, унга кин ва адова билан тили ганига келмай оғир тикилиб қолди. Ҳамма ҳаяжонга тушди: Нина Александровна ҳатто аста чинқириб юборди, Птицин безовта бўлиб олдинга юрди, эшикда пайдо бўлгани Коля билан Фердинченко ҳайрат ишида тўхтаб қолдилар, фақат Варя ҳамои хўмрайиб, диққат билан тикилар, у ўтирумай онасининг ёнгинасида қўлларини кўкрагида қовуштирганича турарди.

Лекин Гания дарров, бир лаҳза ўтар-ўтмас ўзини қўлга олди ва асабий тарзда хаҳолаб кула бошлади.

— Нима бу ўзи, князъ, доктормисиз дейман?— деб қичқирди у иложи борича қувноқлик ва содда-муғамбирлик билан,— одамни қўрқтиб юбордигиз; Наастасья Филипповна, танишиб қўйинг, жуда ҳам антиқа, топилмас бир зот, у киши билан эрталабдан бери танишимиз.

Наастасья Филипповна ҳайрон бўлиб князга қараб турарди.

— Князъ? У князми? Вой, муни қараңг, мен ҳали эшикда уни малай деб ўйлабман ва бор кириб айт деб унга иш буюрдим! Ха-ха-ха!

— Зарари йўқ, зарари йўқ!— илиб кетди Фердишченко, ҳамма кула бошлаганини кўриб суюниб, шоша-пиша яқинлашаркан,—зарари йўқ; se non é vero...¹

— Яна сизни уришиб ҳам ўтирибман, князъ... Мени кечи-ринг, хўими; Фердишченко, бемаҳалда сиз нима қилиб юрибсиз бу ерда? Жилла қурса, сиз бўлмасангиз керак девдим. Ким?

¹ Гарчи тўғри бўлмаса ҳам... (*ишал.*)

Қандай князь? Мишкин?— қайтадан сўраб олди, у, ҳамон князниг елкасидан тутиб танишитираётган Ганядан.

— Бизникда туради,— такрорлади Ганя.

Афтидан, князни Настасья Филипповнага ноёб, кам топила-диган бир зот каби тақдим этмоқда (князь уларнинг ҳаммала-рини оғир вазиятдан қутқарганди) эдилар: князь орқа томонда Фердишченко Настасья Филипповнанинг қулоғига «тентак»,— деб шивирлаганини аниқ эшилди.

— Айтинг-чи, нега мен боя бундай ёмон... адашганимда, ин-дамай турдингиз?— деб давом этди Настасья Филипповна князни бошдан-оёқ беписандлик билан кўздан кечиравкан; у сабрсизланиб жавоб кутар, жавоб оламининг кулгисини қиста-тадиган даражада телба-тескари чиқшишга унинг ишончи ко-мил эди.

— Сизга тўсатдан кўзим тушиб, ҳайрон қолдим...— ғўлди-раб деди князь.

— Мен эканлигимни қаердан билдингиз? Илгари мени қаер-да кўрган эдингиз? Қизиқ-а, ростдан ҳам мен уни қаердадир кўргандайман-а? Ҳай, менга қаранг, нега ҳали тошдай қотиб колдингиз турган жойингизда? Менинг нимам бор экан тошдай қотириб қўядиган?

— Қани, ол, гапир энди!— тинмасдан қийшангларди Фер-дишченко,— бўла қолсанг-чи! О, парвардигорим, мен бўлсам нималарни гапириб ташламасдим! Қани бўл... Тоза сўтак экан-сан-ку, князъ, гапирсанг-чи!

— Сизнинг ўришингизда бўлсам, мен ҳам гапириб ташлар-дим,— кулди князъ Фердишченкога қараб.— Боя мени суратин-гиз лол қилиб қўйди,— давом қилди у Настасья Филипповна-га,— кейин Епанчина ойимлар билан сиз тўғрингизда гаплашдик... Тонг аzonда эса темир йўлда Петербургга ке-лаётганимизда, сизни Парфен Рогожин кўп айтиб берди менга... Сизга эшик очган маҳалимда ҳам сизни ўйлаб турувдим, қара-сам, бирдан ўзингиз.

— Мен эканлигимни қаердан билдингиз?

— Суратингиздан ва...

— Ва яна?

— Яна мен сизни худди шундай тасаввур қилгандим... Сиз-ни худди қаердадир кўргандай эдим.

— Қаерда? Қаерда?

— Сизнинг кўзларингизни худди қаердадир кўрганга ўх-шайман... йўқ, бундай бўлиши мумкинмас! Мен ўзим шун-дай... Бу ерда илгари ҳеч бўлган эмасман. Балки тушим-дами...

— Оббо, князь-ей! — қичқирди Фердишченко,— Йўқ, се нон
е него деганимни қайтиб оламан. Нафси замрга... нафси замрга,
бу ростдан ҳам қўй оғзидан чўп олмаганга ўхшайди! — деб
қўшиб қўйди у афсусланиб.

Князъ ўзининг шу бир неча жумла сўзини овози қалтираб,
титраб нафаси етмай, бўлиб-бўлиб айтди. У фавқулодда ҳая-
жонга тушганди. Настасья Филипповна унга ажабланиб қараб
ўтирас, лекин энди кулмасди. Худди мана шу дақиқада бир-
дан князъ билан Настасья Филипповнани ўраб олган одамлар
орқасидан дўриллаган баланд янги бир овоз эшитилди ва
тўдани, нима десак экан, қоқ иккига бўлиб юборди. Настасья
Филипповнанинг қаршисида хонадон бошлиғи генерал Ивол-
гининг ўзи кўкрак кериб турарди. Унинг эгнида фрак, ёқалари
оппоқ-озода; мўйловлари йилтиради...

Ганя адои тамом бўлди.

Худбин, манман, бадгумон ва ваҳимачи; икки ойдан бери
муттасил ўзини тузукроқ, олижаноброқ қилиб кўрсатиш учун
қандай бўлмасин бир иуқта, бир суюнч қидирган; ўзи кирган
йўлда ёўрлик қилаётганини сезгац ва буни эплаб кетолмасли-
гига кўзи етган; уйда золимлик билан ҳукмини ўтказган, ҳад-
дан ортиқ қўпонлик, бетамизлик қилиш даражасигача борган,
лекин Настасья Филипповнанинг қошида калавасининг учини
йўқотиб қўйган ва нафаси ичига тушиб кетиб, унинг раҳмсиз
нигоҳи қаршисида пусиб қолған, журъатини йўқотган; Нас-
тасья Филипповнанинг ибораси билан айтганда,— бу ҳам унинг
кулогига этиб борган, «бесабр гадо», буларнинг ҳаммаси учун
кейинчалик бир аламини юз қилиб оламан, деб эртаю кеч
қасам ичиб, яниб кўнглига тушиб юрган аламзада ва гоҳи кез-
лар ҳаммасини изга солиб юборишини, келинтириб бўлмайди-
ган нарсаларни қелинтиришин болаларча хаёл қилган—мана
шу кимса, ҳали бу заҳар-заққумни ҳам ютиши керак эди, яна
худди мана шундай бир дақиқада! Манман одам учун яна бир
сира кутилмаган, лекин жуда ҳам даҳшатли қийноқ — ўз
уйида туриб, ўз яқинлари учун қизариш, шамгин бўлиш қис-
мати ҳам унинг пешонасига ёзилган экан.— «Эшовидан тушови
қимматга тушади шекилли!»— деган фикр лип этиб Ганянинг
хаёлидан ўтди.

Айни ушбу дақиқаларда икки ойдан бери кечалари ваҳима-
ли тарзда тушларига кириб чиқаётган, унинг вужудини қора
даҳшат билан тўлдирган, маломат оловида ёқсан нарсалар
кўз ўнгидаги рўй бермоқдайди; ниҳоят, отаси билан Настасья
Филипповна кўришдилар. У баъзан атай ўзининг гашига тегиб,
асабларини жунбишга келтириб генерални никоҳ маросими
чогида тасаввур қилиб кўрмоқчи бўлар, лекин ҳеч қачон бу

даҳшатли манзарани охиригача етказолмас, дарҳол ўзини бошқа нарсага чалғитарди. Балки фалокат унинг кўзларига ҳаддан ташқари катта кўринаётгандир; лекин манман одамлар доим шундай бўладилар. Шу икки ой ичида у алоҳа ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келди ва қандай қилиб бўлмасин, жилла қурса вақтинча, отасини четлаштириб туришга, иложи бўлса Петербургдан бирон ёққа жўнатишга аҳд қилган эди, онаси бунга кўнгадими, кўнмайдими унга барибир эди. Ўн дақиқа олдин Настасья Филипповна кириб келганда, у шунчалар ҳайратланниб донг қотиб қолган, Ардалион Александрович кириб қолиши мумкинлиги бутунлай хәлидан кўтарилиб кетган, натижада бунинг олдини ололмай қолганди. Мана, генерал ўзлари пайдо бўлдилар ҳамманинг ҳузурида, яна тантанага тайёрланиб, фрак кийиб кирибди, яна худди Настасья Филипповна «унинг ўзини ва оила аъзоларини калака қилиш учун қулай пайт пойлаб турган» (бунга унинг ىшончи комил эди) бир лаҳзада ҳозир бўлди. Тўғриси ҳам шу-ку, бўлмаса, нима қилиб юрибди бу ерда? Онаси ва синглиси билан кўришгани келганми ёки уларни уйда туриб ҳақорат қилгани келганми? Бироқ ҳар иккала томоннинг ишғол қилган ўрнига, рафторига қараганда, шубҳаланиб ўтиримаса ҳам бўларди; онаси билан синглиси бир четда бетларига бирор тупургандай бўлиб ўтиришар, Настасья Филипповна эса, улар билан бир ерда ўтирганлигини унутиб юборганга ўхшарди. Ўзини шундай тутяптими, албатта, кўнглига бир нарсани туккану!

Фердишченко генералин қўлтиқлаб олиб келди.

— Ардалион Александрович Иволгин,—деди таманно билан генерал эгилиб, табассум қиларкан,— баҳтсиз қари солдат ва хонадон бошлиғи, шундай бир гўзал хилқатни бағрига босмоқликдан баҳтиёр бир...

У тугатолмади; Фердишченко унинг орқасидан тез стул тутди ва тушлиқдан сўнгги ушбу дамларда тиззалари бир оз қалтираб турган генерал, ўзини таппа стулга ташлади, тўғриғори, стулга қулади, лекин бундан заррача ҳам ўнғайсизланганий ўйқ. У шундоққина Настасья Филипповнанинг рўпарасига ўтириб, ёқимли оҳанжама билан оҳиста ва ғоят келиштириб унинг нозик бармоқларини лабларига олиб борди. Генерал, умуман, бир нарсадан тортиниб, хижолат чекиб ўтирадиган одам эмасди. Унинг ташқи кўриниши ҳам бир оз қаровсизлигини айтмаса, ҳали анча салобатли ва кўркам эди, буни унинг ўзи ҳам яхши биларди. Илгари у жуда яхши давраларга кириб, қатнашиб тураг, лекин икки-уч йил бўлиб қолган, унинг ёғини у давралардан буткул узиб юборишган эди. Шундан сўнг у айрим қабоҳатларга муқкасидан кетганди; лекин муома-

жалари ҳамон кези келса, ёқимли ва ўқтам эди. Настасья Филипповна Ардалион Александрович келганига, афтидан, ғоят ҳурсанд бўлганга ўхшарди, илгари фақат у ҳақида орқаворатдан эшишиб юарди, холос.

— Эшиздимки, менинг ўғлини...— сўзлай бошлади Ардалион Александрович.

— Ҳа, сизнинг ўғлингиз! Сиз ҳам, дадаси, тузуксиз, Нега ҳеч бизникида кўринмайсиз? Нима, ўзингиз беркиниб олган мисиз ёки ўғлингиз сизни беркитиб юрадими? Сиз ахир бемалол келишингиз мумкин-ку менинига, бошимиз осмонга етади қадам ранжида қылсалар.

— Ўн тўққизинчи асрнинг фарзандлари ва уларнинг оташонлари...— бошлади яна генерал.

— Настасья Филипповна! Марҳамат қилиб, Ардалион Александровичга бир зум ижозат этсангиз, уни сўрашяпти,—баланд овоз билан деди Нина Александровна.

— Ижозат этсам! Бемалол, мен сизни кўп эшигтан эдим, анчадан бери бир кўрсам дердим! Қандай иши бор экан унинг? Ахир у истеъфога чиққан-ку? Сиз мени ташлаб кетмайсизми, генерал, кетиб қолмайсизми?

— Сизга сўз бераман, у сизнинг олдингизга ўзи боради, лекин ҳозир дам олиши керак.

— Ардалион Александрович, сизни дам олишга муҳтоҷ дейишияпти!—деб қичқириди Настасья Филипповна худди қўғирчоги тортиб олинаётган тентак қизчадай норози бўлиб афтини буриштириб. Генерал эса ўз аҳволини янада кулгили кўрсатишга ҳаракат қилди.

— Азизам! Азизам!—деб койинганнамо мурожаат қилди у хотинига қўлларини кўкрагига тантанавор қовуштириб.

— Сиз бу срдаи кетмайсизми, ойижон?— баланд овоз билан сўради Варя.

— Йўқ, Варя, мен охиригача ўтираман.

Настасья Филипповна саволни ҳам, жавобни ҳам албатта эшилди, лекин бундан қувноқлигига яна қувноқлик қўшилгандай бўлди. У шу заҳоти генерални саволларга кўмиб ташлади ва беш дақиқадан сўнг генерал бутунлай байрам кайфиятига берилган ҳолда оғзини тўлдириб сўзлар, ҳамма хандон ташлаб кулади.

Коля князнинг енгидан тортди.

— Жуда бўлмаса сиз уни амаллаб олиб кетинг! Майлими? Бир илож қилинг!— шўрлик болакайнинг кўзлари аламдан ёшга тўлганди.— О, ярамас Ганъка!— деб қўйди ўзига-ўзи.

— Иван Федорович Епанчин билан мен ҳақиқатан қалин ўртоқ эдим,— сайраб кетди генерал Настасья Филипповна-

нинг саволларига жавобан.— Мен, у ва марҳум князь Лев Николаевич Мишкин, йигирма йиллик жудоликдан сўнг унинг фарзандини бугун бағримга босдим, учовимиз айрилмас дўст эдик, нима десамикин; кавалькада: Атос, Портос ва Арамис. Бироқ, афсус, бири туҳмат ва ўқса учиб қабрда ётибди, иккинчиси мана қошингизда туритман ва ҳали у бўхтонлар ҳамда ўқларга қарши курашажак...

— Ўқлар дейсизми!— қичқирди Настасья Филипповна.

— Улар мана кўкрагимда, Карс жангидаги олганман, ҳаво булатли кезларда билинади. Бошқа яна нима дейман: файла-суфлардай яшайпман, юраман, айланаман, ишдан йироқлашган буржуалар сингари ўзимга ёқсан кафеда шашка ўйнайман ва «*Indépendance*¹» ўқийман. Аммо бизнинг Портос, яъни Епанчин билан уч йил бўлади, гаплашмай қўйганман, темир йўлда бир лайча важидан аразлашиб қолганмиз.

— Лайча! Бу яна нимаси бўлди?— бошқача бир қизиқин билан сўради Настасья Филипповна.— Лайча туфайли дейсизми? Қандай қилиб, тагин темир йўлда-я!..— дерди у ниманиндири эслагандай бўлиб.

— О, бўлмағур бир воқеа, гапириб ўтиришга ҳам арзимайди: киягиня Белоконскаянинг гувернант қизи, мистрис Шмидт важидан, бироқ.. гапириб ўтирмаса ҳам бўлади.

— Йўқ, албатта гапириб берасиз!— хушчақчақлик билан хитоб қилди Настасья Филипповна.

— Мен ҳам ҳали эшитмаганиман!— деди Фердишченко.— C'est du nouveau².

— Ардалион Александрович!— яна Нина Александровна-нинг ялинига товуши эшитилди.

— Отажоқ, сизни чақиришти!— қичқирди Коля.

— Бўлмағур бир воқеа, ўзи икки оғиз,— бошлади генерал таманно билан.— Икки йил бўлди, ҳа! Салкам икки йил, янги фалон темир йўл эндиғина очилган эди, мен (унда кишилик кийим кийиб улгурган эдим) ўша хизматим юзасидан ўзим учун баъзи бир фавқулодда муҳим ишларни топширгани билет олдим, биринчи классга чиқдим, ўтирдим, чекдим. Яъни чекиб ўтирибман, олдинроқ тутатиб олгандим. Бўлмада бир ўзим. Чекиш ман этилмаган, лекин рухсат ҳам берилмаган; шундай, яъни одатдагидай рухсат берилмаган; яна одамига қараб; ойна тушириб қўйилган. Бирдан энди ҳуштак чалинади деб тургандা, икки хоним лайча кўтариб чиқишиади ва шундоқ

¹ «Мустақиллик» (франц.).

² Бу янгилик (франц.).

тўғримга жойлашишади; кечикиб қолишибди; бирёви жуда дабдаба билан ясан-тусан қилган, оч ҳаворанг кийимда; бошқаси камсукўмроқ, эгнида йўл-йўл қора ипак. Икковиям тузуккина, кибр-ҳавоси баланд, гаплари инглизча. Мен шундай ўзим ўтирибман; чекяпман. Яъни ўзи бир хаёлимга ҳам келувди, лекин барibir чекяпман, негаки ойна ҳам очиқ, ойна томонга чекяпман. Лайча оч ҳаворанг либос кийган ойимтилланинг тиззасида ётиби, жимитдай, худди менинг муштимдай келади, ўзи қора, панжалари оппоққина, жуда ноёб. Бўйинчасига кумушдан тамға босилган. Парвойим фалак. Сезиб турибман, хонимларнинг аччиқлари чиқяпти, сигарага-да, албатта. Бирори лорнет тутиб қарайди, лорнети тошбақа косасидан. Ҳамон парвойим фалак. Ўзлари индамаганларидан кейин мен ахир нима қиласай? Агар айтишса, огоҳлантиришса, илтимос қилишса бўлади-ку, одамда забон деган нарса бор-ку, ахир! Йўқ, миқ этишмайди... бирдан денг,— бир оғиз айтмасдан, огоҳлантирмасдан денг, яъни шу андаккина бўлсин айтиб ўтирмасдан, худди жинии-минни бўлиб қолганими дейсиз,— оч ҳаворанг кийинги ойимтилла қўлимдан сигарани шартта юлиб олиб деразадан отиб юборса бўладими. Вагон, қарасам, худди қутургандай учиб боряпти. Ваҳший хотин; хотин ваҳший, қутурив кетганини қаранг: ўзи денг, бўйдор, лобар, ўқтам, оппоқ, юзлари қип-қизил (ҳатто жуда қип-қизил), менга тикилган қўзлари чўғдай ёнади денг. Мен бир оғиз гапирмадим, фавқу-лодда одоб билан, ҳаддан ташқари одоб билан, яна ҳам тўғрироги, жуда, жуда ҳам нафис, ҳозик одоб билан икки бармомини лайчага олиб бордим, лутфкорлик билан бўйнидан ушлаб, шартта ойнадан улоқтириб юбордим, сигара орқасидан! Ванг, деди холос! Вагон денг учиб боряпти...

— Вой, золим!— қичқириб юборди Настасья Филипповна, ёш қизчалардай чапак чалиб қаҳ-қаҳ уриб куларкан.

— Офарин, офарин!— деб қичқирди Фердишченко. Генерал келгандан сўнг жудаям қовоғи тушиб кетган Птицин ҳам илжайди; ҳатто Қоля ҳам кулиб юборди ва: «Қойил!»— деб қичқирди.

— Мен ҳақман, уч карра ҳақман!— кўпирарди ҳовлиққанча генерал,— нега десангиз, вагонларда чекиш мумкин бўйласа, ит олиб юриш ҳам аллақачон ман этилган.

— Қойил, дадажон!— ўзида йўқ шод қичқирди Қоля,— жуда зўр! Мен бўлсан ҳам албатта шундай қилардим, албатта!

— Хоним нима бўлди?— сабрсизлик билан сўради Настасья Филипповна.

— Уми? Ҳамма кори бад мана шу ерда-да,— давом этди қовоғини солиб генерал,— у бир оғиз ҳам гапирмай, бир оғиз

оғоҳлантирумай! денг, шартта тарсакилаб қолса бўладими? Ваҳший хотин: бутунлай қутириб кетган хотин денг!

— Сиз-чи?

Генерал ерга қаради, қошларини чимирди, лабларини қимтиди, қўлларини ёзди, индамади, кейин бирдан:

— Қулочкашлаб қўйиб юбордим!— деди.

— Қаттиқми? Қаттиқми?

— Худо ҳаққи, қаттиқ эмас! Жанжал чиқди, лекин қаттиқ эмас. Мен фақат бир мартағина қулочкашладим, ёлғиз қулочкашлаш учун қулочкашладим. Орага шайтон тушди: оч ҳаворанг либос кийган ойимтилланинг ўзи инглиз, гувернант хотин, ҳатто қиягиня Белоконскаянинг аллақандай яқин кишиси, қора ипак кийгани эса княжна Белоконскаяларнинг тўнғичи, ўттиз бешларга кирган қари қиз бўлиб чиқди. Генерал ойим Епанчинанинг Белоконскаялар хонадонига муносабати маълум. Барча княжналар ҳушдан кетиб қолишган, қий-чув, тўполон, йиғи-сифи, эркатой лайчага мотам, олтовлон княжна уввос солган, инглиз хотин чинқирган, қиёмат-қойим! Ҳузурларига бордим бошимни эгиб, пушмон бўлиб, узр-маъзур сўраб, хат ёздим, на хатни қабул қилишди, на мени. Епанчин билан орамиз бузилди, ҳайдадилар, сафдан ўчирдилар.

— Лекин менга қаранг, бу қандоқ бўлди?— бирдан сўраб қолди Настасья Филипповна.— Беш ёки олти кун бўлиб қолди «Indépendance»да ўқувдим — мен «Indépendance»ни канда қимлай ўқиб бораман — худди шундай воқеани ёзишганди! Бу воқеа Рейн бўйидаги темир йўллардан бирида бўлиб ўтади, вагонда бир француз киши билан инглиз хотин уришиб қоладилар: сигарани худди ўшандай отиб юборадилар, лайчани ҳам айнан шундай улоқтирадилар, ниҳоят охири ҳам худди сиз айтгандай тугайди. Ҳатто кўйлаги ҳам оч ҳаворанг!

Генерал қизарди, Коля ҳам қизариб кетди ва қўли билан бошини чангллади; Птицин дарҳол юзини ўгириб олди. Фақат Фердишченко ҳамон қаҳ-қаҳ отиб куларди. Ганяни-ку, гапириб ўтираса ҳам бўлади; у миқ этмасдан чидаб бўлмас азобга, давосиз дардга дош бериб туарди.

— Рост айтяпман,— гўлдиради генерал,— менинг ҳам бoshimdan худди шундай воқеа ўтган...

— Дадам ростдан ҳам Белоконскаяларнинг гувернанти мистрис Шмидт билан уришиб қолган,— деб қичқирди Коля,— менинг эсимда.

— Қандай! Айнан шундайми? Битта воқеа Европанинг икки чеккасида рўй бериди-да, яна бир-бирига айнан ўхаш, ҳамма тафсилотлари ўхаш, ҳатто оч ҳаворанг кўйлаккача!— ижи-

киларди бераҳм Настасья Филипповна.—Мен сизга «Indépendance Belge»ни юбораман!

— Лекин,— қўймасди генерал ҳам,— бу воқеани мен икки бил аввал бошимдан ўтказганман...

— Э, шундай демайсизми?

Настасья Филипповна қотиб-қотиб куларди.

— Отажон, сизда икки оғиз ганим бўр, юринг,— деди қалтираган, раҳт еган овоз билан Гания бенхтиёр отасининг елкасидан ушлаб оларкан. Унинг нигоҳида чекенз алам бор эди.

Айни шу лаҳза кўча эшик қўнғироги фавқулодда қаттиқ даранглаб кетди. Бундай зарба билан қўнғироқни суғуриб олиш мумкин эди. Аллақандай ғалати одамлар ташриф буюрганга ўхшарди. Коля эшикка югурди.

X

Эшикда бирдан шовқин-сурон, тўнодон қўпди. Одамлар уймалашиб қолди, меҳмонхонадан худди уйга бир тўда одамлар кириб келгандек ва ҳамон кириб келаётгандек бўлиб эшитиларди. Аллакимлар говур-гувур қилиб бағаварига гаплашар, шовқин соларди; зинадан ҳам одамларининг бақирган, чақирган овозлари эшитиларди, даҳлиз эшиги очиқ қолганди, кимлар келганини ҳеч англаб бўлмасди. Ҳаммалари бир-бирларига қараб олишди; Гания залга югуриб чиқди, лекин залга ҳам аллақанча одамлар кириб улгуршганди.

— А, ана ўзи, Иуда!— қичқирди князга таниш овоз.— Салом, Ганька, абллаҳ!

— Ўзи, худди ўзгинаси!— тасдиқлади бошқа овоз.

Князь аниқ билди: овоз эгасининг бири Рогожин, иккинчиси Лебедев эди.

Гания меҳмонхона остоинасида гарантисиб Парфен Рогожининг кетидан залга кириб келаётган ўн-ўн икки чоғли одамга индамай, тўсқинлик қилмай қараб турағди. Тўда ҳаддан зиёд хилма-хил одамлардан иборат эди, хилма-хиллиги устига яна маза-матрасиз одамлар эди. Баъзилари кўчада юргандай пальто ва пўстинларини ечмаган эдилар, ораларида гирт мастрлар йўқ эди; лекин ҳаммалари ширакайф бўлиб олишганди. Ҳаммаларин ичкарига бир-бирларини етаклашиб, бир-бирларига далда бўлишиб кирган эдилар, ёлғиз бўлса, биронтаси ҳам бунга журъят қилолмасди, шунинг учун ҳаммалари бир-бирларини турткилашарди. Ҳатто тўдабоши Рогожиннинг ўзи эҳтиёткорона қадам босар, лекин унинг қандайдир нияти борга ўхшар, тунд, серзарда, серташвиш боқарди. Бошқалар уни қўллаб-қувватлаш мақсадида шотир бўлиб эргашган эдилар. Кирган-

лар орасида Лебедевдан ташқари жингалак сочли Залёжев ҳам бор эди, у пўстинини даҳлизда қолдирган, олифта, бепарво, беписанд кўринар ва яна шу тоифа икки-учта жаноб, афтидан, савдогарлар бўлса керак,— бор эди. Аллақандай чалаҳарбий кийинган киши; аллақандай тинмай тиржанлаган пакана ва ҳаддан ташқари семиз киши; аллақандай ҳаддан ташқари найнов, ҳаддан ташқари бадқовоқ ва безрайган, кўринишдан муштига жуда ишонган киши; битта тиббиёт талабаси, битта оёқ остида ўралашиг юрадиган поляк; зинадан аллақандай икки хотин даҳлизга мўралаб, киришга журъат қиломай, туришарди; Қоля уларнинг бетига эшикни шарт ёпиб илгакни туширди.

— Салом, Ганька, аплаҳ! Нима, кутмовдингми Парфен Рогожинни?— такорлади Рогожин меҳмонхона эшигига етиб, Ганяинг қаршисида тўхтаркан. Лекин шунда бирдан меҳмонхонада худди рўпарасида Наастасья Филипповнага кўзи тушди. Афтидан, уни бу ерда учратаман деб сира ўйламаган шекилли, аиг-танг бўлиб қолди: унинг туси шунчалар ўчдики, ҳатто лаблари кўкариб кетди.— Демак, тўғри экан-да!— секин деди у худди ўзига гапиргандай қилиб бутунлай саросима ичида,— та мом!.. Хўп... Энди мендан кўрадиганинг кўрасаси!— деди у тишларини фижирлатганча чексиз аламзадалик билан Ганяга қарапкан...— Хўп... оҳ!..

У ҳансирар, тили қалдираб зўрға айланарди. У беихтиёр меҳмонхонага қараб юрди, лекин остоидан ўтиб, Ниша Александровна билан Варяга кўзи тушди-ю, қаттиқ ҳаяжонда бўлишига қарамасдац, бирмунча хижолат чекиб тўхтаб қолди. Унинг орқасидан соядай эргашиб гирт маст Лебедев ўтди, кейин талаба йигит, забардаст жаноб, ҳаммага етти букилиб салом берган Залёжев ва охирида бақалоқ киши суқилишиб кириб бордилар. Ҳали ҳам хонимлар борлиги уларни бир оз тўхтатиб турар, афтидан, бу уларнинг қўлларини боғлаб қўйганди, албатта, бир бошлиб олгунча шундай, бир бошлиб, хурружга миниб олсаларми... Унда ҳеч қандай хонимлар халал бера олмасди.

— Ие? Сен ҳам шу ердамисан, князъ?— паришонхотирлик билан деди Рогожин князъ билан учрашиб қолганидан озгини ҳайратга тушиб.— Ҳалиям чоригинг ўзгармабди-да, э-эҳ!— хўрсиниб қўйди у шу заҳоти князни эсидан чиқариб, яна Наастасья Филипповнага тикиларкан, Наастасья Филипповна гўё оҳанрабо эди, ва шу оҳанрабо тобора уши ўз комига қаттиқроқ тортарди.

Наастасья Филипповна ҳам янги келган меҳмонларга ташвишланиб қизиқсипиб қараб қолганди.

Ниҳоят Ганяниң ҳуши ўзига келди.

— Лекин қызық бўлди-ку, бу нима гап ўзи?— деди у кирнб келувчиларга олайиб қааркан овозини кўтариб кўпроқ Рогожинга қаратат мурожаат қилгандай бўлиб.— Бу ер сизга отхона эмас, жаноблар, онам бор, синглим бор бу ерда...

— Кўриб турибмиз онанг билан синглингни,—тишининг орасидан гапирди Рогожин.

— Кўриниб турибди, она ҳамда сингил экани,— ялтоқланиб тасдиқлади Лебедев.

Муштумзўр жаноб фурсат келди деб ўйлади шекилли, нималарнидир тўнғиллай бошлади.

— Фарқи йўқ!— бирдан бақириб юборди Ганя,— аввало, бу ердан ҳамманг залга чиқларинг, ундан кейин, ўзи нима гап...

— Нима гап эмиш,вой сени!— газабланиб иршайди Рогожин ўрнидан қимир этмай,— Рогожинни танимадингми?

— Сиз билан учрашсам, бирон жойда учрашгандирман, аммо...

— Қаранг, бир жойда учрашганиши! Отамнинг икки юз сўм пулини мендан ютиб олганингга ҳали уч ой ҳам бўлгани йўқ, чол ўлиб кетди-ю, хабари бўлмай қолди; сен мени зўрлайдинг, Қниф бўлса гирромлик қилди. Танимаяпсанми? Ана, Птициннинг хабари бор! Э, нимасини айтаман, сенга уч сўлкавойни кўрсатсам, ҳозир агар киссамдан чиқарсам, сен Васильевский оролигача ўрмалаб борасан оламан деб,— сен мана шунақасан! Сенинг дилинг мана шунақа! Мен ҳозир ҳам сени пулга сотиб олгани келдим, бунақа этиқда келганимга қарама, оғайни, менинг пулим кўп, сени бутун ашқол-дашқолинг билан сотиб оламан... истасам, ҳаммангни сотиб оламан! Ҳаммасини сотиб оламан!— тобора қизишиб, кўпирис масталааст одамга ўхшаб борарди Рогожин.— Э-эҳ!— қичқирди у,— Наастасья Филипповна! Шафқат қилинг, ҳайдаманг, бир оғиз айтинг, унга тегяпсизми, йўқми?

Рогожин ҳамма нарсасини бой берган одам каби худди аллақандай ўз илоҳасига мурожаат қилаётгандай савол берди, у баайни ўлим жазосига ҳукм қилиниб, бошқа йўқотадиган ҳеч нарсаси қолмаган одамга ўхшарди. У юраги беҳад сиқилиб жавоб кутарди.

Наастасья Филипповна уни калака қилгандай кибр билан бошдан-оёқ назар солиб чиқди, бироқ Варя билан Нина Александровнага, ундан сўнг Ганяга бир қаради-ю, бирдан гапининг оҳангидарди.

— Ўнчалик эмас, сизга нима бўлди? Ундан кейин буни сўрашга сизнинг нима ҳақингиз бор?— жавоб берди у секин ва жиддий, бир озгира ҳайрон қолган киши бўлиб.

— Йўқми?! Йўқ!!—қичқириб юборди Рогожин хурсанд бўлганидан ўзини йўқотгудай жазавага тушиб,—ундай эмас экан-ку?! Булар бўлса менга... оҳ! Ҳ!.. Настасья Филипповна! Улар сизни Ганькага унаштирилган деб юришибди! Шунга-я? Қуракда турмайди-я бу гап? (Уларга шуни айтяпман!) Мен уни бор-йўғи юз сўмга сотиб оламан, унга минг сўм бераман, борингки, уч минг берай, нарироқ турсин, тўйни ҳам ташлаб, қаллиқни ҳам менга қолдириб қочади бу зангар. Шундайни, Ганька, аглаҳ! Уч мингни олиб қўя қолсанг бўлар эди! Мана сенга, мана! Сендан шунга тилхат олгани келувдим; айтдим-ку: сотиб оламан деб, сотиб оламан ҳам!

— Йўқол, бу ердан, сен гирт мастсан!— қичқирди дам қизариб, дам бўзарган Ганя.

Унинг бақирганига жавобан гала-ғовур кўтарилиди: Рогожининг тўдаси анчадан бери худди шуни кутиб тургандай эди. Лебедев боядан бери ҳадеб Рогожининг қулоғига алланималарнидир тинмай шивирламоқда эди.

— Рост айтасан, хизматчи!— жавоб қилди Рогожин,— рост айтасан, ароқхўр! Эҳ, нима бўлса бўлди! Настасья Филипповна!— телбаларча қичқирди унга қараб, ҳам юраги бетламай, ҳам бирдан ботирлиги тутиб,— мана ўн саккиз минг!— у шундай деб Настасья Филипповнанинг олдидаги стол устига оқ қоғозга белидан тизимча билан ўралган пулни тарсиллатиб қўйди,— мана! Ҳали... ҳали яна бўлади!

У кўнглидаги гапни айтишга журъат қилмади.

— Йў-йў-йў!— яна шипшиди унинг қулоғига Лебедев эс-хонаси чиқиб. У бунчалар катта пул ўртага қўйилганидан қўрқиб кетиб, камроқ-камроқ ошириб боришни маслаҳат бераётгани сезилиб турарди.

— Йўқ, оғайни, тўғри келмайди, нима деяётганингни ўзинг ҳам билмайсан... Сенинг гапингга кириб юрган мен ҳам аҳмоқ!— Настасья Филипповна ярқ этиб қараганини кўриб бирдан сесканиб кетиб, сергакланди Рогожин.— Э-эҳ! Гапингга кириб бекор қилдим,— қўшиб қўйди у қаттиқ пушаймон бўлиб.

Настасья Филипповна Рогожининг тескари бўлиб кетган юзига қараб туриб, бирдан кулиб юборди.

— Ӯн саккиз минг, менга-я? Галварснинг хомтама бўлганини қаранг!— қўшиб қўйди у оғир ботадиган беписандлик билан, сўнг кетмоқчидай бўлиб, дивандан турди. Ганя бўлаётган ҳангомани тин олмай қотиб кузатиб турарди.

— Унда қирқ минг, қирқ, ўн саккизмас!— бўкирди Рогожин:— Ванька Птицин билан Бискуп соат еттигача қирқ минг топиб берадиган бўлишди. Қирқ минг! Ҳаммасини бераман.

Ҳангома борган сайин хунуклашиб борар, лекин Настасья

Филипповна ҳамон хандон ташлаб кулар, кетмас, худди атай ҳангомани чўзгиси келаётганга ўхшарди. Нина Александровна билан Варя ҳам ўринларида туришди ва ишнинг оқибати нима бўлишини қўрқа-писа кута бошлиши; Варяниг кўзлари чўғ бўлиб ёнди, лекин Нина Александровнага буларнинг бари ёмон таъсир қилди; у қалтирас, худди ҳозир ҳушдан кетиб йиқиладигандек эди.

— Ундаи бўлса — юз! Шу бугуннинг ўзида юз минг бераман! Птицин, қутқар, фойданинг тагида қоладиган бўлдинг!

— Сен жинни бўпсан! — деб шивирлади бирдан Птицин тез келиб унинг қўлидан ушларкан, — сен маст бўлиб қолибсан, дўконга одам юборишади. Қаерда турибсан ўзи?

— Маст бўлиб алжийверади, — деб қўйди Наастасья Филипповна худди унинг қитигига теккандай бўлиб.

— Алжиётганим йўқ, рост! Кечқурун бўлади. Птицин, бир амаллаб юбор, фойданинг тагида қолгур, қанча десанг, ол, кечқурунга юз минг тайёр бўлсан; хафа қилмайман, мана кўрасан ҳали! — бирдан ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди Рогожин.

— Лекин бу ўзи нима бўляпти? — кутилмаганда пўписа қилиб бақирди аччиғи чиққан Ардалион Александрович Рогожинга яқинлашаркан. Шу пайтгача жим турган чолнинг бирдан дўқ уриб қолгани кулгили чиқди. Аллакимларнинг кулгиси эшитилди.

— Бу қай гўрдан чиқди? — кулиб юборди Рогожин. — Юр, қария, ичамиз!

— Бу пасткашлик-ку! — қичқирди Коля алам ва уятдай йигламоқдан бери бўлиб.

— Паҳотки ичинингизда биронта одам бўлмаса шу шармандини бу срдан чиқариб юборадиган! — чинқириб юборди бирдан Варя газабдан титраган ҳолда.

— Қараңг-а, мени шарманда эмишман! — писанд қилмай қувноқлик билан жавоб қайтарди Наастасья Филипповна. — Мен жинни уларни зиёфатга айтгани келиб ўтирибман! Мана, синглингиздан эшифтган гапим шу бўлди, Гаврила Ардалионович!

Ганя синглисйининг қилиғидан сўнг худди яшин ургандай бир неча сония серрайиб туриб қолди; лекин Наастасья Филипповнанинг бу сафар ростдан ҳам кетишга шайланганини кўриб, кутуряб кетганча синглисига ташланиб унинг қўлидан тутди.

— Нима қилиб қўйдинг? — деб қичқирди унга еб юборгудай бўлиб қараб. У бутунлай ўзини йўқотиб қўйган, нима қилишини билмасди.

— Нима қилдим? Қаёққа судраяпсан мени? У келиб уйинги оёқ ости қилди, онангни бекурмат қилди, шунинг учун узр сўрагин деяпсанми, эй, ярамас, насткаш? — қичқирди яна Варя баланд келиб, акасига тап тортмай қааркан.

Улар бир неча лаҳза шундай, бир-бирларига юзма-юз туриб қолдилар, Ганя ҳамон унинг қўлини қўйиб юбормасди. Варя қўлини бир тортди, бор кучи билан икки тортди, кучи етмади ва чидомасдан ўзини унубтиб акасининг юзига қараб тупурди.

— Бало әкан бу қиз! — қичқирди Настасья Филипповна. — Қойил, Птицин, сизни табриклайман!

Ганяning қўзлари тиниб кетди ва у нима қилаётганини ўзи билмай синглисими тарсакилаб урмоқчи бўлди. Шу туришда шапалоқ қизнинг нақ юзига тушарди. Лекин тўсатдан бошқа бир қўл Ганяning қўлидан тутди.

Князь ака-сингил орасига тушди.

— Бўлди-е, бас қилинг! — деди у қаттиқ туриб, лекин ўзининг бутун вужуди даф-дағ қалтирап эди.

— Э, қачонгача йўлимга тўғоноқ бўласан! — бўкирди Ганя синглисингин қўлини қўйиб юбориб, у ҳаддан ортиқ қутуриб кетиб, бўшаган қўли билан князга тарсаки тортиб юборди.

— Ох! — қўлларини қарсиллатиб бир-бирига урди Коля, — ох, худойим!

Ҳар ёқдан хитоблар эшитилди. Князь оқариб кетди. У Ганяning қўзларига ғалати, койинган назар билан тик қаради; лаблари титраб, нимадир демоқчи бўлди, улар алланечук тушуниб бўлмайдиган ва бутунилай ўринисиз табассумдан қийшайиб қолдилар.

— Майли, майли, мен... уни... барибир йўл қўймайман!.. — оҳиста сўзлади у ниҳоят, лекин бирдан чидомади, Ганяни қўйиб, юзини қўллари билан тўғди, бурчак томонга ўтди, деворга юзини ўгириб олганча йифламсираган овоз билан деди:

— О, ҳали қанча уялиб юрасиз бу қилингиздан!

Ганя ҳақиқатан адой тамом бўлган одамдай турарди. Коля чопиб бориб князни қучоқлаб ўпа бошлади, унинг кетидан Рогожин, Варя, Птицин, Нина Александровна, ҳамма, ҳатто қария Ардалион Александрович ҳам князни ўраб олишиди.

— Майли, майли! — деб ҳаммага пичирлаб жавоб қиларди князъ ҳамон ўша-ӯша ноўрин илжайган қўйи.

— Ҳали тавба қилади! — қичқирди Рогожин, — шундай... қўйдай ювош одамни (у бошқа сўз тополмади) ҳақорат қилганинг учун ҳали кўп пушмон бўласан, Ганька! Князъ, бўйингдан акаси, қўй уларни; тупур афтларига, кетамиз! Рогожин дарё одам, бир кўриб қўйи!

Настасья Филипповна ҳам, бир томони, Ганяниг қилиғидан, иккинчи ёғи, князниң жавобидан қатиқ ҳайратга тушди. У боя ўзини хандон-хушон, бир сўзлаб ўн куладиган қилиб кўрсатган ва бу унинг бўзарган, хаёл кезинган чеҳрасига сира ҳам ярашмаган, мана ҳозир эса уні янги бошқача бир ҳиссият тўлқинлантириб юборган, лекин буни нима учундир билдиргиси келмас, гёйе кулиги-кинояни юзидан қувишни истамас эди.

— Рост, унинг юзини қаердадир кўрганман! — деди у энди жиддий тортиб яна бояги гапини эслаб.

— Сиз уялмайсизми! Ахир сиз мана шундоқ одаммисиз. Наҳот шундай бўлса! — кутилмаганда бу аламли нидо князниң юрак-юрагидан отилиб чиқди.

Настасья Филипповна ҳайрон бўлди, кулимсиради, лекин табассуми билан алланиманидир яширгандай бўлиб, бир оз талмовсираган кўйи Ганяга қаради ва меҳмонхонадан чиқиб кета бошлади. Бироқ эшнинка етмасдан, бирдан орқасига қайтди. Нина Александровнанинг олдига тез-тез юриб келди, унинг қўлидан тутиб, лабларига босди.

— Мен ростдан ҳам унақа одам эмасман, у топди, — деб тез шивирлади ўт бўлиб ёнганча қип-қизариди кетиб, сўнг шу қадар шитоб билан чиқиб кетдики, ҳеч ким унинг нимага қайтганини фаҳмлаб улгуролмай қолди. Фақат унинг Нина Александровнага алланима деб шивирлагани ва, афтидан, қўлини ҳам ўпид қўйганини илғаб олдилар, холос. Лекин Варя ҳаммасини кўрди, ҳаммасини эшилди ва ҳайрон бўлганча кетидан қараб қолди.

Ганяниң ҳуши ўзига келди ва Настасья Филипповнани кузатиб қўйгани югурди, лекин у аллақачон чиқиб кетган эди. Уни зинада қувиб етди.

— Кузатманг! — деб қичқирди уига Настасья Филипповна.— Яхши қолинг кечгача. Албатта келинг, хўпми?

Ганя юрагига ғулғула тушганча ўйга ботиб орқасига қайтди; олдингисидан ҳам оғирроқ жумбоқ кўкрагидан зилдай юк бўлиб босиб тушганди. Бунинг устига княздан шамгинлиги... У шу қадар оғир ўйга чўмган эдики, ёнидан Рогожиннинг одамлари туртиб-суртиб ўтиб кетаётганларини ҳам англамасди, улар Рогожиннинг кетидан шошганча чиқиб бормоқда эдилар. Ҳаммалари овозларини баланд қўйиб нималарнидир гапиришарди. Рогожиннинг ўзи Птицин билан ёнма-ён борар ва унга ҳадеб ниманидир уқтирас, афтидан, зуд ишга ўҳшарди.

— Бой бердинг, Ганька! — деб қичқирди Рогожин унинг ёнидан ўтиб кета туриб.

Ганя уларнинг орқаларидан ҳавотирланиб қараб қолди.

Князь меҳмонхонадан чиқиб кетди ва ўз хонасига қамалиб олди. Шу заҳоти унинг олдига юпатгани юргилаб Қоля келди. Шўрлик бола энди ҳеч ундан ажралгиси келмаётганга ўхшарди.

— Кетганингиз ҳам яхши бўлди, — деди у, — энди у ерда ғалва тоза авжига минади, ҳар куни аҳволимиз шу, ҳамма жанжал Настасья Филипповнадан чиқади.

— Уйингизда кўп нарса йиғилиб, патос бойлаб қолибди, Қоля, — деди князъ.

— Ҳа, патос бойлаган. Бизни гапириб ўтирумаса ҳам бўлади. Ҳаммасига ўзимиз айбормиз. Мана менинг бир қалин дўстим бор, у ҳаммадан ҳам баҳтсиз. Истайсизми, мен, сизни таништириб қўяман!

— Жуда истайман. Ўртоғингизми?

— Ҳа, ўртоқдай бўлиб қолган. Мен сизга кейин ҳаммасини айтиб бераман... Настасья Филипповна жуда чиройли, а, сиз нима дейсиз? Мен уни ҳали кўрмаган эдим, жудаям кўргим келиб юрардим. Қўзим қамашиб кетди. Агар юрагида севги бўлса, мен Ганъкани кечирардим; нега энди у пул олади, мана шуниси чатоқ!

— Ҳа, менга акангиз унча маъқул бўлмади.

— Бўлмасам-чи! Сиз, тағин... биласизми мен гийбат гапларни жонимдан ҳам ёмон кўраман. Аллақандай бир аҳмоқ, ёки жинни, ёки абллаҳ қутуриб кетиб бировга тарсаки туширади-ю, кейин ўша одам бир умр бадном бўлиб юради, бу доғни фақат қон билан ювишдан бошқа иложи қолмайди, ёки тиз чўкиб тавба-тазарру қилишлари керак бўлади. Менимча, бу жуда бемаънилил ва бераҳмлик. Лермонтовнинг «Маскарад» драмаси шунинг асосига қурилган, — бўлмағур жуда, менимча. Яъни мен табиий эмас демоқчиман. Лекин бу асарини, у ахир, болалигига ёзган.

— Менга опангиз жуда ёқди.

— Ганъканинг башарасига боплаб тупурди-е. Довюрак Варька! Сиз эса бундай тупурмадингиз, лекин қўрққанингиздан эмас. Мана ўзи ҳам келиб қолди, ҳозир айтиб турувдик. Билувдим унинг келишини; камчилклари бўлсаем, лекин олижаноб қиз.

— Сенга бу ерда нима бор, — уришиб берди уни Варя, — жўна отамнинг олдига. Жонингизга тегиб кетгандир, князъ?

— Ундаймас, аксинча.

— Вой, катта-еў, уришгани уришган! Мана шуниси одамга ёқмайди. Айтганча, мен отам Рогожин билан кетса керак дев-

дим. Энди роса ачиниб ўтиргандир. Ростдан ҳам, қарай-чи, уининг ҳоли нима кечдийкин, — қўшиб қўйди Қоля чиқа туриб.

— Ҳудога шукур, ойимни обориб ётқизиб қўйдим, кейин бошқа ғалва қўзғалмади ҳайтовур. Ганя ўсал бўлиб, ўйланаб қолди. Ўланса арзиди. Адабини еди!. Мен сизга раҳмат айтгани ва бир нарсани сўрагани келдим, князъ. Сиз шу пайтгача Настасья Филипповнани кўрмаганмидингиз?

— Йўқ, кўрмаган эдим.

— Унда қандай қилиб кўзига тикилиб туриб сиз «ундай-массиз» деб айтдингиз? Яна топиб айтганга ўхшайсиз. Ҳақиқатан ҳам, эҳтимол унда эмасдир. Шундай бўлса ҳам, мен унга тушунмайман! Рост, келиб бир бизни ерга урмоқчи бўлган, бунга шубҳа йўқ. Мен авваллари ҳам у тўғрида кўп ғалати гапларни эшиганди. Лекин бизни таклиф қилгани келган бўлса, иега ойимга бунақа муомала қиласди? Птицин уни беш қўлдай билади, лекин бугун унга ҳеч тушунолмадим, дейди. Рогожин билан-чи? Агар ўзингини ҳурмат қиласанг, бундай гаплашмаслик керак, яна ўзингининг... Ойим сиздан жуда ташвишланяптилар.

— Ҳечқиси йўқ! — деди князъ ва қўлинни силтаб қўйди.

— Яна дарров гапнингизга кирди-я...

— Нима дедингиз?

— Сиз унга уят эмасми дедингиз, у бирдан бутунлай ўзгариб қолди. Уни ўзингизга жуда оғдириб олибсиз, князъ, — деб қўшиб қўйди пича кулимсираганча Варя.

Эшик очилиб, ҳеч кутилмаганда Ганя кириб келди.

У Варяни кўриб тисарилмади; бир зум остоноада турдий-да, бирдан князга дадил яқинлашди.

— Князъ, мен абллаҳлик қилдим, кечиринг мени, биродар, — деди у бирдан тўлиқиб кетиб. Унинг чеҳрасида дардли бир ифода пайдо бўлди. Князъ лол бўлиб қолганди, дарров жавоб бермади, — кечиринг мени, кечиринг мени! — юраги чидамай тақрорларди Ганя, — истайсизми, мен ҳозир қўлнингизни ўпаман!

Князъ ҳаддан ташқари ҳанг-манг бўлиб қолди ва индамай Ганяни иккала қўли билан қуchoқлаб олди. Иккови чин юракдан ўшишдилар.

— Мен сира, сира ўйламаган эдим сиз бунақадирсиз деб! — деди ишҳоят князъ базўр нафасини ростлаб.— Бу, сизнинг... қўлингиздан келмасдир деб ўйловдим.

— Узр сўрашми?.. Қаердан ҳам калламга келиб қолибди сизни телба деган фикр! Сиз бошқалар ҳеч қаҷон сезмайдиган нарсаларни ҳам сезасиз. Сиз билан гаплашиб олса ҳам бўлади, лекин... яххиси гапирмай қўя қолай!

— Мана яна кимдан узр сўрашингиз керак, — деди князъ Варяни кўрсатиб.

— Йўқ, булар бари менинг душманларим. Ишончингиз комил бўлсин, князъ, кўп уринганман: булар чин юракдан кечирмайдилар! — куюниб оғзидан чиқиб кетди Ганянинг ва у Варяга юзини ўгириб олди.

— Йўқ, кечираман! — деди бирдан Варя.

— Кечқурун Настасья Филипповнаникига ҳам борасанми?

— Бор десанг, бораман, лекин ўзинг ўйлаб кўр: менинг у ерга боришимнинг сира жўяли жойи қолмади-ку!

— У ахир, унақа эмас-ку. Кўрдингми унинг кўрсатган ҳунарларини! Найранг ҳаммаси! — Ганя газаб билан кулди.

— Ўзим ҳам билами унақа эмаслигини, ҳунарвонлигини, яна қандай ҳунарвон дегин? Бундан ташқари, ўзинг кўр, Ганя, у сени кимга чиқариб қўйга? Ойимнинг қўлини ўпган бўлса ҳам барибир. Майли, буларни ҳунарвонлик деб айти қолайлик, лекин барибир у сенинг устингдан кулди-ку! Худо ҳаққи, ака, бу етмиш беш мингга арзимайди! Сен ҳали олижаноб ҳиссиётларингни ўйқотиб бўлмагансан, шунинг учун айтиётирман буни. Ҳай, ака, ўзинг борма! Ҳой, кўзингга қара! Буларнинг оқибативой! — Варя шундай дея, ўпкасини босолмай хонадан тез чиқиб кетди...

— Улар нуқул шундай! — деди Ганя кулимсираб. — Буларнинг бари ўзимга ҳам маълум эканлигини наҳот улар билишмаса? Ахир мен улардан кўра кўпроқ биламан-ку.

Шундай деб, Ганя диванга ўтириди, афтидан, унинг андак гаплашгиси бор эди.

— Агар ўзингиз билсангиз, — деди князъ ботинқирамайроқ, — етмиш беш мингга арзимаслигини била туриб, яна қандоқ қилиб бошингизни бу азобга тиқяпсиз?

— Мен буни айтиётганим йўқ, — тўнгиллади Ганя, — ҳа-я, айтинг-чи, сиз нима деб ўйлайсиз, мен айнан сизнинг фикрингизни билмоқчиман: бу «казоб» етмиш беш мингга арзийдими ёки арзимайдими?

— Менимча, арзимайди.

— Бу маълум эди. Бундай уйланиш ҳам уят-а?

— Жуда уят.

— Ундай бўлса, билиб қўйинг, мен уйланяпман, энди албатта уйланаман. Ҳалигача иккиланиб турган эдим, энди бўлди! Гапирманг! Биламан, сиз нима демоқчисиз...

— Сиз ўйлаган нарсани айтмоқчи эмасман, мен ҳайрон бўляпман сизнинг бу қадар ишонч билан сўзлаётганингизга...

— Нимага? Қандай ишонч?

— Настасья Филипповна сўзсиз суратда сизга тегишига бунчалар ишонаётганингиз, иккинчидан, мабодо сизга теккан

тақдирда етмиғүй беш минг шундоқ оппа-осон чўнтақка тушади деб ўйлаётганингизни назарда тутяпман. Билъакс, мен албатта, кўп гаплардан бехабарман.

Ганя кінзъ томонга хийла энгашди.

— Албатта, сиз кўп нарсани билмайсиз,— деди у,— лекин нега энди шунча даҳмазани слкамга ортиб олар эканман?

— Назаримда, тез-тез шундай воқеалар рўй бериб туради: пул деб уйланишади-ю, лекин пул хотинда бўлади.

— Й-йўқ, бизда ундай бўлмайди... орада... орада яна бир гап бор...— деб гўлдиради Ганя хавотир ичидаги ўйга толиб.— Унинг жавобига келсақ, бунга энди заррача шубҳа йўқ,— қўшишча қилди у тезгина.— Сиз нимага асосланиб у менга йўқ дейди, деб ўйлайсиз?

— Мен шу кўрганларимдан бошқа ҳеч нарсани билмайман, ана, ҳозир Варвара Ардалоновна ҳам айтди...

— Э! Улар ўзлари шундай, оғизларига келганини вайсашибди. Рогожинни у тоза майна қилиди, инсоннинг бунга, мен фаҳмладим. Шундоқ кўришиб турди. Мен боя қўрқувдим, лекин энди менга равишан. Ёки эҳтимол, унинг ойимга, отамга, Варяга қилган муомаласини кўзда тутаётгандирисиз?

— Сизга ҳам.

— Балки, лекин бу хотинларнинг эскидан қолган ўч олиш одати, холос, бошқа ҳеч нарса эмас. Бу ўзи жуда жаҳли тез, бадгумон, инжиқ ва кибру ҳавоси баланд хотин. Худди амал тегмаган хизматчининг ўзи! У бир ўзини кўрсатиб қўймоқчи, уларни сариқ чақага олмаслигини намойиш қилиб кўрсатмоқчи... Жумладан, мени ҳам; рост, мен буни инкор қилмайман... Лекин барибир менга тегади. Сиз одам боласининг нафсеонияти қандай лўттибозликларга қодир эканлигини тасаввур ҳам қилмайсиз: у бирорининг ўйнани, мен инун биллиб туриб пулига қизиқиб уйланяниман, у мени шуннинг учун абллаҳ, насткани деб ҳисоблайди, билмайдики, бошқа бир одам бўлса бундан бешбаттар қилиб алдаб кетарди: слимдай ёпишиб олиб, тараққиёт ҳақида олди-қочди гаплар билан кўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб ташларди, хотинларнинг турли машмашаларидан вайсақилик қиласарди, алоҳа уни шу тариқа ипдай чўзилтириб қулогидан игна ўтқазиб оларди. Їмоқ-Фироғи баланд бу жинни хотинни (оппа-осон денг) «олижаноб қалби ва баҳтсиз қисмати» учун бағрига олаётганини айтиб, уни чиппа-чин ишонтириб қўярди, ўзи бўлса аслида унинг пули деб уйланган бўларди. Мен бунда хунук кўриняпман, чунки мен оҳанжама қилишни истамайман; лекин ўзи шундай қилиш керак экан. Унинг ўзи нима қиляпти? Ўзи ҳам шундоқ қилмаяптими? Хўш, шундай бўлгач, нега бунча лўттибозлик қиласади, менга бурнини кўтаради? Бўйнимни эгиб,

думимни ликиллатиб турганимда шундай қилмасди. Тағин ҳали кўрамиз!

— Наҳот уни илгари севган бўлсангиз?

— Бошида севгандим. Бўлди, етар шу... Шундай хотинлар борки, улар фақат ўйнашга ярайдилар, бошқа ҳеч нарсага. Бу билан у менинг ўйнашим бўлган демоқчи эмасман. Агар тек яшаса, мен ҳам тек яшайман; мабодо ғишава қиладиган бўлса, ўша заҳоти ташлаб кетаман, пулни эса чўнтакка ураман. Мен кулги бўлишни истамайман; ҳаммадан ҳам кулги бўлишни истамайман.

— Назаримда,— деди эҳтиётлик билан князь,— Настасья Филипповна ақлли хотинга ўхшайди. Шунча азоб-уқубатни кўрабила туриб, яна тузоққа тушиб ўтирармикин? Ахир, бошқа бир одамга тегиши ҳам мумкин эди-ку? Шунисига ҳайрон бўляпман.

— Гап худди ана шунда-да! Сиз ҳали ҳаммасини билмайсиз, князь... орада... бундан ташқари, у мени ўлардай яхши кўради, деб ишонади, қасам ичаман, биласизми, иннайкейин мен қаттиқ аминманки, у ҳам мени яхши кўради, ўз кўнглича, албатта, ҳалиги бир мақол бор-ку: ҳам хушлайман, ҳам муштлайман. У бир умр мени таптон йигит деб ҳисоблайди (унга балки худди шу керакдир) ва барибир ўзича яхши ҳам кўради, у ўзини шунга тайёрлаяпти, феъли ҳуйи шунаقا. У фавқулодда рус аёли, сизга айтсам; хўш, мен ҳам унга бир тухфа ҳозирлаб қўяман. Варя билан бўлган бояги ҳангомга кутимаганда бўлиб қолди, лекин у менинг фойдамга бўлди: у фидокор ва садоқатли эканлигимни ўз кўзи билан кўрди ва ишонди, уни деб бутун уруғларимдан ҳам воз кечиниш мумкинлигига амин бўлди. Ишончиғиз комил бўлсни, биз ҳам лақма-гўллардан эмасмиз. Айтганча, бу жуда сергап экан демаяпсизми? Мен, омон бўлгур князь, балки ростдан ҳам сизга ишониб чатоқ қилаётгандирман. Лекин сиздек олижаноб одамга биринчи марта дуч келишим, шунинг учун сизга осилиб олдим, «осилиб олдим» десам, буни тагин сўз ўйини қиласпти деб ўйламанг. Сиз ҳалигинга хафа бўлмайсиз, а? Мен икки йил ичиди балки биринчи марта чин юракдан дардлашяпман. Бу ерда ҳалол одамларни кундузи чироқ билан топиб бўлмайди; энг ҳалоли Птицин. Нима, кулгиниз қистаяптими дейман? Аблаҳ одамлар ҳалол одамларни яхши кўрадилар,—сиз буни бўйлмасмидингиз? Мен бўлсам, ахир... Айтгандай, менинг нимам аблаҳ, индаллосини айтинг ўзингиз? Йега ҳаммалари мени унга қўшиб аблаҳ деяверадилар? Биласизми, уларга ва унга қўшилиб мен ҳам ўзимни-ўзим аблаҳ деб атайман. Ана тубанлигу, мана тубзинлик!

— Мен сизни ҳеч қачон аблаҳ деб ҳисобламайман,— деди князь.— Боя мен сизни қабиҳ одам деб ўйловдим, қаранг, бир-

дан мен ажабланиб қолдим,— сабоқ бўлди менга: синамасдан сиртидан ўтма. Энди кўриб турибман: сизни қабиҳ деб бўлмайди, лекин жуда бузилган одам ҳисобига ҳам қўшиш мумкин эмас. Сиз, менимчча, кўп қатори энг одми одамсиз, яна бунинг устига жуда ҳам ожизсиз, бошқалардан ажралиб турадиган ерингиз ҳам йўқ.

Ганя ўзича заҳарханда қилиб қўйди, лекин индамади. Князъ тапи ёқмаганлигини кўрди, хижолат чекди ва жим бўлиб қолди.

— Отам сиздан пул сўрадими? — кутилмаганда сўради Ганя.

— Йўқ.

— Сўраса, берманг. Буни қаранг, туппа-тузук одам эди-я, эсимда бор. Яхши одамлар билан борди-келди қиласарди. Қанчалар тез тамом бўлишади бу ҳамма қариган бинойидай одамлар! Аҳвол андаккина ўзгардими, тамом, илгариги нарсалардан ҳеч нима қолмайди, юракда ўт тугайди, у илгари бундай ёлғончи эмасди, гапимга ишонинг: авваллари у шунчаки ҳаддан зиёда жўшқин одам эди,— мана энди нимага айланди! Албатта, май гуноҳкор. Биласизми, унинг маъшуқаси ҳам бор? Энди уни қуруқ ёлғончи дейишининг ўзи камлик қиласди. Ойимнинг бу қадар сабр-тоқатига ҳеч ақлим етмайди. У сизга Карс қандай қамал қилинганигини айтиб бергандир? Ёки унинг кулранг шатакчи оти қандай тилга кирганигини сўзлаб бермадими? У ҳатто шунгача ҳам боради.

Шунда бирдан Ганя қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди.

— Нега сиз менга бундай қарайпсиз? — сўради у княздан.

— Юрақдан кулганингизга қараб турибман. Яхши, ҳали болалардай қиқирлаб кула олар экансиз. Боя ярашгани кириб келдингиз ва «истасангиз, қўлингизни ўпид қўйман», дедингиз — болалар худди мана шунаقا қилиб ярашишади. Бундан чиқди, кўнглинигизда тоза нарсаларни тамомила йўқотиб қўймаган экансиз. Шунинг устига бирдан ўша зулмат ҳақида, анағи етмини беш минг ҳақида узуидан-узоқ сўзлаб кетдингиз. Ўост, буларнинг ҳаммаси сира бир-бировига қовушмаган, одам таажжуб қиласиган нарсалар.

— Бу билан нима демоқчисиз?

— Енгил-елни ўйлаб иш қилмаётганикинсиз, у ёқ-бу ёғини гизга қараб олсангиз бўлмасмикин аввало? Варвара Ардалионовна эҳтимол тўғри айтиётгандир?

— Э, яна ахлоқми! Бола эканлигимни ўзим ҳам биламан,— қизишиб гапни бўлди Ганя,— сиз билан шундай валақлаб ўтиришининг ўзи болалик. Мең, князъ, бу зулматга атай бораётганим йўқ,— деб давом этдий у орияти келиб оғриниган йигит кишидай бўлиб,— атай борсам, адашсам керак эди, чунки ҳали каллам ҳам, феъл-хуйим ҳам пишиқ-пухта эмас. Мен бу ишга

ҳавас, иштиёқ билан интиляпман, чунки зўр орзуларим бор. Мана сиз ўйлаётган бўлсангиз керак, бу етмиш беш мингни олади-ю, дарров карета сотиб олади деб. Й-йўқ, мен ўшандада уч йилдан бери кийиб юрган чопонимни эгнимдан қўймайман, клубдаги барча борди-келдиларимни йишишираман. Бизда ҳаммаси судхўрлар бўлса ҳам, лекин охиригача олиб борадигани кам, мен бўлсан охиригача олиб боришни истайман. Охиригача етказишда ҳамма гап! Птицин ўн етти яшар чоғида ҳам кўчада ётиб юрган эди. Пакки, пичоқлар сотарди, тийиндан бошлаганди; энди унинг сармояси олтмиш минг; ўлиб-тирилиб шунча пул йиғди. Мен ўлиб-тирилиб юрмоқчи эмасман, сармояни нақд чангалимга олмоқчиман; ўн беш йилдан сўнг: «Ана, Иволгин, яҳудийлар қироли», деб айтадиган бўлишади. Сиз менга боишқалардан ажралиб турадиган еринг йўқ, дедингиз. Ўзингиз ўйлаб кўринг, азизим князъ, бизнинг замонамиизда ва бизниаг қавмимиздан бўлган одамга сиз жўн кишисиз, заифсиз, қобилиятингиз йўқ, хашаки бир кимсасиз дейишдан кўра ҳам таҳқирлироқ парса йўқ бўлса керак. Сиз мени абллаҳ дедингиз, лекин тузукроқ, будли-шудли абллаҳ қаторига ҳам қўшмадингиз, биласизми, боя бунинг учун сизни ғажиб ташлагам келди! Сиз мени Епанчиндан ҳам ёмонроқ ҳақорат қилдингиз, у бўлса мени (одам ҳам шунчалар соддадил бўладими) хотинини ҳам ўртага солишдан тоймайдиган одам деб билади! Бу, биродар, аинчадан бери қитигимга тегиб юрибди, менга эса пул керак. Пул тоисам, билиб қўйниг, мен бутуший бонқаларга ўшшаган кишига айланаман. Пулининг қабоғати ва ярамаслиги шундаки, у ҳатто йўқ талантни бор қиласади. Дунё охир бўлгуича ҳам шундай қиласевради. Айтсангиз керак, булар бари болалар чўпчаги, ё нари борса, ашула деб,— нима қилибди, вақтим яна ҳам чоғроқ бўлади, иш эса барибир бажарилади. Охиригача олиб бораман ва чидайман. Rira bien qui giga le dernier!¹ Нега Епанчин мени бундай ранжитялти? Ёмонлигиданми? Ундей эмас, мен жуда ҳам арзимас одамман, бунинг учун. Хў-ўш, ҳали кейин... Билъаке, бас қилайлик, бўлди энди. Коля икки марта бурнини суқиб қараб кетди: у сизни овқатга чақиряпти. Мен ташқарига чиқаман. Баъзан олдингизга кириб турман. Бизникида сизга ёмон бўлмайди; энди сизни қариндошдай кўришади. Эҳтиёт бўлинг, айтиб қўйманг тағин. Менимча, сиз билан ё дўстлашиб кетамиз, ё душман бўлиб қоламиз. Сиз нима деб ўйлайсиз, князъ? Агар боя қўлингизни ўлганимда (чин кўнгилдан), кейинча шуни деб душман бўлиб қолармидим?

— Албатта бўлардингиз, фақат бир умр эмас, кейин чидол-

¹ Ҳаммадан сўнг кулганинг кулагиси чиройли! (Франц.)

масдингиз ва кечирган бўлардингиз,— деган қарорга келди князь бир оз ўйлаб ва сўнг қулиб юборди.

— Э-ҳа! Сиз билан ҳазиллашиб бўлмас әкан-ку. Шайтон чалсин, сиз шу ердаем жиндак заҳар томиздингиз-а. Яна ким билсин, балки сиз менга душмандирсиз? Дарвоқе, ха-ха-ха! Сўрайман деб унутибман: Настасья Филипповна сизга жудаям ёки қолганга ўхшайди-я ёки менга шундай туюлдимикин?

— Ҳа... ёқади.

— Севиб қолдингизми?

— Й-йўқ.

— Қизариб кетганини қаранг, жигардан уриб қўйибди-ку. Хўп, майли, майли, кулмайман; кўришгунча. Ҳа, биласизми, у ҳиммат-мурувватли хотин, ишонасизми бунга? Сиз уни анави Тоцкий билан яшайди деб ўйлайсизми? Йўқ-йўқ! У сувлар оқиб кетган. Боя сездингизми, у жудаям ўнғайсизланиб ўтириди, гоҳи хижолат чеккан пайтлари ҳам бўлди? Рост. Яна мана шундай хотинлар ўз ҳукмини ўтказишни яхши кўрадилар. Бўпти, яхши қолинг!

Ганечка бояги кирганига қараганда димоги чоғ бўлиб, сурбетлигига яна сурбетлик қўшилиб чиқиб кетди. Князъ ўн дақиқача қимир этмай, ўйга ботиб ўтириди.

Коля яна эшиқдан бошини суқди.

— Овқат егим йўқ, Коля; мен боя Епанчинларницида тўйиб нонушта қилган эдим.

Коля эшиқдан ичкарига кириб, князниңг қўлига хат тутқизди. Букланган, муҳрланган хат генералдан эди. Колянинг башрасидан бу хатни олиб келиш унга қанчалар оғир бўлганлигини сезини мумкин эди. Князъ ўқиди, ўрнидан турди, шляпасини қўлига олди.

— Икки қадам йўл,— деди хижолат тортиб Коля.— У ерда ҳозир шинша устида ўтирибди. Қандай қилиб у ердагилардан ичикилик олади, ақлни стмайди? Князъ, азизим, сизга хат олиб келганилигини ўйдагиларга айта кўрманг, барака топинг! Минг марта ўзимга айтаман, хат олиб бормайман деб, яна бўлмайди, ачиниб кетаман: яна бундан, илтимос, истиҳола қилиб ўтириманг. Унга кўп эмас, озгина танга-чақа берсангиз, етади.

— Коля, мен ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим; мен отанизни кўришим керак... бир иш бор... Юринг бўлмаса...

XII

Коля князни Литейнаяга етмасдан берироқдаги пастки қаватда жойлашган кафе-билиардхонага бошлаб борди, у ерга тўғри кўчадан кириб бориларди. Шу ерда ўнг томонда, бурчак-

да, алоҳида бўлмада қадрдон эски мижоз тариқасида Ардалион Александрович қўр тўккан, унинг олдида столча устида шиша, қўлида эса ростдан ҳам «Indépendance Belge» бор. У князини кутарди; унга кўзи тушгани ҳамон газетани бир чеккага қўйиб, қизишиб узундан-узоқ изоҳ бера кетди, дарвоҷе, князь бу гаплардан деярли ҳеч нима тушунмади, чунки генерал анча тайёр бўлиб қолганди.

— Ун сўмлигим йўқ,— унинг гапини бўлди князь,— лекин мана йигирма беш сўмлик, майдалаб, менга ўн бешини қайтариб беринг, чунки чўнтағимда бошқа пулим йўқ.

— О, имонингиз комил бўлсин, мен дарҳол...

— Бундан ташқари, генерал, сиздан бир илтимосим бор эди. Сиз ҳеч Настасья Филипповнаникига борганимисиз?

— Менми? Мен бормабманми? Шу гапни менга айтапсизми? Бир неча марта, бўталофим, бир неча марта! — қичқирди генерал жуда ўзига бино қўйиб ҳам киноя қилиш иштиёқида.— Бироқ бўлмади, ўзимни тўхтатдим, чунки шармандали ишларга бош қўшмоқликни истамайман. Ўзингиз ҳам кўрдингиз, эрталаб ўзингиз гувоҳ бўлдингиз: мен ота нима қилиши керак бўлса барини адо этдим,— бунинг устига мен ювощ ва бағри кенг отаман; мана энди саҳнага бошқа бир ота чиқажак, ана ўшандা — кўрамиз, қараймиз: хизматини ўринлатган эски жангчи фитналарни очиб ташлайдими, ёхуд шарми йўқ қоқигул эзгу хонадонга қадам ранжида қилиб кириб келадими.

— Мен сиздан худди шуни илтимос қилмоқчидим, сиз уни танийисиз, менинг кечқурун Настасья Филипповнанинг уйига олиб борсангиз девдим? Бугун бормасам сира иложи йўқ; ишим бор; лекин қандай кириб боришими билмай турибман. Мени боя танишириб қўйишиди, лекин барибир таклиф қилишгани йўқ; бугун у ақиқа зиёфат беряпти. Бильъакс, айрим одобахлоқ қоидаларига риоя қилиб ўтирасликка ҳам тайёрман, майли, мени калака қилиша қолсин, лекин қандай бўлмасин, кирсам бас.

— Худди айни, айни кўнглимдаги гапни айтдингиз, менинг навқирои дўстим,— хитоб қилди генерал тантанавор,— мен сизни ушбу майда-чўйда боисидан чақирирганим йўқ эди! — давом этди у орада пулни олиб чўнтағига уаркан,— мен сизни айни шу нарсага, яъни Настасья Филипповнаникига, ёки тўғрироғи, Настасья Филипповна устига шерик бўлиб юриш қиласмиз, деб таклиф қиласман! Генерал Иволгин ва князь Мишкин! Кўзлари ўйнаб кетади унинг! Мен ҳам ақиқа баҳонасида ўз оталик хоҳишими баён этаман,— бевосита эмас, билвосита айтаман, лекин бевосита айтилгандай бўлади. Ушанда Ганя ўзи бир фикрга келиб қолар; хизматни ўринлатиб қўйган

бтасими ва... нима десамикин... ва ҳоказо, ёхуд... Аммо нима бўлса бўлди! Сизнинг ғоянгиз ғоятда самарадор. Соат тўқиз-да жўнаймиз, ҳали вақтимиз бор.

— У қаерда туради?

— Бу ердан узоқ: Большой театрнинг ёнида, Митовцева-нинг уйида, майдоннинг шундай ўзида, бельэтажда... Одам кўп йиғилмайди, отига ақиқа, эрта тарқалишади...

Аллақачон кеч тушганди; князъ ҳамон генералға қулоқ солиб уни кутиб ўтиради, генерал латифа кетидан латифа бошлар, лекин биронтасини охирига етказмас эди. Князъ келгандан кейин у янги шиша чақирди, уни бир соатларда ичиб битирди, кейин яна сўради, бунисини ҳам тугатди. Бу орада, генерал ўзининг бутун бошидан ўтганларни сўйлаб берди ҳисоби. Ниҳоят князъ ўрнидан турди, бошқа кутолмайман, деди. Генерал шишанинг тагини ҳам ичиб тугатди-да, ўрнидан туриб, ташқарига йўл олди, у оёқда туролмайдиган даражага етганди. Князъ нима қилишини билмасди. У қандай қилиб унинг гапига лаққа тушиб ўтирганига ҳеч тушунолмасди; Аслида ҳеч қаочон бирорвга ишоп-ишончини топшириб қўймасди; у Наастасья Филипповна ҳузурига қандай қилиб бўлмасин, жиндай тўполон чиқса ҳам генералнинг ёрдамида кирмоқчи эди, лекин ҳаддан ташқари жанжал-суронга унинг тоқати йўқ: генерал эса фирт маст бўлиб қолган, оғзидан боди кириб шоди чиқар, тинмай валдирап, юраги тўлиб, тўлқинланиб кетар, ингламсиради. Гап тинимсиз суратда хонадон аъзоларининг ношудлиги туфайли ҳамма нарсанинг барбод бўлаётганлиги ва ниҳоят энди бунга чек қўйиш зарурлиги устида борарди. Улар алоҳа Литсийаяга чиқдилар. Эрувгарчилик ҳамон авжиди эди; кўчаларда ҳоргии, илиқ, чириган шамол чийиллар, соябон аравалар лойда чилиллаб борар, йўртоқ ва қирчанги отларининг тақалари тош йўлларда тақа-туқлаб садо чиқарарди. Йўлкаларни нам босган, похуш пиёда йўловчилар тўдатуда бўлиб юришарди. Мастлар кўзга ташланарди.

— Бу чарогон бельэтажларни кўряпсизми,— дерди генерал,— бу ерларда нуқул менинг дўстларим истиқомат қилишади. Мен, мен бўлсам, улар ичиди энг хизматини ўринлатган ва энг азият чеккан бир одам Большой театрга қараб пойи инёда судралиб кетяпман, яна ҳалигиндай хотиннинг уйига! Кўкрагига қадалган ўн учта ўқнинг азобини чекаётган киши... нима, ишонмайсизми? Ваҳоланки, ёлғиз мени деб Пирогов Нарижга телеграф орқали мурожаат қилди ва қамалдаги Севастополни вақтинча ташлаб чиқди, парижлик гофмедик Нелатон илм-фан йўлида рухсатнома олиб мени кўриш учун қамалдаги Севастополга тўғри кириб борди. Бундан энг олий

бошлиқларнинг ҳам хабарлари бор, «Э, бу анави Иволгин эмасми, кўкрагида ўн учта ўқи бор!..» Мана шундай деб айтишади! Манави уйни кўряпсизми, князъ? Бу ерда бельэтажда эски дўстим генерал Соколович турди, жуда болажон, олижаноб соҳиби хонадон. Мана шу уй ва бундан ташқари Невскийда уч хонадон, Морскойда икки хонадон — ҳали ҳам шулар билан борди-келди қилиб турдиган, яъни шахсан ўзим танийдиган хонадонларни айтдиган. Нина Александровна аллақачон тақдирга тан бериди қўйган. Мен эсам ҳали-ҳамон эслаб турдиган... яъни собиқ ёр-дўстларим ҳамда қўл остида ишлаган ва ҳанузгача мендан жонларини ҳам аямайдиган кишиларнинг маърифатин даврасида ҳордиқ чиқараман. Ушбу генерал Соколович (дарвоқе, унинг кирмаганинга ҳам ича замонилар бўлиб кетди-я, Анна Федоровнани ҳам кўрганим йўқ...) биласизми, қадроним князъ, ўзинг меҳмон кутмаганингдан кейин беихтиёр қандайдир бошқаларникоига ҳам бормай қўясан. Вахоланки... ҳм... сиз ишонмаётганга ўхшайсиз... Дарвоқе, энг сара дўстим, болаликдаги ўртоғимнинг ўғлини бу ноёб оиласиий хонадон билан нега таништирмаслигим керак экан? Генерал Иволгин ва князъ Мишкин! Сиз ҳайратангиз бир қизни кўрасиз, бир эмас, иккита, ҳатто учтасини кўрасиз, улар пойтахт ҳамда жамиятнинг гуллари: гўзаллик, маърифат, оқим... аёллар масаласи, шеър — булар барни баҳтили бир тарзда омихта бўлиб кетган, бунга ҳали уларнинг ҳар бири учун ажратилган кам деганида саксон минг сўм, соф пул билди қалини қўшимай ҳам қўя қолайлик, бироқ соф пул ҳар қанча аёллар масаласи ва ижтимоий масалалар бўлган тақдирда ҳам тениш чиқмайди, албатта... бир сўз билан айтганда, мен сизни таништирмасам, сира, сира бўлмайди, шундай қилишим шарт. Генерал Иволгин ва князъ Мишкин!

— Ҳозир-а? Шу топдами? Унутмадингизми? — деб кўрди князъ.

— Ҳеч, ҳеч унугтаним йўқ, кетдик! Бу ёқقا, мана шу улуғвор зинага қадам ташланг. Ҳайронман, бу швейцар кўринмайди, бироқ... байрам, швейцар байрам қилияпти. Ҳалиям бу ароқхўрни ҳайдаб юборишмапти. Соколович деганимиз ўзининг бутун баҳтиёр турмуши ва амал-эътибори билан менинг олдимда қарздор, мен қилганман, бошқа ҳеч ким, бироқ... мана етиб келдик.

Князъ бу ташрифга энди эътироз билдирилмай қўйди, у генералнинг ғашига тегмаслик учун чурқ этмай эргашиб борарди, у барibir охирида генерал Соколович ҳам, унинг хонадони ҳам сароб бўлиб чиқади, улардан ном-нишон ҳам топилмайди, шундан сўнг бемалол зинадан қайтиб тушамиз, деб умид қи-

ларди. Лекин борган сари умиди узилиб юраги зириллай бошлади: генерал бу ерда чиндан танишлари бор одамдай бошлаб борар ва дам сайин гап орасига уларнинг ҳаёти, туриш-турмушига оид тафсилотларни қўшиб-чатиб улаб кетар, буларнинг ҳаммасини гоятда аниқ-таниқ қилиб сўйларди. Ниҳоят, улар бельэтажга кўтарилишиб, бадавлат бир эшик рўпарасида тўхташиб, генерал эшик қўнғироғини чалиш учун қўл юборганда, князъ бутунлай қочиб қолмоқчи бўлди; лекин фалати бир нарсага кўзи тушиб тўхтаб қолди.

— Сиз адашибсиз, генерал,— деди у,— эшикка Кулаков деб ёсиб қўйилган, сиз эса Соколович дейсиз.

— Кулаков... Кулаковнинг ҳеч аҳамияти йўқ. Соколович нинг уйи ва мен Соколовичнинг қўнғироғини чалипман; бoshимга ураманми Кулаковни... Мана очишлипи...

Эшик ҳақиқатан очилди. Хизматчи бошини чиқариб, «тўра уйда йўқлар», деди.

— Аттанг, аттанг, аксига олганини қаранг!— қаттиқ афсусланганча бир неча маротаба қайтарди Ардалион Александрович,— айтиб қўярсанз, азизим, генерал Иволгин билан князъ Мишкин лутфани ҳурматларини изҳор этмоқлик тилагида ташриф буюрган эдилар, ва багоят таассуф ичиди...

Шу пайт уй ичидан очиқ турган эшикка яна аллаким мўралади, қирқ ёшлардаги қорамтири кўйлак кийган бир хоним афтидан оқсоч ва ё эҳтимол тарбиячи эди. У генерал Иволгин ва князъ Мишкиннинг отини эшишиб ишонқирамай, қизиқиб яқинлашди.

— Марья Александровна уйда йўқ эдилар,— деди у айниқса генералга кўпроқ тикилиб,— ойимқиз Александра Михайловна билан бирга бувиларникига кетган эдилар.

— Ис, Александра Михайловна ҳам кетувдиларми, ё раббим, жуда чатоқ бўлди-ку! Буни қарангни, хоним афанди, доним менинг ишим шундай юришмайди! Камицининг салом ва таъзимларимни у кишига етказишингизни илтижо қиласман, Александра Михайловнага бўлса, айтингким, гўзал хотира-ларидан чиқармасинларким... хуллас, пайшанба оқшомида Шопен балладаларини тинглаб ўтириб ўзларига нима тилак тилаган бўлсалар, мен ҳам чин дилдан уларга шуни тилаб қиласман; эслари дадир ҳойнаҳой... Самимий тилакларим! Генерал Иволгин ва князъ Мишкин!

— Айтаман,— деди таъзим билан анча ийиган хоним афанди.

Зинадан тушиб борар эканлар, генерал ҳамон кўпирини қўймас, улар уйда йўқлигидан, князнинг шундай мафтункор одамлар билан танишолмай қолганидан тинимсиз афсусланар эди.

— Биласизми, азизим, менинг қалбим бирмунча шоир қалбига ўхшайди, сиз буни сезгандирсиз? Ҳа, дарвоқе,... дарвоқе, биз чамамда бошқа бир ерга борганга ўхшаб қолдик,— деб қолди сира кутилмаганда,— энди эсимга тушди, Соколовичлар бошқа уйда туришади ва ҳаттоқи ҳозир Москвада шекилли. Ҳа, мен бир оз адашибман, лекин бу... зараги йўқ.

— Мен фақат бир нарсани билмоқчиман,— маъюсланиб деди князь,— сизга ишониб ўтирасдан бир ўзим кетаверишим керакми, йўқми?

— Ўтирасдан? Ишониб? Бир ўзим? Нега ундаи деяпсиз, бу оламшумул ишишимиздан мақсад хонадонимизнинг бутун тақдирини ҳал қилиш эмасми, ахир? Бироқ, ёш дўстим, сиз ҳали Иволгинни яхши билмас экансиз. Ким «Иволгин» деса, демак «қоя» дегани бўлади: қояга қандай суюнсанг, Иволгинга ҳам шундай суюн, мана шундай деб айтардилар мен биринчи марта хизмат қилган эскадронда. Мен фақат бир лаҳзага бир уйга кириб чиқсам бўлди, у ерда менинг жону дилим истироҳат қиласди, шунча синовли йиллар ичидаги ташвиш чекачека...

— Сиз уйга кирмоқчимисиз?

— Йўқ! Мен... капитан ойим Терентьеванинг олдига, илгари қўл остимда ишлаган, ҳатто ўз дўстим... капитан Терентьевнинг беваси... бева ойимнинг олдига келсам, руҳим кўтарилади, турмушда, онлада орттиргани қайғу-ҳасратларимни шу ерга келиб тўкаман... Бугун эса айлан оғир маънавий юкни ортиб олганлигим боис... мен...

-- Менинчча, шусиз ҳам роса тентаклик қилганга ўхшайман,— деб тўнгиллади князь,— сизни боя бекор ташвишга қўйибман. Бунинг устига сиз энди... Хайр!

— Бироқ мен, бироқ мен сизни бундоқ қўйиб юборолмайман-ку, ёш дўстим!— туриб олди генерал.— Бева, бекач, онахон, юрак қилларимни чертиб жонимни ларзага солади, унинг шевалари вужудимда акс садо беради. Унинг олдига беш лаҳзага кириб чиқамиз, ўз уйимдай бўлиб қолган, шу ерда яшайман десам ҳам бўлади, ювиниб олай, сал ўзимни тузатай, андак зарурат, а, сўнг извош олиб Большой театрга қараб жўнаймиз. Менга ишонинг, шу оқшом жуда менга зарурсиз, ёрдамингизга муҳтожман... Мана, мана шу уйда, биз келдик... А, Коля, сен ҳам шу ердамисан? Нима, Марфа Борисовна уйдами, ёки ўзинг энди келдингми?

— О, йўқ,— жавоб берди улар билан уй дарвозасида тўқиашган Коля,— анча бўлди келганимга, Ипполитнинг олдида эдим, мазаси йўқ, эрталаб ётган экан. Мен қарта олгани дўконга тушувдим. Марфа Борисовна сизни кутяпти. Фақат, ота-

жон, ўх, оббо сиз-еў!..— деди Коля генералнинг юриш-туришига разм солиб қараб.— Бўпти, майли, юринг!

Коля билан учрашиб қолганларидан сўнг князъ генерал билан Марфа Борисовнанинг олдига бир лаҳзада бўлсин кириб чиқадиган бўлди. Князга Коля керак эди; у нима бўлмасин генерални ташлаб кетишга қарор қилди ва боя унга бунчалар ишониб ўтиргани учун ўзини тоза койиди. Орқа томондаги эшикдан тўртничи қаватга узоқ кўтарилиши.

— Князни таништиromoқчимисиз?— сўради Коля йўлда.

— Ҳа, ошна, таништиromoқчиман, генерал Иволгин ва князъ Мишкин, бироқ нима... қандай... Марфа Борисовна...

— Биласизми, отажон, бормасангиз яхши эди! Ейди! Учкундан бери қорангизни кўрсатмайсиз, у бўлса пул кутяпти. Нега унга пул ваъда қилувдингиз? Доим шунақасиз! Энди ўзингиздан кўринг.

Тўртничи қаватда пастаккина эшик қаршисида тўхташди. Генералнинг, афтидан, юраги бетламас, князни олдинга ўтказишга урниарди.

— Мен бўлсан, шу ерда қоламан,— фўлдиради у,— мен антиқа бир иш қилмоқчиман...

Коля биринчи бўлиб кирди. Аллақандай ўзини тоза бўяб-бежаган, оёғида туфли, эгнида олди очиқ тугмасиз кофта, соchlарини ўрим қилиб ташлаган, қирқ ёшлардаги хоним эшикдан бошини чиқариб қаради-ю, генералнинг антиқа ишидан асар ҳам қолмади. Хоним уни кўргани замон чинқириб юборди.

— Мана у, пасткаш ва писмиқ одам, юрагим сезган эди-я!

— Кирайлик, ўзи шунаقا,— минфирилади генерал князга ҳамон ҳеч нарса бўлмагандай маъсум илжайиб.

Лекин ундан әмасди. Улар настак, қоронги даҳлиздан ўтиб, олтига кажава стул ва қарта ўйини учун мосланган мовут ёнилган иккита стол қўйилган торроқ залга киргандаридан сўнг бесак дарҳол ясама йигламсираган, одатий товуши билан иона қила кетди:

— Уялмайсанми, уялмайсанми, ҳей ваҳший, ҳей золим, ўйимни вайрон қилдинг, ваҳший ва баттол! Хонавайрон қилдинг мени, таладинг, сиқиб сувимни ичдинг, тағин нолиганинг ортиқча! Қачонгача бу зулмларингга чидайман, ҳой бети йўқ, субути йўқ инсон!

— Марфа Борисовна! Марфа Борисовна! Бу... князъ Мишкини. Генерал Иволгин ва князъ Мишкин,— минфириларди титраб-қалтираган, эсанкираб қолган генерал.

— Ишонасизми,— бирдан князга мурожаат қилиб деди бесак,— ишонасизми, бу уяти йўқ одамнинг етим болаларимга

и чи ачимади! Ҳаммасини талади, ҳаммасини ташмалади, ҳаммасини сотди, гаровга қўйди. Ҳеч нарса қолмади. Мен сенинг тилхатларингни бошимга ураманми, ҳой имонсиз тулки? Жавоб бер менга, айёр, жавоб бер менга, ҳой, юҳо, очофат; нима, нима билан тўйдирман бу етим болаларниң қорнини? Қўринг, яна маст бўлиб келади, оёғида ҳам туролмайди... Худога нима ёзиглигим бор экан менинг, айт, жавоб бер, эй, разил ва жирканч, илонининг ёфини ялаган, жавоб бер деяпман?

Бироқ генералнинг жавоб беришга ҳоли қолмаганди.

— Марфа Борисовна, йигирма беш сўм... топган-тутганим шу. Олижаноб дўстимнинг кўмаги, князъ! Мен омонсиз адашим! Ҳаёт... шундай экан... Энди эса... кечиринг, мадорим қолмади,— давом этди генерал хонанинг ўртасида турганча тўрт томонга энгашиб,— мадорим йўқ, кечиринг! Леночка! Ёстиқ... болажон!

Саккиз яшар қизча Леночка чопқиллаб бориб ёстиқ олиб келди ва клеёнка қолланган, қаттиқ титилиб кетган диванга қўйди. Генерал диванга ўтириди, ўзини кўп гапларга ҷоғлади, лекин диванга ётиши билан шу заҳоти ёнига оғиб тушди, деворга ўгирилиб олди ва мириқиб уйқуга кетди. Фам-ғуссага ботган Марфа Борисовна князга стул кўрсатиб илтифот билан ўтиришга таклиф қилди, ўзи унинг рўпарасинга ўтириди, қўлини ўнг юзига тираб олди ва князга кўзини тикканча индамай хўрсина бошлади. Учала болакай,— икки қизча билан бир ўғил бола, булар ичида каттаси Леночка эди,— столни қўршаб олиниди, учовлари ҳам қўлчаларини стол устига қўйнишиди ва ҳар учовлари князни диққат билан кўздан кечиришга тушдилар. Бошиқа бир хонадан Коля чиқиб келди.

— Мен бу ерда сизни учратганимдан жуда хурсандман, Коля,— деди унга қараб князъ,— сиз менга ёрдам беролмас-минкинсиз?! Мен албатта Настасья Филипповнаникига боришим керак. Мен боя Ардалион Александровичдан сўровдим, лекин у ухлаб қолди. Мени олиб бориб қўйинг, мен на йўлни, на кўчани биламан. Дарвоқе, қаердалигини биламан. Большой театр ёнида. Митовцованинг уйин.

— Настасья Филипповна? Э, у ҳеч қачон Большой театр томонда турган эмас, отам эса ҳеч қачон уникига бормаган, агар сизга айтсан; ундан бир нарса кутиб хомтама бўлибсиз. Настасья Филипповна Владимирский яқинида, Беш Бурчак олдила туради, бу ердан анча яқин. Ҳозир борасизми? Соат тўқиз ярим бўлди. Марҳамат, сизни кузатиб қўяман.

Князъ билан Коля дарров кўчага чиқдилар. Эвоҳ! Князнинг извошга ҳам пули йўқ эди, пиёда боришга тўғри келди.

— Мен сизни Ипполит билан таништирмоқчи эдим,— деди

Коля,— у мана шу ёқавалангар хоним афандининг тўнғит ўғли, бошқа хонада эди боя, тоби йўқ, бугун куни бўйи ётди. Лекин у жуда ғалати; ёмон жizzаки, салга хафа бўлаверади, ҳалиги аҳволда сиздан оғриниб қоладими, деб ўйловдим, шунақа бир пайтда келдингиз... Мен ҳар ҳолда унчалик оғринмайман, чунки менинг отам, унинг эса онаси, бунинг ҳар ҳолда фарқи бор, чунки бундай вазиятда эркак кишини айбситмайдилар. Айтгандай, бу ҳолда бир жинснинг иккинчи жинс устидан устунлиги ҳақидаги мулоҳазалар хурофот. Ипполит ўзи зўр бола, лекин у баъзан хурофий фикрларнинг қули бўлиб юради.

— Сиз уни сил дедингизми?

— Ҳа, шундай шекилли, тезроқ ўлгани яхшийди. Унинг ўрнида бўлганимда ўлишни хоҳлардим. У кичкина укаларига ачинади, болакайларга. Қанийди агар иложи бўлганда, пул топганимизда, у билан бирга алоҳида уй ижара олардик ва оиласдан бош олиб чиқиб кетардим. Бизнинг орзумиз шу. Биласизми, унга боя сизнинг бошингиздан кечган воқеани айтиб берувдим, унинг жуда жаҳли чиқиб кетди, тарсаки еган одам индамай кетса, дуэлга чақирмаса, у пасткаш киши, деди. Ҳар ҳолда, у жудаям жizzаки, серзарда бўлиб қолган, яна у билан баҳслашмай қўйдим. Демак, шундай денг, Настасья Филипповна сизни дарров уйига таклиф ҳам қилибди-да?

— Ҳамма гап шунда, мени таклиф қилмаган.

— Үнда қандай боряпсиз?— хитоб қилди Коля ва ҳатто юрган жойида, йўлка ўртасида тўхтаб қолди,— бу... бундай кийимда-я, у ақиқа қиляпти шекилли?

— Ўзим ҳам билмайман қайси юз билан кириб бораман. Кел, десалар, яхши, кет — десалар, демак, тамом. Кийим дейсиз — кийимни нима қилиб бўларди энди?

— Нима, ишнингиз борми? Еки «киборлар жамияти»да шунчаки фақат pour passer le tempsми?¹

— Йўқ, мен, шундай... яъни мен иш билан... буни ифодалаб беришим қийин, аммо...

— Бўлти, қандай иш бўлса ҳам бу сизнинг ихтиёрингиз, менга сизнинг у ерга, қоқигуллар, генераллар, судхўрларнинг мафтункор жамияти ичига тамагирлик қилиб бормаётганлигинги ҳаммадан ҳам муҳимдир. Агар бошқача бўлса, кечиринг, киязъ, мен сиздан кулган, сизни ёмон кўриб қолган бўлардим. Бу ерда ҳалол одамлар ҳаддан ташқари оз, ҳатто ҳурматга лойиқ одамни тополмайсан. Ноилож баланддан қарайсан, улар эса ҳаммалари ҳурмат талаб қиладилар, ҳаммадан ҳам Варя.

¹ Вақт ўтказиш учун (франц.).

Эътибор бердингизми, князь, бизнинг асримизда ҳамма фирибгар бўлиб кетди! Яна айнан бизда, Россияда, бизнинг суюкли ватанимизда шундай, яна қандай қилиб бундай бўлиб қолган— тушунмайман. Ҳеч қимирлатиб бўлмайдиганга ўхшаб кўринган эди, энди нима бўлди? Ҳамманинг оғзида шу гап, ҳамма ерда шуни ёзишади. Фош қилишади. Бизда ҳамма фош қилади. Ота-оналар ўзлари биринчи бўлиб орқага чекинишади ва ўзларининг илгариги ахлоқларидан уялиб юришади. Ана, Москвада отаси боласига пул топиш учун ҳеч нарсадан қайтмаслик керак, деб ўргатибди. Матбуотда ёзишди. Менинг генералимни кўринг. У нима деган одам бўлди энди? Яна биласизми, нима, назаримда, менинг генералим вижданли одам; худо ҳаққи, рост! Ҳаммасига бошбошдоқлик билан вино айбор. Худо ҳаққи, рост! Юрагим ачиди, мен фақат буни айтишга қўрқаман, гапирсам, ҳамма кулади; худо ҳаққи, ачинаман. Ўша ақлли деганлари ким бўлибди жуда? Ҳаммаси — судхўр, биттаси қолмай ҳаммаси судхўр! Ипполит судхўрликни оқлайди, шундай бўлиши керак, дейди, иқтисодий силжишлар, аллақандай кўтарилиш ва тушишлар, қуриб кетсин, у жудаям ғашимни келтирди бу гаплари билан, лекин ҳозир у ёмон дарғазаб. Ўзингиз ўйлаб кўринг, унинг онаси, капитандан бева қолган бир хотин, генералдан пул ундириб, яна унинг ўзига кўпайтириб олиш шарти билан қарз беради; қандай қабоҷат! Биласизми, ойим, яъни менинг ойим, Ниша Александровна, генерал ойим, Ипполита пул, кийим-кечак, майдо-чўйда билан ёрдам қилиб туради, ҳатто Ипполит баҳона анави чурвақаларга ҳам бир оз қўмаклашиади, чунки болалар қаровсиз қолган, Варя ҳам ёрдам беради.

— Ана кўрдингизми, сиз бўлсангиз, вижданли ва кучли одамлар йўқ, ҳамма судхўр бўлиб кетган, деб юрибсиз: ана, сизнинг ойингиз билан Варяга ўхшаган зўр одамлар ҳам бор экан-ку. Ахир мана шундай бир аҳволда ёрдам беришликинг ўзи бўладими, юракда ўт борлигидан дарак бермайдими бу?

— Варъка ойимдан орқада қолмаслик, ўз иззат-нафсини қондириш, мақтаниб юриш учун қилади; ойим бўлса ҳақиқатан... мен ҳурмат қиламан. Ҳа, мен буни ҳурмат қиламан ва маъқуллайман. Ҳатто Ипполит ойимнинг бу ишини пасткашлиқ, деб кулиб юрди; бироқ энди анча тушуниб қолди. Ҳм! Демак, сиз буни юракдаги ўт дейсизми? Мен буни эсимда тутаман. Ганя билмайди, бўлмаса бунинг айбларини хаспўшлашяпти деб айтарди.

— Э, Ганя билмайдими? Ганя ҳали кўп нарсани билмайдиганга ўхшайди, — оғзидан бехос чиқиб кетди ўйга толган князининг.

— Э, биласизми, князь, сиз менга жуда ҳам ёқасиз. Бояги бошингиздан ўтган воқеа ҳеч кўз ўнгимдан нари кетмаяпти.

— Сиз ҳам менга жуда ёқиб қолдингиз, Коля.

— Менга қаранг, сиз бу ерда қандай яшамоқчисиз? Мен тезда ўзимга бир иш топаману ўз қунимни ўзим кўра бошлайман, келинг, мен, сиз ва Ипполит учовимиз бирга яшаймиз, ижарага уй оламиз; генерални бўлса ўзимизга оламиз.

— Мен бажонидил. Аммо яна ким билади, кўрамиз. Мен ҳозир жуда... жуда паришон бўлиб турибман. Нима? Қелдикми? Шу ўйда... жуда кўркам уй экан! Яна швейцар. Коля, билмадим, нима чиқаркин бу ишдан.

Князь эсанкираб туриб қолди.

— Эртага айтиб берасиз! Ўзингизни дадил тутинг. Худомадингизни берсин, мен ҳам худди сизга ўхшаб ўйлайман, маслакдошмиз! Омон бўлинг. Мен яна у ерга қайтиб бораман ва ҳаммасини Ипполитга айтиб бераман. Сизни албатта қабул қилишади, бунга шубҳа йўқ, хавотир олманг! У жуда топилмас хотин. Мана шу эшикдан кирилади, биринчи қаватда, швейцар кўрсатади!

XIII

Князь кириб бораркан, жуда хавотирланар ва иложи борича ўзинга далда беришга уринарди: «Жуда нари борса,— деб ўйларди у,— мени қабул қилишмайди ва мен ҳақимда бирон ёмон фикрга боришади ёки қабул қилишса ҳам кўзимга қараб туриб, мендан кулишади... Э, майли!» Ҳақиқатан ҳам уни чўчи-таётгани нарса бу эмасди; унинг олдида: «У ерда нима қиласман ва ўзи нимага боряиман?» — деган савол турар эдикни, бу саволга у қаноатланарли жавоб тополмаётгани эди. Мабодо қулай бир пайтини топиб туриб Наастася Филипповнага: «Бу одамга турмушга чиқманг, ўзингизни нобуд қилманг, у сизни севмайди, сизнинг пулингизни севади, буни менга ўзи айтди. Аглай Еланчина ҳам шундай деди, мен шуларни сизга айтиб қўйгани келувдим», деган тақдирда ҳам бу ҳар томондан олиб қараганда унча тўғри бўлmas эди. Яна бир ҳал қилинмаган жумбоқ ҳам бор эди, бу шунчалар ҳам мушкул ва муҳим жумбоқ эдики, князь ҳатто буни ўйлашга ҳам юраги дов бермас, ҳатто хаёлига келтиришга кўрқар, журъат қиласман, уни қандай ифодалашни билмас, пичагина ўйласа шу заҳоти титраб, қизариб кетарди. Лекин охири, шунча ташвиш ва ҳадиксирашларга қарамасдан, у барибир ичкарига қадам қўйди ва Наастася Филипповнани сўради.

Настасья Филипповна уича катта бўлмаган, лекин ҳакиқатан ҳам жуда ҳашаматли қилиб безатилган уйда яшарди. Петербургда мана беш йил мобайнида умргузаронлик қиласкан, бошида Афанасий Иванович ундан сира пул аямади; ўша кезлари у Настасья Филипповнанинг кўнглини овлаш, уни ўзига ҳашам-ҳушам билан ром қилиб олиш пайида юарди, одам ҳашамга тез кўникади ва бир кўникандан кейин, ҳашам заруратга айлангац, ундан айрилиш жуда қийин бўлади, Афанасий Иванович буни биларди. Бу борада Тоцкий эскидан қолган, синалган йўлларга амал қиласар, ҳеч нарсани ўзгартирмас, ҳисснётга таъсир кўрсатадиган нарсаларнинг бутун сингилмас қудратига ич-ичидан таҳсии ўқиган эди. Настасья Филипповна зеб-зийнатлардан юз ўгирилас, ҳатто зеб-зийнатни ёқтирас, лекин ҳеч қачон унинг домига тушмас, ўзини худди шусиз ҳам бемалол яшайвериши мумкиндай тутарди, худди шу нарса фавқулодда ғалати, тушуниб бўлмайдиган бир ҳол бўлиб кўрниарди; ҳатто бир неча бор шу тўғрида у оғиз ҳам очди ва бу Тоцкийга жуда оғир ботди, уни ҳайрон қилиб қўйди.

Дарвоқе, Тоцкий Настасья Филипповнанинг кўпгина одатларидан оғриниб (кейинчалик ҳатто нафратланиб), ёмон ажабланиб юарди. У баъзан паст тоифадаги дағал одамларни ўзига яқин оларди, демак, унда шундай яқинликка майл бор, буларни айтмаганда ҳам унинг яна бошқа жуда ғалати одатлари ҳам йўқ эмасди; унда икки турли бир-бирига сира қовушмаган дид ва майллар даҳшатли тарзда қоришиб ётарди, нафис тарбия кўрган, стук одамлар ўзларига ҳатто яқин йўлатмайдиган ва яқин йўлатмасликлари зарур бўлган нарсалардан, ҳолатлардан у тортиниб, жирканиб, сесканиб ўтирасди. Ростдан ҳам агарда, мисол учун айтиладиган бўлса, Настасья Филипповна ўзи княдиган батист кўйлакни дехқон аёллар киймаслиги кераклигини, борингки, билмаса ва тантикланиб, эркаланиб, билмайман, деса, унда Афанасий Иванович эҳтимол, бундан фоятда мамнун бўларди. Бошида Настасья Филипповнанинг тарбияси Тоцкийнинг йўл-йўриғига биноан мана шунга қараб кетаётган эди, зотан, Тоцкий бу соҳада жуда билагон бир зот эди; аммо афусе! Натижা жуда ғалатироқ чиқди. Лекин шунга қарамасдан, Настасья Филипповнада нимадир бор ва ҳамон сақланиб келар эдики, бу нарса ҳатто Афанасий Ивановичнинг ўзини ҳам фавқулодда тенгсиз, бетимсол жозибаси, аллақандай қудратли сеҳри билан лол қилиб қўяр ва баъзан ҳатто ҳали-ҳанузгача, Настасья Филипповнага боғлаган барча умидлари пучга чиққан бўлишига қарамай, уни васвасага солар, мафтун этарди.

Князни бир қиз қарши олди (Настасья Филипповнанинг

хизматчилари ҳаммаси доимо аёллардан бўларди) ва унинг кириб айтинг, деган илтимосига жавобан ҳеч нарсани сўраб-суриштириб ўтирумади, князъ ҳайрон қолди. На унинг лой этиги, на соябони кенг шляпаси, на енгиз хирқаси ва андиша, хижолат босган юзи оқсоч қизда зифирча ҳам шубҳа уйғотмади. Қиз унинг хирқасини ечиб олди, қабулхонада кутиб туришга таклиф этди ва шу заҳоти у ҳақда хабар қилгани кириб кетди.

Настасья Филипповнанинг уйига унинг одатдаги, доимий таниш-билишлари йифилган эдилар. Бурунги йиллар шундай кунларда одам анча гавжум бўлар, бу йил жамоатнинг чўғи камроқ эди. Энг аввало ва асосан, Афанасий Иванович Тоцкий билан Иван Федорович Епанчин шу ерда эдилар, икковлари ҳам жуда серилтифот эдилар. Лекин икковлари ҳам Ганя юзасидан берилган ваъданинг эълон қилинишига мунтазир бўлиб тургандарини яширолмас, бирмунича ташвишга ботган эдилар. Улардан бошқа яна албатта, Ганя шу ерда эди — у ҳам жуда тунд, жуда ўйчан ва ҳатто жуда ҳам «ётсираган» бир қиёфада ўзини четроққа тортар, миқ этмасди. Варяни олиб келишга унинг юраги бетламади, лекин Настасья Филипповна уни эслаб ҳам ўтирумади: лекин Ганя билан саломлашган заҳоти унинг боя киязга кўрсатган қилиғини эслатди. Генерал ҳали бу воқеадан бехабар, унга қизиқиб қолди. Шунда Ганя боя ўрталарида рўй берган ҳангомани қуруқцина, қисқагина, лекин ҳаммасини очиқ-ошкора сўзлаб берди, княздан кечирим сўрашга борганини ҳам яшириб ўтирумади. Ҳикоя қиларкан, ҳайронман, ҳеч тушунолмайман, нега князни телба дейишаркин, мен аксинча, ҳеч ундан деб ўйламайман, бу одамнинг ақли ҳуши жойида, ўзига старли, деб қизғинлик билан ўз фикрини орага қистириб ўтди. Настасья Филипповна унинг бу фикрини диққат билан эшитди ва Ганини ажабланиб кузатиб ўтири, лекин гап айланиб эрталаб ҳаммаёқини тўс-тўполон қилиб юборган Рогожинга кўчди-ю, Афанасий Иванович билан Иван Федорович бунга ниҳоятда қизиқиб қолдилар. Рогожин ҳақида анча-мунча гапларни Птицин ҳам билар экан, у Рогожиннинг ишларини битираман деб кеч соат тўққизга довур овора бўлибди. Рогожин шу бугун 100 минг сўм топиб берасан, деб қўймай қаттиқ туриб олибди. «Рост, у маст эди,— деб қўшиб қўйди Птицин,— лекин қанчалар қийин бўлмасин, унга юз мингни топиб беришса керак, фақат ҳаммасиними, шу бугунми, билмадим; анча одамлар ҳаракат қилишяпти, Қиндер, Трапалов, Бискуп; кейин қанча десанг шунча кўпайтириб бераман, деяпти, рост, буларнинг барини қувонганидан жони ичига сифмай мастилик билан қиляпти...» — деб хулоса чикарди Птицин.

Ушбу барча маълумотлар катта қизиқиши билан тингланди, кўпларнинг қош-қовоғи тушиб кетди; Настасья Филипповна орага гап қўшгиси келмас, индамасди, Ганя ҳам; генерал Епанчин бошқалардан кўпроқ ичдан зил кетиб ўтиради: у боя эрталаб тақдим этган марварид аллақандай совуққина бир илтифот билан қабул қилинган, Настасья Филипповна ғалатироқ кулимсираб қўйганди. Меҳмонлар ичида фақат Фердишченконинг вақти чоғ, дам сайин хахолаб, байрам кайфиятида юрар, баъзан ўзидан-ўзи бесабаб хандон ташлаб кулар, ўз бўйнига масҳарабозликни олгач, шундай қилмай ҳам иложи йўқ эди. Ҳикояни нозик ва нафис қилиб айтиши билан танилган, илгари бундай зиёфат-мажлисларда ҳаммани ўз оғзига қаратиб ўтирадиган Афанасий Ивановичнинг ўзи ҳозир нашъасиз, ўзига хос бўлмаган паришон бир алфозда ўтиради. Қолган меҳмонлар уччалик кўп эмасди (нимага чақирилганлиги фақат худога аён бўлган аллақандай бечораваш чол муаллим; жуда ҳам уятчан ва индамас, аллақандай нотаниш ёш йигит; ёши қирқларга борган ўқтам актриса жувон; беҳад чиройли, бениҳоя бежирим ва зийнатли кийинган, ҳаддан ташқари индамас ёш бир хоним), улар сұхбатни қизитиб юборолмас, ҳатто нимани гаплашишни ҳам билмасдилар.

Шундай қилиб, князнинг келиб қолгани ҳам бир ҳисобда дуруст бўлди. Унинг номи айтилгач, ҳайрон бўлиб қолиши, айниқса, Настасья Филипповнанинг ажабланиб қараганидан, уни таклиф қилиш хаёлига ҳам қелмаганлигини кўришгач, таажжубга тушиб галати илжайиб қўйишиди. Аммо ажабланиб бўлгач, Настасья Филипповна бирдан жуда ҳам хурсанд бўлиб кетдики, кўпчилик чақирилмаган меҳмонни кулги ва хушчақ-чақлик билан кутиб олиш учун ҳозирланди.

— Борингки, буни унинг соддафаҳамлигига йўяйлик,— деди Иван Федорович Епанчин,— ҳар ҳолда бундай қилгиликларга кўпда йўл қўйиб бўлмайди, хатарли, лекин ҳозирга келсак, унинг бундай қизиқ бир тарзда ташриф буюргани ёмон эмас: фаҳмимча, у жуда бўлмаганда бизни кулдириб ўтирас дейман.

— Яна ўзи тумшуғини суқди!— дарров қўшиб-чатиб қўйди Фердишченко.

— Хўш, нима бўпти!— қуруққина қилиб сўради Фердишченкои ёқтирилмайдиган генерал.

— Нима бўларди, кириш ҳақини тўлайди,— деб изоҳ берди Фердишченко.

— Нима бўлсаям, ҳар ҳолда у князъ Мишкин, Фердишченко эмас,— ўзини тутолмади генерал, у шу пайтгача ҳам Фердишченко билан бир даврада, ёнма-ён тенг-тўш бўлиб ўтиришни ҳазм қилиб кетолмасди.

— Эй, генерал, Фердишченкога раҳминг келсин,— жавоб берди у тиржайиб.— Мен ахир, бутунлай бошқача мавқедаман.

— Қандай экан у сизнинг бошқача мавқенингиз?

— Мен буни ўтган сафар аҳли жамоатга батафсил айтиб берган эдим; сиз зоти олийлари учун яна бир карра такрорлайман. Кўриб турибсиз, зоти олийлари, ҳамманинг зеҳни ўткир, менинг эса зеҳним ўткир эмас. Мана шунинг эвазига мен рост гапириш ҳуқуқини ўзимга тилаб олдим, ҳаммага маълум, зеҳни ўтмас одамларгина доим рост гапирадилар. Бунинг устига мен жуда кекчи одамман, кекчилигимнинг сабаби ҳам зеҳним ўтмаслигидан. Мен бирор озор берса, бўйнимни эгиб туравераман, дилозор сал қоқилгунча шундай, қоқилдими, тамом, дарҳол унга эслатиб қўяман ва шу заҳоти ўчимни оламан, Иван Петрович Птициннинг таъбири билан айтганда, тепаман, лекин Иван Петровичнинг ўзи ҳеч қачон ҳеч кимни тепмаган. Криловнинг зарбулмасали эсингизда борми, зоти олийлари: «Арслон ва Эшак»? Ана худди ўша сизу мен, биз ҳақимизда ёзилган.

— Сиз яна олиб қочяпсиз шекилли, Фердишченко,— қони қайнади генералининг.

— Нима деяпсиз асти, зоти олийлари?— оғзидан илинтириди уни Фердишченко, у шундай илинтираман деб кутган ва бир боплайман деб кўнглига тугиб қўйганди.— Хавотир бўлманг. Зоти олийлари, мен ўз ўрнимни биламан: агар сизу мен Крилов масалидаги Арслон билан Эшакка ўхшаймиз деган бўлсан, билингки, Эшак ўрнида мен ўзимни назарда тутганман, сиз эса, зоти олийлари, Арслонсиз, худди Крилов масалида айтилганда:

Зўр Арслон, ўрмонлар шохи
Қарив-чириб қувватдан қолди.

Мен, зоти олийлари, Эшакман.

— Охирги гапнингизга қўшиламан,— яна эҳтиётсизлик билан оғзидан чиқиб кетди генералнинг.

Буларнинг ҳаммаси албатта қўполдан-қўпол ва олдиндан бичиб-тўқилган гаплар эди, лекин нима қилиб бўларди, Фердинишченконинг масҳарабозлигига ҳамма қўнишиб қолганди.

— Ҳа, мени бу ерга,— деб хитоб қилганди бир куни Фердишченко,— худди мана шундай тарзда гапиришим учун киритишади, бўлмаса яқин ҳам йўлатишмайди. Бўлмаса, менга ўхшаган тасқарани бошларига уришадими? Ўзим ҳам тушунаман буни. Ўзингиз ўйлаб кўринг, мени, таъвия Фердишченкони шунлай латиф назокат соҳиби бўлмиш Афанасий Иванович афанди.

дим билан ҳеч замонда ёнма-ён ўтқазиб бўладими, ахир? Истанг-истаманг, буни бир нарса билан изоҳлаш мумкин: бунга инсон ақли бовар қилмайди, шунинг учун ҳам ёнма-ён ўтқа-зишади.

Кўпол-сўпол бўлса ҳам, ҳар қалай, унинг гаплари заҳардай татир, гоҳида ҳаддан ташқари аччиқ бўлиб кетар, худди шу нарса, афтидан, Настасья Филипповнага ёқар эди. Боз устига, бу ерга келмасдан туролмайдиганлар хоҳласа-хоҳламаса, Фердишченкога чидашлари керак бўларди. Айниқса, Тоцкий бошданоқ уни сира ҳам ҳазм қилолмасди, Фердишченко, мени бу уйда худди шу боисдан қабул қила бошлиган бўлсалар керак, деб тахмин этиб, тахминида адашмаганга ўхшарди. Гани ўз навбатида, ундан кўп кўргиликларни кўравериб, жони ҳиқилдоғига келган, бу борада ҳам Фердишченко Настасья Филипповнага хўпам асқатган эди.

— Князъ ҳали қўлимга тушсин-чи, уни ҳар мақомга йўрғалатаман,— деб хулоса қилди Фердишченко Настасья Филипповнага нима деркин деб қараб.

— Қўлингиздан келмайди, Фердишченко, барака топинг, жуда қизишиб кетманг,— қуруққина қилиб деди унга Настасья Филипповна.

— А-а! Агар унга алоҳида ҳомийлик қилинаётган бўлса, уни мен ҳам тилимни тияман...

Аммо Настасья Филипповна қулоқ солмай, ўрнидан турдида, князни қарши олиш учун юрди.

— Менин хижолатдан қутқардингиз,— деди у бирдан князъ қаршиига ишшувоз чиқиб,— боя шошилинчда сизни таклиф қилишини унугибман, журъат этиб ташриф буюрганингиздан бошим осмонга етди. Қелиб бошимга буюк миннат қўйдингиз, ташаккур сизга.

У шундай деркан, князнинг нима учун келгаплигини уқиб олмоқчи бўлгандай, унга зеҳн қўйиб тикилди.

Князъ балки унинг илтифотига яраша бирон жавоб топган бўларди-ю, лекин шу қадар кўзи қамашиб лолу ҳайрон бўлиб қолган эдики, миқ этиб оғзини очолмади. Настасья Филипповна буни сезиб мамнун бўлди. Бу кеча у ўзгача либос, ўзгача безак таққан, кўрган одам ҳайратдан ёқа ушлаб қоларди. У князнинг қўлидан тутиб, меҳмонлар томон бошлиб кетди. Меҳмонхонага кирмасларидан пича бурун князъ бирдан тўхтаб, ҳаддан ортиқ ҳаяжонланиб, шоша-пиша унинг қулоғига шивирлади:

— Ойдай тўлишибисиз... жуда баркамолсиз... Нозик бўлсангиз ҳам, юзингиз оқарган бўлсаем... сизни бундан бошқача тасаввур қилиб бўлмайди... Сизнинг олдингизга жудаям келгим келди... мен... кечиринг...

— Кечирим сўраманг,— кулди Настасья Филипповна,— унда қизиғи қолмайди. Энди ишондим одамларнинг гапларига, сиз ростдан ҳам ғалати киши экансиз. Хўп, демак, сиз мени баркамол деб ҳисоблайсизми, а?

— Ҳа.

— Сиз жуда топафон бўлсангиз ҳам, лекин янгишдингиз. Шу бугуноқ буни ёдингизга соламан...

У князни меҳмонларга таништириди, лекин кўпчилик аллақачон у билан таниш эди. Тоцкий дарҳол бир нима деб лутф қилди. Ҳамма бирдан қандайдир жонланиб қолди, ҳамма баравар гапга тушиб кетди, кулишдилар. Настасья Филипповна князни ўз ёнига ўтқазди.

— Князъ қадам ранжида қилган бўлса, бунинг нимаси ажабланарли экан?— ҳаммадан кўра қаттиқроқ бақирди Фердишченко.— Масала равшан, бунинг ҳеч қоронфи жойи йўқ!

— Ҳа, масала равшан, яшириб ўтирадиган ери йўқ,— илиб кетди бирдан индамай ўтирган Гания.— Мен бугун князни тўхтовсиз кузатиб юрибман, у боя Иван Федоровичнинг столи устида Настасья Филипповнанинг суратини кўриб қолгандан бери ундан кўзимни узмайман. Боя хаёлимдан ҳам ўтган эди, жуда яхши эсимда бор, энди бунга имоним комил бўлди, князнинг ўзи ҳам менга йўл-йўлакай бир учини чиқаргандай бўлди.

Гания ўз гапини заррача ҳазил қилмай фавқулодда жиддий оҳангда, ҳаттоки бадбин бир қиёфада айтдики, бу андак ғалатироқ чиқди.

— Мен сизга ҳеч нарсанинг учини чиқарганим йўқ,— деб жавоб берди князъ қизариб,— мен сизнинг саволингизга жавоб бердим, холос.

— Офарини, офарин!— қичқириб юборди Фердишченко.— Жуда юракдан чиқариб айтди; самимий, айёр йигит экан!

Ҳаммалари хаҳолаб кулишиди.

— Э, мунча бақирасиз, Фердишченко!— нафрлатланиб, дашном берди Птицин.

— Мен, князъ, сиздан бунақанги нагмаларни кутмаган эдим,— деб гап қўшди Иван Федорович,— биласизми, бу кимга ярашади? Мен бўлсан файласуфсиз деб юрибман! Вой мингай-мас-сий!

— Князъ жиндаккина ҳазилга ҳам моҳора қиздай қизариб кстаётганига қараганда, юрагига худди навқирон ўсмирлар каби энг таҳсинга лойиқ ниятларини тугиб олганга ўхшайди,— деб шапиллаб гап қотиб қолди бирдан ҳеч ким кутмаганда шу пайтгача миқ этмай ўтирган, тиши тўкилиб тушган етмиш яшар чол муаллим, уни ҳеч ким бу кеча гапиради деб ўйламаганди.

Кулги устига кулги бўлди. Чол мен ўткир гап қилибман, шунга кулишяпти шекилли, деб ҳаммага бир-бир қараб қотиб-қотиб кула бошлади, шунда уни қаттиқ йўтал тутиб қолди, нима сабаб-дандир мана шунга ўхшаш ғалати чоллар, кампирлар ва ҳаттоқи телбаларни ҳаддан ортиқ яхши кўрадиган Настасья Филипповна уни дарров эркалаб, ўпиб, унга чой келтиришни буорди. У олдига келган оқсоцдан устига ташлаб олиш учун мурсак сўради ва мурсакка ўраниб олди, каминга яна ўтин ташлашга амр этди. Соат неча бўлди деган саволга оқсоч ўн ярим бўлиб қолганлигини маълум қилди.

— Жаноблар, шампань ичмайсизларми,— деб қолди бирдан Настасья Филипповна.— Ҳаммаси тахт. Балки вақтингизни бир оз чоғ қилар. Марҳамат, ортиқча такаллуф не ҳожат.

Бунақанг содда бир тарзда ичишга таклиф қилингани Настасья Филипповнанинг тилидан жуда ғалати эши билди. Унинг илгариги зиёфатлари бениҳоя сипо ўтишини ҳамма биларди. Умуман, зиёфат одатдагидан ташқари қувноқ бўла бормоқда эди. Майдан ҳеч ким бош тортмади, аввало, генералнинг ўзи, ундан кейин ўқтам жувон, чол, Фердишченко, улардан сўнг ҳамма майга қўл чўзди. Тоцкий ҳам ўз қадаҳини қўлга олди, у туғилган янги вазиятни силлиқлаб, ёғлаб кетмоқчи, унга иложи борича беозор ҳазил тусини бормоқчи эди. Фақат Гания ҳеч нарса ичмади. Настасья Филипповна ҳам ўзига май олди ва бугунги кеча уч қадаҳ май ичаман, деб эълон қилди, унинг жуда ҳам ғалати, баъзан беҳад кескин ва шитоб билан қилган ҳаракатларидан, ўзидан-ўзи асабий тутақиб, қаҳ-қаҳ кулиб юборишлари ва яна жим бўлиб қолиб, оғир хаёлга толишларидан бирор нарсани тушуниб олиш қийин эди. Баъзилар иситмаси бормикин деб ўйлаб қолишли; ниҳоят, унинг гўё ниманидир кутиб бетоқат бўлиб соатига қараб қўяётганилиги, паришонхотир бўлиб турганлиги атрофдагиларга сезила бошлади.

— Бир оз этингиз увушаётганга ўхшайдими?— сўради ўқтам жувон.

— Бир озмас, қаттиқ увушяпти, шунинг учун ўраниб олдим,— жавоб берди Настасья Филипповна, у ростдан ҳам ранг-қути ўчган ва худди ичдан қаттиқ хуруж қилиб келаётган қалтироғини зўр билан босиб турганга ўхшарди.

Ҳамма ташвишланиб, безовта бўлиб қолди.

— Бекамизни холи қўйсакмикин, а?— деб қўйди Тоцкий Иван Федоровичга термилиб.

— Ундей қилманг, жаноблар! Мен сизлардан ўтиришларингизни сўрайман. Менга бугун айниқса шу ерда бўлишларинг жуда ҳам зарур,— маънодор қилиб ўтиндиги Настасья Филипповна. Барча меҳмонлар бу кеча муҳим бир гап рўй беришини бил-

ғанларидан бу сўзлар фавқулодда кучли таъсир қилди. Генерал билан Тоцкий яна бир-бираига қарашиб олдилар. Гаян тўрсайиб қимирлаб қўйди.

— Биронта пети-жё ўйнасан яхши бўларди,— деди ўқтам жувон.

— Мен битта қойилмақом, оҳори тўкилмаган пети-жё биламан,— унинг гапини илиб кетди Фердишченко,— шуниси ҳам борки, у дунёда фақат бир марта бўлган, холос, ўшандада ҳам унча яхши чиқмаган.

— Айтиб беринг?— сўради ўқтам жувон.

— Бир куни бир тўда йигитлар йиғилишиб қолдик, рост, ичишдик, кейин ичимиздан бир одам туриб, келинглар, ҳикоя айтишамиз, деб таклиф қилди, шарти шундоқ; ҳар ким ўтирган жойидан турмасдан бутун ҳаётни давомида қилган ёмон ишларининг энг ёмонини яширмасдац ҳаппи-ҳалол айтиб берадиган бўлди; лекин муҳими, яширмай, ёлғонламай очигини айтиш керак эди, ҳа, очигини!

— Қизиқ фикр!— деди генерал.

— Нимасини айтасиз, зоти олийлари, ҳақиқатан жуда қизиқ, лекин шу қизиқ бўлгани учун ҳам яхши.

— Кулгили фикр,— деди Тоцкий,— билъакс, тушунарли: мақтанчоқликнинг бошқача бир кўриниши.

— Балки худди ўшангага керак бўлиб қолгандир, Афанасий Иванович.

— Қулмай йиглар эканмиз-да, пети-жё билан,— деб қўйди ўқтам жувон.

— Ҳеч куракда турмайдиган, бўлмағур гап,— деди Тоцкий.

— Охири нима бўлди?— сўради Настасья Филипповна.

— Ҳамма бало шунда-да, упча яхши бўлмади, расво бўлди, ҳар ким ҳақиқатан ҳам ҳикоя қилиб берди, кўпчилик рўйирост сўзлади, буни кўринг, тагни баъзилари жуда мамнун бўлишиб жон-жон деб айтиб беришиди, кейин эса ҳаммалари уялиб кетишиди, чидолмадилар! Умуман, ҳар қалай, жуда қизиқ бўлди, албатта ўзига яраша.

— Ростдан ҳам жуда антиқа гап!— деди Настасья Филипповна бирдан бутунлай жонланаркан.— Бир ўйнаб кўрсак бўларкан, жаноблар! Бўлмаса, жуда зерикиб қолаётганга ўхшаймиз. Агарда ҳаммамиз ҳикоя қилиб беришга рози бўлсайдик... Шунга ўхшаган гаплардан... албатта, рози бўлишса, ҳар кимниг ихтиёри тўла ўзида, а? Балки биз чидармиз? Ҳар ҳолда, жуда ҳам қизиқ экан...

— Доҳиёна фикр!— илиб кетди Фердишченко.— Хонимлар, майли, бундан мустасно, эркаклар бошлаб берадилар; ўшандагидай қуръа ташлаймиз! Албатта! Албатта! Кимда-ким хоҳла-

маса, майли, айтмай қўя қолсин. Лекин ҳеч ким бундай бетамизликка бормас дейман. Қани, жаноблар, қуръаларингизни менга беринглар, мана бу ёқقا, шляпага ташланглар, князь олади. Шарт ҳам оппа-осон: ҳар ким ўз ҳаёти давомида қилган энг ёмон ишини айтмб беради, бундан осон нарса йўқ, жаноблар! Мана қўрасиз ҳали! Агар кимда-ким унтиб қўйса, мен ўша заҳоти унинг эсига соламан!

Бу ўйинни ҳеч ким хушламай туради. Бировларнинг қовоқлари солинган, бошқа бировлари қувлик билан тиржайиб туришарди. Баъзи бирлари эътироуз билдиromoқчи бўлишар, лекин буни дадил айтишга ботинолмасди, чунки Иван Федорович Настасья Филипповнанинг гапини иккى қилгиси келмас, бу галати ўйин уни жуда ҳам қизиқтириб қўйганигини сезиб ўтиради. Настасья Филипповна қўнглига бир нарса келиб қолса, то шуни қилдирмагунча қўймайдиган хотинлардан эди, у оғиздан чиқкан нарсани, ҳатто унинг ўзига ҳеч қандай фойдаси бўлмаса ҳам бўлдиришга уринар, хархашаси унинг шунчалар бор эди. Мана, ҳозир ҳам у худди жазавага тушгандай бир жойда тек туролмас, тинмай асабийлашар, айниқса, безовта бўлиб қолган Тоцкийнинг эътироzlарини қаҳ-қаҳ уриб қарши оларди. Унинг қоп-қора кўзлари ёниб кетди, қонсиз ёноқларига қизиллик юурди. Баъзи бир меҳмонларнинг юзларида хафалик ва жирканиш акс этганлигини кўриб, унда майнабозчиликка хоҳиш, эҳтимол, янада кучайди, эҳтимол, ўйин бу қадар ғаддор ва дағал бўлгани учун ҳам унга ёқиб қолгандир. Баъзи бировлар у ўзича бир царсаларини кўзлаётганга ўхшайди, деб ишончлари комил эди. Воқеаи, ҳамма рози бўла бошлади: ҳар ҳолда, нима бўлмасин, қизиқ эди, аксар кишилар эса ўзлари ҳавасманд бўлиб қолгандилар. Ҳамма ҳамма билан, лекин ҳаммадан ҳам кўпроқ Фердишченко ҳовлиқиб ўзини қўярга жой тополмасди.

— Агар шунаقا айтиб бўлмайдиган нарса бўлса-чи... айниқса, хотинларнинг олдида,— деб ийманиб сўради индамас ёш йигит.

— Ундей бўлса гапирманг, қўйинг; дунёда шундан бошқа ёмон ишлар қуриб кетганми,— деб жавоб берди Фердишченко,—вой, йигитчаси тушмагур-е!

— Мен бўлсам, қайси бир қилиғум энг ёмон эканлигини ажратолмай қолдим,— деб гап қўшди орага ўқтам жувон.

— Хонимлар ҳикоя қилиб беришлари шарт эмас,— деб такрорлади Фердишченко,— ҳа, шарт эмас. Лекин шахсан истак билдирувчилар бўлса, бош устнага. Эркаклар ҳам сира айтгилари келмаса, майли, айтмай қўя қолсинлар, шарт эмас.

— Гап ёлғон эмаслигини бу ерда қандай исбот қилиб бўлади?— сўради Ганя.— Агар ёлғон галирсам, унда ўйиннинг

сира ҳам маъноси қолмайди. Ким ҳам ростини айтарди? Ҳамма албатта ёлғонлашга тушади.

— Ҳа, баракалла, одамнинг қандай ёлғон сўзлаётганлигини кузатиб ўтиришнинг ўзи қизиқ. Сен эса, Ганечка, ёлғон гапириб қўяман деб кўп хавотир олаверма, чунки сенинг энг ёмон қилинг ҳам бутун жамоатга маълум. Э, ўзингиз бундоқ ўйлаб кўринглар, жаноблар,— деб хитоб қилди бирдан аллақандай шавқ билан Фердишченко,— кейин бир-биримизнинг юзимизга қандай қараймиз, мисол учун эртага, шунча гаплардан кейин дейман!

— Қўйайлик шу нарсани? Наҳотки, сиз ростдан ҳам шуни истаётган бўлсангиз, Настасья Филипповна?— иззат билан сўради Тоцкий.

— Чумчуқдан қўрққан — тариқ экмайди!— кулимсираб деди Настасья Филипповна.

— Лекин менга қаранг, жаноб Фердишченко, шу ҳам ўйин бўлдими ўзи?— давом этди борган сари ташвиши ортиб Тоцкий.— Менга ишонинг, бундай нарсаларининг ҳеч оқибати яхши бўлмайди; ўзингиз айтдингиз-ку, боя бир ўйнаганимизда унча чиқмади деб.

— Нега чиқмас экан! Ўтган сафар уч сўлкавой ўғирлаганимни айтиб бердим-ку, нима бўлса бўлди дедиму шартта айтдим-қўйдим!

— Борингки, шундай. Лекин гапингизни ростга ўхшатиб ишонарли қилиб айтиб беришга сизда имконият йўқ эди-ку ахир? Лекин Гаврила Ардалионич жуда ҳам тўғри фикр билдириди, озгина орага ёлғон қўшилса, ўйиннинг тузи қочади. Мақтанса қўчликка берилиб кетиб, оғзидан боди кириб шоди чиққанини билмайдиган одамнина тасодифаи рост гапириб қўйиши мумкин, лекин бу ср маза-матрасиз олди-қочдиларни валақлаб ўтирадиган жой эмас.

— Лекин бениҳоя нафис назокат соҳибисиз, Афанасий Иванович, ҳатто мени ҳайрон қилиб қўйдингиз!— қичқирди Фердишченко.— Буни қарапларки, жаноблар, сиз гапингизни ростга ўхшатиб сўзлаб беролмасдингиз, деяпти Афанасий Иванович, бу билан у менга бениҳоя нозик қилиб сиз ростданам ўғирлик қилмагансиз деб ишора қилияпти (негаки бунаقا нарсани оғиз кўниртириб гапириб ўтириш уят), лекин аминманки, ичида Фердишченконинг қўлидан ўғирлик келади деб қаттиқ ишонади! Лекин қани бошлайлик, жаноблар, бошлайлик, қуръалар йигилиб бўлинди, ўзингиз ҳам, Афанасий Иванович, қуръа ташладингиз, демак, ҳеч ким қарши эмас! Князъ, қани олинг?!

Князъ индамасдан қўлни шляпа ичига солиб, биринчи қуръани олди, биринчи — Фердишченкога, иккинчи — Птицинга,

учинчи — генералга, тўртинчи — Афанасий Ивановичга, бешинчиши — ўзига, олтинчи — Ганяга чиқди ва ҳоказо. Хонимлар қуръада иштирок этишмади.

— О, худойим, бу қандай баҳтсизлик! — қичқирди Фердишченко.— Мен бўлсан, биринчиси князга, иккимчиси генералга чиқади деб юрибман. Лекин худога шукур, ақалли мендан кейин Иван Петрович экан, бу менга мукофот бўлади. Биласизми, жаноблар, мен, албатта, олижаноб ибрат кўрсатишм керак, лекин шу топда ўзимнинг фоятда майдা, жўн бир одам эканлигидан жуда хафа бўлиб кетдим, ҳатто унвондан ҳам ёлчимаганман; Фердишченко хунукроқ бир иш қилган бўлса, нима, шу билан осмон узилиб, ерга тушибдими, бунинг нимаси қизиқ? Ундан кейин менинг энг ёмон қилиғим қайси! Қилғилклар embargas de richesse.¹ Ёхуд ўғри бўлмай туриб ҳам ўғирлаш мумкинлигига Афанасий Ивановични ишонтириш учун яна ўша ўғирлик ҳақида сўйлаб берсаммикин.

— Мен сизга энди ишондим, жаноб Фердишченко, одам ўзининг қаланғи-қасанғи қилиқларидан ҳикоя қилиб ҳам роса роҳат олиши мумкин экан, бўлмаса ҳеч ким сўраб тургани ўйқ... Ҳа, ростдан ҳам... Узр, жаноб Фердишченко.

— Бошлиг, Фердишченко, сиз жуда ёмон маҳмадона бўлиб кетибсиз, ҳеч гапингиз тугамайди! — ачниғи чиқиб, бетоқат амр қилди Настасья Филипповна.

Боягина хандон ташлаб кулаётган хотин бирдан қовогини уйиб олди, тажанг, жаҳлдор бўлиб қолди, буни ҳамма сезди; шундай бўлса ҳам қайсаrlик билан кожлик қилиб ўз сўзида туриб олди. Афанасий Иванович қаттиқ музтар бўлди. Иван Федорович ҳам тоза унинг ғашини келтирмоқдайди: у ҳеч нарсани парво қилмай шампань ичиб ўтирас ва эҳтимол, ўз навбати билан бирор нарсани айтиб бергиси ҳам йўқ эмасди.

XIV

— Тутантуригимиз йўқ, Настасья Филипповна, шунинг учун ҳам бекорчи гапларни кўп айтаман! — деди Фердишченко ҳикоясини бошларкан.— Агар менинг Афанасий Иванович ёки Иван Петровичга ўхшаган тутантуриғим бўлганда эди, бугун оғзимга сув олиб миқ этмай ўтирган бўлардим, бамисли Афанасий Иванович билан Иван Петровичга ўхшаб. Князь, қани ўзингиз айтинг-чи, мана, менинг назаримда дунёда тўғрилардан ўғрилар кўпроқча ўхшаб кўринади, ростини айтсам,

¹ Тўлиб-тошиб ётиби (франц.).

умрида бирон маротаба бўлсин ўғирлик қилмаган ҳалол оламни кундузи чироқ ёқиб ҳам топиб бўлмаса керак, сиз шунга нима дейсиз. Бу ўзимнинг фикрим, лекин нафсилашрини айтганда, балки ҳамма ялпи ўғри бўлиб чиқмаслиги ҳам мумкин, лекин худо ҳаққи, баъзан ҳамма ўғри бўлиб кетган дегинг келади. Сиз қандай фикрдасиз?

— Уф, мунчалар гапларингиз зерикарли бўлмаса,— деди бир чеккада ўтирган Дарья Алексеевна,— ундан кейин шу ҳам гап бўлдими, ҳамма ҳам умрида бирон нарса ўғирлаган бўлиши сира мумкин эмас; мен ҳеч нарса ўғирламаганман.

— Сиз ҳеч қачон ҳеч нарса ўғирламагансиз, Дарья Алексеевна, лекин мана, князь нима деркин, у нега бирдан бунчалар қизариб кетдийкин?

— Менимча, сиз тўғри айтдингиз, лекин жуда ҳам ошириб юбордингиз,— деди чиндан ҳам негадир қизариб кетган князь.

— Сиз ўзингиз, князь, ҳеч нарса ўғирламаганимисиз?

— Ўх! Гапини қаранг! Ҳушингизни йигинг, жаноб Фердишченко,— деб ўртага тушди генерал.

— Қаранглар-а, чиндан гапириб бернишга тўғри келгандан кейин оринигиз келиб ўзингизни олиб қоча бошладингиз, князни ўзингизга шерик қилмоқчи бўляпсиз, у шўрлик лом-мим демайди-да, а,— деди дона-дона қилиб Дарья Алексеевна.

— Фердишченко, ё гапиринг, ё индамай туринг, кейин фақат ўзингизни билинг. Одамнинг тоқатини тоқ қилиб юбордингиз,— деди ғаши келганидан кескин қилиб Настасья Филипповна.

— Айтганим бўлсин, Настасья Филипповна; ҳамонки, князь бўйнига олган экан, мен бўлсан, барибир князь бўйнига олди деб ҳисоблайман, шундай экан, бошқа бир одам шу аҳволга тушиб сўзлаб бериши керак бўлиб қолса (мен ҳозир ким сўзлаб бериши мумкинлигини айтиб ўтирмайман), ача унда ростдан ҳам бўлиб ўтган ҳодисани қандай қилиб айтарди, мен мисол учун деяниман? Ўзимни айтадиган бўлсан, жаноблар, айтиб ўтиришга арзийдиган гапнинг ўзи йўқ, бори ҳам жуда паст, бемаза ва аҳмоқона гап. Лекин гапимга ишонинглар, мен ўғри эмасман. Қандай қилиб ўғирлаганимни ўзим ҳам билмайман. Бунга уч йил бўлиб қолди. Якшанба куни Семен Иванович Ишченконинг боғчасида эдик. Унинг меҳмонлари бор эди. Тушликдан сўнг эркаклар вино ичиб ўтириб қолишли. Мен унинг қизи Марья Семеновнани топиб унга музика чалдириб эшитмоқчи бўлдим. Чеккадаги уйдан ўтиб бораётсан, Марья Ивановнанинг иш столи устида уч сўмлик ётганига кўзим тушди, кўк қоғоз: юмуш юзасидан бирорга бермоқчи бўлган шекилли. Мундоқ қарасам, хонада ҳеч ким йўқ. Пулни олдиму киссамга солдим, нега — ўзим ҳам билмайман. Менга нима бўлди — тушунмайман.Faқат тезгина орқамга қайтиб ке-

либ столға ўтирдим. Ўтириб олиб қани нима бўларкин дейман, ўзим ҳаяжондаману оғзим тинмай гапираман, латифалар тўқийман, хахолаб куламан нуқул; кейин бекаларнинг ёнларига ўтиб ўтирдим. Ярим соатлардан сўнг ғала-говур бўлиб қолди, оқсоч қизлардан суриштира бошладилар. Оқсоч қиз Дарьядан кўришиди. Мен ҳам бунга жуда қизиқиб қолиб ўртага тушдим, эсимда бор, бир маҳал Дарья бутунлай ўзини йўқотиб қўйди, мен уни бўйнингизга олсангиз яхши бўлади, деб қистай бошладим, Марья Ивановна меҳрибон бекалар, кечирадилар, деб қасам ичдим, ҳа, ҳамманинг кўз ўнгида барагла шундай деб айтдим. Ҳамма оғзини очиб қараб қолди, мен бўлсанм ваъз-насиҳат ўқиётганимдан бағоят лаззатланардим, пул чўнтағимда эди, ўзим ваъз сўқардим маза қилиб. Уч сўмин ўша куни кечасиёқ ресторонда совурдим. Кирдиму бир шиша лафит сўрадим; шу кунгача мен ҳеч қаҷон бир шиша қуруқ винонинг ўзини сўрамагандим; пулни тезроқ йўқотгим келди. Бу воқеадан ўшандада ҳам, ундан кейин ҳам виждоним қийналганлигини эслолмайман. Назаримда, иккинчи марта бундай ишга қўйл урмасам керак. Бунга хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, ихтиёрингиз, бунинг менга қизиги йўқ. Хўш, вассалом.

— Лекин, чоғимда, сиз қилган энг ёмон иш бу бўлмаса кепрак,— деди нафратланиб Дарья Алексеевна.

— Бу кайфият таъсирида бўлиб ўтган нарса,— деди Афанасий Иванович.

— Оқсоч қизга нима бўлди?— сўради Настасья Филипповна ижирганиб, у нафратланганини яшириб ҳам ўтирмади.

— Оқсоч қизни эртасига ёқ қувиб юборишиди албатта. Улар бунақа нарсаларга қаттиқ туришади.

— Сиз индамадингизми?

— Ўлманг! Қайси юз билан уларга мен олдим деб айта олардим?— деб ҳихиласи Фердишченко. Нафсилаамрга, у ўз ҳикояси ҳаммада оғир таассурот қолдирганидан жуда ҳайратга тушди.

— Бунчалар ифлос бўлмасангиз!— деди Настасья Филипповна.

— Воҳ-её! Ўзларингиз одамдан умрида қилган энг ёмон қилигини эшитмоқчи бўласизлару яна бунинг устига ажойиб нарсанни кутасизлар! Одамнинг энг ёмон қиликлари доимо жуда ҳам ифлос бўлади; биз буни ҳозир Иван Петровичдан эшитамиз. Бунинг устига сиртига қараб баҳо бериш қийин, кўп нарсаларнинг усти йилтироқ бўлади, ўзини эзгуликнинг тимсоли қилиб кўрсатмоқдан тоймайди, негаки, миниб юрай деса тагида каретаси бор. Каретаси борлар оз дейсизми... Нималарнинг эвазига келган экан ўша кареталар...

Қисқаси, Фердишченко бутунлай ўзини йўқотиб қўйди ва

бирдан жаҳли чиқди, ўзини қўярга жой тополмай қолди, қуюш-қондан чиқиб кетди. Юзлари қийшайди. Қанчалар ғалати бўлиб кўринмасин, лекин афтидан, у ўзининг ҳикояси одамларда бошқача бир таассурот қолдирса керак деб кутганди. Фердишченко ўзини тува билмай алжиб қўядиган, Тоцкий айтмоқчи, «лақил-лаб» қоладиган пайтлар тез-тез бўлиб туар, унинг одати ўзи шу эди.

Настасья Филипповна қаҳрланганидан титраб кетди ва Фердишченкога тикилиб қаради; Фердишченко шу ондаёқ қўрққанидан миқ этмай қолди, юраги шув этиб муздай бўлиб кетди: ҳадидан ошиб кетганлигини сезди.

— Шуни бас қилиб қўя қолмаймизми, а? — муғамбирлик қилди Афанасий Иванович.

— Навбат менини, лекин мен ўз имтиёзимдан фойдаланиб ҳикоя қилишдан воз кечаман,— қатъий деди Птицин.

— Хоҳламайсизми?

— Кўлимдан келмайди, Настасья Филипповна; мен умуман бундай тарзда кўнгил очишликни унчалик маъқулламасдим.

— Генерал, бўлмаса, навбат сизга келган шекилли,— деб генералга мурожаат қилди Настасья Филипповна,— агар сиз ҳам воз кечсангиз, унда ҳамма ўйинимиз барбод бўлади, мен ҳам афуссланиб қоламан, негаки, охирида «ўз шахсий ҳаётимдан» бир воқеани сўйлаб бермоқчидим, фақат сиз билан Афанасий Ивановичдан кейин айтсан демдим, сизлар менга мадад бериб турасизлар-да,— деди у кулиб гапининг охирида.

— О, сизки, ваъда қиласдиган бўлсангиз,— деди ялтоқланиб генерал,— унда мен сизга бир умр ҳикоя айтиб берганим бўлсин, сизга бутун ҳаётимни айтиб беришга тайёрман; лекин гапнинг очиғи, навбатим келса, айттарман деб бир воқеани эслаб тургандим...

— Жаноби олийлари ўз ҳикояларини қанчалар адабий жиҳатдан силлиқлаганлари чеҳраларидан шундай кўриниб турибди,— деди журъат қилиб Фердишченко. У ҳамон ўзига келмаган, заҳарханда қилиб турарди.

Настасья Филипповна ҳам генералга назар ташлаб қўйди ва ичиди кулди. Лекин алланарсадан тобора қаттиқ ғаши келар, бетоқатланарди. Афанасий Иванович унинг ҳикоя айтиб бермоқчи бўлаётганини эшигтандан сўнг баттар қўрқиб кетди.

— Жаноблар, мен ҳам бошқалар қатори ўз ҳаётимда анчайин номаъқул ишларни ҳам қилганман,— деб бошлади генерал,— лекин ўзимга ҳам жуда антиқа бўлиб туюладиган шу нарсани — ҳозир сизларга айтмоқчи бўлаётганим воқеани умримдаги энг ёмон қилиғим деб ҳисоблайман. Дарвоқе, бунга ўттиз беш йил бўлди. Лекин шунча вақт ўтгани билан доим эсласам, юрагимни

бир нарса кемираётгандек бўлаверади. Лекин очиғини айтганда, ўзи жуда ҳам бемаза воқеа. Мен ўша пайтларда оддий прапоршчик эдим, куним армия ишида ўтарди. Пррапоршчик нималигини биласизлар, қонинг кўпириб тошиб ётади, қиладиган ишинг эса бир пулга арзимайди. Ўшанда бир деншчигим бўларди, Никифор деган, барака топкур хўжалигимга жуда яхши қаради, аллақа-ёқлардан нарсалар топиб келар, артар, тозалар, ювар, ямар, қўлига қаерда нима тушса ҳаммасини уйга кўтириб келаверарди, ишқилиб, уй тўкис турса бўлгани эди; жуда садоқатли ва бенихоя ҳалол одам эди. Мен албатта, уни тергаб туардим, лекин ноҳақликка йўл қўймасдим. Бир қанча вақт бир шаҳарчада туриб қолдик. Мени бир ҳарбийнинг бевасиникига жойлаштиришиди. Саксонларга кириб қолган кампир эди, жуда қариб қолган. Ёгочдан қурилган уйи бузилиб, лиқиллаб, мазаси қочиб қолган эди, кампир бечора жуда ночор турар, қашшоқлигидан хизматкори ҳам йўқ эди. Лекин қизиги шундаки, бир маҳаллар жуда катта хонадон бекаси бўлган, қариндош-уруглари кўп экан; лекин ҳаёт экан, уларнинг кўплари ўлиб кетишган, бирорлари турли томонларга кетиб қолишиган, қай бирлари эса кампирни унтиб юборишган экан, эрини эса кампир қирқ беш йил бурун қабрга қўйган экан. Бундан бир неча йиллар илгари кампир билан бирга жияни туаркан, лекин эшитишимга қараганда, жуда баджаҳл, букир алвастининг худди ўзгинаси экан, ҳатто бир марта кампирнинг бармоғини тишлаб олган экан, лекин у ўлиб кетгандан кейин кампир уч йилдан бери ёлгиз ўзи туаркан. Кампирникида жуда зерикиб кетдим, қоқсуяқ, бемаза кампир эди ўзиям, мунидоқ гаплашиб ўтиришга ҳам ярамасди. Кампир тушмагур бир куни менинг хўроздимни ўғирлаб ўтирибди. Бунинг қандай бўлгани ҳали ҳам менга қоронғи, лекин ундан бошқа ким ҳам ўғирлаши мумкин. Хўрозд туфайли қаттиқ жиқиллашиб олдик, фурсати келиб турган эканми, ўшанда бир оғиз сўзим биланоқ мени янги квартирага жойлаштиришди, бу уй кўчанинг нариги ёғида жойлашган бўлиб, соқоли супургидай келадиган, ўзи жўжабирдай жон савдогарга қарашли эди, унинг соқоли ҳали ҳам эсимда. Никифор билан жон-жон деб кўчиб ўтдик, кампирдан қутулганимизга шукур қилдик. Орадан уч кун ўтиб машқдан қайтсан, Никифор: «Жаноб олийлари, товоғимизни бекор кампирга ташлаб келган экансиз, мана энди суюқ ошни сузишга идиш йўқ», деб қолди. Албатта, мен ҳайрон бўлдим: «Нега, нима учун, қандай қилиб бизнинг товоғимиз кампирникида қолади?» Бундан ажабланган Никифор: «Кампир биз уникидан кўчайтган кунимиз менга товоқни бермади, хўжайининг менинг тувагимни синдириб қўйган эди, ана шу тувакнинг ўрнига товоқни олиб қоламан, хўжайининг ўзи ҳам рози бўлган», деди деб маълум қил-

ди. Пасткашлигини қаранг, мен бунга асло чидаб туролмадим; қоним қайнаб кетди, ўрнимдан шарт туриб, югуриб бордим. Кампирникига келганимда кўзимга қон тўлиб кетган эди, бундоқ қарасам, уйда ёлғиз ўзи бурчакка тиқилиб ўтирибди, худди офтобдан қочиб салқинга киргандай бошини қўли билан тираб олган денг. Биласизми, ўзимни билмай унга роса бақириб-чақирдим, «сен ундайсан, сен бундайсан!» деб, биласиз-ку русчалаб тоза қотирдим. Кейин бундоқ қарасам, иш бошқачага ўхшайди, ғалати жуда: кампир менга чақчайиб тикилганча кўзини узмайди, гапларимга жавоб бермайди, жуда ҳам ғалати қилиб, ғалати қилиб мунғайиб қарайди денг, яна тебраниб ҳам қўяди денг. Охири мен ҳам жим бўлиб қолдим, кейин секин чақирдим, миқ этмайди. Нима қилишимни билмай туриб қолдим; пашалар гинғиллайди, офтоб ботиб боради, жимжит; эсанкираб турдим, кейин чиқиб кетдим. Ҳали уйга етиб борганим йўқ-эди, майорнинг ҳузурига чақиририб қолишиди, сўнг ротага кириб чиқишимга тўғри келди, шундай қилиб, уйга алламаҳал бўлганида қайтдим. Мени кўрган заҳоти Никифорнинг айтгани сўзи шу бўлди: «Эшиздингизми, жаноби олийлари, кампиримиз ўлиб қолибди».— «Қачон?»— «Бугун кечқурун, бир ярим соатча бўлибди». Демак, мен уйга бақириб-чақирастган чогимда бечора жон таслим қилаётган экан. Ҳайрон бўлиб қолибман денг, азбаройи худо. Зўрга ўзимга келдим. Биласизми, ҳатто нуқул шуни ўйлай бошласам тағин тушимга ҳам кириб чиқади денг. Мен биласизми, унча-мунча нарсаларга ишонмайман, лекин учинчи куни черковга жанозасига бордим. Хулласи калом, шунча вақт ўтишига қарамасдан барибир баъзан эснинг тушиб қолади, ўйлаб кетасан киши. Жуда унчалар бўлмаганда ҳам, ҳар қалай тоҳо, кўз олдингга келтирсанг, юрагинг орзикуб кетади. Фаҳм қилиб кўрсам, ҳамма гап нимада эди денг? Аввалимбор, хотин киши денг, хотин кишини бизнинг давримизда, нима десамикин, одам боласи деб қаралади, умр кечирибди, узоқ умр кечирибди денг, яшаб-яшаб мана охири ҳаммаси бурнидан чиқди. Бир маҳаллари болалари бўларкан, эри, қавм-қариношлари бор экан, атрофидаи одам аримас экан, нима десамикин, уларнинг лабларидан табассумлар аримас экан, кейин десангиз, бирдан ҳаммаси чапараста бўлиб кетади, ҳаммаси остин-устун бўлади, ёлғиз ўзи, ёлғиз сўққа боши билан қолади тирик тасқара бўлиб... худди... пашшага ўхшаб денг абадулабад лаънат қарғишига учраб денг. Ниҳоят десангиз, худо қазосини қаритади. Офтоб ботиб бораётган завол чоғида, сокин ёз оқшомида кампирим оҳиста учиб кетади кўкларга,— албатта, бу ерда одамга ибратли ҳоллар ҳам йўқ эмасга ўхшайдики мана шундай бир пайтда у шўр-

ликни йиғлаб-сиқтаб дегандай охирги йўлга кузатиб қўйиш ўрнига навқирон, ўт-олов прапоршчигимиз қўлини белига тираб олганча бақириб-чақиради, русча болохонадор сўкишларни ёғдириб бўралаб сўқинади, битта қуриб кеткур товоқни деб ўлаётган кампир шўрликнинг қулоқ-миясини қоқиб қўлига беради! Ҳеч қандай иштибосиз айтай, мен айборман, орадан шунча йиллар ўтиб, энди ўзимиз ҳам бошқача бўлиб қолганигимиз учун мен бу воқеага худди бироннинг қилган иши деб қарайман, лекин барибир баъзан ачиниб қўяман. Шундай бўлгандан кейин яна такрор айтаман, менга галати бўлиб туюлади, мабодо мен гуноҳкор бўлганимда ҳам, лекин жуда унчалар эмасdir дейман: нега унинг худди ўша пайтга келиб ўлгиси қистаб тургац экан, билмайман? Пафсиlamрга, буни фақат бир жиҳатдан оқлаш мумкин: бу нарса оний бир кайфијтнинг таъсирида қилинган маълум маънода албатта, лекин мен ўн беш йилча бурун иккита касалманд кампирни топиб ўз қарамогимга олдим, қариб-чириб қолган шу бечораларнинг умрлари тузукроқ ўтсин деб, ўз ҳисобимда ғарибхонага жойлаштирдим. Уларни бир умр ўз қарамогимда олиб қолиш ниятим бор, пул ҳам васият қилиб қолдирмоқчиман. Ана, сизга ҳикоя. Қайтараман, балки мен ҳётда кўп гуноҳлар қилгандирман, лекин мана шу воқеани ўз умримдаги энг ёмон қилигим деб ҳисоблайман.

— Ҳисоблайдилару, лекин жаноби олийлари энг ёмон қиلىклари ўрнига энг яхши ишларини сўйлаб бердилар; Фердишченкони тоза лақиllатдингизлар! — деб хулоса қизди Фердишченко.

— Рости билан ҳам, генерал, мен барибир сизни бунчалик оққўнгилсиз деб ўйламаган эканман; ачинарли жуда,— деди беписандлик билан Настасья Филипповна.

— Ачинарли дейсизми? Нимага, айтинг? — сўради илтифотли куларкан генерал, сўнг ўзидан мамнун ҳолда шампандан ҳўплаб қўйди.

Лекин навбат Афанасий Ивановичга келган, у ҳам ҳозирланиб ўтиарди. Ҳаммалари у ҳикоя қилиб беришдан бўйин товламаса керак деб тахмин қилган эдилар, ахир у Иван Петровичдай четга чиқиб туролмайди-ку, умуман, баъзи бир сабабларга кўра у нима деркин деб жуда қизиқардилар ва шу билан бирга Настасья Филипповнага ҳам қараб-қараб қўярдилар. Афанасий Иванович ўз савлатига яраша қадрини яхши биладиган одамлардай оҳиста, шошмасдан, илтифотга тўлиқ товуши билан «дилбар ҳикоятларидан бирини» бошлади. (Айтгандай: у жуда кўркам, басавлат, баланд бўйли, оқ оралаган сочи сийраклаша бошлаган, гўштдор, қип-қизил юмшоқ луиж-

лари бир оз осилиб тушгац, ясама тиш қўйдирган одам эди. У ўзига жуда ярашадиган, нафис ва башанг кийимлар киярди. Унинг оппоқ момиқдай қўлларига қараб одам тўймасди. Ўнг қўлининг шаҳодат бармоғига қимматбаҳо олмос узук тақарди.) У ҳикоя қиларкан, Настасья Филипповна кўйлагининг енгидаги тўрдан кўзини узмасдан чап қўлининг икки бармоғи билан тўр ипларидан тортқилаб ўтириди, шунинг учун ҳам ҳикоя қилаётган кишига қарашга асло фурсати бўлмади ҳисоб.

— Вазифамнинг юки анча енгил,— деб бошлади Афанасий Иванович,— чунки мен умрим бино бўлиб қилган энг ёмон ишимни айтиб бермоқчиман. Бундай ҳолларда албатта, сира ҳам иккиланиб ўтирмайсан: виждон ва қалбинг хотиралари дарҳол нимани ҳикоя қилиб бериш кераклигини кўнглингга соладилар. Шунни алам ва таассуф билан тан оламанки, ўз ҳаётимда қилган сон-саноқсиз, ҳавойи ва... енгилтак қилиқларим ичida айниқса биттасини эсласам, ҳамон қаттиқ азоб чекаман, ўрганааман. Бунга йигирма йиллар чамаси бўлиб қолди; мен ўшандা қишлоққа Платон Ординцевнинг олдинга борган эдим. У яқинда оқсоқол қилиб сайдланган, қишки байрамин ёш хотини билан қишлоқда ўтказгани келганди. Иттифоқо, Анфиса Алексеевнанинг ҳам туғилган кунлари яқинлашиб, иккита бал ўтказиш белгиланганди. Ўша пайтларда Диюма-Фиснинг «La dame aux camélias»¹ деган ажойиб романи талашиб-тортишиб ўқилар ва киборлар ўртасида жуда кўп шов-шуввларга сазовор бўлганди, бу поэма менинг назаримда ҳеч қачон ўлмайди ва ҳеч қачон қаримайди. Чекка вилоятларда хонимлар бу романни оғизларидан қўйишмасди, айниқса, ўқиб чиққанлари жуда ҳаяжонланиб сўйлашарди. Услубининг жозибадорлиги, бош қаҳрамонининг жуда ҳам ўзига хослиги, жуда ҳам нозик қилиб тасвирланган антиқа бир олам ва ишоят, бутун китоб ичida дур каби сочилиб ётган галати тафсилотлар (чуночи, оқ ва пушти чойгуллар дастасини ўз ўрнига қараб павбати билан тортиқ қилиш хусусидаги гаплар), бир сўз билан айтганда, мана шуларнинг бари одамларда жуда зўр таассурот қолдирган, ларзага солган эди. Чойгуллар тақиши жуда урф бўлиб кетди. Ҳамма чойгул дер, чойгул қидиришарди. Ўзингиз айтинг: чекка вилоятда қанча чойгул топиш мумкин, бунинг устига ҳамма бал учун сўраб турса, балларнинг ўзи унча кўп бўлмагани билан барибир тошиш қийин бўлар экан. Петя Ворховской бечора ўша пайтларда Анфиса Алексеевнага ошиқи беқарор бўлиб юрган кезлар эди. Гапнинг очиғи, улар орасида бирон гап бўлганми, йўқми,

¹ «Қоқингул таққан хоним» (франц.).

оилмайман, яъни мен демоқчиманки, Ворховской умид қиласа бўладиган бирон гап бормиди, билмайман. Анфиса Алексеевнанинг балига чойгул топаман деб шўрлик тамоман ақлдан озаёзди. Петербургдан графиня Соцкая, губернаторнинг хонимлари ва Софья Беспалова оқ чойгул дасталари билан келсалар керак, деган хабар маълум бўлди. Анфиса Алексеевна ҳам бир бошқача таассурот қолдирай, деди шекилли, қизил чойгул қидиртира бошлади. Бечора Платоннинг қидирмаган жойи қолмади; эрнинг иши — шу; бир даста гул топаман деб сўз берган экан, нима бўлди денг? Гулларни бал ўтишидан пича олдинроқ Анфиса Алексеевнанинг ўтакетган рақиби Митишчева Катерина Александровна олиб кетиб қолибди. Булар иккови бир-бирларини кўролмай қирпичноқ бўлиб юришарди. Ана энди аҳволни кўринг, хонимнинг жазаваси тутган, ҳушидан кетиб қолган. Платон ҳам ғойиб бўлди. Албатта, мана шундай бир ғалати вазиятда Петя бир эвини қилиб гул топиб келсайди, кейин ҳар ҳолда ови юрмаса ҳам дови юриб қоларди. Хотинлар бунақа пайтларда жуда ийиб кетишади. Шуннинг учун ҳам бечора орқа-кетига қарамай гул қидиради денг, лекин гул қайда, топиб бўлсайкан уни. Иттифоқо, ақиқа ва бал бўлишидан бир кун олдин кечаси соат ўн бирларда Ординцевнинг қўшениси Марья Петровна Зубкованинг уйида учрашиб қолдик. Оғзи қулоғида, «Сенга нима бўлди?» — «Топдим!». Эврика! — «Э, оғайни, қаердан топдинг, қандай топдинг?» — «Екшайскда бор экан (ўша ёқларда шундай деб аталадиган бир шаҳарча бор, йигирма чақиримча келади, лекин бизнинг вилоятга қарамайди), Трепалов деган бир савдогарни танийман ўша ерлик, бир қулоч соқоли ва бир дунё давлати бор, кампипри билан яшайди, болалари ўйқ, бола ўрнига канарейка бокиншади. Чол-кампир жуда гулнараст бўлиб кетишган. Ушаларникида чойгул бор». — «Омон бўл, бермаса нима қиласан?» — «Олдига тиз чўкиб ўтиравераман, то бермагунча ўрнимдан қўзғалмайман!» — «Қачон жўнайсан?» — «Эртага тонг қоронгисида, соат бешда». — «Хўп, омон бўл!» Биласизми, унинг иши ўнгидан келганига хурсанд бўлдим. Ординцевнинг уйига қайтдим; биласизми, ниҳоят соат икки бўлди, лекин негадир ҳеч ўзимни қўярга жой топлмайман, нимадир безовта қиласди. Энди ухламоқчи бўлиб турган эдим, бирдан бошимга антиқа бир фикр келиб қолса бўладими! Ўрнимдан дик этиб турдиму ошхонага, Савелийнинг олдига чиқдим, уни ўйғотдим, қўлига ўн беш сўлкавой тутқаздим, «яrim соат ичиди отлар аравага қўшилсин!» дедим. Дарҳақиқат, яrim соат ичиди отлар аравага қўшилиб дарвоза олдида щай бўлди; Анфиса Алексеевнанинг боши лўқиллаб, иситмаси чиқиб алаҳлаб

ётибди, деб айтишди,— аравага ўтирдиму ҳайё-хув деб йўлга тушдим. Роппа-роса соат бешда Екшайскка кириб бордим, ёмхонага тушдим; тонг оқаришини кутдим, фақат тонг оқаринини, соат роппа-роса еттида Трепаловниди эдим. «Шундай, шундай, чойгулларингиз борми? Отахоним, қиблагоҳим, ёрдам бер, қутқар, оғингга йиқилиб сўрайман!» Қарияни айтинг: ба-ланд бўйли, дароз, соч-соқоллари опиоқ, қошлари чимирилган, мўйсафида — жуда қўрқинчли. «Йўқ-йўқ, иложи йўқ! Бермайман!» Ўзимни оёғи остига ташладим! Узала тушиб ётиб олдим! «Қўйинг, қўйинг, бўтам, қўйинг, бу нима қилганингиз, отагинам?»— у ҳатто қўрқиб кетди. «Ахир, бир одамнинг ҳаёт-матоми шунга боғлиқ бўлиб қолди!»— деб қичқирдим ётган жоиймдан. «Магарамки шундай экан, майли, ола қолинг». Кизил чойгуллардан саралаб кесиб олганинг кўрсайдингиз! Жуда ҳам чиройли, антиқа, анчагина жойга экиб парвариш қилган экан. Чоли тушмагур хўрсинади денг. Юз сўмликни чиқариб бердим. «Қўйинг, бўтам, бундай қилиб мени ранжитиб кетманг».— «Үндай бўлса, ота, бу юз сўмни шу ериниг касалхонасига беморларнииг манфаати учун иона қиласиз».— «Мана бу бошқа ган, бўтам, шундай қилсанак, худога ҳам, бандасига ҳам хуш келади, олижаноб иш бўлади; майли, савоби сизга тегсин». Менга десангиз, шу, биласизми, рус мўйсафиди, асл одми рус кишиси жуда ёқиб қолди, de Ja vraie souche¹. Омадим келганидан қувончим ичимга сифмай дарҳол орқага қайтдим; Петя билан ноҳос утрашиб қолмаслик учун чекка йўллардан юрдик. Етиб келишим билан Анфиса Алексеевнанинг уйғонишини пойлаб туриб унга гулдастани юбордим. Қиёмат хурсандчилик, ўйин-кулги бўлиб кетди, миннатдорчиликлар, кўз ўшларни айтмайсизми! Платон бўлса, кечадан бери тирик мурда бўлиб қолган Платон, кўкрагимга бошини қўйиб ҳўнгир-ҳўнгир йиглайди денг. Эху! Барча эрлар... қонуний никоҳ дунёга келгандан бери мана шундай бўлиб қолишган! Бошқа нима ҳам дердим, аммо Петя шўрликнинг бутун умидлари шу билан чилпарчин бўлди. Мен олдинига Петя билан қолиб мени сўйса керак, деб ўйлаган ва ўз кўнглимда бунга тайёрланиб ҳам қўйгандим, лекин иш мен ўйлагандан бутунлай бошқача бўлиб чиқди, рости, мен шундай бўлади деб ишонмаган эдим. У шўрлик ҳушидан кетиб қолибди, кечга томон алаҳлай бошлибди, эрталаб эса қаттиқ иситмалаб чиқибди; худди ёш болаларга ўхшаб ўзини отиб титраб йиглайди денг ўкраб. Бир ойлардан сўнг касалдан тузалиши билан Кавказга изн сўради; ана сизга севги қиссаси! Ажали ётган экан, Қrimda ҳалок

¹ Ҳа, асл (франц.).

бўлди. Ўша пайтларда унинг акаси Степан Ворховской полк командири эди, хизмат кўрсатган. Гапнинг очири, мени кейин узоқ йиллар виждоним ўртаниб юрди: нимага, нима сабабдан мен унга бунчалар оғир панд бердим? Ўзим ҳам яхши кўрган бўлганимда майли эди-я? Бекордан-бекорга, шўхликдан, ҳазил-мазаҳдан бўлган эди бу иш. Ўша гулдастани уидан торткеб олмаганимда ким билади, балки у шу пайтгача омон бўлармиди, баҳтиёр, шод-хуррам юармиди, туркнинг ўқига нишон бўлишликни хаёлига ҳам келтирмасмиди.

Афанасий Иванович жим бўлиб қолди, у ҳикоясини қандай савлат билан бошлаган бўлса, шундай савлат билан тугатди. Настасья Филипповнанинг кўзлари жуда бошқача бир алфозда йилтираб кетганлигини, Афанасий Иванович ҳикоясини тугатгана ҳатто лабларигача қалтираб кетганлигини пайкаранлар бўлди. Ҳаммалари уларнинг икковаларига қизиқсиниб қараб қолишиди.

— Фердишченкони боплаб лақиљатдинглар! Лақиљатини деган мана бунақа бўлади! Йўқ, мен ҳеч қачон бунчалик алданган эмасман!— деб қичқирди йигламсираган товуш билан Фердишченко ҳозир, шу топда орага бир оғиз сўз қўшмаса бўлмаслигини англаб.

— Сизни ким фаросатсиз бўлинг дебди? Мана, ўрганинг ақлли одамлардан!— деб унинг оғзига урди нимадандир хурсанд бўлган Даръя Алексеевна (у эскидан Тоцкий билан жуда яқин, унинг қадрдони эди).

— Рост айтган экансиз, Афанасий Иванович, бу ўйин жуда ҳам зерикарли экан, тезроқ тугата қолайлик энди,— менсизмай деди Настасья Филипповна,— вазъда қилдим, мен ҳам айтиб берай-ла, сўнг ҳаммамиз қарта ўйнаймиз.

— Лекин аввал айтиб берасиз!— деди жўшиб генерал.

— Князь,— кутилмаганда шиддат билан мурожаат қилди Настасья Филипповна,— бу ерга менинг қадроналарим йигилишган, генерал билан Афанасий Иванович, мени турмушга узатишмоқчи булар. Сиз айтинг менга, қандай фикрдасиз: эрга тегайми ёки йўқми? Сиз нима десангиз, шундай қиласман.

Афанасий Ивановичнинг қути ўчди, генерал ўсал бўлиб анграйиб қолди; ҳамманинг кўзи аланг-жаланг, бошлар чўзилди. Ганя шамдек қотиб қолди.

— Ким..., кимга?— деб сўради князъ титроқ ва заиф товуш билан.

— Гаврила Ардалионович Иволгинга,— деди Настасья Филипповна ҳамон ўша қеоскин, қатъиятли товуш билан дона-дона қилиб.

Бир соңия жимлик чўқди; князь зўр бериб гапирмоқчи бўлаётганга ўшар, лекин худди кўкрагини даҳшатли тош босиб тургандек эди.

— И-йўқ... чиқманг!— дея шивирлади у ниҳоят энтикиб ва базўр нафасини ростлаб олди.

— Бўпти, шундай бўла қолсин! Гаврила Ардалионович!— тантанавор ва ҳукмпармо бир оҳангда унга мурожаат қилди Настасья Филипповна,— сиз князнинг нима деганини эшитдингизми? Менинг жавобим ҳам шундай; энди минбаъд бу ҳақда оғиз очманглар!

— Настасья Филипповна! — титраган овоз билан ун берди Афанасий Иванович.

— Настасья Филипповна!— даъваткор, лекин ташвишли оҳанг билан деди генерал.

Ҳамма қимирлаб, ташвишга тушиб қолди.

— Нима бўлди, жаноблар?— дея давом этди Настасья Филипповна меҳмонларга худди ҳайрон бўлгандай боқиб,— нега бунча безовта бўлиб қолдингизлар? Вой, сизларнинг юзларингизга нима бўлди!

— Бироқ... эсингиздадир, Настасья Филипповна,— тутилиб гўлдиради Тоцкий,— сиз ваъда берган эдингиз... сизни ҳеч ким мажбур қилмовди, бошқа бир жиҳатдан, апдаккина марҳамат қилсангиз девдим... Мен билмадим бу... қийин аҳволда қолдим, бироқ... Очигини айтганда, ҳозир, шу дамда ва яна, бу... бу одамлар ўртасида, тағин бу тарзда... юрак ва номус ининг айланган жиддий нарсани бу тариқа эрмак билан тутатиш... кўн нарса ахир...

— Гапингизга тушунмадим, Афанасий Иванович; сиз калавангизнинг учини йўқотиб қўйдингиз. Авваламбор, «бу одамлар ўртасида» деганингиз нимаси? Ахир биз ажойиб дўстлар даврасида ўтирганимиз йўқми? «Эрмак» деганингиз нимаси? Мен чини билан бир латифа айтиб бермоқчи эдим, мана айтиб бердим ҳам; ёмонми? Бунинг қаери «жиддий» эмас экан? Нега сизга бу «жиддий» бўлмай кўринади? Сиз эшитдингиз киязга нима деганимни: «Сиз нима дессангиз, шу бўлади», дедим; агарда ҳа, деганда, мен ўша заҳоти ўз розилигимни берган бўлардим, лекин у йўқ, деб айтди ва мен рози бўлмадим. Ҳозир менинг ҳаётим қил устида турган эди; яна жиддий бўлмасинми?

— Аммо князь, князнинг бунга не дахли бор? Умуман, князь ўзи ким?— тўнгиллади генерал, у князнинг бу қадар эъти-модга эга бўлиб кетганидан дарғазаб бўлганлигини яширолмай қолганди.

— Мен умрим бино бўлиб биринчи марта бунчалар садо-қатли одамни учратдим, мен князга ишонаман, князь менда

шундай ишонч уйғотган одам. У менга шундай биринчи қара-
гандәәк ишонди, мен ҳам унга ишонаман.

— Настасья Филипповна менга нисбатан бағоят илтифотли
муносабат билдирганлигидан бошим осмонга етди,— деб ниҳо-
ят тили калимага келди лаблари қийшайиб кетган, ранги оқар-
ган, овози қалтираган Ганя,— майли, ўзи шундоқ бўлиши керак
эди... Аммо... князь... Князь бу ишда...

— Етмиш беш мингга кўз тикяптими, шундайми?— деб
унинг гапини оғзидан олди Настасья Филипповна. — Сиз шун-
дай демоқчимисиз? Бош тортмай қўя қолинг, сиз худди шун-
дай демоқчи эдингиз. Афанасий Иванович, ёдимдан кўтарилиб-
ди: сиз шу етмиш беш мингни ўзингиз ола қолинг ва шуни ҳам
билиб қўйинг, мен сизга эркинлик бераман, сизга бўлган ҳамма
даъволаримдан воз кечаман. Бас! Сиз ҳам эркин нафас олинг!
Тўққиз йилу уч ой! Эртага — ҳаммаси янгича бўлади, бугун
эса, мен ўз ақиқамни ўтказяпман, умримда биринчи маротаба!
Генерал, сиз дуро жавоҳирингизни олинг, жуфти ҳалолингизга
тортиқ қилинг, мана олинг; эртадан бошлаб мен бу уйдан кў-
чиб кетаман. Шу билан кечки зиёфатлар ҳам тугайди, жаноб-
лар!

У гапириб бўлиб, бирдан ўрнидан турди, кетмоқчи бўлди.

— Настасья Филипповна! Настасья Филипповна! — эши-
тилди ҳар томондан. Ҳамма қаттиқ ҳаяжонга тушди, ҳамма-
лари ўрниларидан туриб кетдилар. Ҳаммалари уни ўраб олиш-
гац, ҳаммалари унинг шадлод, жўшқин, жазавага тушиб айти-
ётган сўзларини бозовталаниб тингларди; ҳаммалари ўнгайсиз
аҳволга тушгац, ҳеч ким нима гаплигини англамас, нима бўла-
ётганинги тушунмасди. Шу пайт бирдан қўнгироқнинг қат-
тиқ жарангдор овози эшитилди, боя Ганечканинг уйида худди
мана шундай жаранглаган эди қўнгироқ.

— А-а-а! Ана, холос! Айтмовдимми! Соат ўн бир ярим бўл-
ди!— деб юборди Настасья Филипповна.— Ўтиришларингизни
сўрайман, жаноблар, фишт қолидан кўчди!

У шундай деди-ю, ўзи ўтирди. Лабларида ғалати кулимсан
кезарди. У жим, сабрсизлик билан эшикка қараб кута бош-
лади.

— Рогожин ва юз минг келди, чини билан,— деб қўйди
ўзича Птицин.

Жуда ҳам қўрқиб кетган оқсоч қиз Надя кирди.

— Билмайман, булар қандай одамлар экан, Настасья Фи-
липповна, ўнтача одам ичкарига ёпирилиб кириб олишди, ҳам-

маси ичиб олишган, кирамиз, дейишяпти, Рогожин деган эмиш, ўзингиз айтган экансиз.

— Рост, айтганман, Катя, ҳаммалари, айт, дарров киришин.

— Рости биланми... ҳаммалариними, Настасья Филипповна? Жуда ҳам тасқара-ку улар. Тавба!

Ҳаммалари, ҳаммалари кираверишисин, Катя, бўлмаса, сени четга суриб қўйинб ҳам кириб келаверишиади. Шовқинлашларини қаранг, худди боягидай. Жаноблар, балки сиз хафа бўларсиз,—деб мурожаат қилди у меҳмонларга қаратади.—бизнинг ҳузуримизда шундай одамларни қабул қилянти деб? Мен жуда ҳам афсус қиласман ва сизлардан кечирим сўрайман, лекин шундай қилмасам, бўлмайди, гишт мана шундай қолипдан кўчаётган пайтда ҳаммаларингиз менга гувоҳ бўлсангизлар деган эдим, дарвоҷе, ихтиёр яна ўзларингизда...

Меҳмонлар ҳайратланиб бир-бирларига қарашар, пичирлашар, лекин буларнинг ҳаммаси олдиндан келишиб қўйилгани аниқ эди, модомики шуидай экац, эди Настасья Филипповна, гарчи у эс-ҳушни йўқотиб қўйган бўлса-да, орқага қайтариб бўлмаслигини тушунардилар. Ҳаммалари нима бўларкин, деб жуда қизиқиб қолишганди. Бунинг устига қўрқадиганлар ҳам йўқ эди чамаси. Хонимлар бор-йўғи икки киши эди: Дарья Алексеевна кўпни кўрган, унча-мунча нарсадан тап тортмайдиган дадил хотин, иккинчи хоним ҳаммага нотаниш индамас гўзал. Лекин бу индамас гўзал бирон нарсани тушуниши амри маҳол эди: у муҳожир немис хотин бўлиб, рус тилини билмасди. Бундан ташқари қанчалар гўзал бўлса, яна шунчалар бефаҳым эди. У янгилик эди, уни машҳур зиёфатларга таклиф қилиш одат тусига кириб кела бошлаганди, у ғоятда дабдабали кийинар, соchlари худди кўргазмага қўйиладигандай турмакланар, уни зиёфатни безаш учун бир чеккага ўтқазиб қўяр эдилар. Бу худди баъзи бир кимсалар ўз зиёфатларини безаш учун таниш-билишларидан бир кунга сурат, ваза, ҳайкалча ёки экран сўраб олишларига ўхшаган гап эди. Эркакларга келганда, Птицинни айтадиган бўлсак, у Рогожин билан ошна эди, Фердишченко эса нон-қатиқ эди ҳисоби. Ганечка ҳамон ўзига келолмас, лекин нима сабабдандир бу шармисорликнинг охиригача туриб беришга эҳтиёж сезмоқдайди. Чол муаллим Настасья Филипповна билан атрофдаги одамларнинг қаттиқ ҳаяжонга тушаётганликларини кўриб ҳеч нарса тушунмаётган бўлса ҳам йиғламоқдан бери бўлиб турар, юраги қўрқанидан дукиллаб урар, лекин худди ўз набирасидек яхши кўрадиган Настасья Филипповнани шу дақиқада ташлаб кетишга ўла қолса ҳам рози бўлмасди. Афанасий Ивановичга келганда,

албатта, у ўзини бундай саргузаштлар билан беобрў қилишга асло рози бўлмасди; лекин у тобора телбанамо бир тусга кириб бораётган бу ишнинг охири қандай натижка билан тугашидан манфаатдор эди. Бунинг устига Настасья Филипповна ҳам унга тегизиб баъзи сўзларни айтдики, энди бу нарсаларни охирига қадар аниқламагунча кетиб бўлмасди. У охиригача ўтиришга қарор қилди, лекин миқ этиб оғиз очмайди; фақат томошабин бўлади, шундай қилса, ўз савлатига, шаънига яраша иш тутган бўлади. Фақат генерал Епанчин тортиғи ўз қўлига кулгили тарзда қайтарилиб берилгандан сўнг анча оғрнинга, хижолатга тушган, ақлга тўғри келмайдиган мана бу телбасаро қилиқлару Рогожининг кутилмагандан бостириб келиб қолиниидан озурдадил бўлган эди. Ахир, унга етмовдими Птицин ёки марави Фердишченко билан ёнма-ён ўтиргани; лекин ҳар ҳолда ҳирсоннинг кучи билан қилинган нарсани бурч, мажбурият туйгуси, амал, эътибор ва ўзига бўлган ҳурмат воситасида енгиш мумкин, шундай экан, Рогожин тўдаси билан жаноби олийларининг бир ерда бўлиши сира ақлга тўғри келмасди.

— Оҳ, генерал,— деб кетиш ҳақида изн сўраган генералнинг сўзини бўлди шу заҳоти Настасья Филипповна,—эсимдан чиқибди! Лекин ўзим ҳам шу нарсани ўйлаган эдим. Агарда сиз шунчалар рањиган бўлсангиз, унда сизни қистаб ўтирмайман ва ушилаб қолмайман, лекин шундай бир дақиқада худди сиз менинг ёнимда бўлсангиз деб орзу қилган эдим. Қандай бўлмасин, танишилигимиз учун сиздан жуда ҳам миннатдорман, қилган эътиборларинигиз учун ташаккур, аммо мабодо юрагингиз дов бермаётган экан, унда...

— Ижозат этинг, Настасья Филипповна,— деб қичқири генерал ўзини мардона кўрсатиб,— кимга айтяпсиз бу сўзларни? Мен садоқатли дўстингиз каби ёнингизда қоламан ва мабодо бирон хавф бўлса... Гапнинг очигини айтсам, ортиқча гапириб юбордим шекилли. Мен фақат айтмоқчийдимки, улар гиламларни ифлос қилиб қўйишлари, у-буни синдиришилари мумкин... Менимча, уларни бутунлай киритмай қўя қолиш керак эди, Настасья Филипповна!

— Рогожининг ўзи!— деб эълон қилди Фердишченко.

— Нима деб ўйлайсиз, Афанасий Иванович,— деб унинг қулоғига шипшиди генерал,—ақлдан озиб қолмаганмикин? Мен мажозий маънода эмас, расмана сиҳат-саломатликни назарда тутиб айтяпман, а?

— Унинг шундай одатлари борлигини мен сизга айтган эдим,— деб пичирлади мугамбирлик билан Афанасий Иванович.

— Яна устига иситма...

Рогожин тўдаси эрталаб қандай бўлса ҳозир ҳам шундай эди. Тўдага бир-икки янги одамлар қўшилган эди, холос. Улардан бири илгари бетайин, ҳамма нарсани фош қилаверадиган кичиккина бир газетанинг муҳаррири бўлган аллақандай саёқ чол эди, одамлар у ўзининг олтиндан ишланган ясама тишлари ни гаровга қўйиб ичиб юборган деб гийбат қилиб юришарди; иккинчи янги қўшилган одам истеъфога чиққан подпоручик эди, у ўз ҳунари ҳамда вазифасига кўра эрталаб муштини намойиш қилган жаноб билан рақобат қиласарди, лекин уни Рогожининг одамларидан ҳеч ким танимасди; уни Невский кўчасининг офтоб тушадиган томонида ўткинчиларни тўхтатиб, Марлинскийнинг услубида кор-хайр тиланиб турган жойидан тўдага қўшиб олишганди. У ҳар тилаингандা, «мен бир вақтлар, сўраган одамларнинг ҳаммасига ўн беш сўлкавойдан бериб юборганиман», деб хижолатга соларди кишиларни. Рақобатчилар дарҳол бир-бирларини ёмон кўриб қолиши. Бояги забардаст жаноб «тиланчи» тўдага қабул қилингандан сўнг ўзини ранижиган қилиб кўрсатди, у жуда ҳам камган одам бўлганидан фақат гоҳо худди айиққа ўхшаб ҳимраниб қўяр ва ўзини кибор ҳамда сиёсатдан қилиб кўрсатадиган «тиланчи»нинг уига эланиб, унинг кўнглини олишга ўлиб-тирилиб ҳаракат қилаётганига гоятда нафрати қўзиб қараб қўярди кўз учида. Айтидан, подпоручик иш кўрсатадиган пайт келганда куч ишлатишдан кўра ақл-фаросат билан ҳаракат қилишини афзал кўрарди, бунинг устига унинг қадди-қомати ҳам забардаст жанобдан анча ушоқроқ эди. У талашиб-тортишиб ўтирмасдан, лекин жуда ҳам мақтаниб инглиз боксининг афзалликлари ҳақида назокат билан сўзлади, бир неча бор гапни шу атрофда айлантириб кўрди. Шу билан у ўзини одатларига тамойил қилган киши сифатида кўрсатди. Забардаст жаноб «бокс» сўзини эшитиб менсимай нафрат билан иршайиб қўйди, у рақиби билан тортишиб ўтириши ўзига эп кўрмай, баъзан худди билмаган киши бўлиб индамасдан бехос багоят миллий хусусиятга эга бўлган нарсасини кўрсатиб қўярди — у ҳам бўлса унинг мушти бўлиб, бу чайир, бўғинлари ўйнаб турган баҳайбат ва қудратли, аллақандай сариқ тук босган мушт эди. Шундай пайтларда мабодо мана шу теран миллий кўринишга эга бўлган нарса бир ерга аниқ бориб тегса, ҳақиқатан ҳам ўша жой кўкариб қолишига ҳеч ким асло шубҳа қилмасди.

Тўда ичида эрталаб ҳам, ҳозир ҳам бутунлай «тайёр» бўлиб қолганлар кўринмасди, Рогожининг ўзи ҳали Настасья Филипповнанинг олдига ташриф буюриши кераклигини ўйлаб, одамларини маҳкам жиловлаб турганди. Ўзининг кайфи анча тарқалиб ҳушига келиб қолган, лекин у умри бино бўлиб бунақсанги

тебанамо кунни кўрмаган, таассуротлари шунчалар қоришиб, айқаш-уйқаш бўлиб кетган, боши бутунлай гангид қолганди. Фақат бир нарсагина ҳар дақиқа, ҳар сония унинг кўз ўнгида турар, хотираси ва юрагида шундан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Шу ёлғиз бир нарсани деб соат бешдан то ўн бир яримгача кирмаган тешиги қолмади, кеч бўлишини юраги орзиқиб, ўртаниб кутди, Киндерлар билан Бискупларни ҳар томонга ўз эҳтиёжи билан югуртириди, охирида улар ҳам оз бўлмаса телба бўлаётдилар. Лекин Настасья Филипповна кулиб ва дудмал қилиб ишора қилган юз минг нақд пул ҳисобида қўлга кирган эди. Бискупнинг ўзи Киндер билан шунча пулнинг процентини овозини баланд қилиб айтишига ботинолмас, пицирлаб айтарди.

Худди эрталабгидай Рогожин ҳаммадан олдинда, қолганлар ҳеч нарсани назарга илмаган кўйи, лекин барибир жиндак чўчинқираб унинг орқасидан келардилар. Улар нима учундир айниқса Настасья Филипповиадан ҳайиқар эдилар. Баъзи бировлари ҳатто бизни дарров «бўйнимизга уриб ҳайдашса керак», деб ўйлардилар. Айтгандай, мана шундай фикрда бўлганлар ичиди олифта паранг, дилбар йигит Залёжев ҳам бор эди. Лекин бошқалар ва айниқса, забардаст жаноб Настасья Филипповнага гоятда нафратланиб қарашар, уни кўришга қўзлари йўқ эди, улар бу ерга босиб олиш учун келгандилар. Бироқ улар ўтиб борган икки хона шу қадар ҳашаматли, нарсалар шу қадар қимматбаҳо ва гўзал, улар ҳатто тушларида ҳам кўрмаган даражада ноёб эдики, галати мебеллар, суратлар, жиҳозлар, Венеранинг баланд ҳайкали уларни шунчалар ҳайратга солиб лол қилиб қўйдики, эшикдан дадил кириб келгапларнинг юраклари энди пўкиллаб ура бошлади. Шунга қарамасдан, улар Рогожиннинг орқасидан пусиб-биқиниб меҳмонхонагача тиқилишиб, сўқилиб бордилар, улар қани нима бўларкин, деб қаққайишиб турардилар. Аммо забардаст жаноб, «тиланчи» ва бошқа баъзи бир кимсалар йиғилганлар орасида генерал Епанчин ҳам борлигига қўзлари тушиб, жуда эсанкирашиб қолдилар ва секиниста ўзларини орқага, нариги хонага торта бошладилар. Фақат Лебедев ва баъзи бировлар ўзларини жуда дадил тутишар, улар Рогожиннинг атрофини ўраб туришарди, Лебедев бир миллион тўрт юз минг сармоя-ю, ҳозир қўлда нақд турган юз минг сўмнинг кучи ва қудрати нималарга қодирлигини ўзи учун охиригача аниқлаб олмоқчи эди. Дарвоқе, шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, уларнинг ҳаммалари ва ҳатто билагон Лебедев ҳам ўз қудратларининг чегараси қаергача бориб тақалишини, қаерларни қамраб олишини, қурблари қаергача этишини яхши аниқлаб, англаб олмаган эдилар. Кўнгилларига нима келса шуни қилишлари мумкинми, йўқми, ҳали билмас-

дилар.. Лебедевнинг назарида баъзи бир дақиқаларда ҳамма парсага қодир бўлиб кўринардилар, лекин бошқа бир дақиқаларда у қонунлар мажмуасининг айрим одамга таскин берадиган, кўнгилни тинчлантирадиган моддаларини ҳар эҳтимолга қарши ичидаги бўлса ҳам эслаб қўярди.

Рогожининг ўзига Настасья Филипповнанинг меҳмонхонаси одамларга қарагандаги бутунлай тескарича таъсир қилди. Парда кўтарилиши билан у Настасья Филипповнанинг кўрди — шу билан у қолган ҳамма нарсаларни унуди, эрталаб ҳам шундай бўлганди, лекин ҳозир у тамоман лол бўлиб қолди. Унинг ранги кум ўчди ва турган жойинда бир зум қотиб қолди. Юраги қанчалар потиллаб ураётганлигини шундоқ сезиш мумкин эди. У Настасья Филипповнага бир неча сония ботинмай ва паришон кўзларини узмай тикилиб турди. Бирдан худди эс-хушини бутунлай йўқотиб қўйгандай бир оз гандиралаганча стол олдига борди; бораётганда Птицинининг стулига қоқилиб ўтди, индамас гўзал немис хотинининг гоятда башанг мовий кўйлагининг этагига тикилган тўрларни лой этиги билан босиб олди; узроҳлик қилмади ва пайқамади. Столга яқинлашиб, у боядан бери қўлида кўтариб келаётган галати нарсани унинг устига қўйди. Бу қалинлиги бир қарич ва бўйига бир қаричдан ошиқроқ келадиган қоғоз боғлами «Биржা ведомостлари»га маҳкам қилиб ўралган ва тўрт томонидан каллақандларни боғлайдиган чизимчага ўхшаш чизимча билан чандиб ўралган қоғоз боғлами эди. Кейин индамай қўлларини солинтирганча худди ўз устидан ҳукм эшишишга ҳозирлангандай бўлиб турди. Унинг устидаги энгил-бошлари эрталаб қандай бўлса ҳозир ҳам шундай, фақат бўйнига ўткир кўк-қизил рангли шойи шарф ўраган, шарфга каттакон қўнғиз шаклидаги гавҳар тўғиғиҷ қадалган, ўнг қўлининг кирлаган бармогига йирик гавҳар узук тақилгади. Лебедев столдан уч одимча беррида қолди; бошқалари оз-оз меҳмонхонага суқилишиб кирган эдилар. Настасья Филипповнанинг Катя ва Паша деган оқсоқ қизлари ҳам қўрқиб ҳайратланган кўйи дарпардалар ортидан мўралашиб турардилар.

— Бу нима экан? — деб сўради Настасья Филипповна Рогожинга қизиқсиниб диққат билан тикиларкан, кўзлари билан «тугун»ни кўрсатиб.

— Йоз минг! — дея базўр шивирлай олди Рогожин.

— А, сўзингизнинг устидан чиқибсиз-да ниҳоят, оббо сиз-еъ! Марҳамат, ўтириңг, бу ерга, манави стулга. Сизга кейин бир гап айтаман. Қимлар сиз билан келгандар? Эрталабки одамларми ҳаммаси? Майли, ҳаммалари кириб ўтирсинлар; ана, диван бўш, мана, яна диван бор. Ана яна иккита кресло бор... нима бўлган уларга, ўтиргилари келмаяптими?

Ҳақиқатан, тўдалашиб келганларнинг айримлари уялиб кетиб, орқаларига қайтиб, нариги хонага чиқиб кетдилар, лекин баъзилар шу ерда қолиб таклиф юзасидан кўрсатилган жойларга, фақат столдан нарироққа, бурчак-бурчакларга тарқалишиб ўтиридилар, баъзилари бу билан ўзларини панароқ олмоқчи бўлсалар, бошқа бирлари фавқулодда тез ўзларига келиб, анча ҳушёр тортиб қолдилар. Рогожин ҳам ўзига кўрсатилган стулга ўтириди, лекин кўп ўтирмади. У дарров ўрнидан туриб кетди ва бошқа ўтирмади. У аста йигилган кишиларга кўз югуртира бошлиди. Ганяга кўзи тушиб заҳарханда қилиб тиржайди ва ўзича: «Ол-а!»— деб пичирлаб қўйди. Генерал билан Афанасий Ивановичга у тап тортмай қаради, ҳатто ажаблангани ҳам йўқ. Лекин Настасья Филипповнанинг ёнида киязъ ҳам турғанлигини кўриб, аничагача уйдан кўзларини узолмади, у бағоят таажжубланган, киязънинг қандай қилиб бу ерга келиб қолганлигига ақли бовар қилмасди. Чиндан ҳам, баъзи бир дақиқаларда у алаҳлаётган одамга ўхшаб кўринарди. Бугунги куннинг барча фавқулодда ташвишларидан ташқари у кеча туни билан вагонда бўлган, деярли икки кундан бери уйқусиз эди.

— Бу, жаноблар, юз минг,— деди Настасья Филипповна ҳаммага қарата жонсарак бир бесабрлик билан мурожаат қиласкан,— шу кир қоғозга юз минг ўралган. Боя зарталаб бу одам кечқурун сизга юз минг олиб бораман, деб бақириб қолган эди, мен уни кутиб турган эдим. У мени савдолашиб олди: ўн саккиз мингдан бирдан қирқ мингга чиқиб, сўнг мана юз минг берадиган бўлди. Сўзининг устидан чиққанини қаранг! Вой-бў, бунинг ранги мунича оқариб кетибди! Боя Ганечканикнида бўлди ҳаммаси: мен унинг онасини кўргани борсам, синглиси юзингда кўзинг борми демай: «Бу шармандан бу ердан қувлаб юборадиган ҳеч ким йўқми!»— деб қичқирди, акаси Ганечканинг бўлса башарасига қараб ҳамманинг олдида тупурди. Ғалати қиз экан жуда!

— Настасья Филипповна!— деди таъна оҳангида генерал. У нима бўлганлигини ўзича тушуниб баҳо бера бошлаганди.

— Нима дейсиз, генерал? Уят бўладими? Қачонгача оҳанжама қиламиэ! Француз театрининг ложасида ҳеч кимни яқинимга ўйлатмасдан моҳпора бўлиб ўтираверибман, беш йил орқамдан қолмай юрганлардан шаънимга доғ тушмасин деб қочаверибман, маъсумлигимни сақлаб уларнинг барига кибр билан қарабман, энди ўйлаб қарасам, тентаклигимдан шундай қилган эканман! Беш йил иффатимни сақлаб ўтирганимдан сўнг мана ҳаммангизнинг ҳузурингизда юз минг сўмни келтириб столга ташлади, эшикда ҳали тройкалари ҳам маҳтал бўлиб турган бўлса ажабмас. Ана мени юз мингга баҳолади! Ганечқа, сен

ҳалиям мендан хафа бўлиб турибсан шекилли. Ахир, наҳот сен мени ўз хонадонингга олиб кирмоқчи бўлиб юрсанг? Мен ахир Рогожинлар тенги бўламан-ку! Боя князъ нима деди ахир?

— Мен сизни Рогожин тенги демадим, сиз Рогожиннинг тенги эмассиз! — деди қалтираган сас билан князъ.

— Настасья Филипповна, бўлди, онахоним, бўлди бас, оппозит,— бирдан чидолмай деди Дарья Алексеевна,— булар сени шунчалар қийнаб ташлаган бўлса, қўй уларни, қарама уларга! Наҳот сен манави билан кетаман деётган бўлсанг, юз минги бошида қолсин! Юз минг рост — қаранглар-а! Сен юз мингни олу ҳаммасини ҳайдаб юбор, уларни шундай қилиш керак; эҳ, сенинг ўрнингда бўлганимда уларнинг ҳаммасини... рост-да, ади-бади айтишиб ўтирадими!

Дарья Алексеевнанинг жаҳли чиқди. У жуда меҳрибон ва таъсиран аёл эди.

— Жаҳлинг чиқмасин, Дарья Алексеевна,— деб жилмайди унга Настасья Филипповна,— мен унга тўғриликча айтдим. Қаттиқроқ ганириб қўйдимми дейман? Мен чини билан ҳали ҳам тушунолмайман, қандай қилиб мен покдомон бўр хонадонга келин бўлиб кирмоқчи бўлиб юрибман, менинима жин урди? Мен унинг онасини кўрдим, унинг қўлини ўнди. Боя уйингизга борганимда тоза гашларингизга тегдим, атай шундай қилдим, сен нималарга қодир эканлигининг кўрмоқчи бўлдим; очиғи, сенга қараб ёқамни ушлаб қолдим. Кўп нарсаларни кутган эдиму, лекин ҳеч қачон бунчалар эканлигининг хаёлимга ҳам келтирмайдим! Наҳот сен манави киши нақ тўйинг олдидан менга мана бундай узук совға қилганлигини, мен бўлсам совғани олганлигимни кўриб туриб яна менга уйланмоқчи бўласан? Рогожин-чи? Ахир, у сенинг ўз уйингда, онанг ва синглингнинг олдида туриб мени сотиб олмоқчи бўлди, сен эса шундан кейин яна бу ерга мени олгани келиб ўтирибсан, яна синглингни ҳам бирга олиб келмоқчи бўлибсан? Наҳот сен ҳақингда Рогожин тўғри айтган бўлса наҳот сен уч сўлкавойга Васильевский оролига эмаклаб борсанг?

— Эмаклаб боради,— деди бирдан Рогожин секин, лекин қатъий ишонч билан.

— Очингдан ўлаётган бўлсанг ҳам майлиди, ваҳоланки, сен тузуккина мояна олар эмишсан! Буларнинг ҳаммаси ҳам майли-я, шармандалик ҳам бир гап бўлар-а, лекин уйингга ўзинг нафратланадиган одами олиб кирмоқчи бўляпсан! (Буни шунинг учун айтяпманки, сен чиндан ҳам мени ёмон кўрасан, мен буни биламан!) Йўқ, мен энди ишондим, бундай одам пул учун одам ўлдиришдан тоймайди! Ахир, уларнинг ҳаммалари пулга шундай ўч бўлиб кетишганки, пул деса ўзларини томдан

ташлайдилар, пулни күрсалар, күзлары ола-кула бўлиб кетади. Узи ҳали она сути оғзидан кетмаган бола, лекин судхўрлик қилиш пайида. Бундайлар тигни шойи билан ўраб ушлаб ўртоғининг орқасидан бориб сўйиб ташлайди худди кўйдай қилиб, яқинда битта шундайини ўқиган эдим. Вой, уялмаган-эй! Менинг уятим йўқ, сен бўлсанг мендан ҳам баттар эканссан! Мен аниви гулдастачи ҳакида гапирмай ҳам кўя кодай...

— Күзларимга ишномаямсан, шу сизми, Настасья Филипповна!— күлләри билан чапак чалиб юборди генерал азбаройи хафа бўлиб,— сиз, шундай назокатли, шундай нозик фикрли қиз, қаранг! Қандай тил! Қандай сўзлар!

— Мен макт бўлиб қолдим, генерал,— кулиб юборди Нас-
тасья Филипповна,— ўйнагим келянти! Бугун менинг куним,
буғун мен туғилганман, ошингим олчи бўлган кун, мен бу кунни
шунча кутдим. Дарья Алексеевна, манави гулдастачини кўр-
япсанми, манави *monsieur aux camélias*ни, ана, бизнинг усти-
миздан кулиб ўтирибди...

— Мен кулаётганим йўқ, Настасья Филипповна, мен фақат шоёни дикънат билан эшитяпман,— савлат тўкиб жавоб берди унга Тоцкий.

— Қаранглар, нега мен уни беш йилдан бері қийнайман; жавобини беріб юбормайман? У арзирмикін шунга? У түғилтандай шундай, уни бошқача қилиб бўлмайди... У яна мени айбдор ҳам қиласи: менга тарбия берди ахир, графинялардек боқди, қанча пулларни сарф қиласи, қанча пуллар исероф бўлди, у ёқда бир эр тоиган эди, мана бу ерда ҳам орнатти бир эр топди менга, Ганечкани. Үзинг ўйлаб кўр: шу беш йил ичида мен у билан яшаганим йўқ, лекин унинг пулини олдим, ўзимча шундай қилишим керак, тўғри қиляпман, деб юрган эканман! Жуда ҳам адаш ўйларга кириб кетибман! Мана сен айтяпсан: юз мингни олу ўзини қувиб юбор ҳамон сенга ёқмаса деб! Рост, бу жуда пастлик... Мен аллақачонлар эрга тегиб кетишими мумкин эди, тағин Ганечкаларга ўхшаганларга эмас, тузукроқларга, лекин менга бу жуда пастлик бўлиб кўринади ахир. Нега мен умримнинг беш йилини ушбу қабоҳат ичида ўтказдим! Ишонасанми, йўқми, мен бундан тўрт йил илгари ке, шу ўзимнинг Афанасий Ивановичимнинг ўзига тегиб қўя қолай деб ҳам ўйлаган эдим? Ўшанда қабоҳатдан шундай ўйлаганман; ўшанда хаёлимга келган ҳамма нарсаларни айтаверсам, тугатиб бўлмайди буни. Истасам, очиги, уни бунга мажбур қиласидим! Ўзи ҳам оғиз очгаи эди, ишонасанми, йўқми? Рост, мени алдарди, ахир, у бузуқ жуда, суюги йўқ, чидаёлмайди.

¹ Чойгүл таққан жаноб (франц.).

Кейин, худога шукур, ўйланиб қолдим: унга шундай жазо бериш керак эди! Ӯшанда ундан кўнглим шунчалар қолдик, оғим тагига ялиниб ётганда ҳам унга тегмасдим. Беш йил шундай оҳанжамада ўтди! Йўқ, яхшиси, кўчага чиққаним афзal, менинг жойим кўча! Ё Рогожин билан ўйнаб-кулишим керак, ё эртагаёқ кир юшинга тушишим! Ахир, менинг ўзимга тегишли ҳеч нимам йўқ; кетаман — ҳаммасини унга қолдириб кетаман, охиригина латта ҳам унга қолади, менинг қуруқ ўзимни ким олади, ала Ганядан сўраб кўр, у олармикин? Э, мени ҳатто Фердишченко ҳам олмайди!..

— Фердишченко олмаслиги мумкин, Настасья Филипповна, мен очиқ кўнгилли одамман,— унинг сўзини бўлди Фердишченко,— лекин князъ олади! Сиз нола-фарёд қиляпсиз, мундоқ князга ўзингиз бир қаранг! Мен анчадан бери кузатиб ўтирибман.

Настасья Филипповна ҳайрон бўлиб князга ўгирилди.

— Ростми?— деб сўради у.

— Рост,— пичирлади князъ.

— Шундай ўзимни, ҳеч нарсасиз оласизми?

— Оламац, Настасья Филипповна...

— Ала сизга янги ҳангома!— тўғифллади генерал.— Шуни кутиши мумкин эди.

Князъ ҳамон ўзини бошдан-обқ кўздан кечириб турган Настасья Филипповнанинг юзига ҳазин, жиддий ва теран бир нигоҳ билан қараб турарди.

— Мана яна битта харидор чиқди!— деди Настасья Филипповна яна Дарья Алексеевнага мурожаат қилиб.— Чин юракдан айтапти, мен уни биламан. Валинеъматимни энди топдим! Айтгандай, унинг орқасида... ҳалигиндай деб гапиришади, тўғрига ўҳшайди. Шунчалар қаттиқ севиб қолган бўлсанг, ҳеч нарсага қарамай Рогожинга тегинили хасмини олаетган бўлсанг, ўзингини, мени шима билан боқасан, қани айт-чи?

— Сиз пок хотиниз, мен сизнинг ўзингизни оламан, менга Рогожининг хасни керакмас,— деди князъ.

— Нима, мен ҳалолманми?

— Сиз.

— Э, бундай гаплар... романларда бор! Бу, азизим князъ, ёски замон алаҳисиравлари, ҳозир одамлар ақлли бўлиб кетишган, ҳаммаси бекорчи гаплар. Сен ҳали уйланиб нима қиласан, ҳали сенинг ўзингни энага боқиши керак!

Князъ ўрнидан турди, қалтираган, ҳадиксираган, айни пайтда жуда чуқур ишонч билан деди:

— Мен ҳеч нарсани билмайман, Настасья Филипповна, мен ҳеч нарсани кўрган эмасман, сиз ҳақсиз, лекин мен... лекин мен сиз менга марҳамат қилдингиз деб биламан. Мен ҳеч нарса эмас-

ман, лекин сиз риёзат чекдингиз ва шу дўзахнинг ичидан нокчиқдингиз, бунга ҳар ким ҳам қобил эмас. Сиз нега ўзингизни бунчалар қийнаб уялтирасиз, Рогожин билан кетмоқчи бўласиз? Сиз иситмалаб турибсиз... Сиз жаноб Тоцкийга етмиш минг сўм бердингиз, яна бу ердаги ҳамма нарсаларни унга қолдириб кетаман деяпсиз; бу ҳар кимнинг ҳам қўлидан кела-вермайди. Мен сизни... Настасья Филипповна... севаман. Сизни деб жондан кечаман, Настасья Филипповна. Сизнинг шаъннингизга заррача доғ туширишларига йўл қўймайман, Настасья Филипповна... Қамбағал бўлсақ нима қилибди, мен ишлайман, Настасья Филипповна...

Унинг кейинги сўзларини эннатиб Фердишченко билан Лебедев ҳиҳилаб кулиниди, ҳатто генерал ҳам иорози бўлиб ўзича нимадир деб гудранди. Птиции билан Тоцкий лабларига қалқиган кулгини зўрга тўхтатиб қолниди. Бошқаларининг эса оғзи очилиб қолди.

— ...Аммо биз камбағал ҳам бўлиб қолмасмиз балким, яксинча, бой бўлиб кетишимиз мумкин, Настасья Филипповна,— деб давом этарди князь ҳамон ўша ҳадиксираган овозда сўзлаб.— Ҳали ўзим ҳам аниқ билмайману, афуски, шу пайтгача кириб суринтиришга вақтим бўлмади, лекин мен Швейцарияда Москвадан хат олган эдим Салазкин деган жанобдан, у менга сизга жуда катта мерос тетини керак деб хабар қилибди. Мана ўша хат...

Князы ростдан ҳам чўйтагидан хат олди.

— Нима, довдираб қолдими бу?— гўлдиради генерал.— Ҳақиқатан жинни бўладиганинг уйи ҳисаби бу ер!

Бир зум ўртага жимлик чўқди.

— Сиз хатни Салазкиндан олдим, дедингиз шекилли, князъ?— деб сўради Птиции.— Бу ўз даврасида жуда таниқли одам, у турли ишларни битириши билан машҳур, агар у сизга хабар қилган бўлса, бунга ишонишингиз мумкин. Хайриятчилик, мен унинг қўлини танийман, яқинда унга бир иш им тушган эди... Агар хатни менга кўрсатсангиз, балки сизга аниқ бир гап айттармидим.

Князь индамай қалтираган қўл билан унга хатни узатди.

— Нима бўляпти ўзи, нима бўляпти?— ҳуши ўзига келиб леди генерал ҳаммага талмовсираганча бир-бир қаарarkan,— наҳот мерос бўлса?

Ҳаммалари хат ўқиётган Птицинга қараб қолишиди. Одамларининг қизиқишлиари чандон ортди. Фердишченко ўрида ўтиромай қолди; Рогожин нима бўлаётганига тушунолмай қаттиқ безовталаниб дам киязга, дам Птицинга боқарди. Даръя Алексеевна худди игна устида ўтиргандай эди. Ҳатто Лебедев

ҳам чидолмай бурчакда ўтирган еридан туриб келиб эгилиб-букилганча Птициннинг орқасидан хатни ўқий бошлади, у ҳозир худди қилмиши учун таёқ ейишга тайёр турган айбор болага ўхшарди.

XVI

— Иш пишган,— деб эълон қилди ниҳоят Птицин хатни буклаб князга узатаркан.— Сиз ҳеч уринмасдан холангизнинг аниқ васияти бўйича бенихоя катта давлатга эга бўласиз.

— Бўлиши мумкин эмас!— деб хитоб қилди генерал худди ўқ отгандай.

Ҳамманинг яна оғзи очилиб қолди.

Птицин кўпроқ Иван Федоровичга мурожаат қилиб тушуни-тириб берди: беш ой бурун князнинг ҳатто ўзи ҳам танимай-диган бир холаси оламдан ўтибди; у князнинг онасига туғишган катта опа бўларкан, князнинг холаси танглик ва қашшоқликда ўлиб кетган учинчи гильдия савдогари москвалик Папушиннинг қизи экан. Лекин машина шу Папушиннинг туғишган катта акаси яқинда вафот этибди, у машҳур, жуда давлатманд савдогар экан. Бир йилча илгари унинг икки ўғли кетма-кет оламдан ўтибди. Бундан қаттиқ изтиробга тушган чол оғриб қолиб, яқинда кўз юмибди. Унинг хотини ҳам ўлиб кетган, князнинг холасидан ўзга унинг биронта ҳам меросхўри йўқ экан. Хола эса бирорвнинг ўйида ноchor аҳволда яшаркан. Мерос теккан кезларда у сариқ сув касали билан оғриб ўлим тўшагида ётар-каи, лекин мерос теккач, у дарров князни қидира бошлабди ва бу ишни Салазкинга топширибди, ўзи васиятни ёзib қолдиришга улгурнибди. Айтидан, князъ ҳам, Швейцарияда унга қарайдиган доктор ҳам расмий хат-хабар кутиб, қофозбозлик қилиб ўтиргилари келмаган, князъ Салазкиннинг хатини чўнтағига солғану шундай ўзи келаверган...

— Сизга фақат бир нарсанни айтишим мумкин,— деди Птицин князга қараб,— бу иш ҳаммаси қонуний ва шубҳасиз, Салазкиннинг сизнинг қонуний ҳақингиз ҳақида ёзган сўзларига ишонмоқ керак, шунинг учун унинг гапларини чўнтағингизга тушган нақдина пул каби қабул қилишингиз мумкин. Сизни табриклаймац, князъ! Эҳтимол бир ярим миллион қўлинингизга кирса керак, балки бундан ҳам кўпроқ бўлса бордир. Папушин жуда бадавлат савдогар эди.

— Вой, уруғида сўнгги Мишкин-еў!— деб бўкирди Фердишченко.

— Ура!— мастона товуш билан бақирди Лебедев.

— Мен бўлсам, боя ачиниб унга йигирма беш сўм қарз бериб турнибман, ха-ха-ха! Ақл бовар қилмайди, холос!— деди

лол бўлиб қолган генерал.—Хўп, табриктайман, табриклайман!— у ўрнидан туриб келиб князни қучоқлади. Ундан кейин бошқалар ҳам ўринларидан туриб князниг устига ёпирилдилар. Нариги хонага боя қочиб чиқиб кетганлар ҳам секин ичкарига кириб кела бошладилар. Фовур-ғувур бўлиб кетди, хитоблар янгради, шампань талаб қила бошладилар. Ҳамма ҳракатга кирди, қимирлаб қолди. Бир зум Настасья Филипповна ҳам барчанинг ёдидан кўтарилий деди, зиёфатнинг эгаси у эканлиги бир зум унут бўлди. Лекин аста-секин ҳамманинг эсига князъ уни ўзига хотин бўлишга таклиф қилгани тушди. Энди иш олдингидан ҳам ғалатироқ, телба-тескарироқ, ажабланарлироқ туюлди. Ақли лол бўлиб қолган Тоцкий елкасини қисарди; фақат у ҳамон ўз ўрнидан жиљмаган, бошқалар стол атрофида уймаланишарди. Одамлар кейинроқ худди мана шу дақиқадан бошлаб Настасья Филипповна эсидан оғиб қолди, деб гапириб юришиди. У ҳамон ўз жойида қимирламай ўтирас, ҳаммага ғалати қилиб, ажабланиб қарап, у нима бўлаётганига ҳеч ақли етмаётганга, тушуниб олишга уринаётганга ўхшарди. Кейин у бирдан князга мурожаат қилди ва қовоғини ўйиб чимирилиб уни кўздан кечира бошлади. Лекин бу бир зумгина давом этди. Эҳтимол назарида буларнинг бари унга ҳазил, масхара бўлиб туюлгандир. Лекин князга қараб бу фикридан қайтди. У ўйга толди, кейин яна лабларига табассум қалқиди, лекин нимага жилмаяётганини ўзи билмасди...

— Бундан чиқди, ростдан ҳам киягиня бўлибман-да!— дея ўзича мазах аралаш инчирлади у ва кўзлари бехос Дарья Алексеевнага тушиб кулиб юборди.— Буниси қизиқ бўлди-ку... мен... буни кутмаган эдим... Ие, нега ҳаммаларингиз тик оёқда турибсизлар, ўтиргилар, жаноблар, марҳамат, мен билан князни табрикланглар! Кимдир шампань сўради; Фердишченко, боринг, айтинг келтиришсин. Қатя, Паша,— бирдан у эшикдан мўралашиб турган оқсоҷ қизларини кўриб қолди,— берироқ келинглар, мен эрга тегяпман, эшилдингларми? Князга тегяпман, унинг бир ярим миллион пули бор, князъ Мишкин мени ўзига хотин қилмоқчи!

— Худо хайрингни берсин, онагинам, рози бўл! Бахtingдан юз ўгири!— деб қичқирди бу воқеалардан қаттиқ таъсиранглган Дарья Алексеевна.

— Кел, ёнимга ўтири, князъ,— деб давом этди Настасья Филипповна,— ана шундай, ана винони ҳам олиб келишяпти, табрикланглар, жаноблар!

— Ура! — деган қичқириқлар эшитилди. Ҳаммалари винога чўзилишди, Рогожин тўдасига ҳам жон кирди. Лекин уларнинг кўпчилиги бақириб-чақираётган ёхуд бақириб-чақираишга

тайёр турган бўлса ҳам кўплари вазиятнинг жуда ғалати эканлигига қарамасдан аҳвол ўзгараётганлигини фаҳмлаган эдилар. Айримлари қисиниб, има қилишларини билишмасди, ишонқирамасдан ниманидир кутишарди. Кўплар эса бир-бирларига бунинг нимаси ажабланарли, князлар кимларга уйланмайдилар, ҳатто лўлиларга ҳам уйланадилар, деб ишвирлашарди. Рогожининг юзи англанишилмас ва ғалати табассумдан қийшайиб кетган ҳолда индамай қараб туарди.

— Князъ, отахоним, эсингни йиғ!— деб қўрқинч билан шивирлади генерал унинг ёнига ўтиб енгидан тортганча.

Настасья Филипповна сезиб қолиб, хандон ташлаб кулиб юборди.

— Иўқ, генерал! Энди мен ҳам княгиня бўлдим, ўзингиз эшитдингиз,— князъ мени таҳқирлаб қўймайди! Афанасий Иванович, жилла қурса, сиз мени табрикланг; мен энди сизнинг хотинингиз билан ҳар ерда бирга ўтираман; сиз има дейсиз, эринг шундай бўлса яхиними? Бир ярим миллион, бунинг устига князъ, тагин айтишларига қараганда, телба, бундан яхшироқ бўлини мумкиними? Ала энди чинакам ҳаёт бошланади! Рогожин, сен кечикдинг! Ол қофоз пулларингни, мен князга ёрга тегаман, энди ўзим сендан кўра бадавлатроқман!

Лекин Рогожин гап нимадалигини алоҳа англаб етди. Унинг чехрасига ифода қилиб бўлмас бир изтироб кўлка солди. У қўлларини бир-бирига қарсиллатиб урди, кўкрагидан фарёд отилиб чиқди.

— Чекил!— деб қичқирди у князга.

Атрофдагилар кулиб юбориши.

— Сени деб чекиладими бу?— тантана билан деди Дарья Алексеевна.— Пулни столга ағдарганини қаранг буни, чорва! Князъ ўзига хотинликка олянги-ю, сен майнавозчилик қилиб юрибсан!

— Мен ҳам оламан! Ҳозир оламан, шу дақиқада! Барини бераман...

— Вой, қовоқхонадан чиқсан маст, бўйнингга уриб ҳайдаш керак сени!— деди дарғазаб бўлган Дарья Алексеевна.

Кулги авжига чиқди.

— Кўрдингми, князъ, сенинг қайлиғингни чорва қандай савдолашаётганлигини,— деб князга мурожаат қилди Настасья Филипповна.

— У маст,— деди князъ.— У сизни жуда ҳам яхши кўради.

— Қайлиғинг Рогожин билан кетмоқчи бўлганлигидан кейин уялиб юрмайсанми?

— Унда сиз иситмалаб тургандингиз; сиз ҳозир ҳам иситма ичидасиз, худди алаҳлаётганга ўхшайсиз.

- Кейин сенинг хотининг Тоцкийнинг ўйнаши бўлган деб юзингга солсалар, оринг келмайдими?
- Йўқ, орим келмайди... Тоцкийнинг қўлига ўз эркингиз билан тушган эмассиз.
- Ҳеч қачон юзимга солмайсанми?
- Ҳеч қачон.
- Қўй, бир умрга деб катта кетма!
- Настасья Филипповна,— деди князь секин юрагида бир ачиниш билан,— боя сизга айтдим: сиз рози бўлсангиз, буни менга кўрсатган марҳаматингиз деб биламан. Сиз бу ёзимдан кулдингиз, бошқалар ҳам кулишди. Мен балки қулгили гап айтгандирман, эҳтимол ўзим кулгили кўрингандирман, лекин назаримда мен... номус нималигини биламан ва имоним комил, рост гапни айтдим. Сиз ҳозир ўзингизни бутунлай хароб қилмоқчи бўлдиңгиз, биламан, сиз кейин ҳеч қачон бундай қилғанингиз учун ўзингизни кечирмасдингиз. Гапнинг очиғи, сизнинг заррача айбингиз йўқ. Ҳаётингиз бутунлай барбод бўлганлигига мен ишонмайман, бундай бўлиши мумкин эмас. Рогожин келган бўлса, Гаврила Ардалионович сизни алдамоқчи бўлиб уринган бўлса, нима бўпти? Нимага сиз тинмай ҳадеб шуни эслайверасиз? Сиз қилган нарса ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди, мен буни такрор айтаман, Рогожин билан кетмоқчи бўлганлигингизга келсак, сиз буни иситмалаб туриб айтдингиз. Сиз ҳозир ҳам иситмалаб турибсиз, сиз бориб ётишингиз керак. Сиз эртагаёқ кир юувучликка боргаи бўлардингизу, лекин Рогожин билан кетмасдингиз. Сиз жуда кибрлисиз, Настасья Филипповна, лекин балки сиз шу қадар баҳтисиз бўлсангиз керакки, шунинг таъсирида ўзингизни айборд деб санашгача борасиз. Сизни парвариши қилини керак, Настасья Филипповна. Мен сизни парваришлайман. Кетингиздан қанча юриш керак бўлса юраман. Мен боя сизнинг суратингизни кўрган эдим, юзингиз менга бениҳоя таниш бўлиб кўринди. Назаримда, менга ўша заҳоти сиз ҳам мени биладигандай бўлиб туюлдингиз... мени чақирдингиз... Мен... мен сизни бутун умрим бўйи эъзозлайман, Настасья Филипповна,— деб хулоса қилди князь ва бирдан ўзига келиб бу гапларни кимларнинг олдиларида туриб айтиётганлигини ўйлаб қизариб кетди.

Птицин ҳатто орият юзасидан бошини қўйи эгиб ерга қараб ўтиради. Тоцкий ичиди ўйлади: «Телба, лекин мақтаб-мақтаб ҳамма нарсага эришиш мумкинлигини билади; бало!» Князь бурчакроқда турган Ганянинг кўзлари ёнаётганлигини пайқади, ҳозир у князнинг кулинин кўкка совуриб юборишга тайёр эди.

— Яхши одамнинг садағаси кетсанг арзийди!— деди ийиб кетган Дарья Алексеевна.

— Билимдон, лекин соб бўлган одам! — деб секин пичирлади генерал.

Тоцкий шляпасини олди ва аста чиқиб кетиш учун ҳозирла на бошлади. У генерал билан бирга чиқиб кетамиз, дегандай кўз уриштириб олишиди.

— Раҳмат, киязъ, мени билан ҳеч ким шу пайтгача бундай гаплашмаган эди,— деди Настасья Филипповна,— мени нуқул савдолашардилар, лекин яхши одамлардан ҳеч ким ҳали сенга уйланаман деган эмасди. Эшитдингиҳи, Афанасий Иванич? Сизга киязнинг гаплари қандай туюларкин? Ахир, бу адабсизликка яқин шекилли... Рогожин! Сен шошмай тур-чи! Сен кетмайдиганга ҳам ўхшайсан кўринишдаи. Балки ҳали мен сен билан кетарман. Сен мени қаерга олиб бормоқчисан?

— Екатерингфога,— деб жавоб берди бурчакда турган Лебедев. Рогожин бўлса сесканиб кетди, у ҳамон қулоқларнига ишонмай кўзларини алаиг-жалаң қилиб турарди. У бошига оғир бир зарб тушган одамдай анграйиб қолганди.

— Сенга нима бўлди, нима бўлди, онагинам! Чиндан иситма бу; эснигни еб қўйлинигми?— деди азбаройи юраги ачишиб қўрқиб кетган Дарья Алексеевна.

— Нима, чиң деб ўйловдинигми?— деб хахолаганча ўрнидан турди Настасья Филипповна.— Маъсум бир гўдакнинг бошига этами? Бунақа ишлар Афанасий Иваничга ярашади: но-расталарни у яхши кўради! Кетдик, Рогожин! Пулингни тайёрла! Уйланаман деганинг ўз йўли билан, лекин пулни бу ёққа ол. Мен балки ҳали сенга тегмасман ҳам. Уйланаман десам, пул ҳам ўзимда қолади деб ўйловдинигми? Бекорларни айтибсан! Мен ўзим шармандаман! Мен Тоцкийнинг ўйнаши бўлганман... Киязъ! Сенга энди Аглай Епанчинина керак, Настасья Филипповна эмас, бўлмаса Фердинченко сени қўлни бигиз қилиб қўрсатади. Сен қўрқмайсан, лекин мени қўрқаман, умрингни барбод қилдим деб ўйлайман, уидан кейин баривир бир куни таъна қиласаи! Менга марҳамат қилган бўласиз деяпсан, марҳамат нималигини ана Тоцкий билади. Лекин сен, Ганечка, Аглай Епанчинадан маҳрум бўлдинг; сен буни билармидинг? Сен у билан савдолашиб ўтирганингда у сенга турмушга чиқсан бўларди. Сизларнинг ҳаммаларингиз шундайсизлар: сизга ҳалол ҳам бир, ҳаром ҳам бир! Доим чалкаштириб юборрасизлар... Вой, генералнинг қарашини, оғзи очилиб қолди-ку...

— Бу маҳшар, маҳшар!— деб такрорларди генерал елкаларини учирив. У ҳам дивандан турди; яна ҳамма оёққа қалқди. Настасья Филипповна худди алаҳлаётганга ўхшарди.

— Наҳотки!— деб инграб юборди киязъ қўлларини қисирлатаркан.

— Сен нима деб ўйловдинг? Балки менинг ҳам ўз ғурурим бордир, шарманда да ғуур бўлмайди деб ким айтди! Сен боя мени жуда мақтаб юбординг, баркамолсиз дединг; топган экансан баркамолини, битта шу мақтовни деб миллион сўм пул билан бутун бир князлики оёғи остига олиб тепкилаб ташлади. Мана энди вайронага бормоқчи! Шундан кейин сенга қандай хотин бўлишим мумкин? Афанасий Иванич, лекин миллионни рости билан деразадан улоқтириб юбордим! Сизнинг етмиш беш мингингиз билан Ганечкага хотин бўлишим ва ўзимни жуда баҳтиёр деб билишим лозим эди, сиз бундай деб ўйлашга қандай журъат қилдингиз? Етмиш беш мингинг бoshингда қолсин, Афанасий Иванич (лоқал юз мингга ҳам еткиза олмадинг, Рогожинча бўломмадинг!); Ганечкани бўлса мен ўзим хурсанд қиласман, калламга бир фикр келиб қолди. Мен энди ялло қилиб ўйнашни истайман, мен кўча қизиман! Мен ўн йил қамоқда ўтиродим, энди баҳтимни топдим! Қани, қалайсан, Рогожин? Тайёрмисан, кетдик!

— Кетдик!— деб бўкирди Рогожин хурсанд бўлиб кетганидан ақлдан озаёшиб.— Хей сиз... ҳаммага вино беринглар! Уҳ!..

— Винони яхшилаб ғамла, мен ичаман. Музика бўладими?

— Бўлади, бўлади! Яқинлашма!— бўкирди Рогожин даҳшатли товуш билан Дарья Алексеевна Настасья Филипповнага яқинлашаётганлигини кўриб.— Меники! Ҳаммаси меники! Қиролича! Тамом!

У азбаройи қувониб кетганидан хириллаб қолди. У Настасья Филипповнанинг атрофида гиргиттон бўлиб айланар ва ҳаммага: «Яқинлашма!»— деб қичқиради. Бутун тўда меҳмонхонага ёпирилиб кирганди. Бирорлар ичган, бирорлар қичқирган ва ҳаҳолаб кулган, ҳамма қаттиқ ҳаяжонга тушган эди. Фердишенко уларнинг ораларига суқилиб олмоқчи бўларди. Генерал билан Тоцкий яна ўринларидан қўзғалмоқчи бўлиб ҳаракат қилиб кўрдилар, Ганя ҳам шляпасини қўлида ушлаб тураг, индамас, кўз ўнгидаги содир бўлаётган воқеалардан нигоҳини узолмасди.

— Яқинлашма!— деб бўкиради Рогожин.

— Нимага бақирасан!— деб хандон ташлаб куларди Настасья Филипповна.— Мен ҳали уйимдан кетганим йўқ: агар хоҳласам, ҳозироқ бўйнингга уриб ҳайдайман. Мен ҳали сенинг пулларингни олганимча йўқ, ана ётиби ҳаммаси; қани, менга бер барини! Шунинг кчида юз минг борми? Уф, қуриб кетсин ҳаммаси! Нима бўлди, Дарья Алексеевна? Наҳот мен унинг умрини ҳазон қилишим керак эди? (У князни кўрсатди.) Уйланиб нима қиласди, ҳали оғзидан она сути кетмаган; ана генерал унга энагалик қиласди,— атрофида думини ликиллатиб юришини қара! Кўриб

Қўй, князь, сенинг қайлиниг пул олятти, чунки у бузуқ хотин, сен бўлсанг, унга ўйланаман деб юрибсан! Э, нега йиглайсан ўзи? Нима, алам қилиб кетдими? Сен бўлсанг менга ўхшаб кул,— деб давом этарди Наастасья Филипповна, унинг юзига икки томчи йирик кўз ёши оқиб тушди.— Ҳаммаси ўтиб кетади! Вақт борида этагингни ёп, кейин кеч бўлади... Э, нимага ҳаммаларингиз йиглайсизлар — ана, Катя ҳам йиглайти! Нима бўлди сенга, Катя, жонгинам? Сен билан Пашага анча нарса қолдирдим, кўнгилларингиз тўқ бўлсин, энди омон бўлинглар! Мен бузуқ сен моҳпора қизни ўзимга хизмат қилишга мажбур қилдим... Шундай бўлгани яхши, князь, рости, шундай яхши, кейин мендан нафратланиб юрардинг, баҳти қаро бўлардик! Қасам ичма, ишонмайман! Бунинг устига жуда ҳам ярашмаган бир иш бўларди!.. Йўқ, яхшиси, яхшилик билан хайрлашайлик, мен ўзим ҳам хаёлпарамстман, яхшилик чиқмасди бундан! Ахир мен сени орзу қилмабмидим? Сен боя тўғри айтдинг, аинчадан бери орзу қилардим, у пайтларда бени йил унинг қишлоғида ёлгиз ўзим яшаган эдим; ўйлайсан-ўйлайсан, бир вақт қарасанг, хаёл сурасан-хаёл сурасан — ишқул сенга ўхшаган бир одамин орзу қилардим, озгина тентакроқ, лекин оққўнгил, ишқ, ҳалол яхши одам бўлсин дердим, ўша одам олдимга келсаю, «Сиз гуноҳкор эмасиз, Наастасья Филипповна, мен сизни бошимга кўтараман!» — деса дердим. Мана шунаقا хаёл сурисиб кетган пайтларингда одам оз бўлмаса ақлдан озиб қолай дерди... Кейин бир пайт манави таъвия кириб келарди: бир йилда икки ойча меҳмон бўларди, булғаб, қон қилиб, ўртаб, бузиб кейин кетарди,— минг марта ўзимни сувга ташламоқчи бўлганман, абраҳ эканман, юрагим бетламаган, энди бўлса... Рогожин, тайёрмисан?

— Тайёр! Яқинлашма!

— Тайёр! — деган овозлар кўтарилиди.

— Тройкалар қўнгироқларини жирнинглатиб туришибди! Наастасья Филипповна қўлига пулни олди.

— Ганъка, калламга бир фикр келиб қолди; мен сени тақдирламоқчиман, нега десанг, сен ҳам жуда қуруқ қолма. Рогожин, у уч сўлкавойга Васильевский оролига эмаклаб борадими-йўқми?

— Эмаклайди!

— Ундан бўлса, гапимга қулоқ сол, Ганя, мен сенинг юрагингга охирги маротаба яна бир қарамоқчиман; сен ҳам мени уч ой мобайнида ёмон қийнадинг; энди навбат менини. Кўряпсанми, мана шунинг ичидаги юз минг бор! Мен ҳозир уни каминга, ўтгә ташлайман, мана ҳамманинг олдида, ҳамма гувоҳ! Қоғознинг ҳаммаси ёна бошлиши билан қўлқопсиз қуруқ қўлинг билан пулни олов ичидан оласан, енгларинг ҳам шимарилган

бўлсин! Агар оловдан ололсанг, ҳаммаси сеники, юз минг сеники! Қўлинг сал куяди, холос,— ахир, юз минг-а, юз минг, ўйлаб кўр! Шундай тортиб олиш қийин бўптими! Мен бўлсан, сенинг кўкрагингга қараб турман, менинг пулимни оламан деб ўзингни ўтга уришингни томоша қиласман. Ҳамма гувоҳ — юз минг сеники! Агар олмасанг, бекорга ёниб кетади; ҳеч ким олмайди. Қочинглар! Ҳамманглар қочинглар! Пул менини! Менга уларни бир кеча учун Рогожин берган. Пул менинини, Рогожин?

— Сеники, жонон! Сеники, маликам!

— Унда ҳаммаларинг қочинглар, нимани истасам, шуни қиласман! Тегманглар! Фердишченко, оловни кўтаринг!

— Настасья Филипповна, қўлим бормаяпти!— деб жазоб берди анг-танг бўлиб қолған Фердишченко.

— Э-эҳ!— деб қичқириб Настасья Филипповна, темир косовни олиб, секин ёнаётган икки палёни тўғрилади, олов баландлаган заҳоти унга пулни ташлади.

Одамлар қичқириб юборишиди; кўплар ҳагто чўқиниб олишди.

— Ақлдан озди! Ақлдан озди!— деб қичқиришарди одамлар.

— Бо...бо... боғлаб қўйсаммикун уни?— деб пицирлади генерал Птицинга,— ё одам юборсақми... Ақлдан озди, ахир, озди, озди?

— И-йўқ, бу унчалар жиннилилка ўхшамайди,— деб шивирлади ранги бўздай оқарип кетган, дир-дир қалтираган Птицин кўзларини каминда олов қуршаётган пулдан узолмай.

— Ақлдан озган? Ақлдан озган, тўғрими?— дерди генерал Тоцкийга.

— Мен сизга айтган эдим-ку, ғалати хотин деб,— деб пўнгиллади Тоцкий раиги ўчган ҳолда.

— Лекин, бу ахир, юз минг-а!..

— Худойим-ей, худойим-ей!—деган хитоблар эшитиларди. Ҳаммалари каминни ўраб олдилар, ҳаммалари бошларини чўзиб қарашар, оҳ-воҳ қилишарди... Аллакимлар курсиларининг устига сакраб чиқиб одамларнииг бошлари оша қарашарди. Дарья Алексеевна бошқа хонага югуриб чиқиб кетди, у юрагини ҳовучлаб Катя билан Пашага алланималар деб уқтиради. Гўзал немис хоним қочиб кетди.

— Онагинам! Малика! Соҳиба!— деб ёлворарди Лебедев Настасья Филипповнанинг оёқлари тагида эмаклаб юаркан, у ҳадеб қўлларини чўзиб каминни кўрсатарди!—Юз минг! Юз минг! Ўз кўзим билан кўрганман, менинг олдимда санаб тахлашган эди. Онагинам! Раҳминг келсан! Менга ижозат бер: оловнинг ичига кираман, шу оппоқ бошимни оловга тиқаман!.. Оёғи йўқ хотиним бор, ўн учта бодам бор — ҳаммаси етимчалар,

отамни ўтган ҳафта гўрга қўйдим, оч ўтирибмиз, Настасья Филипповна!— дод-вой қилганча каминга томон судрала бошлади.

— Йўқол!— деб қичқирди Настасья Филипповна уни итариб ташлаб.—Ҳаммаларинг қочларинг! Ганя, нима қилиб турибан? Уялма! Эмакла! Бахтигни қўлдан берма!

Лекин Ганя буғун бўлганича бўлган, обеқда зўрга турар, бу янги синоққа дош берадиган ҳоли қолмаганди. Одамлар четланиб иккига ажралдилар, ўртада фақат Ганя билан Настасья Филипповнининг ўзигина қолди, улар бир-бирларидан уч қадамча нарида турардилар. Настасья Филипповна камин яқинида туриб унга ўт бўлиб ёнаётган кўзларини қадаганча қимир этмай тикиларди. Фрак кийган, қўлига шляпасини ва қўлқопларини кўтариб олган Ганя қиз қаршисида нима дейишини, нима қилишини билмасдан қўлларини чалкаштириб турарди. У кўзларини оловдан узмасди. Бўздай оқариб кетган юзида телбакезак бир жилмайиш кезарди. Рост, у оловдан, ўт туташиб бораётган пул ўрамидан кўзларини сира ололмасди. Лекин, афтидан, унинг юрагида аллақандай ўзгаришлар рўй бермоқда эди; бу қўйноқларга охиригача чидашга қарор берганга ўхшарди; у жойидан қимирламасди; бир исча сониядан сўнг тургандарининг ҳаммаси у пулни ўт ичидан олмайди деган фикрга келдилар.

— Ҳей, бўлсанг-чи, ёниб кетади, кейин бекор қилдинг деб ўзингни уялтириб юришади,— деб қичқирарди унга Настасья Филипповна,— ахир, кейин аламингдан ўзингни осиб қўясан, мен ҳазиллаштаётганим йўқ!

Икки палён орасидан чиққан олов энди жўнашиб келаётганда устига пул ўрами тушгач, босилиб алангаси пасайгандай бўлганди. Лекин бир палёнинг учидан жиндак кўкинтири аланганинг тили кўринниб турарди. Ниҳоят, аланганинг ингичка, узун тили пул боғламига ҳам келиб етди, олов пул ўралган қоғозга чирмашди ва аста уни ҳамма ёқдан қоплай бошлади, кейин бирдан бутун бойламни ўт олди, аланга ловуллаб кўтарилиди. Ҳамма оҳ тортиб юборди.

— Онагинам!— деб фарёд кўтариб дод-вой соларди ҳамон Лебедев яна каминга томон интилиб, лекин Рогожин уни яна парига судраб олиб бориб итариб юборди.

Рогожиннинг бутун вужуди шу топда нигоҳга айланиб кетганди. У Настасья Филипповнадан кўзларини узолмасди, у тўймай тикилар, ўзини беҳад бахтиёр деб ҳис қиларди. Боши осмонга етганди.

— Малика демадимми, малика!— деб такрорлашдан тинмасди у тўғри келган ҳар кимсага.— Манавини ўзимиз десак бўлади!— деб қичқирарди у ўзини унугтан ҳолда.— Қани, ҳей ликил-

лаганлар, қайси бириңизнинг қўлингиздан шундай қилиш келади, а?

Князь индамасдан маъюс боқиб туарди.

— Минг сўмини берсанглар мен тишим билан тортиб оламан,—деб оғзидан чиқиб кетди Фердишченконинг.

— Тиш билан бўлса, мен ҳам эплардим!— деб тишлигини ғижирлатди ҳамманинг орқасида турган забардаст жаноб нима қилишини билмай.—Ж-жин урсин! Ёняпти, ёниб кетади ҳаммаси!— деб қичқирди у аланганинг баланд кўтарилиганинг кўриб.

— Ёняпти, ёняпти!— деб қичқирнишарди ҳаммалари беихтиёр камин томонга интилишаркан.

— Гания, имиллама, сенга охириги маротаба айтняман!

— Бўл!—деб бўкириб юборди Фердишченко ўзини Ганяга отиб унинг енгидан тортиқлаганча,—бўл дейман, ҳой, олифта! Ёниб кетади! О, л-лаънати!

Гания Фердишченкони куч билан итариб юборди, бурилиб эшикка қараб кета бошлади; лекин икки қадам юрмасдан гандираклаб кетди ва полга турсиллаб қулади.

— Ҳушидан кетди!— деб қичқиришди одамлар.

— Онагинам, ёниб кетяпти!— деб додларди Лебедев.

— Бекорга ёниб кетади!— деб сурон кўтаришарди ҳаммалари.

— Катя, Паша, сув беринглар унга, спирт келтиринглар!— деб қичқирди Настасья Филипповна ва оташкурак билан ёнаётган бойламни тортиб олди.

Пул ўралган қоғоз ёниб бўлаёзга эди, лекин ўт ҳали ичига ўтмагани кўриниб туарди. Пул уч қават газетага ўралган, шунинг учун ҳам олов пулга етиб бормаганди. Ҳаммалари енгил тортилар.

— Минг сўмгинаси қурмагур пичагина ёнибди, холос, қолган ҳаммаси бут,— деди суюниб кетган Лебедев.

— Ҳаммаси уники! Бари уники! Эшитдингларми, жаноблар!—деб эълон қилди Настасья Филипповна пулни Ганянинг ёнига қўяркан.—Бориб олмади, чидади! Зоро, пулдан кўра ҳам ўзини яхши кўради. Заарар йўқ, ҳозир кўзини очади! Бўлмаса, сўйиб қўярмиди балким.. Ана кўзини очай деяпти. Генерал, Иван Петрович, Дарья Алексеевна, Катя, Паша, Рогожин, эшитдингларми? Пул Ганяники. Мен унинг шахсан ўзига тортиқ қиласман... ўша, ҳалиги, майли, нима бўлганда ҳам! Унга айтинглар. Майли, пул унинг ёнида турсин... Рогожин, кетдик! Алвидо, князъ, биринчи марта чин инсонни кўрдим! Алвидо, Афанасий Иванович, mersi!

Рогожин билан Настасья Филипповнанинг орқасидан бутун

нэдиҳом шовқин-сурон билан ташқарига отилди. Залда қизлар Настасья Филипповнага пўстин кийгизиши; ошпаз Марфа ошхонадан югуриб чиқди. Настасья Филипповна уларнинг ҳаммаларини ўшиб чиқди.

— Наҳотки, онахоннимиз, бизни ташлаб кетсангиз? Ахир, қаерга борасиз? Яна туғилган кунингиз бўлса, шундай кунда!— деб сўрашарди ундан қизлар йиғлашиб қўлларини ўшишаркан.

— Кўчага чиқаман, Катя, эшитдинг-ку, менинг жойим кўча, бўлмаса, кир юваман! Афанасий Иванович жонимга тегиб кетди! Унга раҳмат айтиб қўйинглар, мендан рози бўлинглар...

Князь ташқарига отилди, дарвоза олдида ҳамма шу ерда ҳозир турган тўртта тройкага ўтироқда эди. Тройкаларнинг қўнғироқчалари жириングлаб турарди. Зинада унга генерал етиб олди.

— Шошма, князъ, ҳушингни йиғ!— дерди у князга унинг қўлидан ушлаб олганча,— қўйсанг-чи! Кўряпсанми қандайлигини! Ўз фарзандимсан, қулоқ сол...

Князъ унга бир қараб қўйди, лекин ҳеч нарса демасдан юргурганича кетди.

Тройкалар эндиғина жўнаб кетишган эди, генерал князнинг биринчи дуч келган извошлини ушлаб Екатерингофга, деб қич-қирганлигини пайқаб қолди. Генерал ўзининг кулранг тўриқ от қўшилган извошига ўтириди-да, уйга жўнади, унинг юрагида янги умидлар ва орзулар уйғонганди, у нималарнингдир хомчўтини қила бошлаганди, булатнинг устига бояги жавоҳир ҳам ёнга қолган, генерал уни ёнига солиб олишликни унутмаганди. У ўзича турли хомчўтлар қилиб бораркан, икки мартача Настасья Филипповнанинг жозибадор сиймоси унинг кўз ўнгига гавдаланди; генерал хўрсаниб сўлини олди:

— Аттани! Яна бир карра аттани! Хароб бўлган хотин! Ақлдан озган хотин!.. Князга келсақ, энди унга Настасья Филипповна эмас, бошка қиз керак...

Настасья Филипповнанинг зиёфатидан уйларига пиёда юриб қайтаётган бошқа иккни меҳмон ҳам одоб-икромга онд гаплардан сухбатлашиб келишарди.

— Биласизми, Афанасий Иванович, эшитишмга қараганда японларда шундай одат бор экан,— деб сўйларди Иван Петрович Птицин,— ҳақоратланган одам ҳақорат қилган одамнинг ҳузурига бориб шундай деркан: «Сен мени ҳақорат қилинг, шунинг учун сенинг олдингда мен қорнимни ёриб ташлайман». Шу сўзларни айтиб бўлгач, у ўзини ҳақорат қилган кишининг қошида қорнини ёриб ичак-човоғини сувуриб ташларкан ва боплаб ўчимни ояди, деб ўзидан курсанд бўлар-

кан. Ғалати табиатли одамлар бўларкан дунёда, Афанасий Иванович!

— Сиз ҳалиги жойда ҳам шундай бўлди демоқчисиз-да,— деб жавоб берди табассум қилганча Афанасий Иванович,— ҳим! Нафсилаамрига, гапингизда жон бор... жуда антиқа ўхшатиш. Лекин ўзингиз кўрдингиз, азизим Иван Петрович, мен қўлимдан келган ҳамма нарсани қилдим; имкондан ортиғини қиломайман-ку, тўғрими гапим? Лекин менга ишонинг, ҳар қалай, шу хотиннинг жуда ҳам антиқа фазилатлари бор... порлоқ қирралар. Мен боя ҳатто бир айтмоқчи ҳам бўлдим ўша аросат тўполон ичиди, сизнинг мана шу даражага етганлигининг ўзи менинг барча меҳнатларим зое кеимаганингизни кўрсатади, деб. Бу оғатижон хотинни кўрганда ким ақлдан озмайди дейсиз баъзан... ҳамма нарсани ўнутиб юборасан. Қаранг, ҳалиги буқага ўхшаган Рогожин юз мингни оёқлари остига келтириб ташлади! Майли, айтайлик, ўша ерда юз берган ҳодиса—хаёл, рўё, сароб, шармсиз бўлиб кўрина қолсин, лекин буларнинг ҳаммаси айни чоғда ўзига хос, айни чоғда ноёб бир ҳол, тўғрими гапим? Шу феъли, шу гўзаллиги билан қандай одам бўлиб етишиши мумкин эди, эҳ худойим-ей! Бироқ шунча қилган меҳнатларимизга, олий маълумотларга қарамасдан ҳаммаси зое кетди—барбод бўлди! Сайқалланмаган олмос — мени буни бир неча маротаба айтганман...

Афанасий Иванович чуқур хўрсинди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

I

Биз ҳикоямизнинг биринчи бўлимини Настасья Филипповнинг зиёфатида рўй берган ғалати саргузашт билан тутатган эдик, ушбу воқеадан икки кун ўтгач, князь Мишкин ўзига кутилмаганда теккан меросни ҳал қилиш учун шошилинич Москвага жўнади. Ўшанда унинг бунчалар шошилинич жўнаганингига бошқа сабаблар ҳам бўлиши мумкин, деган гаплар тарқалганди; лекин бу ҳақда ва худди шунингдек, унинг Москвада ва умуман Петербургда бўлмаган пайтларида бошидан кечирган воқеалар хусусида бизнинг қўлимизда маълумотлар у қадар кўп эмас. Князь Петербургда роса олти ой бўлгани йўқ, ҳатто у ҳақда суриштириб билишдан манбаатдор бўлган кишилар ҳам шу вақт ичиди у тўғрида унчалар кўп нарса билолмадилар ҳисоб. Албатта, ўқтин-ўқтин уларнинг баъзи-

ларининг қулоқлариға у-бу гаплар чалиниб қолар, лекин бу мишишлар жуда ғалати ва кўп маҳал бир-бирига тўғри келмайдиган бир аҳволда келиб етарди. Князнинг тақдиди билан ҳаммадан кўпроқ албатта Епанчинларнинг хонадонидагилар қизиқнишар, шуниси ҳам бор эдики, князь жўнаб кетаётганда улар билан ҳатто хайрланишга ҳам улгурмаганди. Воқеан, генерал шунга қарамасдан у билан бир эмас, ҳатто икки-уч маротаба кўришганди; улар нима ҳақиқадидир жуда жиддий маслаҳатлашиб олгандилар. Бироқ Ёпанчин князь билан кўришганини уйдагиларга айтиб ўтиргаганди. Умуман олганда, аввал, айниқса, князь жўнаб кетгандан сўнг биринчи ой ичиди Епанчинлар хонадонида у ҳақда миқ этиб оғиз очмадилар. Фақат генерал ойим Лизавета Прокофьевна бошида «князь ҳақида қаттиқ янглишибман», деб надомат қилиб қўйди. Кейин икки ёки уч кунлар ўтгач, энди князнинг номини тилга олмасдан ноаниқ қилиб «бутун умр тўхтосиз суратда одамлар ҳақида хато қилдим», деб қўшимча қилди. Ва ниҳоят ўн кунлар чамаси ўтгаидан сўнг нима сабабданdir қизларидан жаҳали чиқиб, ўзига-ўзи данином бергандай: «Етар шунча хатолар! Бошқа бўлмайди», деди. Бу ўринда шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, уларнинг хонадонларида хийла пайтларгача аллақаидай ғашлик ҳукм суруб юрди. Қандайдир оғир, зўраки, ўлда-жўлда, жанжалли алланима бор эди; ҳамманинг қовоғидан қор ёғарди. Генерал кечаю кундуз ишлар, бошини қашигани вақти йўқ эди. Илгарилар уни бу қадар ишга берилиб кетган ҳолда кам кўрадилар,—айниқса, хизмат ишига камдан-кам жон куйдирарди. Уйда ҳам кўп кўринмасди. Епанчиннинг қизларига келганда, улар бу овозалар ҳақида лом-мим деб оғиз очмадилар. Чамаси, улар ўз ўрталарида ҳам бу тўғрида жуда оз сўзланишга эдилар. Улар жуда магрур, кибрли, ҳатто она-сингил бўлишиларига қарамасдан бир-бирларидан уялишадиган қизлар эди, воқеан, улар бир-бирларини бир оғиз сўздангина эмас, шундай бир ингоҳ ташлагандадаёқ тушуниб ола бильардилар, шундай бўлгач, гоҳо гапни чўзиб ўтиришга ҳам ҳожат қолмасди.

Лекин мабодо бегона бир одам ташқаридан ҳаммасини кузатиб турганда эди, у бир нарсани албатта сезган бўларди: юқорида баён қилиб ўтилган унчалар кўп бўлмаган узук-юлуқ маълумотларга қараганда, гарчи князь Епанчинлар хонадонида фақат бир маротабагина бўлган эса-да, лекин шу қисқа муддат ичиди бу ерда бошқача бир таассурот қолдиришга улгурганди. Балки, князь бошидан кечирган ғалати воқеалар уларда мана шундай таассурот қолдиргандир. Нима деманг, лекин таассурот қолдиргани шубҳасиз эди.

Шаҳарда тарқалган овозалар секин-секин сўна бошлади. Рост, одамлар орасида кутилмаганда жуда зўр давлатга меросхўр бўлиб қолган ва Париждаги Шато-де-Флёрда раққоса бўлган француз хонимга уйланган аллақандай тентак князь (ҳеч ким унинг отини аниқ айтольмасди) ҳақида мишишлар юради. Лекин бошқа бирорлар меросни қандайдир бир генерал олганлиги, француз раққосасига эса давлати ошиб-тошиб ётган рус савдогари уйланганлиги ва тўйи пайтида мақтанчоқлик қилиб етти юз сўмга олинган сўнгги лотерея заёми билетларини шамга тутиб ёкиб юборганилигини сўйлардилар. Лекин нима ҳам бўлиб, бу мишишларниң барни тез орада барҳам топди. Бундай бўлишнга баъзи бир сабаблар ҳам бор эди, албатта. Чунончи, бу воқеалар ҳақида тайинли бир гап айтиши мумкин бўлган Рогожининг барча одамлари у билан бирга Москвага кетиб қолган эдилар. Екатерингоф воксалидан бир ҳафта жуда даҳшатли тарзда ичидан мишишларидан сўнг,— бу мишишларда Настасья Филипповна ҳам иштирок этганди,— ҳаммалари Рогожин етакчилигидан тўдалашиб Москвага равона бўлган эдилар. Шу гапларга қизиқиб юрган баъзи одамлар яна бошқа бир нарсани ҳам эшитишди: мишишларга қараганда, Настасья Филипповна Екатерингофда бўлган ўтиришнинг эртасига ёкиб кетган, қаерга кетганлигини ҳеч кимса билмас экан, кейин алоҳа суриштириб-суриштириб унинг Москвага жўнаганилигидан хабардор бўлинибди. Рогожиннинг ҳам Москвага қараб жўнаганилигини шу парса билан боғлар эдилар.

Гаврила Ардалионович Иволгин ҳақида ҳам турли-туман мишишлар юради. У ўз доирасида анча таниқли кимсалардан эди. Лекин тез орада унинг бошидан бир воқеа ўтдики, шундан сўнг у ҳақда одамларнинг оғизларида юрган гап-сўзларнинг ҳаммаси ўз-ўзидан тез орада босилди. У бетоб бўлиб қолди, жамиятларга аралашмай қўйди, ҳатто хизматга ҳам боришини бас қилди. Бир ой касал бўлиб ётгач, анча согайиб турди, лекин акционерлар жамиятидаги хизматидан бутунлай воз кечди, шундан сўнг ўрнини бошқа бир одам эгаллади. У генерал Епанчинникига сира қадам босмай қўйди, энди генералнинг хузурига ҳам бошқа бир хизматчи борадиган бўлди. Гаврила Ардалионовичнинг ғанимлари у кўчага ҳам бош кўтариб чиқолмайдиган бўлиб қолди, деб тахмин қилишлари мумкин эди. Лекин у чиндан ҳам анча бетоб эди: куни бўйи тумтайиб ўтирас, ўйга ботар, зардаси қайнарди. Варвара Ардалионовна ўша йили қишида Птицинга турмушга чиқди. Уларнинг хонадонларидан боҳабар одамлар буни Ганянинг ишламай қўйгани, оилани таъминлашдан юз ўғиргани, оила боқиши

у ёқда турсин, ўзи ҳам ёрдамга муҳтож бўлиб қолганига йўйдилар.

Қавс ичида яна шуни ҳам қўшимча қилиб қўяйликки, Гаврила Ардалионовиchinинг номи Епанчинларнинг уйида ҳеч қачон эсламас, тилга одимасди,— гўё улар ҳеч қачон шундай одамии кўргаган, билмаган, танимаган эдилар. Шунга қарамасдан, бу ердагилар кўп вақт ўтмай бир қизиқ гапни эшифтган эдилар: Настасья Филипповнанинг уйида рўй берган даҳшатли воқеадан сўнг Ганя уйга қайтиб келиб ухлагани ётмай, сабрсизлик билан князнинг қайтишини кутибди. Екатерингоға кетган князъ у ердан эрталаб соат олтида қайтибди. Ганя унинг хонасига кириб Настасья Филипповна қолдириб кетган четлари куйган қофозга ўралган пулни беҳуш бўлиб ётганига қарамай стояга ташлабди. Имкони бўлган заҳоти шу пулларни Настасья Филипповнага қайтарсангиз, деб жуда қаттиқ илтимос қилибди. Ганя князнинг ҳузурига кирган чоғда жуда даҳшатли аҳволда экан, лекин князъ билан уч-тўрт оғиз гаплангандан сўнг Ганя ҳовуридан тушиб, иккни соат ўтирибди, ишқул ҳўнграб йиглармини. Кейин икковлари жуда дўстона хайрлашибдилар.

Евгенийлар хонадонинг етиб келгани бу гап кейинчалик тасдиқланди, ҳаммаси ростдан ҳам шундай бўлган экан. Бундай гапларнинг тез тарқалиб кетиши одамга ғалати кўринади, ишонгиси келмайди кишининг; Настасья Филипповнанинг уйида бўлиб ўтган воқеа бутун майда-чўйда тафсилотларигача эртасигаётк Епанчинларга маълум бўлганди. Гаврила Ардалионович ҳақидаги хабарларга келганда эса, уларни Епанчинларникига Варвара Ардалионовна етказган бўлса эҳтимолдан йироқ эмас, Варвара Ардалионовна яқин кунлардан бери бу хонадонга қадам ранжиди қиласидиган бўлган, тез орада у ойимқизларнинг ишончини қозонгаги, улар билан сирлашадиган бўлиб қўлган, Лизавета Прокофьевна буидан гоятда ҳайратга тушиб, ёқасини ушлатаги эди. Бироқ Варвара Ардалионовна ойимқизлар билан нимагадир яқинлашмоқчи бўлиб юрганига қарамасдан барibir ўз акаси ҳақида улар билан гаплашиб ўтириши ақлга сифмасди. У ўзига етгунча мағрур қиз эди, акаси қувилган хонадон билан борди-келди қилишга интилаётганигини ҳисобга олмаганда, у илгарилари ҳам ойимқизлар билан таниш-билиш эди, лекин улар жуда кам кўришардилар. Дарвоқе, у ҳозир ҳам меҳмонхонада қорасини кўрсатмас, уларникда бир зум ўтириб кетадиган одамдай орقا эшикдан кириб чиқарди. Лизавета Прокофьевна Варвара Ардалионовнанинг онаси Нина Александровнани жуда ҳурмат қилишига қарамасдан, Варвара Ардалионовнанинг ўзини уччалик хуш-

ламас, унга ҳозир ҳам, илгари ҳам рўйхуш бермасди. У қизларим инжиқлик қилиб Варя билан борди-келди қилишяпти; «менинг ғашимга тегмоқчи бўлиб зиддимни олишяпти», бир камлари энди шу эди, деб ҳам ҳайрон бўлар, ҳам жаҳли чиқарди. Варвара Ардалионовна эса эрга тегмасдан бурун ҳам, эрга теккандан кейин ҳам барибир қизларнинг олдиларига келишини канда қилгани йўқ.

Лекин князь жўнаб кетгандан бир ой ўтиб, генерал ойим бундан икки ҳафта олдин Москвага турмушга чиқсан катта қизини кўргани кетган кампир киягиня Белоконскаядан бир хат олди, хат унга қаттиқ таъсир қилди. У гарчи хатда нима ёзилганлигини на қизлари ва на генералга айтган бўлса-да, лекин оила аъзолари унинг қаттиқ ҳаяжонланиб, тўлқинланиб юрганлигини фаҳмлаб қолдилар. Қизлари билан ғалати-ғалати нарсалар хусусида жуда қизиқ қилиб гаплашадиган одат чиқарди; у юрагини тўқиб солмоқчи бўлар, лекин нимагадир яна ичига ютарди. Хат олган куни у ҳаммани ва айниқса, Аглайа билан Аделаидани эркалаб ўпди, худди улар олдида гуноҳ қилиб қўйгандай ва қилмишидан афсуслангандай бўлиб юрди, лекин қандай қилмиш, ҳеч ким билмасди. Ҳатто бир ойдан бери эрининг афтига қарамай, унга аччиқ-тиззиқ қилиб юрган одам бирдан очилиб муомала қила бошлади. Лекин эртасига ёқ ўзининг кеча қилган кўнгилчанлигидан хафа бўлиб кетди ва тушликка довур ҳамма билан бир-бир уришиб чиқди, лекин кечга бориб яна чеҳраси очилди. Умуман, бир ҳафтача у жуда тетик ва руҳан бардам бўлиб юрди, қачонлардан бери унинг очилгани ҳам шу эди.

Бироқ яна бир ҳафта ўтиб Белоконскаядан иккинчи хат келди, бу гал генерал ойим очиқ сўзлашга қарор қилди. У тантанавор қилиб, «кампиршо Белоконская» (у Белоконская-нинг орқасидан доим шундай деб атарди) ҳаҳ, аниав қурғур бору... «анави, ўша отинг қурғур, князъ» ҳақида анча яхши гапларни ёзib юборганилигини маълум қилди. Кампир Москва-да князни қидириб топибди, унинг бошидан кечиргандарини эшишибди, жуда яхши гапларни билиб слибди; сўнг князнинг ўзи кампирни кўргани келибди ва у билан анчагача чаъчақлашиб ўтирибди. «Кампиршо князни ҳар куни келиб тулинг, деб таклиф қилибди, князъ уни соат бирдан иккигача кўргани келаркан, гаплашиб ўтиришаркан, шу пайтгача кампирнинг сира ҳам ғашига тегмабди, шундан ҳам билиб олса бўлади»,— деб хулоса қилди генерал ойим ва яна «кампиршо»нинг тавсияси билан князъ икки-уч яхши хонадонларда қабул қилинибди, деб қўшимча қилди. «Уй қизига ўхшаб ўтирамагани жуда яхши, жинниларга ўхшаб улиб ўтираверса ҳам бўлмайди».

Ойимқизлар бу гапларни эшитишгач, ойим биздан хатдаги кўп гапларни яширяпти, деган хаёлга боришиди. Эҳтимол улар буни Варвара Ардалионовнадан эшитгандирлар, ахир, Варвара Ардалионовна князъ ва унинг Москвада бўлиши ҳақида Птицин нимани билса, ҳаммасидан хабардор бўлиши мумкин эди, тўғриси, хабардор ҳам эди. Птицин эса бу гапларни бошқалардан кўра кўпроқ биларди. Лекин у хизмат юзасидан бўладиган гапларни кўпда очилиб сўзлайвермасди, бироқ албатта Варяни баъзи бир гаплардан хабардор қилиб турарди. Генерал ойим мана шунинг учун ҳам Варвара Ардалионовнани илгариgidan ҳам ёмонроқ кўриб қолди.

Лекин қандай бўлмасин, ўртадан совуқчилик кўтарилган ва князъ ҳақида бемалол гаплаша оладиган бўлган эдилар. Шу аснода князъ бу хонадонда қисқа бир вақт ичидаги қанчалар чуқур таассурот қолдирганлиги, ҳаммаларида кучли қизиқиш уйғотганилиги яна бир карра аён бўлди. Москвадан келган хабарлар қизларини жуда қизиқтириб қўйғанилигидан генерал ойим ҳайроқ қолди. Қизларини эса онанинг ўзини тутиши ҳайратга солиб қўйди: олдинига, ким ҳақида нима ўйласам, бари хато бўлиб чиқди, умрим бино бўлиб янглишиб ўтдим, деб ёзгириб юрган одам худди шу вақтиниг ўзида князни «ҳар нарсага қурдати етадиган» княгиня Белоконскаядан назорат қилиб турнишликни сўрагани, албатта, ажаблантиримай иложи йўқ эди. Бунинг устига княгинядан князга кўз-кулоқ бўлиб туринг, деб худони ўртага солиб илтижо қилган, бўлмаса, «кампиршо» баъзи бир пайтларда жуда тепса-тебранмас бўлиб кетарди.

Лекин ўртадан совуқчилик кўтарилиб, майин шабадалар эсаётганилиги муносабати билан генерал ҳам ўз фикрини маълум қилининг шошилди. У ҳам бу гапларга жуда қизиқиб юрганилиги равшан бўлди. Лекин фақат «масаланинг иш чиқадиган томонигагина» тўхталди. У князнинг манфаати учун қайфуриб, аллақандай жуда ишончли ва ўз доирасида нуфузли бўлган икки жанобга княздан ва айниқса, унга васийлик қилаётган Салазкиндан огоҳ бўлиб юришликни сўраган экан. Мерос хусусидаги барча мишишлар, «нима десамикин мерос ҳақидаги фактлар» рост бўлиб чиқибди, лекин мероснинг ўзи одамлар илгари ваҳима қилганчалик эмас экан. Мероснинг бир қисми чигалроқ экан, қарз-қурзлар, яна қандайдир меросга даъвогарлар бор экан, бунинг устига князнинг ўзи ҳам берилган барча йўл-йўриқларга қарамай баъзи ҳолларда бўшлиқ қилиб қўйибди. «Майли, унга худо еткизган бўлсин»: ҳамон «совуқчилик кетиб», князъ ҳақида гапириш мумкин бўлиб қолган экан, генерал «чин самимият юзасидан» шуларни маъ-

лум қилиб қўйишиликдан ўзини ғоятда мамнун бўлган деб сезади, нега десангиз, гарчи «боласи тушмагур пича ҳалигинда қароқ» бўлса-да, лекин барибир ҳар ҳолда ҳалигига арзийди. Лекин нима деманг, барибир ўшанинг ўзи жуда тентаклик қилибди: марҳум савдогарда ҳақи қолганлар келиб пул сўрашибди, уларнинг ҳужжатлари жуда шубҳали, ҳеч нарсага арзимайдиган ҳужжатлар экан, яна аллакимлар эса князнинг қандай одам эканлигидан хабардор бўлишиб, умуман, ҳеч қандай ҳужжат-пужжат кўрсатиб ўтиrmай пул талаб қилишибди,— нима бўпти денг? Дўстларининг берган барча маслаҳатларига, бу одамларга пул берманг, уларнинг пул олишга заррача ҳақ-ҳуқуқлари йўқ, деб айтишларига қарамай, князь ким нима даъво қилган бўлса барини рози қилибди. Эҳтимол, даъвогарларнинг айримлари рости билан ҳам жиндак ҳақ бўлсалар бордир ва балки князь шунинг учун ҳам уларнинг талабларини қондиргандир, яна ким билсин.

Генерал ойим, Белоконская ҳам шунга ўхшаш гапларни ёзибди, «буларнинг бари тентаклик, бориб турган тентаклик; тентакни эпақага келтириб бўлармиди»,—деб қўшимча қилди порози бўлиб, лекин чеҳрасидан «тентакнинг» қилган ишидан қанчалар хурсанд эканлиги шундоққина кўриниб турарди. Гапнинг охирида генерал хотинининг князга худди ўз ўғлидек қараб ушинг тақдиринга қайгураётганлигини, шунинг баробарида Аглайга ҳаддан ташқари меҳрибоц бўлиб қолганлигини пайқади; буни кўргандан сўнг генерал бир исча вақтга қадар ўзини ишчан ва жонкуяр қилиб кўрсатиб юрди.

Лекин уибу хушвақтлик узоққа чўзилмади. Бор-йўғи икки ҳафтача вақт ўтмаган эди ҳамки, нимагадир яна ҳамма нарса ўзгарди, генерал ойимнинг қовоғи тушиб кетди, генерал эса бир исча маротаба елкасини қисиб-қисиб қўйди-ю, яна дим-дим бўлиб юраверди. Гап шундаки, у икки ҳафтадан кейин қисқа, лекин жуда ноаниқ бир хабарни эшитди, Настасья Филипповна Москвада йўқолиб қолгандан кейин Рогожин уни яна худди шу Москванинг ўзидан топиб олади, кейин Настасья Филипповна яна йўқолади, яна топилади ва ниҳоят Рогожинга тегаман, деб сўз беради. Ушандан икки ҳафта ўтгандан сўнг жаноби олийлари бошقا бир хабарни эшитадилар, унга кўра, Настасья Филипповна учинчи марта, бу сафар нақ худди никоҳ ўқилаётган чоғда қочиб кетибди, унинг изи аллақайси вилоятда йўқолибди, бу орада князь ҳам ўзининг бутун ишларини Салазкинга топшириб Москвадан қаёққадир ғойиб бўлибди, «ўша қиз билан кетганми ё унинг орқасидан кетганми— Қоронғи, лекин бу ерда бир гап бўлиши керак»,—деган хуло-сага келди генерал. Лизавета Прокофьевна ҳам шу вақт ора-

сида аллақандай хунук хабарлар олди. Үмуман олганда, князь кетгандан кейин икки ой ўтгач, у ҳақда Петербургда күтарилиған шов-шувлар бутунлай сўнди, Епанчинилар хонадонида эса у ҳақда энди бутунлай оғиз очмас эдилар, совуқчилик қаҳратонга айланганди. Варвара Ардalionовна эса барибир ҳамон қизларнинг олдига кириб-чиқиб туарди.

Мана шу барча хабарлар ва мишишилар ҳақидаги ҳикоя-мизга чек қўйишдан олдин яна бир нарсани айтиб ўтайликки, кўкламга келиб Епанчинилар хонадонида бир дунё ўзгаришлар рўй бердики, булар орасида князниң унудилиши табиий эди, алҳол, князниң ўзи ҳам бир хабар бермас ёки беришни балки истамас эди. Қишлоғи ўтаркан, секин-аста ниҳоят ёзда чот элга саёҳатга чиқадиган бўлдилар, яъни Лизавета Прокофьевна қизларни олиб кетадиган бўлди; генерал эса, албатта, бундай бекорчи ўйин-кулгиларга вақтини сарф қилолмас эди. Қизлар чет элга борамиз, деб қаттиқ оёқ тираб туриб олиши; бўлмаса, ота-онамиз бизни эрга беришдан бошқа нарсаниң ташвишини қилмай қўйишди деб ўйлашди улар. Балки ота билан онанинг ўзлари ҳам куёв бўлса чет элда ҳам топнилиб қолар, бир ёз чет элга чиққанимиз билан битмаган иш битиб қолармиди, балки яна ким билсиз, иш ўнгидан ҳам келиб қолса ажабмас, деган фикрга келган бўлсалар керак. Ўрин келиб қолди, эслатиб ўтайлик, бир хаёлда Афанасий Иванович Тоцкий билан тўнғич қизнинг бошини қовуштириб қўймоқчи ҳам бўлдилар, лекин бу нарса рўёбга чиқмади, Афанасий Ивановичдан бир оғиз розилик аломатини ола билмадилар! Бу нарса ўз-ўзидан, қийлу қолсиз, оиласиб курашларсиз содир бўлганди. Епанчинилар хонадонида ҳукм сурған оғир кайфиятлар, кўнглисизликлар, совуқчиликларга бир чеккаси шу ҳам сабабчи бўлганди албатта, лекин генерал ойим ўшандан кейин «мана энди худога минг қатла шукур қилсан бўлади», деб қўйгани эди. Генерал эътибордан тушиган, лекин айб ўзида эканлигини сезар, шундай бўлса ҳам анчагача қовоқ-димоқ қилиб юрди; у Афанасий Иванович қўлдан чиққанлигига ачинарди: «шундай устомон одам ва яна шундай дов-давлат-а!» Кўп ўтмай генерал Афанасий Иванович олий табақадан бўлган француздар изаси ва подшопарастига ошиқи бекарор бўлиб қолганлигини, тўй бўлишини, Афанасий Ивановични Парижга, ундан сўнг яна аллақаёққа Бретанга олиб кетишиларини эшитди. «Ана, энди француздар хотиндан кўрадиганини кўради»,— деган қарорга келди генерал.

Опа-сингиллар ҳаммалари саёҳатга тайёрлана бошладилар. Кутимаганда яна бир воқеа рўй бериб қолди ва ҳамма нарсани яна бутунлай бошқатдан ўзгартириб юборди, саёҳат яна

қолдирилди, генерал билан генерал ойимнинг қувончларига ичларига сифмасди. Петербургга Москвадан бир князь қадағ рэнжида қилди, бу анча танилган, яна анча яхши томондағ танилган князь Ш. эди. Бу кейинги вақтларда күринаётгаг ҳалол, камтарин, фойдалы иш бўлсин дейдиган ва чин юракда онгли суратда шунга интиладиган, қўли ишдан бўшамайдига ва доимо ўзларига яраша бир иш топиб олишдек ноёб ва саодатни бир сифатга эга бўлган одамлардан ёки яна ҳам тўгророги, арбоблардан эди. Князь ўзини намойишкорона илгарига сурмасдан, партияларнинг маддоҳбозликлари ва жангариликларига берилмасдан, ўзини биринчилардан деб санамасдан кейинги вақтларда рўй берәётгап нарсаларнинг кўпини теран англаб стганди. У аввал хизмат қилиб юрди, сўнг вилоят ишларидага қатнишди. Бундан ташқари бир қанча рус илмий жамиятларининг ишларидаги ҳам иштирок этарди. Ҳусусан, у бир техник билан биргаликда маълумотлар йиғиб, маҳсус қидиришлар ўтказиб, янги қуриладиган муҳим темир йўллардан бирига ўзгартишлар киритган, йўлнинг тўғри тушишига кўмаклашганди. Ўнинг ёши ўттиз бешларга чиқиб қолганди. Генералнинг сўзига қараганда, у «энг олий табақадан» бўлиб, «яхшигина, жиддий, шубҳадан холи» сармояга эга эди; генерал жиддий бир иш юзасидан князь билан ўз бошлиғи бўлмиш графининг ўйида танишиб қолган эди. Князь бир чеккаси қизиқсимиш қараганидан бўлса керак, русларнинг ичидан чиқаётгани «уддабурон одамлар» билан танишмоқликдан ҳеч қаочи ўзини олиб қочимасди. Князь генералнинг хонадони билан танишди. Она сингилларининг ўртачаси бўлмиш Аделаида Ивановна кияни ошуфта қилиб қўйди. Қўклам чиқиб князь кўнгил изҳор қилди. У Аделаидага жуда ҳам ёқди, Лизавета Прокофьевна ҳам уни маъқул кўрди. Генерал хурсанд эди. Боқий сафар қолдирилди. Баҳор чорги тўй қиладиган бўлдилар.

Воқеан, сафар ёзининг ўрталарига ва ёхуд ёз охириларига ўтиши, Лизавета Прокофьевна қолган икки қизини ёнига олиб, Аделаиданинг уларни ташлаб кетиши муносабати билди тутгилган маъюс ҳиссиятларни тарқатиш ва андак бўлса ҳам кўнгил ёзин учун бир-икки ой айланаб келишса ҳам албатта мумкин эди. Лекин шу орада яна бир янгиллик бўлиб қолди: баҳорнинг охирида (Аделаиданинг тўйи бир оз товсалланиб қолиб, ёз ўрталарига кўчирилганди) князь Ш. Епанчинлар хонадонини ўзининг узоқроқ бир қариндоши билан таништирди, воқеан, ўзи ҳам уни анча яқиндан биларди. Бу Евгений Павлович Р. деган ҳали анча ёш, йигирма саккизларга борган, қадди-қомати жуда келишганд, «олий табақадан» бўлган флигель-адъютант, зеҳни ўткир, «тоза», «беҳад илмли», чақмоқдек ва—алла-

қандай битмас-туганмас бойликка эга бўлган кимса эди. Шу кейинги фазилатга келганда генерал доим эҳтиёткор эди. У секин суриштириб билди: «ҳақиқатан ҳам, нимасидир борга ўхшайди—лекин ҳар ҳолда яна бир текшириб кўрилса ортиқча бўймайди». Ушбу навқирон, «келажаги порлоқ» флигель-адъютантнинг баҳоси Белокопискаяниң Москвадан туриб билдирган фикри муносабати билан ҳаддан зиёд юқориляб кетди. Лекин унинг битта пича нозикроқ жойи бор эди: айтишларича, аллақандай ғалатироқ алоқалари ва аллақандай бечора қизлар устидан қозонган «ғалабалари» ҳам йўқ эмас экан. Аглайни кўргандан кейин у кунда-шунда бўлиб қолди. Рост, бир оғиз ҳам сўз ҳали айтилмаган, бир оғиз ҳам шама қилинмаганди; шунга қарамасдан ота-она ҳозир сафар ҳақида бош қотиришнинг фурсати эмас, деган қарорга келишди. Аглайнинг ўзи эса эҳтимол бутунлай бошқача фикрда эди.

Буларнинг ҳаммаси қаҳрамонимизнинг иккинчи маротаба бизнинг ҳикоямиз ичida пайдо бўлишидан пича олдинроқ рўй берган эди. Бизнинг фикримизча, бу пайтларга келиб инўрлик князъ Мишикини Петербургда бутунлай эсдан чиқариб улгурган эдилар. Агарда у ҳозир бу ерда ўзини таниган одамлар қошига кириб келганда эди, худди осмондан тушгандек бўларди. Воқеан, биз шуларга қарамасдан, яна бир нарсани айтиб ўтамизу, шу билан дебочамизни охирига етказамиз.

Князъ жўнаб кетгандан кейин Коля Иволгин илгари қандай яшаб юрган бўлса, шундай юрди, яъни гимназияга қатнади, ўртоғи Йиполитнинг олдига борди, генералга қаради, Варяниңг ўй юмушларига қарашиб, унга дастёрлик қилди. Лекин ижарада турганилар аллақаёққа бир зумда ғойиб бўлдилар; Настасья Филипповнаникода бўлган зисфатдан кейин уч кун ўтгач, Фердинченко қасргадир кўчиб чиқиб кетди ва тез орада бутунлай кўринмай қолди, умуман овози чиқмай кетди; қаерлардадир ичиб юрибди дейишар, лекин аниқ билишмасди. Князъ Москвага жўнади; ижарадорлар шу билан барҳам еди. Кейин чалик Варя турмуш қургандан сўнг Нина Александровна билан Гания Птиценинникига, Измайлов полкига кўчиб ўтдилар. Генерал Иволгинга келганда, худди мана шу пайтларга келиб унинг бўшига кутилмаганда қизиқ бир ташвиш тушибди: уни қарздорлар ўтирадиган турмага қамаб қўйишибди. Уни ўзининг жазмани— капитанинг беваси қаматган эди. Генерал мендан икки минг сўм қарз деб турли пайтларда битилган ҳужжатларни рўйкач қўлганди. Бу генерал учун ҳеч кутилмаган ҳангома бўлди: «Мен умуман айтганда инсон қалбининг эзгулигига битмас-туганмас ишончимнинг қурбони бўлдим», деб юрди шўрлик. У нима бўларди деб турли тилхатларга, тўлов қофозларига ба-

майлихотир қўл қўйиб юбораверган, бу шунчаки бир омади гап-да, деб ўйлаган экан. Охири чатоғи чиқибди. «Ана шундан кейин тағни одамларга ишон, олижаноблик қилиб уларга ишонч кўрсат!»— деб надомат қиларди у қайгуриб ва орада янги онналари билан биргаликда Тарасовнинг уйидаги вино цииниб ўтирас, уларга Карсенинг қамал қилинини ва аскар боланинг тирилганлиги ҳақида латифаларини сўзлаб берарди. Бу ерда унинг егани олдида, емагани кетида эди. У киши энди ўзига мос жойни топиб олди, деб қўйишарди Варя билан Итиции. Ганя ҳам бу фикрга қўшиларди. Фақат Нина Александровнагина пана-панада секин кўз ёни қилиб олар (уйдагилар буига ажабланнишарди) ва касалмандлигига қарамасдан иложи борича тез-тез эрини кўргани Измайллов полкига судралиб бориб келарди.

Лекин Колянинг ўз тили билан айтганда, «генералнинг ини»дан кейин ва умуман, опасининг эрга текканидан бошлаб Коля бутунлай бевош бўлиб кетди, ҳатто кейинги кунларда уйга ҳам ётгани камдан-кам келарди. Айтишларича, у жуда кўп янги таниш-билишлар орттирганди. Бундан ташқари қарздорлар ўтирадиган қамоқда ҳам ҳаммага отнинг қашқасидай тайини бўлиб қолганди. Нина Александровна бу ерда Колясиз иш битиролмасди; уйда эса унинг бор-йўқлиги билан ҳам ҳатто ишлари йўқ эди. Илгарилар уни қаттиқ тежаб-тергаб турадиган Варя энди шима қиласа ҳам индамас, қасрларда юрибсан, шималар қилянсан, деб сўраб-суринтирмасди. Ганя бўлса индамас ва одамови бўлиб қолганига қарамасдан Коля билан гапланиб туар, баъзан ҳатто унинг тилини топар, уйдагилар бундан ажаблашишарди. Илгарилар у ҳеч қачон бундай қилмасди, у шайтларда йигирма ети яшар Ганя ўзининг ўн бешга кирган укасига заррача эътибор бермас, унга дағал муомала қиласар, уйдагиларнинг ҳаммасидан Коляга қаттиқ муомалада бўлишини талаб қиласа ва қачон қараманг, ҳали сен боланинг бир қулоғингдан чўзиб қўймасамми, деб дўқ қилгани қилган эди, худди мана шу нарса Коляни «инсон сабр-тоқатининг сўнгги чегараларидан чиқариб» юборарди. Энди эса вақт-бевақт Ганя Колясиз туролмайдиган бўлиб қолганди. Ганянинг пулни қайтариб бергани ўшанда Коляга қаттиқ таъсири қилганди, шу иши учун унга кўп нарсаларни кечириб юборишига Коля тайёр эди.

Князнинг кетганига уч ойча бўлди, Иволгинлар хонадонида Колянинг Епанчинларникига бориб юргани маълум бўлди, қизлар уни жуда яхши қабул қилишибди. Варя тезда бундан хабар топди. Воқеан, Коля қизлар билан Варя воситасида эмас, «ўзи мустақил равишда» танишиб олганди. Епанчинлар хонадонида Коляни бора-бора яхши кўриб қолишиди. Генерал ойим

бошида ундан жуда норози бўлиб юрди, лекин кўп ўтмай уни «тилёгламалик қилмайдиган оққўнгил бола», деб мақтайдиган бўлди. Колянинг тилёгламалик қилмаслиги рост эди; уларнинг қошларида у ўзини мустақил ва эмин-эркин тута биларди, у баъзан генерал ойимга китоб ва газеталар ўқиб берарди, лекин табнатида хизматбарорлик йўқ эмасди. Иккى маротаба бўлса керак, у Лизавета Прокофьевна билан қаттиқ уришиб қолиб, уни мустабил, деб атали ва бундан кейин уйингизга қадам босмайман, деди. Биринчи сафар жанжал «хотинлар масаласи»-дан чиқди, иккинчи гал эса саъваларни қайси ойда овласа тузук бўлади, деган гап устида чиқди. Бағоят таажжубланарли бўлиб кўриниши мумкин, лекин генерал ойим жанжаланинг учинчи куни дегандан малайдан унга хат ёзиб жўнатди ва дарҳол етиб келишни тайинлади. Коля ялинтириб ўтирмастан дарров етиб келди. Ёлғиз Аглаягини негадир уни хуш кўрмас, менсимай кибр билан гаплашарди. Лекин худди Коля уни бир куни ажаблантириб қўйди. Байрам купларидан бирида Коля Аглаяни ёлгиз топиб унинг қўлига хат тутғазди ва фақат сизнинг қўлингизга берини тоширилган, деди. Аглая «ўзбилармон болакай»га ўқрайиб қаради, лекин Коля кутиб ўтирамай чиқди-кетди. Аглая хатни очиб ўқиди:

«Бир пайтлар сиз менга ишонч билдирган эдингиз. Балки сиз энди мени бутунлай унутиб юборгандирсиз. Ўзим ҳам билмайман, қандай қилиб сизга хат ёзяпман? Лекин сизга, ёлғиз сизнинг ўзингизга негадир ёзгим келди. Учовларингиз менга неча-неча марта жуда ҳам керак бўлдингизлар, лекин уч опа-сингил ичиди фақат сиз сира кўз ўнгимдан кетмасдингиз. Сиз менга кераксиз, жуда кераксиз. Ўзим ҳақимда ёзадиган гапнинг ўзи йўқ, нимани ҳам ёзарлим. Ўзим ҳам буни истамайман; сизнинг баҳтли бўлиннингизни жон-дилимдан истайман. Сиз баҳтлимисиз? Сизга худди мана шуни айтмоқчидим.

Акангиз кн. *Л. Мишкин*.

Ушбу қисқагина ва бир қадар паришон хатни ўқигач, Аглая бирдан дув қизариб кетди ва ўйланиб қолди. Унинг фикрлари ни бир чеккадан баён қилиб бериш бизга анча мушкул. Воқеан, у ўзидан сўради: «Бирорга кўрсатсанмикин?» Нима учундир уялди. Сўнг мазах қилгандай ғалати кулимсираганча хатни ўз столининг ғаладонига ташлади. Эртасига уни яна олиб кўрди ва сўнг жуда ҳам қалин ва муқоваси мустаҳкам бир китобнинг ичига солиб қўйди (керак бўлган пайтда дарров топиш учун у ўзининг ҳамма қоғозларини китобларнинг орасига қистириб

юарди). Шундан сўиг фақат бир ҳафтадан кейин яна ўша китобга кўзи тушди. Бу «Ламанчлик Дон-Кихот» эди. Аглай хандон ташлаб кулиб юборди — нега, номаълум.

Шунингдек, у ўз хатини опаларидан биронтасига кўрсатдими-йўқми, бу ҳам маълум эмас.

Лекин у хатни биринчи марта ўқиётган пайтида бир нарса кутилмаганда хаёлига келиб қолди: наҳотки мана шу ўзиг бино қўйган, бурни танқайган болани кназъ ўзига хат ташувчи қилиб олган бўлса, бошқа одам қуриб кетган эканми, бунинг устига у кназнинг бирдан-бир алоқачиси бўлса ҳам эҳтимол. У жуда ҳам менсимаган бир қиёфада барибир Коляни сўроққа тутди. Лекин «зардаси тез» бола бу сафар одатига қарши ўлароқ, уни менсимай муомала қиластганиларига заррача ҳам эътибор бериб ўтиргани: Аглайга қуруқцина қилиб, мен кназга кетмасидан олдин бу ернинг адресини берган эдим, ҳар қалай, керак бўлиб қолсан қидириб топар дегандим, лекин кназъ Петербургдан жўнаб кетгандан бери биринчи марта менга хат ёзиши, деб ишонтириди ва сўзларининг далолати учун шахсан ўз номига ёзилган хатни ҳам кўрсатди. Аглай ийманиб ўтирамай олиб ўқиди. Коляга шундай деб ёзилганди:

«Азизим Коля, сизга хизмат бўлмаса мана шу муҳрланган хатни Аглай Ивановнага бериб қўйсангиз. Саломат бўлинг.

Сизни севиб, кн. Л. Мискин».

Барибир бундай цуфакчага ишониб хат юборишининг ўзи кутилиши, деди ҳафа бўлгандай Аглай ва Коляга хатни қайтариб бериб бурнини жийирганча ўз йўлига кетди.

Худди мана шу нарса Колянинг жон-жонидан ўтиб кетди: у бўлса шу воқеа муносабати билан атайи Ганядан унинг япяиги кўк шарфини сўраб олган ва ҳозир уни ўраб келганди. У қаттиқ раижиди.

II

Июннинг баринчи кунлари эди, бир ҳафтадан бери Петербургнинг ҳавоси жуда сўлим эди. Епанчиниларнинг Павловск деган жойда жуда кўркам bog уйлари бор эди. Лизавета Про-кофьевна бир куни тўсатдан ҳаяжонга тушиб ўрнидан қўзғалиб қолди; икки кун ичига ҳамма нарсали йигиштиришиб bog уйларига кўчиб ўтдилар.

Кўчиб ўтганларининг иккинчи ё учинчи куни бўлса керак, Москвадан эрталабки поезд билан кназъ Лев Николаевич

Мишкин кириб келди. Уни воксалда ҳеч ким кутиб олгани ўйқ; лекин вагондан тушиб келаркан, поездда келганларни кутиб олишга чиққанларнинг орасидан князь кимдир ўзига тикилиб, ғалати ўтли бир нигоҳ ташлаганлигини сезгандай бўлди. У дикқат билан қаради, лекин бошқа ҳеч нарсани кўрмади. Албатта, унга шундай туюлган бўлса керак. Лекин кўнгли хира бўлди. Бунинг устига князининг ўзи бусиз ҳам ўйчан ва маъюс эди, нимадандир хаёлга толганди.

Извошли уни Литейная атрофидаги бир меҳмонхонага бошлаб келди. Ҳароброқ меҳмонхона экан. Князь мебеллари ишдан чиққан қоронги икки хонага жойлашди, ювинди, артинди, кийинди, ҳеч нарса сўрамасдан шошилганча чиқиб кетди, у вақтни бой беришдан ёки кимнидир кўролмай қолишдан қўрқиб тургандек эди.

Агарда у Петербургга биринчи маротаба келган чоғида кўрган кишилар ҳозир унга қарасалар эди, эҳтимол унинг кўриниши анча яхши бўлиб қолганинги сезган бўлардилар. Лекин аслида уидай эмасди. Фақат кийим-бошлари бутунлай бошқача бўлиб кетганди; булар Москванинг энг яхши тикувчилиари қўлидан чиққан либослар эди; лекин кийимларнинг бир камчилиги бор эди: улар ҳаддан ташқари модабоп қилиб тикилганди (ўз ишини биладиган, лекин у қадар чечан бўлмаган тикувчилар доим мана шундай тикадилар), бунинг устига князининг модага жуда бепарво эканлиги ҳисобга олинадиган бўлса, князга разм солиб қараган киши ва айниқса, бирорвнинг устидан кулишга ишқибоз бўлган одам, балки кулишга арзидиган нарсаларни топган бўларди ҳам. Лекин бу дунёда умуми кулиги нарсалар кам дейсизми?

Князь извоши олиб Пески деган жойга равона бўлди. Рождественский томонидаги кўчалардан биринда у тезда ўзи қидиргани чогроқ ёғоч уйни тонди. Уйининг кўркам, озодагина, тартибли гулзорида гуллар очилиб ётганлигини кўриб князь ажабланди. Уйининг кўчага қараган деразалари ланг очиб қўйилганди, уй ичидан худди бирор овозини чиқариб китоб ўқиётгандай ёки нутқ сўзлаётгандай тинимсиз ёнгиллаган, бақирган, қичқирган товушлар келиб турарди; овоз ора-сира жарангдор кулаги саслари билан бўлинниб қоларди. Князь ҳовлига кирди, уйининг айвончасига кўтарилди ва жаноб Лебедевни сўради.

— Ҳа, ана ўзлари,— деб жавоб қилди енгларини тирсагигача шимариб олган оқсоч кампир қўлини бигиз қилиб «меҳмонхона»ни кўрсатиб.

Тўқ мовий қофоз билан қопланган, озодагина, баъзи бир жиҳозлар, чунончи, доира стол ва диван, қалпоқли бронза

соат, устига сочиқ ўралган энсизгина кўзгу, шифтига қурч занжирга майда шиша безакли жуда эски кичкина қандил осилган хонанинг ўртасида эшикка орқасини ўгириб ёз қилиб яланг жилет кийиб олган жаноб Лебедев турар ва кўкраклари га уриб алланималарнидир аччиқ-аччиқ сўзларди. Унинг нутқини китоб ушлаган, юзидан қувноқлиги ва зийраклиги билиниб турган ўн беш ёшлардаги бола, қўлига эмизикли укасини кўтариб олган, бошдан-оёқ мотам либоси кийган йигирма яшар қиз, оғзини катта очиб хандон ташлаб қотиб-қотиб кулаётган, қора кийинган ўн уч яшар қизча ва ниҳоят, йигирмаларга кириб қолгаи, диванга узала тушиб ётиб олган, бирмунча чиройли, қорамагиз, соchlари узун ва гоятда қуюқ, катта-катта кўзлари қоп-қора, андак соқол ва андак бакенбард ташлаган жуда ҳам ғалати бир йигит тинглар эдилар. Бу йигит, афтидаи, нутқ ирод қилаётган Лебедевга тез-тез луқма ташлаб у билан гап талашаётган бўлса эҳтимол; бошқалар эса худди унинг гаплари ва луқмалариға жавобан кулишаётган бўлса ажабмас.

— Лукъян Тимофеич, ҳой Лукъян Тимофеич! Оббо, қара! Бу ёққа қара дейман!. Вой, ичагинг узилмагурлар-еї!

Оқсоч кампир жаҳли чиққанидан қизариб қўлини силтаб, нари кетди.

Лебедев орқасига қаради ва князга кўзи тушиб, бир замон худди яини теккандек қотиб қолди, сўнг лабида ялтоқи табасум билан унга ишноз юрди, лекин бир-никки қадам ташлаб яна худди таҳта бўлиб қотиб қолди, унинг оғзидан шу сўзлар чиқди:

Ҳазрати олийлари, княз!

Лекин бирдан худди ақли бовар қилмагандек орқасига кайтди ва ўзидан-ўзи ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ қўлида бола ўстариб турган таъзия кийимидағи қизга қараб отилди, қиз ийўрлик қўрқиб кетиб ўзини орқага олди, лекин Лебедев шу роҳоти уни қўйиб қўшни хонанинг эшиги тагида ҳамон оғзини куялгидан йиғиштиrolмай турган ўн уч яшар қизчага томон турди. Қизча унинг бақиришига чидолмай дарров ошхонага ўтиб чиқди. Лебедев пўписаси яна ҳам таъсирли чиқсан учун унинг ортидан оёқларини тапиллатиб ҳам қўйди, бироқ ўнгай-салланиб қараб турган князнинг кўзи билан тўқнашиб, тушуни турган бўлди:

— Шу... ҳурматлари юзасидан, ҳе-ҳе-ҳе!

— Сиз бекорга...— деб оғиз жуфтлади князь.

— Ҳозир, ҳозир, ҳозир... бир зум!

Шундай деб Лебедев дарров хонадан фойиб бўлди. Князъ ҳайрон бўлиб қизга, болага, диванда ётган йигитга қаради:

уларнинг ҳаммалари қиқирлаб кулишарди. Князниңг ўзи ҳам кулиб юборди.

— Фрак кийгани кетди,— деди бола.

— Қизиқ бўлди-ку, бу,— деб оғиз очди князь,— мен ўйлаган эдимки... айтинг-чи, у...

— Маст деб ўйлаяпсизми?— деб қичқирди диванда ётган йигит.— Фирт эмас! Атиги уч-тўрт қадаҳ ташлагандир, бешта бўлса ҳам ажабмас, лекин ҳеч нарса қилмайди — унинг одати ўзи шунақа.

Князь диванда ётиб гапираётган йигитга мурожаат қилмоқчи бўлиб турган эди, лекин бирдан кўхликкина бояги қиз очиқ чеҳра билан деди:

— У ҳеч қачон эрталабдан ичиб олмайди; агар унда биронта юмушингиз бўлса, ҳозир жуда вақти, бемалол гаплашсангиз бўлади. Фақат кечга бориб кўчадан қайтиб келганда боши айланаб қолади; ҳозир кечалари билан йиғлаб чиқади, овозини чиқариб инжизни тиловат қилгани қилган, нега десангиз, беш ҳафта бўлди, онам ўлди.

— Сизга нима деб жавоб беринни билмай қолганидан қочиб кетди,— деб кулади диванда ётган йигит.— Гаров ўйнайман, у ҳозир сизни лақнлатмоқда ва ҳозир қандай лақнлатсам экан, деб бош қотирмоқда.

— Атиги беш ҳафта бўлди! Атиги беш ҳафта!— дёб илиб кетди устига фрак кийиб қайтиб чиқсан Лебедев кўзларини пирпиратиб, у киссасидан кўзини артиш учун рўмолча олди.— Етимчалармиз!

— Нега йиртиқ кийинмингизни кийдингиз?— деди қиз.— Ахир шундай эшикнинг орқасида янгигина сюртуғингиз турган эди-ку, нега кийиб олмадингиз, кўрмадингизми?

— Жим бўл, шиначи! — деб қичқирди унга Лебедев.— Ҳан, сени!— У қизига обёқларини ташнлатди. Лекин бу гал қизи кулиб юборди.

— Нега мени қўрқитасиз, ахир мен Таня эмасман-ку, қочиб кетадиган. Лекин мана Любочкини уйготиб юборишингиз мумкин, ана унда ёпишиб олишини кўрасиз... нега бақираверасиз ўзи!

— Бўлди, бўлди! Миқ, миқ...— жуда қўрқиб кетди бирдан Лебедев ва қизининг қўлида ухлаб ётган чақалоқнинг қошига бориб уни бир неча маротаба қўрқа-писа чўқинтириб қўйди.— Худоё худновандо ўзинг сақла уни, худоё худновандо ўз пано-ҳингда асррагайсан! Бу менинг чақалогим, Любовъ деган қизчам,— деди у киязга қараб,— у дунё ҳижратини қилган қонуний инкоҳдаги хотиним Еленадан туғилган фарзанд, у туғиб

ўлди. Манави қўғирчоқ менинг қизим Вера, онасига мотам тутиб юрибди... А, манави, манави, манави...

— Нега тутилиб қолдинг?— деб қичқирди йигит.— Тортинма, давом этавер.

— Олни ҳазратлари!— аллақандай жўшқинлик билан хитоб қилиди бирдан Лебедев,— сиз газеталардан Жемаринлар хонадонининг ўлдирилиши ҳақидаги хабарларни ўқиган эдинизми?

— Ўқиганман,— деди князъ ҳайрон бўлиб.

— Ўқиган бўлсангиз, Жемаринлар хонадонининг чинакам қотили мана шу бўлади!

— Нима деяпсиз ўзи?— деди князъ.

— Яъники, мен демоқчимаики, маъжозан яна бир Жемарилар хонадони бўласа, ўна хонадонининг қотили мана шу бўлади. Шунга тайёргарлик кўр янти...

Ҳамма кулиб юборди. Лебедев бир иш билан келганлигими сезиб, нима деб жавоб беришини билмасдан ўзини мана шуңдай тентакликка солиб қийшанглайди, деган фикр келди князининг хаёлига.

— Исён қиласпти! Фитналар уюштиряпти!— деб қичқираради Лебедев худди ўзини тутолмаётган кишидек.— Қандай қилиб мен шундай гийбатчи, шундай, нима десамнкин, бузуқи ва одамга азоб беринии яхши кўрадиган кимсани, марҳум синглим Анисьянинг якка-ёлгиз ўғлини ўз жияним деб ҳисоблай, шундай дейишга ҳақим бормишин?

— Э, бўлди, бас қила, маст бўлиб қолибсан! Ишонасизми, князъ, у ҳозир адвокатлик қитмоқчи бўлиб юрибди, суд ишлари билан шугулланмоқчи. Нутқ ирол қилишни машқ қиласпти, уйда болалар билан худди судда бирорвни ҳимоя қиласётгандек оҳанжамали қилиб гапирадиган қилиқ чиқарди. Беш кун аввал судда сўзлаган экан. Қимни ҳимоя қилибди денг: абллаҳ судхўр бир кампирни алдаб унинг бор давлатини, беш юз сўм пулини тортиб олиб қўйибди, лекин бу киши ўша кампир шўрликни ҳимоя қилгани йўқ, бўлмаса бечора қанча ялинди, ёлворди; бу кишим эса ўша Зайдлер деган аллақандай бемаъни бир жуҳудни ёқлаб юрибди, у эллик сўм бераман деб шама қиласпти...

— Агар ютиб чиқсан, эллик сўм, агар ютқизсан, беш сўм,— деб тушунтирди Лебедев овозини боигидан бутунлай бошқача қилиб ўзгартириб, у энди умрила сира қичқирмаган одамга ўхшарди.

— Лақмалигини қаранг, эски пайтлар бўлғанда бошқа гап ёди, у ердагилар тоза кулишибди ундан. Лекин у ўзидан жуда хурсанд бўлиб кетибди; шуни унутмангизларки, одил ва ҳалол

ҳакамлар, дебди у, бир оёги йўқ, ҳалол меҳнат билан кун кўрадиган шўрлик бир чол сўнгги бир парча нонидан маҳрум бўляпти; қонуншуноснинг ушбу доно сўзларини унутмангизлар: «Судларда раҳмдиллик ҳукмрон бўлсин». Ишонасизми, у ҳар куни эрталаб бизга сулда айтган шу гапларини қайтаргани қайтарган. Бугун мана бешинчи маротаба эшитяпмиз, сиз кириб келганингизда у бешинчи маротаба ўқиётган эди, ўзига жуда ёқиб қолган. Ўзини-ўзи ялаворгиси келади. Яна алла-кимнидир ҳимоя қилмоқчи. Сиз князъ Мишкин эмасмисиз? Коля дунёда сиздан кўра ақллироқ одамни учратмаганман, деб менга айтиб берган эди...

— Дарҳақиқат йўқ! Йўқ! Йўқ! Ақллироқ одам дунёда йўқ!— деб дарҳол илиб кетди Лебедев.

— Э, бунинг гапи ёлғон. Бир одам сизни яхши кўради, иккинчи одам сизга лаганбардорлик қиласди; мен сизга хушомад қилмоқчи эмасман, юнин яхши билиб қўйинг. Сиз бамаъни одам бўлсангиз керак: манави билан менинг орамни очди қилиб қўйинг. Э, қани, иштайдикми, мана князъ ҳал қилсан ким ҳақлигини!— деб айтди у тогаснага.— Мен ҳатто сизнинг келиб қолганингиздан жуда хурсандман, князъ.

— Иштайдик!— деб шитоб билан қичқирди Лебедев беихтиёр яна секин тўпланишиб келаётган томошабинларга қараб қўйниб.

— Нима гап экан ўзи?— деди князъ чеҳраси буришиб.

Ростдан ҳам унинг боши оғримоқда эди, бунинг устига, Лебедевнинг лақиљатмоқчи бўлаётганлигига борган сари ишончи комил бўлмоқда эди. Лебедев ишни орқага сураётганидан хурсанд эди.

— Ишнинг баёни. Мен унинг қондош қариндоши бўламан, ўзи гирт ёлғончи бўлса ҳам, бунга келганда рост айтди. Мен курсларни битирмаганман, лекин битиришни истайдик, чунки менинг ўз феълим бор. Ҳозирча тирикчиликни ўтказиб туриш учун бир ерга, тўғрироғи, темир йўлга ишга кирмоқчиман. Йигирма беш сўм тўлашади. Тан олишим керак, у бундан илгари ҳам уч-тўрт бор менга ёрдам берди. Йигирма сўм пулим бор эди, уни ютқазиб қўйдим. Ишонасизми, князъ, шунчалар насткашлик, абллаҳлик қилдим, йигирма сўмни ютқазиб қўйдим!

— Бир ифлосга, ифлосга тағин, бериш керак эмасди унга!— деб қичқирди Лебедев.

— Ҳа, ифлос, лекин унга бериш керак эди,— деб давом этди йигит.— Унинг ифлос одам эканлигига келганда, буни мени ўзим ҳам тасдиқлайман, сени калтаклаганини-ку айтиб ўтирамсан ҳам бўлади. Бу, князъ, бир чиқиндига чиқарилган

офицер, истеъфодаги поручик, Рогожиннинг илгариғи ҳамто-воқларидан, боксдан дарс ҳам беради. Рогожин уларни ҳайдаб юборгандан кейин ҳаммалари тўзгиб дайдиб юришибди. Лекин ҳаммадан ёмон жойи шундаки, мен унинг алаҳ, ўғри, мутта-ҳам эканлигини кўра-била туриб яна ўйнинг ўтиридим, сўнгги бир сўмни (биз таёқ ўйнагандик) ўртага қўярканман, шундай деб ўйладим: ютқизсан, Лукъян тоғамнинг олдига бораман, таъзим қиласан — қуруқ қайтармас. Бу пасткашлик, мана буни пасткашлик дейдилар! Билиб туриб қилинган қабиҳлик!

— Бу билиб туриб қилинган қабиҳлик! — деб қайтарди Лебедев.

— Хурсанд бўлишга шошилма, ҳали эрта,— хафа бўлиб қич-қирди тоғавачча. — Хурсанд бўлишини қаранг. Мен унинг қо-шига келиб, князъ, бор гапни бўйнимни қисиб туриб ўртага солдим; мен олижаноблик қилдим, ўзимни заррача аяганим йўқ; унинг олдида ўзимни қора ер қилиб ташладим, мана, ҳамма гувоҳ. Темир йўлдаги ўша ишга кириш учун мен бир қадар кийиниб олишим керак, кийимларим жуда одош бўлиб ишдан чиққан. Мана, этигимга қаранг! Бўлмаса ишга бориб бўлмайди, айтилган вақтда бормасам, менинг ўрнимни бошқа одамга бе-риб юборадилар. Унда мен яна икки қўлимни бурнимга тиқиб қолавераман, кейин яна қачон бир жойни топаман. Энди мен ундан ўн беш сўм пул бериб туришни сўраяпман, бошқа ҳеч қа-чон сўрамайман, деб сўз беряпман, бунинг устига биринчи уч ой мобайнида олган қарзимиши сўнгги тийинигача тўлайман деяп-ман. Мен сўзимда тураман. Мен ойларча бир бурда вон билан қуруқ квас ичиб кун кечироламан, чунки менинг ўз феълм бор. Ўч ой мобайнида мен стмиш беш сўм оламан. Олдин олганларим билан мен ундан жами ўттиз беш сўм қарз бўламан, демак, қарзни тўлашга лойиқ пул топаман. Э, майли, яна устига хоҳ-лаганча процент ҳам қўя қолсин, жин урсин! Нима, мени бирин-чи марта қўряптими? Ўзингиз сўраб қўринг, князъ: менга илгари ёрдам берган пайтларида тўлаганманми, йўқми? Нега бўлмаса энди бергиси келмайди? Поручикка ютқизганим учун жаҳли чиқиб юрибди; бошқа сабаби йўқ! Ана шундай бу одам — на ўзига қиласи, на ўзгага!

— Кетмайдиям! — деб қичқириб юборди Лебедев, — ётиб олганни қаранг кетмасдан.

— Сенга боя айтдим. Бермагуинингча кетмайдман. Сиз нима-гадир кулдингизми, князъ? Ё, мен ноҳақманми?

— Мен кулаётганим йўқ, лекин менимча, сиз бирмунча ҳақ бўлмасангиз керак,— истамайгина деди князъ.

— Э, тўғрисини айтиб қўя қолмайсизми, ноҳақсан деб, нега оҳанжама қиласиз; «бирмунча»нгизни қаранг сизни!

— Ундақ бўлса, бутунлай тоҳақсан.

— Ундақ бўлса! Кулгили! Э, наҳотки сиз ўзингиз билмасан-гиз, мен биламан, пул униги, ихтиёр униги, шундай бўлгач, ал-батта пича ўнғайсизроқ ҳам, худди мен уни зўрлаётгандай бўлиб чиқаман. Аммо сиз, киязъ... ҳаётни билмайсиз. Уларни ўқитма-сангиз, фойдаси йўқ. Уларни ўқитиш керак. Ахир менинг виж-доним тоза. Виждонни ўртага қўйинб айтадиган бўлсам, мен унинг ҳақини еб кетмайман, аксинча, устига қўшиб қайтараман. У маънавий қониқиши ҳам олади: мен унга ялиняпман бошимни ҳам қилиб. Яна унга нима керак? У нимага ярайди ўзи агарда фойда келтирмаса? Ўзингиз бир қаранг, у нима иш қиляпти? Одамларни нима кўйга солаётганлигини, уларни қандай лақи-латаётганлигини бир сўранг ундан? Бу уйни қандай қилиб ортирган? Э, мана калламни шарт кесиб олинг, агарда у сизни шу топда лақиллатмаётган бўлса, у сизни энди қандай қилиб алдашни облан чамалаб оляпти! Куляпсиз-а, ишонмаяпсиз-а?

— Менинч, буларнинг бари сизга мутлақо дахлдор эмас,— деб қўйди киязъ.

— Мен уч купдан бери шу ерда ётибман, бу кўзларим нима-ларни кўрмади!— деб қичқиради йигит тингламасдан.— Тасав-вур қилинг, у манави фариштами, ўзининг қизини, тирик етим-чани, менинг қариношимни қийнайди, унга ишонмайди, ҳар куни кечаси бу ердан ёш йигитларни қидиради! Менинг тепам-га секин юриб келади, диванларнинг тагига қарайди. Гумончи-лигидан ақлдан озаёзи; кўзига нуқул ўгрilar кўринади. Ке-часи билан ўрнидан дик-дик туриб дам деразаларга қарайди яхши беркитилганми деб, дам эшикларни тортиб кўради, печ-канинг устини текширади, кечаси билан камида етти маротаба шундай қилади. Ўзи судла муттаҳамларни ёқлаб нутқ айтади, уйда бўлса кечаси камида уч марта ибодат қилгани турари, мана шу ерда залда тиз чўкиб дуо ўқиди, ярим соатлаб нешо-насини срга уради, яна бадмаст ҳолда ким-кимларга дуо ўқи-майди дени, нима-нималарни айтмайди дени? Графиня Дюбар-рини худо раҳмат қиласни, деб дуо ўқиди, ўз қулоғим билан эшиитдим; Коля ҳам эшиитди: бутунлай ақлдан озган!

— Кўряпсизми, эшиятпсизми, киязъ, мени қандай шарманда қилаётганини!— деб қичқиради ўзини йўқотиб қип-қизариб кетган Лебедев.— Лекин билмайдики, балки мана шу судралиб юрган ичкиликбоз, қароқчи ва муттаҳам қачон қараманг манави куй-дирган каллани ҳали ингалаб ётган пайтларидаёқ ўраб-чирмаб, таглигини ювиб, ўзини тоғга солиб чўмилтириб катта қилганиман, ўзимга ўҳшаган гадо синглимнинг тепасида тунлари мижжа қоқмай боқиб чиққанман, касал ётган она-болага жонимни тикиб қараганман, пастдан, қоровулнинг ўтинини ўғирлаб чиқ-

қанман, алла айтиб берганиман, бармоқларимни шақирлатганиман, оч қорним билан буни шундай оёққа бостирганиман, қаранг, энди устимдан кулиб ўтирибди! Умуман, хўш, сенинг нима ишининг бор ўзи менинг графиня Дюбаррини эслаб дуо ўқиганим билан? Қиязъ, бугун тўрт кун бўлади, умримда биринчи маротаба унинг ҳаёти ҳақида луғатдан ўқиб қолдим. Қани айт-чи, ўзинг биласанми Дюбарри ким бўлганлигини? Гапир, биласанми, йўқми?

— Ана холос, фақат сен биларкансан-да? — деди масхара қилгандай бўлиб йигит норози ҳолда.

— Бу графиня шармандалиқдан холос бўлиб, қироличанинг ўрнига давлатни идора қилган, унга буюк бир императрица ўз қўли билан мактуб ёзиб, «ma cousine» деб атаган. Пана цунцийси бўлмиш кардиналнинг ўзи унга леве-дю-руа (леве-дю-руа нима, биласанми?) пайтида унинг ялангоч оёқларига ўз қўли билан ипак пайпоқ кийидирган ва буни ўзига шараф деб билган, — шундай олий мақом, муборак одам-а! Сен шуни биласанми? Юзингдан кўриб турибман, билмайсан! Қани, у қандай қилиб ўлган? Жавоб бер агар билсанг!

— Йўқол-е! Жонимга тегиб кетдинг.

— Қандай ўлганини, бўлмаса, мендан эшиш, ана шундай шону шавкатларга мушарраф бўлмиш ҳокими мутлақ маликани Самсон деган жаллод жодига судраб борди, парижлик ойимчалар маза қилиб томоша қилди, у бечора бўлса қўрқиб кетганидан нима бўлаётганинги англамайди. Бир маҳал қараса, жаллод унинг бошнин тиг тагига этиб олиб боряпти, яна орқасидан тиззаси билан туртиб турибди, — пастанда турғанлар эса куладилар бунга, — шунда бечора қичқира бошлайди: «Encore un moment, monsieur le bourgeois, encore un moment!» Бунинг маъноси: «Яна бир зум тўхтанг, жаноб буро, яна бир зум!» Худованди карим мана шу дақиқа учун балки унинг гуноҳларини кечирар, чунки одам юрагининг бундан ортиқ ожиз бўлишини асло тасаввур қилиб бўлмайди. Сен биласанми ожиз дегани нима дегани? Ожиз дегани ўша ожиз дегани, билдингми? Графинянинг бир дақиқа сўраб чинқириганилиги ҳақида ўқиган чофимда худди бирор юрагимни омбур билан суғуриб олаётгандай бўлди. Мен кечаси ётиш олдидан ибодат қилиб ўша гуноҳни азимга ботган аёл шўрликни эслаган бўлсам, бу билан сен қўнғизнинг нима ишининг бор? Ер ўз ўрнида бино бўлгандан бери эҳтимол ҳеч ким ўша бечорани эслаб бир оғиз дуои фотиҳа қилмаган бўлса керак, бу ҳатто бирорнинг эсига ҳам келмагандир, шунинг учун уни эсладим, дуо қилдим. Шояд нариги дунёда шўрликнинг руҳи шод бўлар ер юзида мени ҳам эслайдиган одам бор экан деб, зотан, мен ҳам худди у каби гуноҳкормән бу дунёда.

Сен нега куляпсан? Ишонмайсан-да, а, даҳрий. Сен нимани биласан ўзи? Эшигтан бўлсанг ҳам чала эшигтансан, мен фақаг графиня Дюбаррининг ўзинигина эслаганим йўқ, мен бундай деб дуо ўқидим: «Худоё худованло, гуноҳи азимга ботган графиня Дюбарри билан унга ўхшамишларнинг руҳларини раҳматга ёр қилга бўлгайсан», бу бутуилай бошқа гап; зотан, бундай гуноҳи азимга ботганлар бир эмас, кўплаб топилади, улар қисматнинг қўлида ўйинчоқдиirlар, улар неларни кўрмадилар, бошларидан кечирмадилар, ана энди у ерда тўлғаниб ётибдиrlар, инграб нола чекадирлар, нигорон бўладиrlар; мен бўлсам, ўшанда сен учун, сенга ўхшаганлар учун, дилозор ва бетамизлар учун ибодат қилдим, ҳамон мен қандай ибодат қилишимни пойлаб ётаркансан, унда...

— Хўп, бўлди, бас, кимга десанг шунга ибодат қил, менга нима, қулоқни қоматга келтирдинг-ку бақириб! — ғаши келиб унинг гапини бўлди жияни.— Тогажонимиз нон ўрнига ҳам китоб еган, сиз билмасмидингиз, киязъ?— деб қўшимча қилди у қандайдир ғалати илжаяркан.— Ҳозир пуқўл шунга ўхшаган китоблар билан ёдномаларни ўқигани ўқиган.

— Сизнинг тоганинг ҳар ҳолда... бераҳм одам эмас,— деб истамайгина жавоб берди князъ. Унга бу йигитча жуда ҳам ёқмай қолган эди.

— Бундай қарасам, сиз тогажонимизни жуда мақтаб талтайтириб юборадиганга ўхшайсиз! Кўрдингизми, қўлини кўксига кўйиб, оғзини дуога жуфтлаётиди, дарров ийиб кетади. Бераҳм эмас, рост, лекин нима десамикин, жуда айёр, ана шуниси чатоқ; бунинг устига ичади, шунинг учун бир неча йилдан бери ичаётган ҳамма одамлар каби таноби жуда бўшашиб кетган, шунинг учун тинмай гижирлагани гижирлаган. Айтайлик, у болаларни яхши кўради, марҳум синглисини жуда ҳурмат қиласарди... Менинг ҳам ҳатто яхши кўради ва худо ҳаққи, васиятномасида менга ҳам бир нарса атаган...

— Ҳеч нарса атамаганим бўлсин!— дарғазаб бўлиб қичқирди Лебедев.

— Менга қаранг, Лебедев,— деди қатъият билан князъ йигитчадан юзини ўгиаркан,— мен ўз тажрибамдан биламан, сиз агар истасангиз жуда уддабурон одам бўлоласиз... Менинг вақтим зиқ ва агарда сиз... Маъзур тутинг, исмингизни фаромуш этибман...

— Ти-Ти-Тимофей.

— Яна?

— Лукъянович.

Хонада йиғилганлар яна кулиб юборишиди.

— Алдади!— деб қичқирди жияни,— яна алдади! Князъ, уни

асло Тимофеј Лукъянович деб эмас, Лукъян Тимофеич деб аташади! Қани, ўзинг айт, нега алдадинг? Сенга барибир эмасми, Лукъянимисан, Тимофејмисан, бунинг князга нима аҳамияти бор? Менга ишонинг, оғзи ёлғонга ўрганиб кетган, шунинг учун ҳам ёлғон гапирмаса туролмайди!

— Наҳот шу тўгри бўлса? — сўради сабрсизлик билан князь.

— Лукъян Тимофеевич, ҳақиқатан, — деб рози бўлди ва хижолат чекди Лебедев кўзларини итоаткорона ерга тикиб қўлинни яна кўксига қўйганча.

— Ахир сизга нима бўлган ўзи, эҳ, худойим!

— Камсуқумлигимдан,— деб шивирлади Лебедев, борган сари бошини қуий соларкан.

— Эҳ, бунинг нимаси камсуқумлик! Агар мен билсайдим, ҳозир Коляни қаердан топиш мумкинлигини! — деди князь ва кетишига чоғланди.

— Колянинг қаерда эканлигини сизга ўзим айтаман,— деди йигитча.

— Й-й-й-ўқ! — деди жон ҳолатда Лебедев ва қаттиқ ташвишга тушиб қолди.

— Коля шу ерда ётиб қолган эди, лекин эрталаб ўзининг генералини қидириб кетди, худо билади, негалигини, лекин генерални «бўйлим»дан чиқариб олибсиз деб эшитдим, князь. Генерал кеча сизларнинг олдингизга ётиб қолгани келаман деб ваъда берган эди, лекин келмади. Назаримда, шу яқин-ўртадаги «Тарози» деган меҳмононада ётиб қолган бўлса керак. Коля, демак, ўша ерда бўлади, бўлмаса, Епанчинларникида. Унинг пули бор эди, кеча кетаман деб турган эди. Демак, шундай қилиб, ё «Тарози»да ва ё Павловскда.

— Павловскда, Павловскда!.. А биз бўлсак, бу ёқقا, бу ёққа, бокқа чиқамиз... кофе ичамиз...

Лебедев шундай деб князнинг қўлидан ушлаб олиб кетди. Улар хонадан чиқиб, ҳовлидан ўтдилар-да, кичикроқ бир эшикка кирдилар. Ҳақиқатан ҳам бу ерда мўъжазгина, ширингина бир боғча бор әкан, ҳаво иссиқ бўлганидан ҳамма дараҳтлар барг ёзган эди. Лебедев князни ерга қоқилган стол атрофига ўринатилган кўк оғоч ўриндиққа ўтқазди, ўзи унинг қаршисига ўтиради. Бир оздан сўнг ростдан ҳам кофе келтирдилар. Князъ кофедан бош тортмади. Лебедев ҳамон ялтоқланиб унинг кўзига тикилиб ўтиради.

— Мен билмаган эканман сизнинг бундай хўжалигингиз борлигини,— деди князъ бутунлай бошқа бир нарса ҳақида ўйлаётган одам қиёфасида.

— Е-етимчалармиз,— деб букилиб гап бошлаган Лебедев негадир тўхтаб қолди; князъ паришон ҳолда олдига қараб ўти-

пар, албатта, ҳозиргина берган саволи ёдидан чиққанди. Яна бир дақиқа ўтди. Лебедев кўзлари жаланглаб кутарди.

— Нима ҳам қилдик?— деди князь худди уйқудан уйғонгандай. — Ах, айтганча! Сиз ўзиңгиз ҳам биласиз-ку, Лебедев, йизнинг ишимиз нимадан иборат эканлигини: мен сизнинг хатингиз бўйича келдим. Ганинг.

Лебедев шошиб қолди, нимадир демоқчи эди, лекин гап оғзида қолиб кетди: тили айланмади. Князь кутиб турди ва маъюс табассум қилди.

— Назаримда, мен сизни жуда ҳам яхши тушузиб турибман, Лукъян Тимофеевич: сиз, афтидан, мени кутмаган бўлсангиз керак. Сиз мени дунёнинг бир бурчагига кетди, хабар берганим билан энди у ердан чиқолмайди, деб ўйлагансиз, фақат ўзиңгизни виждон азобидан кутқариш учун ёзиб юборгансиз. Мен эса мана етиб келдим. Бўлди, етар, алдаманг энди. Икки хўжага хизмат қўлганингиз етар энди. Рогожин уч ҳафтадан бери шу ерда, мен ҳаммасини биламан. Сиз хоним қизни унга сотиб улгурдингизми анав сафаригидай, ё йўқми? Тўғрисини айтинг.

— Золим ўзи билib олибди, ўзи.

— Сўқманг уни; албатта, у сизни хафа қилибди...

— Урди, урди!— деди жонсараклик билан Лебедев.— Москвада итга қолтириди, кўбада овчи ит билан қувиб юрди. Ёмон қанжиқ ит экан!

— Сиз мени ёш бола деб ўйлаяпсиз, Лебедев. Айтинг-чи, хоним қиз уни ҳозир Москвада ҳам ташлаб кетгани тўғрими-йўқми?

— Тўғри, тўғри, яна нақ никоҳ ўқилаётган пайтда ташлаб кетди. Анави ана келиб қолади, мана келиб қолади деб кутиб тургандা хоним қиз тўғри Петербургга менинг ҳузуримга кириб келди: «Қутқар, яшир, Лукъян, киянга ҳам айтма...» У, князь, гиздан анавидан ҳам кўра қаттиқроқ қўрқади, ана шу ерига — дорман!

Лебедев шундай деб бармогини айёrona пешонасига тиради.

— Энди сиз уларни яна қўшиб қўйдингизми?

— Олий ҳазратлари, князь, қандай қилиб... қандай қилиб мен тўқсунлик қила олардим?

— Майли, бас, ўзим барини билib оламан. Фақат айтинг-чи, у ҳозир қаерда? Уникидами?

— О, йўқ! Ас-сло! Ўзи мустақил. Мен озодман ҳали дейди, биласизми, князь, шу галида қаттиқ турибди, мен, дейди, бутунилай эркинман! Ҳалиям Петербург томонда жияниниқида туради, сизга буни ёзгандим.

— Ҳозир ҳам ўша ердами?

— Ўша ерда, агар ҳаволар яхши бўлиб кетиб Павловскка,

Дарья Алексеевнаникга келмаган бўлса мабодо. Мен дейди буткул эркинман, дейди. Кечанинг ўзида Николай Ардалионовичга ўзининг эркин эканлиги ҳақида мақтаниб гапириб ўтирган эди. Бу яхши белги эмас!

Шундай деб Лебедев илжайди.

— Коля олдига тез-тез борадими?

— Енгилтак, чигал ва оғзи бўш.

— Анча бўлдими у ерга борганингизга?

— Ҳар куни, ҳар куни.

— Бундан чиқди кеча ҳамми?

— Йўқ, тўрт кун бўлди.

— Афсус, ичиб қўйибсиз-да, Лебедев! Бўлмаса мен сиздан сўраган бўлардим.

— Ас-ло, асло, бир томчи ҳам!

Лебедев ўзини ҳушёр қилиб кўрсатди.

— Айтинг-чи, сиз уни қай аҳволда ташлаб келдингиз?

— Қи-қидиринқираган...

— Қи-қидиринқираган?

— Доим худди бир нарсани қидираётгандай, худди бир нарсанини йўқотиб қўйгандай. Никоҳ ва тўй ҳақидаги гаплар жонига тегиб кетган, гапирсангиз кўнгли озади ва ҳақорат каби англайди. Анаванини бўлса, апельсин пўчоғича кўрмайди, шундан ортиқ эмас, лекин ундан даҳшатга тушади, қўрқади, фақат зарурат юзасидан кўришиб турмасалар мабодо... у ҳам буни сездиган ва ўзига қаттиқ оладиган бўлиб қолга! Бедаво дард!. Жуда безовга кулаверади, ўзгарувчан, тажанг...

— Ўзгарувчан ва тажанг?

— Тажанг; зотан, сал бўлмаса оғзимдан бир гап чиқиб кетган экан ўтган сафар, нақ сочимни юлиб олай деди. Башоратлар китобини ўқиб дам солдим.¹

— Қандай қилиб?— сўради князъ яхши эшитмай қолдим шекилли деб ўйлаб.

— Апокалипсисни ўқиб. Хонимнинг хаёли гулувли, ҳе-ҳе! Яна шуни ҳам кузатдимки, жиддий мавзуларга, гарчи ҳеч ишга алоқаси бўлмаса ҳам бафоят қизиқади. Жони дили, жони дили, ҳатто ўзига кўрсатилган алоҳида ҳурмат деб билади. Ҳа. Мен бўлсам, Апокалипсисни жуда яхши биламан, ўн беш йилдан бери уни талқин қиласман. Айтдим: биз учинчи отдамиз, қора отда, устида чавандози бор, чавандознинг қўлида тарози, ҳозирги

¹ Башоратлар китоби — Апокалипсис — авлиё Юҳаннонинг Башоратлар китоби (авлиё Иоанн Богослов) — эрамизнинг 68 — 69-йилларида ёзилган бўлса керак. (*Тарж.*)

замонда ҳамма иғаса тоштарозига солинган, шартнома билан кўрсатилган, барча одамлар фақат ўзларининг ҳақ-хуқуқлари нигина қидирадилар: «бир ҳисса буғдой бир динор ва уч ҳисса арпа бир динор»... яна рухлари эркин ва қалблари пок ва бадаллари саломат ва олло таолонинг барча неъматларини асраро мөқчилар. У рози бўлди, фикримга қўшилди. Аммо ёлгиз ҳақ-хуқуқининг ўзи билангина асрар қоломайдилар ва сўнг оқ от келади ва оқ от билан Ўлим отлиқ, сўнг жаҳаннам... Кўришганда шу ҳақда гаплашамиз ва бу — қаттиқ таъсир қилди.

— Сиз ўзингизга шунчалар ишонасизми? — деб сўради князь Лебедевдан ва унга ғалати қилиб кўз югуртириди.

— Ишонаман ва талқин қиласман. Зотан, қашшоқ ва ялангочман ва одамлар издиҳоми ичра хоки туробман. Ким Лебедева ачинади? Утган ҳам, кетган ҳам уни масхара қиласди, сал бўлмаса, тепиб кетади. Бу ерда талқин қиласётган чоғимда эса мен ўзимни арбобу аркон деб ҳис қиласман. Зотан, ақ! Хатто арбоб ҳам ўз креслосида ўтириб мен сўзлагана муроқабага кетмишди. Ҳазрати олийлари Нил Алексеевич уч йил бўлди ҳайит арафасида эшитган эдилар — унда мен у кишининг департаментларида хизмат қиласдим — навбатчиҳонада ўтирсам, Петр Захарич орқали атайи ўз кабинетларига чақиртириб қолдилар ва мен билан ёлғиз қолгач, сўрғу солдилар: «Сен антихристининг профессори эмишсан, тўғрими?» Яшириб ўтирмадим. «Камина қуллари, дедим». Ва талқин қилдим, кўрсатдим, қўрқинчни юмшатмадим, лекин хаёлан рамзий суҳуфни варақлаб, қайтага тасаввуротларини зўрайтиридим ва рақамлар келтиридим. Илжайиб ўтирдилар, лекин рақамлар ва тимсолларга келганда у кишини қалтироқ тутди ва китобни ёпишин илтижо қилдилар ви кетиниликка изи бердилар ва ҳайит кунларига менга ҳадя белгиладилар ва фома кунига келиб омонатларини таниндилилар олло таолога.

— Кўйинг-е, Лебедев?

— Рост гап. Тушликдан сўнг извошдан йиқилибдилар... чаккалари ўриндиқнинг қиррасига тегибдир ва байни гўдаклек, шу ернинг ўзидаёқ жон таслим қилибдирлар. Қоғоз бўйича стмиш уч ёшни яшаган эканлар; қизаринқираган, оқаринқираган, ҳамма ёқларига атиrlар сепинқираган ва муттасил кулинқираган, кулинқираган худди маъсум гўдак каби эдилар. Ушанда Петр Захарич эслаб қолдилар: «Сен буни башорат қилгандинг», дедилар.

Князь ўрнидан тура бошлади. Лебедев ҳайрон бўлиб, ҳатто ташвишига тушиб нима қилишини билмай қолди князнинг туратётганини кўриб.

— Жуда ҳам лоқайд бўлиб қолибдирлар, ҳе-ҳе! — деди у журъат билан хушомад қылганча.

— Очиғи, тобим қочиб турибди, йўл юрганимданми бошим оғриб қолди ишқилли,— деди князь тундлашиб.

— Боргарга чиқсангиз бўларди,— деди ботинқирамай Лебедев.

Князь ўйга ботиб турарди.

— Мен ўзим ҳам уч қундан кейин бутун хонадоним аъзоларини олиб боф ҳовлимизга равона бўламиз, янги туғилган чақалоқнинг ҳам нафас олиши енгил бўлади, ҳам уч кун ичида бу уйнинг у ёқ-бу ёғини тўғрилаб оламиз. Кейин Павловск қайдасан, деб йўлга тушамиз.

— Сиз ҳам Павловска борасизми? — деб сўради князь.— Нима, бу ердагиларнинг ҳаммаси Павловска турадими? У ерда боф ҳовлимиз бор дейсизми?

— Ҳамма ҳам Павловска турмайди. Менга Иван Петрович Птицин ўзининг боғчаларидан бирини берди, арzonгинага олган экан. Яхшигина, кўркамгина, кўкаламгина, арzonгина, қулайгина, обрўлигина, музикалигина, шунинг учун ҳамма ўзини Павловска уради. Очифини айтсам, мен бостиридада тураман, боф ҳовли эса...

— Берид юбордингизми?

— И-й-йўқ. Унчалик... эмас.

— Менга беринг,— деб бирдан таклиф қилиб қолди князь.

Афтидан, Лебедевнинг ўзи ҳам шуни хоҳлаб турган бўлса керак. Шу фикр уч минут илгари хаёлидан лип этиб ўтган эди. Воқеан, у ҳозир ижарачига муҳтоҷ эмасди; бофни ижарага олиб турадиган бир одам у билан гаплашиб кетган, балки ўзим келиб турсам керак, деган эди. Лебедев ижарачи тахминан эмас, балки аниқ келиб туришини биларди. Лекин ҳозир миясида жуда ҳам самарадор бир фикр уйғониб кетди, олдин ижара қилмоқчи бўлиб келган одам гапни жиндак ноаниқроқ қилгани учун боф ҳовлини князга топширмоқчи бўлди. «Бир олам тўқнашув ва бир олам янги иш»лар кўриниб кетди унинг кўзларига. Князнинг таклифини у қувонч билан қарши олди, унинг ижара баҳоси қанча бўлади, деб тўғридан-тўғри берган саволига у ҳатто қўлинин силтади.

— Яна ўзингиз биласиз; мен суриштираман; зарар кўрмасиз деб ўйлайман.

Икковлари ҳам боғчадан чиқдилар.

— Мен сизга... мен сизга... агар хоҳласангиз мен сизга, муҳтарам князь, ўша нарсага алоқадор жуда ҳам қизиқ бир гапни айтиб беришим мумкин эди,— деб минғиллади Лебедев князнинг атрофида ликиллаб юаркан.

Князь тұқтади.

— Даңы Алексеевнаның ҳам Павловскда бое ҳовланси бор.

— Хүш?

— Маълумингиз бўлмиш хоним қиз ўз дугонаси билан Павловскка тез-тез бориб турса ажабмас. Мажсадлари бор.

— Хўш?

— Аглай Ивановна...

— Эҳ, бўлди қилинг, Лебедев!— деди князь худди баногоҳ оғриқ жойнага бирор тегиб кетгандай озурда бўлиб.— Ҳаммаси... ундаимас. Яхшиси, айтинг-чи, қачон кўчиб борасиз? Менга қанча тез бўлса шунча яхши, чунки меҳмонхонада турибман...

Улар гаплашганча боғдан чиқиб ҳовлидан ўтдилар, уйга қайтиб кирмай ҳовли эшигининг олдига келдилар.

— Ҳа, албатта,— деди алоҳа бир қарорга келган Лебедев,— меҳмонхонада ётмасдан тўғри шу ерга келаверинг бугуноқ, эртадан кейин ҳаммамиз биргаликда Павловскка жўнаймиз.

— Кўраман,— деди князь хаёлга толғанча ва дарвозадан чиқди. Лебедев унинг орқасидан қарор қолди. Князининг фавқулодда парнионлиги уни ҳайратта солиш ўйди. Кетаркан, у ҳатто «хайр», демади, ҳатто бочинни ҳам қимирлатиб қўймади. Бу Лебедев билган назокатли ва сермуззамат князга ўхшамасди.

III

Соат ўн иккилар бўлиб қолган. Князъ шаҳарда Епанчинларникида фақат хизмат билан юрган генералнингина топиш мумкилигини, балки ҳали бу ҳам даргумон эканлигини биларди. Генерал юени кўриши билан дарров Павловскка олиб кетади. деб ўйлади князъ, ваҳоланики, Епанчинларникига боргунига қадар у бошига бир ерга ҳам кириб ўтмодчи ёди. Агар Епанчинларникига кесикиб қолсан, Павловскка Ўртага борарман, деган хаёл билан князъ шу тонда жуда кўргиси келиб турган уйни қидириб кетди.

Князининг у ерга бориши маълум бир жиҳатдан жуда қалтис ёди. Шунинг учун у анча иккиланди ва қийналди. У ўзи қидирган уй Садовая томонда Гороховая деган кўчада жойлашганлигини биларди, балки уйга кўзим тушгандан кейин бир қарорга ксларман, деган ўйда князъ йўлга тушди.

У Гороховая билан Садоваянинг кесишган ерига келганди ўзининг ҳаддан ташқари ҳаяжонлангаётганлигини сезди. У юрагим бунчалар орзиқади, санчиб уради деб сира ўйламаганди. Узининг бошқача бир кўриниши билан бўлса керак, бир уй

узоқдан туриб князининг диққатини торта бошлади, князь кейин ўшандада: «Бу ўша уй бўлса керак», деб ўйлаганданинни эслади. У ўз тахмини қанчалар тўғри чиқишига жуда ҳам қизиқиб уйга яқинлашди. Агар ростдан ҳам тўғри топган бўлсан, кейин тоза таъбим хира бўлади, деб кўнглидан ўтказди князъ. Ҳайҳотдай бадқовоқ бу уй уч қаватли бўлиб, ҳеч қандай безаги йўқ, бедаво ва ғаш бир кўк рангга бўялганди. Утган асрнинг охирларида қурилган худди шунга ўхшаш бир қанча уйлар Петербургниг мана шу кўчаларида сақланиб қолган (ваҳоланки Петербургда ҳамма нарса тез ўзгариб туради), ўзгармаган эди. Бу уйлар жуда мустаҳкам қурилган, деворлари ғоятда қалин, деразалари сийрак эди. Пастки қаватнинг деразаларига аксаран панжара қопланганди. Пастиде саррофларнинг дўконлари жойлашганди. Саррофларнинг ўзлари шу уйнинг юқори қаватларида истиқомат қиласидилар. Ташқаридан ҳам, ичкаридан ҳам уй тунд ва бефайз кўринар, ҳамма нарса яшириниб, пайт пойлаб, биқиниб турганга ўхшарди, нега шундайлигини фақат уйнинг кўринишига қараб туриб айтиб бериш қийин эди. Уй тарҳининг ҳам албатта ўз сир-асрори бўлади. Бу уйларда аксарият фақат савдогар аҳли истиқомат қиласиди. Князъ дарвоза олдига келиб шундай лавҳага кўзи тушди: «Асл фахрий гражданин Рогожининг уйи».

У иккиланиб ўтирумай ойнабанд эшикни очиб ичкарига кирди, эшик орқасидан қарсилашиб ёпилди, князъ бош пилла-поядан юқорига кўтарила бошлади. Пиллапоя гиштин, қороня эди, ушинг деворлари қизилга бўялганди. Князъ Рогожин ўз онаси ва укаси билан шу кўримсиз уйнинг бутун иккинчи қаватини ишғол қилганлигини биларди. Эшикни князга очган одам индамай уни ичкарига бошлади, узоқ юриб бордилар; улар деворлари мармар тус бериб бўялган, полига алоҳида болугт тахтачалар ётқизилган, оғир ва қўйол йигирманчи йилларнинг жиҳозлари қўйилган жуда катта залдан ўтдилар, улар айланалайлана, бурила-бурила, уч-тўрт зинали кичик пиллапоялардан чиқа-чиқа, аллақандай каталак хоналардан ўта-ўта ва яна зиналардан туша-туша, ниҳоят бир эшикка келиб етдилар. Тақнилатдилар. Эшикни Парфен Семеничнинг ўзи очди. У князни кўргач, турган жойида қотиб қолди, ранги бўздай оқариб кетди, у бир зум кўзини лўқ қилиб кўркиб кетган одамнинг назарен билан князга тикилиб турди, шу туришида у тош қотган мўмиёга ўхшарди, лаби аллақандай жуда мужмал бир тарзда қий шайиб кетганди,— князининг қадам ранжида қилгани унга ақли бовар қилмас гаройиб бир нарса бўлиб кўринаётгандек эди. Князъ, гарчи шунга яқинроқ бир нарса рўй беринини кутган бўлса ҳам барибир ҳайратга тушди.

— Парфен, балки бевақт келгандирман, кетишим ҳам мумкин,— деди ниҳоят князь қисинганча.

— Қел! Қел!— ўзига келди ниҳоят Парфен.— Қадамларига ҳасанот, кирсинлар!

Улар бир-бирларини сен деб гаплашардилар. Москвада улар бир-бирлари билан тез-тез қўришиб, гаплашиб туришар, учрашганларида умр бўйи унтилмайдиган дақиқалар ҳам, бўлиб ўтган эди. Ўшандан бери қўришмаганиларига уч ойдан ошганди.

Рогожиннинг бети ҳамон оқариб турар, юзи тез-тез ва ғалати учиб-учиб кетарди. У қўноқни ичкарига таклиф қилган бўлса-да, лекин ҳали ҳам ўзини ўнглаб ололмаганди. Князни юмшоқ ўриндиқлар ва стол сари олиб бораркан, князь тасодифан унга ўғирилиб мезбоннинг фавқулодда ғалати ва жуда оғир нигоҳига дуч келди ва шу нигоҳ таассуротида тўхтаб қолди. Князнинг кўксини нимадир тешиб ўтгандай бўлди ва шу билан бирга у алланимани хотирлатгандай бўлиб кетди—у боягини шундай оғир ва мудҳини бир нарса билан тўқишишган эди. У ўтирмасадан бир исчя сония тик турган кўши Рогожиннинг кўзига қимириламай тикилди; унинг кўзи бир зум боягидан ҳам ўткирроқ ялтираб кетгандай туюлди. Ниҳоят Рогожин бир қадар қисинган ва бир қадар саросимага тушгандай илжайди.

— Нега бундай тикилиб қарайсан?— деб тўнғиллади у.— Утири.

Князъ ўтириди.

— Парфен,— деди у,— тўғрисини айт, бугун Петербургга келишимни билармидинг, йўқми?

— Қелсанг керак, деб ўйлаган эдим, қўриб турибсан-ку, хато қилмабман,— деб қўшимча қилди у кинояли жилмайиб,— лекин бугун келишининг мени қаердан билай?

Унинг саволига жавобан бу қадар кескин бир шилдат ва зарда билан айтилган сўз князни яна ҳам ҳайратга солиб қўйди.

— Бугунлигини билган тақдирингда ҳам муңчалар зарда қилишининг нима ҳожати бор?— секин деди князъ тортинганча.

— Э, ўзинг нимага сўрайсан бўлмаса?

— Боя вагондан тушганимда ҳозир сен орқамдан қандай қараган бўлсанг, кимдир худди шундай қилиб қараб тургандай бўлди.

— Ол-а! Қим экан у қараган?— шубҳалироқ бир тарзда гудранди Рогожин. Князнинг назарида у сесканиб кетгандай бўлди.

— Билмадим; одамлар орасида балки менга шундай туюлгандир; кўзимга нуқул яна алланималар кўринадиган бўлиб қолди. Мен, биродарим Парфен, беш йил олдин бўлган нарса-

ларни яна қайта бошдан кечираётганга ўхшайман, ўшанда тез-
тез ҳушдан кетиб қолардим.

— Ростдан ҳам, балки кўзингга кўрингандир; мен билма-
дим...— минифиллади Парфен.

Шу топда у майин табассум қилиб туарар, лекин бу табассум
айни дақиқада сира унга ярашмас, худди ушбу табассумда
нимадир сингандай ва Парфен қанча уринмасин синган нарса-
ни улашга энди сира қодир эмасдай кўринарди.

— Нима, яна чет элга чиқасанми?— деб сўради у ва кутил-
маганда қўшимча қилди.— Эсингдами, куз пайти Псковдан
вагонда келганимиз, мен бу ёқقا, сен бўлсанг... хирқа кийиб
олгандинг, эсингдами, чоловорларинг, а?

Шунда Рогожин бирдан кулиб юборди, кулганда ҳам алла-
қандай очиқдан-очиқ қаҳр билан кулди, афтидан, у ўз қаҳрини
ошкор кўрсатишга бир сабаб топилганидан хурсанд бўлгандек
эди.

— Сен бу ерда энди муқим турасанми?— деб сўради князъ
хонани кўздан кечираркан.

— Ҳа, шу ерда. Бошқа қаерга ҳам борардим?

— Кўришмаганимизга ҳам анча бўлди. Сен тўғрингда шун-
дай гаплар эшийтдимки, ўз қулоқларимга ишонмадим.

— Одамлар нималарни алжишмайди,— деди қуруққина қи-
либ Рогожин.

— Лекин нонхўрларни ҳаммасини ҳайдаб юборибсан; ўзинг
мана ўз уйингда тўполон қилмай тинчгина ўтирган экансан. Бу
ҳам ёмои эмас. Ўй ўзингга қаранилми ёки ҳаммаларингиз бир-
га эгалик қиласизларми?

— Ўй онамники. У коридорнинг нариги ёғида туради.

— Уканг қаерда?

— Укам Семен Семенич тепада.

— Оиласи борми?

— Сўққабош. Сенга нимага керак бўлиб қолди?

Князъ унга бир қараб қўйди-ю, жавоб бермади; у бирдан
ўйга чўмди ва афтидан, саволни эшийтмади. Рогожин бошқа
қайтармади, индамай кутди. Улар жим бўлиб қолдилар.

— Сенинг уйингни юз қадам наридан туриб танидим,— де-
ди князъ.

— Нега ундей?

— Ўзим ҳам билмайман. Ўйнглар ўзларингга ўхшайди,
унда рогожинлар ҳаётининг бутуни қисёфаси зоҳир, лекин нега
шундай қарорга келдинг, деб сўрасанг, рост, ҳечам тушунтириб
беролмайман сенга. Хаёлий бир гап, албатта. Мени худди мана
шу нарса безовта қилаётганидан ҳатто чўчиб турибман. Илгари
сени шундай ўйда яшайди деб ҳатто хаёлимга ҳам келтирган

эмасдим, лекин уйга кўзим тушиши биланоқ: «Унинг уйи худди мана шундай бўлиши керак!»— деб ўладим.

— Оббо сен-еёй!— мужмалроқ қизиб кулимсираб қўйди княз-нинг чигал фикрини оҳиригача аттиаб столмасдан Рогожин.— Бу уйна бобом қурган,— деди у.— Унда доим саррофлар, Хлудяковлар яшатанлар, ҳозир ҳам улар ину уйда турадилар.

— Қоронгни қара. Тоза қоронгидә қолган экансан,— деди князъ хонани кўздан жечиравкан.

Бу жуда ҳам катта, шифти баланд, нимқоронги, атрофига ҳар турли жиҳозлар — аксаран кенг ёзув столлари, бюро, алла-қандай иш дафтарлари ва турли-туман қофозлар билан тўлган жавонлар қўйилган хона эди. Чорсигина қизил саҳтиён диван, афтидан, Рогожиннинг ётадиган жойи бўлса керак. Князъ, Рогожин уни ўтқизган стол устида икки-учта китоб ётганлигини кўрди; улардан бири, Соловьевнинг «Тарих»и очиб қўйилган ва орасига белги қистирилганди. Деворларда тилла суви югуртирилган хира чорчўпнларга солинган мойбўёқ билан ишиланган бир ҳанча суратлар осилган, улар қорайиб, қурум босганлигидан ұнма акс эттирилганлигини англаш жуда қийин эди. Бир суратда бир одам бор қомати билан тасвирланганди, у князнинг эътиборини тортди: суратдаги одам элликларга кирган, устига этаклари узун немис сюртуғи кийган, кўкрагига икки орден осилган, жуда ҳам сийрак соқолига оқ оралаган, юзи тириш ва сариқ, ер остидан симрайиб қараётган кўзларида бадгумонлик ва қайғу акс этган бир кимса эди.

— Мабодо бу киши сенинг отанг эмасми?— сўради князъ.

— Худди ўзи,— деб жавоб берди ёқимсиз тиржайганча Рогожин, у ҳозир марҳум падари ҳақида бемазароқ бир ҳазил-мазах эннитинига тайёр турган одамининг қиёфасига кирганди.

— У эски мазҳабчинлардан эмасмиди мабодо?

— Пўк, черковга қатиарди, лекин рост, эски имон тўтирироқ эди, деб ганириб юрауди. Саррофларни жуда ҳурмат қиласарди. Бу ер унинг кабинети эди. Эски мазҳабдамиди деб иега сўрадинг?

— Тўйингни шу ерда ўтказасанми?

— Шу-шу ерда,— деб жавоб берди Рогожин кутимаган саволдан сесканиб тушиб.

— Яқинлашиб қолдими?

— Узинг биласан-ку, менга боғлиқми?

— Парфен, мен сенга душман эмасман ва сенга асло халақит бермоқчи эмасман. Мен сенга буни илгари ҳам мана шундай гаплашиб ўтирган пайтларимизда айтганман, яна қайтаряпман. Москвада тўйинг ўтадиган бўлганда мен сенга заррача тўғоноқ

бўлганим йўқ, ўзинг ҳам биласан. Биринчи марта *унинг* ўзи менинг қутқаринг, деб никоҳдан қочиб келди. Мен унинг ўз оғзидан чиққан сўзларни айтдиман. Кейин майдан ҳам қочиб кетди, сен уни яна қидириб топдинг ва яна никоҳ ўқитмоқчи бўлдинг, у сендан яна қочиб кетибди деб эшитдим. Шу ростми? Менга Лебедев шундай деб хабар қилди, мен шунинг учун ҳам етиб келдим. Муносабатларинг яна анча яхши бўлиб қолганлигини кечавагонда кела туриб илгариги ҳамтовоқларингнинг биридан, агар билмоқчи бўлеанг, ўша Залёжев дегандан эшитдим. Мен бу ёрга бир мақсад билан келдим: мен уни даволаниб келиш учун чет элга боришга кўндиromoқчиман: унинг дили вайрон бўлганинг, тани ҳам путурдан кетган, айниқса, боши, менимча, уни яхшилаб боқизмаса бўлмайди. Ўзим уни чет элга кузатиб бормоқчи эмасмац, буларнинг ҳаммасини менинг иштироқимиз ўтадиган қилмоқчиман. Сенга чин гапни айтяпман. Агар ўрталарингдаги муносабати бутунлай яхши бўлиб кетган бўлса, мен унинг кўзига ҳам кўринмайман, сенинг олдингга ҳам бошқа қадам босмайман. Ўзинг биласанки, мен сени алдамайман, сен билан доимо очиқчасига гаплашганман. Мен бу хусусдаги ўзимнинг фикрларимни сендан ҳеч қачон яширган эмасман ва доимо сен *унинг* бошига етасан, деб айтганман. Ўзинг ҳам бошингни ейсан... балки ундан кўра ҳам сенга ёмонроқ бўлар. Агарда сизлар ҳозир орани очиқ қилганларингда, мен foятда мамнун бўлардим; лекин мен ўзим сизларнинг ўрталарингга тушишини, ораларингни бузишини истамайман. Хотиржам бўл ва мендан гумонсираб юрма. Ўзинг ҳам биласан: мен сенга ҳеч қачон, ҳатто у менинг олдингга сендан тўйиб қочиб келган чогда ҳам *чинакам* рақиб бўлган эмасман. Ана, яна куляисан; нега кулаётганинг биламан. Ҳа, биз у билан бошқа-бошқа турдик, бошқа шаҳарларда яшадик, сен буни яхши биласан. Мен сенга илгари ҳам айтган эдим, мен уни «суйиб сўймайман, ачиниб суюман». Ўйлайманки, мен буни жуда равшан ифодалаганман. Ўшанда сен менинг бу сўзларимни англаганлигинги айтгандинг; шундаймиди? англаганмидинг? Менга бундай ўқрайиб қарама! Мен сени хотиржам қилгани келдим, чунки сен менинг қадрдонимсан. Мен сени жуда яхши кўраман, Парфен. Мен энди кетаман ва боиқа ҳеч қачон келмайман. Хайр.

Князь ўрнидан турди.

— Бирпас мен билан ўтири,— деди секин Парфен ўрнидан қўзғалмасдан бошини ўнг қўлига ташлаганча,— сени соғинганиман.

Князь ўтири. Яна икков жим бўлиб қолдилар.

— Сен олдимдан кетишинг билан кўнглим сендан ғаш бўла бошлайди, Лев Николаевич. Кўришмаганимизга мана уч ой бўл-

ди, уч ойдан бери сени кўргани кўзим йўқ, отгани ўқим, худо ҳаққи. Иложини топсам, сени заҳарлаб ўлдирган бўлардим! Шунаقا. Ҳозир бўлса келганингга ҳали ярим соат бўлмасдан кўнглимдаги бутун ғашликлар тарқалиб кетяпти, кўзимга яна илгаригидай яхши кўриняпсан. Бирпас ўтири мен билан...

— Сенинг ёнингда бўлганинда менга ишонасан, кўз ўнгингдан кетишим билан ишончинг йўқолади ва мендан даргумон бўла бошлайсан. Отангга тортгансан!— деди ўз ҳиссиятларини яширишга, дўстона табассум қилишга урингац князъ.

— Сен билан ўтирганимда овозингни эшитсан, юрагимда ишонч уйгонади. Мен ахир тушунаман, сен билан мен — худди ер билан осмон мисоли, тенглаштириб бўлмайди бир-биримизни...

— Нега яна ундаи деяпсан? Ана яна жаҳлинг чиқяпти,— деди князъ Рогожинга ҳайрон қолиб.

— Э, нимасини айтасан, биродар, сени билан менинг фикрими сўраб ўтиришармиди, — деб жавоб берди Рогожин,— азалдан ўзи шундай, биздан сўраб ўтирмай ҳал қилиб қўя қолишган. Яхши кўришимиз ҳам бошқача, ҳаммасида бир фарқ бор,— деб давом этди у бир зум жим тургач наст овоз билан.— Сен, мана, уни ачиниб туриб севаман, деяпсан. Менда заррача ҳам ундаи ачиниш йўқ. Бунинг устига у мени ҳаммадан ҳам ёмон кўради. У ҳозир кечаси билан тушимга кириб чиқади: нуқул бошқа бирор менинг устимдан кулаётган бўлади. Аслида ҳам ўзи шундай, биродар. Мен билан никоҳ ўқитгани бораётиди-ю, худди оёқ кийимини алмаштираётгандай мен ҳақимда ҳатто салча ўйлаб кўрмайдиям. Ишонасанми, уни кўрмаганимга беш кун бўлди, нега десанг, унинг олдига боришга юрагим безиллади. «Нега келдинг?»— деб дўқ қиласди. Шармандаи шармисор қилгани стмагандай...

— Нега шарманда қиласди? Нима деяпсан?

— Худди билмагандай гапирасан-а! Ахир ўзинг билан қочиб кетди-ку, ўзинг айтаяпсан-ку, «никоҳ ўқитиладиган пайтда» деб.

— Ахир ўзинг ҳам ишонмайсанки...

— Москвада Землюжников деган офицер билан мени тоза майна қилганлари-чи? Тириклай ўлдирди мени, бошимни букиб қўйди, яна ўзи, фалон куни никоҳ ўқитамиз, деганини айтмайсанми?

— Бўлмаган гап!— деб қичқириб юборди князъ.

— Аниқ биламан,— деди ишонч билан Рогожин.— Шунақамас дейсанми? Бекорга ундаи демай ҳам қўя қол, биламан, худди шунаقا у. Ҳаммаси аҳмоқона гаплар. Сен билан унақа бўлолмайди, бундан ўзи ҳам эҳтимол ҳайратга тушса керак, мен...

билан эса худди ана шунақа. Бор гап бу. Менга энг паст махлук деб қарайди. Аnavи Келлер деган бокечи офицер билан тоза устимдан майна қилиб кулишди, биламан... Э, сен ҳали билмайсан у Москвада бошимга қандай кунларни солғанлигини! Пулларни айтмайсанми, қанча пул кетди-я, эсиз...

— Ҳа... энди унга қандай қилиб уйланасан!.. Кейин нима бўлади?— деб сўради даҳшатга тушган князъ.

Рогожин князга оғир ва қўрқиничли назар ташлади, лекин жавоб бермади.

— Беш кун бўлди унинг олдига бормаганимга,— деб давом этди у бир зум жим тургандан сўнг.— Нуқул ҳайдаб юборади деб қўрқаман. «Мен ҳали ўзимга-ўзим бекаман, дейди. Агар хоҳласам, сени бутуслай ҳайдаб юбораман, ўзим эса бошқа мамлакатларга кетаман» (у менга шуидай деб айтди, бошқа мамлакатларга кетиб қолармиш,— деб гап орасида қистириб ўтди у князнинг кўзларига аллақандай ғалати қилиб қараб); бальзан у, рост, гоҳо мени қўрқитади, менга қараб нуқул кулгиси қистайди негадир. Бошқа маҳал бўлса қовоғини солиб олади, бир оғиз гапирмайди, тумтайиб ўтиради; мен мана шундан қўрқаман. Бир куни ўйлаб қолдим: ке, дедим олдига борсам қуруқ бормайман,— яна тоза кулги бўлдим, кейин ҳатто жуда дарғазаб бўлиб кетди. Мен берган шол рўмолни Катъка деган хизматчи қизига совға қилиб юборибди, лекин илгари шоҳона ҳаёт кечирган бўлгани билан бунақангиз зўр шол рўмолни асло кўрмаган бўлса керак. Никоҳ ўқитни ҳақида-ю, ҳатто оғиз очиб бўлмайди. Ҳатто боргани ҳам қўрқиб ўтирганимдан кейин менинг күёвлигим қаерда қолди? Ўтираман, ўтираман, кейин юрагим чидамайди, кўчасидан секин биқиниб ўтаман, панарақ ерга бориб тураман. Яқинда азонгача эшигининг олдида қолиб кетдим,— нимадир кўзимга кўрингандай бўлиб шубҳаландим. У бўлса деразадан мени кўрган экан: «Алдаган бўлсан, мени нима қилардинг?»— деб сўради. Чидолмадим: «Ўзинг биласан», деб жавоб бердим.

— Нимани билади?

— Мен қайдан билай!— деб қаҳрланиб кулди Рогожин.— Мен Москвада кўп орқасидан юриб ҳеч ким билан қўлга туширолмадим. Бир куни уни ушлаб олдиму: «Сен менга хотин бўлмоқчи эдинг, ҳалол хонадонга қадам ранжида қилмоқчисан, энди кимлигингни билдингми? Сен, дедим, ҳалигиндақасан!»— дедим.

— Унга шундай дедингми?

— Дедим.

— Хўш?

— «Мен сенга, энди хотин бўлиш у ёқда турсин, ўзимга хиз-

маткор қилиб ҳам олмайман», дейди.—«Мен, эди осонликча чиқиб кетмайман, дедим».—«Ундаи бўлса ҳозир Келлерни чақира-ман, у сени эшикка чиқариб ташлайди». Шунда ўзимни тутиб туролмадим, моматалоқ қилиб калтакладим.

— Бўлиши мумкинмас!— деб қиңқирди князъ.

— Айтипман-ку, бўлди деб,— деди секин, лекин кўзлари ўт бўлиб ёнган Рогожин.— Бир ярим кун кўз юммадим, туз тотмадим, сув имадим, унинг уйндан чиқмадим, олдида тез чўкканча туравердим: «Ўлдирсанг ҳам бу ердан чиқмайман, то кецирмагунингча қимириламайман, агар зўрлаб чиқариб юборсанг, ўзимни сувга ташлайман; чуки сенсиз яшай олмайман». Ўша куни худди жиннига ўхшаб юрди, дам пичоқ билан мени ўлдирмоқчи бўлади, дам йиглайди, дам қарғайди. Залёжев, Келлер, Земтюжниковни чақириб келди, бошқаларни ҳам чақирди, мени кўрсатиб мазах қилди. «Жаноблар, бугун ҳаммамиз театрга борамиз, агар чиққиси келмаса, майли, шу ерда ўтираверсин, мен унга боғлаб берилган эмасман, дейди. Сизга, Парфен Семенич, чой дамлаб беришади, менсиз ўзингиз ичасиз, жуда очиққан бўлсангиз ке-рак ҳойнаҳой». Театрдан ёлғиз ўзи қайтди: «Уларнинг ҳамма-лари аглаҳ ва қўрқоқ одамлар экан, сендан қўрқишияти, мени ҳам қўрқитишияти: у эди шундай кетмайди, ўлдириб кетади, дейишияти. Мен ётогимга кириб кетаману эшикни ҳам ёниб ўтира-майман: сендан қўрқадиган аҳмоқ йўқ. Сен шуни у қулогинг билан ҳам, бу қулогинг билан ҳам эшитиб ол! Чой ичдингми?»— «Йўқ, ичмайман, дедим».— «Номус қилсанг бўларди, сенга бу ўтирининг сира ярашмаяти». У айтганини қилиб ётоғини бер-китиб олмади. Эрталаб чиқиб кулиб ётибди: «Нима, эсингни еб қўйдингми?— дейди. — Бу аҳволда очдан ўласан-ку?»— «Кечир мени», дедим.— «Кечирмайман, сенга тегмайман, деб айтдим. Надорни кечаси билди мана шу креслода ўтириб чиққан бўлсанг, ухламадингми?» «Нуц, дедим, ухламадим». — «Мунча ақлли-сан! Йиғ чой ичмайсанми, овқат емайсанми?»— «Айтдим-ку, смайман, деб. Кечир мени».— «Сигирга эгар ярашмагандай, сенга ҳам шу қилигинг жуда ёпишмаяти агар билсанг. Нима, ё мени қўрқигмоқчимисан? Оч ўтиранг, ўтиравер, менга нима, парвойимга ҳам келтирмайман; вой-вой-ей, жуда қўрқитиб юбординг-ку!» Жаҳди чиқди, лекин бу узоқ давом этмади, яна мени нуқий бошлади. Шунда мен унинг бу нарсани кўнглига оғир олмаганлиги жайдон қолдим. Ваҳоланки, у жуда кекчи, бирорининг ёмонлигини жуда узоқ замон эслаб юради! Шунда лон этиб хаёлимга келиб қолди, у назаримда мени шунчалар наст ва тубан деб биладки, мендан хафа бўлишини ҳам ҳатто ўзига раво кўрмайди. Чин гап бу. «Биласанми Рим папаси ким бўлган лейди?»— «Эшитганман, дедим». «Сен Парфен Семенич,

умуман тарихни ўқимагайсан деди».—«Мен ўзи ҳеч нарсани ўқимагайман дедим!».—«Сенга ўзим ўқигани бераман; бир пала бўлган, иттифоқо, бир императордан хафа бўлибди. Император уч кун увинг саройи эшигига смай, ичмай яланг оёқ, яланг бош чўк тушиб ўтирибди. Папа то кечирмагунча ўрнидан қўзғалмабди. Император шу уч кун ичидаги нималарни ўйламади экан, қандай қазиб қасдии олини мақсадида нималарни хаёлидан ўтказмади кин агар билсанг?.. Э, шошма, буни сенга ўзим ўқиб бераман!» Сакраб туриб бориб китоб кўтариб келди: «Бу шеър билан ёзилган», деди ва император нападан қандай қилиб ўч олиш устида уч кун ўйлаганилиги шеър билан ёзилган жойни ўқиб берди. «Наҳот бу сенга ёқмаётган бўлса, Парфен Семенич?»—«Сен ўқиган нарсаларининг барни тўғри», дедим.—«Аҳа, тўғри бўлса, демак сени ҳам: «Қани менига тегсин-чи аввал, ана ўшандаги менига солиб қўяман, ўшандаги бозилаб адабини бераман», деб ичингдан янисиб ётган экансан-да!»—«Билмадим, дедим, балки шундай ўйлаётгандирман!»—«Нимани билмайсан?»—«Шундай, ўзим билмайман, ҳозир буни ўйлашга вақтим йўқ!»—«Бўлмаса ҳозир нимани ўйлаяпсан?»—«Шу ўрнингдан туриб ёнимдан ўтиб кетсанг, мен сенга қараб қоламан, орқангдан термиламан; кўйлакларинг шилдирайди, менинг бўлса юрагим орзиқиб кетади, хонадан чиққанингдан кейин нуқул сенинг сўзларингни эслайман, овозинг қулоғимдан кетмайди; бугун кечаси фақат сени ўйладим, нафас олишинигни эшишиб ўтирдим, икки марта ёнишга агадарилдинг...» Э, ҳали мени қандай калтаклаганинг, қандай урганингни ҳам эсингдан чиқариб юберган дирсан!», деб кулди у. «Балки эсимдан ҳам чиқаргандирман, билмайман!»—«Агар кечирмасам-чи, сенга тегмасам-чи?»—«Лйтдим-ку, ўзимни сувга ташлайман!»—«Олдин мени сўйсаиг ҳам эҳтимол...» Шундай деб у ўйланиб қолди. Кейин жаҳли чиқиб кетди. Бир соатлардан кейин жуда ҳам қовоқларни солинган ҳолда чиқиб келди. «Мен сенга тегаман, Парфен Семенович, дейди, қўрққанимдан эмас, барибир ўлиб кетамиз. Яхши ҳаёт қарда дейсан? Утири, дейди, ҳозир сенга овқат келтиришади. Агар сенга тегсам, вафодор хотин бўламан, буидан кўнглинг тўқ бўлсин, асло шубҳа қилма». Кейин жим бўлиб қолди, кейин яна деди: «Сен ҳар ҳолда хизматкор эмассан, мен илгари сен хизматкордан сира фарқ қилмасанг керак, дердим!» Кейин тўй кунини белгилади, бир ҳафтадан кейин эса бу ерга, Лебедевнинг олдига қочиб келди. Келиб олдига бордим. «Мен сендан ҳали бутунлай воз кечганим йўқ дейди, мен яна бир оз кутмокчиман, ўзим хоҳлаганимча юраман, ҳали мен ўзимга-ўзим бекаман. Агар истасаиг, сен ҳам кут!» Мана шунаҳа гаплар... Сен нима деб ўйлаисан бу ҳақда, Лев Николаевич?

— Узинг нима деб ўйлайсан? — қайтариб сўради князъ Рогожиндан, унга маъюс қааркаркан.

— Мен нимани ўйлардим! — деди зардаси қайнаб Рогожин. У яна алланима демоқчи бўлди-ю, лекин адоқсиз бир алам ичидан индамай қолди.

Князъ ўриндан турди ва яна кетмоқчи бўлди.

— Мен нима бўлганда ҳам сенга тўгоноқ бўлмайман, — худди ўзининг аллақандай сирли хаёлларига жавоб бергандай ўйга толганча аста гапирди у.

— Биласанми, сенга бир нарса айтаман! — деди бирдан аллақандай жонланниб Рогожин, унинг кўзлари учқунланди. — Қандай қилиб менга йўл беряпсан, сира тушумайман? Балки ундан энди бутунлай айнигандирсан? Олдин сен азобланиб юрган эдинг; ўзим кўрганман. Унда нега бўлмаса бу ерга бир нарсангни йўқотгандай ҳаллослаб етиб келдинг? Ачинганингданми? (Шунда унинг юзи ёвуз бир тиржайишда қийшишиб кетди.) Ҳе-ҳе!

— Нима, мен сени алдаётгани эканмани? — сўради князъ.

— Йўқ, мен сенга ишонаман, лекин нима бўлаётганига сира ақлим етмаянти. Эҳтимол сенинг ачинганинг менинг севганимдан ҳам баътарроқ бало бўлса керак!

Шу тоғда унинг тилига нимадир келди, ёвуз бир истак унинг чехрасини ёритди.

— Нима ҳам дердим, сенинг муҳаббатингни ёвузиликдан ажратиб олиш қийин, — деб жилмайди князъ, — бу муҳаббат соб бўйландан сўнг яна ҳам оғир уқубат келтиради. Мен, биродарим Парфен, буни сенга айтиб қўяяпман...

— Нима, уни сўйиб қўяманни?

Князъ сесканиб кетди.

— Яхин кўриб шу кунларга тушганинг учун кейин уни қаттиқ ёмон кўриб қоласан, кўрган азобларигни унинг буридан булоқ қилиб чиқарип оласан. Менга ҳаммадан ҳам галати кўринаётган ери, шу аҳволда қандай қилиб у яна сенга тегмоқчи? Кечак эшитганимда — қулогимга ишонмадим, жуда ҳам кўнглим бузилиб кетди. Ахир, у сендан икки маротаба юз ўгириб қочиб кетди, никоҳ ўқиттиришни истамади, демак, ўртада тўғри келмайдиган бир нарса бор-да!.. Ҳозир у сени нима қиласди? Наҳот пулингга қизиқаётган бўлса? Бемаъни гап. Бунинг устига пулни ҳам роса совуриб юборган бўлсанг керак. Наҳотки, фақат эрга тегиш учунгина шундай қилаётган бўлса? Унга сендан бошқа ҳар қандай одам тўғри келиши мумкин, негаки, сен уни ростдан ҳам сўйиб қўйишинг ҳеч гапмас, буни у ҳозир жуда ҳам яхши тушуниб тургандир. Уни шунчалар яхши кўришингни билармикин? Рост, мабодо агар шу бўлса... Худди шунаقا севгини истайлган одамлар бўлади, деб эшитгандим... фақат...

Князь гапдан тўхтаб ўйга ботди.

— Нега отамнинг суратига қараб яна кулиб қўйдинг? — деб сўради князниң юзидағи ҳар бир ўзгариши, ҳар бир чизиқни фавқулодда диққат билан кузатиб, разм солиб турган Рогожин.

— Нега қулдинг деяпсанми? Калламга бир фикр келиб қолди, мабодо бошингга мана шу савдо тушмагандага, яхши кўриб қолмаганингда сен менимча худди отангнинг ўзи бўлардинг-қўярдинг, бунга кўп вақтнинг кераги ҳам йўқ эди. Мана шу уйда камгап ва муте, минг ўйлаб, бир сўйлайдиган хотининг билан ҳеч кимсага ишонмай, бунга умуман муҳтож ҳам бўлмай фақат пул йиғиб, бойлик тўплаб яшайверардинг. Қовоғингни очмасдинг, лабингга кулги олмасдинг, фақат пул тўплардинг. Ва яна кўп-кўп эски китобларини мақтаб-мақтаниб юардинг, икки бармоқ билан чўқинишга қизиқиб қолардинг, у ҳам бўлса умрингнинг охириларида...

— Масхара қилавер. У ҳам яқинда шу суратга қараб туриб худди шундай деган эди! Қизиқ, икковингнинг ҳам гапларинг бир ердан чиқяпти...

— Нима, у сеникига келганмиди? — деб қизиқиб сўради князъ.

— Келганди. Суратга узоқ тикилиб турди, марҳум ҳақида сўради. «Сен худди мана шундай бўлардинг,— деб қулди у охирида,— сенинг жуда ҳирсинг зўр, Парфен Семенич, агар сенинг калланг бўлмагандага тўғри Сибирга равона бўлардинг бу ҳирсинг билди, каторгада юардинг, хайрниятки, сенинг калланг ишлайди, ақлиниг бало, дейди» (хоҳ ишон, хоҳ ишонма, шундай деди. Умримда биринчи маротаба ундан шундай сўз эшийтдим!). «Сен кўп ўтмай бу шўхликларингни бир чеккага йиғиштириб қўярдинг. Сен жуда ҳам нодон бўлганлигинг боисидан пул йиғишига тушардинг, худди отангга ўхшаб мана шу уйда ўз саррофларинг билан қўр тўкиб ётардинг, пулни шунчалар ҳам яхши кўриб қолардингки, охир бориб сен ҳам саррофлардан кам бўлмаединг, икки миллион эмас, ўн миллион йиғардинг ва пул қопларингнинг устига чиқиб очлиқдан ўлиб кетган бўлардинг, чунки сенинг ҳирсинг шунақа, ҳамма нарсани ҳирс билан қиласан». Ҳа, худди шундай деди, мен ўз оғзидан чиққан сўзларни айтияпман. У илгари ҳеч қачон мен билан бундай гаплашмаганди! Ахир, у мен билан гаплашганда нуқул бўлмагур, бемаъни нарсаларни сўзлайди, ё бўлмаса устимдан кулади; ўшанда ҳам кула-кула гап бошлади, кейин жуда ҳам қовоғи солиниб кетди; уйнинг ҳамма ёини кўриб айланиб чиқди, худди бир нарсадан қўрқаётгандай бўлаверди. «Мен ҳаммасини ўзгартираман, дедим, бошқатдан тузатаман, балки тўйга бутунлай бошқа бир уй сотиб оларман». — «Йўқ-йўқ, дейди, ҳеч нарсани ўзгартириш керак

эмас, шундай яшайверамиз. Сенга хотин бўлганимдан кейин мен ойингларнинг олдида турсам дейман». Уни ойимнинг ҳузурига олиб бордим, у кишини худди ўз онасидай ҳурмат қилди. Ойим илгари ҳам икки йилдан бери худди эси оғиб қолгандай бўлиб ўтиради (у қасал), отам ўлгандан кейин эса бутунлай ёш болага ўхшаб қолди, миқ этиб оғзини очмайди: ўрнидан турмайди, кимни кўрса ўрнидан турмай таъзим қилгани қилган. Агар уч кун овқат келтириб бермасалар ҳам индамай ўтираверади. Мен ойимнинг ўнг қўлларини олиб: «Ойи, оқ фотиҳа беринг, мен билан никоҳ ўқитмоқчи», дедим; у ойимнинг қўлларини чин кўнгилдан ўпди, «Ойингнинг бошидан кўп аламлар ўтган бўлса керак, кўп нарсаларга дош берган бўлса керак», деди. Манави китобни кўриб қолди: «Нима, сен «Рус тарихи»ни ўқий бошладингми? (Ваҳоланки унинг ўзи Москвауда менга: «Сен озгина ўқисанг бўларди, жилла қурса, Соловьевининг «Рус тарихи» китобини кўриб ўқисанг бўларди, ахир, сен ҳеч нарсани билмайсан», деганди.) Яхши қилибсан, деди, шундай қил, ўқи. Биринчи бўлиб қайси китобларни ўқининг керак, мен ҳаммасини ёзиб бераман; истайсанми, йўқми?» Рост, у ҳеч қачон, ҳеч қачон, мен силан бундай қилиб гаплашмаган эди, жуда ҳам ҳайрон бўлиб қолдим; биринчи марта ўзимни тирик одамдай сезиб, сингил нафас олдим.

— Мен бундан жуда хурсандман, Парфен,— деди князь чин кўнгилдан,— жуда хурсандман. Яна ким билади, балки худо қисматларингизни бирга қўшгандир.

— Бу ҳеч қачон бўлмайди!— деб жаҳл билан қичқирди Рогожин.

— Менга қара, Парфен, агар сен уни шунчалар яхши кўрар экансан, наҳот унинг ҳурматига сазовер бўлишиликни истамасанг? Агар истасанг, наҳот буига ишонмасанг? Мен боя у сенинг нимаингга тегади, деб ажабландим. Лекин мен буни туниунонмайтганимга қаромасдан барибир бунда ҳеч шак-шубҳасиз старди, ақлга тўғри келадиган бир сабаб бўлни керак. У сенинг севнингги билади; ҳеч шубҳасиз сенинг айрим фазилатларинг борлигини ҳам билади. Асло бошқача бўлиши мумкин эмас! Ҳозир сен айтиб берган нарса шундан далолат беради. Ўзинг айтипсан-ку, у илгари мен билан ҳеч қачон бундай гаплашмаганди деб, шундай гаплашибдими, демак, бу ерда бир гап бор, албатта. Сен бадгумои ва рашкчи одамсан, шунинг учун ҳам кўзингга ёмон нарсалар кўп бўлиб кўринади. Албатта, у сен ҳақинингда хаёл қилганингчалик ёмон фикрда эмас. Агар шундан бошқача бўлса, унда у ўз ихтиёри билан ўзини ўтга отаётган, ўзи хоҳлаб ўзини побуд қилаётган бўлиб чиқади. Ҳеч шундай бўлиши мумкинми? Ким ўз ихтиёри билан ўзини ўтга ташлайди, сувга отади?

Парфен князниң қызын сүзларини аччиқ кулимсиратанча әшиитди. Лекин у қатъий бир қарорға келган одамга ўхшары.

— Менга нега бундай оғир қарайсан, Парфен? — деб юборди юраги сиқилиб кетган князь.

— Ё ўтга, ё сувга! — деди Парфен ниҳоят. — Ҳе! Ахир, у менинг қайралған пичогим борлигини билганидан ҳам менга тегмоқчи бўлаётгандир! Ахир, наҳот, сан, князь, шу пайтгача асти гап нимада эканлигини аиглаб етмаган бўлсанг?

— Тушунтириброқ гапир.

— Ҳа, ростдан ҳам тушунмайтганга ўхшайди, ҳе-ҳе! Сен ҳақингда ростдан ҳам бескорга айтнимайди-ку... ҳалиғиндаи деб. Ү бошқани яхши кўради — туниуссанг-чи ахир. Ҳозир мени уни қандай яхши кўрсам, у ҳам бирорини худди шуидай яхши кўради. Бирор ким, биласанми? Бирор — сенсан! Нима, билмасмидни?

— Мен!

— Сен. У сени түғилған куни кўрганидан бери яхши кўриб қолган. Фақат у сенга тегишнинг сира иложи йўқ, деб ўйлайди, сени шарманда қилиб қўйишдан, ҳаётингни барбод қилишдан қўрқади. «Менинг қандай одамлигим маълум нарса», дейди. Ҳалигача шундай деб гапириб юради. Башарамга тик қараб айтган пайтлари ҳам бўлган. Сенинг ҳаётингни барбод қилишдан, юзингни шамгин қилишдан қўрқади, менга бўлса, ҳечқиси йўқ, тесга бўлаверади, деб ўйлайди,— кўрдингми мени қашчалар юқори қўйишни!

— Унда қандай қилиб сендан менга қочиб боради ва... менидан...

— Сендан эса менга! Ҳе! Ким билади дейсан бирдан унинг калласига нима фикр келиб қолишини! У ҳозир худди алаҳисираётгана ўхшайди. Бир куни қарасанг: «Бўлди, сенга тегаман, сени деб ўзимни ўтга-чўққа уришга тайёрман. Тезроқ тўйни бошла!»— деб қолади. Тезлаштири, деб шоширади, кунни белгилайди, кейин фурсат кела бошлагач, қўрқиб кетади ё бошига фикрлар келиб қоладими, билмайман, худо билади, ахир, ўзинг кўргансан-ку: йиғлади, кулади, талвасага тушади, алаҳлайди. Сендан қочиб кетган бўлса, нимасига ажабланасан? Сени жуда қаттиқ яхши кўришини билиб қолгандан кейин қочиб кетган. Сенинг ёнингда туришга юраги дош бермаган. Сен боя айтдинг мен уни Москвада қидириб топганимни; ёлгои, унинг ўзи олдимга сендан қочиб келган эди: «Тўй кунини тайинла, деди, мен тайёрман! Шампаниларни оч! Лўлиларнинг олдига борамиз!..»— деб қичқирди. Э, нимасини айтасан, агар мен бўлмаганимда у аллақачон ўзини сувга ташлаган бўларди; рост айтяпман. Сувга ташламай турганининг боиси, мен балки унинг кўзига сувдан ҳам даҳшатлироқ бўлиб кўринисам керак. Менга аламидан тег-

моқчи... агар тегса, албатта, алами келганидан теккан бўлади.

— Қўйсанг-чи... қўйсанг-чи!..— деб қичқириб юборди князъ, лекин гапини тугатмади. У Рогожинга даҳшатга тушган ҳолда қараб туради.

— Нега охиригача айтмаяпса,— деди Рогожин иршайиб,— агар хоҳласанг, ҳозир нима деб ўйлаётганилгингни айтиб бераман: «Энди қандай қилиб бунга тегади? Қандай қилиб бунинг олдини олса бўлади?» Нима деб ўйлашинг маълум...

— Мен бунинг учун келганим йўқ, Парфен, сенга айтяпманку, фикру хаёлим бониқа нарсада деб...

— Албатта, унгамас-мунгамас, лекин охир бориб шунга бўлиб чиқади, ҳе-ҳе! Бошқа нарсада эмиш. Бўлди, етар! Нега юзинг бунча онтарилиб тушди? Э, наҳот, сен рости билан шуни билмаган бўлсанг? Ажаблантириб қўйдинг мени!

— Бунинг ҳаммаси рашидан, Парфен, бунинг ҳаммаси хасталикдан, сен ҳаддан ташқари ошириб юбординг...— деб гўлдиди князъ қаттиқ ҳаяжонга тушган ҳолда.— Сенга нима бўлди?

— Терма,— деди Парфен ва князиниг қўлидан пичоқни тортиб өди, ва яна уни турган жойига қўйди. Князъ пичоқни стол устида ётган китобиниг ёнидан олган эди.

— Петербургга келаётганимда сезгандай эдим, хаёлимдан ўтгандай бўлганди...— деб давом этди князъ.— Оёғим тортмаган эди бу ерга! Мен бу ердаги ҳамма нарсаларни бутунлай унутмоқчи, кўксимдан юлиб ташламоқчи эдим! Хўп, омон бўл... Сенга нима бўлди!

Князъ шундай деб туриб яна стол устидаги пичоққа қўл югуртирган эди, Рогожин уни яна қўлидан тортиб олиб столга ташлади. Бу одмироқ, тиги бир қарич келадиган, сопи кийик суягидан ишиланган, эни ҳам шунга яраша бўлган пичоқ эди.

Рогожини пичоқни князиниг қўлидан бир эмас, икки маротаба тортиб олди, князъ бунга эътибор берганлигини сезган Рогожин аламига чидолмай пичоқни китобнинг ўртасига солди-да, нариги стол устига улоқтириди.

— Сен нима, китоб варақларини қирқасанми у билан?— деб сўради князъ паришонхотирлик билан худди бутунлай бошқа бир нарсани қаттиқ ўйлаётган одамга ўхшаб.

— Ҳа, варақларни...

— Бу ахир, катта пичоқ-ку?

— Ҳа, катта пичоқ. Нима, катта пичоқ билан варақларни қирқиши мумкин эмасми?

— Ахир у... янги экан.

— Янги бўлса нима қилибди? Ахир мен янги пичоқ сотиб

ололмайманми?— деб жазаваси қўзиб қичқириб юборди Рогожин инҳоят ҳар бир сўздан жаҳли чика бошлаб.

Князъ сесканиб кетди ва Рогожинга тикилиб қаради.

— Вой бизни қара-ю!— деб кулиб юборди у бирдан ўзига келиб ҳушёр тортиб.— Мени кечир, оғайни, ҳозир шу қадар бошим лўқиллаб кетяпти, яна касалим... мен бутунлай паришон ва кулгили бўлиб қолмоқдаман. Мен умуман бошқа бир нарсани сўрамоқчи бўлиб тургандим... Нима, эсимда йўқ. Омон бўл...

— У ёқамас,— деди Рогожин.

— Эсимдан чиқибди!

— Бу ёқقا, бу ёқقا, юр, ўзим кўрсатаман.

IV

Князъ боя ўтиб келган хоналардан юриб бордилар; Рогожин бир оз олдинроқда, князъ унинг ортинча борар эди. Қатта залга кирдилар. Бу ерда деворларга суратлар илинган, уларда нуқул архиерейлар билан манзаралар тасвирланган, лекин аниқ нима тасвирланганлигини билиб бўлмасди. Қўшни хонага кириладиган эшикнинг тепасига шакли жуда ғалати, узунасига икки метрча ва баландлиги ярим қулоч келиб қоладиган бир сурат осилганди. Унда ҳозиргина хочдан олинган Масиҳо тасвирланган эди. Князъ ниманидир эслагандай бўлиб суратга кўз қирини ташлади, лекин тўхтаб ўтирмай эшикдан чиқиб кетмоқчи бўлди. Унинг юраги жуда ҳам сиқилиб кетган, тезроқ шу ўйни тарк этишин истарди. Лекин Рогожин кутилмаганда сурат қаршисида тўхтади.

— Мана шу ердаги суратларнинг барини,— деди,— бозордан отам бир сўм-икки сўм бериб сотиб олган, отам суратни яхши кўрарди. Суратларни битта биладиган одам кўрди, бўлмагур нарсалар, деди, фақат манови эшик тепасидаги сурат бўлади, дейди, бу суратни ҳам марҳум падарим икки сўмга олган эканлар. Падар ўzlари барҳаёт пайтларида бир одам уч юз эллик сўм бераман шу суратингизга, деган экан, савдогар Савельев эса, Иван Дмитрич, бунақа нарсаларга ишқибоз, тўрт юзга кўтарибди баҳосини, ўтган ҳафга укам Семен Семеничга беш юз сўм бераман, депти. Мен ўзимга олиб қолдим.

— Ҳа бу... Ганс Гольбейннинг суратидан бир нусха,— деди князъ суратга кўз ташлаб,— мен унчалар тушунавермасам ҳам, лекин аъло нусха эканлиги кўриниб турибди. Мен бу суратни чет элда кўрганман, ҳеч ёдимдан чиқмайди. Аммо... нега сен...

Рогожин бирдан суратни қўйиб яна йўлда давом этди. Рогожин кутилмаганда жуда паришон ва ғалати зардали бир кай-

фиятга тушган, унинг ҳоснроти шиддатли ҳаракатлари мана шу билан изоҳланарди. Лекин шундай бўлса ҳам унинг ўзи гап бошлаб ўзи ташлаб кетиши, князнинг гапига жавоб бермаганилиги ва ўртада сўзнинг бирдан бўлинниб қолганлиги князга жуда ажабланарли бўлиб туолди.

— Биласанми, Лев Николаевич, сендан қачонлардан бери сўрамоқчи бўлиб юардим, сен худога ишонасанми ё йўқми?— деб кутилмаганда яна сўз очди Рогожин бир неча қадам юриб боргандан сўнг.

— Жуда ҳам ғалати қилиб сўрайсан-а... нега бундай қарайсан!— деди князъ беихтиёр.

— Мен бўлсам, шу суратни томоша қилишни яхши кўраман;— деб пичирлади Рогожин худди берган саволини эсидан чиқарғандай бирпас жим тургач.

— Шу суратгами!— деб қичқириб юборди князъ миясига келиб қолган кутилмаган бир фикрнинг таъсирида,— шу суратгами! Э, бу суратга одамнинг диндан чиқини ҳеч гапмас.

— Чиқса чиқаверади!— баоногоҳ тасдиқлади Рогожин. Улар кўчага чиқиладиган эшикка келиб қолган эдилар.

— Яъни қандай?— жойида тўхтаб қолди бирдан князъ.— Нима деясан ўзи! Мен ҳазиллашиброқ айтгандим, сен бўлсанг жиддий гапирияпсан! Худога ишонасанми деб нимага сўрадини?

— Шундай, ўзим. Мен илгари ҳам бир сўрамоқчи бўлган эдим. Ҳозир кўпчилик ишонмайди. Менга қара, шу ростми (сен чет элда яшагансан-ку) — менга бир одам маст пайтида айтган эди — бизнинг Россиямизда худога ишонмайдиганлар бошقا ерлардагидан анча кўпроқ деганди? «Бизга, деди, бошқаларга қараганда сингирлоқ, чунки биз улардан ўзиб кетганимиз...»

Рогожин аччиқ киноя билан иршайди. У шу саволини айтди-ю, бирдан эшикни очиб, тутқицдан ушлагатича князнинг чиқини кута бошлади. Князъ ҳайрон бўлди, лекин чиқди. Рогожин ҳам унинг кетидаи зина майдончасига чиқди ва эшикни ёпди. Улар худди қаерга, нимага келганларини бирдан унугиб қўйгани одамлардай рўпарама-рўнара нима қилишларини билмай турардилар.

— Омон бўл,— деди князъ унга қўлини узатиб.

— Омон бўл,— деди Рогожин ҳам ғайришуурый тарэла ўзиға узатилган қўлни қаттиқ қисаркан.

Князъ битта зина пастга тушиб орқасига қаради.

— Динга келганда,— деди у табассум қилиб (у Рогожинни мана шу аҳволда қолдириб кетишни истамади шекилли) ва тўсиндан бир нарса эсига тушиб кетиб, шунинг таъсирида жонланаркан,— динга келганда, мен ўтган ҳафта икки кун ичидан тўрт одам билан учрашиб қолдим. Эрталаб янги қурилган темир йўл-

дан кетаётіб вагонда бир киши билан танишиб қолдим, гаплашиб кетдик. Мен олдилар ҳам бу одам ҳақнда анча эшитгандым, менга уни даҳрий деб айтшиганди. Ўчиндан ҳам жуда олим одам ва мен олим одам билан гаплашиб кетаман, деб хурсанд бўлдим. Бунинг устига у жуда ҳам тарбия кўрган киши экан, мен билан худди ўз тенгидай кўриб гаплашди. У худога ишонмайди. Фақат бир нарса мени жуда ҳайратга солиб қўйди: лекин у шуқул назаримда худди чет бир нарсани гапиргандай бўлаверади, яна ҳайратга тушганимниг сабаби шундаки, мен илгарилар ҳам худога ишонмайдиган одамлар билан қаинча гаплашмай, уларнинг китобларини қаинча ўқимай улар барибир гапирганларида ҳам, ёзганларида ҳам худди бошқа бир нарса ҳақнда гапиргандай ва ёзгандай бўлиб кўринардилар, улар шу ҳақда ёзмоқчилару, лекин ёзганлари шу ҳақда эмасдай. Мен ўшашда уига шу ганин айтдим, лекин тушунтириб айттолмадими, у ҳеч нарсани тушунмади... Кечқурун мен вилоят меҳмонхонасида ётиб қолдим, бу ерда ўтган кеча бирор бирорни ўлдириб кетган экан, мен борганимда ҳамманинг оғзида фақат шу гап эди. Иккита бир-бирини яхши биладиган, ёши ҳам анчага бориб қолган деҳқон чой ичиб бўлганиларидан сўнг бигта хонада ухламоқчи бўладилар. Лекин улардан бири икки кундан бери ўртоғининг бўйнида майда сариқ занжирли кумуш соат осиб юрганилгини кўради, илгари унинг бундай соати йўқ экан. Бу одам умрида ўғирлик қилмаган, деҳқончилик билан кун кўрган, ҳалол, ўзига тўқ содда кини экан. Лекин ўртоғининг соати кўзига шунчалар чиройли кўриниб кетибдики, унинг фикри бузилибди ва ниҳоят чидомасдан ўртоги ефқасини ўгириб ухлаб қолганда пичоқни олиб секин бориб ўртоғининг калласини шарт узиб ташлабди, сўйищдан олдин кўзини осемонга тикиб чўқиниб олибди, хафа бўлиб ичиду ҳам ўқибди: «Худоё худовандо, Исо ҳаққи, ўзинг кечиргайсан!» Сўнг қўйдай бўғизлаб ўртоғининг бўйнидан соатини чиқариб олибди.

Рогожин қотиб-қотиб кулди. У худди ҳозир тутқаноги тутиб қоладигандай ҳахоларди. Боягина қовоқ-тумшуғи осилиб турган одамниг бундай кулиши жуда ғалати кўринарди.

— Мана бунга қойилман! Йўқ, мундан ҳам ажойиб бўлиши мумкинмас!— деб қичқирарди у титраб-қақшаб худди бўғилиб қолгудай бўлиб.— Биттаси худога мутлақо ишонмайди, иккинчиси худога шу қадар ишонадики, ибодат қилиб туриб одам сўяди... Йўқ, бирордарим князы, бунақасини етти ухлаб ҳам тушингда кўришинг қийин! Ха-ха-ха! Йўқ, жуда ажойиб экан!

— Эрталаб мен шлҳарни айлангани чиқдим,— деб давом этди князъ ҳамон асабий қулагидан ўзини йигиштиrolмай турган Рогожин бир оз тўхтагач,— ичиб маст бўлиб олган бир сол-

дат ёғоч йўлкадан гандираклаб бораётганлигини кўрдим, ҳамма ёғи дабдала бўлиб кетган. Оддимга келди: «Барин, мана шу кумуш крестни ол, сотаман, биттанга; кумуш!» У бўйнидан ҳозиргиша олган бўлса керак, тасмаси кўқ, кўп тутилган крестни қўлида ушлаб турибди, лекин кумуш эмас, қалай, ўзи катта, чиниакам саккиз қиррали Византия крести. Мен унга танга бериб крестни олдим ва дарров бўйнимга тақиб олдим. У бўлса қадласи йўқ баринни тоза аҳмоқ қилдим деб ўзидан жуда хурсанд эди, крестиниг пулини ичгани шубҳасиз, дарров қовоқхонага қараб равона бўлди. Ўшанда мен, биродар, Русияда кўрган кечиргандаримдан жуда қаттиқ таъсирангган эдим. Илгари мен Русни сира билмас, тушунмас эканман, кўзим кўр, қулогим кар экан, беш йил чет элда юриб ўйлаганим, хаёл қилганим бутунлай бошқа Россия экан. Ўшанда ўзимга-ўзим: йўқ, ҳали бу Исони сотиб ичадигани қоралмай турман. Ичкиликка муккасидан кетган бу шўрликларнинг юракларида нима бор, бир худонинг ўзига аён дейман. Бир соатлардан сўнг меҳмонхонага қайтдим, эмизикли боласини кўтариб тургани бир хотинга дуч келдим. Хотин ҳали ёш, боласи ҳам ҳали бир ярим ойлик. Назаридан боласи табассум қилгандай бўлибди. Түгилгандан бери биринчи маротаба жилмайши экая. Бундай қарасам, хотин қўрқа-писа چўқиниб-чўқиниб оляпти. «Сенга нима бўлди, ҳей, хотин?»—дедим (ўша пайтларда сўраганим сўраган эди). «Чақалогининг биринчи марта кулганини кўрган онаизор қандай қувонса, гуноҳкор бандасининг чин дилдан тавба қилиб кўкка ёлвораётганлигини кўрган худо ҳам шундай қувонади ҳар сафар». Хотин худди шундай деди ва шундай нозик, шундай чуқур ва чинакам художўй бир фикрни айтди, бу фикр христианликнинг моҳиятини тўлалигича қамраб олади, биз худони бизни дунёга келтиргани надар деб англаймиз ва худо одамзоддан ўз фарзанди каби қувонади, деб тушунамиз, ана шу эмасми Исонинг энг улуғ фикри. Оддий хотин! Рост, она. Ким билади, балки у бояги ароқхўр солдатининг хотинидир. Менга қара, Парфен: сен мендан боя сўрадинг, мана менинг жавобим: диндорлик туйғусининг моҳиятини муҳокамалар билан, бироннинг қилган қилгиликлари билан, турли-туман худони инкор қилувчи даҳриёна мулоҳазалар билан англатиб бўлмайди. Бу аллақандай бутунлай бошқа бир нарса ва абадулабад шундай бўлиб қолади. Бу шундай нарсаки, турли-туман атеизмлар абадулабад қоқилиб юради ва абадулабад керакли гапни топиб айтольмайди, шу ҳақда гапирдим, деб бутунлай бошқа нарсани гапираверади. Лекин энг муҳими, мана шу нарсани рус кишисининг қалби орқали пайқаб ололасан киши, мен шундай хуросага келдим! Бизнинг Россиямиздан чиқарган хуросаларимдан бири ҳам шу. Қиладиган иш кўп,

Парфен! Руснинг оламида ҳали қиладиган ишлар жуда кўп, гапларимга ишон! Эсингдами, биз Москвада учрашиб гаплашганларимиз.. Мен сира бу ерга қайтиб келмоқчи эмасдим! Сен билан бутунлай, бутунлай бошқача бир тарзда учрашарман дегандим!. Э, майли энди!. Хайр, омон бўл! Худо ёр бўлсин сенга!

У орқасига ўгирилиб пастга тушиб кета бошлади.

— Лев Николаевич!— деб қичқириди Парфен князъ зинанинг ўрта майдончасига бориб қолганда тепадан туриб,— солдатдан сотиб олган крестинг ёнингдами?

— Ҳа, ёнимда.

Князъ яна тўхтади.

— Менга кўрсат-чи.

Тоза қизиқ бўлди-ку! Князъ ўйланиб турди, юқорига кўтарилиди ва бўйнидан олмасдан бутни Парфенга кўрсатди.

— Менга бер,— деди Рогожин.

— Нимага? Ахир сен...

Князнинг бутни бергиси йўқ эди.

— Тақиб юраман, ўзимникини сенга бераман, сен тақиб юр.

— Бут алмашамизми? Майли, Парфен, ундан бўлса, мен хурсандман; оға-ини тутиндик!

Князъ ўзининг қалай крестини берди, Парфен олтин крестини. Парфен индамасди. Тутинган биродарининг чехрасида ҳамон аччиқ ва масхараомуз бир ифода, бадгумонлик чизиқлари, мазах кулги ўчмай турганлигини, липиллаб унинг юзига соя solaётганлигини кўрган князнинг юраги қаттиқ сиқилди. Ниҳоят Рогожин князнинг қўлини индамай олди-да, нимагадир журъат қилмагандай бир зум туриб қолди. Ниҳоят овози ичидан чиқарчиқмай «юр», деди-да, уни ўз орқасидан эргаштирди. Биринчи қаватнинг майдончасидан ўтиб рўпарадаги эшикнинг қўнғироғини чалдилар. Эшик дарров очилди. Қариб қолган, букчайган, қора кийинган, бошини рўмол билан танғиган бир хотин сасизгина Рогожинга эгилиб таъзим қилди; Рогожин ундан тезгина ниманидир сўради-да, жавобини кутиб турмасдан князни хоналардан олиб ўта бошлади. Яна нимқоронги, аллақандай фавқулодда озода ва салқин, оппоқ филофларга ўралган қадимий жиҳозлар қўйилган саришта хоналар бошланди. Рогожин эшикни тақиллатиб ўтирмасдан князни меҳмонхонага ўхшайдиган, йилтираб турган қизил оғоч билан тўсилган, икки биқинида икки эшиги бўлган чоғроқ бир хонага бошлаб кирди, бу эшиклардан бири ётоқقا олиб чиқса ҳам эҳтимол. Меҳмонхонанинг тўрида печь олдиаги креслода кичкина бўлиб қолган бир кампир ўтирап, кўринишдан уни унчалар кекса деб ҳам бўлмас, юзи думалоқ ва истараси иссиқ, соғлом, лекин соchlари бутунлай оқариб кетганди (бу бир қарашдаёқ кўзга ташланарди), у бу-

тунлай ёш болага айланиб қолганга ўхшарди. Кампир қора шерстъ кўйлак, елкасида каттакон қора рўмол, пешонасини қора лентали оппоқ пешонабоғ билан таңғиган эди. Оёқларини кичкинагина тахта курсичага тираб олганди. Унинг ёнида оҳодагина, қора кийнгиган ва қора лентали оппоқ пешонабоғ таңғиган, афгидан, қадайдир сингиши аёллардан бўлса керак, яъни бир аёл жимгина найноқ тўқиб ўтиради. Улар анчадан бори жимгина ўтирганга ўхшардилар. Биринчи кампир Рогожин билан князни кўриб уларга жилмайди ва хурсанд бўлганлигини билдириб бир неча маротаба бошини майнингина этиб қўйди.

— Ойижон,— деди Рогожин унинг қўлидан ўниб қўяркан,— бу менинг энг яхши дўстим князь Лев Николаевич Мишкин; биз у билан бутларимизни алмашдик; у Москвада меинга акалик қиласда, ундан кўп яхшиликлар кўрдим. Ойижон, уни худди ўз ўрнагиздек дуо қилиб қўйсан. Ноинманг, ойижон, мен ҳозир қўялангизни оламан...

Лекин кампир то Парфен унинг қўлинин олгунича ўнг қўлинин кўтариб учта бармонини барлашибирди-да, князни уч маротаба ҳудожўйлик билан чўқинтириб қўйди. Кейин унга яна бир карто майцилик ва мулоҳизмлик билан бошини силкиди.

— Бўлди, кетди, Лев Николаевич,— деди Парфен,— сени фақат мана шунга олиб келгандим...

Қайтиб зинага чиққанларидан сўнг у қўшиб қўйди:

— Қара, у ҳеч нарсани яхши тушумайди, гапингни англамайди, сўзимдан ҳеч нарсани пайқамади, барибир сени дуо қилиб қўйди; демак, ўзи шуни истаган... Майли, хайр энди, сен ҳам боришинг керак, мен ҳам.

Шундай деб у ўз эшигини очди.

— Кел, кета туриб сени билан бир қучоқлашайлик, ҳей ғалати одам! деб қичқирди князь юминоқ бир таъна билан, сўнг уни қучоқламоқчи бўлди. Аммо Парфен қўлинин пича кўтарди-ю, яни дарров туширди. У журъат қалолмаеди; князинг кўзига қаролмаеди юзини ўтиради. У князни қучоқлашни истамасди.

— Дарвоқе! Мен сенинг бутингни олган бўлсам ҳам, лекин соатни деб сўйиб кетмайман!— деб англашилмас даражада гўлдиради у ғалати қилиб куларкан. Лекин бирдан унинг бутун юзи ўзгариб кетди: ранги қумдай оқарди, лаблари қалтиради, қўзларидан ўт чақнади. У қўлларини ёзиб князни маҳкам қуҷоқлааб оли ва бўғилганча деди:

— Тақдир қўшган бўлса, майли, ол уни! Сеники! Сейга бердим! Рогожинни ёдингдан чиқарма!

Шундай деб у шошилганча князни қолдириб уйга кириб кетди, эшик қарсиллаб ёнилди.

Кун оғиб соат икки яримлар бўлиб қолди, князь борганда Епанчин кетиб қолганди. У ташриф қоғозини қолдириб «Тарози» меҳмонхонасига бормоқчи ва у ердан Коляни топмоқчи бўлди. Агар Коля бўлмаса унга хат ёзиб қолдирман, деб ўйлади. «Тарози»да унга Николай Арданонович эрталаб чиқиб кетганлигини, лекин кетаётганди, мени ким сўраб келса, соат учгача қайтиб келаман деб тайинлаганлигини, агар соат уч яримгача етиб келмаса, унда Павловскка, генерал ойим Епанчинанинг боғига чиқиб кетган бўлишини ва ўша ерда тамадди қилишини маълум қилдилар. Князь кутмоқчи бўлди ва овқатланиб ола қолай деб тамадди қилгани ўтирди.

Коля уч ярим бўлганди ҳам, тўртда ҳам келмади. Князь кўчага чиқиб боши оққан томонга қараб кетди. Ёзинг бошларида баъзан Петербургда жуда гўзал иссиқ, ёргу, сўлим кунлар бўлади. Атай қилгандай шу бугун ҳаво мана шундай жуда гўзал эди. Князь аллавақтгача пима қилишини билмай айланаб юрди. У шаҳарни яхши билмасди. Гоҳо кўча чорраҳаларида, баъзи уйларнинг олдида, майдонларда, кўпrikлар устида тўхтаб қоларди. Бир марта дам олиб ўтиргани қандолатхонага кирди. Баъзан жуда қизиқиб йўловчиларни кузата бошларди; лекин кўпинча на йўловчиларни ва на ўзининг қаерда кетаётганлигини пайқарди. Унинг асаблари жуда ҳам тараанг тортилган, кўнгли ғоятда алагда эди, шунинг билан биргаликда у жуда ҳам ёлғиз қолишини истарди. Ёлғиз қолеам дерди ва майна шу тигиз азобни ўз ҳолига қўйиб беринини ҳоҳларди, ҳеч қандай тадбир, чора кўришини истамасди. Жонига ёнирилиб ҳужум қилаётган лаънати саволларга жавоб топишдан безор бўлиб кетганди. «Нима, буларнинг барига мен айбормидим?»— деб ғўлдиради у ўзидан-ўзи ҳатто нима деяётганлигини ҳам англамасдан.

Соат олтиларга бориб у Царскосельский темир йўлининг устидан чиқиб қолди. Тезда яна ёлғизлик жонига тегди: унинг бутун вужудини янги бир интилиш ва янги бир ҳаяжон қамраб олди ва бир зум жонини қийноқча солған зулматни ёритиб юборгандай бўлди. У Павловскка билет олди ва у ерга тезроқ боришига жони ҳовлиқиб турди; лекин уни алланима таъкиб қилар ва бу хаёлий эмас, бор нарса эди, унда шундай деб ўйлашга майл бор эди. У вагонга ўтира туриб ҳозиргина олган билетини полга ташлади ва довдираған, ўйга ботган ҳолда воксалдан чиқиб кетди. Бир неча дақиқадан сўнг у кўчада бирдан ниманидир эслагандай, бир нарса кутилмаганда ҳаёлига келиб қолгандай бўлди, ана шу алланима уни қачонлардан бери негадир нотинч, бозовта қилар, жуда ғалати нарса эди. Бирдан у ўзини анчадан

бери давом этаётган, лекин уни шу дақиқагачайин сира илғаб ололмаётган бир машғулот билан банд бўлаётганлигини онгли бир тарзда сезиб қолди: мана бир неча соат бўладики, у «Тарози»да ҳам ва ҳатто, афтидан «Тарози»дан олдинроқ ҳам ҳадеса теварагидан худди бир нарсани қидираётгандай бўлаверарди. Бирпаёдан сўнг бу яна эсидан чиқар, ярим соатча бу ҳақда ўйламас, сўнг яна атрофига айланиб қараб алланиманидир безовта бўлиб излай бошларди.

У ўзини мана шундай гайришуурий ва хаста бир ҳолга тушганлигини ва анчадан бери ундан қутулолмаётганлигини сезиб қолган бир онда бирдан унинг кўз ўнгида жуда ҳам антиқа бўшқа бир воқеа гавдаланди: у нуқул атрофидан худди йўқотиб қўйган нарсасини қидираётгандай бўлаётганлигини сезиб қолган дақиқада у ўзининг йўлка устида туриб бир дўконнинг ойнасига қўйилган товарларни шоён бир қизиқиш билан кўздан кечирганлигини хотирлади. Энди у ўзини албатта текшириб кўрмоқчи бўлди: у ростдан ҳам ҳозир, яъни бундан беш дақиқа илгари ўша дўконнинг ойнаси олдида турганимиди йўқми, тагин кўзига шундай бўлиб кўринмадимикни, бирон нарсани чалкаштириб юбормадимикни? Ҳәқиқатан ҳам ўша дўкон ва ўша нарса мавжудмикни? Ахир у ўзини бугун жуда ҳам иотоб ҳис қилияти, олдинги касали пайтида тутқаноқ тутгышидан аввал у ўзини худди мана шундай сезарди. У тутқаноқ тутишидан аввал ўзини мана шундай ҳаддан ташқари паришонхотир бўлишини, агар одамларга ва нарсаларга қаттиқ зеҳи солиб қарамаса, кейин уларни бутунлай чалкаштириб юборишини биларди. Дўкон олдига борган-бормаганлигини текшириб кўрмоқчи бўлаётганлигининг бўшқа бир жиддий сабаби ҳам йўқ эмасди: дўконнинг ойнасига қўйилган ашёлар ичидан биттаси диққатини қаттиқ жалб қилған, унинг баҳоси кумуни таниға ҳисобида олтмиш тийин чи, у шунчак танишинда ва ҳаяжонида юрган бўлишига қарамасдан буни яхши эслаб қолганди. Демак, агар дўкон ростдан ҳам мавжуд бўлса, ва ҳалиги нарса ҳам ойнага қўйилган бўлса, у чоғда ҳақиқатан ҳам шу нарса тифайли дўкон олдида тўхтагани рост чиқади. У темир йўл voxалидан оғир бир хижолат ва довдираш ичидан чиқди, шунга қарамасдан дўконга қўйилган нарсага эътибор қилди ва уни эслаб қолди, демак, унинг бу қизиқиши асло бежиз эмас. Унинг юраги безовта ва сабрсиз дукиллаб урар ва кўчанинг ўнг томонига юраги қаттиқ сиқилганча қараб бораради. Бироқ мана ўша дўкон, ахийри топди! У энди орқага қайтмоқчи бўлиб турганда дўкондан беш юз қадамча берида эди. Мана ўша олтмиш тийинлик нарса ҳам турибди; «албатта, олтмиш тийин, ортиқ турмайди»,— деб тасдиқлади у ҳозир ва кулиб юборди. Лекин у асабий кулди; у ўзини жуда

ёмон сезди. У ҳозир худди ойна рўпарасида туриб орқасига ўғирилиб қараганлиги ва Рогожиннинг назарига дуч келганлигини ёслади. Боя ҳам шундай бўлган эди. Янглишмаганлигига ишонч ҳосил қилас (воқеан, у текширмасдан бурун ҳам бунга имони комил эди), у дўкондан тезроқ нари кетишга шошилди. Буларнинг барини тезроқ фикрлаб олиш керак эди, фикрлаб олмаса бўлмасди. Энди воксалда ҳам янглишмаганлиги равшан эди, унга ҳеч шубҳасиз нимадир бўлибди, унинг безовта бўлишлари бежиз эмас экан, мана шу нарсага боғлиқ томони бор экан. Лекин ич-ичидан енгиг бўлмас бир нафрат қўзиди ва у бошқа нарсалардан устун чиқди: у ҳеч нарсани ўйлаб, фикрлаб кўришини хоҳламади, фикрлаб ўтирамади ҳам; у бутуслай бошқа нарса ҳақида ўйланиб кетди.

Чунончи, у мана нима ҳақда ўйлади: ҳар сафар уни тутқа-ноқ тутишидан илгари албатта бир ҳолат рўй берарди (агар албатта расмана тутқаноқ тутса), шунда дардан, босимдан, қийиноқлардан юраги зимишон бўлиб кетган бир дақиқада шундай сониялар бўлар эдик, кутилмагандан мияси ярақлаб кетар ва бутун ҳаётий қувватлари бирдан очилиб, жонланиб, кучга тўларди. Худди чақиндек ялт этиб ўтадиган ушбу онларда унинг ҳаёт сезгилари, ички шуури ўн баравар ортарди. Ақли ва юраги фавқулодда бир нур билан ёришиб кетарди; унинг бутун ҳаяжонлари, бутун шубҳалари, бутун ташвишлари бир зум ичидатинчир, уйгун мубин шодиёна ва умидлар билан, оқиллик ҳамда тугал ечимлар билан тўлгай аллақандай олий осойиштагилкка айланарди. Лекин бу оилар, бу порлоқлик тутқанинг бошланадиган узил-кесил сониядан (ҳа, бу ҳеч қаҷон сониядан ортиқ бўлмайди) фақат дарак берибгина ўтарди. Мана шу сонияга чидал бўлмасди. Ушбу сония хусусида кейинроқ соғайиб кетган пайтларида ўйлаганларида у ўзига айтарди: ўз-ўзини англаш ва ўз-ўзини сезишининг бу олий чақинлари ва ёлқинлари, яъни «олий борлиқ»нинг кўринишлари соғлом ҳолатдан чиқиш, яъни нотобликдан бошқа нарса бўлиши мумкинмас, шундай экан, бу олий борлиқ эмас, балки, аксинча, энг тубан ҳолатлар деб ҳисобланниши керак. Лекин у барibir алоҳа жуда антиқа, умумнинг фикридан кескин фарқ қиласидиган бир шуқтага келди: «Хўп, бу касаллик бўлса нима қипти?— деган холосага келди у ниҳоят.— Бу зўриқиши касаллик бўлса нима? Ахир, соғлом ҳолингда ёслаганингда ва фикрлаб кўрганингда ўша оннинг сезгиси, ўша ондаги руҳий натижа энг олий даражадаги уйгунлик ва гўзаллик бўлиб чиқади, шу пайтгача асло кўрилмаган, хаёлга ҳам келтирмаган тўлғинлик, етуклиқ, мавзунлик, ҳаётнинг олий таркиботига сифиниб у билан шодон шавқ-завққа тўлган ҳолда қовушиб кетиш қанот туйғусини бағишлиайди, шундай экан,

СӨРЛӨМЛИКНИНГ белгиси бўлмаса нима?» Бу мавҳум ифодалар гарчи ҳали жуда заиф бўлсалар-да, лекин унинг ўзига жуда ҳам тушунарли эди. Бу нарсаларнинг «сифиниш ва гўзаллик» ҳақиқатан ҳам «ҳаётнинг олий таркиботи» ёканлигига у заррача шубҳа қилмасди, шубҳага йўл қўйиши ҳам мумкин эмасди. Ахир шу онда унинг кўзига кўришган нарсалар қорадори ё афюн, ё май ичганда хаёлга келадиган, одамнинг тасаввур шарафини бузадиган ва ерга урадиган, дилни вайрон қиладиган гариб ва бекорчи хулёлардан бутунлай бошқача-ку? Бу ҳақда у согайиб кетган пайтларида бемалол муҳокама юритарди. Бу онлар бир сўз билан айтиладиган бўлса, ўз-ўзини англаш фавқулодда даражада кучайган ва шу билан бирга ўз-ўзини сезиш ҳам бевосита қудратли кучга эга бўлган ҳолатдан бошқа нарса эмасди. Агарда тутқаноқ тутиш ва ҳушдан кетиш олдидаги худди ўша он ичидаги ўзига-ўзи раешан ва аниқ қилиб: «Ҳа, шу онга бутун умрини багишласа арзийди!»— деб айтишга ултурса эди, унда ҳақиқатан ушибу сония ўз ҳолича бир умрга арзини мумкин эди. Лекин у ўз хуносасининг диалектик жиҳатларига учталар ишончи комил эмасди: «олий дақиқалар»нинг тўғридан-тўғри патижаси бўлган меровлик, ҳиссиятларнинг зулмат билан қопланниши, овсарлик унинг кўз ўнгидаги жуда яққол гавдаланаарди. Албатта, у бу хусусда жиҳдий баҳелашиб ўтири масди. Шу онни баҳолашда, ундан чиқарилган хуносада, шубҳасиз, у хатога йўл қўярди, лекин сезгиларнинг чиндан ҳам шундайлиги уни бир оз шошириб қўярди. Агар шундай бўлса чиндан ҳам унда нима қўймоқ керак? Ахир, шундай онларни у бошидан кечирганди-ку ва ўша онларда ҳа, бу онлар бир умр эвазига арзийдиган онлар деб хаёлга келтириб улгурганди-ку, ахир шу онда у ўзини беҳад баҳтиёр деб ҳис этган пайтлари бўлмаганиниди. «Шу онда,— деб айтишади у бир куни Москнада Рогожинига,— мана шу онда менга бошқа фурсат бўлмайди, деган жуда ҳам галати гап ҳаддан ташқари тушунарли бўлиб туюларди. Балки,— деб қўшиб қўйди у кулимсираганча,— бу жунуншпор Муҳаммаднинг сув тўлатилган кўзаси ерга тушиб, лекин ичидаги суви ерга тўкилиб улгурмаган, лекин Муҳаммад худонинг бутун манзил-маобларини кўздан кечириб чиқишига улгурган бир он бўлса керак». Ҳа, улар Москвада Рогожин билан тез-тез кўришиб туар ва кўп нарсалар ҳақида сухбатлашардилар. «Рогожин боя Москвада менга акалик қилган, деди; у биринчи марта бугун шундай деди»,— деб ўйлади князъ ичидаги.

Князъ Ёзги бօғда дарахт тагидаги ўриндиқда ўтириб мана шуларни хаёлидан кечирди. Соат еттилар бўлиб қолганди. Бօғ бўм-бўш эди; ботаётган қуёшининг юзини бир зум аллақандай қора куланкалар тўсади. Ҳаво дим эди; момақалдироқ бўлади-

ганга ўхшарди. Шу хаёл суриб ўтириши унга мисоли бир тузоқ эди ва у шу тузоқ ичидан қиқиб кетишни истамасди. Унинг ақли ва хотиралари дуч келган нарсага илинар, шу ҳозир унга ёқмоқда эди: у нуқул кечиктириб бўлмайдиган, қилиниши зарур бўлган бир нарсани унудишини истар, лекин атрофига кўз югуртириши билан яна шу нарса ёдига тушар, ўзининг гамгини хаёлига дуч келарди, у қанчалар хоҳларди шу хаёлдан қутулмоқни. Яқинда у қовоқхонада югурдак билан бир одамни жуда ғалати қилиб ўлдириб кетганлари ва бу ҳақда кўтарилган шовшувлар ҳақида гаплашган эди, ҳозир шу нарса ёдига тушди. Шуну эслали билан уяна ўзини жуда ғалати сезди.

Фавқулодда бир истак бирдан унинг бутун иродасига ҳоким бўлиб олди. У ўринидан турниб бегдан тўғри Петербург томонига йўл олди. Боя у Нева бўйида бир ўткинчидан, менга шу ердан туриб Петербург томонини кўрсатиб юборсангиз, деган эди. Унга кўрсатдилар, лекин ўшандада у бормади. Ҳар ҳолда бугун борганинг ҳеч фойдаси йўқ эди: у буни биларди. У адресни олган эди. У Лебедевнинг қариндошининг уйини қийналмасдан топиб бороларди. Лекин уни уйдан топишига ишончи комил эмасди. «Павловска кетган бўлиши тайин, бўлмаса Коля «Тарози»да келишганимиз бўйича бир хабар қолдирган бўларди». Хуллас, агар у ҳозир ўша ёққа бораётган бўлса, уни кўраман деб кетаётган эмасди. Маъюс, одамни қийнайдиган бир қизиқиши унга тинчлик бермай қўйганди. Калласига кутилмаганда янги бир фикр келиб қолди...

Лекин унга ҳозир шу бораётганини, қаерга бораётганини аниқ билишининг ўзи етарти эди. Бир дақиқадан сўнг у қайси йўлдан кетаётганинги ҳам найқамасдан кетиб борарди. Узининг «кутилмаганда келиб қолган гоясинни» ўйлаб ўтиришга унинг тоқати қолмаган, буни ўйласа кўнгли озарди. У дуч келган нарсага ўзини қийнаб бўлса ҳам дикқат билан тикилиб қарар, осмонга, Невага кўз югуртиради. У рўпарасидан чиқсан кичкина бола билан гаплашмоқчи бўлди. Ҳудди унинг ҳушдан кетадиган пайти яқинлашашётгандек эди. Узоқдан момақалдироқ жуда секинлик билан бўлса ҳам яқинлашмоқда эди. Олислардан қалдироқнинг бўғиқ садоси эшитиларди. Ҳаво жуда ҳам дим бўлиб кетди...

Баъзан одамнинг эсига бир музика нарчаси тушиб қолади ва жонига тегиб кетган бўлишига қарамасдан шуни хаёлан қайтараверади, ҳозир ҳудди шунга ўхшаб нуқул унинг эсига боя ўзи кўрган Лебедевнинг жияни тушмоқда эди. Ғалати жойи шунда эдики, уни боя Лебедевнинг ўзи айтган қотил қиёфасида тасаввур қилмоқда эди. Ҳа, бу қотиллик ҳақида у яқинда газетада ўқиган, эди. Россияга келганидан бери бундай воқеалар

ҳақида жуда кўп эшитмоқда ва ўқимоқда эди. У буларнинг ба-
рини қўймай кузатиб борарди. Боя қовоқхона югурдаги билан
гаплашиб қолганида ҳам Жемаринларнинг ўлдирилиши ҳақида
суриштириди. Югурдак унинг фикрларига қўшилди, шу эсига
тушди. Югурдакнинг ўзини ҳам эслади. Анчагина ақлли, ваз-
мин ва эҳтиёткор бола кўринади, «яна қандайлигини худонинг
ўзи билади. Янги ерда янги одамларни билиб олиш жуда қи-
йин». Дарвоҷе, у рус қалбига энди завқ-шавқ билан қарамоқда
эди. О, шу олти ой ичида унинг кўзлари нималарни кўрмади,
унинг қулоқлари нималарни эшитмади, қанчадан-қанча янги
гаплар, кутилмаган нарсалар, воқеалар! Лекин одам оласи
ичида, рус қалбини билиб бўлармиди; жуда кўплар учун у қо-
ронғи. Мана у Рогожин билан қачонлардан бери яқиндан та-
ниш, «ака-ука» бўлиб кетишган,— лекин у Рогожинни билади-
ми? Воқеан, мана шу нарсаларнинг ичида одам англамайдиган,
ақл етмайдиган ҳоллар қанчалар кўп, бевошлиқ, bemazagarчи-
ликларни айтмайсизми! Ҳа-я, Лебедевнинг жиянини қаранг,вой
ярамас-ей, ўзига бино қўйған бола экан, худди ҳисбузарнинг
ўзи! Айтганча, менга нима бўлди? (князъ ўз хаёлидан ажрал-
гиси келмасди) нима, анивларни у ўлдирибдими, олти киши-
ни? Мен чалкаштириб юборяман... жуда галати! Негадир бо-
шим айланяпти... Лебедевнинг тўнғич қизини қаранг, чеҳраси
бирам ёқимли, юлдузи иссиқ, бола кўтариб турган эди, юзи
бирам маъсум, гўдакларникидек тиниқ, қиқирлаб кулиши-
ни айтмайсизми, худди ёш болаларга ўхшаб кулади қурмағур!
Қизиқ, уни бутунлай эсидан чиқариб юборган экан, мана энди
эслади. Лебедев пўписа қилиб депсингани билан барибир улар-
ни жуда яхши кўради. Ҳа, беш қўлдай маълум, Лебедев ўз жия-
нини ҳам жуда яхши кўради!

Айтганча, нега у ўзи бу срларга кечагина кела туриб, яна
уларни узил-кесил қоралаши керак экан, нега уларнинг устла-
ридан бундай қаттиқ ҳукмлар чиқариши керак экан? Лебедев-
ни қараг-а, тоза одамии ҳайрон қилиб қўйди-ку бу Лебедев
деганлари: у Лебедевни сира шундай деб ўйлаганмиди? Лебе-
девнинг шундайлигини у илгари билармиди? Лебедев ва Диубар-
ри — э худойим-ей! Дарвоҷе, агар Рогожин ўлдирадиган бўлса,
бундай бевошлиқ билан ўлдирмайди. Бундай бебошвоқлик рўй
бермайди. Суратга қараб туриб асбоб ясатибди, сўнг алаҳси-
раган кўйи олти кишини ўлдирибди-я, тавба! Ахир, Рогожин-
нинг асбоби ҳам суратга қараб ишланганми... унинг... бироқ...
ахир, Рогожин ўлдиради деган қарорга келинганми?! Князъ
бирдан сескашиб тушди. «Уялмасдан очиқдан-очиқ шундай тах-
минга бориб ўтирганимни қаранг, бу ахир жиноят эмасми,
пасткашлик эмасми!»— деб қичқириб юборди у ва азбаройи

уялганидан юзи дарров қизариб кетди. У ҳайратга тушган ва кетаётган жойида шарт тўхтаб қолганди. Шунда бирдан бирваракайига ҳалиги Павловск воксалини, ўтган кунги Николаевский воксалини, Рогожинга нигоҳ ҳақида тўғридан-тўғри берилган саволни, ҳозир ўзининг бўйнида осиглиқ Рогожиннинг бутини, унинг кампир онаси олдига олиб киргани ва кампирнинг дуо қилиб чўқинтирганини, Рогожиннинг охирги марта титраб-қалтираб қучоқлагани ва зина олдида туриб, даъводан воз кечганини ҳаммасини хотирлади,— ана шуларнинг ҳаммасидан кейин атрофингдан худди бир нарсани йўқотгандай бўлиб қидиришинг, ҳалиги дўкон, ҳалиги асбоб... Қандай пасткашлик бу! Яна шуларнинг ҳаммасидан сўнг у яна «маҳсус мақсад», маҳсус «кутилмаган гоя» билан бораётганлигини айтинг! У азоб ва умидсизлик ичида ўртанди. Қнязъ шу заҳоти орқасига меҳмонхонага қайтмоқчи бўлди: ҳатто айланниб кета бошлади; лекин яна бир дақиқадан сўнг тўхтаб ўйланиб қолди ва олдинги йўлида давом этди.

Дарвоқе, у Петербург томонга келиб қолган, қидирган уйн ҳам шу атрофда эди; ахир энди у ерга «кутилмаган гоя» билан боряпти! Ўйлаб топган нарсасини қаранг! Ҳа, касали яна қўзияпти, бу аниқ; балки ҳали тутқаноги тутиб қолса ҳам ажабмас худди шу бугун. Ўша тутқаноқ туфайли ўша «гоя» келди, ўша тутқаноқ туфайли мана шу зулумот! Энди зулумот тарқади, демон ҳайдалди, шубҳалар йўқолди ва унинг юраги хуррам! Ҳа — уни қачонлардан бери кўрганий йўқ, уни албатта кўриши керак, ва... у ҳозир Рогожинни учратиб қолишни истарди, у Рогожиннинг қўлидан ушлаб оларди ва икковлари бирга боришарди... Унинг қалби тоза... Нима, у Рогожинга рақибмиди? Эртага бориб Рогожинга айтади, уни кўрдим дейди; ахир, боя Рогожин ҳам айтди, уни кўриш учун бу ерларга учиб келмадими. Балки у уйда ўтиргандир, албатта Павловскка кетган бўлиши шартми!

Ҳа, энди шундай қилиш керакки, ҳамма нарса очиқ ва равшан бўлсин, ҳаммалари бир-бирларини очиқ англасинлар, боя Рогожинга ўхшаб аламангиз ва ғалати воз кечишлиар юз бермасин, ва нима рўй бермасин, бари эркин ва... ойдин бўлсин. Нима, Рогожин ёргулликка қодир эмасми? У, мен уни бошқача яхши кўраман, менда ачиниш йўқ, «аинавинақа ачиниш йўқ менда», деб ўзи айтди. Рост, тагин у яна қўшиб ҳам қўйди: «Сенинг ачинишинг менинг яхши кўришимдан ҳам баттарроқ»,— лекин у ўзини пасига уриб гапириялти. Ҳам, Рогожин китоб ўқий бошлапти, мана шунинг ўзи «ачиниш» эмасми, «ачинишнинг» бошланиши эмасми? Шу китоб ўқиш бошланганинг ўзи Рогожиннинг унга бўлган муносабатларини

қандай англаганлигини кўрсатмайдими? Лекин бу ҳирсдан кўра чуқурроқ, албатта. Нима, унинг юзига тикилган одамда фақат ҳирс уйғонадими? Энди ахир ҳатто унинг чеҳраси одамда ҳирс уйғотиши мумкинми? Унинг чеҳраси одамда азоб уйғотади, у одамнинг юрагини бутунлай ўзига ром қилиб олади, у... шунда князининг юрагидан бир хотира сирқираб оғриқ уйғотиб ўтди.

Ҳа, азоб. У биринчи маротаба унинг хатти-ҳаракатларида телбалик зоҳир бўла бошлаганлигини пайқаганда тортган азобини эслади. Ӯшанда у даҳшатли тарзда умидсизликка тушганди. Ӯшанда у Рогожиннинг олдига қочиб кетганди, нега унинг орқасидан бормади? Хабар келишини кутиб ўтирамасдан орқасидан югуриш керак эди. Аммо... наҳот Рогожин ҳалигача унинг телба бўлиб қолганлигини сезмаган бўлса? Ҳм... Рогожин ҳамма нарсада бошқа бир сабаблар кўради, сабаблари ҳирс билан боғланган бўлади! Вой-бў, унинг жинниларча рашк қилиши! Убояги тахмини билан нима демоқчи эди? (Князь бирдан қизарди ва юрагидан нимадир титраб кетди.)

Шуни эслаб ўтиришининг нима ҳожати бор? Телбалик икки томонда ҳам бор. Князь бу хотинни ҳирс билан яхши кўрмайди, бу ақлга тўғри келмайди, бу инсонгарчиликдан эмас, бераҳмлик бу. Ҳа, ҳа! Йўқ, Рогожин ўзини ерга уряпти: унинг қалби катта, у азоб чекишига ва раҳм қилишига қодир. У бутун ҳақиқатни билганидан, бу шўрлик, телбанамо хотиннинг қанчалар мажруҳ бўлиб қолганлигини англагандан сўнг, унинг бутун қилған қилғиликларини кечирмасмикин, ўз азобларидан ўтмасмикин? Ўнга ака, қул, биродар, раҳнамо бўлиб қолмасмикин? Раҳм Рогожиннинг ўзига ёрдам беради, ўзини тушунадиган бўлади. Раҳм, эҳтимолки, бутун одамзод борлигининг энг улуг ва бирдан-бир қонунидир. О, мен Рогожин олдилда қанчалар гуноҳкормац, гирромлик қиллим, кечириб бўлмайди мени! Йўқ, рус қалби қоронги эмас, унинг ўз юраги қоронғи, бошига келтирган хаёлларини қаранг, даҳнат! Москвада айтилган уч-тўртта қизғин самимий сўзлар туфайли Рогожин уни ака деб атади, у бўлса... Йўқ, касал бўлиб қолди, алаҳлаяпти! Ҳаммаси ҳал бўлади!.. Боя Рогожин одам имонини йўқотиб қўяди, деб жуда қўрқинчли гап қилди-я! Бу одам қаттиқ азоб тортаётган бўлса керак. У «мана шу суратни томоша қилишни яхши кўраман», деди, севмайди, лекин демак, шунга бир эҳтиёж сезади. Рогожин фақат ҳирси қаттиқ одамгина эмас; ҳар қалай, у жангчи: у ўзининг йўқотиб қўйған имонини зўрлик билан қайтариб олмоқчи. Шу имон бўлмаса энди яшолмайди... Ҳа! Бир нарсага имон қўйиш керак! Кимгадир ишониш керак! Лекин ҳалиги Гольбейннинг сурати ҳам жуда

ғалати-я... Э, мана ўша кўча! Мана, ўша уй бўлиши керак, 16-уй, «коллегия котибаси Филисованинг уйи». Шу ер! Князъ қўнғироқни чалди ва Настасья Филипповнани сўради.

Ўйнинг соҳибаси Настасья Филипповна эрталаб Павловскка кетган эдилар, Дарья Алексеевнаникига, «у ерда балки бир неча кун қолсалар ҳам керак», деб жавоб қилди. Филисова қирқларга чиқсан, кичкина, кўзи ўткир, юзи чўзинчоқ, қарашлари қаттиқ ва айёр бир хотин экан. У атай сирлироқ қилиб отингиз нима деб сўради; князъ олдин жавоб бергиси келмади. Лекин дарҳол орқасига қайтиб, Настасья Филипповна келсалар менинг номинин айтиб қўясиз, деди. Филисова унинг номини жуда эътибор билан шоён диққат қўйинб эшилди, у ўзини худди бир маҳфий иш қиласётгандек ва шу маҳфий иши билан «ташвишланманг, мен ҳаммасини тушунаман», деяётгандай эди. Князнинг исми, афтидан, унга қаттиқ тасир қилганди. Князъ унга паришонлик билан қаради-да, орқасига қайрилиб, меҳмонхонага томон равона бўлди. Лекин у эшикка чиқсанда юзи ўзгариб бошқача бўлиб қолганди. Бир зум ичида унда фавқулодда ўзгариш рўй берганди. У яна раңги рўйи оқарган, толғин, азоб чеккан ва ҳаяжонланган ҳолда борарди; унинг тиззалари қалтирас, кўкаринқираган лабларида мубҳам ва эсанкираган табассум сиргаларди: «кутилмаган гоя»си бирда тасдиқланган ва тўғри чиқсан, энди у яна ўз демонига - хулёсига ишонарди!

Ростдан ҳам тасдиқландими? Ростдан ҳам тўғри чиқдими? Нега бўйласа у бунчалар қалтирайди, бунчалар совуқ терга ботади, яна қалби зимистон, яна кўз ўнги қоронги! Ёки яна ўша кўзларни кўрдими, шундами? Лекин ахир у Ёзги боғдан худди шу кўзларни учратиш учун йўлга чиқмаганимиди? Унинг «кутилмаганда келиб қолган гоя»си ҳам шундан иборат эди. У мана шу кўзларни кўришни истаганди, мен албатта ўша уй олдида ўша кўзларни учратаман, деганди. Бу телбанамо бир истак эди; нега энди тахмини тўғри чиқсандан сўнг у бунчалар афтодаҳол бўлиб қолди, бунчалар эзилиб кетди, бунчалар ҳайратга тушди? Нима, кутмаган эдими! Ҳа, булар у эрталаб Николаевский воксалида поезддан тушган пайтида одамлар орасида йилт этиб кўринган кўзлар эди (бунинг ўша кўзлар эканлигига энди заррача шак-шубҳа қолмаганди!), Рогожинникида курчига ўтираётган чогида ҳам елкаси оша яна худди (ҳа, худди ўзи!) шу кўзлар билан тўқнашганди. Рогожин боя бўйнига олмади, лабини иршайтириб совуқ кулиб қўя қолди: «Кимнинг кўзлари экан?» Князъ боя Царкосельский воксалида Аглайнинг олдига бораман, деб турганида бугун учинчи бор яна ўша кўзларга дуч келган ва

ўшанда бир кўнгли Рогожиннинг олдига бориб унга, «кимнинг кўзлари эканлигини» айтмоқчи ҳам бўлганди. Лекин у воксалдан қочиб чиқиб ва фақат пичоқчининг дўкони олдига боргандагина ўзига келди. Ўшанда у сопи кийик суюгидан бўлган ва баҳоси олтмиш тийинлик бир нарсани диққат билан кўздан кечирганди. Шундан сўнг унга жуда ҳам галати бир хулё — демон ёпишиб олди ва ҳеч уни тарк этишини истамади. Бу хулё у ўзини унугиб ёзги боғда арғувон тагида ўтирганда турли нарсаларни шипший бошлади, чунончи, Рогожин эрталабдан бери уни кузатиб ва таъқиб қилиб юрган экаи, князнинг Павловскка бормаслигини эшитиб (бу Рогожин учун даҳшатли бир маълумот эди), албатта Петербург томондаги ўша ўй олдига боради ва ўша ерда туриб «уни бошқа кўрмайман», «Петербургга буни деб келганим йўқ», деб ишонтироқчи бўлган князни пойлаб туради. Ана шундан сўнг князъ жон ҳолатда ўша ўйга томон йўл олади ва хўп, нима қилибди у ерда Рогожинни учратга бўлса? У дили хуфтои бўлиб кетган бечора бир одамии учратди, уни тушуниш мумкин. Бу иўрлик одам, энди ҳатто яширинасди ҳам. Ҳа, Рогожин боя негадир бўйнига олмади, ёлгои ганирди, лекин воксалда у ҳатто унчалик яширинасдан турган эди. Тўгрироги, князъ ўзини наанага олиш пайида бўлди, Рогожин эмас. Мана энди у кўчанинг нариги бетида йўлка устида қўлларини кўкрагида чалкаштирганча пойлаб турарди, у турган жой ўйдан қиялаб ўлчаганда эллик қадамча келарди. У энди ўзини сира ҳам яширмас, қайтага кўзга баралла чалинишга уринарди. У фош қилувчи ва ҳукм юритувчи каби турарди, йўқ, аллакимга ўхшамас... Аллаким, яъни ким?

Нега бўлмаса князнинг ўзи у билан кўзлари тўқнашганлигига қарамасдан гўё ҳеч нарсанни кўрмагандай бўлиб кетаверди, унинг олдига бормади? (Ҳа, уларнинг кўзлари тўқнашди! ва улар бир-бирларини кўрдилар.) Ахир унинг ўзи боя у билан бирга қўл ушланиб бормоқчи бўлган эди-ку? Ахир унинг ўзи эртага бориб ҳаммасини айтиб бераман деган эди-ку? Ахир, у ярим йўлга етганда ўз хулёсидан юз ўғириб, кўнглини шодлик, хуррамлик қопламаганмиди? Балки ростдан ҳам Рогожиннинг буғунги қиёфасида, унинг барча сўзлари, хатти-ҳаракатлари, қараашлари, қилиқларида ҳнязни даҳшатли тахминлар қилишга мажбур қилган алланималар бор бўлгандир ва шунинг учун ҳам хулё князнинг қулогига ваҳимали тарзда нималарнидир шипшигандир? Буидай нарсаларни кўзинг билан кўриб тұрасан, лекин уларни таҳлил қилиб, ишончли далиллар келтириб тушунириб беролмайсан, лекин шунга қарамасдан, жуда мушкул ва ақл бовар қилмайдиган бўлиб кўринса-да, барибир одамда жуда

кучли ва бутун таассурот қолдиради, сўнг бу беихтиёр тўла-тўкис ишончга айланади...

Ишонч — нимага? (О, князни қанчалар қийнади ишончнинг ушбу мудҳишлиги, тубанлиги ва «ички сезги» асосига қурилганлиги, князь ўзидан қанчадан-қанча хафа бўлди шулар учун!) «Агар қўлингдан келса айт, нимага?— дерди у тўхтовсиз суратда ўзига-ўзи таъна ва дашном бериб,— ўз фикрингни аниқ қилиб айт, бир шаклга сол, иккиланмасдан очиқ-ойдин қилиб ифодала мард бўлсанг! О, қанчалар фирмомлик қилдим мен!— деб такрорлади у норози бўлиб ва юзи қизарип.— Энди бутун умр қандай қилиб қарайман бу одамнинг кўзига! О, бу қандай кун ўзи! О, худойим, қандай расвогарчилик!

Пегербург томондан қайтиб келаркан, шу узун ва уқубатли йўл асносида шундай бир дақиқалар ҳам бўлдики, князь Рогожиннинг олдига бормоқчи, уни кутиб турмоқчи, уни қулоқла-моқчи ҳамда уят ва кўз ёшлари ичидан унга барини сўзлаб бермоқчи ва шу билан ҳаммасидан бир йўла қутулмоқчи ҳам бўлди. У шундай истак билан ёнди. Лекин бу пайт у меҳмонхонага келиб қолганди... Боя келганда бу меҳмонхона, бу коридорлар, умуман, мана шу уй ўзининг хонаси унга жуда ҳам хунук кўрининганди. Шундай бир қараашдаёқ ёқтирмай қўйганди. У бугуннинг ўзида бир неча маротаба ҳали бу ерга қайтиб келиш им ҳам керак, деб ўйлаган, юраги орзиқиб нафрати қўзиганди... «Э, нима бўлган ўзи менга, нуқул касал хотинга ўхшаб тури нарсаларга ишонадиган бўлиб қолибман!»— деб ўйлади у зардаси қайнаб алам билан кулимсиаркан. У дарвоза олдида тўхтади. Шу ерда у яна қайтадан ўзини қаттиқ уялтира бошлади, яна умидсизликка тушди, у ўзидан шу қадар уялиб кетдики, дарвоза олдида турганча қотиб қолди. Бир дақиқача тўхтаб турди. Ўзи шундай бўлади баъзан: чидаб бўлмайдиган, айниқса, уят ҳисси билан боғлиқ хотиралар бирдан эсга тушиб кетганди, одам кетаётган ерида тўхтаб қолади. «Ҳа, мен юраксиз ва қўрқоқ одамман!»— деб такрорлади у ўзидан ранжиб ва шаҳд билан қадам ташлаган ерида, яна... тўхтаб қолди.

Ушбу дақиқаларда ўзи аслида қоронги бўлган дарвоза яна-да қоронfilaшганди: қоп-қора булут яқинлашиб келиб, кечки ёруғликни ютиб юборганди, князь уйга яқинлашиб дарвозахона олдида тўхтаган чоғда шаррос солиб ёмғир қуийб берди. У бир зумгина тўхтаб яна шаҳд билан қадам ташлагандан сўнг дарвозахона чеккасига етиб борди. Шунда бирдан у дарвозахона-нинг ичкарисида зина билан тепага чиқиладиган ерда одам қо-расини кўрди. У одам ниманидир кутиб турганга ўхшади, лекин лип этиб дарров кўздан ғойиб бўлди. Унинг кимлигини князь яхши фаҳмламай қолди, шунинг учун ҳам, албатта, ким эканли-

гини аниқ айтиб беролмасди. Бунинг устига бу ер кўп одамлар ўтиб-кётиб турадиган серқатнов жой эди; меҳмонхонага кирган чиққан кўп эди, коридорлардан югуриб чиқиб, югуриб киравчилар оз эмасди. Лекин князь шу дақиқада бу одамни таниганлигига ишонч ҳосил қилди, бу одам сўёсиз Рогожин эди. Зум ўтмай князь унинг ортидан зинага отилди. Юраги уришдан тўхтаб қолди. «Ҳозир ҳаммаси ҳал бўлади!»--- деди у ичида ғалати бир ишонч билан.

Князь дарвозахонадан ўтиб зинага кўтарилиди, бу зиналар биринчи ва иккинчи қаватларга олиб чиқар, меҳмонхона хоналари шу қаватларда жойлашганди. Зина эски пайларда солинган ўйлардагидай ғиштдан қурилган, қоронғи, тор, қалин тош устун атрофидан юқорига кўтарилганди. Зинанинг биринчи майдончасида тош устун ичида ђири ярим қадам, эни бир қадамча келадиган пана жой бор эди. Бу ўйиқликнинг ичига бир одам бемалол сигниши мумкин эди. Лекин қанчалар қоронғи бўлмасин, князь майдончага чопиб кўтаришаркан, шу ерда нима сабабдан дир бир одам беркиниб турганилигини сезди. Князь шунда тўғри ўтиб кетавернига, ўнг томонига қарамасликка аҳд қиласди. У бир қадам ташлади, лекин ўзини тутолмасдан ўғирилиб қаради.

Яна ўша бояги кўзлар билан тўқишишди. Ўйиқликнинг ичида турган одам ҳам бир қадам ташқарига чиқди. Бир сония улар юзма-юз туриб қолдилар. Бирдан князь унинг елкаларидан ушлаб орқа зинага томон ўғирди, ёруғда унинг юзини кўрмоқчи бўлди. Рогожиннинг кўзлари йилтираб кетди, у даҳшатли тарзда иршайди. Унинг ўнг кўли юқорига кўтарилиди ва унда нимадир йилтираб кўринди; князь уни тўхтатиб қолишини хаёлига ҳам келтирмади. Ёдуда, фақат алланима деб қичқирди:

— Парфен, ишонмайман!..

Кейин худди кўз ўигида нимадир очилди: фавқулодда ички бир ёғду унинг дилини равшан ёритди. Бу ярим сонияча давом этган бўлса керак; лекин у ўз кўкендан отилиб чиққан ва ҳеч қандай куч билан тўхтатиб бўлмайдиган даҳшатли фарёдининг биринчи товушини жуда аниқ ва равшан хотирлаб қолди. Сўнг унинг онги лип этиб ўчди ва зимишонлик чўқди.

Қачонлардан бери безовта қилмай қўйган тутқанофи яна тутди. Маълумки, тутқаноқ кўз очиб юмгунча тутади. Шу сонияда одамнинг юзи даҳшатли тарзда ўзгариб кетади, айниқса, нигоҳи. Унинг бутун гавдаси қақшаб титрай бошлайди, юзлари тинимсиз учади. Мудҳиш, ҳеч нарсага қиёслаб бўлмайдиган, чексиз бир фарёд кўкрагидан отилиб чиқади. Мана шу фарёд одамзоддан чиққанлигига ишониш қийин, мабодо ҳозир шу одам қичқирди, деса ҳеч ким ишонмайди. Худди мана шу одамнинг ичида яна бир одам бору ўша қичқираётгандек бўлади. Ҳар

ҳолда кўпгина одамлар шундай деб тушунтирадилар ўз таассу-
ротларини, кўп одамлар тутқаноқ тутган кишини кўриб даҳ-
шатга тушадилар, ақл билан тушунтириб бўлмайдиган бир нар-
сага дуч келгандай бўладилар. Рогожин мана шу даҳшатни
дақиқа таассуротида қотиб қолган бўлса керак, у албатта кутил-
маган ваҳимадан ўзини ўнголмаган ва худди мана шу нарса
князни муқаррар ҳалокатдан қутқарган, пичоқ зарби унга тег-
май қолган эди. Кейин князни тутқаноқ тутғанилигини англаб-
англамай, унинг муқкасидан кетиб боши бирдан зинага зар
билан урилғанилигини кўрган Рогожин ўқдай учиб пастга туши-
ди, ҳушдан кетиб ётган одамнинг ёнидан ўтиб, телбараб меҳ-
монхонадан қочиб кўчага чиқди.

Тутқаноқ даҳшати билан бечоранинг гавдаси отила-отила
зинанинг настигача тушиди, зинанинг эса ўн бештacha пояси бор
эди. Тез орада беш дақиқалардан сўнг ағанаб ётган одамни
кўрдилар, атрофга одам йигилди. Унинг боши атрофида қон
кўлмак бўлиб қолган, шунинг учун аввал ўзи йиқилганни ёки
«бир кори ҳол» бўлганими, билолмадилар. Лекин кўп ўтмай тут-
қаноқни биладиганлар топилди. Хизматчилардан бири боя хона
олиб кетган князни таниди. Саросима баҳтли бир тасодиф би-
лан хайрли ечимга келди.

Коля Иволгин соат тўртгача «Тарози»да бўламан деб ваъ-
да қилиб, бунинг ўрнига Павловскка жўнаған, лекин бирдан
хәёлига бир фикр келиб қолиб, генерал ойим Еланчини билан
биргаликда тамадди қилининидан воз кечган ва яна Петербург-
га қайтган, дарҳол «Гарози»га қараб шошилинич ўйл олган, бу
ерга соат еттиларга стиб келганди. Ўзига қолдирилган қофоздан
князнинг шаҳарда эканлигини ва адрес қолдириб кетганлигини
билиб у жадал келаверган эди. Меҳмонхонага келиб князь чи-
қиб кетганлигини эшигтгач, у пастга тушиб буфетда чой ичиб,
орган эшитиб ўтирган эди. У тасодифан аллакимнинг тутқаноғи
тутиб қолганлигини эшитиб, кўнгли бир нарсани сезгандай югу-
риб воқеа содир бўлган жойга борди ва князнинг устидан чиқ-
ди. Шу заҳоти зарур чоралар кўрилди. Князни унинг хонасига
олиб кирдилар; у гарчи кўзини очган бўлса ҳам, лекин ҳамон
ҳуши ўзига келмай ётарди. Касални кўришга чақирилган док-
тор унинг зарб еган бошини кўриб дори-дармон қилди ва зарблар
унча оғир эмаслигини матълум қилди. Бирон соатлардан
сўнг князь атрофда бўлаётган воқеаларни фаҳмлай бошлигач
Коля уни каретада меҳмонхонадан Лебедевникига кўчирди. Ле-
бедев беморни фавқулодда меҳмондўстлик билан қуллук қила-
қила қабул қилди. Боқца кўчиши муддатини ҳам уни деб тез-
лаштириди; учинчи куни дегаида уларнинг ҳаммалари Пав-
ловскка равона бўлдилар.

Лебедевнинг чорбоғи унчалик катта бўлмаса ҳам, лекин қулагай ва ҳатто чиройли эди. Айниқса, ижарага ажратилган қисми жуда ҳам бежаб юборилганди. Хийла кенг равон орқали хоналарга ўтиб борилар, ҳозир шу равонга каттакон кўк оғоч идишларга ўтқазилтан бир қанча норанж, лимун ва ёсуман дарахтлари қўйилган, улар Лебедевнинг ҳисоб-китобига кўра уйни жуда ҳам бошқача қилиб юбориши керак эди. У шундай ниҳоллардан бир қанчасини чорбог билағ бирга сотиб олган, лекин улар равонда жуда ҳам бошқача бир кўрингани учун бозордан яна бир неча туп ниҳол олиб келганди. Барча ниҳоллар чорбоққа келтирилиб равонга яхшилаб ўрнатилгандан сўнг, Лебедев бир неча маротаба кўчага чопиб чиқиб ўз равонининг кўринишини ҳузур қилиб кўздан кечирди ва ҳар сафар ичида бўлажак ижара баҳосини жиндак-жиндак ошириб қўйди. Ҳолдан тойган, ғамбода ва тани шал-шал бўлиб ётган князга чорбоғ жуда маъқул тушиди. Дарвоқе, Павловскка келган кунлари, яъни тутқаноқ тутганинг учинчи куни князъ зоҳиран соғлом одамдай кўринар, лекин аслида ҳали ўзини ўнглаб олмаган эди. Шу уч кун ичида у атрофида кўймаланиб юрган кишиларнинг ҳаммасидан хурсанд эди, уч кундан бери унинг ёнидан жилмаган Колядан, Лебедевнинг бутун хонадон аъзоларидан (унинг жияни аллақаёққа йўқолган эди), Лебедевнинг ўзидан жуда мамнун эди; ҳатто шаҳарда экан, уни кўргани келган генерал Иволгинни ҳам мамнуният билан қабул қилди. Кўчиб келган кунлари кечқурун равонда уни кўргани анча одам йигилди: ҳаммадан олдин Гания келди, князъ уни базўр таниди,— арзимаган бир вақт ичида у шунчалар ўзгариб кетган, озган эди. Ундан кейин Павловскдаги чорбогларида турадиган Варя билан Птиции келдилар. Генерал Иволгин бўлса, Лебедевнинг ўйида ўз кишисидек бўлиб қолгаи, ҳатто унинг хонадони билан биргаликда бу ерга кўчиб келганди. Лебедев уни князнинг олдига киритмасликка ҳаракат қиласар, ўз ёнидан жилдирмасди; у билан дўстона муомала қиласарди; афтидан, улар анча замонлардан бери бир-бирлари билан таниш эдилар. Шу уч кун мобайнида улар иккок бир-бирлари билан узундан-узоқ гаплашар, баъзи пайтлар нима ҳақдадир тортишиб қолишар, ҳатто илмий мавзуларда ҳам мунозарага киришиб қолар эдилар, афтидан, мана шу нарса Лебедевга жуда хуш ёқарди. Князъ ётган жойида шуларни сезиб ётарди. Мундоқ қараганда, Лебедев ҳагто генералсиз туролмайдиганга ўхшарди. Лекин Лебедев князни ҳатто ўз оила аъзоларидан ҳам қўриқлай бошлади; чорбоққа кўчиб келганларидан сўнг у князнинг олдига ҳеч кимни

қўймас, депсинар, қизларини, бола кўтарган Верани унинг олдидан қувиб чиқар, князъ ҳеч кимни қувманг, деб бир неча маротаба илтижо қилган бўлишига қарамасдан болалари равонга салча яқинлашсалар, дарҳол уларга ҳайҳайлаб қоларди.

— Агар уларни ўз ҳолига қўйиб берсангиз, ўртада ҳурмат қолмайди; иккинчидан, ҳали уларга ноқулай...— деб тушунтирди у ниҳоят князнинг тўғридан-тўғри берган саволига жавобаи.

— Нега энди?— деб уни инсофга келтиришга уринарди князъ.— Ростини айтсам, шу мени қуриқлашингиз жуда одамии қийнаб юборди. Мен ёлғиз ўзим зерикаман, буни сизга бир неча маротаба айтдим, сиз бўлсангиз қўлингизни силтайвериб, оёқ учida юравериб мени янада бозорижон қилиб юборяпсиз.

Лебедев касалини тинч қўйилглар деб, уй ичида гиларнинг ҳаммаларини тиққратиб қувгани билан шу уч кун ичида ўзи князнинг ҳузурига тинмай кириб-чиқиб туар, унинг кириб келиши ҳам қизиқ бўлар, аввал эшикни секин очар, бошини тикиб кўрар, шу ердамикин? қочиб кетмадимикин? дегандай аланглаб қарап, сўнг обеғининг учida оҳиста шипиллаб юриб келиб креслонинг ёнида тўхтар ва гоҳида ҳатто князни бехос чўчитиб юборарди. Тўхтовсиз княздан сизга ҳеч нарса керакмасми, деб сўрайверар ва ниҳоят тоқати тоқ бўлган князъ бўлди энди, мени тинч қўйинг, деб илтимос қилгац, индамай итоаткорона оёқ учida юриб эшик томонга йўл олар ва секингина юриб бораркан, мана, биз кетяпмиз, биз заррача ҳам шовқин қилмаймиз, ўзимиз шундай хабар олгани кирган эдик, мана дарров чиқиб кетамиз, бошқа бир оғиз ҳам сўз айтмаймиз ва энди сира сизни бозовта қилмаймиз дегандай қўлларини силкиб борар, лекин ўи дақиқа, ё узоги билан ўи беш дақиқалардан сўнг яна кириб келаверарди. Коля князнинг ҳузурига ҳар доим бемалол кириб чиқаверар, шунинг учун Лебедев ундан қаттиқ хафа бўлар, ҳатто ранжишгача борарди. Коля, Лебедев эшикнинг орқасида туриб яrim соатлаб князъ билан ўзининг ўртасидаги гапга қулоқ солаётганинги сезиб қолди ва дарҳол буни князга маълум қилди.

— Сиз мени худди ўзингизники қилиб олганга ўхшайсиз, устимдан калит-қулф қилиб олдингиз,— деб норози бўларди князъ,— жуда бўлмаганда мен чорбоққа чиққанимда бошқача бўлишини истайман ва ишончингиз комил бўлсинки, ўзим истаган ерга бораман ва ўзим истаган кишиларни қабул қиласман.

— Бунга заррача кўнгилларида иштибо туғилмагай,— деб қўлларини силкитди Лебедев.

Князъ унга бошдан-оёқ сарасоф солди.

— Айтинг-чи, Луқъян Тимофеевич, сиз каравотингиз тепасида турадиган қутичани бу ерга олиб келдингизми?

- Йўқ, олиб келмадим.
- Наҳот қолдириб келган бўлсангиз?
- Келтириб бўлмайди, девордан кўчириб олиш керак бўлади... жуда маҳкам, жуда маҳкам.
- Балки бу ерда худди ўшанақа қути бордир?
- Яхшироғи, яхшироғи бор, чорбоғни бекорга сотиб олмагманан.
- Ҳа-а. Боя сиз кимни менинг олдимга қўймадйнгиз? Бир соат бўлди.
- Ҳалиги... ҳалиги генерални. Ҳақиқатан уни қўйганим йўқ, нега дессангиз, генерал сизнинг тенгингиз эмас. Мен, князь, бу одамии бағоят ҳурмат қиласман; бу... ҳалиги, жуда улуг одам; сиз ишонмайсизми? Ҳали ўзингиз кўрарсиз, шундай бўлса ҳам... олий ҳазратим, сиз уни кўпда қабул қилмаганингиз тузук эди.
- Нега ундан дейсиз, қани жавоб беринг? Нега энди Лебедев бундай оёғингизининг учидаги турибсиз, нега менинг олдимга худди бир хуфия ганини матълум қилмоқчига ўхшаб келасиз?
- Наастмиз, настмиз, биламан, — деди кутилмаганда Лебедев кўкрагига уаркац, — генерал сиз учун ҳаддан зиёд меҳмоннавозлик қилмасмикни?
- Меҳмоннавозлик қилмасмикни?
- Меҳмондўст. Биринчидан, у менинг уйимда турмоқчи; буниси майли, лекин жуда қизиққон, дарров одамга қариндош чиқади. У билан бир неча маротаба қариндош-уругларимизни ағдар-тўнтар қилиб ташладик, охири ўз одамимиз бўлиб чиқди. Сиз ҳам она томондан унга қариндош бўлар экансиз, у кечаке менга тушунтириб ётган эди. Агар унга ростдан ҳам қариндош бўлсангиз, ҳазратим князь, унда мени билан қариндош чиқасиз. Буниси ҳам майли, беайб парвардигор, лекин ҳали ҳозиргина у прапорщиклик гимдаи тортиб то ўтган йилнинг ўн биринчя июнигача ҳар куни менинг хонадонимдаги дастурхон тепасига икки юздан кам одам ўтиргмаган, деб тоза мақтанди. Унинг гапига қараганда, ўттиз йил мобайнида узлуксиз кунига ўн беш соатлаб овқат ейишган, чой ичишган, тамадди қилишган, орада зигирдай танаффус бўлмаган, дастурхонни зўрга алмаштириб улгурнишган, холос. Бирор келади, бошқаси кетади, байрам пайтларида, подшо кунларида эса ҳаттоки уч юзтагача одам йифилган ва овқатланган. Россиянинг минг йиллиги кунида эса биратўла етти юзта одам ташриф буюрган. Бунга нима дейсиз энди; бундай гаплар — яхшиликдан дарак бермайди; бунақа меҳмоннавозларни уйга киритиш ҳам хавфли, шунинг учун ўйлаб қолдим: сиз билан мени учун ҳаддан ташқари меҳмоннавозлик қилмасмикни?

— Лекин сиз у билан апоқ-чапоқсиз шекилли?

— Дўстона ва ҳазил ўринда қабул қиласан; майли, ўзимизнинг одам бўла қоссин: менга нима — қайтага хонадонимнинг шаъни ошади. Мен икки юз одамлик зиёфатлару Россиянинг минг йилликлари орқасидан ҳам унинг жуда ажойиб фазилатларини ажратиб оласан. Чин юракдан айтяпмак. Сиз, князь, ҳозир хуфия гаплар ҳақида гапирдингиз, тўғрироғи, менга хуфия гаплар айтмоқчи бўлаётганга ўхшаб турасиз, дедингиз, атай қилгандай, бир хуфия гап ҳам бор: ўзингизга маълум хоним қиз сиз билан холи учрашиш истагини билдири.

— Нега холи? Асло. Мен ўзим унинг хузурига бөраман, шу бугун.

— Асло, асло, уидай қила кўрманиг, деб кўлларини силкитди Лебедев,— сиз ўйлаган нарсадан қўрқаётганим йўқ. Айтганча аиави золим ҳар куни келиб сизнинг соғлигинингизни сўраб кетади, билармидингиз?

— Сиз негадир уни тез-тез золим деб атайдиган бўлиб қолдингиз, бу менга шубҳали бўлиб кўринади.

— Асло шубҳа қилманг, асло,— деб дарҳол эътиroz билдириди Лебедев,— мен сизга фақат айтмоқчийдимки, маълумийиз бўлмиш хоним қиз ундан эмас, бутунлай бошқа нарсадан қўрқади, бутунлай бошқа нарсадан.

— Бўлмаса нимадан қўрқади, тезроқ шуни айтинг менга,— деб шоширди князь Лебедевнинг галати, сирли замзамаларига қараб туаркан.

— Хуфия жойи ҳам шундай.

Шундай деб Лебедев лабининг учидаги кулими сиради.

— Ким учун хуфия?

— Сиз учун. Сиз ўзингиз олдингизда менга гапиришни тақиқлаб қўйдингиз, ҳазратим...— деб пичирлади князнинг сирни билишга қизиқиши беҳад дараражада баланд нуқтасига кўтарилиганин кўриб ғоятда мамнун бўлган Лебедев ва бирдан ёрила қолди:— Аглай Ивановнадан қўрқади...

Князнинг юзи тиришиб кетди ва у бир неча вақт жим бўлиб қолди.

— Худо ҳаққи, Лебедев, мен сизнинг чорбоғингизни ташлаб кетаман,— деди у кутилмаганда,— Гаврила Ардalionovich билан Итицин қаерда? Сизникидами? Сиз уларни ҳам ўзингизни қилиб олдингизми?

— Келишяпти, келишяпти. Генерал ҳам уларнинг орқаларидан келяпти. Ҳамма эшикларни ланг очиб ташлайман, ҳамма қизларимни чақириб чиқаман, ҳаммасини, ҳаммасини, ҳозир, ҳозир,— деб пичирларди қўрқиб кетган Лебедев қўлларини силкиб ўзини у эшикдан-бу эшикка уаркан.

Шу дақиқада күчадан Коля равонга кириб келди ва ҳозир Лизавета Прокофьевна билан қизлари келишади, деб эълон қилди.

— Птицинлар билан Гаврила Ардалионовични чақирайми, қўя турайми? Генералини чақирайми ё қўя турайми?— деб шошиб қолди Лебедев хабарни эшитиб.

— Нега қўймас экансиз? Ким хоҳласа, ҳамма кирсин! Гапимга ишонинг, Лебедев, сиз менинг муносабатларимни бошидан уичалик тўғри тушунмаганга ўхшайсиз; хато устига хато қўляпсиз. Мен бирордан беркиниб, яшириниб юришга заррача ҳам муҳтож эмасман,— деб кулди князъ.

Унга қараб туриб Лебедев ҳам кулишни ўзига фарз деб билди. Лебедев ҳаддан ташқари тўлқинланиб кетганига қарамасдан, бу ишлардан жуда ҳам мамнун бўлгани кўриниб турарди.

Коля келтирган хабар рост бўлиб чиқди; у Епанчина ойимлар келаётганликларини хабар қилиш учун сал жадал қадам ташлаган эди, пича ўтмасданоқ равонга меҳмонлар ёғилди: ҳовлидан Епанчина ойимлар, хоналардан — Птицинлар, Ганя ва генерал Иволгин чиқиб келдилар.

Епанчина ойимлар князининг бетоб эканлигини ва унинг Павловска келганилигини ҳозиргина Колядан эшигтан әдилар, шунгача генерал ойим Епанчина князчинг аҳволи нима кечганилини билолмай доғда юрганди. Бундан уч кун аввал генерал ўзила аъзоларига князининг ўз ташриф қофозини ташлаб кетганилигини айтиб берганди. Ташриф қофози ҳақидаги гапдан кейин Лизавета Прокофьевна князъ албатта тез орада улар билан кўришгани Павловска келади, деган бир ишонч билан юрганди. Қизлар бўлса, ойи, сабр қилинг ҳали, ярим йилдан бери иккни оғиз ҳат-хабар ёзмаган одам энди ҳам учрашгани жуда шошилиб турган бўлмаса керак, балки унинг Петербургда қиласидан ишлари бошидан ошиб ётгандир,— унинг ишларини билиб бўладими ахир?— деб уни тишчлантиришларига қарамасдан, генерал ойим ҳеч нарсага қулоқ солгиси келмасди. Генерал ойим бу гапларни энсаси қотиб қарши олди, жаҳли чиқди ва ҳатто «гарчи кеч бўлса ҳам» князъ эртагаёқ кириб келади деб, бас ўйнамоқчи ҳам бўлди. Эртасига у куни билан князни кутди, пешинга келиб қолар дедилар, кечга келиб қолар дедилар. Лизавета Прокофьевна ўзини қўярга жой тополмай юрди, ҳамма билан бирма-бир уришиб чиқди, лекин албатта, жанжаллашганда бир оғиз ҳам князъ ҳақида эслатгани йўқ. Учинчи куни ҳам князъ ҳақида бир оғиз ҳам гаплашмадилар. Тушлик қилиб ўтирганларида Аглайнинг оғзидан ойим князъ келмаётганидан хафа бўляптилар, деган сўз чиқиб кетди, генерал эса шу заҳоти «бун-

га у айбдор эмаслигини» айтди, шунда Лизавета Прокофьевна ўрнидан туриб кетди ва даргазаб ҳолда столни тарк этди. Ниҳоят кечга яқин Коля кириб келди ва князнинг бошидан кечирганинги ҳаммасини оқизмай-томизмай ўзи билганича сўзлаб берди. Натижада Лизавета Прокофьевна тўла тантана қилди, лекин шундай бўлса ҳам Колянинг ҳам таъзири бериб қўйилди: «Дам қарасанг, куни билан оёғинг тагида ўралашиб юради, қандай қилиб ҳайдаб чиқаришингни билмайсан, бунақа пайтда ўзи келмаганига яраша жуда бўлмаса жиндай хабар қилиб қўймайдими». Коля шу заҳоти «қандай қилиб ҳайдаб чиқаришингни билмайсан» деган сўздан хафа бўлмоқчи эди, лекин кейинги сафарга қолдирди, агар бу сўз одамининг нафсониятига тегадиган сўз бўлмаганда, албатта уни кечирса ҳам бўларди: негаки, Лизавета Прокофьевна князнинг бстоб бўлиб қолганлигини эшитиб жуда ҳам ҳаяжонланиб кетгани ва ташвишга тушиб қолгани Коляга жуда ёқиб тушди. У петербурглик машҳур бир врачни одам юбориб чақиририб келиш керак, деб туриб олди. Биринчи поезд биланоқ етказиб келиш керак уни, деди. Лекин қизлари бундай қилмасликка уни базўр кўндиридилар; лекин ойилари касални кўриб келиш учун отланганда улар ҳам бирга бориш истагини билдирилар ва зум ўтмай кийиниб чиқдилар.

— Бечора ўлим тўшагида ётибди,— дерди жонсарак бўлиб қолган Лизавета Прокофьевна,— сипо бўлиб ўтираверсак қандай бўларкин? У ахир хонадонимизининг қадропи эмасми?

— Яхши билмай туриб бостириб борсак қандай бўларкин?— деб қолди Аглай.

— Унда сен бормай қўя қол, яхши бўлади; Евгений Павлович келса кутиб оласан.

Шундан кейин Аглай бошқаларга эргашди, аслида у бусиз ҳам бормоқчи бўлиб турган эди. Аделаида билан ўтирган князь Ш. Аделаида бизни бошлаб боринг, деб илтимос қилгандан сўнг дарҳол рози бўлди. У илгари ҳам Еланчинлар хонадони билан эпидигина танишган кезларида улардан князь ҳақида эшитиб уни кўришга жуда орзуманд бўлиб қолганди. У киизни таниркан, яқинда аллақандай бир шаҳарда князь билан бирга бир жойда икки ҳафта турган эканлар. Бунга уч ой бўлган эди. Князь Ш. князь ҳақида кўп гапирав, у ҳақда яхши фикрда эди, шунинг учун ҳам ҳозир ўзининг эски танишини кўргани бораётганидан хурсанд эди. Генерал Иван Федоровичнинг ўзи уйда йўқ эди. Евгений Павлович ҳам негадир ҳаялламоқда эди.

Епанчинларницидан Лебедевнинг чорбогигача узоги билан уч юз қадамча келарди. Князнинг олдида анча-мунча одамлар борлигини кўрган Лизавета Прокофьевнанинг таъби хийлагина

тириқ бўлди, бунинг устига булар ичидаги севмайдиган икки-учта киши бор эди. Унинг таъбнини тирриқ қилган бошқа нарса — у ўлим тўшагида ётган беморни кўраман деб ўйлаганди, аксинча, ўзига қарши пешвоз чиққац, кўринишдан соғлом, башибон кийинган, чехрасида табассум ўйнаб турган йигитни кўриб юраги аллашечку бўлиб кетди. У анг-танг бўлиб тўхтаб қолди, Коля буни кўриб жуда ҳузур қилиди, у Лизавета Прокофьевнага ўйдан чиқмаслариданоқ ҳеч ким ўлаётгани йўқ, ўлим тўшаги ҳам йўқ, деб тушунтирмоқчи бўлган эди-ю, лекин ўзининг қадрдан дўстини соппа-соғ кўриб Лизавета Прокофьевнанинг одамнинг кулагисини қистатадиган даражада жаҳли чиқишини томоша қилиш пайда бўлиб индамаган, муғамбирилик қилганди. Коля Лизавета Прокофьевнанинг жиғига тегиши учун ўз тахминини ҳаммага айтиб берди ва шу билан андак адабсизликка йўл қўйгандай бўлди; Коля Лизавета Прокофьевна билан гоҳи кезлари мана шундай бир-бирларини чандиб туришар, лекин бундан ўрталаридаги дўстлик ришиларига раҳна етмас эди.

— Шонима, ҳали, барака топкур, ишча тўхтаб тур, кула-кула ичагинг узилиб кетмасин тагин! — деб жавоб берди Лизавета Прокофьевна князь таклиф қилган креслога ўтиаркан.

Лебедев, Птицин, генерал Иволгин ойимқизларга дарҳол курсилар тутишди. Аглаяга курсини генерал келтирди. Лебедев князь Ш.га ҳам курси келтирди, курси қўяркан, белини жуда ҳам нозик тараққос билан эгиб ўз ҳурматини билдириб ўтди. Варя ойимқизлар билан одатдагидек жуда қувониб пицирлашиб қўришиди.

— Рост айтятти, князь, мен сени ҳақиқатан тўшакда ётган бўлсанг керак деб ўйловдим, қўрқанимдан бошимга ҳар турли хаёллар келди, ёлгочни бўлмай сенинг олдингда, лекин кулиб турган юзингни кўриб ишча ҳафсалам пир бўлаёзди, лекин худо ҳаққи, бир дақиқагина шундай бўлди, то ўйлаб кўрганимча Мен ўйлаб кўрганимдан кейин доим ақлли бўлиб кетаман, ақл ли ишлар қиласман, менимча, сени ҳам шундай бўлсанг керак Сенинг согайиб кетганингни кўриб бошим осмонинг етди, ўз ўғлимга ҳам балки бунчалар суюномаган бўлардим; сен агар бунга ишонмасанг, мен эмас, сен уялишинг керак. Манави шумтаки менга қаттиқ ҳазиллар қиласдиган бўлиб қолган. Сен унга ҳомийлик қиласан шекилли; бўлмаса сени огоҳлантириб қўйай, би қунмас-бир кун шундай қиласверса дўстликни йигиштириб қўқоламан.

— Сизга нима қилдим? — деб қичқирди Коля. — Сизга гапи равериб чарчадим, князь соппа-соғ десам, ҳеч ишонгингиз кел мади, чунки уни ўлим тўшагида ётган деб тасаввур қилиш сизга антиқароқ бўлиб туюлди.

— Анча бўласанми бу ерда?— деб сўради Лизавета Прокофьевна княздан.

— Эз бўйи бўламан, балки ундан ҳам кўпроқ турарман.

— Ёлгиз ўзингмисан? Уйланмадингми?

— Йўқ, уйланмаганман,— деб жилмайди князъ кесатиқнинг соддалигидан.

— Кулишинг ҳожати йўқ; бўлади шундай. Мен чорбогни айтяпман, нега бизникига бормадинг? Бутун бошли бир уй бўш ётиби, дарвоҷе, яна ўзинг биласан. Манавникида турибсанми? Манави а?— деб овозини пасайтириб сўради у Лебедев томонга ишора қилиб,— нега у ҳадеб қийшанглайверади?

Шу пайт одатдагидай қўлида чақалоқ кўтарган Вера ички хоналардан равонга чиқиб қолди. Нима қилинини, ўзини қаёқ-қа қўйинини билмасдан турған, лекин сира кетгиси келмаётган, стуллар атрофинда букилиб, эшилиб юрган Лебедев бирдан Верага томон отилди, уни равондан қувиб қўлларини силкиди, датто ўзини унутиб депсинди.

— У жинни бўлиб қолганми?— деб сўради бирдан генерал сўнум.

— Йўқ, у...

— Балки мастдир? Атрофиннга йифиб олган одамларингни қара,— деди у меҳмонларга назар ташлаганча,— ҳа-я, қандай истараси иссиққина қиз экан-а! Қим у?

— Бу Вера Лукъяновна, мана шу Лебедевнинг қизи.

— А!.. Кўхликкина экан. У билан танишиб олсам девдим.

Лекин Лизавета Прокофьевнанинг мақтовларини эшитиб қўлган Лебедев қизини бу ёққа судраб кела бошлаганди.

— Етимчалармиз, етимчалармиз!— эриб кетди у.— Унинг қўйиндаги гўдак ҳам етимча, чақалоқ Любовь бундан олти ҳафза муқаддам у дунёга риҳлат қилмиш қонуний никоҳдаги хонинмдан туғилган бола, худонинг иродаси билан туғди-ю... да... онасининг ўрнига она, яъники туғишган опасининг ўзгинани, яъники туғишган опасидан бошқа эмас... бошқа эмас... бошқа эмас...

— Сен бўлсанг, отахоним, мени кечиру, аҳмоқдан бошқа парса эмас экансан. Бўлди, бас қил, ўзинг тушунгаңдирсан дейман,— деб шарт кесди гапни Лизавета Прокофьевна жаҳли чиқиб.

— Баайни ҳақиқат!— камоли эҳтиром билан таъзим қилди Лебедев бурни ерга теккудай эгилиб.

— Менга қараанг, жаиоб Лебедев, сиз Апокалипсисни яхши билар эмишсиз, ростми?— деб сўради Аглай.

Баайни ҳақиқат... ўн беш йил бўлди.

— Сиз ҳақингизда эшитган эдим. Сизни газетада ҳам ёзишган эди шекилли?

— Йўқ, у бошқа талқинчи эди, у ўлди, мен ўнинг ўрнига қолдим,— деди хурсанд бўлганидан боши осмонга етган Лебедев.

— Хизмат ўринда кўрмасангиз, шу кунларда менга бир тушунтириб беринг қўшничилик қилиб. Мен Апокалипсисни билмайман.

— Сизни огоҳлантириб қўйишим керакки, Аглай Ивановна, ўнинг бу қилиб юрган ишлари фирибгарликдан бошқа нарса эмас,— деб боядан бери қандай орага суқилишин билмай игна ичида тургандай илҳақ кутган генерал Иволгин фурсатдан фойдаланиб гап қистирди; у Аглай Ивановнанинг ёнига бориб ўтирганди,— тўғри, чорбогнинг ўз қонун-қоидалари бор,— деб давом этди у,— ва айни чогда ўз майшатлари, шу маънода Апокалипсисни талқин қилиш учун манави галати афандининг таклиф қилинини умумай, бошқа бир ўйинлар ва эрмаклар қаторида ақл юзасидан олиб қарагандга жуда антиқа ва... лекин мен... Сиз менга галати қилиб қараётгандек бўляпсиз, а? Ижозат этинг ўзимни таништирай, генерал Иволгин. Мен сизни ўзим кўтариб катта қилганман, Аглай Ивановна.

— Жуда хурсандман. Мен Варвара Ардалионовна билан Нина Александровнани танийман,— деб пичирлади Аглай ўзини хандон ташлаб кулиб юборишдан зўрга тийиб.

Лизавета Прокофьевна қизарив кетди. Анчадан бери юрагида йигилиб ётган нарсаларни бир йўла тўқиб согиси келди. У бир маҳаллари, бунга жуда анча вақтлар бўлиб кетди, генерал Иволгинни танир, лекин уни жини сўймасди.

— Елғон айтаясан, отахоним, сен ёлғон гапирмасдан турол майсан, уни ҳеч қаҷон қўлинингда кўтариб юрмагансан,— деб қаҳф билан ўнинг ганини бир нул қилди.

— Сизнинг ёдинигиздан кўтарилибди, татап, худо ҳаққи, у қўйида кўтариб юрган, унда Тверда яшардик,— деб бирдан генералнинг ганини тасдиқлади Аглай.— Тверда турардик. Унда олтиларга кирган эдим, эс-эс биламан. У менга камалак қилиб берган, мен ўша камалакни отиб битга кантар ӯлдирға эдим. Эсингиздами, сиз билан бирга битта кантарни ӯлдирга нимиз?

— Менга бўлса картондан қилинган каска билан ёғот қилич олиб келиб берган, эсимда!— деб орага қўшилди Аде лаида.

— Менинг ҳам эсимда,— деб тасдиқлади Александра.— Ушанда яраланган кантар устида уришиб қолган эдингизлар кейин сизларни уялтириб бурчакка турғизиб қўйишганди; Аде

лаида шундай каска кийган, қилич таққан ҳолда тураверган эди.

Генерал Аглаяга сизни қўлимда кўтариб юрганман, деб шунчаки гап бошлаб олиш учун айтганди, у ўзи танишиб олишини истаган ёшлар билан доимо мана шу тариқа гаплашарди. Лекин бу сафар худди атай қилгандай у рост гапирган, ва худди атайин қилгандай ўзи аслида шундай бўлганлигини у унуганди. Шунинг учун ҳам ҳозир Аглай сиз билан кантар отган эдик деганда бирдан хотираси ёришиб кетган ва ҳаммасини энг майдага тафсилотларигача хотирлаган эди: одам қариган чоғда баъзан узоқ ўтмишда бўлган воқеаларни мана шундай кутилмаганда эслаб кетади. Бу хотирианинг нимаси одатдагидай андак нўш қилиб олган шўрлик генералга бунчалар қаттиқ таъсир қилгандигини ифодалаб бериш қийин; лекин у бирдан қаттиқ ҳаяжонга тушди.

— Эсимда, ҳаммаси эсимда!— деб қичқириб юборди у.— Мен ўшанда штабс-капитан эдим. Сиз — кичкинагина эдингиз, ширин бола эдингиз. Нина Александровна... Ганя... Сизларни кига бориб туардим. Иван Федорович...

— Қара, қандай ахволга тушганлигингни!— деб гапни илиб кетди генерал ойим.— Демак, ҳали одамгарчиликнинг ҳаммасини ичиб тугатмабсан, шунчалик қаттиқ таъсир қилди сенга! Хотинингни адойи тамом қилдинг. Болаларингга бош бўлиб ўтириш ўринига қарзга ботиб юрибсан. Бор, эшикка чиқ, отагинам, ҳеч ким йўқ жойни тониб яхшилаб кўнглигни бўшатиб ол, илгариги бегуноҳ кунларингни эсла, балки худо сени кечирар. Бор, боравер, мен сенга жиҳдий айтсанман. Олдинги ҳаётингни армои билан эсласанг, тузалиш учун шундан яхшиси йўқ.

Бироқ гап жиҳдий эканлигини тақрорлашга ҳожат йўқ эди: генерал барча майхўрлар каби жуда кўнгли нозик эди ва ҳамма ичкилик туфайли беобру ёулган одамлар сингари ўтган баҳтиёр кунларни эслаганда кўнгли бўшашиб кетарди. У дарҳол ўрнидан туриб ювошгина бўлиб эшикка қараб йўл олди, Лизавета Прокофьевнанинг унга раҳми келди.

— Ардалион Александрич, отахоним!— деб қичқириди унинг орқасидан,— андак сабр қилиб тур-чи; беайб парвардигор; виждонинг олдида унчалар қийналмайдиган бўлганингдан сўнг менинг ҳузуримга кел, ўтириб ўтган-кетган гапларни эслашамиз. Мен ўзим ҳам балким сенга қараганда юз карра кўп гуноҳга ботгандирман; хўп, бўлди, боравер энди, сенга бу ерда...— деди у бирдан қайтиб келмасин тағин деб чўчиб.

— Сиз ҳозир унинг олдига борманг,— деб тўхтатди князь отасининг ортидан чиқмоқчи бўлган Коляни.— Бўлмаса, пича ўтмай унинг ҳафсаласи пир бўлади, кайфияти ҳам бузилади.

— Рост айтади, тегма унга, ярим соатдан кейин борсанг бўлади,— деди Лизавета Прокофьевна.

— Умрида биринчи маротаба рост гапириб шунча таъсирланиб кетди шўрлик!— деб ботнимайрек бўлса ҳам орага гап қўшиди Лебедев.

— Сенга гапни ким қўйибди, отагина, ўзинг ҳам ундан тузук эмассан, агар эшитгапларим рост бўлса,— деб унинг оғзига урди Лизавета Прокофьевна.

Князни кўргани келгайларнинг бир-бирларнга муносабатлари борган сари равшанлаша бошлади. Князь генерал ойим билан унинг қизлари кўрсатган илтифотларин жуда қадрлар эди, мен ўзим сизлар келмасангиз ҳам бормоқчи эдим, кеч бўлиб қолганлигига ва касал бўлишимга қарамасдан кўриб келмоқчидим, деди. Лизавета Прокофьевча унинг меҳмонларига кўз югуртиаркан, ҳозир ҳам бореак бўлаверади, кеч эмас, деди. Назокатли ва беҳад даражада одамлар билан чиқиниб кстоладиган Птиции кўп ўтмай ўрнидан туриб нариги уйга чиқиб кетди ва чиқиб кетаркан, Лебедевни ҳам бирга олиб кетиш пайдиа бўлди. У тезда қайтиб келаман, деди. Бу орада Варя қизлар билан гапланиб қолди. Гана билан икковслари генералнинг чиқиб кетгапидан хурсанд әдилар; Гапиянинг ўзи ҳам кўп ўтмай Птицининг орқасидан чиқди. Равонда бирмунча вақт Епанчинлар билан бирга бўлган чоғида у ўзини жуда яхши тутди, унга бир неча маротаба ўқрайиб қараб қўйган Лизавета Прокофьевнанинг нигоҳидан ўзини йўқотиб саросимага тушмади. Илгари уни биладиган одамлар унда рўй берган ўзгаришларни пайқамасдан иложлари йўқ эди. Бу Аглаяга жуда маъкул тушди.

— Ҳозир чиқиб кетган Гаврила Ардалонович эмасмид?— деб сўради у кутимаганда, у бальзан мана шундай тўсатдан Саланд овоз чиқариб кескин савол ташлаб боянкаларнинг гапларни бўлиб қўйиншиликни ёқтиарди. Лекин саволи бирорга қаратилган бўлмасди.

— Уша,— деб жавоб берди князь.

— Зўрға танибман уни. Жуда ўзгариб кетибди... яхши томонга.

— Омон бўлсан,— деди князь.

— Унинг жуда тоби қочиб қолган эди,— деб қўшимча қилди Варя ҳам хурсанд бўлиб, ҳам ачиниб.

— Нимаси яхши томонга ўзгарибди?— елкаларини учириб қаҳр билан нимадандир қўрқиб кетгандай бўлиб сўради Лизавета Прокофьевна.— Нима деяпсан ўзинг? Нимаси яхши экан. Сенга нимаси яхши бўлиб кўринди, қани?

— «Шўрлик рицарь»дан кўра яхши йигит йўқ дунёда!— деди бирдан Лизавета Прокофьевнанинг олдидаи жилмаган Коля.

— Мен ҳам шуидай фикрдаман,— деди князь Ш. ва кулиб юборди.

— Мен ҳам шунга тамомила қўшиламан,— деди тантанавор тарзда Аделаида.

— «Шўрлик рицарь» нимаси тагин?— деб сўради ажабланиб генерал ойим ҳаммага норози бўлиб қарапкан, сўнг Аглай дув қизариб кетганлигини кўриб юрақдан қўшиб қўйди:— Бемаъни бир гап бўлса керак! «Шўрлик рицарь» ким у, нима дегани?

— Сизнинг эркатоинги ўзи бировларнинг сўзларини тўти-дек таракорлаб юради!— деди кибрланиб қаҳр билан Аглай.

Ҳар сафар Аглайнинг жаҳли чиққандада (унинг жаҳли эса тез-тез чиқарди) гарчи кўринишдан у жиддий ва қаҳри қаттиқ қизга ўхиласа-да, лекин бунда аллақандай болаларча тийиқсизлик, тажрибасизлик, ўзини тутолмаслик ошкора тарзда кўзга ташланардиди, унга қараб туриб одам ўзини кулгидан тўхтатиб қололмасди, Аглайнинг эса яна хуноби ошар, «нега куласизлар, кулишга нима ҳақинглар бор», деб аччиқланарди, уларнинг нимага кулаётганиларига ақли етмасди. Опа-сингиллар кулиб юборишиди, бу сафар ҳам уларнинг ёнига князь Ш. қўшилди; ҳатто нима учундир қизариб кетган князь Лев Николаевичнинг ўзи ҳам жилмайди. Коля ўзида йўқ хурсанд, хандон ташлаб куларди. Аглай қаттиқ аччиқланди ва янада чиройлироқ бўлиб кетди. Унга аччиқланани жуда ярашарди ва аччиқланётгани учун ўзидан-ўзи хафа бўлиб кетарди.

— Тагин у сизнинг сўзларнингизин ҳам тўтидай қайтариб юради,— деб қўниб қўйди у.

Сиз ўзингиз шундай деган эдингиз!— деб қичқирди Коля.— Бундан бир ой аввал «Дон-Кихот»ни варақлаб ўтириб шундай дедингиз, «шўрлик рицарь»дан яхшиси йўқ, деб айтдингиз. Билмайман, ўшанда кимни назарда тутдингиз: Дон-Кихотини ё Евгений Павличними, ё бошқа бир кимсаними, ишиқлиб кимнидир айтдингиз, гап анча чўзилиб кетди...

— Сен, қўзичорим, тилнинг тийсаниг бўларди, тахминларини қара-ю,— деб норози ҳолда уни тўхтатди Лизавета Прокофьевна.

— Нима, фақат мен айтибманими?— деб* жим бўлмасди Коля.— Ҳамма ганирди ўшанда, ҳозир ҳам ганиришяни; ҳозир ҳам князь Ш. билан Аделаида Ивановна ҳам «шўрлик рицарь» томонидамиз, деб айтниди, демак, «шўрлик рицарь» бор экан-да, албатта бор, агар Аделаида Ивановна бўлмаганларида биз ҳалингача аллақачон унинг кимлигини билиб олган бўлардик.

— Менда нима айб,— кулди Аделаида.

— Унинг суратини чизишин истамадингиз — айбингиз шу! Ўшанда Аглай Ивановна «шўрлик рицарь»нинг суратини чи-

заб беришингизни сўраган эди, ҳатто суратнинг бутун воқеасини ҳам айтиб берган эди, ичидан тўқиб, эсингиздами ўша воқеа? Сиз истамадингиз...

— Нимани чизардим, кимни? Воқеасидан маълумки, бу «шўрлик рицарь»

Ҳеч кимса олдида зирхли
Ниқобини юздан кўтармас.

Шундай бўлгандан кейин қандай қилиб унинг юзини чизиб бўлади? Нимани чизиш керак: ниқобини? Ё бошқа бир кимсаними?

— Ҳеч нарсага тушуммай қолдим, ниқоби тагин нимаси!— деб аччиғи чиқарди генерал ойимниң, у «шўрлик рицарь» номи тагида (улар анчадан бери кимнидир шундай деб атаб юрган бўлсалар керак) ким назарда тутилаётганини ичнда яхии англай бонлаган эди. Лекин у Йев Шиколасевич ҳам худди ўй яшар боладай уялиб ўзини ўйқотиб қўйғанлигини кўргач жуда тутикаиб кетди.— Э, қўйинглар-чи шу бемаъниликни? Мейга «шўрлик рицарь» нималигини тушунитириб берақизларми, йўқми? Шунача маҳфий гапми ҳеч тагига етиб бўлмайдиган?

Лекин барибир ҳаммалари оғизларини кулгидан йигиштиришолмасди.

— Ҳеч гап йўқ, битта ғалати рус қўшиғи бор, холос,— деб галга қўшилди ниҳоят князь Ш. тезроқ сұхбатни бошқа мавзуга кўчириш кераклигини ҳис қилиб,— у «шўрлик рицарь» ҳақида айтилган, боши ҳам йўқ, охири ҳам йўқ. Бир ойча илгари ҳаммамиз таомдан сўнг йигилишиб чақчақлашаётган эдик, одатдагидай Аделанда чизадиган суратга мавзу қидириастга эдик. Узингиз биласиз-ку, бутун оила бўлиб Аделанда Ивановнанинг чизадиган суратига мавзу қидиришамиз. Ана ўшандай кимдир «шўрлик рицарь»ни эслатиб қолди, кимлиги эсимда йўқ...

— Аглая Ивановна!— деб қичқирди Коля.

— Бўлиши мумкин, розиман, фақат менинг ёдимда йўқ,— деб давом этди князь Ш.— Бирорлар бу мавзу устидан кулишиди, бошқалар сурат учун бундан ҳам яхшироқ мавзу бўлиши мумкинмас, дейишиди, лекин нима бўлмасин, «шўрлик рицарь»ни чизиш учун унинг сиймосини аниқлаш керак: шунда барча таниш-билишларнинг юзларини эслай бошладик, лекин ҳеч қайси мос тушавермади, шу билан гап очиқ қолди; бўлгани шу; нега Николай Ардalionович бу нарсаларни шу топда эслаб гап қўзғаб юрибди, яхши тушумаяпман? Уз вақтида ўринли ва кулгили бўлган нарса ҳозир унчалик ҳам ўринли эмас, қизифи ҳам йўқ.

— Одамга оғир ботадиган янги бир тентаклик назарда тутилаётгандир-да,— деб унинг гапини кесди Лизавета Прокофьевна.

— Ҳурмат-эҳтиромдан бошқа ҳеч қандай нарса йўқ бу ерда,— кутимаганда жиддий ва сипо қилиб деди Аглай, у бояги аччиғидан тушган, энди ўзини ўнглаб, тутиб олганди. Қайтага баъзи бир ишораларга қараганда у ҳазилнинг тобора чуқурроқ илдиз отиб бораётганилигидан хурсанд кўринарди, князнинг фавқулодда тарзда тобора қаттиқроқ хижолатга тушаётганигини сезсан дақиқадан эътиборан Аглаяда мана шундай ўзгариш содир бўлганди.

— Бир қарасанг, уйни бошларига кўтариб кулишгани кулишган, энди бирдан чуқур ҳурмат-эҳтиром пайдо бўлиб қолибди! Тийиқсизлар! Нимага ҳурмат? Ҳозир айтасац, нега бирдан ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ сенда чуқур ҳурмат пайдо бўлиб қолди?

— Чуқур ҳурматнинг маъноси шундаки,— деб давом этди Аглай онасининг жаҳл билан берган саволига сипо ва жиддийлик билан жавоб бераркан,— бу шеърда идеал билан яшашга қобил бўлган одам тасвирланган, иккинчидан, ўз идеали йўлида бутун умрини бағишладиган ва ҳеч нарсадан тоймайдиган одам. Бизнинг замонамизда бунақаси ноёб учрайди. Шеърда «шўрлик рицарь»нинг идеали нима эканлиги аниқ айтилмайди, лекин унинг қандайдир жуда мунашвар бир сиймо, «гўзалликнинг соф хилқати» эканлиги равшаш, шунинг учун ҳам ошиқ йигит ўз бўйнига шарф ўрнига тасбех тақиб олган. Рост, у с尔да яна аллақандай ионаниқ бир хол ҳақида ҳам айтилади, йигит ўз совутига А. И. Б. деган ҳарфларини ёзиб қўйган эди...

— А. И. Д.,— деб тўгрилади уни Коля.

— Мен А. И. Б. деяпман, шундай дейишини истайман,— деди аччиғи чиқиб Аглай,— қандай бўлмасин, ўша «шўрлик рицарь»га энди ҳамма нарса барибир бўлиб қолган: у хонимининг кимлиги, қандайлиги билан сира иши йўқ. Мен уни танладим, унинг «соф гўзаллигига» ишондим, шунинг ўзи менга бир умрга етади, дейди ва унинг сиймоси қошида бир умр таъзим қилиб ўтади. Ҳамма гап шундаки, кейин у хоним ўғри бўлиб чиққан тақдирда ҳам йигит барибир унга ишонавериши ва унинг соф гўзаллиги учун наизабозлик қиласавериши керак. Шонр ўрта аср валломатларининг хаёлий севгилари ҳақидаги тасаввурни бир образда жамлаб ифодалаб бермоқчи, соф ва фидокор валломат сиймосини яратмоқчи бўлганга ўхшайди; албатта, булар бари орзу. «Шўрлик рицарь»нинг туйғулари бу жиҳатдан энг юқори нуқтага кўтарилиган, у ҳамма нарсадан воз кечган ўз муҳаббати йўлида. Очигини айтганда, мана шундай ҳиссият билан яшашга қодир бўлган одам камдан-кам учрайди, бундай туйғулар одам-

да жуда чуқур из қолдиради ва бир жиҳатдан худди Дон-Кихотга ўхшаб мақтовларга сазовор бўлади. «Шўрлик рицарь»—Дон-Кихотнинг ўзи, лекин у жуда жиҳдий одам, кулгили эмас. Мен олдин тушунмасдим ва кулардим, энда бўлса «шўрлик рицарь»ни яхши кўраман ва энг муҳими, унинг мардликларини эъзозлайман.

Аглай ўз нутқини шундай деб тугатди, унга қараб турган киши жиҳдий гапиряптими ё ҳазиллашнитими ажратиб ололмасди.

— Улсин, тентак бўлса керак-да, юрган маржлиги ҳам бошидан қолсин!— деди генерал ойим.— Сен ўзинг ҳам, она қизим, одамни тоза лақиллатдинг, бутун бошли бир лекция ўқидинг, менимча, бу сенга ярашмаган қилиқ. Ҳар ҳолда сенга муносиб эмас. Қандай шеър экан? Ўқи, билсанг керак. Мен албатта, бу шеърни эшитишим керак. Худди билгандай бир умр шеър деса жиним қуришади. Худо ҳаққи, бирпас сабр қил, киязъ, сен билан биз кўп нарсаларга чиданимиз керакка ўхшайди,— деб мурожат қилди у киязъ Лев Николаевичга. Лизавета Прокофьевнанинг жуда аччиги чиққанди.

Киязъ Лев Николаевич нимадир демоқчи бўларди-ю, лекин камоли хижолат чекканидан тизни калимага келмасди. Фақат «лекция»сида жуда ҳаддидан ошиб кетган Аглай ҳеч нарсанни писанд этмай туарар, афтидан, ҳатто хурсанд ҳам эди. У ҳамон сипо ва жиҳдий ҳолда ўрнидан турди, худди олдиндан шунга тайёрланиша фақат таклиф бўлишини кутиб тургандай равоннинг ўртасига чиқди, ҳамон креслода ўтирган князнинг рӯпа расида тўхтади. Ҳаммалари, деярли ҳамма, киязъ Ш., опалари, онаси ҳайрон бўлганча унга қараб туришар, унинг бирмунча ҳаддан олиб бораётган янги шўхлигидан кўнгиллари хижил бўлмоқда эди. Лескин, афтидан, Аглайга шеър ўқишидан олдиғити ушбу кўтаринки тайёргарлик ёқарди. Лизавета Прокофьевна қизини сал бўлмаса жойига ўтқазиб қўймоқчи ҳам бўлиб турган эди, Аглай маълум балладани ўқий бошлигаран дақиқада икки янги меҳмон овозларини баралла қўйиб гаплашганларича қўвадан равонга кириб келдилар. Булар генерал Иван Федорович Еланчин билан яна бир ёш йигит эди. Жиндаккина ҳаяжон қўтарилиди.

VII

Генералнинг ёнида келган йигирма саккизларга чиққан, баланд бўйли, келишган қадди-қоматли, чехрасидан нур ва гўзаллик ёғилиб турган, катта-катта қора кўзларида фазл ва закий-

лик учқунланиб ётган йигит эди. Аглай унга ҳатто бошини буриб ҳам қарамади ва ўша кўтаринки алфозда фақат ёлгиз князниң ўзига қараган ва фақат князниң ўзигагина мурожаат қилган ҳолда шеърни ўқишда давом этди. Князга буларнинг ҳаммаси маълум бир мақсад билан қилинаётгани равшан бўлди. Лекин ҳар қалай янги келган меҳмонлар унинг ўнғайсиз аҳволини бир оз енгиллатгандай бўлдилар. Князь меҳмонларни кўриб ўрнидан турди, генералга илтифот билан бошини қимирлатди, ўқишга халал бермаслик тарини имо билан сўради ва ўзи креслонинг орқасига ўтиб унинг суюнчиғига таянганча балладани тинглай бошлиди, энди у креслода ўтириб шеър тинглашдек ўнғайсиз ва назарида кулгили бўлиб кўринган ҳолдан қутулгани эди. Ўз павбатида Низавета Прокофьевна ҳам янги кириб келганиларга тўхтаб турнилар, дегандай амирона ишора қилди. Айтгандай, князь генералнинг ённаги йигитга жуда қизиқсиниб қаради; у бу одам ҳақида кўп эшитган ва кўп ўйлаган эди, бу ҳақиқатан ҳам Евгений Павлович Радомский эди. Князни фақат унинг кишилик кийимида эканлиги бир оз ҳайрон қилиб қўйганди; у Евгений Павловични ҳарбий киши деб эшитганди. Шеър ўқиларкан, янги меҳмоннинг лабларидан кинояли табасум аримади, гўё у ҳам «шўрлик рицарь» ҳақида баъзи бир гапларни эшитганга ўхшарди.

«Эҳтимол шу одамнинг ўзи тўқиб чиқарган бўлса ҳам ажабмас»,— деб ўйлади князь ишида.

Лекин Аглай жуда бошқача эди. У бошида дабдаба билан ўқинига чиққани эди, энди у дабдаба ва тумтароқликни шундай бир жиддийлик, шеърий ясарининг мазмунни ва руҳига кириш билан нардалаб юбордикни, шеърини шунчалар олий бир соддалик билан ўқидики, оқибатда ҳамманинг эътиборини ўзига жалб қилиб олди ва балладанинг юксак руҳини уларга англатиш билан бояги зўраки, сунъий тумтароқликни ўтирганларнинг хаёлидан чиқариб юбора олди. У жуда ҳам жиддий тортиб қолган эди ва мана шу унинг жиддиятида ўзи мазмунини ифода қилиб бермоқчи бўлган асарга чексиз, лекин бир оз содда эҳтироми жўш уриб турганлигини равшан кўриш мумкин эди. Унинг кўзлари ўт бўлиб ёнар, чехраси илҳом ва суурурдан янада гўзалашиб кетганди. У ўқирди:

Яшарди бир йигит дунёда¹,
Жуда фақир, ранг-рўйи бир ҳол.
Бўлса ҳамки камган ва содда
Ростгўй, жўмард эди бемисол.

¹ Бу шеър А. Пушкиннинг «Валломатлик замонларидаи кўринишлар» асаридан олингани A. M. D. (лот.) «Салломно, Биби Марям» демакдир (тизрас).

Ақл бовар қилмас бир түб
Қалбига нақш әтилган тасвир.
Ажыб суврат хаёлий сиймо
Борлигини этганди асир.

Үша-үша юраги сўзи,
Хотинларга солмасди назар.
Бир калима демоги гумон
Эди унинг ўлгунга қадар.

Шарф ўрнига илдию тасбех,
Пўлат ниқоб кийди тап тортмас.
У ҳеч кимса олдида зиреҳ
Ниқобини юздан кўтартмас.

Қалби тўла тоза ишқ туйғу,
Орзуларга содиқ то абад.
А. М. Д. деб қалқонига у
Қони билан этгани эди зарб.

Фаластиининг даштларин кечиб
Қоялардан ошар йигитлар.
Саиамлар деб ҳайқириб учиб,
Сурон солар юраги ўтлар.

Lumen coeli, sancta Rosa!¹
Наъра тортар жанггоҳлар ичра
Чакмоқ урган дараҳтдай роса
Мусулмонлар эгардан учар.

Қайтди хилват қасрига шовивоз,
Умр сурди ёлгиз, бешиноп.
Гамгии эди маъюс, бенаво,
Телба каби таслим қилди жон².

Кейинчалик князь мана шу дақиқаларни эсларкан, шундай чинакам ва гўзал ҳиссиётни қандай қилиб очиқдан-очиқ масхара, мазах билан боғлаб юбориш мумкин, деб анча вақтларгача ҳаддан ташқари қийналиб юрди, лекин бу муаммони ҳал қилломади. Бу ерда ўртага мазах аралашганлигига у амин эди. У буни жуда аниқ тушунди, бунинг жуда аён сабаблари бор эди: шеър ўқиркан, ўзича ҳарфларни ўзгариб Аглай *A. M. D.* ҳарф-

¹ Фалак нури, муқаллас Роза! (*Лот.*)

² Шеърни Ойдин Ҳожиева таржима қилган.

лари ўрнига *H. Ф. Б.* деб ўқиди. Хато қилмадимикин, янглиш эшитмадимикин, лекин князь янглиш эшитмаганлигига ишончи комил эди (кейинчалик бу нарса исботланди). Албатта, Аглайнинг бу қилифи бир оз қўполроқ ва енгилтакроқ ҳазил эди,— лекин у олдиндан ўйлаб, атай қилинган ҳазил эди. «Шўрлик рицарь»ни ҳамма бир ой илгари гапириб (ва кулиб) юрган эди. Шу билан бирга кейинчалик князь эслашга қанча уринмасин, Аглайнинг бу ҳарфларни қандай ўқиганлигини кўз олдига келтираркан, унинг бу ҳарфларга алоҳида урғу берганлигини, уларни бўрттириб ўқиганлигини ёки ҳазил-мазахга олганлигини сира ҳам хотирлай олмасди, аксинча, у юзини сира ўзгартирмасдан, сиполикни қўлдан бермасдан, шундай маъсум ва содда бир тахлит билан ўқидики, шеърнинг ўзида рости билан ҳам айни шу ҳарфлар ёзилган деб ўйлаш мумкин эди. Нимадир князнинг кўнглига жуда оғир ботди ва унинг дили оғриди. Лизавета Прокофьевна на ҳарфларнинг ўзгартиб ўқилганлигини ва на кинояни пайқади. Генерал Иван Федорович шеър ўқилаётганигидан бошқа нарсани тушунмади. Бошқа тингловчиларнинг аксарияти кесатиқни ва ишорани яхши пайқаб, ҳайрон бўлдилар, лекин ўзларини билмаганга солдилар. Аммо Евгений Павлович (князь бас бойлашишга ҳам тайёр эди) ҳам пайқади, ҳам пайқаганлигини маълум қилишга уринди: у очиқ киноя билан илжайиб туарди.

— Мунчалар чиройли бўлмаса!— деб хитоб қилди тинглаб ҳузур қилган генерал ойим баллада тугаши билан.— Кимнинг шеъри?

— Пушкининки, шаптап, бизни уялтирманг, яхшимас!—деди Аделанда.

— Сиз билан тағин ҳам ақлимни тамом еб қўймаганимга шукур қиласман!—деди надомат билан Лизавета Прокофьевна.— Уят! Уйга боришимиз билан менга Пушкиннинг шу шеърини топиб беринглар!

— Бизницида Пушкиннинг ўзи йўқ шекилли.

— Анчадан бери иккита эскириб кетган жилди ётади,— деб қўшиб қўйди Александра.

— Дарров шаҳарга Федор ёки Алексейни юборнинглар, сотиб олсин, яхиси Алексейни юбора қолинглар биринчи поезд билан. Аглай, бери кел! Мени ўпид қўй, сен жуда чиройли ўқидинг,— деди у қизига пичирлаб,— агар сен чин юракдан ўқиган бўлсанг, сенга жуда ачинаман, лекин мазах қилиб ўқиган бўлсанг, бу ишингни маъқул кўрмайман, шундай бўлгандан кейин умуман ўқимаганинг яхши эди. Билдингми? Бор энди, ойимқиз, сен билан ҳали яна гаплашамиз, бу ерда анча ўтириб қолдик.

Бу орада князь генерал Иван Федорович билан кўришиб

саломлашар, генерал унга Евгений Павлович Радомскийни таништиради.

— Йўлда учрашиб қолдик, поезддан эндигина тушиб турган экан, менинг бу ёқса келаётганигимни, уйдагиларнинг ҳаммаси шу ерда эканлигини эшиттиб...

— Сиз ҳам шу срдасиз деб эшитдим,—деб унинг сўзини бўлди Евгений Павлович,—ўзим анчадан бери сиз билан учрашсан, сиз билан танишсан, деб орзу қилиб юардим, шунинг учун фурсатдан фойдаланиб кела қолдим. Тобингиз йўқми? Мен ҳозир билдим...

— Соғлигим яхши, сиз билан танишганимдан хурсандмай, сиз ҳақингизда кўп эшитганман, ҳатто князъ Ш. билан гаплашганимиз,— деб жавоб берди Лев Николаевич қўлини узатиб.

Ўзаро илтифотлар кўрсатилди, икковлари бир-бировларининг қўлларини қишишдилар ва бир-бирларининг кўзларига диққат билан тикилишдилар. Дарров гап умумий мавзуларга кўчди. Князъ Евгений Павловичининг кишилик кийимда юриши ҳаммани ҳайратга солиб қўйғанигини ва бошқа ҳамма гаплар шу ҳайратнинг соясида қолиб кетаётганигини пайқади (у ҳозир ҳамма нарсани жуда тез ва чанқоқлик билан фаҳмлайдиган, ҳатто, эҳтимол, тагида асли бўлмаган нарсаларни ҳам сезадиган бўлиб қолганди). Гўё унинг кийим ўзгартириши ўзгача бир маънога эга, яъни жуда муҳим бир нарса эди. Аделаңда билан Александра ҳайрон бўлишиб, Евгений Павловични сўроққа тутишарди. Унга қариндошлиги бўлган князъ Ш. эса безовталаниб қолганди. Генерал эса ҳаяжонга тушганди. Фақат Аглай Евгений Павловичга ҳарбий кийим ярашадими ё кишилик кийимими дегандай қилиб бир зум қизиқсанисиб хотиржам қараб турди-ю, сўнг юзини ўгириб унга бошқа қарамади. Лизавета Прокофьевна ҳеч нарсани сўрагани йўқ, сўрашни истамади ҳам, лекин балки у ҳам жиндай ташвишланиб қолган эди. Князининг назарида у Евгений Павловични ёқтирмайдигандай бўлиб туволди.

— Ҳайронмиз, ҳайронмиз!—деб жавоб берарди Иван Федорович ҳамма саволларга жавобан.— Мен боя уни Петербургда учратиб қолиб ўз кўзларимга ишонмадим. Нега бирдан шундай, муаммо? Ўзи ҳаммадан олдин, элдан бурун шов-шув кўтириш керак эмас, дейди.

Гап-сўзлардан маълум бўлдики, Евгений Павлович бу истеъ-фо хусусида анчадан бери сўйлаб юаркан; лекин ҳар сафар жиддий қилиб айтмаганидан ҳеч ким ишонмас экан. Бунинг устига у жиддий нарсалар тўғрисида ҳам доим ҳазил-ҳузулга олиб сўзлар ва айниқса бирор тушунмасин деса, атай шундай қиласарди.

— Мен вақтингча чиқдим, истеъфода фақат бир неча ойгина юраман, холос,— деб куларди Радомский.

— Бунга ҳечам ҳожат йўқ эди, мен ахир сизнинг ишингизни биламан-ку,— деб ҳамон қизишиб дерди генерал.

— Мулкларни айланиб чиқиш-чи? Узингиз маслаҳат берган эдингиз; мен ҳали чет элга ҳам бормоқни бўлиб юрибман...

Сўнг кўп ўтмай гап бошқа мавзуларга кўчди; лекин князнинг назарида ҳамон аллақандай одатдан ташқари ташвишланиш тугамаган, афтидан, бу ўринда ўзгача бир ҳол бўлса керак эди.

— Демак, «шўрлик рицарь» яна саҳнага кўтарилибида?— деб сўраган бўлди Евгений Павлович Аглаянинг олдига келиб.

Аглая худди ўртамиизда «шўрлик рицарь» ҳақида гап бўлмаган эди-ку, сизга тушунмай қолдим деган ҳайлиб унга савол аломати билан ҳайрон бўлиб қаради. Князь бундан ҳайратга тушибди.

— Сизга айтяпман-ку, кеч бўлиб қолди, кеч бўлди шаҳарга Пушкин олиб келишга одам юборишга!— деб сўз талашарди Коля Лизавета Прокофьевна билан ҳолдан тойғудай бўлиб,— сизга минг марта айтдим, кеч бўлди.

— Ҳа, ҳақиқатан, шаҳарга одам юборишга кеч бўлиб қолли,— деди Аглаянинг олдидан тезроқ кетишга шошилган Евгений Павлович,— менимча, Петербургнинг дўконлари ҳам ёпилиб қолди, соат тўққиз бўлди,— деб гапини тасдиқлади соатини чиқариб.

— Шунча пайтдан бери кутган, яна эртагача кутсак ҳеч нарса қилмас,— деди Аделаида.

— Уйдан ташқари киборлар жамиятининг одамларига адабиёт билан ҳаддан ташқари қизиқини олобдан бўлмайди,— деб кўшиб қўйди Коля.— Евгений Павличдан сўранг. Ҳар қандай китобдан икки от қўшилган икки қизил гилдиракли енгил арава яхшироқ.

— Яна китобий гапларни айтяпсиз, Коля,— деди Аделаида.

— У китобий гапирмаса туролмайди,— деб унга қўшилди Евгений Павлович,— танқидий мақолалардан катта-катта кўчирмалар келтириб гапиради. Мен анчадан бери Николай Ардалионовичнинг қандай сўзлашларини биламан, лекин ҳозир у китобдан гапирмади. Николай Ардалионович менинг қизил гилдиракли аравамни кесатяпти. Мен уннан аллақачон алмаштирганман, сиз кечикиб қолдингиз.

Князь Радомскийнинг сўзларига қулоқ солиб турарди... Унинг назарида Радомский ўзини жуда яхши тутмоқда, камтар, содда эди, ҳаммадан ҳам князга ёққан жойи у учирма қилиб гапираётган Коля билан дўстона, ўзини унга тенг олиб сўйларди.

— Нима бу?— деб сўради Лизавета Прокофьевна жуда гў-

зал қилиб муқоваланган, ҳали деярли яп-янги катта-катта бир қанча китобларни кўтариб ҳузурига келган Лебедевнинг қизи Верадан.

— Пушкин,— деди Вера.—Бизнинг Пушкин. Отам сизга тортиқ қилишимни буюрдилар.

— Яъни қандай? Қандай қилиб?—ҳайрон бўлди Лизавета Прокофьевна.

— Тортиқ эмас, тортиқ эмас, журъат этмаймиз!— қизининг ортидан бошини кўтарди Лебедев.—Ўз баҳосига. Бу ўзимизнинг китобимиз, Аиненковнинг нашри, ҳозир бу нашрни ўз баҳосига ҳам топиб бўлмайди. Сизга сотиш учун илтижо билан қўлингизга тутқизаман, шу билан ҳазрати олияларининг эзгу адабий туйғуларининг эзгу сабрсизлигини қондириш ниятида ўзимни баҳтиёр деб ҳис қиласман.

— А, сотасакми, унда миннатдорман. Зарар кўрмассан дейман; фақат ҳадеб менинг олдимда қийшшанглайверма, отахоним. Сен ҳақинигда эшигтганимаи, жуда ўқимишли одам эмишсан, вақти-соати билан бир суҳбатлашармиз; сен ўзинг меникига олиб бориб берасаними?

— Жоним билан... миннатнингиз бош устига!— деб ҳаддан ташқарп эшиллиб бураларди Лебедев жуда мамиуни бўлиб, у китобларни қизининг қўлидан олди.

— Тағин йўқотиб қўйма, олиб бор, бошинг устигами-йўқми, билмайману, лекин бояги шарт билан,— деб қўшиб қўйди у Лебедевга бошдан-оёқ назар соларкан,— эшик олдигача борасан, сенди бугун қабул қилолмайман. Қизинг Верани менга қолса ҳозироқ юборишинг мумкин, у менга жуда ёқиб қолди.

— Нега сиз анавиларни айтмаяпсиз?— деди Вера отасига сабрсизлик билан қараб.— Ахир улар ўзлари бостириб кирмоқчи бўлиб туришибди: ишқини солишаётни. Лев Николаевич,— деди у шийянасини қўлида ушлаган князга қараб,— сизни алла-қандай одамлар сўраб келиб аичадан бери кутиб ўтиришибди, тўрт кини, галва қилишяпти, отам киритмаянти уларни.

— Қандай меҳмонлар?— сўради князь.

— Ишлари бор эмиш, фақат улар галати одамлар экан, ҳозир киришмагани билан барибир йўлда тўхтатишади. Яхшиси, Лев Николаевич, уларни қабул қилинг, садқайи сар. Уларни боядан бери Гаврила Ардalionович билан Птиции гапга кўндирамоқчи бўлишяпти, лекин улар унашмаянти.

— Павлишевнинг боласи! Павлишевнинг боласи! Арзимайди, арзимайди!— деб қўлларини силкитарди Лебедев.— Уларни энгизиб ҳам ўтириши керак эмас; ҳазратим, уларни деб ўзингизни уринтиришингизнинг асло ҳожати йўқ. Ана шу. Улар арзимайдиган одамлар...

— Павлишевнинг ўғли! Вой худойим-ей!— деб қинқириб юборди князь ҳаддан ташқари хижолат бўлиб.— Мен биламан... лекин ахир мен... лекин мени бу ишни Гаврила Ардалионовичга топширган эдим. Ҳозир Гаврила Ардалионович менга гапириб турган эди...

Лекин Гаврила Ардалионович хоналардан равонга чиққан, у билан бирга Птиции ҳам бор эди. Қўшини хонадан шовқин-сурор эшитилар, ҳаммадан баланд келишга уринаётгани генерал Иволгиннинг қаттиқ-қаттиқ гапираётгани қулоққа чалинарди. Коля шовқинга чопиб чиқди.

— Жуда қизиқ бўлди-ку!— деди овоздини чиқариб Евгений Павлович.

«Демак, хабари бор экан-да!»— ўйлади князъ.

— Павлишевнинг қандай ўғли? Умуман... Павлишевнинг ўғли бўлиши мумкинми?— деб ҳайрон бўлиб сўрарди генерал Иван Федорович ҳамманинг юзига қизиқсиниб қааркан ва бу янгилик ўзидан бошқа ҳаммага аллақачон маълум эканлигини фаҳмларкан.

Ростдан ҳам, ҳамма ҳаяжонланиб кутмоқда эди. Князъ шахсан ўзига тегишли бўлган иш бирдан ҳаммани жуда ҳам қизиқтириб қўйганидан ажабланди.

— Агар ўзингиз ҳозирнинг ўзида бу ишни охирига етказсан-гиз жуда яхши бўлади,— деди Аглай аллақандай жуда жиддий тортиб князга яқинланишаркан,— ижозат этниг, биз ҳаммамиз сизга гувоҳ бўламиз. Сизнинг ўзингизга қора чапланимоқчи, князъ, шунинг учун сиз ўзингизни ҳамманинг кўз олдида оқлашингиз керак, мени эса сиздан доимо хурсандман.

— Мен ҳам ушбу ярамас датъо дарҳол барҳам топишини истайман,— деб қичқирди генерал ойим ҳам,— уларни боллаб адабини бер, князъ, аяб ўтирма! Бу ишдан ва мишишлардан қулоғим қоматга келди, тоза адабимни едим! Қани бир кўрайлик-чи. Чақир уларни, биз ўтира турамиз. Аглай яхши ўйлади. Сиз буни эшитганмидингиз, князъ?— деб мурожаат қилди у князъ Ш. га.

— Албатта эшитганман, сизницида қулоғимга чалинувди. Лекин анчадан бери шу ёшларни ўз кўзим билан кўрсам деб юргандим,— деб жавоб берди князъ Ш.

— Нигилистлар деганлари шулауми?

— Йўқ, улар нигилист ҳам эмас уйчалар,— деб илгарни чиқди Лебедев ҳаяжонланиб кетганидан қалтиллаб титраганча,— булар бошқачалари, улар, менинг жиянимнинг айтишича, нигилистлардан ҳам илгарироқ ўзиб кетишганмиш. Князъ ҳазратим, сиз бекор уларни қабул қиляпсиз, улар уяладиган одамлар эмас. Нигилистлар баъзан жуда билимдон, олим кишилар бўлишади,

булар эса — улардан ўтиб кетишган, булар — уддабурон одамлар. Булар нигилизмнинг бир шохобчаси, ундан туғилган қарсалар, лекин бевосита ундан туғилган эмас, балки билвосита, яъни мишишилардан туғилган, улар ўзлари ҳақида журнallардаги мақолаларда ёзмайдилар, балки ўзларини тўғридан-тўғри бирон ишда кўрсатадилар. Гап масалан, қандайдир бир Пушкиннинг бемаънилиги ёхуд Россиянинг парчаланиб кетиши ва бунинг зарурати устида бормайди; йўқ, агар бирон нарсани кўнгиллари тусаб қолса, дарҳол шунга ўзларини ҳақли деб ҳисоблайдилар ва ҳеч қандай тўсиқларга риоя қилиб ўтирамайдилар, керак бўлса, саккизта одамии бекорга ўлдириб юбораверадилар. Лекин, князь, мен ҳар қалай, сизга маслаҳат бермасдимки...

Аммо князь меҳмонларга эшикни очиш учун бормоқда эди.

— Сиз туҳмат қиляпсиз, Лебедев,— деди у табассум қилиб,— сизни жияннинг қаттиқ хафа қилган. Унга ишонманг, Лизавета Прокофьевна. Сизни ишонтириб айтаманки, Горский билан Даниловлар тасодиғий ҳодиса, манавилар бўлса, фақат... янгилишиб юришибди. Фақат мен улар билан бу ерда ҳамманинг олдида эмас... Кечиринг, Лизавета Прокофьевна, улар киришади, сизга кўрсатамаи, сўнг олиб чиқиб кетаман. Марҳамат қилинглар, жаноблар!

Уни бошқа бир фикр қаттиқ қийнамоқда эди, Назарида кимдир бу ишни худди шу вақтга, шу соатга, яна худди мана шу гувоҳларга атай тўғрилаб уни боплаб шарманда қилмоқчи бўлганга ўхшарди. Лекин у ўзининг «даҳшатли даражадаги бадгумонлигидан» жуда маъюс тортиб қолди. Агар кимдир унинг хаёлига шу фикр келганлигини билиб қолса у шу заҳоти эҳтимол ўлиб қолган бўларди; янги меҳмонлар равонга бирин-сирин кириб кела боштаган когда князь ўзини бу ерда йигилганинг ҳаммасидан ҳам малиавий жиҳатдан энг тубан одам деб ҳисоблаши тайёр эди.

Беш кинни кирди, улардан тўрттаси янги келганлар, бешинчи-си қизарнб-бўзарнб, қаттиқ ҳаяжонланиб турган, ҳаддан ташқари нутқ ирод қилгиси қистаётган генерал Иволгин эди. «Буниси албатта менинг ёнимни олади»,— деб ўйлади жилмайиб князь. Қоля бошқалар билан бирга кириб келди, у Ипполитга ниманидир қизғини тушунтирмоқда эди. Ипполит унинг гапларини тиржайганича тингларди.

Князь меҳмонларга жой кўрсатди. Уларнинг ҳаммалари ёши ўигитчалар эдилар, шунинг учун ҳам уларни шунча тайёргарлик билан кутилаётгани ҳатто бир оз ғалатироқ ҳам кўринарди. Мисол учун, бу янги ишда ҳеч нарсани билмайдиган ва тушумайдиган Иван Федорович Епанчин ҳали мўйлови ҳам чиқма-

ган ёшларни кўргач, аччиғи қистади, лекин князнинг шахсан ўзига тегишили бўлган ишларга хотини ҳам жуда қизиқаётганлигини кўриб индамай қўя қолди. У бир чеккаси қизиққанидан ва, қолаверса, оқкўнгиллигидан балки князга фойдам тегиб қолар, деб туриб кетмади. Лекин узоқдан генерал Иволгининг ўзига таъзим қилганлитини кўриб яна бошқатдан аччиғи қистади; унинг қовоқлари солинди, бир оғиз ҳам сўз айтмасликка қарор берди.

Иттифоқо, ўсмирлар орасида ёши ўттизларга чиқиб қолган, «Рогожин тўдасида ўралашибган ва ким сўраса ўшанга ўн беш сўлкавойдан бериб юбраверган» истеъфодаги поручик ва боксер бор эди. Мурғак ёшларга далда бўлниш, керак бўлса, уларни қўллаш ва мадал берини учун қўнишиб келганга ўхшарди. Қолгаилар ичида энг эътиборли кимса «Павловичевнинг ўғли» бўлиб, у ўзини Антун Бурдовский деб танинтириди. У ночор ва палапартиши кийинган, устига енглари ойнадай йилтираб кетган сюртук илган, яғир босган нимчаси охирги тугмасигача қадаб қўйилган, кўйлаги борми-йўқми номаълум, кирлигидан йилтираб худди арқондек буралиб қолган қора шои шарф ўраган, қўллари ювуқсиз, башарасига тифиз ҳуснibusар тошган, оқ-сариқдан келган ва таъбири жоиз бўлса, қўзи бегуноҳ, лекин қаттиқ боқадиган бир йигитча эди. У хийла бўйдор, қотма, йигирма иккиларга кириб қолган эди. Юзида ҳиссиятларнинг заррача асари кўришимасди; у ўз ҳуқуқидан боши осмонда эди, шундан бошига нарса калласида йўқ эди, шу билан бирга у ўзини худди доимо бирор хафа қилаётгандай сезини ва ҳис қилишини жуда яхши кўрар, бу унда жуда ҳам галати бир эҳтиёжга айланганди. У лаби лабига тегмай бидирлаб сўзлар, сўзларни чала-ярим талаффуз этиб ямлаб юборар, худди тили чучук ёки чет эллик одам гапираётгандек таассурот қолдиради, лекин ўзи асли таги рус эди.

Лебедевнинг бизга маълум жияни ва Ипполит у билан бирга келган эдилар. Ипполит жуда ҳам ёш эди, ўн етти-ўн саккизларга кирган, юзи ақлли, лекин тажанг одамларнинг юзига ўхшаган, оғир касалликнинг асорати қолган йигитча эди. Унинг эти бориб устихонига ёпишган, рангпар, кўзлари йилтираган, икки бетига қизил доф парчалари тошган эди. У тинмай ўтталарди; ҳар бир сўз, ҳар бир нафас оғзидан хириллаб чиқарди. Сил уни бутунлай ҳолдан тойдирганди. Икки-уч ҳафтадан ортиқ яшамайдигандек эди. Унинг оёғида мадори қолмаган, шунинг учун ҳаммадан илгари ўзини стулга ташлади. Бошқалар равонга киришдан олдин бир оз тисарилиб, пича тортинган бўлсалар ҳам, лекин ғўдайишиб туришар, афтидан, қандайдир беобру бўлишдан қўрқишаётганга ўхшар, ҳаётий икир-чикирларни,

барча урф-одатларни ва ўз манфаатларидан бўлак жамики нарсаларни бутунлай инкор қилиб юрган кимсаларга бу унчалик ярашмас эди.

— Антип Бурдовский,— деди шошилиб, тутилиб «Павлишевнинг ўғли».

— Владимир Докторенко,— деди дона-дона қилиб ва худди ўзининг Докторенко эканлиги билан мақтандандай бўлиб Лебедевнинг жияни.

— Келлер!— деб гўлдиради истеъфодаги поручик.

— Ипполит Терентьев!— фавқулодда чийиллаган овоз билан чинқирди охиргиси. Ҳаммалари ниҳоят князниң рўпарасига стулларга ўтирилар, ҳаммалари ўзларини таниширишиб бўлгач, шу заҳоти қовоқларини солиб олишида ва дадилланиш учун фуражжаларини бир қўлларидан иккинчи қўлларига ўтказиши, ҳаммалари гапга шайланган, бироқ ҳаммалари жим ўтиришар, қўзларини лўқ қилганча инманидир кутишар, уларнинг қарашларидан: «Иўқ, бирорад, бизни лақиллата олмайсан, бизни алдаб бўисан!»— деган маънони уқуни мумкни эди. Бирор бошламасига бир оғиз ганирсайди, улар ҳаммалари шу заҳоти бирни олиб бирни қўйиб гангга тушиб кетадиган алфозда эдилар.

VIII

— Жаноблар, мен сизлар келасиз деб кутмаган эдим,—деб бошлади князь,— мен ўзим касал бўлиб ётган эдим, сизнинг ишингизни эса (деди у Антип Бурдовскийга) мен бундан бир ой илгари Гаврила Ардалионович Иволгинга топширган ва ўша заҳоти бундан сизни хабардор қилган эдим. Шундай бўлса ҳам мен шахсан ўзим гаплашишдан қочмайман, фақат тушунинг, шундай бир пайтда... агар ганингиз узоқ бўлмаса мен бошқа ҳолага чиқинини таклиф қиласман... Ҳозир дўстларим, мени кўргани келингган, тушуниш...

— Дўстлар... бу сизнинг ихтиёригизда, бироқ шундай бўлса ҳам, ижозат этинг,— деб унинг гапини бўлди Лебедевнинг жияни худди насиҳат қилгандай оҳангда, лекин ҳали овозини унчалик кўтармасдан,— ижозат этинг, биз ҳам маълум қилиб қўяйликки, бизга нисбатан андак одоб билан муомала қилинса бўларди, бизни икки соатдан ортиқ хизматкорхонада куттириб қўйишди...

— Ва, албатта... ва мен... ва бу князчасига! Ва бу... сиз демак, генералсиз! Мен сизга хизматкор эмасман! Ва мен,— деб гўлдирай бошлади бирдан ҳаддан ортиқ ҳаяжонга тушиб Антип Бурдовский, унинг лаблари асабий титрар, овози ўксиган бола овозидек қалтирас, худди пўрсиллаб ётган шиши ёрилгандай оғзидан сўлакайлари отилиб чиқар, у шунчалар шошиб,

чала-чулпа қилиб гапирадики, нима деяётганини ҳам яхши англаб бўлмасди.

— Бу князчасига бўлди!— деб чинқирди хирп овоз билан Ипполит.

— Агар менга шундай қилганларида,— деб тўнғиллади боксер,— яъни буларнинг бари менга ўшаган олижаноб бир одамга нисбатан қилинганда, унда мен Бурдовскийнинг ўрнида... мен...

— Жаноблар, сиз келганлигинги зни мен ҳозиргина билдим, худо ҳаққи,— деб такрорлади яна князь.

— Биз ким бўлмасинлар сизнинг дўстларингиздан қўрқмаймиз, князь, чунки бизнинг ўз хуқуқимиз ўзимизда,— деди яна Лебедевнинг жияни.

— Сўрашга ижозат этинг, қани, сизнинг қандай хуқуқингиз бор эди,— деб яна чинқирди Ипполит ўзини қаттиқ қайраганча,— Бурдовскийнинг ишини дўстларингизнинг муҳокамасига қўйишга? Биз балки дўстларингизнинг муҳокамасини истамасмиз; сизнинг дўстларингизнинг муҳокамаси қандай бўлишини биз жуда ҳам яхши биламиз!..

— Лекин мабодо сиз жаноб Бурдовский бу ерда сўйлашишни истамасангиз,— деб орага базўр сўз қўшолди князь муомаланинг бундай бошланганидан фавқулодда ҳайратга тушиб,—унда айтяпман-ку, юринглар бошқа хонага чиқамиз, яна қайтараман, сиз келганлигинги зни мен ҳозиргина билдим...

— Аммо ҳақингиз йўқ, ҳақингиз йўқ, ҳақингиз йўқ!.. Дўстларингизни... Анал!— деб бидирлади бирдан Бурдовский атрофга ётсираб қўрқа-писа назар ташларкан, у ҳаммадан гумонсирап ва хавфсирап ва хавфсираган сари қизишарди,— сизнинг ҳақингиз йўқ!— деб қичқирди у ва худди бир ери узилгандай таққа тўхтаб қолди, у ўйлайган, қизил илдиз ёйган, узоқни кўрмайдиган кўзлари билан князга хўш, нима дейсан, дегандай қилиб тикилди, у бутун гавдаси билан энгашиб олган эди. Бу сафар князь шу қадар ҳайратга тушдики, нима дейишини билмай қолди ва индамай кўзларини катта-катта очганча унга тикила бошлиди.

— Лев Николаевич!— деб чақириб қолди кутилмаганда Лизавета Прокофьевна,— манавини ҳозир, шу дақиқада ўқиб чиқ, у сенинг ишингга тааллуқли.

У князга ҳафталик ҳажвий газеталардан бирини шоша-пеша узатди ва бармоғи билан мақолани кўрсатди. Лебедев боя меҳмонлар кириб келишаётган маҳалда ён томондан Лизавета Прокофьевнанинг ҳузурига бориб, ялтоқланганча индамай чўнтағидан газета олиб унга мақоланинг чизилган жойини очиб кўрсатганди. Лизавета Прокофьевна ўқиб ўлгурган гаплар уни

қаттиқ ажаблантирган ва жуда түлқинлантириб юборганди.

— Лекин овоз чиқарып ўқимай қўя қолайликини,— деб гўлдиради князъ ҳаддан ташқари хижолат бўлиб,— мен кейин ўзим ўқиб олардим... кейин...

— Ўнда сен ўқи, ҳозир ўқи, шунда яхши бўлади, овозингни чиқарып ўқи! Ўқи!— деди Коляга Лизавета Прокофьевна чўзилиб князининг қўлидан газетани юлиб оларкан,— ҳаммага ўқиб бер, ҳамма эшитсан.

Лизавета Прокофьевна жуда жўшқин ва бир оз довдирроқ хотин эди, у баъзан узоқ ўйлаб ўтирасдан ҳамма нарсани бирдан ҳал қилиб ташлар, об-ҳаволарни суриштириб ўтирамай бутун лангартарини кўтарганча очиқ денгизга қараб йўл оларди. Иван Федорович ўтирган ерида ташвишланиб қимирилаб қўйди. Ҳамма беихтиёр жим бўлиб қолган, ҳайрон бўлишиб кутишаркан, Коля газетанинг Лебедев югуриб келиб кўрсатган жойини очиб ўқий бошлади:

«Иўқисиллар ва мероҳўрлар, кунда ва шунда рўй бериб турадиган талончилликлардан бир лавҳа! Тараққиёт! Узгарап иш! Адолат!

Бизнинг асримиз турли-туман ўзгаринилар ва тўдалашиб ташаббус кўрсатишлар аси, ҳар йили чет элларга миллионлар ташиб кетилаётган ва миллат рағбатга кирган аср, саноат тараққий этаётган ва ишчи қўллар шол бўлиб қолаётган аср, мана шундай асрда бизнинг таъбир жоиз бўлса, муқаддас Русимизда галати ишлар юз бериб турди ва ҳ. к. ва ҳ. к., бунинг ҳаммасини ўқиб ўтиришга вақт йўқ, жаноблар, шунинг учун керакли ерига ўтамиз. Бизнинг ўтган замон помешчик хўжаларимиз (de protundis!) нинг меросхўрларидан бири жуда қизиқ иш қилди, бу меросхўрнинг боболари қимор ўйнаб бор буд-шудини бой берган, оталари эса юнкер ёхуд поручик бўлиб хизмат қилишга мажбур бўлган ва одатан, давлатининг маблагини андак ўзлаштириб ўмарид еб юбориб ишлари судга тушганлардан, уларнинг фарзандлари эса худди бизнинг ҳикоямиз қаҳрамонига ўхшаб телба бўлиб қоладилар, баъзан эса жиноий ишлар қиласидилар, бизнинг судларимиз эса, уларни ибрат бўлсин, тузалсин деб оқлаб юборадилар; ёхуд ниҳоят афкор оммани ажаблантирадиган ва шусиз ҳам шармандаси чиқсан бизнинг давримизни янада шармисор қилиб кўрсатадиган латифалар тўқиб чиқарадилар. Бизнинг меросхўримиз бундан олти ойча илгари чет элнинг шалвори ва пойабзалини кийиб, юпқагина шинелига ўралиб, совуқдан қалтираб, дийдираб қишида Швейцариядан Россияга қайтиб келди. У Швейцарияда телбалик важидан даволанади (sic!). Тан олиш керакки, унинг ҳақиқатан омади чопган экан, яъни унинг қизиқ касали ҳақида гапирмаган-

да ҳам, у касалини Швейцарияда даволамоқчи бўлган (ўзингиз айтинг, ахир, телбаликни асло даволаб бўладими?!), унинг бутун туриш-турмуши худди рус мақолида айтилганидай, яъни: маълум бир тоифа кишилар учун — баҳт! Ўзингиз ўйлаб кўринг: отаси ротанинг бутун сармоясини қарта ўйнаб ютқизгандан ёки бўлмаса, қўл остидаги одамларни ҳаддан ташқари калтаклаб ўлдиргандан сўнг (эски замонлар эсингиздадир, жаноблар!) иши судга оширилиб судда жони узилади ва поручикнинг ўғли бўлмиш бизнинг баронимиз жуда ҳам давлатманд рус помешчикларининг бири томонидан шафқат юзасидан тарбия қилинади. Мана шу рус помешчиги,— майли, уни ҳозирча П. деб атай қолайлик,— илгариги олтии даврларда тўрт минг крепостной жоннинг хўжаси бўлган (креностиюй жон! ушбу сўзларни тушунасизми, жаноблар? Мен тушумайман. Изоҳли луғатга қарашибекар бўлади: «кечагина бўлиб ўтган гаплар — лекин одамнинг ишонгиси келмайди»), афтидан, умрини бекорчилик билан кечирган, танбал ва текинхўр руслардан бўлса ажабмас: биласизми, жаноблар, булар одатан чет элларда санфишиб, ёз ойлари даволангани сувларга боришган, қиши кезлари эса Парижнинг Шато-де-Флёрдан чиқмай ўз даврларида ўша ерларда ҳисобсиз пулларни совуриб келганилар. Шуни аниқ айтиш мумкинки, ўлпонлардан йигилган крепостной сармоясинг кам деганда учдан бир улуши Париждаги Шато-де-Флёрнинг соҳиби чўйтагига тушиб турган (қандай баҳтли одам экан у!) Нима бўлмасин, боқибегам П. хўжанинг етимча боласини князчасига тарбия қўлган, унга гувернерлар ва гувернанткаларни ёллаган (шубҳасиз, жуда қўлини ўргилсанларни), уларни шахсан ўзи Париждан келтирган. Лекин насланинг энг сўнгги вакили бўлмиш аслзода телба эди. Шато-де-Флёрдан чиққан тарбиячи хонимларнинг қўлларидан ҳеч нарса келмади ва то йигирмага киргуича ҳам бизнинг талабамизнинг тили чиқмади ва рус тилини ҳам мустасно қилмаган ҳолда бирон тилда сўйлашишини ўрганиб ололмади. Лекин албатта, рус тилини билмаслиги унинг учун кечирарли бир ҳол бўлиши мумкин. Ниҳоят, П.нинг рус крепостной бошига телбани Швейцарияда даволаш мумкин, деган хомхаёл келиб қолди: лекин бу хомхаёлнинг ўз мантиқи бор эди, у пул бўлса ақлни ҳам Швейцариядан сотиб олиш мумкин, деган. Ахир, текинхўр ва ялқов одамдан шундан бошқа нима ҳам кутиш мумкин. Телбамизни Швейцарияда машҳур бир профессор беш йил даволади, минглаб сўм пул исроф қилинди: телбага бари-бир ақл кирмади, лекин амал-тақал қилиб уни одам қиёфасига киритдилар, у анча одамга ўхшаб қолди. Шунда кутилмаганда П. вафот қиласди. Ўз-ўзидан равшанки, васиятнома йўқ, ишлар ҳаммаси ўлда-жўлда, меросга эгалик қиласман деганлар кўп,

уларнинг эса албатта, бирорининг раҳм-шафқати юзасидан наслай телбалик касалидан Швейцарияда даволанаётган уруғнинг сўнгги вакили билан заррача иш-хушлари йўқ. Меросхўр телба бўлишига қарамасдан ўзининг профессорини лақиллатиб, икки йил унинг қўлида текнидан-текни даволанган ва ундан ўзининг валинеъмати вафот қўлганлигини яшириб келган. Лекин профессорининг ўзи ўтакетган қаллоб бўлган; пул келмай қўйганлигидан ва энг даҳшатлиси, ўзи муолажа қилаётган йигирма беш яшар телбанинг иштаҳаси ҳаддан ташқари очилиб бораётганлигидан қўрқиб кетиб, унга ўзининг эски шалвори ва пойабзалини, оҳори тўклиб кетган шинелини кийдириб, шафқат юзасидан уни учинчи класс вагонга ўтқазиб nach Russland,¹ — деб елкасидан соқит қилиб Швейцариядан жўнатиб юборган. Ушанда баҳт қаҳрамонимизга орқа ўгириб олгандек эди. Қаёқда дейсиз! Бутун бошли вилоятларни очдан қириб юбораётган қисмат ўзининг бутун неъматларини асиазода боласининг бошидан сочади, бамисли Криловининг *Булути* сувенизликдан қуриб ётган далага ёғмай денгизга бориб ёққандай. У Швейцариядан Петербургга келиб тушган пайтда Москвада ойинининг жуда яқин қариндоши вафот этади (ойине илгариги савдогар қизларидан бўлган, албатта), сўққабош ва соқолдор, тафриқачи ва савдогар бўлган бу бефарзанд одамдан миллион-миллион сармоя қолади, ҳарна шубҳадан холи, соф, нақдина, мўмайгини бу сармоя (қани эди сиз билан бизга шундай насиб қиласа, ўқувчи!) ёлғиз бизнинг меросхўримиз, Швейцарияда телбаликдан даволанган бизнинг баронимизга тегади! Лекин худди мана шу пайтда бирдан бошқача бир музика чалиниб қолади. Чет элнинг шалвори ва пойабзалини кийган бизнинг баронимиз дарров маълум ва маниҳур бир жонончапанинг кўнглени овлай бошлайди, унинг атрофига бир талаӣ ёр-биродарлар тўпланишиади, иккита қариндоши чиқади яна, ҳаммадан ҳам, унга тегаман деган ва унинг қонуний никоҳига ўтаман деган кибор қизларнинг сони кундан-кунга ортиб боради, ахир, қандай яхши: асилизода, миллионер, жинни — ҳамма хислатлар жамулжам, бундайини кундузи чироқ ёқиб топиш қийин, буюртма билан ҳам ясад бўлмайди!..»

— Бу... буниси жуда қизиқ бўлди-ку! — деб қичқириб юборди ҳаддан ташқари дарғазаб бўлиб кетган Иван Федорович.

— Бас қилинг, Коля! — деб қичқирди князъ ялинган товуш билан. Ҳар томондан хитоблар ёғилди.

— Ўқисин! Нима бўлганда ҳам ўқисин! — деди кескин ва шиддатли қилиб Лизавета Прокофьевна, у ўзини базур қўлга

¹ Россияга (*нем.*).

олиб ўтиарди.— Князь, агар ўқиши тўхтатсангиз, биз уришиб қоламиз.

Нима ҳам қилиб бўларди, яна қизариб кетган, қаттиқ ҳаяжонланган Коля қалтираган овоз билан ўқишда давом этди:

«Бизнинг тезпишар миллионеримиз кўкларда парвоз қилиб юраркан, орада бутунлай бошқа бир ҳодиса рўй берди. Гўзал тонгларнинг бирида унинг ҳузурига юзлари сокин ва жиддий, баодоб ва басавлат, ҳақ-ноҳақни билиб гапирадиган, камтарона ва камсуқумгина кийинган, олижаноб кўринишга ва олижаноб, илғор фикрларга эга бўлган бир одам кириб келади ва икки оғиз сўз билан ўзининг нима мақсадда келганлигини баён этади: у — таниқли адвокат, бир ёш йигит унга иш топширган, мен унинг номидан келдим, дейди. Ёш йигит деганимиз ким денг, марҳум П. нинг асил ўғли бўлади. Лекин фамилияси бошиқа. Ҳирсга муккасидан кетган П. ёшлигида ҳалол ва пок бир камбағал, хизматкор қизни йўлдан уради, бу хизматкор қиз, лекин европача тарбия кўрган бўлади (орага ўтиб кетган крепостнойлик ҳуқуқининг бальзи баронликка хос томонлари аралашади, албатта), сўнг П. ўз қилмиши қандай оқибатларга олиб борганилигини кўриб, қизни саноат билан шуғулланиб юрган бир хизматчи, феъли атвори олижаноб бир одамга турмушга беради. Бу одам қизни анчадан бери яхши кўриб юргаи бўлади. П. янги келин-куёвларга анчагача ёрдам берилади, лекин кўп ўтмай олижаноб йигит бу ёрдамдан воз кечади. Бир қанча вақт ўтиб, П. аста-секин қизни ҳам, ундан бўлган ўглини ҳам унугтади ва ўзингизга маълум, васият қолдирмасдан ўлиб кетади. Бу орада унинг ўғли онаси билан отасининг қонуний никоҳи пайтида туғилади, бошқа фамилияда вояга етади, онасининг олижаноб феъл-атворли эри тарбиясида катта бўлади. лекин бу олижаноб одам ҳам вафот этиб, бола бутунлай мабллагесиз қолади, онаси касал, оёққа туролмайди, олис вилоятлардан бирида бечораҳол кун кечиради. Бола эса пойттахтда ҳар куни савдогарзодаларга дарс берилади, шу тариқа олижаноблик билан ўзини боқади ва аввал гимназияда таҳсил кўриб, сўнг билимдонлардан эркин лекциялар тинглайди, у ўз фойдасини ва узоқни кўзлаган ҳолда шундай олижаноблик қиласди. Рус савдогарига дарс берилади ишча тийин олиб бўларди дейсиз, бунинг устига онаси узоқ чекка жойда касал аҳволида азоб чекиб ётган чоғида дунёдан ҳасрат билан кўз юмади, ана, энди бола шўрликнинг аҳволини кўринг. Энди бир савол: адолат юзасидан айтганда, бизнинг меросхўримиз нима қилиши керак эди? Сиз, ўқувчим, балки бундай деб ўйлаётган бўлсангиз керак: «Мен бир умр П. нинг неъмат дастурхонидан туз тотиб ўсдим; менинг тарбиямга, тарбиячи хотинларга, касалдан даво-

ланишимга, Швейцарияга ўн минглаб сарф бўлди; мана энди қўлимга миллионлар кирди. П.нинг ўғли айбдор эмас, у енгилтак ва паришонхотир отасининг қилиқлари учун жавоб бермайди, у дарс бериб абгор бўлиб кетибди. Менга сарф қилинган бутун маблағлар адолат юзасидан аслида унга сарфланмоғи даркор эди. Менга сарфланган бир дунё пул менини эмас эди аслан. Бу қисматнинг кўр-кўрониа хатоларидан бирни эди, холос. У маблағлар П.нинг ўғлига берилиши керак эди. Унга сарфланиши лозим эди, мен эса енгилтак ва паришонхотир П.нинг калласига келиб қолган телба бир хаёл туфайли шуцдай бўлиб юрибман. Агар мен олижаноб, назокатли, адолатли бўлганимда эди, унинг ўғлига менга теккан мероснинг ярмини беришим керак эди. Лекин мен аввало ҳисоб-китобга пишиқ бўлганим ва бу ишнинг ҳуқуқ қонунларига ҳеч қандай алоқаси йўқлигини тушунганилигум учун ўз миллионларимнинг ярмини унга бермайман. Лекин П. менинг касалимга сарфлаган ўша ўн минглаб маблағини эндиликда унинг ўғлига қайтармасам, бу мен томонимдан тубанлик ва уятсизлик бўлади (меросхўр бунииг ҳамёнга зарарлигини эсидан чиқарди). Бу ерда сиждоп ва адолатдан бошқа нарса бўлиши мумкин эмас! Зотан, П. мени эмас, ўз ўғлини тарбия қилгандага унда менинг бонимизни нималар кечарди?»

Йўқ, жаноблар! Бизнинг меросхўрларимиз бундай деб ўйламайдилар. Ўз ихтиёрига хилоф суратда фақат ва фақат соғ дўстлик ҳамда мажбурият юзасидан ёрдам беришга жазм этган ёш йигитнинг адвокати олижаноблик қилинг, адолат қилинг, ўз қарзингизни узинг, бурчингизни шараф билан ўтанг энди, дейишига қарамасдан Швейцариянинг толиби йўқ, деб туриб олди, қўимади, нима бўлди денг? Бу ҳам майли, лекин ҳақиқатан кечириб бўлмайдиган ва касали ҳар қанча қизиқ бўлмасин, маъзур тутилмайдиган ҳол: ўз профессорининг шалвори ва пойабзалидан эндигина чиққан миллионер дарслар беравериб ўлиб бўлаёзган олижаноб бир ёш йигит ундан садақа сўра-маётганилигини, ундан ёрдам тиланмаётганилигини фаҳмламайди, ахир ёш йигит ўз ҳақини, ўзига тегишили нарсани талаб қиляпти, сўраётгани йўқ, балки дўстлари унинг ҳақини олиб бериш учун ҳаракат қиляптилар. Бизнинг меросхўримиз ўз миллионлари билан одамларни босиб-яничиб ўтиш имкониятига эга бўлганидан қутуриб кетиб, керилган ҳолда чўнтағидан эллик сўмлик пул чиқарди, олижаноб ёш йигитнинг ҳамияти озор чекади, деб ўтирмасдан садақа тарзида унга жўнатади. Ишонгингиз келмаяптими, жаноблар? Сиз дарғазаб бўлдингиз, сиз ўзингизни таҳқирилангандай сездингиз, сиз норози бўлиб фарёд кўтариб ўрнингиздан туриб кетдингиз; лекин ҳақиқат озор чекмасин, у

чиндан шундай қилди! Албатта, унинг пули дарҳол ўзига қайтарилиди, таъбир жоиз бўлса, башарасига қараб улоқтирилиди. Бошқа нима ҳам қилиб бўларди!! Қонун кўтармайдиган иш, шунинг учун биз уни фақат овоза қилмоқчи бўлдик! Биз бу воқеани сизнинг ҳукмнингизга ҳавола қиламиз ва айтилганлар ҳаммаси рост эканлигига далолат келтирамиз. Айтишларига қарагандা, бизнинг машҳур кулги усталаримиздан бири шу муносабат билан жуда антиқа бир эпиграмма битибдир, бу эпиграмма вилоят эмас, пойтахт турмушимиз очеркларидан ўзига муносаби ӯрин ишғол қилиши мумкин:

Леват Шнейдер² шинелини

Беш йил ўйнади.

Бордат-келди куни ўтди,

Бармоқ чайнади.

Чориқ кийиб қайтди у

Бойвачча бўлди.

Русча ўқир дуони

Топтар одамни».

Коля ўқиб бўлган заҳоти газетани шоша-пиша князга узатди-ю, ҳеч нарса демасдан югуриб бориб бурчакка қисилиб олди ва юзини қўллари билан яширди. У ҳаддан ташқари уялиб кетганди, ҳали ифлосликларни кўп кўрмаган юраги қаттиқ ранжиганди. Назаридা, ҳамма нарсани бирдан вайрон қилиб юборгани фавқулодда бир ҳодиса рўй бергандай ва бунга ўзи ҳам шу нарсани овоз чиқариб ўқиб айбдор бўлгандай эди.

Айтидан, бошқалар ҳам шунга ўхшаш бир ҳолатда эдилар.

Қизлар уялиб ўнгайизланиб кетишди. Лизавета Прокофьевна ғазабини базур ичига ютиб турар ва бу ишга бош сукқанидан афсусланарди. У ҳозир индамай турарди. Князь эса жуда ҳам тортинчоқ одамлар шундай пайтларда қандай ҳолга тушсалар, ҳозир шундай аҳволда эди; у бирорининг қилиғидан, меҳмонларнинг ўзларини тутишларидан шу қадар уялиб кетгиз эдики, бир зум ҳатто уларнинг башараларига қарашга ҳам ботинмади. Птицин, Варя, Ганя, ҳатто Лебедев — ҳаммалари хижолат ичидаги турар эдилар. Қизиги шундаки, Ипполит билан «Павлищевнинг ўғли» ҳам нимадандир ажабланганлай эдилар: Лебедевнинг жияни ҳам айтидан недандир норози эди. Фақат боксер хотиржам, мўйловларини бураб, кўзларини бироз ерга тикканча сипо бўлиб ўтирас, сиполиги уялганидан

¹ Меросхўрнинг эркалаб айтиладиган исми.

² Швейцариялик профессорнинг номи.

эмас, балки, афтидан, олижаноб камтарликдан ва очиқ тантана қилишдан туғилганди.

Афтидан, мақола унга ҳаддан ташқари ёқса керак.

— Нима бўлялти ўзи, а,— деб тўнғиллади оҳиста Иван Федорович,— худди элликта малай бир ерга йиғилиб, буни тўқиб ёзганга ўхшайди.

— Э ижозат этинг, марҳаматли афандим, сизнинг бундай тахминлар билан ҳақорат қилишга қандай ҳаддингиз сифади?— деди қалтираганча Ипполит.

— Бу, бу, бу олижаноб бир одам... ўзингиз ўйлаб қаранг, генерал, ағар олижаноб одам бўлса, унда бу ҳақорат бўлиб тегади!— деб тўнғиллади боксер ҳам нимагадир бир сесканиб тушиб, сўнг мўйловларини бурар, елкалари ва қадди-қоматини учираркан.

— Биринчидан, мен сизга марҳаматли афанди эмасман, иккинчидан, мен сизга ҳеч қандай тушунтириш бермоқчи эмасман,— деб кескин жавоб берди генерал қизишиб кетиб, у бошқа ҳеч нарса демасдан равондан тушиладиган зинанинг олдига бориб турди ва орқасини ўғириб олди,— у Лизавета Прокофьевнадан ҳам қаттиқ хафа бўлиб кетган, хотини ҳали-ҳамон ўринидан қимирламасди.

— Жаноблар, жаноблар, ахир, бир оғиз галиришга қўйинглар одамни, жаноблар,— деб хитоб қилди ҳаяжонланган ва юраги сиқилиб кетган князь,— келинглар, келишиб олайлик, галиришадиган бўлсак, бир-биримиз тушунадиган қилиб галиришамиз. Майли, мен мақолага индамайман, ўз йўлига, лекин ахир бу гапларнинг ҳаммаси фирт ёлғон - ку, мақолада босилган сўзларни айтаман. Буни ўзларингиз ҳам биласиз, шунинг учун айтяпман; шармандалик. Шундай экан, агар сизларнинг ичларингиздан биронтаңгиз ёзган бўлсангиз буни, унда мен жуда ажабланиб қолдим.

— Мен худди шу дақиқагачайни бу мақола ҳақида ҳеч энгитмагандим,— деди Ипполит,— менга бу мақола маъқул эмас.

— Мен мақола ёзилганидан хабарим бўлса ҳам, лекин... мен ҳам уни босиб чиқаришни маслаҳат кўрмаган бўлардим, иегаки, ҳали эрта,— деб қўшимча қилди Лебедевнинг жияни.

— Мен билардим, лекин менинг ҳақим бор... мен...— деб гўллиради «Павлишевнинг ўғли».

— Ростми! Шунинг ҳаммасини ўзингиз тўқидингизми?— сўради князь Бурдовскийга ғалати қараб.— Бўлмаган гап!

— Чунончи, сизнинг бундай савол беришга ҳақли эканлинингизни тан олмаслик мумкин,— деб шеригининг ёнини олди Лебедевнинг жияни.

— Мен фақат ҳайрон бўлдим, жаноб Бурдовскийнинг қўлидан... бироқ... мен айтмоқчийдимки, сиз ҳамон бу ишни ошкора қилган экансиз, нега унда мен боя дўстларим ҳузурида худди шу иш юзасидан гап очганимга хафа бўлдингиз?

— Хайрият-ей!— деб қаҳри келиб тўнғиллади Лизавета Прокофьевна.

— Ҳатто, сиз князъ, фаромуш қилиб турибсиз,— деб стуллар орасидан сузиб ўтди сабри чиндамаган Лебедев худди безгак тутгандай,— сиз фаромуш қилдингиз шекилли, сиз беқиёс оққўнгил эканлигингиз ва бағрингиз кенглигидан уларни қабул қилишга ва гапларини эшитишга рози бўлдингиз, уларнинг бундай талаб қилишларига ҳеч қандай ҳақ - ҳуқуқлари йўқ, айни замонда шунисен ҳам боркни, сиз бу ишин аллақачонлар Гаврила Ардалновичга тоширгансиз, ўшаңда ҳам буни жуда самимий одам бўлғанилларигиз боисидан қилгансиз, шундай экан, ҳозир, князъ ҳазратим, сиз қадрдан дўстларингиз даврасида ўтирган чоғингизда бу жанобларни деб ширин суҳбатингизни бузмаслигингиз ва манави жанобларни дарҳол, нима десамикин, айни дақиқанинг ўзида кавуашларини тўғрилаб қўйсангиз эди, мен ҳам уйнинг соҳиби сифатида жоним билан...

— Рост айтипти!— деб бўкириб қолди бирдан уй ичкарисидан генерал Иволгин.

— Бўлди, Лебедев, бўлди, бас, бас...— деб бошлаган эди князъ унинг галини дарғазаб товушлар, хитоблар бутунлай босиб кетди.

— Йўқ, кечиринг, князъ, кечиринг, энди бас қилолмаймиз!— деб қичқирди ҳаммадаи баландроқ қилиб Йебедевнинг жияни.— Энди ишин очиқдан-очиқ ва қатънат билан кўриш керак, афтидан, уни тушунмай турганга ўхшайдилар. Ўртага мана юридик илмоқлар тушиб, мана шу илмоқлар асосида бизни бу ердан қувиб чиқармоқчи бўлаётирлар! Наҳотки, сиз князъ, бу бошлаган ишимиз қонунга тўғри келмаслигини ва гар қонуний жиҳатдан қарайдиган бўлсак, сиздан бир сўлкавой ҳам талаб қилишга ҳақимиз йўқлигини ўзимиз ҳам тушунмасак ва наҳотки сиз бизни шу даражада тентак деб ўйласангиз? Лекин биз бу ўринда қонуний ҳақимиз, яъни инсоний ҳақимиз борлигини ва бу табиий бир нарса эканлигини, бу ҳақ соғлом фикр ва виждан сасига асосланишини яхши биламиз, майли, бизнинг бу ҳақимиз чириган инсон қонунлари мажмуасининг биронтасида қайд этилмаган бўлсин, лекин олижаноб ва соғдил одам, яъни соғлом фикрлайдиган одам демоқчиман, қонуилар мажмуаларида ёзилмаган нарсалар борасида ҳам олижаноб ва соғдил бўлиб қолмоғи даркор. Биз бу ерга тап торт-

масдан, бизни ҳайдаб чиқарадилар деб (сиз ҳозир дўқ қилдингиз) чўчинб ўтирмасдан кирганимизнинг боиси шундаки, биз сўраб ўтирмаймиз, биз талаб қиласми, ва агарда биз бевақт келиб сизни безовта қилган бўлсақ (биз эса барвақт келган эдик, сиз бизни хизматкёрхонада кутиб ўтиришга мажбур қилдингиз), яъни чўчимасдан шуннинг учун келдик деяпманки, биз сизни соглом фикрли одам деб ўйлагаш эдик. Яъни софдиш ва вижданли. Ҳа, биз бўйнимизни эгиб кирмадик, биз сизнинг лаганбардорларингиз ва ялоқиларингиз эмасмиз, биз озод инсонлар каби бошларимизни баланд кўтариб кириб келдик ва биз илтимос қилиб келганимиз йўқ, биз эркин ва мағрур талаб билан келдик (эшитдингизми, илтимос билан эмас, талаб билан келдик, буни ҳар икки қулогингиз билан яхшилаб эшитиб олинг!) Биз сизнинг олдингизга мағрур ва дадил бир савол қўймоқчимиз: сиз ўзингизни Бурдовский нинг иши юзасидан ҳақ деб биласизми-йўқми? Сиз ўзингизни Павлишев томонидан, эҳтимолки, ўлимдан халос этилган, Павлишевдан кўп яхшиликлар кўргаш деб биласизми-йўқми? Агар тан олсангиз (бу аниқ), ўз навбатида миллионларча сўм пулни мерос олиб, шу меросдан фамилияси Бурдовский бўлгани билан ўзи Павлишевнинг ўғли бўлмиш кимсани эҳтиёжига кўра талабини қондироласизми, шуни истасизми, шуни вижданан бўладиган иш деб биласизми? Ҳа ёки йўқ? Агар ҳа, бўлса, яъни бошқача сўзлар билан айтадиган бўлсақ, сизда, сизнинг тилингиз билан айтганда, номус ва виждон, — ва биз буни ўз тилимизда соглом фикр деб тўғрироқ ифодалаймиз, — бўлса, унда бизнинг талабимизни қондиринг, вассалом. Қондирингу, биз томонимиздан илтимослар ва миннатдорчиликлар изҳор қилиши мизни кутманг, ҳа, биздан бундай нарсаларни кутманг, чунки сиз бу нарсаларни биз учун эмас, адолат учун қилган бўласиз. Агарда сиз бизнинг талабимизни қондиришни истамас экансиз, яъни, йўқ, деб жавоб берадиган бўлсангиз, унда биз ҳозироқ кетамиз, ва иш шу билан ёнилади; унда биз сизга манави барча гувоҳларингиз ҳузурнда туриб, ақлингиз дағал ва фикрингиз қолоқ экан, деймиз; ва бундан сўчг минбаъд сиз номусли ва вижданли одам деб аталмайсиз, бунга асло ҳақингиз бўлмайди, сиз бундай ҳуқуқни жуда арzonга сотиб олмоқчи бўлаётисиз. Мен тамом қилдим. Мен ўртага масала қўйдим. Энди истасангиз, кавушмизни тўғрилаб қўйишингиз мумкин. Бу сизнинг қўлинигиздан келади, куч сизда. Лекин яна бир карра эсланг, биз сўраётганимиз йўқ, биз талаб қиляпмиз. Сўрамаймиз, талаб қиласми!..

Қизарип-бўзариб кетган Лебедевнинг жияни тўхтади.

— Талаб қиласми, талаб қиласми, талаб қиласми, илтимос

қилмаймиз!..— деб минғиллади Бурдовский ва қип-қизаридек кетди.

Лебедевнинг жияни гапиргандан сўнг ҳамма қимирлаб қолди, норозилик оҳанглари эштилди, лекин худди безгак тутган-дек бўлиб юрган Лебедевдан бошқа ҳеч ким бу ишга аралашгиси келмаёди. (Қизиқ: Лебедев, афтидан, киазнинг томонида эди, лекин жиянининг нутқидан сўнг аллақандай қариндошлилик юзасидан ифтихор пайдо бўлди; ҳар қалай, ўтирганларга алла-қандай мамнун қиёфада бирма-бир қараб қўйди.)

— Менинг фикримча,— деб бошлади князъ жуда оҳиста,— менинг фикримча, сиз жаноб Докторенко, ҳозир бирмунча тўғри фикрларни билдирингиз, лекин сиз ярмига ҳақениз, мен ҳатто розиман, борингки, ярнидан ҳам кўнроғига ҳақдирсиз балки, агар сиз ўз нутқингизда алланималариидир қолдириб кетмаган бўлганингизда, мен тўла қўшилган бўлардим. Сиз нималарни қолдириб кетганлигингизни мен тўла-тўқис тушунтириб, ифодалаб беролмайман, бунга ҳозир қурбим етмайди. Лекин фикрингизда тўла адолат бўлиши учун нималардир етишмайди. Лекин, жаноблар, ишга ўтайлик, айтинглар-чи, нега бу мақолани босиб чиқардинглар? Ахир, бу ердаги ҳар бир сўз қуруқ тухмат-ку! Шундай бўлгач, жаноблар, сизлар, пасткашлик қилибсизлар.

— Ижозат этинг!..

— Марҳаматли афандим!..

— Бу... бу... бу...— деган меҳмонларнинг ҳаяжонли саслари эштилди.

— Мақола хусусида,— деб чинқирди унинг гапини бўлиб Ипполит,— мақола хусусида мен сизга айтдим, мен ва бошқалар уни маъқулламаймиз! Уни манави ёзди (у ёнида ўтирган боксерни кўрсатди), қўшиламан, уятсизларча ёзган, саводсизларча ёзган, унга ўхшаган истеъфодаги поручикларнинг ҳаммаси худди мана шунаقا қилиб ёзадилар. У аҳмоқ ва бунинг устига ҳамма нарсадан фойда ундирадиган одам, қўшиламан, мен бу гапларни унга ҳар куни неча мартараб айтаман, лекин у ҳам ўз ҳолича ҳақ менимча: ҳар ким ўзи истаган нарсани овоза қилишиб мумкин, чунончи, Бурдовский ҳам шу жумладан. Лекин қоюшмаган бемаъни жойлари учун ўзи жавоб берсин. Мен боя бу ерга кира туриб, киазнинг дўстлари бу ишда қатнашишларига қарши норозилик билдирган эдим ҳаммамизнинг номимиздан, шу норозилигимга келганда, мен сизларга, марҳаматли жаноблар, тушунтириб ўтишим керакки, мен фақат ўз ҳуқуқини мизни ошкора ифодалаш учун норозилик билдирган эдим, лекин моҳият-эътибори билан олинадиган бўлса, биз ҳатто гувоҳлар бўлгани яхши деймиз ва биз боя бу ерга кирмасимиздан бурун шу ҳақда келишиб олғанмиз тўртталамиз. Сизнинг гу-

воҳларигиз ким бўлмасинлар, майли, улар дўстларингиз бўла қолсинлар, улар Бурдовскийнинг ҳақи бўрлигини (ҳақи борлиги арифметикадай равшан) инкор қилмасалар керак, у тақдирда бу гувоҳлар дўстларингиз бўлгани янада яхшироқ; ҳақиқат янада равшанроқ кўринади.

— Рост, биз шундай деб келишганмиз,— деди Лебедевнинг жияни.

— Нега бўлмаса оғзинигизни очмасдан бурун шунга ёпишиб олиб шовқинлашдингиз, ахир ўзингиз ҳам шуни истаган экан-сиз-ку!— деб ажабланди князъ.

— Гап мақола ҳақида кетадиган бўлса, князъ,— деб гап бошлади анчадан бери суҳбатга қўшилиши жуда ҳам истаб турган боксер ўзига-ўзи ёқиб жонланаркан (унга хонимларнинг бу ерда иштирок этаетгани жуда қаттиқ таъсир қилганлиги эҳтимолдан холи эмасди),— мақола хусусига келсак, унинг муаллифи ростдан ҳам мен бўламан, мақолани менинг касалманд дўстим танқид қилиб ўтди, мен одатан унинг заифлигини ҳисобга олиб доим кечириб келаман. Лекин мен уни ёзиб ўзимнинг энг самимий дўстимнинг журналида ахборот тариқасида босиб чиқардим. Фақат шеър менини эмас, у ҳақиқатан машҳур ҳажв устасишинг қаламига мансубдир. Фақат Бурдовскийга ўқиб берганма, ўшанда ҳам барини эмас, ва ундан ўша заҳоти босиб чиқаришга ижозат олганман, лекин ўзингиз ўйлаб кўринг, мен буни розиликсиз ҳам босиб чиқараверган бўлардим. Ҳар ким хоҳлаган нарсасини ёзади, бу жуда олижаноб, олихиммат иш, умумга тегишли иш. Умид қиламанки, князъ, сиз илғор одам бўлсангиз керак ва менимча, буни инкор қилмассиз деб ўйлайман...

— Ҳеч нарсани инкор қилмайман, лекин ўзингиз ўйлаб кўриш, сизнинг мақолаигизда...

— Кескин демоқчимиен? Лекин ўзингиз ўйлаб кўринг, бундан жамоат аҳллари анча маидаат кўрадилар ва ниҳоят, қандай қилиб шундай воқеанинг ёнидан ишдамай ўтиб бўлади? Айборлар бўлса, уларнинг ҳолигавой, лекин жамиятнинг маидаати ҳаммасидан аъло. Баъзи бир ноаниқликлар масаласига келгана, нима десамикин, муболагалар, ўзингиз ўйлаб кўринг, ҳаммадан бурун ташаббус муҳим, ҳаммадан бурун мақсад ва инят муҳим; одамларга маңбаатли мисол муҳим, хусусий ҳолатларни кейин қараб чиқилаверади, ва ниҳоят, мақола тили айтилди, бунда кулгили ҳолат назарда тутилган, мақсад ўзи шу, ва ниҳоят, ўзингиз кўринг, ахир, ҳозир ҳамма шундай ёзади! Ха-ха!

— Бу бутунлай янгиш йўл! Сизларни ишонтириб айтаманки, жаноблар,— деб қичқирди князъ,— сиз мени жаноб Бурдовс-

кийнинг талабини қондирмайди деб таҳмин қилиб мақолани бостиргансиzlар, мени қўрқитмоқчи, мендан ўч олмоқчи бўлганислар. Лекин сиз қаердан биласиз: мен балки Бурдовскийни рози қилмоқчидирман. Мен очиқдан-очиқ ҳамманинг олдида айтаманки, мен Бурдовскийни рози қиламан...

— Ана ниҳоят ақлли ва олижаноб одамнинг ақлли ва олижаноб сўзини эшитдик! — деб хурсанд бўлди боксер.

— Худойим-еёй! — деб юборди Лизавета Прокофьевна.

— Бунга чида бўлмайди! — деб тўнгиллади генерал.

— Ижозат беринг, жаисблар, ижозат беринг, мен гапимни айтай, — деб илтижо қилди князъ, — бундан беш ҳафта аввал З.га менинг ҳузуримга, жаисоб Бурдовский, сизнинг вакилингиз Чебаров келди. Сиз уни ўз мақолангизда жуда мақтаб юборибсиз, жаисоб Қеллер, — деб мурожаат қиласа кутилмаганда князъ кулиб юбориб боксерга, — лекин у менга жуда ҳам ёқмади. Мен бир қарашдаёқ сезиб олдим, ҳамма гаи мана шу Чебаровда эканлигини ва эҳтимол сизнинг соддалигигиздан фойдаланиб, жаисоб Бурдовский, мана шунча ишларни бошлаб юборган бўлса керак очигини айтганда. Ў сизни қутқуга солган.

— Бу сизнинг ҳақингиз йўқ... мени... соддамас... бу... — деб бидирлади ҳаяжонланиб Бурдовский.

— Сизнинг бундай таҳминлар қилишга ҳеч бир ҳақингиз йўқ, — деб насиҳатомуз ўртага тушди Лебедевининг жияни.

— Беқиёс даражада ҳақорат бу! — деб чинқириди Ниполит. — Одамни таҳқирилайдиган таҳмии, ёғон, нига асло алоқаси йўқ!

— Гуноҳкорман, жаисблар, гуноҳкорман, — шона-ниша узр сўради князъ, — мени кечиринглар; бир-биримиз билан очиқ-оишкора гаплашиб олсак яхши бўлармикни, деб ўйлабман, лекин майли, ихтиёр сизда, хоҳлаганингиз. Мен Чебаровга ҳозир Петербургда эмасман, шунинг учун бу иш билан шуғулланишни бир ўртоғимга топширдим, жаисоб Бурдовскийни ҳам бу ҳақда хабардор қиламан, дедим. Мен очигини айтиб қўя қолай, жаисблар, бу гирт муттаҳамларнинг иши, менга шундай бўлиб туюлади, чунки яна худди мана шу Чебаров деганлари... Оҳ, хафа бўлманглар, жаисблар! Худо ҳаққи, хафа бўлманглар! — деб қичқириди князъ яна Бурдовский оғриниб саросимага тушаётганигини, унинг дўстлари эса норози бўлиб ҳаяжонланаётганиларини кўриб. — Мен агар буни гирт муттаҳамларнинг иши деяётган бўлсам, бу албатта, сизга тааллуқли деганим эмас! Ахир мен ўшанда сизларнинг ҳеч қайсиларнингизни шахсан билмас, ҳатто фамилияларингизни ҳам эшитмаган эдим; мен Чебаровга қараб шундай фикрга келдим; мен умуман айтяпман, чунки... сиз агар билсайдингиз, шу мен мерос олганимдан бери қанчалар мени алдашаётганиларини...

— Князь, сиз жуда ҳам гўл экансиз! — деди мазах қилгандай Лебедевнинг жияни.

— Яна князь ва миллионер! Сизнинг балким ҳақиқатан ҳам содда ва самимий қалбингиз бордир, лекин сиз бу билан барibir умумий қонуилардан холос бўлолмайсиз, — деб ўйлон қилди Ипполит.

— Балки шундайлир, балки шундайдир, жаноблар, — деб шошиларди князь, — лекин мен тушунмадим сиз қандай умумий қонун ҳақида гапираётганингизни; аммо мен гапимни давом эттирай, бекорга хафа бўлманглар фақат; қасам ичаманки, сизни заррача ҳам хафа қилмоқчи эмасман. Бу ўзи қандай ахир, жаноблар: юракдан чиқариб бир оғиз гапириб бўлмайди-я, даррозда хафа бўлиб бақирасизлар! Лекин, биринчидан, «Павлишчевнинг ўғли» борлиги мени қаттиқ ҳайратга солиб қўйди, бунинг устига у жуда ҳам ёмон аҳволда экан менга Чебаровнинг билдиришига қараганда, Павлишчев менинг валинесъматим ва отамнинг дўсти бўлади. (Оҳ, нега жаноб Келлер, сиз мақолангизда отам ҳақида бундай ёлгон гапларни ёздингиз? Ротанинг маблагини у ҳеч қачон ишлатган эмас, қўл остидаги одамларга ҳеч қачон зуғум қилган эмас — мен бунга қаттиқ ишонаман, — қандай қўлингиз борди бундай даҳшатли түхмат гапларни ёзгани?) Павлишчев ҳақида ёзган гапларнингизга эса одам чидамайди; сиз бу ниҳоятда олижаноб ва эзгу ниятли одаминг енгилтак ва лаззатпарат қилиб кўрсатасиз, тагин худди ҳақиқатан ҳам шундай бўлган деб ишонтирасиз, ваҳоланки, бу дунёдаги энг маъсум ва пок одамлардан бири эди! У ажойиб олим одам эди; фан соҳасида ишлайдиган жуда кўп муҳтарам зотларнинг дўсти ва ҳамсуҳбати эди, у илм-фан йўлида кўп пуллар сарфлаган. Унинг қилган яхшиликлари, унинг қалби ҳақида гапирадиган бўлсақ, сиз ўша пайтда мени тенгак эди, деб тўғри ёзгансиз, мен ростдан ҳам кўп нарсаларни яхши тушумасдим (лекин рус тилида ҳар қалай гапирадим ва тушунардим), лекин мени ҳозир эсиминг тушган нарсаларга қараб ҳукм чиқаришим мумкин-ку, ахир...

— Ижозат этинг, — деб чинқирди Ипполит, — менимча, сиз жуда ҳиссиётга берилиб кетдингиз шекилли? Биз бола эмасмиз. Сиз ишга тааллуқли гапларни айтмоқчийдингиз, соат ўн бўлянти, унутманг.

— Марҳамат, марҳамат, жаноблар, — шу заҳоти рози бўлди князь, — аввал ишонмай турдим, сўнг Павлишчевнинг ростдан ҳам боласи бўлиши мумкин-ку, деб ўйладим. Лекин мана шу ўғил ўзининг қандай туғилганлигини ҳаммага оппа-осон қилиб, яна қаранг, онасининг ҳам шармандасини чиқарган, шу нарса мени лол қилиб қўйди. Негаки, Чебаров ўша олдимга боргани

даёқ ҳаммасини ошкор қылғанымиз мумкин, деб мениң күркитмоқчи бўлганди...

— Аҳмоқликни қаранг!— деб бақирди Лебедевнииг жиyanни.

— Сизнинг ҳақингиз йўқ... ҳақингиз йўқ!— деб чинқирди Бурдовский.

— Ўғли отасининг бузуқлиги учун жавобгар эмас, онасида эса гуноҳ йўқ,— деди оғзидан тупуклари сочилиб чийиллаган Ипполит.

— У тақдирда яна ҳам ҳәтиёткорроқ бўлиш керак эди...— сотимайгина деди князъ.

— Сиз, князъ, гўлгина эмас, ундан ҳам ўтиб тунига экансиз,— деди жаҳм билан тиржайиб Лебедевнииг жияни.

— Яна сизнинг қандай ҳақингиз берки!...— деб ясама овоз билан чинқирди Ипполит.

— Ҳақим йўқ, ҳақим йўқ!— деди шоша-пинча князъ.— Сиз ҳақсиз, тан оламан, лекин мен ўшаңда бенхтиёр шундай деб ўйлаган эдим, яна ўша заҳоти ўзимга-ўзим айтдимки, менинг шахсий ҳиссиётларим ишга таъсир қиласалиги керак, чунки мен ўзим жаноб Бурдовскийни ҳурмат қиласамни-йўқми, барibir унинг талабларини қондиришга бурчлиман деб билганимдан сўнг, мен Павлишевга бўлган ҳурматим туфайли шундай қилмоқчиман ва ҳар қандай шаронтда ҳам бу фикримдан қайтмоқчи эмасман. Бундан гап очганлигиминиғ сабабини билмоқчи бўлсангизлар, жаноблар, менга нима демаг, барibir ўғилининг ўз онасининг сирини бунчалар ошкор қилиб юборини менга жуда ҳам ғайрятабиний бўлиб туюлди... Бир сўз билан айтгана, энг муҳими, Чебаров фирибгар эканлигига амин бўлдим, у жаноб Бурдовскийни алдаб мана шундай муттаҳамгарчилик йўлига бошлаган.

— Йўқ, бунга чидаб бўлмайди!— деб айюҳаннос солишиди князнинг янги меҳмонлари, уларниг баъзи бирорлари ўринларидан сакраб туриб кетишиди.

— Жаноблар! Мен шундай қарорга келганимнинг сабаби, шўрлик жаноб Бурдовский ўзи содда, занф, ҳимоясиз, муттаҳамларнинг қармоғига тез илинадиган болага ўҳшайди, шунинг учун ҳам, мен унга «Павлишевнинг ўғли» деб барibir ёрдам беришим керак: биринчидан, уни Чебаровнинг сиртмоғидан қутқаришим, иккинчидан, унга дўстлик ва садоқат юзасидан йўлйўриқ кўрсатиш им, учинчидан, унга ўн минг сўм беришим керак, назаримда, менинг энг камтарин ҳисобларимга кўра Павлишев менга шунча пул сарфлагандир...

— Қандай! Фақат ўн минг!— қичқирди Ипполит.

— Вой, князъ тушмагур-ей, сиз ё арифметикани унча яхши

билмайсиз, ё жуда яхши биласиз? Лекин ўзингизни билмаганга соласиз!—деб қичқирди Лебедевинг жияни.

— Мен ўн мингга рози эмасман,— деди Бурдовский

— Антис! Майли, де!— деб эшитиларли қилиб шивирлади боксер Ипполит ўтирган стулнинг суюнчиғи оша энгашиб,— майли, де, кейин яна кўрамиц!

— М-менга қараңг, жаноб Мишкин,— чийиллади Ипполит,— шуни яхши билиб қўйинингки, бизни аҳмоқ қилолмайсиз, биз пасткаш тентаклар эмасми, сизнинг манави ҳамма меҳмонларингиз ва хонимлар балки шундай деб ўйлашаётгандир биз ҳақимизда, қараңг, бизнинг устимиздан масхара қилиб кулишларини, айниқса, анави кибор жаноб (у Евгений Павловични кўрсатди), мен у кишини танимайман, бундай шарафга мусассар бўлмаганимац, лекин у ҳақда баъзи бир гаплар қулогимга чалинган...

— Ижозат этинг, ижозат этинг, жаноблар, сиз яна гапимга тушунмадингиз!— ҳаяжонланиб уларга мурожаат қилди князь.— Биринчидан, жаноб Қеллер, сиз мақоланингизда менинг давлатим ҳақида ҳаддан ташқари хотүгри маълумот бергансиз: мен миллионлар олган эмасман; сиз тахмин қилган маълаганинг юздан саккиз ёки ўя бўлтаги эҳтимол бордир; иккинчидан, менга Швейцарияда ҳеч қачон ўн Минглаб пул сарфланган эмас: Шнейдер йилига олти юз сўм оларди, шуни ҳам уч йил олиб турди, Павлишев эса ҳеч қачон Париждан чиройли тарбиячи аёлларни олиб келган эмас; бу яна туҳмат. Менинча, менга ўн минг қаёқда, жуда оз сарфланган, лекин мен ўн минг ажратяниман, ўзингиз ўйлаб кўрниг, мен Бурдовскийни ҳаддан ташқари яхши кўрганимда ҳам унга шундан ортигини беролмайман, мен ўз бурчимни ўтаямсан, мен илтифот юзасидан ҳам шундай қилолмайман, чунки мен қарзимни узяниман, асло унга садақа бераётганим йўқ. Билмайман, жаноблар, сиз нега буни тушунмайсиз! Лекин кейин мен ундан доимо ўзимининг дўстона ёрдамишни аямайман, унинг ҳаётини изга солинига, яхшилашга чин дилдан кўмаклашаманац, ахир, бу шўрликни ҳам алдашгац, ахир, алданмаганда, бугунги жаноб Қеллернинг мақоласида айтилгандай, пасткашликка балки бормаган бўлармиди, онасининг этагини кўтарган ўғил... Э, нега яна ўзларингизни тутолмай қолдинглар, жаноблар! Шундай бўлаверса, биз бир-биримизни асло тушунолмай қоламиз! Ахир мен айтгандай чиқди-ку, бар! Мен энди гумоним тўғри чиққанлигини ўз кўзларим билан кўриб турибман,— деб қизишиб ишонтироқчи бўларди князь, у ҳаяжонини босиб олмоқчи бўлар, лекин ўзи сезмаган ҳолда уни яна-да орттиради.

— Қандай? Нимани кўриб турибсиз?— деб уни жаҳл билан қистовга олдилар.

— Марҳамат қилинглар, биринчидан, мен Бурдовскийнинг қандай одамлигини кўриб турибман, ўзим ишонч ҳосил қилдим унинг кимлигига... Унда айб йўқ, у ҳамманинг алдовига учган! Ҳимоясиз бўлиб қолган... шунинг учун унга шафқат қилишим керак, иккинчидан, мен бу ишни Гаврила Ардалионовичга топшириб ўзим Петербургда уч кун касал бўлиб қолиб, бунинг устига анчадан бери йўлда эдим, ундан хат-хабар ололмаган эдим, мана бугун бундан бир соатча илгари у олдимга кирди, мен Чебаровнинг нияти нима эканлигини билдим, қўлимда инкор қилиб бўлмайдиган далиллар бор, деб айтди, шунда Чебаров мен тахмин қилган киши эканлигини англадим. Биламан, жаноблар, аксар одамлар мени течба деб қарашади, Чебаров ҳам қўли очиқ одам эканлигимни билиб, осонгина лақиллатиб кетмоқчи бўлган, Павлишевга бўлган ҳурматимдан фойдаланиш пайига тушган. Лекин энг муҳими шуки,— ахир эшитинглар-да энди, жаноблар, охиригача эшитинглар!— энг муҳими шуки, жаноб Бурдовский Павлишевнинг ўғли эмаслиги аниқ маълум бўлди! Менга Гаврила Ардалионович ҳозиргина айтди, мени ишончли маълумотлар топдим, деди. Қалай бўлади бу ёғи энди сизнингча, шунча қилғиликларни қилиб қўйганларингиздан сўнг, одамнинг ишонгиси келмайди! Билдингизми: ишончли маълумотлар! Мен ўзим ҳали тўла ишонганим йўқ, ишонганим йўқ, рост айтяпман; мен ҳали шундай гумонсираб турибман, чунки Гаврила Ардалионович ҳали менга бутун тафсилотларини сўйлаб берганича йўқ, лекин Чебаров фирибгар, энди бунга **шак-шубҳа** бўлиши мумкинмас! У шўрлик жаноб Бурдовскийни ҳам, сизларни, яъни унга олижаноблик юзасидан ёрдам бермоқчи бўлган кинжаларни (ахир, у жуда ёрдамга муҳтоҷ, буни кўриб турибман мени ҳам!) ҳаммаларингизни лақиллатган, ҳаммаларингизни муттаҳамгарчилик сиртмоғига тортган, ахир, қаёгини агдариб қараманг, бу ишдан фирибгарликнинг, муттаҳамгарчиликнинг иси келиб турибди!

— Нега энди муттаҳамгарчилик бўларкан!. Нега энди «Павлишевнинг ўғли» бўлмас экан?.. Қандай қилиб!..— деган хитоблар эштилди. Бурдовскийнинг тўдаси ифодалаб бўлмас саросимага тушган эди.

— Албатта, муттаҳамлик! Агар ахир энди жаноб Бурдовский «Павлишевнинг ўғли» бўлиб чиқмаса, унда жаноб Бурдовскийнинг талаби очиқдан-очиқ муттаҳамгарчилик бўлиб кўринмайдими (яъни албатта, у шундайлигидан боҳабар бўлганда демоқчиман), лекин ҳамма гап шундаки, уни алдаганлар, шунинг учун ҳам мен уни оқлаш тарафдориман; шунинг учун ҳам унга ачиняпман, соддагина бола экан, бирорнинг ёрдамисиз яшолмайди; шундай бўлмаганда у ҳам қаллобларнинг шериги бўлиб

чиқар эди. Мен ахир имоним комил бўлдики, у ҳеч нарсани тушунмас экан! Швейцарияга жўнамасимдан илгари мен ҳам шу аҳволда эдим, сўзларим оғзимдан тўкилиб кетаверарди, айтмоқчи бўлган гапимни эплаб гапиролмасдим... Тушунаман буни; мен унинг ҳолини тушунаман, чунки ўзимнинг бошимдан ўтган, мен гапирсам бўлади! Ва ниҳоят, нима бўлмасин, энди «Павлишчевнинг ўғли» йўқлигига қарамасдан ва буларнинг бари хомхаёл бўлиб чиқсан бўлса ҳам, мен барибир ўз фикримни ўзгартирмайман ва Павлишчевнинг хотираси учун ўн минг сўм ажратишга тайёрман. Мен ахир жаноб Бурдовский саҳнада пайдо бўлмасидан илгари шу ўн мингни мактабга бермоқчи бўлиб юргандим Павлишчевнинг хотираси учун, лекин энди барибир мактабга сарфлайманми ва ё Бурдовскийгами, негаки, эндиликда жаноб Бурдовский гарчи «Павлишчевнинг ўғли» бўлмаса-да, лекин барибир худди «Павлишчевнинг ўғлидай»: чунки унинг ўзини қаттиқ алдаши; у ўзини чин юракдан Павлишчевнинг ўғлимани деб ҳисоблайди! Энди, жаноблар, Гаврило Ардалионович нима деркин, шуни эшиштинг, шу билан бас қиласиз, жаҳлингиз чиқмасин, тинчланинг, ўтиринглар! Гаврила Ардалионович ҳозир сизларга барини тушунтириб беради, мен ҳам, гапининг очиги, бунинг тафсилотларини билишни истайман. У ҳатто Псковга, сизнинг онангизнинг олдига бориб келибди, жаноб Бурдовский, сизни мақолада онангизни ўлган, деб айтишга мажбур қилишибди, у киши асло ўлмаган экан... Ўтиринглар, жаноблар, ўтиринглар!

Князъ ўзи ҳам ўтиреди, ўринларидан сакрашиб туриб кетган меҳмонларни, Бурдовскийнинг одамларини ҳам ўтқазди. У сўнгги ўн ёки йигирма минут ичидаги жуда қизишиб кетди, овозини баланд кўтариб, ҳаммадан баланд келишга ҳаракат қилиб, жуда ҳам берилиб кетиб, ҳаддан ташқари ошиб-тошиб гапирди, сўнг албатта, бальзи бир нарсаларни қизишиб айтиб юборгани, бальзи тахминлар, сўзлар оғзидаи чиқиб кетганилиги учун тоза пушаймон бўла бошлади. Уни қизиштирганиларида у ўзидан чиқмаган бўларди, айтиш лозим бўлмаган бальзи сўзларни, бальзи гумонларини айтмасди, ҳамма нарсани бундай ошкор қилиб ташламасди. У ўрнига қайтиб ўтирган заҳоти бир нарсадан қаттиқ пушаймон бўлиб кетди, юраги саншиб оғриди. Нега ахир у ҳамманинг олдига Бурдовскийга сиз ҳам менга ўхшагансиз, мен ҳам Швейцарияга бормасимдан олдин сизга ўхшаган эдим, деди; Бурдовскийни «хафа» қилди? Нега ўн мингни мактабга бермоқчийдим, сизга берсам ҳам бўлаверади, деди? Шунчалар ҳам дағаллик бўладими? Шунчалар ҳам эҳтиётсизлик бўладими? Одамларнинг олдига ҳам шундай дейдими худди садақа улашаётгандай бўлиб? «Кутиш керак эди ва эртага ёлгиз ўзига

айтиш керак эди,— деб ўйлади князь шу заҳоти,— энди ҳеч нарсани тўғрилаб бўлмайди, албатта! Рост, мен телбаман, чинакам телбаман!»— деган қарорга келди у уятдан, номусдан ер ёримса-ю ерга кириб кетгудай бўлиб.

Бу орада шу пайтгача индамай бир чеккада турган Гаврила Ардалионович князининг таклифи билан олдинга чиқди ва унинг ёнида турганча князь топширган иш юзасидан дона-дона қилиб ҳисоб бера бошлади. Равон ичи дарров сув қўйгандай жимжит бўлиб қолди. Ҳаммалари ва айниқса, Бурдовскийнинг одамлари шоён диққат билан тинглай бошладилар.

IX

Сиз, албатта, инкор қилмасангиз керакки,— деб бошлади Гаврила Ардалионович кўзларини катта-катта очиб, афтидан, қаттиқ саросимага тушиб бутун вужуди қулоққа айлангани ҳолда тинглашга шайланган Бурдовскийнинг тўпна-тўғри ўзига мурожаат қиласкан,— сиз инкор қилмасангиз керакки, муҳтарама онангиз билан коллегия котиби жаноб Бурдовскийнинг қонуний никоҳларидан сўнг роса икки йил ўтганда туғилгансиз. Сизнинг туғилган вақтнингизни аниқлаш жуда осон, шунинг учун ҳам бу нареанинг Келлернинг мақоласида сиз ва онангиз учун таҳқири-ли тарзида ўзгартириб юборилганилигини жаноб Келлернинг қуюшқондан ташқари чиқиб кетган фантазияси билангиша изоҳлаш мумкин, у шундай қилиб сизнинг бу ишда ҳақингиз борлигини бўрттириб кўреатмоқчи, сизга ёрдам бермоқчи бўлган. Жаноб Келлер мақоланинг ҳаммасини бўлмаса ҳам бир қисмини сизга ўқиб берганлигини айтяпти... шубҳасиз, у сизга айниқса шу ерларини ўқиб бермаганга ўхшайди...

Ҳоқиқатан, ўқиб бермаганман шу ерини,— деб унинг ганини бўлди боксер,— лекин барча маълумотларни менга ишончли одам берганди ва мен...

Ўзр, жаноб Келлер,— тўхтатди уни Гаврила Ардалионович, — ижозат беринг, мен гапирай. Сизни ишонтириб айтаманки, ҳали сизнинг мақолаигизга тўхталамиз, ўшанда сиз изоҳ берасиз, ҳозир яхшиси бир бошдан баён қилиб ўтганимиз тузук. Мен тасодифаң, синглим Варвара Ардалионовна Птицина восита чилигига бир хатни қўлга туширдим, синглимнинг Вера Алексеевна Зубкова деган жуда яқин ўрготи бор, ўзи бева, помешчик хотин, шу одамга Николай Андреевич Павлишев бундан йигирма тўрт йил муқаддам чет элдан туриб хат ёзган экан ва шу хат сақланиб қолган. Мен Вера Алексеевна билан яқинидан танишиб олдим ва унинг маслаҳатига биноан истеъфолаги пол-

ковник Тимофей Федорович Вязовкинни қидириб топдим, бу киши жаноб Павлишевга узоқ қариндош бўларкан, ўз вақтида улар бир-бирлари билан қалин дўст эканлар. Мен ундан Николай Андреевичнинг чет элдан ёзган иккита хатини олишга мусассар бўлдим. Мана шу учта хатда кўрсатилган фактлар, ойлар, кунларга қараб туриб Николай Андреевичнинг ўшандада чет элга чиққан (чет элда уч йил турган) вақтини кун-кунигача аниқлаш мумкин, шунга кўра Николай Андреевич сиз туғилмасдан роса бир ярим йил аввал чет элга кетган бўлиб чиқади, жаноб Бурдовский. Сизнинг онангиз, ўзинигизга маълумки, ҳеч қачон чет элга чиққан эмас... Мен ҳозир бу хатларни ўқиб ўтироқчи эмасман. Кеч бўлиб қолди; мен фақат бор ҳарсанни айтиб ўтияпман, холос. Лекин агар жаноб Бурдовский эртага эрталаб истаганча миқдорда гувоҳларингизни олиб менинг олдимга келсангиз, хоҳлассангиз, дастхатни текширадиган кишиларни ҳам олволишингиз мумкин, унда аминманки, мен айтган гапларнинг тўғрилигига ўзишгиз тўла ишонч ҳосил қиласиз. Шундай қилинганди, аминманки, бутун иш чиппакка чиқади ва ўз-ўзидан барҳам тонади.

Яна ҳамма қимирилаб қолди, ҳамма ҳаяжонга тушди. Бурдовскийнинг ўзи стулдан туриб кетди.

— Ундей бўлса, мени алдашибди, алдашибди, лекин алдаган Чебаров эмас, бунга кўп вақт бўлган; текшириш, учрашишни истамайман, мен ишонаман, мен воз кечаман... ўн мингга рози эмасман... хайр, кетдим...

У фуражкасини олиб кетиш тараддуудида стулни четга сурди.

— Агар имконингиз бўлса, жаноб Бурдовский,— деб секин, ширин сўзлаб тўхтатди уни Гаврила Ардалионович,— беш минутгина ўтирангиз. Бу иш юзасидан яна бир қанча нарсалар аниқланди, улар жуда антиқа фактлар ва сизга ҳам тегишли ерлари бор, албатта. Менинг фикримча, сиз уларни билиб қўйсангиз яхши бўларди, балки ҳаммаси очиқ-ойдин бўлса, ўзингизга енгил тушади...

Бурдовский бошини солинтирганича оғир ўйга ботгаи одамдай индамай жойига ўтирди. Уни кузатиб қўймоқчи бўлиб ўринидан турган Лебедевнинг жияни ҳам ўтирди. У гарчи ўзини йўқотиб қўймаган, тетик бўлса ҳам, лекин афтидан жуда ғалати аҳволда қолган эди. Ипполитнинг қовоги солинган, маъюс ва жуда ҳайратланган ҳолда эди. Шу дағиқада у шунчалар қаттиқ йўтала бошладики, ҳатто рўмолчаси қон бўлиб қолди. Боксернинг ҳам ўтакаси ёрилган эди.

— Эҳ, Антип!— деб қичқирди у алам билан.— Ахир, сенга айтган эдим-ку ўшандада... уч кун аввал, балки сен ростдан ҳам Павлишевнинг ўғли эмасдирсан деб!

Босиқ кулгилар эшитилди, икки-учта одам ҳаммадан кўра қаттиқроқ кулди.

— Сиз ҳозир айтган нарса,— деб илиб кетди Гаврила Ардалионович,— биз учун жуда қимматли, жаноб Қеллер. Шундай бўлса ҳам том бир ишонч билан маълум қилиб қўйишим керакки, жаноб Бурдовский ўзининг қачон туғилганлигини жуда яхши билади, лекин у Павлишчевнинг чет элда яшаганлари ҳақида унчалар тўлароқ бир тасаввурга эга эмас, ваҳоланки, жаноб Павлишчев умрининг аксар қисмини чет элларда ўтказди, Россияга эса қисқа муддатларгагина келиб кетди. Бунинг устига унинг ўша пайтда чет элга кетиши одатдан ташқари бир ҳодиса бўлмаганидан йигирма йилдан сўнг ҳам ҳеч ким бу ҳақда эслаб бош қотириб ўтиргмаган, албатта. У пайтда ҳали туғилмаган Бурдовскийни айтмай қўя қолайлик, ҳатто унинг яқин кишилари ҳам бу воқеаларни яхши хотирлай олмайдилар. Албатта, сўраб-сурншириб ҳамма нарсани топса бўлади. Лекин тан олишим керакки, мен барча керакли маълумотларни тасодифан қўлга туширдим, улар топилмаслиги ҳам мумкин эди. Шунинг учун агар жаноб Бурдовский билан жаноб Чебаров истаган тақдирларида ҳам бу маълумотларни асло тополмаган бўлардилар. Лекин улар буни истаб кўрмаган ҳам бўлсалар керак...

— Ижозат этинг, жаноб Иволгин,— тажанг бўлиб унинг гапини бўлди Ипполит,— шунча сафсатанинг нима кераги бор (мени кечиринг)? Иш равшан бўлди, асосий нарсага ишонишга биз рози бўлдик, нима қиласиз одамнинг шаънини ерга урадиган бу бошогриги гапларни чўзиб? Сиз эҳтимол, излаб топган нарсаларингиз билан мақтамоқчи, князь билан бизнинг олдимизда ўзингизнинг қанчалар уста ва чандаст терговчи ва айгоқчи эканлигингизни кўрсатиб қўймоқчи бўлаётгандирсиз? Нима, сиз Бурдовскийни бу ишга билмасдан бошини сукқан деб оқлаб, кечириб юбормоқчимисиз, ниятингиз шуми? Жуда дангалчи бўлиб кетибсиз, марҳаматли афандим! Бурдовский сизнинг оқлашларингизга ва кечиришларингизга асло муҳтож эмас, шунин яхши билиб қўйинг! У қаттиқ хафа, унга оғир жуда ҳам, у ўнгайсиз аҳволга тушди, сиз буни англашингиз, тушунишингиз лозим эди...

— Бас, жаноб Терентьев, бас,— деб уни тўхтатишга муюссар бўлди Гаврила Ардалионович,— тинчланинг, ўзингизни қайрайверманг; сиз чамамда, жуда мазангиз йўқ шекилли? Сизга ачинаман. Ундай бўлса агар истасангиз, мен мана бас қиламан, яъни демоқчиманки, назаримда баъзи бир гапларни тўла-тўқис оидинлаштириб ўтмасдан пложим йўқча ўҳшайди,— деб қўшиб қўйди ҳамма ўриидан қимирлаб сабрсизлик кўрсатаётгандигини сезиб.— Мен бу ишга дахлдор бўлган барча кишиларга далолат

юзасидан айтиб қўйишим керак, сизнинг онангиз, жаноб Бурдовский, Николай Андреевич жуда ёш пайтларида қаттиқ яхши кўриб қолган оқсоч қизнинг синглиси бўлади, шунинг важидан у Павлишевнинг меҳру **иноятларига** сазовор бўлган, Павлишев унга доимо **мехрибончилик** қилиб турган, лекин Павлишев яхши кўрган **оқсоч қиз** тўйлари арафасида вафот этган. Уларнинг оиласида шуидай воқеа бўлганини аниқ, менда далиллар бор, буни ҳеч ким инкор қилолмайди, лекин бу воқеадан жуда кам кишилар хабардор, умуман, деярли унут бўлаётган воқеа. Энди бу ёғини **эшитинг**: сизнинг онангиз ўн яшар чоғида Павлишев ўни ўз тарбиясига олади, унга аллақанча маблағ, сепсидра ажратади, мана шу меҳрибончиликларнинг ҳаммаси Павлишевнинг жуда кўп уруғ-аймоқлари ичидаги турли-туман фикрларга сабаб бўлади; Павлишев ўзи тарбия қилаётган қизга уйланса керак, деган гаплар тарқалади; лекин қиз ўзи хоҳлаб бир марзабон хизматчига турмушга чиқади (буни мен жуда аниқ қилиб исботлаб беришим мумкин), у Бурдовскийга теккан маҳалда йигирмага чиқсан бўлади. Менда яна бир қанча жуда ишончли ва аниқ маълумотлар бор, уларга қараганда, сизнинг отангиз жаноб Бурдовский, ишнинг кўзини билмас экан, онангизга ажратилган ўн беш мингни олиб, хизматни йигиштиради, савдо ишларига аралашади, алданади, сармояни бой беради, аلامига чидолмай ича боштайди, касал бўлиб қолади ва онангиз билан саккиз йил турмуш қургандан сўнг бевақт ажали етиб ўлиб кетади. Ундан сўнг онангиз ўз оғизлари билан айтишларига қараганда, қаттиқчиликда яшайди ва агарда Павлишев ёрдам қилиб йилига олти юз сўмдан бериб турмаганда бутунлай ҳалок бўлиб кетиши ҳам мумкин экан. Ундан сўнг, у сизни кичкина пайтнингизда жуда яхши кўриб қолади, бунга далиллар беҳисоб. Яна шу маълумотларга ва онангизнинг тасдиқлашига қараганда, унинг сизни яхши кўриб қолганлигининг сабаби сиз ўшанда мажруҳроқ, касалмандроқ, дудуқроқ, аяччилоқ бола экансиз (мен аниқ маълумотлар асосида шундай хуносага келдимки, Павлишев эзилган, табиат томонидан каментилган, мажруҳ болаларга алоҳида меҳрибонлик, шафқат кўрсатар экан,— назаримда бизнинг ишмиз учун бу жуда мухим бўлган бир факт), шунинг учун у сизга маҳсус меҳрибончилик кўрсатган, сизнинг тарбиянгиз билан шугулланган. Ниҳоят, мен излан-на-излана алоҳа ҳозир мақтаниб қўйсам арзийдиган бир хуносага келдим, Павлишевнинг сизга бу қадар меҳрибончилиги (унинг саъӣ-ҳаракати билан сиз гимназияда алоҳида назорат остида ўқигансиз) Павлишевнинг оила аъзолари ва қариндошлиари ўртасида аста-секин ғалати бир фикр туғилишига сабаб бўлган, улар сизни унинг ўғли бўлсангиз керак деб ўйлашган,

отангизни эса алданған әрлар қаторида санашгай. Энг мұхими, Павлишев ҳаётининг сүнгги йилларида ҳамма шу фикрга келған ва унга ишонған, ҳамма васиятнома қандай бўлади, деб қўрқиб кетган, воқеанинг боши ҳамманинг ёдидаи кўтарилган, аниқ бир гап айтадиган одам бўлмаган. Шубҳасиз, мана шу фикр сизининг ҳам қулогингизга чалинган, жаноб Бурдовский ва бутун эс-хушингизни ўғирлаб қўйган. Сизнинг онангиз, мен у киши билан шахсан танишиш шарафига мусассар бўлдим, бу ими-жими гаплардан хабардор экан, лекин сиз ҳам мана шу олашовур гапларнинг таъсирида юрганингизни сира билмас экан (мен ҳам буни унга айтиб ўтирумадим). Сизнинг муҳтара-ма волидангизни, жаноб Бурдовский, мен Псковдан тоидим, у киши касалманд ва ғоятда noctor аҳволда яшар эканлар, Павлишевнинг вафотидан сўнг у кишига қарайдиган одам бўлмабди. У кўзларида шашқатор ёшлари билан миннатдор бўлиб айтдики, мен ўғлим туфайли яшаяпман, менин ўғлим боқяпти, деди. У келажакда сиздан кўп нарсалар кутади ва сизнинг кела-жагингиз порлоқ бўлишига ишонади...

— Йўқ, бунга асло тоқат қилиб бўлмайди! — сабрсизлик билан қичқирди Лебедевнинг жияни. — Кимга айтяпсиз бу ро-маннинг барини?

— Фирт шармандалик бу! — деб ўтирган ерида тўлеанди Ипполит. Лекин Бурдовский ҳеч нарсани сезмади ва ўтирган ўрнидан қимирламади.

— Нега? Нима учун? — деб устомонлик билан ҳайрон бўлиб сўради Гаврила Арданонович ўз хулосасини игна қилиб сан-чишга ҳозирланаркан. — Мана энди жаноб Бурдовский тўла ишонч ҳосил қилиши мумкинки, жаноб Павлишев уни олиҳиммат бир одам сифатида яхши кўрган, лекин унга ўз ўғли каби қарамаган. Жаноб Бурдовский жаноб Келлернинг мақоласини ўқиётган чоғида ва у мақолани маъқуллаган ва тасдиқлаган пайтида мана шу битта фактни яхши билиши ва назарда тутиши лозим эди. Буни айтаётганимнинг боиси, мен сизни, жаноб Бурдовский, олижаноб одам деб биламан. Иккинчидан, бу ўринида ҳеч қандай ўғирлик ёхуд муттаҳамлик, борингки, ҳатто Чебаров томонидан ҳам содир бўлмаган; бу ҳатто мен учун ҳам мұҳим бўлган ҳол, чунки боя князъ қизишиб кетиб бу бадбахт ишнинг муттаҳамгарчилик эканлиги ҳақида менин ҳам шундай фикрда деб эслатиб ўтди. Бу ерда, аксинча, ҳамма томонлар шундай бир тўла ишончга келган эдиларки, гарчи Чебаров ўз ҳолича балки ҳақиқатан ҳам устаси фаранг мустаҳам бўлса бордир, лекин мана бу иш юзасидан у фақат бир илгак, бир хизматчи, бир маидаатнараст одам сифатида ҳаракат қилган. У адвокат си-фатида катта нули олмоқча бўлган ва унинг мўлжали жуда но-

зик ва моҳирона олинганд, ишонни аниқ танлаган. У князниңг қўли очиқлиги ва Павлишевга жуда катта ҳурмат билан қаршидан фойдаланмоқчи бўлган ва ниҳоят, у князниңг номус ва виждан мажбурияти ҳақидаги рицарона қарашлари (шу энг муҳими)ни назарда тутган. Энди жаноб Бурдовскийнинг ўзига келганда, шуни айтиш мумкинки, у ўзининг маълум бир қарашлари таъсирида Чебаров ва атрофидаги бошқа одамларниң қутқусига учиб, бу ишни ёлгиз ўзининг шахсий манфаатини кўзлаб эмас, балки мен шу билан ҳақиқат, тараққиёт ва инсониятга хизмат қилган бўламан, деган ақида билан бошлаб юборган. Мана энди бу ерда баён қилиб берилган маълумотлардан сўнг ҳаммага аён бўлган бўлса керакки, батъзи бир ҳолларга қарамасдан жаноб Бурдовский пок одам, шунинг учун ҳам унга бажонидил дўстона ёрдам қўлини чўзса ва боя Павлишевнинг хотираси ҳамда мактаблар борасида гапириб тилга олган иноятларни амалга оширса, албатта яна булар унинг ўз ихтиёри ва хоҳишига боғлиқ.

— Бўлди қилинг, Гаврила Ардалионович, бўлди қилинг!— деб қичқирди князь ҳақиқатан ҳам чинакамига қўрқиб кетиб, лекин энди кеч бўлганди.

— Мен айтдим, мен боя уч маротаба айтдим,— қаҳри келиб қичқирди Бурдовский,— менга пул керакмас! Керакмас менга... олмайман... нега... истамайман... бас!..

У равондан югуриб чиқиб кетмоқчи бўлди. Лекин Лебедевнинг жияни унинг қўлидан тутиб қолди ва қулоғига нимадир деб шивирлади. Бурдовский тезгина орқасига қайтиб чўнтағидан муҳрланмаган хат соладиган катта конверт чиқарди ва уни князниңг олдидағи стол устига ташлади.

— Мана пул!.. Ҳақингиз йўқ... ҳақингиз йўқ!.. Пул!..

— Сиз Чебаровдан унга садақа тариқасида бериб юборган икки юз эллик сўм,— деб изоҳ берди Докторенко.

— Мақолада эллик сўм дейинганд!— қичқирди Коля.

— Айб менда!— деди князь Бурдовскийга яқинлашаркан,— мен сизниңг қошингизда жуда ҳам ийборман. Бурдовский, лекин ишонинг, мен садақа деб берганим йўқ эди. Мен ҳозир ҳам гуноҳкорман... мен боя гуноҳкор бўлдим. (Князь жуда паришон бўлиб қолган, хафа кўринар, афтидан, чаҷчаган ва ҳолдан тойганди, сўзлари бир-бирига қовушмасди.) Мен муттаҳамгарчилик ҳақида гапирдим, лекин мен сизни айтганим йўқ, мен хато қилибман. Мен сизни ўзимга ўхшаган касал дедим. Лекин сиз менга ўхшаган эмассиз, сиз... дарс берасиз, сиз онаигизни боқасиз. Мен сиз онаигизни шарманда қилибсиз, дедим, лекин сиз уни яхши кўраркансиз; унинг ўзи айтибди-ку... мен билмагандим... Гаврила Ардалионович менга ҳали ҳаммасини айтиб ул-

гурмаганди... мен гуноҳкорман. Мен сизга ўн минг бераман деб айтишга журъат қилдим, лекин айб менда, мен буни бошқача тарзда баён қилишим керак эди, энди эса... иложи йўқ, чунки сиз мендан нафратланасиз...

-- Тоза жиннилар йигилган экан-ку бу ерга!— деб қичқириб юборди Лизавета Прокофьевна.

— Рост, жиннилар турадиган жой экан бу!— деб оғзидан чиқиб кетди Аглаянинг, лекин унинг сўзлари шовқин-сурон ичда кўмилиб кетди. Ҳамма баланд овоз билан гапирар, ҳамма ўз фикрини айтар, тортишар, куларди. Иван Федорович Епанчин қаттиқ дарғазаб бўлган, обрўси ерга урилган одамдай Лизавета Прокофьевнанинг бўлишини кутиб турарди. Лебедевнинг жияни охири марта гапириб қолди:

— Ҳа, князъ, сизга қойил қолмасдан иложимиз йўқ, сиз ўзингизнинг ҳалиги... касалингиздан жуда усталик билан фойдаланаракансиз (одоб доирасидан чиқмадими ганим); сиз ёрдамингизни ҳам, берадиган пулингизни ҳам шунчалик усталик билан таклиф қилдингизки, энди олижаноб одам ўла қолса уни ҳеч қачон қабул қилмайди. Сиз ё жуда ҳам соддасиз, ёки жуда ҳам устомонсиз... яна ўзингизга равшанроқ.

— Рухсат этинг, жаноблар,— деб қичқириди бу орада пул солинган конвертни очиб кўришга ултурган Гаврила Ардalionovich,— бу икки юз эллик сўм эмас, бор-йўғи юз сўм экан. Мен буни шунинг учун айтяпманки, князъ, кейин тағин англашитмовчилик бўлмасин.

— Қўйинг, қўйинг,— деб қўлини силкиди князъ Гаврила Ардalionovichcha.

— Йўқ, «қўймайди!»— деб ёпишиб олди шу заҳоти Лебедевнинг жияни.— Сизнинг «қўйинг», деганингиз бизга ҳақорат бўлиб эшитилади, князъ. Биз беркиниб турганимиз йўқ, биз очикдан-очиқ айтамиз: ҳа, бу ерда икки юз эллик сўм эмас, юз сўм, лекин бунинг нима аҳамияти бор...

— Й-йўқ, аҳамияти бор жуда,— деди соддалик билан Гаврила Ардalionovich ҳайрон бўлганча.

— Гапимни бўлманг; биз сиз ўйлаганча аҳмоқ одамлар эмасмиз, жаноб адвокат,— қаттиқ энсаси қотиб хитоб қилди Лебедевнинг жияни,— ҳа, икки юз эллик сўм бошқа, юз сўм бошқа, барибир эмас, лекин муҳими принцип; бу ерда муҳими ташаббус, юз эллик сўм етмаётган бўлса, бу хусусий бачканা бир ҳол. Муҳими, Бурдовский сизнинг садақангизни қабул қилмади, ҳазрати олийлари, садақангизни башарангизга қараб отди, шундай бўлгандан кейин юз бўлди нима-ю икки юз эллик бўлди нима, бирибир эмасми? Бурдовский ўн мингни олмайман, деди: ўзингиз кўрдингиз; агар ҳалод бола бўлмаганда юз сўм-

ни ҳам олиб келиб ўтирмасди! Юз эллик сўм Чебаровни князинг ҳузурига келиб кетиши учун сарф бўлди. Бизнинг ишнинг кўзини билмаслигимиздан, иш юритишга нўноқлигимиздан, майли, кулсангиз кулаверинг; сиз бусиз ҳам бизни тоза кўлги қилиб кўрсатиш учун хўп уриндингиз; лекин бизни гирром деб ўйламанглар. Уща юз эллик сўмни биз ҳаммамиз йиғиб князга топширамиз, марҳаматли афандим; биз бир сўмдан қилиб бўлса ҳам қайтарамиз, проценти билан қайтарамиз. Бурдовский қашшоқ, Бурдовскийнинг миллионлари йўқ, Чебаров эса князь билан учрашиб келгандан сўнг ҳақ талаб қилди. Биз ютиб чиқамиз деб умид қилган эдик... ким унинг ўринида бошқача қиларди дейсиз?

— Қандай ким? — хитоб қилди князь Ш.

— Мен бу ерда ақлдан озиб қоламан! — деб қичқирди Лизавета Прокофьевна.

— Бир нарса эсимга тушиб кетди, — деб кулди анчадан бери кузатиб турган Евгений Павлович, — яқинда бир адвокатнинг ҳимоясида бўлдим, талончилик мақсадида олти одамни бирданнига ўлдирган қотилни оқлаш учун унинг қашшоқлигини сабаб қилиб келтирди: «Табиийки, мен ҳимоя қиласётган одам қашшоқлика гирифтор бўлгандан сўнг олти одамни ўлдирган, унинг ўринида бошқа одам бўлганда ҳам шундай қиласди балки?» Шунга ўхшаган ғалатироқ гаплар бўляпти бу ерда ҳам.

— Бас! — деб хитоб қилди газабидан титрагудай бўлиб Лизавета Прокофьевна, — бу масхарабозликлар тугасин энди!..

У қаттиқ ҳаяжонга тушганди; у дўйстларини рақибларидан ажратмаган ҳолда ҳаммага бесабр бир таҳдид, ҳаяжон, кибр билан бир-бир қараб чиқди, унинг кўзлари ўт бўлиб ёнарди шу топда. У шу нуқтагача газабини босиб келди, лекин сабр косаси тўлиб кетди, энди қаҳрини кимгадир сочиши, кимнидир қисти-бастига олиши, жаиг қилиши шарт эди. Лизавета Прокофьевна ни биладиганлар унинг шу онда жуда қаттиқ ўзгариб кетганини пайқадилар. Иван Федорович эртасига князь Ш. га: «У баъзан шундай қилафи, лекин кечагига ўхшагани камдан-кам бўлади, балки уч йилда бир марта шундай бўлар, лекин шундан ортиқ эмас! ортиқ эмас!» — деди маъноли қилиб.

— Бўлди, бас, Иван Федорович! Тегманг менга! — хитоб қилди Лизавета Прокофьевна. Нега менга қўлингизни тутяпсиз? Боя секин олиб чиқиб кетишини билмадингиз; сиз эрсиз, хонадон бошлиғисиз; сиз мен аҳмоқ сўзингизга кирмаган бўлсан, қулогимдан чўзиб олиб чиқиб кетишингиз лозим эди. Жуда бўлмагандага қизларингиз важидан шундай қилишингиз дуруст эди! Энди сизсиз ҳам ўз йўлимизни топиб оламиз, кўрганимиз бир йилга етиб ортади ҳали... Тўхтаб туринг, мени ҳали князга раҳмат деб

қўйишим керак! Раҳмат, князь, сийлаганинг учун! Мен ўлтур қани ёшлар нима деркин деб ўтирибман... Пасткашлик, пасткашлик бу! Бевошлиқ, бемаънилик, бунақасин тушингда ҳам кўрмайсан! Наҳотки шунақалар кўпайиб кетган бўлса?.. Жим тур, Аглай! Жим тур, Александра! Йишиңгиз бўлмасин!.. Ҳадеб ёнимда ўралишаверманг, Евгений Павлич, жонимга тегиб кетди!.. Вой, сен ҳали, бўталогим, улардан кечирим ҳам сўрайдиган бўлдингми?— деб яна кўтарила бошлиди у князга мурожаат қиласкан,— «сизларга пул бермоқчи бўлганим учун мени кечиринглар эмиш»... ҳей, ўпкага ўҳшаган, сен нега тиржаясан!— деб Лебедевнинг жиянига ташланди у куттилмагандা,— «биз пулдан воз кечамиз, биз сўрамаймиз, талаб қиласмин эмини!» Бўлмаса, билиб туриби эртага бу телба дўст бўламиш мана, пул керак бўлса олинглар, деб бошини этиб боришни! Ахир борасан-ку, а? Борасанми, йўқми?

— Бораман,— деди ювош ва итоаткорона товуш билан князь.

— Эшитдингизми! Сен ахир худди мана шуни мўлжаллаб турибсан-ку,— деди у яна Докторенкога қараб,— пул чўнтагингга кирди ҳисоби, шунинг учун ҳам бу ерда ўпкалаб, олифтагарлик қилиб айюҳаннос солиб ётибсан, ўзингни кўреатяпсан... Йўқ, азизим, бошқа аҳмоқларни топинг ўзингизга, мен эсам сизларни бутун ичингизни кўриб турибман... бутун ўйинларингизни билиб турибман!

— Лизавета Прокофьевна!— деб хитоб қилди князь.

— Юринг, Лизавета Прокофьевна, вақт бўлди, князни ҳам ола кетамиз,— иложи борича хотиржамлик билан жилмайиб деди князь Ш.

Қизлар бир чеккада қўрқибгина турнишар, генералнинг эсхонаси чиқиб кетганди; ҳамма умуман ажабланиб турарди. Чеккароқда турган баъзи бирозлар яшириқча иршайишар, бир-бирла-рига пичирлашарди; Лебедевнинг чеҳраси шодмонликдан ял-жаличилиб кетганди.

— Бемаънилик ва бевошлиқ ҳамма ерда ҳам тўлиб-тошиб ётиди, хоним афандим,— деди салмоқланиб, бир оз гаранг бўлиб қолган Лебедевнинг жияни.

— Ундей эмас! Ундей эмас, бўталогим, сизга ҳеч ким ўҳшамасин! Ундей эмас!— заҳарханда қилиб уни ганиртиргани қўймади Лизавета Прокофьевна. — Мени қўясизларми, йўқми ўзи,— деб қичқирди у ўзини овутишга уринаётганларга,— йўқ, мана сиз ўзингиз ҳам айтдингиз-ку, Евгений Павлич, адвокат камбағалчилиидан олти одамнинг тухумини курилган бўлса, бунинг ажабланадиган жойи йўқ, табиий, дебди-ку, демак, охир замон бўлиб қолибди. Мен бундайини сира эшитмаган эдим. Энди ҳам-

маси менга равшан бўлди! Нима, манави дудуқ (у ўзига ҳаддан ташқари ҳайрон бўлиб қараб турган Бурдовскийни кўрсатди) сўйиб кетмайди дейсизми? Бас ўйнайманки, сўйиб кетади! У сенинг ўн мингингни олмаслиги мумкин, вижданан олмайди, лекин кечаси келиб сўйиб кетади, қутичангни очиб пулларингни ҳам олиб кетади. Вижданан олиб кетади! У буни ҳалол деб ўйлади! Бу «олижаноб шиддат, интилиш», бу «инкор», ё шунга ўхшаган яна алланима бало... Туф-еў! Ҳаммаси телба-тескари бўлиб кетди, ҳамма оёғи билан эмас, боши билан юрадиган бўлиб қолди. Ўйда ўтирган моҳпора қиз бирдан кўчага дик этиб чиқиб кетади: «Ойижон, мен яқинда анави Қарличга ёки Иваничга эрга тегдим, хайр, яхши қолинг!» Шундай қилса, сизнингча яхши бўлар экан-да, а? Табиий экан-да, а? Ҳурматга сазовор экан-да, а? Хотинлар масаласими? Манави болакай яқинда мендан сўраб юрган эди (у Коляни кўрсатди) «хотинлар масаласи» нима деб мен билан масала талашиб. Майли, ҳамонки онанг аҳмоқ экан, лекин сен одамгарчиликдан чиқма!. Нимага сиз боя бошларингизни кўтариб гердайиб қириб келдинглар? «Тегма, ёрилиб кетаман», деб. Сенларни қараю. «Ҳамма ҳақ-ҳуқуқ бизники, сен оғзингни ҳам оча кўрма. Бизни эъзоз-икром билан қаршила, биз бўлсан сени хизматкордан баттар қилиб хўрлаймиз!» Адолат, дейдилар, ҳақ-ҳуқуқ дейдилар, ўзлари бўлса уни имонсизларча газетада таҳқиrlашибди, бошига туҳмат ёғдиришибди. «Сўрамаймиз, талаб қиласиз, сизга миннатдорчилик айтиб ўтирамаймиз, чунки сиз яхшилик қилсангиз, ўз виждонингизни оқлаш учун қиласиз!» Гапини қаранглар-а: сен миннатдор бўлмасанг, князъ ҳам сенга жавобан, мен Павлишчевдан миннатдор эмасман, менга ўтқазиб қўйған жойи йўқ, у ўз виждонини поклаш учун менга яхшилик қилган деса унда нима бўлади? Ахир сен унинг Павлишчевга бўлган ҳурматидан фойдаланмоқчи бўлгансан-ку: ахир, у сендан нул қарзга олмаган-ку, шундай экан, сен унинг миннатдорчилигини фойдаланмай нимадан фойдаланмоқчи бўласан? Яна нега биз воз кечамиз, деб айоҳаннос соласан? Жиннилар! Алданган қизни ҳамманинг ҳукмига олиб чиқиб шарманда қилиш ваҳшийлик, ишонгарчиликдан йироқ нарса. Агар шундай қиладиган жамиятни одамгарчиликдан узоқ деб ҳисобласанг, унда қиз бечоранинг аҳволини шу жамият оғирлаштирганлигини тан олишинг керак. Оғирлигини тан олган бўлсанг, нега тағин қиз шўрликни шу жамиятнинг олдига ташлаб, яна шўрликдан сен қийналмаслигинг керак, деб талаб қиласан? Жиннилар! Худбинлар! Худога ишонмайдилар! Исога ишонмайдилар! Ахир, қараб туринглар ҳали, сизларни кибр ва худбинлик шу қадар адойи тамом қиласидики, охири бориб бир-бирингизнинг этингизни ғажийдиган бўласиз, мен сиз-

га шуни айтиб қўяй. Ахир шу эмасми бевошлиқ? Шу эмасми бемаънилик? Шу эмасми ифлослик? Яна шунча нарсадан сўнг манави шарманда булардан кечирим сўраб ялиниб ўтирибди! Наҳотки сизга ўшаганлар кўп бўлса? Нега иршаясанлар? Сизлар билан тенг бўлиб шармисор бўлганимгами? Ҳа, шармисор бўлдим, бошқа қиласиган ишим қолмади!.. Сен ҳам ҳадеб кўйдирган калладек иршаяверма, ифлос (бирдан у Ипполитга ёнишиб кетди), ўзи зўрға турибди-ю, бошқаларни бузгани бузган. Сен манави болани ҳам йўлдан урдинг (у яна Коляни кўрсатди); у сенинг васвасаларинг билан алжидиган бўлиб қолди, сен уни худосиз қилмоқчисан, сен ўзинг худога ишонмайсан, сени ўзи яхшилаб савалаш керак, бўтам, э, сув ҳамманигга!.. Қали, эртага борасанми, князь Лев Николаевич, уларнинг олдиларига, борасанми?— деб сўради у киёздан бўтилиб қолай деб.

— Бораман.

— Унда башарангни ҳам кўрмай!— У тез кетиш учун чоғланди, лекин яна орқасига қайтди.— Ҳали шу худосизнинг олдига борасанми?— у Ипполитни кўрсатди.— Э, нега ҳадеб менга тиржаяверади бу?— деб қандайдир гайритабии қичқириди-да, у Ипполитга ташланди. Ипполитни тиржайиши жонини чиқарип юборди.

— Лизавета Прокофьевна! Лизавета Прокофьевна! Лизавета Прокофьевна!— деган хитоблар эшитилди ҳар томондан.

— Матап, уят бўлади!— деб қичқириб юборди Аглай.

— Ташвишланманг, Аглай Ивановна,— деди хотиржам Ипполит. Лизавета Прокофьевна нима учунидир уни қўли билан маҳкам узмасди; ундан олайиб кетган даҳшатли кўзларини узмасди,— ташвишланманг, сизнинг ойнингиз, ўлаётган одамга дўқ қилиб бўлмаслигини биладилар... мени нега кулганигимни тушунтириб беришим мумкин... ижозат этсалар хурсанд бўлардим.

Шунда у қаттиқ йўтала бошлади ва анчагача ўзига келолмай, йўталини тўхтатолмай турди.

— Қаранглар-а, ўзи ўлай деб турибди-ю, яна ваъзхонлик қилганига кўнглинг кетади!— деб хитоб қилди Лизавета Прокофьевна унинг қўлини қўйиб юбориб ва Ипполит лабига сачраган қонларни артаркан, унга қўрқиб қараб турди.— Сенга гапни ким қўйибди! Ундан кўра бориб ётсанг-чи...

— Шундай қиласигиз,— деди секин, хириллаб, овози ичидан зўрға чиқиб Ипполит,— мени ҳозир қайтиб боришим биланоқ ётаман... икки ҳафтадан кейин эса ўламан, ўзим биламан... Утган ҳафтада менга Биннинг ўзи айтди... Шундай қилиб, агар рухсат берсангиз, мен охирида икки оғиз гапим бор.

— Э, нима, жинни бўлиб қолганмисан? Бўлмаган гап! Да-
воланиш керак, гапни нима қиласан! Бор, бор, ёт!..—чўчиб
қичқирди Лизавета Прокофьевна.

— Ётаман, кейин то кўзларим юмилгунча ўрнимдан турмай-
ман,— жилмайди Ипполит,— мен кечачқо бошқа ўрнимдан тур-
майман деб биратўла ётиб оймоқчи эдим то ўлгунимча,
яна буни эртадан кейнинг кунга қўйдим, ҳали оёқда туро-
ламан... булар билан бирга келмоқчидим... фақат жуда чар-
чадим...

— Э, ўтири, ўтири, нега турибсан! Мана сенга стул,— деб ти-
нирчилаб қолди Лизавета Прокофьевна ва унга ўзи стулни су-
риб берди.

— Ташаккур,— деб секин давом этди Ипполит,— сиз менинг
тўғримга ўтиринг, гаплашиб оламиз... биз албатта гаплашиб
оламиз, Лизавета Прокофьевна, мен энди шундай қарорга кел-
дим...— яна табассум қилди у Лизавета Прокофьевна.— Ўзин-
гиз ўйлаб кўринг, бугун мени охирги мэротаба очиқ ҳавода, одам-
лар билан бирга юрибман, икки ҳафтадан кейин эса эҳтимол
ер қаърига киравман. Ҷемак, шу юришим, табиат билан ҳам,
одамлар билан ҳам хайрлашувдай мени учун. Мен унчалар туй-
гуларга берилган одам бўлмасам ҳам, лекин ҳаммаси бу ерда —
Навловскда рўй берганлигидан жуда хурсандман: ҳар қалай
япроқлари гуркираб ётган дараҳтларни кўрасан...

— Э қўйсанг-чи, шу гапларни,— тобора қўрқиб борарди Ли-
завета Прокофьевна,— мунча қалт-қалт қилмасанг. Боя тоза
чинқирдинг, қичқирдинг, мана энди зўрга нафас оляисан, бўғи-
либ қолибсан!

— Ҳозир яхши бўламан. Нега менинг сўнгги истагимга рози
бўлгингиз келмайди?.. Биласизми, қаҷонлардан бери сиз билан
икки оғиз гаплашсам, деб орзу қилиб юрадим, Лизавета Проко-
фьевна; мени сиз ҳақингизда кўн эшитганиман... Колядан;
фақат Коля менга қараб турибсан... Сиз тошилмае аёлсиз,
сиз жуда жўнқин аёлсиз, мени ҳозир ўз қўйим билан кўриб
ишондим... биласизми, мени сизни ҳатто жинладай яхши ҳам
кўрардим.

— Вой худо, мен бўлсам, уни уриб юборай дедим.

— Сизни Аглай Ивановна ушлаб қолди; мени адашмадимми?
Бу ахир сизнинг қизингиз Аглай Ивановна-ку, а? У шундай
ажойибки, мен илгари сира кўрмаган бўлсам ҳам дарров таниб
олдим. Шундай гўзал хилқатга сўнгги марта тўйиб-тўйиб қа-
рашта жуда бўлмаганда ижозат беринг,— аллақандай ўнғай-
сиз, лаблари қийшайиб жилемайди Ипполит,— мана, князъ ҳам
шу ерда, эрингиз ҳам, барчалари шу ерда. Нега сиз менинг сўнг-
ги тилагимни бажо қилишни истамайсиз?

— Стул!— деб қигқирди Лизавета Прокофьевна, лекин стулни ўзи олиб ўтириди Ипполитнинг рўпарасига.— Коля,— деб амр қилди у,— уни олиб бориб қўясан, кузатиб кел, эртага эса мен ўзим албатта...

— Агар ижозат этсангиз, мен княздан чой сўрамоқчийдим... Мен жуда чарчаб қолдим. Биласизми, Лизавета Прокофьевна, сиз князни ўзингизни кига чой ичгали олиб кетмоқчи эдингиз; шу ерда қолинг, бирпас кетманг, бирга ўтирайлик, князъ ҳаммамизга чой беради. Кечиринг мени, ўзимча буйруқ бераетганим учун... Лекин мен сизни биламан, сиз оққўнгилсиз, князъ ҳам... биз ҳаммамиз одамнинг кулгисини қистатадиган даражада жуда ҳам оққўнгил одамлармиз...

Князъ типирчилаб қолди, Лебедев обғини қўлга олиб хонадан чопиб чиқиб кетди, унинг ортидан Вера югуриб қолди.

— Рост-а,— деди кескин қилиб генерал ойим,— гапир майли, фақат аста гапир, жуда берилиб кетма. Кўнглимни бузиб юбординг... Князъ! Сеникода чой ичмайман девдиму, лекин нима қилай, қолишга тўғри келади, аммо ҳеч кимдан кечирим сўрамайман! Ҳеч кимдан! Бўлмаган гап!. Дарвоқе, сенга қаттиқ гапирган бўлсам, князъ, мени кечир,— нима ҳам дердим, агар истасанг. Айтгандай, мен ҳеч кимни ушлаб ўтирмайман,— деб кутимагандага мурожаат қилди у ҳаддан ташқари дарғазаб ҳолда эри билан қизларига унинг олдида улар гуноҳ ишқилиб қўйгандай,— уйга бир ўзим ҳам кетоламан...

Лекин уни гапиртиргани қўймадилар. Ҳаммалари унинг атрофини қўршаб олдилар. Князъ ҳаммани чойга таклиф қилди ва шу пайтгача бу эсига келмагани учун узр сўради. Ҳатто генерал ҳам ўзини жуда назокат билан тутиб уни тинчлантирадиган бир нималар дегандай бўлди ва Лизавета Прокофьевнадан илтифот билан:— Равонда салқин эмасми?— деб сўради. У ҳатто Ипполитдан, сиз университетда анчадан бери ўқийсизми, деб сўрамоқчи ҳам бўлди, лекин сўрамади. Евгений Павлович билан князъ Ш. бирдан жуда ҳам хушмуомала ва хуштакаллуф бўлиб қолдилар, Аделаида билан Александра ҳамон ҳайрон бўлиб турган бўлсалар-да, лекин уларнинг чеҳраларида мамнунлик нишоналари барқ уриб кўринди, бир сўз билан айтгандага, ҳаммалари, афтидан, Лизавета Прокофьевнанинг ғазабдан тушганига хурсанд эдилар. Фақат Аглаянинг қовоғи солинган, у нарироқда индамай ўтиради. Бошқалар ҳам шу ерда эдилар; ҳеч кимнинг кетгиси келмас, ҳатто генерал Иволгин ҳам шу ерда эди, Лебедев ташқарига чиқаркан, йўл-йўлакай унинг қулогига нимадир деб шивирлади, афтидан, унча ёқимли гап эмас шекилли, генерал дарҳол ўзини панарақ бурчакка олди. Князъ Бурдовскийнинг одамларини ҳам чойга таклиф қил-

ди. Улар зўраки бир тарзда биз Ипполитни кўтиб турамиз деб, равоннинг нариги чеккасига бориб қатор тизилишиб ўтирилар. Афтидан, чой тайёр эканми, Лебедев дарров ҳозир қилди. Соат ўн бир бўлган эди.

X

Ипполит Вера Лебедева берган чойдан жиндаккина ҳўпла-
ди, чойни столча устига қўйди, бирдан худди уялиб кетгандай
хижолат чекиб теваракка қаради.

— Бу чой идишларни кўринг, Лизавета Прокофьевна,— деди
у нимагадир шошилаётгандай,— чинни идишлар, жуда гўзал,
Лебедевницида улар доимо ойна тагида берк турарди, ҳеч кимга
берилмайди... хотинидан қолган... уларнинг одатлари шунаقا...
қаранг, бизга чиқарибди, албатта, сизнинг шарофатингиз би-
лан, шунчалар қувониб кетган.

У яна алланима демоқчи эди, лекин ганини тополмади.

— Ниҳоят уялиб кетди-я, мен кутган эдим!— деб пичирлади
бирдан Евгений Павлович князниг қулогига.— Бу хавфлими-
кин, а? Жаҳли чиқиб яна бир нарса деб юборса, Лизавета Про-
кофьевна жойида ўтиrolмай қоладими дейман.

Князъ унга савол аломати билан қаради.

— Сиз ғалати қилиқлардан қўрқмайсизми?— сўради Евге-
ний Павлович.— Ахир, мен ҳам ҳатто шундай бўлишини истай-
ман; менга қолса, бизнинг жонажон Лизавета Прокофьевнамиз
бир таъзирини есин дейман, шу бугун, шу соатда; ундан илгари
бу ердан кетгим ҳам келмай қолди. Сиз совқотяпсизми?

— Кейин, ҳалақит берманг. Ҳа, тобим йўқроқ,— паришон
ҳолда сабренизлик билан жавоб берди князъ. У ўз номини эшит-
ди, Ипполит у ҳақда ганирмоқда эди.

— Ишонмайсизми?— асабий ҳолда куларди Ипполит.— Эҳ-
тимол, шундайдир, князъ бўлса бир кўргандайдек ишонади ва ҳе-
ччам ажабланмайди.

— Эшитдингми, князъ?— ўгирилди унга қараб Лизавета
Прокофьевна,— эшитдингми?

Атрофдагилар қулиб туришарди. Лебедев дам олдинга ги-
мирлаб чиқиб кетар, дам Лизавета Прокофьевнанинг атрофида
гиргиттон бўларди.

— У айтяптики, манави лўттибоз, сенинг соҳибинг... анави
жанобнинг мақоласини таҳрир қилиб берган деяпти, бояги сен
ҳақингда ўқилган мақолани айтаман.

Князъ ажабланиб Лебедевга қаради.

— Нега индамайсан?— ер депсинди Лизавета Прокофьевна.

— Нима бўпти,— деди оҳиста князъ ҳамон Лебедевдан кўзини узмасдан уни томоша қиларкан,— кўриб турибман унинг тузатиб берганлигини.

— Ростми?— шитоб билан қаради Лизавета Прокофьевна Лебедева.

— Байни ҳақиқат, ҳазрати олиялари!— деб қатъий ва дадил жавоб берди Лебедев қўлларини кўксига қўйганча.

— Мақтаниятими бу!— ўтирган еридан сапчиб туриб кетай деди Лизавета Прокофьевна.

— Пастмиз, пастмиз!— гўлдиради Лебедев кўкракларига уриб тобора бошини қўйи эгаркан.

— Нима, мен пишириб ейманми сенинг пастлигингни! Ўйлайдики, «пастман» десам, шу билан осонгина қутулиб кетаман деб. Уят эмасми, князъ, сенга шундай одамлар билан юргани, сенга айтияман? Сени ҳеч қачон кечирмайман!

— Мени князъ кечирали!— деди нимадандир ийиб ишонч билан Лебедев.

— Ёлғиз олижаноблик юзасидан,— деди баланд қилиб Келлер кутилмагандан дик этиб Лизавета Прокофьевнанинг қошига қелиб,— ёлғиз олижаноблик юзасидан, хоним афандим, ўзингиз боя эшитдингиз у бизни зинадан ҳайдаб тушироқчи бўлди, лекин шунга қарамасдан уни уялтираслик, исмини ошкора қилмаслик учун индамаган эдик. У киритган тузатишлар ҳақида лом-мим демагандик. Ҳақиқат ўз ўрнида қарор топмоги учун тан олиб айтишим керакки, мен унга мурожаат қилган эдим, билса керак бу одам деб, ундан мақолани тузатиб беришни эмас ўзи биладиган фактларни айтиб беришни сўрадим, олти сўлкавой бераман дедим. Чет эл шалвори ва пойабзали, швейцариялик профессорнинг қўлида иштаҳаси очилиб кетгани, икки юз эллик сўм эмас, эллик сўм эканлиги ҳақидаги шунга ўҳшаган гапларнинг барни унга тегишли, шуларни менга олти сўлкавойтига айтиб, мақолага қўшиб берган, лекин мақолани таҳрир қилмаган, ўзимни.

— Мен маълум қилиб кўйишим керакки,— деди титраб, чидамсизлик ва аллақандай силлиқ бир товуш билан унинг гапини бўларкан Лебедев борган сари авжига миишиб келаётган кулгилар остида,— мен фақат мақоланинг биринчи қисмини тузатганиман, лекин ўртасига бориб бир фикр юзасидан жанжаллашиб қолдик ва келишолмаганимиздан сўнг мен мақоланинг иккинчи қисмини тузатмадим, шундай бўлгач, у ердаги барча заводсизликлар (ҳаммаси заводсиз) менинг ҳисобимга ағдарилмасин...

— Ташибиши қилаётган нарсасини қаранг! — деб қичқирди Лизавета Прокофьевна.

— Сўрашга ижозат этинг, — деди Евгений Павлович Келлерга қараб, — мақолани қачон тузатишган эди?

— Кечак эрталаб, — деди дарҳол Келлер, — ҳар икки томондан ҳам учрашганилигимизни сир тутамиз деб келишилган эди.

— Сенинг олдингда әмаклаб юриб турамиз аҳдимизда садоқат билан деганими у! Вой таъвиялар! Қеракмас менга сенинг Пушкининг, қизинги ҳам менинига қадам босмасин!

Лизавета Прокофьевна ўридан туриб кетмоқчи бўлди, лекин бирдан жаҳли чиқиб ҳингиллаб кулаётган Ипполитга қаради:

— Нима, сен, азиизим, мени бу ерда кулги қилмоқчимидинг?

— Худо сақласин, — деди оғзи қийшайиб Ипполит, — лекин мени сизнинг жуда ҳам ғалати қилиқларингиз ва гап-сўзларингиз қаттиқ ҳайратга солади, Лизавета Прокофьевна; бўйнимга оламан, Лебедевни атай айтдим, мен сизга, фақат сизнинг ўзингизга бу қанчалар оғир таъсир қилишини билардим, чунки князь албатта кечиради, кечириб ултурган бўлса ҳам эҳтимол... ҳатто, балки ичида қандай қилиб кечирим сўрасам әкан, деб турган бўлиши ҳам мумкин, ахир ростдан ҳам шундай эмасми, князъ, ўзингиз айтинг?

У бўғилиб ҳарсиллар ва жуда ғалати тарзда ҳаяжонга тушмоқда эди.

— Хўш?.. — деди дарғазаб бўлиб Лизавета Прокофьевна унинг гап оҳангига ҳайрон қолиб, — хўш?

— Мен сиз ҳақингизда жуда кўп эшишганман, шунга ўхшаш гапларни... жуда хурсанд бўлганман... сизни ҳаддан ташқари ҳурмат қилишга одатланганман, — деб давом этарди Ипполит.

У бир нарса ҳақида гапириб туриб айни замонда шу билан худди бошқа бир гапни айтмоқчи бўлаётганга ўҳшарди. Пича кесатиқ ва мазах билан гапирилар, гапираёғганди қаттиқ ҳаяжонга тушар, атрофга олазарак бўлиб қарап, гапидан адашар, тутилар, шуларнинг бари унинг сил еб ташлаган башараси, ғалати йилтираган, ваҳшатли кўзларига қўшилган ҳолда бошқаларнинг эътиборини ўзига тортарди.

— Мен киборлар ҳаётини бутунлай билмасам ҳам (мен буни бўйнимга оламан), лекин сизга муносиб бўлмаган кишиларнинг даврасида ўтиришга рози бўлганингиз, ўзингизгина эмас, манави... қизларингизни ҳам жанжалли ишни эшиштани олиб қолганлигинги, — нафси замрига, улар аллақачон бундай гапларни романлардан ўқиб олгањлар, — мени, ростини айтсан, ажаблантирган бўларди. Мен, балки яна билмайман... чунки гапимдан адашиб кетяпман, лекин ҳар қалай, ким ҳам бир боланинг сўзига кириб ўтиради дейсиз (ҳа, ҳали боламиз,

бўйнимга оламан) у билан бирга чой ичиб сұхбатлашгани... ва меҳрибонлик қилиб... яъни... эртасига уялиб ўзидан-ўзи... (мен бошқача қилиб айтиётган бўлсам керак, бўйнимга оламан), мен учун бу нарсалар жуда ҳам азиз ва қимматли, гарчи сизнинг муҳтарам умр йўлдошингиз жаноби олийларига бу жуда ҳам ёқмаётган бўлса ҳам... Ҳи-ҳи!— деб ҳингиллади у бутунлай сўзидаи адашиб кетиб, сўнг қаттиқ йўтала бошлади ва икки минутча ўзини тўхтатолмай турди.

— Бўғилиб қолди-я!— деди кескин ва совуқ қилиб Лизавета Прокофьевна унга жиддий қараб тураркан. — Ҳўп, бас қила-миз, энди, яхши бола. Бўлди!

— Ижозат этсалар, мен ҳам ўз павбатида жаноби олийларига айтиб қўйсам, — деди зардаси қайнаб тоқати тоқ бўлган Иван Федорович, — менинг хотиним бизнинг хонадонимизнинг дўсти ва қадрдони князь Лев Николаевичнинг меҳмони бўлади, сиздан ҳеч ким Лизавета Прокофьевнанинг хатти-ҳаракатлари-ни баҳолашни сўраётганий ўқ, ёшлиқ қиласиз, ҳали худди шунингдек, менинг қандай кайфиятда турганлигим билан ҳам ишингиз бўлмай қўя қолсин. Шундай, ҳа. Мабодо менинг рафиқам бу ерда қолган экан,— деб давом этди у борган сари жаҳли қўзиб, — ғалати ёшлиарни ўз кўзи билан кўрмоқчи; бунинг ажабланадиган жойи ўқ, ҳозирги кунларда ҳамма бунга қизиқади, афандим. Мен ҳам қолдим, баъзан кўчада шундай тўхтаб қолади... худди, худди... худди...

— Ғалати нарсани кўриб қолгандай, — деб юборди унинг учун Евгений Павлович.

— Шоён гўзал ва тўгри, — деб хурсанд бўлиб кетди жаноби олийлари ўхшатишни охирига стказолмай қийналиб, — байни ғалати нарсага қарагандай. Лекин, йигитча, менга ҳаммадан ҳам алам қилаётгани ва мени бафоят ҳайрон қилиб қўйгани, агар грамматикага биноан айтадиган бўлсак, сиз, йигитча, Лизавета Прокофьевна сизни касал деб ўйлаб қолганлигини асло тушумадингиз, — агар сиз ростдан ҳам, эртами-индин ўладиган бўлсангиз,— шунга юраги ачишганидан, сизга шоён раҳми келганидан, сизнинг йигфамсираб ялинганингиздан қолди, афандим, унинг сифат ва салмоғига, обрў ва эътиборига, шавкатли номига бундан заррача ҳам доғ тушиб қолмайди эътиборингиз учун... Лизавета Прокофьевна! — деб якун ясади қип-қизарib кетган генерал, — агар кетадиган бўлсанг, унда бизнинг меҳрибон князимиз билан хайрлашайлик...

— Берган сабогингиз учун ташаккур, генерал,— деди кутилмаганда жиддийлик билан Ипполит унга ўйчан тикиларкан.

— Ойи, юринг, жуда чўзилиб кетди!..— деди сабрсизлик билан зардаси келган Аглая стулдан тураркан.

— Яна икки минут муҳлат бер, азизим Иван Федорович,— ўзини тутиб салобат билан эрига қаради Лизавета Прокофьевна,— назаримда уни иситма тутаётганга ўхшайди, алаҳляяпти; мен унинг кўзларидан биламан; уни бундай қолдириб бўлмайди. Лев Николаевич, сеникда бугунча қолса нима қиларкин Петербургга сурдалиб юрмасдан? Cher prince¹, зерикиб қолдингизми?— деб нима учундир бирдан князь Ш. га мурожаат қилди у.— Бери кел, Александра, соchlaringни тузатиб ол, она қизим.

У Александрининг соchlарини тузатишга ҳожат бўлмаса ҳам тузатган бўлди, уни ўпиб қўйди; чақиришидан мақсади ҳам шу эди.

— Мен сизни ўсишга қобилсиз деб ҳисоблагандим...— яна гапира бошлади Йпполит ўйчанликдан чиқар экан.— Ҳа! сизга мана нима демоқчидим,— деб хурсанд бўлиб кетди у бирдан эсига тушиб:— Мана, Бурдовский онасига чин юракдан меҳрибон; шундай эмасми? лекин у онасини шарманда қилди. Мана, князь чин юракдан Бурдовскийга ёрдам бермоқчи, пул берай, дўст бўлайлик, деяпти, балки шу ергагиларининг ичидан ундан нафратланмаётган бирдан-бир киши у, шунга қарамасдан, тавба, улар худди қаттол душманларга ўхшаб туришибди бир-бларининг олдида... Ҳа-ха-ха! Сизлар ҳаммаларингиз Бурдовский онасини аямади, расво қилди, бадхулқ йигит экан, деб ундан нафратланяпсизлар, шундай эмасми, шундайми, шундайми? Ахир, сизлар нағислик ва позиклик деса жонларингизни беришга тайёр турасизлар, фақат шундай нарсалар бўлса, дейсизлар, тўғрими? (Мен анчадан бери шундай бўлса керак деб ўйлаб юраман!) Ундай бўлса шуни яхши билиб қўйингизларки, сизлардан балки ҳеч ким онасини Бурдовскийчалик яхши кўрмаган бўлса керак! Сиз, князь, мен биламан; Ганечка орқали аста Бурдовскийнинг онасига пул юборгани бўлсангиз керак, мен гаров ўйнайман шундай (ҳи-ҳи-ҳи!!— асабий ҳиринглади у), гаров ўйнайман, энди Бурдовский шу қилган ишингиз учун сизни қўполлиқда, одобдан ташқари чиқишда айблайди, онами ҳақорат қилдинг дейди, худо урсин, шндай қилади, ха-ха-ха!

У яна бўғилиб, ўтала бошлади.

— Хўп, бўлдими? Энди барини гапириб бўлдингми? Хўп, энди бориб ёт, сен дағ-дағ қалтираб кетяпсан,— деб тоқатсизланиб унинг сўзини кесди Лизавета Прокофьевна ташвишланганча ундан кўзларини узмасдан.— Оҳ, худойим, у тағин гапирмоқчи!

— Сиз, негадир куляпсизми? Нега сиз ҳадеб менинг устимдан кулаверасиз? Билдим, сиз боядан бери мендан куляпсиз? —

¹ Қадрли князь (франц.).

деб бирдан безовта бўлиб жаҳл билан Евгений Павловичга деди у; Евгений Павлович ростдан ҳам жилмайиб турарди.

— Мен фақат сиздан сўрамоқчийдим, жаноб... Ипполит... кечиринг, мен фамилиянигизни фаромуш этибман.

— Жаноб Терентьев,— деди князъ.

— Ҳа, Терентьев, ташаккур, князъ, боя айтилган эди, лекин эсимдан чиқибди... мен сиздан сўрамоқчи эдим, жаноб Терентьев, мен бир гапни эшитган эдим, агар деразадан туриб чорак соат гапирсам, бутун ҳалқ орқамдан эргашади, деб айтган экансиз, шу ростми?

— Айтсан, айтгандирман...— деди Ипполит ниманидир эслагандай бўлиб.— Ҳа, айтганиман!— деб қўшиб қўйди у бирдан жонланиб ва Евгений Павловичга жиддий қараб.— Нима бўпти?

— Ҳеч нарса; мен фақат маълумотимни оширай деб сўраб олдим.

Евгений Павлович жим бўлиб қолди, лекин Ипполит бетоқат бўлиб ҳамон унга қараб турарди.

— Нима, бўлди қилдингми?— деди Евгений Павловичга қараб Лизавета Прокофьевна.— Тезроқ бўла қол, бўтам, унинг ётиши керак. Ёки қўлингдан келмайдими? (у нимадандир афсусланмоқда эди.)

— Нима дердик, мен жоним билан шуни қўшиб қўймоқчи эдимки,— жилмайиб туриб давом этди Евгений Павлович,— дўстларингиздан эшитганларимнинг барчаси, жаноб Терентьев, ва сиз ҳозир бу қадар қойил қилиб ифодалаб берган нарсаларнинг барчаси назаримда ҳақнинг тантана қилиши ҳақидаги назарияга бориб тақалади менимча, ҳаммадан илгари ва ҳаммадан ташқари, ва ҳатто бошқа ҳамма нарсаларни истисно қўлганда, ва ҳатто балки, тадқиқотлардан ҳам илгари, ўзи хукуқ нимадан иборат? Балки мен янгишаётгандирман?

— Албатта, хато қиляпсиз, мен ҳатто сизни тушунмаяпман... у ёғи-чи?

Бурчак томонда ҳам норози бўлган товушлар эшитилди. Лебедевнинг жияни эшитилар-эшитилмас қилиб бир нима деди.

— У ёғида деярли ҳеч нарса йўқ,— деб давом этди Евгений Павлович,— мен фақат таъкидламоқчи эдимки, бу ишдан тўғри куч ишлатишга, яъни зўравонлик қилишга, муштумзўрликка ўтишга ва фақат шахсий хоҳишига қараб иш тутишга сакраб ўтиш жуда осон, ҳар ҳолда оламда юз берган кўп ишлар шу билан якун топган. Ахир Прудон зўрлик ҳуқуқига келиб тўхтамадими. Америка уруши пайтида жуда кўп либераллар плантаторларнинг тарафдори бўлиб чиқдилар, шу маънодаки, негр негр бўлиб қолади, ҳар қандай бўлганда ҳам оқлардан

паст туради, шундай экан, зўравонлик ҳуқуки оқларгагина тегишли...

— Хўш?

— Яъни, мен демоқчиманки, сиз куч ишлатиш ҳуқуқини инкор қиласангиз керак?

— Ўёғи!

— Сиз анча консеквент¹ экансиз-ку. Мен фақат айтиб қўймоқчи эдимки, зўравонлик ҳуқуқидан ўйларслар ва тимсоҳлар ҳуқуқигача ва ҳатто Данилов билан Горскийгача бир қадам холос.

— Билмадим; у ёғи?

Ипполит Евгений Павловични зўрга эшитарди, унга «хўш», «кейин-чи» деб турган бўлса ҳам, лекин афтидан эътибор бериб эшитаётгани йўқ эди, чамаси, гаплашганда шундай деб туришга эскидан одатланган эди.

— У ёғи шу... бўлди.

— Мен, ҳар ҳолда сиздан хафа эмасман,— деди сира кутилмаганда Ипполит ва нима қилаётганилигини ўзи ҳам англамаган ҳолда табассум қилиб қўлини узатди. Евгений Павлович аввал ҳайрон бўлди, сўнг жиддий бир қиёфада унинг узатилган қўлини тутди, гўё шу билан узрин қабул қилгандай бўлди.

— Яна шуни ҳам қўшиб қўйишим керакки,— деди у яна маънодор қилиб ва ҳурмат сақлаб,— менинг гапларимни эътибор билан тинглаганлигинги учун сизга ташаккуримни билдириб қўйишим зарур, нега десангиз, менинг жуда кўп кузатишинга қараганда, бизнинг либералимиз ҳеч кимга ўз эътиқоди Сўлишига ўйл қўймайди, бунинг устига ўзи билан баҳслашаётган одамни сўкиб юборишдан ёки бундан баттароғини қилишдан тоймайди...

— Сиз жуда ҳам тўғри гапни айтдингиз,— дели генерал Иван Федорович ва қўлини орқасига қилганча бағоят зерикиб кетган одам қиёфасида равонининг зинаси олдига борди, кўнгли озиб эснади.

— Бўлди қила қол энди, отагинам,— деди бирдан Лизавета Прокофьевна Евгений Павловичга қарата,— жонимга тегиб кетдинглар...

— Кетдик,— ташвишли чехра билан худди бир нарсадан чўчиб кетгандай бўлиб Ипполит ўринидан турди ва атрофга олазарак бўлиб назар ташлади,— вақтларингизни олдим; мен сизга ҳаммасини айтиб бермоқчи эдим... ўйлаган эдимки, ҳаммаси... охирги марта... хомхаёл қилган эканман...

У ўқтин-ўқтин бирдан жонланиб қолар, бир неча дақиқага

¹ Изчил:

алаҳлашдан тұхтар, җуши тұла ўзига келиб ёлғизликда, уйқу-
сиз кечаларда түшакда зерикіб ётиб ўйлаган, түқиган, ёдлаб
олган гапларини әслар ва тутила-тутила узуқ-юлуқ қилиб сўй-
лай бошларди.

— Хўп, хайр энди!— кескин сўзлади у бирдан.— Сизнингча,
менга осонми хайр энди деб айтиш? Ҳа-ха!— деб афсусланиб
тиржайди у ўзининг ўнгайсиз саволига ва бирдан худди қачон-
дан бери истаган нарсасини гапиролмаётганига қаҳри келгандай
бўлиб, овозини баланд кўтариб зарда билан деди:— Жаноби
олийлари! Сизни менинг таъзиямга таклиф қиласман, келсан-
гиз, менинг бахтиёр қилган бўласиз, ва.... ҳаммаларингизни так-
лиф қиласман, жаноблар, генерал билан биргаликда!..

У яна кулиб юборди; лекин энди бу телба бўлиб қолган
одамнинг кулгиси эди. Лизавета Прокофьевна қўрқа-писа унинг
олдига борди ва қўлидан ушлади. У лабида ўша кулги билан
Лизавета Прокофьевнага тикилиб қараб турар, лекин ўзи кул-
гидан тўхтаган, кулги унинг чеҳрасида тош қотиб қолганга ўх-
шарди.

— Биласизми, бу ерга дарахтларни кўраман деб келган
эдим? Мана улар... (у боғчадаги дарахтларни кўрсатди) кул-
гили эмасми, а? Ахир бунинг ҳеч куладиган ери йўқ-ку, а?— деб
жиддий тортиб сўради у Лизавета Прокофьевнадан ва бирдан
ўйланиб қолди; кейин бир зум ўтиб бошини кўтарди ва одам-
лар ичидан кимнидир ахтара бошлади. У шу яқингинада бояги
жойда ўнг томонда турган Евгений Павловичнинг қаэрдалигини
унутиб қидирмоқда эди.— Э, сиз шу срдамисиз!— топди уни
ниҳоят.— Сиз боя ҳадеб кулавердингиз, деразадан туриб чорак
соат гапирмоқчи бўлғанлигимни... Биласизми, мен ўн саккизга
кирганман: қанча тўшакда ётдим, қанча ўша деразага боқдим,
термилдим, қанча нарсаларни ўйладим... ҳаммаси ҳақида... яъ-
ни... Үликининг йили йўқ, ўзингиз биласиз. Мен ўтган ҳафта ке-
часи уйғониб кетиб шуни ўйладим... Биласизми, сиз ҳаммадан
кўпроқ нимадан қўрқасиз? Сиз гарчи биздан нафратлансангиз
ҳам, лекин ҳаммадан кўра бизнинг самимиятимиздан қўрқасиз! Мен ўшанда кечаси ёстиқда ётиб шуни ўйладим... Сиз менинг
устимдан кулмоқчи бўлди деб ўйладингизми, Лизавета Прокофьевна? Йўқ, мен сиздан кулганим йўқ, мен фақат сизни мақ-
тамоқчи эдим. Коля князь сизни ёш боласиз деганини айтиб
берган эди... бу яхши... Ҳа, мен ўзи... яна нимадир демоқчий-
дим...

У юзларини қўллари билан яшириб ўйга толди.

— Ҳа, мана: боя сиз хайрлашаётганингизда мен бирдан ўй-
лаб қолдим: мана шу одамлар, энди ҳеч қачон улар бошқа бўл-
майдилар, ҳеч қачон! Дарахтлар ҳам,— фақат қизиғиши де-

вор, Мейер уйининг девори бўлади... менинг деразам қаршиси-да... шундай экан, ҳамма гапларингни уларга айтиб қол... бир айтиб кўр; мана гўзал қиз... ахир сен ўлган одамсан, ўзингни уларга ўлган одам деб таништири, айт, «ўликлар ҳамма нарсани айтишлари мумкин», де... киягиня Марья Алексеевна уришиб бермайди де, ха-ха!.. Сизлар кулмаяпсизларми?— ишонқирамай ҳаммага бир-бир қараб чиқди у. — Биласизми, тўшакда ётганимда хаёлимга кўп фикрлар келарди... биласизми, табиат одамнинг устидан кулишга жуда уста, деган ишончга келдим... Сиз боя мени худосиз дедингиз, биласизми, шу табиат... Нега сиз яна куляпсиз? Жуда бағритош одамлар экансиз!— алам билан маъюс деди у ҳаммага бир-бир қараб.— Мен Коляни йўлдан урган эмасман,— деб тугатди у ганини бирдан эсига тушиб қолиб бутунлай бошқача оҳангда жиддият ва ишонч билан.

— Ҳеч ким, ҳеч ким бу ерда сендан кулаётгани йўқ, тинчлан!— деб қийналарди Лизавета Прокофьевна.— Эртага янги доктор келади; сени кўргани янглишган; э, ўтиранг-чи, оёғинг толиб кетди! Аллаҳлаянсан... Оҳ, энди уни нима қиласмиш!— деб гирдиканалак бўларди у Ипполитни креслога ўтқазаркан. Кўзининг учидаги ёш йилтиради.

Ипполит ҳайрат ичидаги тўхтаб қолди, қўлини кўтарниб ботин-майгина шу ёш томчисига узатди. У болаларча маъсум кулиди.

— Мен... сизни...— деди у шодланиб,— сиз билмайсиз, мен сизни қанчалар... менга ана у сиз ҳақингизда жуда ажойиб қилиб гапириб берарди, Коля... мен унинг хурсанд бўлганлигини яхши кўраман. Мен уни йўлдан урмаганман! Мен фақат уни ташлаб кетяпман... мен ҳаммани қолдириб кетмоқчи эдим, ҳаммани,— лекин ҳеч ким топилмади, ҳеч ким, ҳеч ким... Мен арбоб бўлмоқчи эдим, менинг ҳақим бор эди... О, нималарни истамаган эдим мен! Мен энди ҳеч нарсани истамайман, мен энди исташни ҳам истамайман, мен ҳеч нарсани энди истамайман деб ўзимга сўз берганиман; майли, энди менсиз ҳақини қидираверсинлар! Ҳа, табиат масхарабоз! Нега у,— бирдан эҳтирос билан деди у, — нега у энг яхши одамларни яратиб қўйиб яна уларнинг устиларидан кулади? Ер юзида бирдан-бир баркамол хилқат деб тан олинган нарсани у шундай қилдики... уни одамларга кўрсатиб, яна ўзига қисмат қилиб берди. Дарё-дарё қонлар не сабабдан тўкилганлигини айтишни, о, бу қонлар ҳаммаси бир йўла тўкилган бўлганда одамзод болалари қонга ботиб ўлиб кетардилар эҳтимол! О, яхшиямки, ўлиб кетяпман! Мен ҳам балки, биронта жуда даҳшатли ёлғон бир гапни тўқиб чиқарармидим балки, табиат шундай номардлик қилган бўларди!.. Мен ҳеч кимни йўлдан урган эмасман... мен барча инсонларнинг баҳти учун, янги ҳақиқатларни очиш, ва баён қи-

лиш учун яшамоқчи эдим... Мен Мейернинг доворига қараб туриб чорак соат сўйлаб ҳаммани, ҳаммани ишонтирмоқчи эдим, мана энди умримда биринчи маротаба... сизлар билан сўйлашиб турибман, сизлар одамсизлар-ку ахир! Нима чиқди бундан? Ҳеч нарса! Оқибат мендан нафратланадиган бўлдингиз! Бас, керагим йўқ экан, бас, тентакман, бас, куним битди! Мен хотира қолдирмадим! На овоз, на из, на бир иш, на эътиқод тарқатолдим!.. Тентак устидан кулмангиз! Унутинг! Ҳаммасини унутинг... унутинг, илтижо қиласман, бунчалар тошбағир бўлманг! Сиз биласизми, агарда мен сил бўлиб қолмаганимда ўзимни ўлдирган бўлардим...

У, афтидан яна кўп-сўйламоқчи эди, лекин сўзлолмади, ўзини креслога ташлади, юзини қўллари билан беркитганча кичкина бола каби йиглаб юборди.

— Энди уни нима қиласиз?— деб хитоб қилди Лизавета Прокофьевна ва унинг олдига югуриб бориб бошини кўкрагига маҳкам босиб турди.— Бўлди-бўлди-бўлди! Бўлди, йиғлама, бўлди, бас, етади, йиғламасанг-чи, яхши бола, сени худо кечиради сен билмайсан; бўлди, йиғлама, ўғил бола бўл... Кейин ўзинг уялиб юрасан...

— У ерда менинг,— деб сўйлади Ипполит бошини кўтармоқчи бўлниб,— менинг укаларим, сингилларим, кичкина, ҳеч нарсаси йўқ, бегуноҳ болалар... Уларни йўлдан оздиради! Сиз — фарнштасиз. Сиз... ўзингиз ёш боласиз,— уларни қутқаринг! Унинг шарму балосидан қутқаринг... у... уят... О, уларга мадад беринг, мадад беринг, худо бунинг учун сизнинг бирингизни минг қиласди, худо ҳаққи, Исо ҳаққи!..

— Айтинг-чи ахир, Иван Федорович, нима қиласайлик!— зарда билан қичқирди Лизавета Прокофьевна,— барака топинг, бекорга савлат тўкиб тураверманг-чи, бир нарса денг сиз ҳам! Агар сиз ҳал қилмасангиз, маълумингиз бўлсинки, мен шу ерда ётиб қоламан; жуда ҳам ҳокими мутлақ бўлиб мени эзиб ташладингиз!

Лизавета Прокофьевна гайрат ва ғазаб билан илтижо қилас ва дарҳол жавоб беришларини талаб қиласарди. Лекин бундай пайтларда атрофда турганлар, улар кўпчилик бўлишига қарамасдан, индамасдан қараб тураверадилар, улар ўз устларига ортиқча мажбурият олгилари келмайди ва ўз фикрларини анча вақт ўтгандан кейингина билдирадилар. Бу ердагилар орасида, масалан, Варвара Ардалионовнага ўхшаган эрталабгача ҳам миқ этмай бемалол ўтираверадиганлар, ўтиришга тайёр бўлганлар ҳам йўқ эмасди, чунончи, Варвара Ардалионовнанинг ўзи қачондан бери бир чеккада индамай қизиқиб тинглаб ўтирас, эҳтимол бунинг ўз сабаблари ҳам бор эди.

— Менинг фикримча, дўстгинам,— деди генерал,— уйга энди биздан бўлак қарайдиган бир одам керак, кечаси унинг ёнида ишончли, ҳушёр бир одам бўлса ёмон бўлмасди. Ҳар ҳолда кияздан сўраб кўриш керак... ва дарҳол уни ётқизиш шарт. Эртага яна келиб кўрамиз.

— Ҳозир соат ўн икки бўлди, биз кетамиз. У биз билан кетадими ё сизникида қоладими? — деди жаҳли чиққанча зарда билан Докторенко князга қараб.

— Истасангизлар, сизлар ҳам у билан бирга қолинглар,— деди князь,— жой етарли.

— Жаноби олийлари,— деб кутилмагандан жуда завқ-шавқ билан деди генералнинг олдига келган жаноб Келлер,— агар кечасига маъқул бир одам зарур бўлса, мен дўстим учун ҳар нарсага тайёрман... бу шундай бир одамки! Бунинг боши тилладан, жаноби олийлари! Мен, албатта, ўзимнинг билимим билан баъзан мақтаниб қўяман, лекин у танқид қилганда, дур тўкилади, дур, ҳазрати олийлари!..

Генерал диққати ошиб юзини буриб олди.

— Агар у қолса, мен жуда курсанд бўламац, албатта, йўл юриш уйга қийиц, — дерди князь Лизавета Прокофьевнанинг зарда қилиб бергани саволларига жавобан.

— Нима, сен ухлаягсанми? Агар истамасанг, отатинам, уни ўзимниги олиб кетаман! Вой худо, бунинг ўзи зўреа оёқда турибди! Нима, тобинг қочиб қолдими?

Боя Лизавета Прокофьевна князь ўлим тўшагида ётмаганинги кўргандан сўнг, унинг ташқи кўринишига қараб сопиа-соғ экан-ку, деб хотиржам бўлган эди, лекин кечаги бетоблик, оғир хотиралар, серташвиш оқшом, «Павлищевнинг ўғли» билан бўлган машмаша, мана энди Ипполитнинг дахмазаси — буларнинг бари жуда ҳам таъсирчан киязни ҳақиқатан ҳам ҳолдан тойдирган, ич-иҷидан аста қалтироқ турмоқда эди. Буидан ташқари унинг кўзлари ҳозир яна аллақандай ташини ва ҳатто чўчиш билан беқарди; у Ипполитга ҳадискираб қараб турар, унинг ҳали яна бир қилиқ чиқарилиндан юраги безилларди.

Бирдан Ипполит юзи қаттиқ оқариб бўзарган, ори келганидан даҳшатли ноумидликка тушган ҳолда ўрнидан турди. Бу даҳшатларнинг бари унинг кўзларича акс этиб турарди, у атрофдагиларга нафрат ва кўрқинч тўла назар ташлади, қийшиб кетган, титраган лабларида аллақандай ноchor бир иршайиш судралди. У кўзларини дарҳоя ерга тикидиганда ўша қршиш билан гандираклаганча равон эшиги олдида турган Докторенко билан Бурдовскийга қараб юрди: улар билан кетадиган бўлди.

— Мен мана шундан қўрқсан эдим! — деб хитоб қилди князъ.— Шундай бўлиши керак эди!

Важоҳати одам қўрқадиган даражада ўзгариб кетган, юз чизиқлари учиб қалтираган Ипполит шиддат билан князга ўгирилиб қаради.

— Ҳа, сиз шундан қўрқандингизми! Сизниңгча, «шундай бўлиши керак эди»ми? Энди билиб қўйинг, агар мен бу ерда гилардан бирорни ёмон қўрадиган бўлсан,— хириллаб чинқирди у оғзидан тупуклари сочишганча (мен ҳаммангизни, ҳаммангизни ёмон қўраман!) — аввало сизни, сизни, ҳолвайтарга ўхшаган иезуитни ёмон қўраман, сизни қўргани кўзим йўқ, жинни, миллионер-муруватчи, сизни дунёда ҳаммадан ҳам ёмон қўраман! Биламан, мен сизни анчадан бери биламан, ва ўша билганимдан бери сизни ёмон қўраман, жонимга тегиб кетдингиз, сизни ўйласам, жоним ҳицилдогимга келади... Ҳаммасига сиз айбдорсиз, сиз қилдингиз ҳаммасини! Сиз мени жонимдан тўйдирдингиз! Сиз ўлаётган одамни шармисор қилдингиз, сиз мени қўрқоқ ва юраксиз қилиб қўйдингиз, сизни деб шунчалар паст кетдим! Тирик қолганимда сизни ўлдирган бўлардим! Керак эмас менга сизнинг муруватларингиз, менга ҳеч кимдан ҳеч нарса керакмас, ҳеч кимга зор эмасман! Мен алаҳлаб турган эдим, сизлар майна қилманлар мени!.. Ҳаммангизни агадулабад қаргайман!

Шундай деб у бутунлай бўғилиб қолди.

— Ийғлагани учун уялиб кетди!— деб шипшиди Лебедев Лизавета Прокофьевнага. «Шундай бўлиши керак эди!» Вой князъ тушмагур-ей! Авлиё экан бу...

Лекин Лизавета Прокофьевна унга ҳатто қайрилиб ҳам қарамади. У бошини баланд кўтариб, қоматини адл тутганча мағрур ҳолда бу «одамчаларни» қизиқсиниб кузатарди. Ипполит гапини тугатгач, генерал елкасини учириб қўйган эди, Лизавета Прокофьевна нега ундай қиляпсиз дегандай қилиб бошдан-оёқ кўз юргутириб чиқди ва шу заҳоти юзини князга буриб олди.

— Ташаккур сизга, князъ, сиз хонадонимизнинг ажойиб-фарайиб дўстисиз, бизни шундай антиқа оқшом билан сийлаб юбордингиз. Назаримда, бизни ҳам ўзингизнинг телбаликларингизга шерик қилолтанингиздан лаззат олаётган бўлсангиз керак... Бас, хонадонимизнинг азиз дўсти, раҳмат, жуда бўлманида ўзингизни кўрсатдингиз ҳар томондан!..

У қаҳр билан «анави»ларнинг чиқиб кетнишларини кутиб устки мурсагини тузата бошлиди. «Анави»ларга эшик тагига извош келган эди, чорак соат илгари Докторенко Лебедевнинг гимна-

зист ўғлини извош олиб келгин, деб жўнатганди. Генерал дарҳол хотинининг гапига қўшимча қилди:

— Ҳақиқатан ҳам, князъ, мен кутмаган эдим... шунча нарсалардан кейин, шунча дўстона муносабатларимиздан кейин... ва ниҳоят, Лизавета Прокофьевна...

— Қўйинглар, қўйинглар, яхшимас! — деб хитоб қилди Аделаида ва князнинг қошига келиб унга қўлини берди.

Князъ паришон ҳолда унга жилмайди. Бирдан қулоғини кўйдиргудай бўлиб аллаким шипшиди.

— Агарда сиз шу ярамас одамлардан қозироқ воз кечмасангиз, мен бир умр, бир умр сизни ёмон кўриб юраман! — деб пицирлади Аглая. У ҳаддан ортиқ дарғазаб бўлганга ўшар, лекин то князъ унга ўғирилиб қарагунча юзини четга буриб олди. Дарвоқе, князнинг ярамас одамлардан воз кечишига ҳожат қолмаганди: касал Ипполитни бу ерда амаллаб извошга чиқардилар ва арава жўнаб кетди.

— Нима, яна қанча турамиз бу ерда, Иван Федорович? Сизнингча, қандай? Мен қачонгача бу бетамиз болалардан сўкиш эшитаман?

— Э, ҳа, дўстгинам... мен нима дейман, айг, нима қилай... князъ ҳам...

Иван Федорович князга қўлини чўзди, лекин унинг қўлини қисишига улгурмай Лизавета Прокофьевнанинг ортидан югурди, Лизавета Прокофьевна шовқин солганча қаҳр билан зинадан тушиб борарди. Аделаида, унинг қаллиғи ва Александра самимий ва меҳрибонлик билан хайрлашдилар. Евгений Павлович ҳам улар билан бирга эди, фақат у ҳамон қувноқ эди.

— Айтганим бўлди!Faқат ачинарли ери, сиз шўрликка ҳам қийин бўлади энди,— деб шивирлади у дўстона жилмайганча.

Аглая хайрлашмасдан кетди.

Лекин ушбу кечада рўй бераетган саргузаштлар шу билан тугагани йўқ; Лизавета Прокофьевна яна бир кутилмаган учрашувни бошидан кечирди.

У ҳали пиллапоядан бутун боғни айланиб ўтадиган ўйлга тушмаган эди ҳамки, бирдан иккни оқ от қўшилган ҳашаматли извош князнинг уйи олдидан тасирлаб ўта бошлади. Извошда иккита жуда гўзал хоним ўтиришарди. Лекин ўн қадам юарар-юрмас — извош бирдан тўхтади; хонимлардан бири худди ўзи қидириб юрган танишни учратиб қолгандай шаҳд билан орқасига қайрилиб қаради.

— Евгений Павлич! Сенмисан? — деб қиқириди бирдан жарангдор ва ёқимли товуш, князъ билан яна аллаким бу то-вушни эшитиб сесканиб тушди.— Бор экансан-ку, қидиравериб тинкам қуриди! Мен шаҳарга сенга одам юборган эдим, иккита! Эрталабдан бери сени қидириб юришибди!

Евгений Павлович пиллапоя зинасида худди яшин ургандай қотиб қолди. Лизавета Прокофьевна ҳам тұхтади, лекин у дағшатдан Евгений Павловичға үшшаб тошдай қотиб қолғани йўқ; у боя «одамчаларга» қандай мағрур ва совуқ бир нафрат билан қараган бўлса, ҳозир ҳам ботир хонимга шундай совуқ нафрат билан хотиржам ҳолда қаради ва шу заҳоти кўзини ундан узиб Евгений Павловичга ўгирилди.

— Янгилик! — деб қичқиарди жарангдор овоз.— Купфернинг векселлари учун қўрқма; мен кўндиридим, Рогожин ўтизга сотиб олди. Яна уч ойча бемалол юравер. Бискупга үшшаган ҳар турли bemazalar билан келишиб оламиз, таниш-билиш қилиб! Шу, ҳаммаси жойида, яхши. Хурсанд бўлиб юравер. Эртагача!

Извою ўрнидан қўзгалди ва жадал кўздан йўқолди.

— Анави телба-ку! — деб қичқиарди ниҳоят қаҳри келганидан қизариб кетган ва ҳайратга тушган Евгений Павлович атрофга олазарак бўлиб қараб.— Ақлим бовар қилмайди, нима деяпти ўзи у! Қанақа векселлар? Ким у ўзи?

Лизавета Прокофьевна, унга яна бир сония қараб турди; ниҳоят ўз чорбоғи томонга шитоб билан юриб кета бошлиди, ҳамма унинг орқасидан эргашди. Роса бир минут ўтгандан сўнг князининг ҳузурига равонға қаттиқ ҳаяジョンга тушган Евгений Павлович келди.

— Князъ, рости билан сиз билмайсизми, бу нима гап ўзи?

— Ҳеч нарсани билмайман,— деб жавоб берди асаблари ҳаддан ташқари тараңг тортилиб турган князъ.

— Ростми?

— Рост.

— Мен ҳам билмайман,— деб кулиб юборди бирдан Евгений Павлович.— Худо ҳаққи, бу векселларга сира ҳам ишим тушган эмас, чин сўзим, ишонасизми шунга!. Э, сизга нима бўлди ўзи, ҳушингиз ўзингиздами?

— О, йўқ, йўқ, ундаймас, йўқ...

XI

Учинчи кун деганда Еланчинлар лича ҳовурдан тушдилар. Князъ одатига кўра ҳамма нарсага ўзини айбдор деб, ўзига жазо берилишини чин юракдан кутган бўлса-да, лекин ичида аввал Лизавета Прокофьевна мендан қаттиқ хафа бўлмагандир, кўпроқ ўзидан жаҳли чиққан бўлса керак, деб ишонарди. Шундай қилиб, бунчалар узоқ аразлашиб юриш учинчи куни уни боши берк қоронғи кўчага киритиб қўйди. Бошқа бир ҳодисалар

ҳам бўнга сабабчи бўлди, лекин бири айниқса унинг бошини қотирди. Уч кун ичида князниң ўзидан-ўзи шубҳаланишлари соат сайин кучайиб борди (князъ яқиндан бери ўзини икки нарсада қаттиқ айблайдиган бўлиб қолганди: мен жуда ҳам лақма бўйсам керак, бемаънилик қилиб ҳаммага ишониб кетавераман, иккинчидан, ҳаддан ташқари бадгумон, ҳар нарсадан шубҳала-пайдиган бўлиб қоляниман, деб ўзини янарди). Хулласи қалом, учинчи куннинг охирда извошдан туриб Евгений Павлович билан гаплашган гаройиб хоним ила бўлган саргузашт унинг ҳаёлдида ҳам даҳшатли, ҳам сирли даражада катталалиб бора бошлади. Ишининг бошқа жиҳатларидан ташқари, муаммо ўз моҳият-эътибори билан бир аламангиз савонни ўртага ташлаган эди, яъни бу янгидан қўзғалган «даҳшат»да у айбдорми-йўқми, ёки фақат... Лекин у ҳали бошқа ким айбдор бўлиши мумкинлигини ўйлаб ўйининг тагига етмаганди. Н. Ф. Б., ҳарфларига, келгандай назаридан бу ўринда болаларча безиён шўхликдан бошқа нарса бўлиши мумкин эмас эди, шунинг учун ҳам бу ҳақда узоқ бош қотириб ўтиришинг ўзи унчалик тўгри эмас ва ҳатто баъзи бир жиҳатдац иносифдан ҳам эмасди.

Унинг «айби» билан бу қадэр серғалва ва бемаъни ўтган кечакида сўнг эргасига эрталаб князниң ҳузурига князъ III. билан Аделаида кириб келдилар: «улар энг муҳими, князниң соглигини билиш учун» киришган экан, саир қила тўриб бир кириб ўтайлик дейишибди. Аделаида боғда ҳозир жуда ҳам қари, шохлари тарвақайлаб кетган, ёш новдаларидан ямъяшил япроқлар гуркираб турган, танаисда тешиги ва ёргуи бўлган ажойиб бир дарахтни кўриб қолибди. Албатта, албаатта шунинг суративи чизаман деб аҳд қилибди! У келганидан сўнг ярим соат фақат шу ҳақда ганирди. Князъ III. жуда ҳам илтифот ва назокат билан кияздан ўтган-кетган ганиларни сўради, биринчи маротаба қандай танинганикларни эслади, кечаги воқеалар ҳақида эса оғиз очмади. Ниҳоят Аделаида сабри чидамай кулимсираганча бир incognito кирдик, деб бўйнига олди. Лекин бундан ортиқ кечаги воқеаларга алоқадор гап-сўз бўлмади, бироқ шунга қарамасдан мана шу incognitonинг ўзиданоқ хонадон соҳиблари ва айниқса, Лизавета Прокофьевна аллақандай қаттиқ ранжиганлигини сезишиб мумкин эди. Лекин Аделаида билан князъ III. на Лизавета Прокофьевна, на Аглай ва на Иван Федорович ҳақида оғиз очдилар. Улар яна сайилга қайтиб кетишаркан, князни таклиф қилмадилар. Ўйга ҳақириш хусусида-ку, ҳатто заррача ишора ҳам бўлмади; шу маънода ҳатто Аделанданинг оғзидан битта ғалати сўз ҳам чиқиб кетди: у бўёқ билан чизилган бир сурати ҳақида сўзлай туриб, унинг бирдан жуда ҳам князга кўрсатгиси келиб кетди. «Қандай қили-

сак бўларкин, а? Шошманг! Агар Коля келса, ундан бериб юбораман сизга, бўлмаса, эртага князъ билан яна айланганни чиққанимда ўзим ола келаман». У, ўз ташвишини шундай деб ҳал қиласди ва муаммони ҳаммага қулай бир тарзда очганидан жуда суюнади.

Нихоят, хайрлашиб бўлган эдилар ҳамки, князъ Ш. худди кутилмаганида эсига тушиб қолгандай:

— Ҳа, айтмоқчи-я,— деди,— сиз билмайсизми, азиз Лев Николаевич, кечак извошдан туриб Евгений Павличга қичқирған ким эди?

— Настасья Филипповна эди,— сиз ҳалигача буни билмаган эдингизми? Унинг ёнидаги хонимни танимайман.

— Биламан, эшигтанман! — деб дарров илиб кетди князъ Ш.— Лекин бу нима дегани? Шу қадар бошим қотиб қолдики менинг... бошқаларнинг ҳам.

Князъ Ш. ҳаддан ташқари ҳайратга тушган одамдай гапиради.

— У Евгений Павловичнинг аллақандай векселлари ҳақида галирди, — деди соддалик билан князъ, — қандайдир судхўрнинг қўлидан унинг илтимосига кўра Рогожинга ўтиби, Рогожин Евгений Павлич билан ўзимиз келишармиз, дебди.

— Эшигдим, эшигдим, қадрдоним князъ, лекин бу ахир сира ақлга тўғри келмайди-ку! Евгений Павличнинг ҳеч қандай векселлари бўлиши мумкин эмас! Шунча давлати билан... Рост, баъзан енгилтаклик қилиб, авваллари, кўп вақтлар ўзим тўлаб юборгалиман... Лекин шунча давлат бўла туриб судхўрга вексель бериб, кейин кетидан ташвишланиб юриш асло ақлга тўғри келмайди! Бундан ташқари у ҳеч қачон Настасья Филипповна билан сенсираб гаплашиш даражасида яқин бўлган эмас,— энг муҳим муаммо мана шунда. У ҳеч нарсани тушунишман деб қасам ичяпти, мен унга ишонаман. Лекин гап шундаки, азиз князъ, балки сиз бирон нарсани биларсиз? Яъни бир мўъжиза рўй бериб сизга ҳеч нарса эшигилмадимикин?

— Йўқ, ҳеч нарсани билмайман, имонингиз комил бўлсин, менинг бу нарсаларга заррача алоқам йўқ.

— Оҳ, қандай ўзгариб кетдингиз, князы! Мен сизни бугун сира таний олмай турибман. Наҳот мен сизни шундай ишларда шитирок этади деб ўйласам?. Xа, бугун жуда паришон кўринасиз, нашъянгиз паст.

У князни қучоқлаб ўплиб қўйди.

— Яъни қандай «ишларда» демоқчисиз? Мен ҳеч қандай «шундай» ишни кўрмаётубман.

— Шубҳасиз, бу хоним қандайдир бир сабаб билан ниша учундир Евгений Павличнинг обрўсими туширмоқчи бўлди,

одамлар ўртасида уни хунук кўрсатмоқчи бўлганга ўхшади, ваҳоланки, Евгений Павличнинг бундай ёмон одатлари йўқ,— деб жавоб берди князь Ш. қуруққина қилиб

Князь Лев Николаевич сал бошқача бўлиб кетди, лекин шундай бўлса ҳам князга ҳамон нима демоқчисиз, дегандай тикилиб қараб турарди; лекин князь Ш. жим бўлиб қолди.

— Векселнииг алоқаси йўқми бунга? Гапнинг тагида бошқа нарса борми?— деб гўлдиради князь пима учундир сабрсизланаб.

— Сизга айтяпман-ку, ўзингиз ўйлаб кўринг, Евгений Павлич билан... анави ва бунинг устига яна Рогожин ўртасида қандай яқинлик бўлиши мумкин? Яна такрор айтаманки, давлати жуда катта, бу менга жуда яхши маълум; қўлига яна амакисидан ҳам катта давлат кирадиган. Фақат Настасья Филипповна...

Князь Ш. яна бирдан жим бўлиб қолди, афтидан, у Настасья Филипповна ҳақида киязга гапиришин ўзига эп кўрмади.

— Демак, қандай бўлмасин, улар бир-бирлари билан таниш бўлсалар керак?— деб сўради бирдан князь Лев Николаевич бир оз жим турганиларидан кейин.

— Бунисига бир нарса деёлмайман, бўлса бордир; енгилтак! Лекин таниш бўлсаням анча илгари, икки-уч йил аввал бўлгандир. У ахир Тоцкий билан ҳам таниш эди. Ҳозир ҳам учрашиб туришларига ақлим етмайди, улар бир-бирларини ҳеч қаҷон сенлашмаганлар! Ўзингиз ҳам хабарингиз бор, хоним бу атрофларда кўринмай қолган эди; жим бўлиб кетганди. Кўпласар ҳали билмайдилар унинг келганилигини. Извошини кўрганимга уч кун бўлди.

— Ажойиб извош,— деди Аделаида.

— Ҳа, жуда ажойиб!

Улар князь Лев Николаевич билан жуда дўстоша ва жуда қадрдонларча, унинг ҳурматини ўрнига қўйиб хайрлашдилар.

Бизнииг қаҳрамонимиз учун эса уларнинг келиши бутун бир воқеа бўлди. Шуниси ҳам борки, у кечадан бери (балки ундан ҳам аввалроқдир) шубҳалар ичидা яшар, лекин улар келгунга қадар ўзининг нимадан хавфсираётганилигини аниқлолмай боши қотганди. Энди ҳаммаси равшан бўла бошлиди: князь Ш. албатта, бўлиб ўтган воқеани нотўғри изоҳлар, лекин шунга қарамасдан, у калаванинг учини топай деб қолган, ҳар қалай, буларнинг ҳаммасининг тагида бир гап борлигини фаҳмлаган эди. (Дарвоқе, у ўзича ҳаммасини тўғри тушуниб турган бўлса ҳам керак,— деб ўйлади князь,—фақат айтгиси келмайди ва шунинг учун ҳам ўзини нотўғри тушунган қилиб кўрсатади.) Унинг ҳузурига ниманидир аниқлаб олиш учун (яъни

князь Ш. ўзи учун) кирганлари ойдин эди. Шундай бўлса, уни шу воқеанинг иштирокчиси деб ҳисоблаётган бўлсалар ҳам ажабмас. Булардан ташқари, буларнинг бари шу қадар муҳим бўлса, унда, унинг кўзлаган нарсаси нима, у ёмон бир нарсани кўзлаб тургани аён-ку? Даҳшат! «Ахир уни тўхтатиб бўладими? Уни тўхтатишнинг ҳеч иложи йўқ. Айниқса, у кўзлаган иши-нинг тўғрилигига амин бўлса!» Князъ буни ўз тажрибасидан биларди. «Телба. Телба».

Лекин эрталабга келиб ҳал қилиб бўлмайдиган, лекин дарҳол ҳал қилиниши зарур бўлган муаммолар шундай тиқилиб қолган эдик, князъ жуда маъюс бўлиб қолди. Вера Лебедева укаси Любочкини кўтариб нималарнидир анчагача кулиб гапириб бериб ўтириди. Унинг кетидағ оғзини очаверадиган синглиси билан Лебедевнинг гимназист ўғли кирди, гимназист ҳадеб отамнинг айтишича, ердаги сув манбаларига қулаган Апокалипсисда айтилган «Явшон юлдузи» Европани қоплаб олган темир йўлларнинг рамзи эмиш. Князъ Лебедевнинг шундай деб талқин қилганига ишонмади, у келиши билан унинг ўзидан сўрайдиган бўлдилар. Вера Лебедева Келлер кечадан бери уларникида ётиб юрганлигини айтиб берди, афтидан, энди анчагача шу ерда хира бўлиб ўралашса керак, ўзига ўҳшаган одамлар, айниқса, генерал Иволгин билан тил топишиб қолди, деди. Лекин унинг ўзи сизларникида маълумотимни тўлдириш учун бир неча кун тураман, дебди. Умуман, Лебедевнинг болалари кун сайин князга матъқул бўла бормоқда эди. Коля куни бўйи бўлмади: у эрталаб аzonда Петербургга жўнаган эди. (Лебедев ҳам тоғи қоронфисида ўзининг аллақандай ишлари билан жўнаб кетганди.) Лекин князъ Гаврила Ардalionовичнинг келишини сабрсизлик билан кутар, у шу бугун албатта, олдингизга кираман, деб айтганди.

У тамадди қилиб бўлгач, кечга яқин, соат еттиларда кириб келди. Князъ унга бир назар ташлагандәёқ бу жаноб воқеанинг бутун икир-чикирларигача билса керак, деб хаёлидан ўтказди,— Варвара Ардalionовна ва поччаси Птицин каби ўз одамлари бўла туриб тағин ҳам ҳеч нарсани билмасинми, ахир? Лекин Ганя билан князнинг муносабатлари жуда ғалати эди. Князъ, мисол учун, Ганяга Бурдовскийнинг ишини ишониб топшириди ва ҳатто илтимос қилди. Лекин шу ишонч ва бундан илгари ҳам ўрталарида бўлиб ўтган баъзи гапларга қарамасдан ораларида шундай ҳал қилинмаган нарсалар бор эдик, улар икковлари ҳам бу нарсалар хусусида оғиз очмасликка келишиб олгандай эдилар. Князнинг назаридаган Ганя баъзан ўрталарида очиқ ва дўстона самимият бўлишини истагандай бўлиб кўринарди; ҳозир ҳам кирган заҳоти князнинг назаридаги

Ганя шу топда ўрталаридаги бутун совуқчиликларга биратўла барҳам бермоқчи бўлиб турган одам сиёқида эди. (Шунга қарамасдан Гаврила Ардалионович шошилмоқда эди, Лебедевницида уни синглиси кутиб турган экан; икковлари қаергадир шошилинч боришлари керак экан.)

Лекин Ганя князь менга уст-устига бесабр саволлар беради, беихтиёр оғзидан баъзи бир гапларни гуллайди, кўнглини дўстона очиб ташлайди, деб кутган бўлса, албатта, у жуда янглишган эди. У йигирма минутча князь хузурида бўлди, шу пайт ичида жуда ўйчан, паришон бўлиб ўтириди. Ганя кутган саволлардан ва айниқса, энг муҳим бир саволдан дарак йўқ эди, Ганя эса худди шу савол ўртага ташланишини истарди. Лекин кутгани рўй бермагандан сўнг Ганя жуда қисқа сўйлашга аҳд қилди. У йигирма минут тинмай гапирди, кулди, енгил, ширин, хушмуомалада бўлди, валақлашиб, гурунглашди, лекин энг муҳим гапни оғзига ҳам олмади.

Ганя Настасья Филипповна тўрт кундан бери Павловскада яшаётганилигини, лекин дарров ҳамманинг диққатини жалб қилганлигини ҳикоя қилиб берди. У аллақайси бир ерда Матрасская деб аталган кўчада, унча катта бўлмаган, бесўнақай бир уйда, Дарья Алексеевнаницида туради, лекин унинг экипажига ўхшаган экипаж Павловскада ҳеч кимда йўқ. Атрофига қари-қартанг, ёш-яланг жазманлар тўпланиб олган; баъзан унинг извошини суворилар кузатиб борадилар. Настасья Филипповна аввалгиц одамларни жуда танлаб, чертиб-чертиб ўз олдига қўяди. Шунга қарамасдан унинг атрофига анча-мунча одам тўплangan, керак бўлиб қолса, уни ҳимоя қиладиганлар етарли. Яқинда тўйи бўлиши керак бўлган бир куёв йигит уни деб ўз қайлиғи билан аразлашиб қолибди. Бир чол генерал ўғлини оқ қиламац, кўк қиламан деб сўкканмиш. Настасья Филипповна сайрга чиққанларида ёнида жуда ҳам чиройли ўн олти яшар бир қизчани, Дарья Алексеевнанинг узоқ қариндошини бирга олиб юраркан; қизча яхши қўшиқ айтармиш,— шунинг учун кечқурунлари уләрининг уйи ҳамманинг диққатини тортармиш. Настасья Филипповна ўзини жуда ҳам одобнокром билан тутиб юрган эмиш, оддий, лекин жуда ҳам дид билан кийинармиш ва барча хонимлар унинг «диди, гўзаллиги ва экипажига ҳасад қўзи билан қарашармиш».

— Кечаги гаройиб ҳодиса,— деб оғзидан чиқиб кетди Ганянинг,— албатта, олдиндан ўйлаб атай қилинган иш, лекин албатта, уни ҳисобга қўшмаса ҳам бўлади. Албатта бирон ҳусусда уни айбситищ учун тирноқ орасидан кир қидиришга тўғри келади, тезда шундай бўлса ҳам керак,— деб хулоса қилди Ганя. Шундай-деди-ю, ҳозир князь мендан: «Нега кечаги ҳо-

дисани атай қилинган деб айтапсиз?»— деб сўраб қолармикин деб кутди. Лекин князъ буни сўрамади.

Ганя Евгений Павловични ҳам ўз ихтиёри билан тилга олди, бирор сўраб-нетмасдан туриб уни гапга қўшиб кетгани галатироқ туюлди. Бунинг устига гап ичида уни тилга олишнинг ўрни ҳам келмаганди. Гаврила Ардалионовичнинг фикрига қараганди, Евгений Павлович Настасья Филипповнани яхши танимас эмиш, ҳозир ҳам уни унчалик яхши билмайди, шуни ҳам тўрт кунча бурун сайр чоғида кимдир таништирган экан, афтидан, Евгений Павлович унинг уйида ҳам бўлмаганга ўхшайди. Вексель ҳақидаги гаплар тўғри бўлиши мумкин (Ганя ҳатто буни аниқ билади); Евгений Павловичнинг давлати жуда катта, лекин «мулкка оид баъзи бир ишлари бевош бўлиб ётибди». Гап мана шундай қизиқ жойига келганда Ганя бирдан бас қилди. Настасья Филипповнанинг кечаги қилифи ҳақида юқорида қилган жиндай ишорасидан бошқа бир оғиз ҳам ганирмади. Ниҳоят, Ганяни сўраб Варвара Ардалионовна кирди ва бир зумгина турди, шу бир зум ичида (ҳеч ким сўрамасдан бурун) Евгений Павловичнинг Петербургга кетганлигини, бугун ва эҳтимол эртага ҳам ўша ерда бўлишини, ўзининг эри (Иван Петрович Птицин) ҳам Петербургга, чамаси, Евгений Павловичнинг иши юзасидан жўнаганлигини, (ростдан ҳам у ерда бир бало бўлганга ўхшайди) сўзлаб берди. Кета туриб у Лизавета Прокофьевнанинг бугун жуда ҳам кайфияти бузук эканлигини, ҳаммадан ҳам қизиги, Аглая барча оила аъзолари билан, отаси ва ҳатто опалари билан ҳам арказлашиб қолганлиги ва бу «жуда ҳам яхши бўлмаганлигини» айттиб берди. Худди ҳеч нарса бўлмагандай князъ учун жуда муҳим бўлган шу охирги хабарни айтдилару улар чиқиб кетдилар. Ганя «Павлищевнинг ўғли» ҳақидаги иш хусусида ҳам өғиз очмади, балки ўзини ҳаддан ташқари камтарликка олганидан ёки «князнинг ҳисларнин аяганидан» шундай қилди; шунга қарамасдан барибир князъ ишни гайрат билан охирита олиб борганлиги учун унга раҳмат айтди.

Ниҳоят, князъ ёлғиз қолди ва енгил нафас олди; у ишланидан тушиб, ўйланинг шариги бетига ўтди ва бое ичига кирди; у ўзининг ҳар бир қадамини ўйлаб ҳал қилиб олмоқни эди. Лекин бу «қадам» ўйлаб ўтириладиганлардан эмас, ишни сира ҳам ўйлаб ўтирмасдан балки тўғридан тўғри ҳал қилиб ташланадиган қадамлардан эди. Унинг бирдан худди шу тоёнда, ҳозирининг ўзида ҳамма нарсани ташлаб қаердан келган бўлса яна ўна ёқقا, қайга бўлмасин, ишиқилиб, узоқроқقا, чекка ва овлоқ бир ерга ҳеч ким билан хайр-маъзур қилиб ўтирмасдан кетиб қолгиси келди. У агар бу ерда яна бир неча кунгиз

қоладиган бўлсам, унда буларниң дунёси мени бутунлай ўз комига тортиб олади ва мана шу дунё сўнг менинг бирдан-бир қисматим бўлиб қолади, деб ўйларди. Лекин у ҳали ўн минут ўйлаб кўрмасданоқ қочиб кетишнинг «иложи йўқ»лигини, бу қўрқоқлик билан баробар бўлишини аиглади ва олдимда шундай бир вазифалар турибдики, уларни ҳал қилмасам ёки ҳал қилиш учун бутун кучими сарфламасам бўлмайди, бунга менинг ҳатто ҳақим йўқ, деган қарорга келди. Мана шу фикрлар билан у чорак соат ҳам айланмасдан уйга қайтиб келди. Шу топда у ўз толеидан ўқинмоқда эди.

Лебедев ҳамон уйда қўринмасди, кечқурун князниң ҳузурiga ширақайф, лекин жуда гаплашгиси ва тўкилгиси келиб турган Келлер кириб келди. Сизга ўзимниң бутун ҳаётимни гапириб бераман, шунинг учун Павловскда атай қолдим, деди у князга. Уни ҳайдаб чиқаришнинг иложи йўқ эди: ҳайдаган билан кетмас эди ҳам. Келлер, афтидан, кўп гапирмоқчи эди, лекин пойинтар-сойинтар қилиб бир-иккни оғиз гапиргач, дарров гапининг хуласасига кўча қолди ва «менда ҳатто ахлоқ деган нарсанинг шариаси» ҳам қолмаган («худовоанди каримга ишонмаганим боисидан»), шунинг учун мени ҳатто ўғирлик ҳам қилганман, деди.— «Ўзингиз тасаввур қилинг!»

— Менга қаранг, Келлер, мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда ҳадеб бу нарсан достон қилавермаган бўлардим,—деди князь,— балки сиз атай ўзингизни ерга уриш учун шундай дёётгандирсиз, а?

— Ёлғиз сизнинг ўзингизга, ёлғиз ўзимниң илмимни ошириш учун айтаман! Бошқа ҳеч кимга; ўларман ва кафан ичра ўз сиримни олиб кетарман! Аммо, князь, сиз билсайдингиз, агарда сиз билсайдингиз бизнинг асримизда қанчалар пул тоини қийнилигини! Шундай кейин сиздан сўрайман, ўзингиз айтинг, қаердан топай уни? Жавоб битта: олтни ва дурларниң бўлса олиб кел, сўнг нуя берамиз, айни менда йўқ нарсалар, сиз буни тасаввур қила оласизми? Мен азотда жаҳлим чиқиб кетди, турдим, турдим. «Зумрад бўлса берарнидингиз?»— «Зумрад бўлса ҳам бераман дейди».— «Жуда соъ дедим», шияпамни кийдиму чиқиб кетдим; жин урсин сиз аблоҳларни! Худо ҳақи!

— Нима, зумрадларингиз бормиди?

— Зумрад нима қиласи менда! О, князь, сиз ҳали ҳаётга қанчалар маъсум ва бегуноҳ кўзлар билан боқасиз, яъни чўпон кўзлари билан қарайсиз!

Ниҳоят князниң бир чеккаси юраги ачйиди, бир чеккаси виждони қийналди. Ҳатто хаёлига шундай бир фикр келди: «Бу одамни яхшилаб тарбиялаб эпақага келтириб бўлмасмикин?» У ўзининг камтарлигиданми ё бошқа бир сабабданми

бировин «яхшилаб тарбиялаб уига таъсир ўтказнишга» яроқсиз деб биларди, бундай деб билганига яна нарсаларга бошқача бир қараши ҳам сабабчи эди. Улар аста-аста гаплашиб пировардида жуда тил топиниб қолдилар, ҳатто бир-бирлари билан хайрланыларни ҳам келмади. Келлер одам тилга олиб гапириши мумкинлигини ҳам ҳатто тасаввур қилиб бўлмайдиган нарсаларни бемалол бўйнишга олиб сўйлаб ташлайверарди. У ҳикоя қиласкан, жуда ёмон иш қилиб қўйдим, «ичим ёшига тўлиб кетди», деб пушаймон қиласкан, лекин худди қилғилигидан хурсанд одамдай, худди қилғилиги билан мақтанаётгандай жуда кулгили қилиб гапирав, охирида князь билан икковлари худди телбалардай хаҳолашиб кулишарди.

— Муҳими шундаки, сиз жуда ҳам ростгўйсиз, болаларча ҳамма нарсага ишониб кетаверасиз,— деди ниҳоят князь,— биласизми, шу томонларингиз билан сиз одамни ўзингизга тортиб турасиз?

— Олижаноб, олижаноб, валломат йигит экансиз!— деб тасдиқлади ийиб кетган Келлер.— Лекин биласизми, князь, ҳаммаси ҳали менинг орзуларимда, ҳали ҳаммаси, нима десамикин, тўполонлар ичида қолиб кетган, амалда эса ҳеч вақо йўқ! Нега шундай? Сира тушунолмайман.

— Умидсиз бўлманг. Энди ишонч билан айтишим мумкинки, мен сизнинг деярли бутун икир-чикирларингизни ҳам билиб олдим; илло, менга шунича кўп нарсаларни айтиб бердингизки, бунга энди қўшимча қиласидиган ҳеч нарса қолмаган бўлса керак дейман!

— Қолмаган дейсизми?!— аллақандай пушаймон бўлиб хитоб қилди Келлер.— О, князь, сиз одамни ҳали қанчалар швейцариячасига тушунасиз.

— Наҳот ҳали буларга яна бирон нарса қўшиб бўлса?— ботинмай ҳайрон бўлиб сўради князь.— Хўп, мендан нима истайсиз, Келлер, айтинг, нима, менинг олдимга чўпчак айтгани келдингизми?

— Сизданми? Нима истайманми? Биринчидан, сизнинг бунчалар соддалигингизга қараб ўтиришининг ўзи одамга ҳузур бағишлийди; сиз билан ўтирган, гаплашган одамроҳат қиласди; мен сизни ҳаддан ташқари яхши одам деб биламан, иккинчидан... иккинчидан...

У ямланиб қолди.

— Балки пул қарз олмоқчиидирсиз?— деди князь жиддий ва содда, шу билан бирга андак ботинмагандай.

Келлернинг томирлари тортишиб кетди; у аввалгидаи ҳайрон бўлганча князнишга кўзига тезгина тик қаради-да, мушти билан столни қаттиқ урди.

— Ана шундай қилиб одамни қаттиқ эсанкиратиб қўясизда! Вой барака топкур княз-ей; дам қарасангиз шундай содда, шундай бегуноҳ, бунақаси ҳатто олтин даврларда ҳам учрамаган, дам қарасангиз одамнинг бутун ичини кўриб тургандай гапирасиз, назарингиз шунчалар ўткир. Аммо ижозат беринг, князь, буни тушунтириб беришим керак, чунки мен... мен нима дейишими билмай қолдим! Албатта, асл ниятим ўзи сиздан пул сўраш эди, лекин сиз шундай қилиб сўрадингизки, гёё ўзи шундай бўлиши керакдай, гёё бунинг асло уят жойи йўқдай!

— Ха... сиздан бошқа нимани кутиш мумкин.

— Жаҳлингиз чиқмайдими?

— Нега... жаҳлим чиқсан?

— Менга қаранг, князь, бу ерда кечадан бери ўралашиб юрганимнинг сабаби аввало, мен француз архиепископи Бурдалуни қаттиқ ҳурмат қиласман (Лебедевникида кечаси соат утгача шиша бўшатдик), қолаверса, ва энг муҳими (мана чин ҳақиқатни неча бор чўқиниб туриб айтаман!), шунинг учун қолдимки, сизга ўз умримнинг сабоқларини тўла-тўкис ва бир йўла сўзлаб бермоқчи бўлдим, шундай қилсам ўзим ҳам илмимни ошираман, деб ўйладим; шу фикр билан кечаси соат тўртда кўз ёшларимни тўка-тўка ухлаб қолибман. Мана энди сиз олижаноб кимсанинг гапига ишондингизми: ичим ва нима десамикин, ташим кўз ёшларига тўлиб кетган ҳолда (чунки мен алоҳа ҳўнграб, уввос солиб йиғлаб юборибман, эсимда қолгани шу) энди кўзларимни юмаман деб турсам, калламга даҳшатли бир фикр келиб қолса бўладими: «Ҳаётимни унга ганириб берсаму сўнг андак пул қарзга сўрасам қандоқ бўларкин?» Шундай қилиб мен сизга айтадиган сўзларимни худди аллақандай «кўз ёшларига кўмилган фенезэрф мисол» тайёрлаб қўйдим. Мен кўз ёшларим билан йўлларни юмшатмоқчи бўлдим, сиз кўзи ёшли дўстингизни кўриб кўнглинигиз юшаб, сирдан менга юз эллик сўмни санаб берип юборинг, дедим. Сизнингча, бу пастишлик эмасми?

— Лекин гапларингиз учча тўгри бўлмаса керак, фақат бир-бирига тўғри келиб қолган. Икки фикр бирдан тўгри келиб қолган, кўпинча шундай бўлади. Менда тўхтовсиз шундай бўлади. Мен, ҳар ҳолда буни яхши нарса деб билмайман, биласизми, Келлер, мен ўзимга-ўзим шу боисдан кўп дашном бераман. Сиз менга ўзимдан кўра аниқроқ қилиб айтиб бердингиз. Мен бальзан ўйлаб қоламан,— деб давом этди князъ чиндан шунга қизиқиб жуда жиддий,— ҳамма одамлар шундай бўлсалар керак деб, ўйлайман, шу менга бирмунча таскин беради, чунки шу ўзи қўшалоқ фикр билан курашини жуда қийин, одамни

қийнаб юборади; менинг бошимдан ўтган. Улар қаердан кела-ди, қандай пайдо бўлади, бир худонинг ўзи билади. Лекин, мана, сиз буни пасткашлик деб атаяпсиз! Энди мен яна ўша фикр-лардан қўрқа бошлайман. Ҳар ҳолда мен сизга судья эмасман. Лекин ҳар ҳолда, менимча буни тўғридан-тўғри пасткашлик демаслик керак, сиз нима деб ўйлайсиз? Сиз кўз ёшлари тўкиб пул ундиromoқчи бўлгансиз, лекин ўзингиз айтапсиз-ку, ўз ҳаётимни сўзлаб беришдан мақсадим фақат пул эмас деб; пулга келганда улар сизга ишрат қилиш учун керак, шундайми? Лекин энди бу шунча юрак изҳорларидан сўнг қўрқоқлик бўлади. Лекин шу билан бирга ишратдан ҳам бир дақиқа бўлсин, юз ўгириб бўладими? Ахир бунинг сира иложи йўқ-ку. Нима қилиш керак? Яхшиси, буни сизнинг виждонингизга ҳавола қилиб қўя қоламиз, нима дедингиз?

Князь Келлерга ҳаддан ташқари қизиқсиниб қараб туради. Қўшалоқ фикрлар муаммоси уни афтидан узоқ замонлардан бери қийнаб келган бўлса керак.

— Нега сизни телба деб аташаркин сира тушунолмайман, қаранг-а! — деб қичқириб юборди Келлер.

Князь андак қизарип кетди.

— Зоҳид Бурдалу одамни бунчалар аямаган бўларди, сиз эса менга раҳм қилдингиз ва мен ҳақимда инсоний бир фикр айтдингиз! Мен ўзимга ибрат тариқасида, сизнинг сўзларингиздан қаттиқ таъсиrlаниб кетганимнинг исботи ўлароқ юз эллик сўмни истамайман, менга йигирма беш сўм беринг, етади! Менга икки ҳафтага шундан бошқа керакмас. Икки ҳафтагача сизни пул сўраб безор қилмайман. Агашкани эркалатмоқчи эдим, айнидим, у бунга арзимайди. О, жонажон князь, худо марҳаматли бўлсин сизга!

Ниҳоят, ҳозиргина қайтиб келган Лебедев кириб келди ва Келлернинг қўлида йигирма беш сўмликни кўриб афтини буришитирди. Лекин қўлига пул теккан Келлер чиқиб кетишга шошилди ва кўз очиб-юмгунча фойиб бўлди. Лебедев шу заҳоти унинг орқасидан ёмонлай бошлади.

— Сиз ноҳақсиз, у чин юракдан пушаймон бўлди,— деди ниҳоят князь.

— Пушаймон бўлса нима! Худди кечаги менинг гапимга ўхшайди: «пасткашман, пасткашман» дейсану, булар қуруқ сўздан бошқа ҳеч нарса эмас!

— Демак, сизнингча, қуруқ сўз экан-да? Мен бўлсам ўйлаб-манки...

— Майли, фақат сизга, фақат сизнинг ўзингизга мен чин гапни айтаман, чунки сиз одамнинг юрагини кўриб турасиз. Сўз ҳам, иш ҳам, ёлгон ҳам, чин ҳам — бари менда қўшилиб

кетган, самимий. Ҳақиқат ва иш менда чин пушаймонликда, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, қасам ичаман, сўз ва ёлғон эса шундай даҳшатли бир фикрдан иборатки (доим ўзига хос), мен унга одамни илинтиримоқчи бўламан, пушаймонлик кўз ёшлари билан манфаат топмоқ пайда тураман! Худо ҳаққи, рост! Бошқа одамга ўла қолсам айтмасдим — кулиб масхара қилган бўларди; сиз эса одамгарчиллик юзасидан баҳо берасиз.

— Ана, ҳали аваби ҳам менга худди шу гапларни айтган эди,— деб қичқириб юборди князь,— икковингиз ҳам худди мақтанаётганга ўҳшайсиз! Мен ҳатто сиздан жуда ажабланиб қолдим, фақат у сиздан кўра самимийроқ, сиз буни ўзингизга бутунлай ҳунар қилиб олибесиз. Бўлди, афтиңгизни буриштирманг, Лебедев, ва ҳадеб қўлингизни кўксингизга қўяверманг. Менга айтадиган гапингиз борми? Сиз бекорга кирмайсиз..

Лебедев қийшанглаб оғрингандай бўлди.

— Сизга биттагина савол берини учун куни бўйи кутдим; умрингизда бир маротаба ганини чўзмай ростини айтинг: сиз кечаги извоида қандай бўлмасин иштирок қилдингизми, йўқми?

Лебедев яна қийшанглади, ҳиринглаб кулди, қўлларини ишқалади, ҳатто охирида чучкириб ҳам юборди, лекин баридан бир нима дегани журъат қилмай турабди.

— Кўриб турибман, иштирок қилгансиз.

— Аммо билвосита, ёлғиз шу билвосита, холос! Байни ҳақиқатни айтияман! Маълумингиз бўлмиш хоним қизга бизнисида шундай-шундай одамлар, шундай-шундай кишилар йиғилишди деб ўз вақтида хабардор қилиб қўйдим, иштироким шундан иборат, холос.

— Биламан, сиз ўғлини у ерга жўнатганингизни, унинг ўзи менга боя айтиб берди, лекин нима бу найранг!— деб хитоб қилди князь тоқати тоқ бўлиб.

— Мен қилмадим, мени қилмадим,— деб бўйинига олмасди Лебедев,— тамоман бошқа, бошқа, тўғрироги, бу хаёл, найранг ҳам эмас.

— Нима гап ўзи, тушунтирасангиз-чи, ахир, Исо ҳаққи? Наҳотки сиз бунинг менга тўғридан-тўғри дахли борлигини тушунмасангиз? Ахир Евгений Павловичнинг юзи қора бўлиб қолди-ку.

— Князь! Ҳазратим!— таъна қилгандай деди Лебедев,— ахир ўзингиз бор ҳақиқатни айтишга қўймаяпсиз-ку; мен ҳақиқатни айта бошлаган эдим; бир марта эмас; сиз дарров оғзимга урдингиз...

Князь жим қолди, у ўйга толганди.

— Бўпти, майли; ростини айтинг,— деди у оғир, афтидан, ўзи билан ўзи анча олишгандан сўнг.

— Аглай Ивановна...— деб дарҳол бошлади Лебедев.

— Бас қилинг, бас қилинг!— деб қичқириб юборди князъ қаҳри келганиданми ё уялиб кетганиданми, қизариб бўртган ҳолда.— Сира ундан бўлиши мумкинмас, ҳаммаси бўлмаган гап! Булатнинг барини ўзингиз ўйлаб топгансиз, ёки сизга ўҳшаган телбалар тўқиб чиқаришган. Иккинчи оғзингиздан буни эшитмай!

Кеч қоронғида, соат ўн бирлар бўлиб қолганда, бир дунё хабар билан Коля кириб келди. Унинг хабарлари ҳам Петербург, ҳам Павловск воқеаларига алоқадор эди. У Петербург воқеаларининг энг муҳимларини (асосан Ипполит билан кечаги машмашалар ҳақида) айтиб берди, кейин буларни батафсил яна сўйлаб бераман деб, тез Павловскда бўлган гапларга ўтди. Бундан уч соат бурун у Петербургдан қайтиб, князинг олдига ҳам кириб ўтирумай тўғри Епанчинларникига йўл олибди. «Вой, у ердаги ҳангомаларни бир кўрсайдингиз!» Албатта, ҳамманинг оғзида извош, лекин у ерда князъ билан унга но маълум бўлган яна алланима рўй берганга ўҳшайди. «Мен, албатта, айғоқчилик билан гап тинглаб юрганим йўқ, ҳеч кимдан сўраб-суриштирганим ҳам йўқ; лекин мени жуда яхши кутиб олишди, мен ҳатто бундай яхши кутиб олишларни кутмаган эдим, бироқ, князъ, сиз ҳақингизда бир оғиз ҳам сўз бўлмади!» Энг муҳими ва энг қизиги кеча Аглай Ганини деб ўйидагиларнинг ҳаммалари билан уриниб қолибди. Жаңжал имадан чиққан — аниқ маълум эмас, лекин Гания туфайли бўлганлиги равшан (буни ўзининг бир тасаввур қилиб кўринг!), бир-бирлари билан қаттиқ айтишинти, демак, жуда муҳим гап бўлса керак. Генерал жуда кеч келди, қувоги солинган эди, ёнида Евгений Павлович ҳам бор эди, Евгений Павловични жуда яхши кутиб олишди, унинг ўзи эса жуда қувноқ ва хушчаккақ кўринади. Ҳаммадан ҳам муҳими, Лизавета Прокофьевна шовқин-сурон кўтармасдан қизларнинг олдиларнида ўтиргач Варвара Ардalionовнани ўз ҳузурига чақиририб, бу уйдан буткул оёғингизни узинг, иккинчи марта бу срга қадам босмай, дебди, албатта, секин, юмшоқниа қилиб айтибди,—«Варянинг ўзидан эшитдим». Лекин Варя Лизавета Прокофьевнанинг ҳузуридан чиқиб, қизлар билан ҳайризингани киргандা, улар унинг бу хонадондан бутунлай қувнигалигини билмай ҳам қолибдилар.

— Лекин Варвара Ардалионовна менинг олдимда соат сттида бўлган эди-ку?— деб сўради ҳайрон қолган князъ.

— Уни соат саккизларда ёки саккизнинг ўзида ҳайдаб

чиқаришди. Мен Варяга жуда ачинаман, Ганяга... улар қачон қарасанг бир фитнани бошлаб юришади, фитнасиз яшай өлмайдилар. Яна мен ҳеч қачон уларнинг каллаларида нима фикр борлигини билолмайман, билишни ҳам истамайман. Лекин сизни ишонтириб айтаманки, азиз, меҳрибон князъ, Ганяниг юраги бор. Бу жуда кўп жиҳатлардан тамом бўлган одам, албатта, лекин жуда кўп жиҳатлардан унинг шундай фазилатлари борки, у фазилатларни кўра билиш керак, мен ўзимни ҳеч қачон кечиролмайманки, уни илгари тушумас эканман... Билмадим, Варядан кейин мен яна бораверишим керакми, йўқми. Тўғри, мен бошиданоқ ўз-ўзимга мустақилман, уларга ҳеч қачон аралашган эмасман, лекин барибир ўйлаб кўриш керак.

— Сиз бекорга акангизга бунчалар ачиниб ўтирибсиз,—деди унга князъ,—агар иш шунгача борган бўлса, демак, Гаврила Ардалионович Лизавета Прокофьевнанинг кўз ўнгида ҳали ҳам хавфли, акангиз яна узилган ипларни уламоқчи бўлган экан-да.

— Қайси узилган ипларни!— ажабланиб қичқириб юборди Коля.— Тагин сиз ўйлаётган бўлманг, Аглай... бундай бўлиши мумкин эмас!

Князъ индамади.

— Сиз жуда ҳам шубҳачи одамсиз, князъ,— иқки минутлардан сўнг тилга кирди Коля,— мен сезиб юрибман, сиз бир қанча вақтлардан бери жуда шубҳачи бўлиб бораётибсиз; сиз ҳеч нарсага ишонмайдиган бўлиб қолдингиз ва ҳадеб фараз қиласверасиз... шу ўринда мен шубҳачи деган сўзни тўғри ишлатдимни, нима дейсиз?

— Менимча, тўғри бўлса керак, лекин ўзим ҳам яхши билмайман.

— Лекин мени ўзим «шубҳачи» деган сўздан воз кечаман, янги таъриф тоғдим,— деб қичқириди бирдан Коля,— сиз шубҳачи эмасиз, сиз рашикчисиз! Сиз ўзингизга маълум мағрур қизни ҳаддан ташқари Таиядан қизганаис!

Шундай деб, Коля ўрнидан сакраб туриб кетди ва эҳтимол умрида биринчи мэротаба қаттиқ ҳахолаб кула бошлиди. Князниг янада қаттиқроқ қизариб кетганлигини кўриб Коля баттар қаҳ-қаҳ уриб кулди; князниг Аглайни қизганиши ҳақидаги фикр унинг ўзига жуда маъқул тушиб қолди, лекин князъ чин дилдан хафа бўлганлигини кўриб дарров жим бўлди. Шундан сўнг улар яна бир ёки бир ярим соатлар чамаси жиддий ва ташвиши ҳолда сўзлашиб ўтиридилар.

Эртасига эрталаб князъ бир зарур иши юзасидан Петербургда бўлди. Павловскка қайтиб келаркан, темир йўл вокса-

лида куи чошгоҳдан оғиб, соат бешлар бўлиб қолганда Иван Федорович билан учрашиб қолди. Генерал дарров унинг қўлидан ушлаб олди, атрофга нимадандир ҳадисирагандай бўлиб олазарак қаради-да, князни бирга олиб кетиш учун биринчи класс вагонига томон судраб кетди. Унинг жуда муҳим бир нарса хусусида гаплашгиси келиб турарди.

— Биринчидан, азизим князь, мендан хафа бўлма, агар мендан бирон нарса ўтган бўлса, эсингдан чиқар. Мен ўзим кечаке сенинг олдингга кирмоқчи эдим, лекин Лизавета Прокофьевна қандай қарашини билолмай... Хонадонимда... жаҳаннам, худди уйимга қўрқинчли абуҳавл кириб олгандай, мен бўлсан, нималигини тушунолмайман, ақлим етмайди. Сенга келсак, менимча, ҳаммамиздан кўра бегуноҳроқсан, албатта инкор қилмайман, сендан ҳам кўп нарса ўтди. Биласанми, князь, одампарвар бўлган яхши, лекин бунчалар эмас. Ўзинг мана мевасини тотиб кўраётган бўлсанг ажабмас. Мен, албатта, меҳрибонликни яхши кўраман ва Лизавета Прокофьевнани ҳурмат қиласман, аммо...

Генерал шу таҳлит яна узоқ сухандонлик қилди, лекин унинг муҳокамалари жуда палапартиш эди. Афтидан, у ўзига ҳаддан ташқари тушунарсиз бўлган алланарсадан жуда ҳам мутаассир бўлган, таажжубга тушганди.

— Сенинг бунга сира ҳам алоқсанг йўқлиги менга кундай равшан,— деб энди очиқроқ фикрини баён қила боимилади у,— лекин то шамол ўзгаргуича, мени сендан шуни дўстона илтимос қиласман, бизникига бормай тур. Евгений Павлич масаласига келадиган бўлсан,— деб қичқириб юборди у кўпирриб-тошган ҳолда,— буларнинг ҳаммаси бемаъни бир бўҳтон, бўҳтонларнинг бўҳтони! Бу қуруқ тухмат, бу найранг, ҳаммасини барбод қилишга уриниш ва бизни уриштириб қўйиш. Биласанми, князь, буни фақат сенинг ўзингга айтаман: ҳали биз билан Евгений Павлич ўртасида бир оғиз ҳам гап очилмаган, тушундингми? Бизни боғлаб турган ҳеч нарса йўқ, лекин ўша сўз ўртага ташланиши, жуда тез орада ташланиши мумкин ва ҳатто жуда тезлик билан! Мана шу пишиб турган ишни бузмоқчи бўлганлар! Нега, нима учун — тушунмайман! Алламбало хотин, топилмас хотин, шундай қўрқаманки уидан, ётган еримда базур кўзимни юмаман. Экипажини қарапанг-а, оқ отлар, ана сенга дабдаба, буни француزلар расмана дабдаба дейдилар! Ким олиб берганийкин? Худо ўзи кечирину Евгений Павличмикни деб ўйловдим. Лекин бу спра мумкин бўлмаган нарса экан, мумкин бўлмагандан кейин нега энди у бу ерда битай деб турган ишни бузмоқчи? Ана, ана сизга муаммо! Евгений Павлични ўз ёнидан кеткизгиси келмаётганимкин? Лекин яна

қайтараман, мана бутни ушлаб туриб айтаманки, Евгений Павлич у билан яқиндан таниш эмас, векселлар ҳақидаги гаплар ҳаммаси — баҳона! Яна бутун күчани бошига күтариб сенлаганини айтмайсизми? Макр-хийла! Ҳаммаси равшан, бўлмагур гапларниң барини бир чеккага йиғишириб қўйиб, Евгений Павличга ҳурматни икки баробар ошириш керак. Мен Лизавета Прокофьевнага ҳам шундай дедим. Энди сенга ҳеч кимга айтмаган гапимни айтаман: мен қатъий шу фикрга келдимки, у эски гаплар учун, эсингдами анави гаплар, мендан ўчини олмоқчи, ваҳоланки, мен унинг олдида ҳеч қачон айб қилган эмасман. Эсимга тушса, қизариб кетаман. У яна пайдо бўлиб қолди, мен бутунилай йўқ бўлиб кетди деб ўйлагандим. Бу Рогожин деганлари ўзи қаерда ўтирибди, ким биларки? Мен уни аллақачонлар Рогожина хоним бўлиб кетгаандир девдим...

Хулласи калом, бу одам калавасининг учини йўқотиб қўйди. Йўл бўйи бир соатлар чамаси тишмай сўйлаб борди, сўради, ўзи жавоб берди, князининг қўлниң қисиб-қисиб қўйди ва бир нарсага кияздан асло шубҳазанмаётганинига уни тўла ишонтироди. Бу князъ учун муҳим эди. У ганини Евгений Павловичнинг Петербургдаги аллақандай идоранинг бошлиги бўлиб ишлайдиган амакиси ҳақидаги ҳикоя билан тутатди,—«обрўли жойда ишлайди, ўзи етмишларга кирган, вивер, машнатни севади, умуман, жуда антиқа қария... Ха-ха! У Настасья Филипповнани билади, ҳатто жиндай унга кўнгли ҳам йўқ эмасди. Боя ҳузурига кирган эдим; тоби йўқ экан, ҳеч кимни қабул қилмаётган экан, лекин бой, бой, мўътабар одам... худо умрини узоқ қилсан, лекин барибири ҳаммаси яна Евгений Павличга қолади... Ҳа, ҳа... мен бўлсам, барибири қўрқаман! Нимагалигини билмайману, лекин қўрқаман... Тепамда нимадир учиб юргаига ўхшайди, худди қўршапалакка ўхшайди, бало учиб юрибди, мен қўрқаман, қўрқаман!..»

Ва ниҳоят учинчи кун деганда юқорида эслатиб ўтганимиздек, Епапчинлар князъ Лев Николаевич билан ярашиб олдилар.

XII

Оқшом туша бошлаган, соат еттилар бўлиб қолганди; князъ бўғни айланиб келмоқчи бўлиб турарди. Кутилмаганда равонга Лизавета Прокофьевнанинг бир ўзи кириб келди.

— Биринчидан, ўйламай ҳам қўя қол,— деб бошлади у,— мен олдингга кечирим сўрагани келганим йўқ. Бўлмаган гап! Ҳаммасига сен айборсан.

Князь индамади.

— Айбормисан, йўқми?

— Сиз қанча айбор бўлсангиз, мен ҳам шунча. Даравоқе, на сиз, на мен атай шундай бўлсин деганимиз йўқ. Мен уч кун бурун ўзимни айбор деб ҳисоблаган эдим, энди ўйлаб қарасам, уидай эмас экан.

— Ҳали шундай экан-да! Хўп, майли; сенда гапим бор, ўтириб қулоқ сол, чунки мен тик туриб гапирмоқчи эмасман.

Икков ўтиридилар.

— Иккинчидан: анави ёмон болалар ҳақида оғиз очмайсан! Мен сен билан ўн минут ўтириб гаплашаман; мен сендан сўрагани келдим (худо билади, сен нима деб ўйлаган эканса?) ва агар сен анави қўнопол болалар тўгрисенда миқ этиб оғиз очсанг, мен шу заҳоти ўрнимдан турниб кетаман, сўнг сен билан буткул юз кўришмайдиган бўламиш.

— Яхши,— деб жавоб берди князь.

— Сўраганим учун хафа бўлма: сен бундан икки ой ё бўлмаса икки ярим ой илгари, байрам олдидан Аглайга хат ёзгандинг?

— Ё-ёз-зандим.

— Қандай ниятда? Хатда нима деб ёзилган эди? Хатни кўрсат!

Лизавета Прокофьевнанинг кўзлари ёпар, сабрсиэликдан қалтираб кетаётганга ўҳшарди.

— Хат мендамас,— деб ҳайрони бўлди ва юраги пўк тушди киязнинг,— Аглай Иванониада бўлса бордири.

— Айлантирма! Нима деб ёзувдинг?

— Мен айлантираётганим йўқ, мен ҳеч нарсадан қўрқмайман. Мен ёзишим учун монелик қиласидиган бир сабаб кўрмайман...

— Жим бўл! Кейин гапирасан. Хатда нима деб ёзгандинг? Нега қизариб кетдинг?

Князъ ўйланиб қолди.

— Сиз қандай фикрда эканлигингизни билмайман, Лизавета Прокофьевна. Фақат хат жуда ҳам ёқмаганигини кўриб турибман. Шунга амин бўлингки, мен бундай саволга жавоб бермаслигим ҳам мумкин; лекин хатда чўчимаслигим, ёзганимга афсусланмаслигим ва хатда мени уялишга мажбур қиласидиган ҳеч қандай гап йўқлиги учун (князъ олдингисидан ҳам бешбаттар қизариб кетди), мен сизга хатни ёдан ўқиб бераман, чунки у эсимда қолган.

Шундай дегандан сўнг, князъ хагни баайни сўзма-сўз ёддан айтиб берди.

— Оҳанжамани қара! Сенингча, бу бемаъни сафсата нима-

ин англатади?— деб кескин сўради Лизавета Прокофьевна хатни камоли диққат билан тинглаб бўлгач.

— Мен ўзим ҳам билмайман; лекин чин кўнгилдан ёзган эдим. Уша ерда яшаган пайтимда ҳаёт баъзан кўзимга жуда тўлғин ва ҳаддан ташқари умидли бўлиб кўринарди.

— Қандай умидлар?

— Тушунтириб бериш қийин, лекин эҳтимол сиз ҳозир хаёлингииздан ўтказаётгандек умидлар эмас,— бошқача... умидлар... келажакнишг умидлари ва эҳтимол мен *у ерда* бегона эмасдираман, сени муҳожир деб билишмас, деган умид ва шунинг қувончи. Юртим бирдан менга жуда ёқиб қолди. Офтоб чарақлаб турган тонгларнинг бирида мен қўлимга қалам олдиму унга хат ёздим; нега унга ёздим— билмайман. Баъзан ёнингда дўстинг бўлишини истайсан; афтидан, мен ҳам дўстни қўмсаб қолган бўлсам керак...— жим туриб сўнг қўшимча қилди князь.

— Севиб қолганимисан дейман; а?

— И-йўқ. Мен... мен синглимга хат ёзгандай бўлдим. Мен акангиз деб имзо қўйганим шундани.

— Ҳм; атайлаб; биламан.

— Сизнинг бу саволларингизга жавоб бериш менга жуда қийин, Лизавета Прокофьевна.

— Биламан қийинлигини, лекин сенга қийинлиги билан менинг заррача ишм йўқ. Менга қара, менга тўғрисини айт, худолигингни айт менга: рост айтяпсанми, йўқми?

— Рост айтяпман.

— Севмайман деб тўғри айтяпсанми?

— Тўғри шекилли.

— Шекилли эмиш! Бола элтиб берганмиди?

— Мен Николай Ардалионовичдан илтимос қилгандим...

— Бола! Бола!-- деди жўшиқинлик билан Лизавета Прокофьевна.— Мен ҳеч қандай Николай Ардалионовичингизни билмайман! Бола!

— Николай Ардалионович...

— Бола, деяман-ку сенга!

— Йўқ, бола эмас, Николай Ардалионович,— деб қатъий, лекин оҳиста жавоб қилди князь.

— Ҳўп, майли, бўталоғим, яхши! Буни ҳали сенга қайтараман! У бир зум ўз ҳаяжонларини босиб, нафасини ростлаб турди.

— «Шўрлик рицарь» дегани нима?

— Сира хабарим йўқ; билмайман; ҳазил бўлса керак.

— Билмаганингни билаверар экансан! Фақат наҳотки у сенга шунчалар қизиқиб қолган бўлса? Тағин унинг ўзи сени «бадбашара» ва «төлба» деб юрган эди.

— Буни менга айтмасаңгиз ҳам бўларди,— деди князъ шивирлаб худди ранжигандай бўлиб.

— Хафа бўлма. Ўзбошимча, девона, эрка қиз,— яхши кўриб қолса, тегажағлик қиласи, фашингга тегаверади; мен худди мана шунақа эдим; фақат, тантана қилмай қўя қол, сеникимас; бундай бўлишига ишонмайман, ҳеч қачон бўлмайди! Сен ҳозирнинг ўзидаёт чорангни кўр деб айтиб қўяяпман. Менга қара, *анавига* уйланмаганман деб қасам ич!

— Лизавета Прокофьевна, сизга нима бўлди ўзи, қўйинг-е?— деб камоли ҳайратланганидан князъ сал бўлмаса ўрнидан сакраб туриб кетай деди.

— Сал бўлмаса уйланай дегансаи-ку?

— Сал бўлмаса уйланай дегаиман,— деб шивирлади князъ ва бошини қуян әгди.

— Нима, унда *уни* яхши кўриб қолганмисан бўлмаса? *Ўшиани* деб келдингми? *Анавини* айтаман?

— Мен уйланаман деб келганим йўқ,— деб жавоб берди князъ.

— Сен учун бу дунёда муқаддас бўлган нарса борми?

— Бор.

— Унда бўлса *анавига* уйланмайман деб сўз бер.

— Нима десангиз шунга қасам ичаман!

— Ишонаман; мени ўпиб қўй. Ниҳоят, кўнглим энди жойига тушди; лекин билиб қўй: Аглай сени севмайди, чорангни кўр, то мен тирик эканман, ҳеч қачон сенини бўлмайди! Эшитдингми?

— Эшитдим.

Князъ шу қадар қизариб кетган эдик, Лизавета Прокофьевнанинг юзига тик қараашга ботинмасди.

— Едингда тут. Мен сени фариштани кутгандек кутдим (сен бунга арзимасанг ҳам!), мен кечалари йиғлаб ёстиқларимни ҳўл қилиб чиқдим,— сени деб эмас, бўталоғим, ташвишланмай қўя қол, менинг ўз қайғум, аламим бор, тугамайди ҳеч, ўзгармайди ҳам. Лекин сени интизор бўлиб кутганимнинг бир сабаби бор: мен ҳали-ҳамон ишонаман, сени менга худонинг ўзи ҳам дўст, ҳам биродар қилиб еткизди. Менинг Белоконская деган кампирдан бошқа ҳеч кимим йўқ, бунинг устига у ҳам учиб кетди, яна дегин қариб қўйдай аҳмоқ бўлиб қолган. Энди қисқа қилиб ҳа, ё йўқ, деб жавоб бер: уч кун аввал ишга у извошдан туриб қичирганлигини биласанми?

— Чин сўзим, асло хабарим йўқ, менга сира алоқаси йўқ!

— Бўлди, ишондим. Лекин мени ҳам энди бошқача фикрга келдим, лекин кеча эрталаб ҳаммасига Евгений Павлич айборд леб ўтирган эдим. Энди албатта, уларнинг фикрларига қўшилмай иложим йўқ: шуниси очиқ-ойдинки, нимагадир, негадир,

ниманидир кўзлаб (мана шунинг ўзиёқ жуда шубҳали! жуда bemaza!) унинг устидан тоза аҳмоқ қилиб масхара қилдилар,— лекин Аглайни ҳеч қаҷон унга бермайман, сенга айтяпман! Майли; у яхши бўлса ҳам бермайман. Мен олдин ҳам иккиланиб юрган эдим, энди қатъий қарор қилдим: «Аввал мени тобутга жойлаб, ерга кўмиб келингү, сўнг қизимни эрга беринглар», ўшандада Иван Федоровичга шундай дедим. Кўрятсанми, сенга ишонаман, кўрятсанми?

— Кўрятман, тушуниб турибман.

Лизавета Прокофьевна князга ўткир кўз билан қараб турарди; у Евгений Павлич ҳақидаги гаплар унга қандай таъсир қилаётганлигини балки билмоқчи бўлгандир.

— Гаврила Иволгин ҳақида ҳеч нарса билмайсанми?

— Яъни... кўп нарсаларни биламан.

— Унинг Аглай билан муносабат боғлаб юрганлигини билармидиг?

— Асло хабарим йўқ,— деб ҳайрон бўлди, ҳатто сесканниб кетди кияз,— нима, Гаврила Ардалионович Аглай билан муносабатда, делингизми? Бўлиши мумкин эмас!

— Яқиндан бери. Синглиси қиши билан қизларнинг қулогини пиштиб чиққан экан, худди каламушнинг ўзгинаси.

— Мен ишонмайман,— деди кияз бирмунча вақт мулоҳаза қилиб кўргач ҳаяжонланиб.— Агар шундай бўлгандা мен билган бўлардим.

— Ўзи келиб сенинг кўксингга бош қўйиб кўзларида ёш билан мен шундай қилдим дерди-да, а, сенингча! Эҳ, сен ландавур, ландавур! Шунинг учун ҳамма сени алдайди худди... худди... Уялмайсанми унга шунчалик ишонгани? Наҳотки кўзинг кўр бўлиб қолган бўлса, бутун сени лақиплатиб ётганлигини кўрмасанг?

— У мени батъзан аллаб юрганлигини мен биламан,— секин истамайгина деди кияз,— у ҳам менинг билишимни билади...— деб қўшимча қилди, лекин гапини охпирга етказмади.

— Билиб туриб яна ишонмайши! Фақат шу етмаганди! Айтгандай, сендан шуни кутиш мумкин. Яна ҳайрон бўлиб ўтирганимни қара. Ё худо! Дунёда яна шунга ўхшаган одам бормикин! Суф-её! Хўп, биласанми, мана шу Ганька ё бўлмасам Варька уни Настасья Филипповна билан гаплаштириб юрибдилар?

— Кимни?!— хитоб қилди кияз.

— Аглайни.

— Ишонмайман! Бўлиши мумкин эмас! Нима мақсадда? У ўтирган стулидан туриб кетди.

— Мен ҳам ишонмайман, лекин сезган жойим бор. Ўзбилармон қиз, ҳеч топилмас қиз, девона қиз! Заҳар, заҳар қиз! Минг

йил турсам шу гапни айтаман, заҳар! Ҳамма қизларим ҳозир шундай бўлиб қолишиди, ҳатто сувга тушган товуқ Александра ҳам, лекин буниси жуда ҳаддан ташқари бўлиб кетяпти. Лекин ўзим ҳам ишонмайман! Балки ишонгим келмаётгани учун шундайдир,— деб қўшиб қўйди у худди ўзига-ўзи гапиргандай.— Нега бормай қўйдинг?— Бирдан князга ўғирилиб сўради у.— Нега уч кундан бери дарагинг йўқ?— деб қичқирди у бетоқат бўлиб.

Князъ баҳоналарини айта бошлаган эди, у яна унинг сўзини бўлди.

— Яна ҳамма буни тентакка чиқариб алдаб юрганига ҳайронсан! Сен кеча шаҳарга борибсан; бас бойлашиб айтаманки, сен тиз ҷўкиб туриб анав абллаҳга ўн минг бермоқчи бўлгансан!

— Ундаи эмас, ҳаёлимга ҳам келгани йўқ. Ҳатто кўрганим йўқ уни. Бундан ташқари у абллаҳ эмас. Мен ундан хат олдим.

— Кўрсат ўша хатни!

Князъ жузгиридан хатни олиб Лизавета Прокофьевнага узатди. Хатда бундай деб ёзилганди:

«Марҳаматли афандим, одамларнинг назарида менинг номусли бўлишга заррача ҳақим йўқ, албатта. Одамларнинг фикрича, мен номусли бўлишга арзимайман. Лекин одамлар шундай ўйладилар, сиз эмас. Мен қатъий амин бўлдимки, марҳаматли афандим, сиз бошқаларга қараганида эҳтимол яхшироқсиз. Мен Докторенкога қўшилмайман ва бу жиҳатдан қарашларимиз бутунлай бошқа-бошқа. Мен ҳеч қачон сиздан бир тийин ҳам олмайман, лекин сиз онамга ёрдам кўреатибсиз, мен ожиз одам бўлганилигим боне, сиздан бунинг учун миннатдорман. Ҳар ҳолда мен сизга бошқача қарайман ва шу тўғрида сизга маълум қилиб қўйинши лозим кўраман. Боқий, шу билан бизнинг ўртамиизда ҳар қандай борди-келди тўхтатилади. *Антип Бурдовский*.

P. S. Икки юз сўмча етишмай қолган пул сизга маълум бир муддат ичидан тўла етказилади».

— Намунча чигал!— деди Лизавета Прокофьевна қоғозни итқитар экан,— ўқиб ўтиришга арзимайди. Нега тиржаясан?

— Тан олинг, ўқигандан кейин сизнинг ҳам кўнглингиз жойига тушди.

— Нима! Шу кеккаймачоқ сафсатадан-а! Ахир ўзинг кўрмайтибсанми уларнинг ҳаммаси кеккайиш ва кибрдан жинни бўлиб қолганларини?

— Ҳа, лекин барибир у гуноҳини бўйнига олди, Докторенко билан алоқасини узди, у қанчалар кеккайган бўлса, кеккайиши

шунчалар ўзига қимматга тушади. О, сиз қанчалар гўдаксиз, Лизавета Прокофьевна!

— Нима, мендан охирида шапалоқ емоқчимисан?

— Йўқ, емоқчи эмасман. Сиз хатни ўқиб хурсанд бўлдингиз, лекин хурсанд бўлганлигингизни яширяпсиз, шунинг учун айт-ялман. Нега сиз ўз ҳиссиётларингиздан қўрқасиз? Сиз ҳамма вақт шундайсиз.

— Энди меникига асло қадам босма,— ўрнидан сакраб туриб кетди дарғазаб бўлган, ранги оқарган Лизавета Прокофьевна,— шу кундан эътиборан менга қорангни ҳам кўрсата кўрма!

— Уч кундан кейин ўзингиз келиб уйингизга чақириб кетасиз... Уялмайсизми? Булар сизнинг энг ажойиб туйгуларингиз, нега сиз улардан уяласиз? Ахир бу билан ўзингизни қийнайсиз, холос.

— Ўлсам ҳам чақирмайман! Отинг ўчсин! Отингни ўчирдим!!

У князнинг ҳузуридан югуриб чиқиб кетмоқчи бўлди.

— Сиз айтмасангиз ҳам уйингизга боришни менга ман қилишган!— деб қичқирди князь унинг ортидан.

— Нима-а? Ким сенга борма деди?

У шу заҳоти орқасига қайтди, унга бирор худди бехос игна санчиб олгандай бўлди. Князь жавоб беролмай талмовсираб қолди; у билмасдан нохос оғзидан қаттиқ гуллаб қўйганлигини сезди.

— Ким сенга ман қилди?— шиддат билан қичқирди Лизавета Прокофьевна.

— Аглай Ивановна ман қилдилар...

— Қачон? Э, га-пир-санг-чи!!!

— Ҳали эрталаб юбориби, бизникига қадам босмасин деб. Лизавета Прокофьевна шамдек қотиб турар, лекин фикри тез ишларди.

— Нима юбориби? Қимни юбориби? Боланими? Оғзаки айттирибдими?— деб хитоб қилди у яна.

— Мен хат олдим,— деди князь.

— Қани? Бер! Дарров!

Князь бир зум ўйланиб турди, сўнг барибир нимчасининг киссасидан бир парча ғижимланган қоғоз олди, қоғозда шундай деб ёзилган эди:

«Князь Лев Николаевич! Ўртада бўлиб ўтган шунча нарсалардан сўнг ҳам сиз мени бизнинг боғимизга қадам ранжида қилишлик билан ажаблантироқчи бўлсангиз, амин бўлингизки, мени хурсанд бўлганлар қаторида кўрмаяжаксиз. Аглай Епанчина».

Лизавета Прокофьевна бир дақиқа ўйланиб тўрди; кейин

князнинг қошига югуриб келди-да, уининг қўлидан ушлаб судрай бошлади.

— Дарров! Бор! Жўрттага ҳозир, шу дақиқада! — деб қич-қиради у фавқулодда сабрсизлик ва ҳаяжон билан.

— Лекин сиз мени мажбур қиляпсиз...

— Нимага? Бугуноҳ лақма! Худди эркакка ҳам ўхшамайди! Ана, энди ҳаммасини ўзим кўраман, ўз кўзларим билан кўраман...

— Шошманг, жуда бўлмаса шляпамни кийиб олай...

— Мана ўша ярамас шляпанг, юр! Шуни ҳам ўзига мосини танламабди!.. Демак, у... ҳалигидан кейин... қизишиб,— деб пи-чириларди ўзича Лизавета Прокофьевна князни ўзи билан эргаштириб бораркан, уни қўлидан чиқармасдан,— ҳали сенинг ёнингни олган эдим, жинни у, шунинг учун келмаяпти, дегандим... бўлмаса бундай алмойи-алжойи хат ёзмаган бўларди! Беадаб хат! Наслу насибли, тарбияли, ақлли, ақлли қиз учун беадаблик бу!.. Ҳм,— давом этди у,— келмаётганингдан ўзининг юраги ғаш бўлган экан, фақат телба одамга бундай қилиб ёзиб бўлмаслигини ҳисобга олмаган, чунки телба буни тўппа-тўғри тушунади, шундай бўлиб чиқди ҳам. Сен нега қулогингни динг қилиб турибсан?— деб қичқириди у бирдан ортиқча гапириб юборганинги сезиб.— Унга сендеқ бир масхарабоз керак, анчадан бери кўрмаган, шунинг учун сенга хат юборган! Хурсандман, хурсандман, у энди сени одам қилади! Сен шунга лойиқсан! Бу унинг қўлидан келади, о, шундай қиладики!..

УЧИНЧИ ҚИСМ

Бизда амалий одамлар йўқ, деган шикоятни ҳар қадамда эшитиш мумкин. Сиёсалонларимиз кўп, дейдилар; генераллар ҳам бисёр; турили-туман бошқарувчиларни истаганча топса бўллади — лекин амалий кишилар йўқ. Жилла қурса, йўқ деб шикоят қилади. Ҳатто баъзи бир темир йўлларда тузукроқ йўл хизматчилари ҳам йўқ, дейишади. Сал бўлсин қаноатланарни ишлайдиган ходимларни кемачилик бўйича ҳам топиш қийин, дейдилар. Фалон ердаги янги очилган йўлда вагонлар тўқнашиб кетибди, кўпприкдан қулагибди, деган гаплар қулоққа чалиниб қолади; бошқа бир ерда поезд қор босган даланинг ўртасида қолиб кетибди: бир неча соатагина йўлга чиқсан одамлар беш кун қолиб кетишибди ўша ерда, деб вахима қилишади. Бошқа бир жойда эса неча минглаб ботмон юк икки-уч ойдан бери жўнатилмасдан чириб ётибди, яна бир ерда (ҳатто одамнинг

ишонгиси келмайди) бир хизматчи, тұтариғи, пазоратчи аллақайси бир савдогарнинг приказчигини оғзига урибди, приказчик менинг юкларимни жүннатасан деб тиқилинч қылган экан, сүнг ўз хизматчилик бурчини адо этиб бўлиб яна ўзини «қизишиб кетибман», деб оқламоқчи бўлибди. Давлат хизматида идоралар шунчалар кўпки, ўйласанг, сочинг тик бўлиб кетади; ҳамма хизмат қилган, ҳамма хизмат қиляпти, ҳамма хизмат қилиш иштиёқида,— шундай бўлгандан кейин яна қандай қилиб кемачилик ишларига хизматни дурустроқ эплайдиган одамларни топиб бўлмайди, деб ҳайроқ бўласиз?

Бунга баъзан жуда ҳам содда қилиб жавоб беришади, шунчалар соддаки, ҳатто одам ишонгинг келмайди. Рост, бизда кимни қараманг хизмат қиласди, кимни қараманг, хизмат қилган, дейдилар, мана икки юз йилдан бери энг яхши немис қоидаларига биноан йўлга қўйилган бу хизматчилик давом этиб келади, бобокалонлардан эвара-чевараларга мерос бўлиб ўтади,— лекин шунга қарамасдан, хизматчиларнинг ҳаммаси амалий ишга итолойиқ одамлар, иши ҳатто шу даражага бориб етганки, яқин кунжалргача хизматчиларнинг ўзлари ўртасида амалий билимлар ва кўнимкамларнинг йўқлиги энг буюк фазилат деб қаралган ва тавсия этилган. Дарвоқе, биз бекор хизматчилар ҳақида сўзлаяпмиз, биз аслида амалий одамлар ҳақида гапирмоқчи эдик. Ҳеч қандай шубҳа йўқки, юраксизлик ва зарача ташаббуснинг йўқлиги бизда доимо амалий одамнинг энг муҳим ва энг яхши хусусияти деб ҳисобланган, ҳозиргacha шундай ҳисобланади. Лекин агар шу фикрни айб деб санайдиган бўлсак, нега энди фақат ўзимизни айбдор деб ҳисоблашимиз керак? Узига хосликнинг йўқлиги ҳар ерда, бутун дунёда азал-абад ишчан, ишбилармон, улдабурон одамнинг энг муҳим фазилати ҳисобланган, унга фазилатнинг бор-йўқлигига қараб бадо борганилар, жилла қурса, одамларнинг юздан тўқсун тўқсун фойзи (ҳа, жилла қурса шунчаси) мана шундай фикрда бўлган, фақат юздан бир бўлак одамларгина доимо бошқача фикрда бўлиб келади.

Даҳолар ва кашфиётчилар қаерда бўлмасин иш бошлаган соғларида (кўпинча ишнинг сўнгига ҳам) жамият уларга телба бўлиб қолган одам деб қараган,— бу жуда эски, сийкаси чиқиб кетган, ҳамма биладиган гап. Мисол учун ўн йиллар мобайнинда ҳамма ўз пулинин ломбардга қўйиб юрди ва тўрт процент учун миллиардлаб сўмни ўша ерга ташламади, сўнг ломбард йўқ бўлгач, ҳамма ўз бошига иш қилишга мажбур бўлиб қолди, кейин неча-неча миллион пуллар турли-туман акционерлар ва қаллобларнинг қўлларига тушиб куйди,— бунга ҳатто одоб ва хушхуљликнинг бир талаби деб ҳам қарашди. Ҳа, шундай,

хушфеъллик деб; хушфеълларча қўрқоқлик ва ўзига хослик-нинг йўқлиги бизда шу пайтгача ҳам ҳамманинг ишончига кўра амалий ва баодоб одамнинг ажралмас бир фазилати деб сана-либ келинган экан, бирдан ўзгариб бошқача бўлиб қолиш ҳам одобдан ва инсофдан бўлмайди деб қараларди. Қизи ёки ўғли жиндаккина издан чиқадиган бўлса, қайси мисол учун ўз фар-зандини жондан севган она бирдан қўрқиб кетмайди, қўрққанидан касал бўлиб қолмайди деб ўйлайсиз: «Йўқ, яхшиси боши омон бўлиб егани олдида, емагани ортида юраверсин, бошқача бўлиб нима қилиб берарди»,— деб ўйлади боласини тебратиб ўтирган ҳар бир она. Бизнинг энагаларимиз ҳам азалдан болаларни алла айтиб ухлататиётганиларида: «Тахтинг-бахтинг олтин бўлсин, катта бўлсанг, генерал бўл!»— деб айтадилар. Демак, бизнинг энагаларимиз ҳам генерал бўлишини рус толсининг энг баланд чўққиси деб ҳисоблаганлар. Рўшнолик ва фаровонликнинг энг баланд миллий даражаси деб қараганлар. Ростдан ҳам: имтиҳон-ларни ўртача топшириб ва ўттиз беш йил хизмат қилиб,— ким биздан алоҳа генерал бўлмайди, ломбардда бирмунча пул йиғ-майди дейсиз? Шундай қилиб, рус кишиси сира ҳам уринмасдан уддабурон ва амалий одам деган номни қозонарди. Моҳият-эътибори билан бизда фақат ўзига хос, бошқача сўз билан айтганда, нотинч одамларгина генерал бўлмасликлари мумкин эди. Эҳтимол бу ерда андак англашилмовчилик бордир; лекин умуман айтганда, афтидан, бу тўғри бўлса керак, ва бизнинг жамиятимиз ўзининг амалий одам қандай бўлиши керак, деган орзузида ҳақ. Шундай бўлса ҳам биз жуда кўп ортиқча нарса-ларни сўзлаб юбордик; аслида ўзи бизга таниш Епанчинилар хонадони ҳақида бир неча сўз айтмоқчи эдик. Бу одамлар, жиля қурса, бу хонадоннинг фикрловчи аъзолари биз юқорида баён қилиб ўтган фазилатларга бутунлай қарама-қарши бўлган, лекин шу хонадон аъзоларига тегишли бир хислатдан доимо азоб чекиб юрардилар. Асосий гап нимада эканлигини тушун-масдан (чунки уни тушуниш жуда қийин эди), улар ҳар қалай баъзан ўз хонадонларида ҳамма нарса бошқаларнидан бутун-лай фарқланиб туришини сезиб қолардилар. Ҳамманики силлиқ-қина кечади, уларники ғадир-будур; ҳамма бир изга тушиб олган, улар ҳадеса издан чиқиб кетаверадилар. Ҳамма хушфеъллик билан ҳеч нарсага журъат қилмай туради, улар эса бундай қил-майдилар. Лизавета Прокофьевна, тўғри, жуда ҳам чўчиб турарди, лекин бу улар истаган киборларга хос журъатсизлик эмас эди. Воқеан, афтидан, фақат Лизавета Прокофьевнагина ташвишланарди: қизлар эса ҳали жуда ёш эдилар,— лекин зийрак ва зарофатли эдилар,— генерал эса хийлагина фаросатли бўлиши-га қарамасдан (андак даққилиги ҳам йўқ эмасди) мушкул

пайтларла фақат «ҳм!»— деб қўяр ва охири барини яна Лизавета Прокофьевнанинг ихтиёрига ташлаб қўярди. Алалхусус, бутун масъулият Лизавета Прокофьевнанинг бўйнида эди. Йўқ, мисол учун, бу хонадон ўзининг алоҳида жонбозлиги билан ажралиб турмасди, атай бошқаларга ўхшамаслик учун ҳадеса издан чиқиб кетавермасди, атай шундай қилинганда бу уят бўларди, йўқ, ундаи эмасди. О, йўқ! Чинакамига олиб қараганда бундай нарсаларнинг ўзи йўқ эди, ўз олдига бир мақсад қўйиб онгли суратда шундай қилинмасди, лекин барибир охирда шундай бўлиб чиқардики, Епанчинилар хонадони гоятда обрўли хонадон бўлишига қарамасдан, қандайдир ҳамма обрўли хонадонлардан жуда ҳам ажралиб туради. Худди обрўли хонадонда бундай бўлмаслиги керакдай эди. Кейинги пайтларда Лизавета Прокофьевна ҳамма нарсада ёлғиз ўзини айборд деб саңайдиган бўлиб қолди, менинг «бадбаҳт» феълим туфайли шундай бўляпти, деб қаттиқ азоб чекадиган бўлди. У дам сайин ўзини «аҳмоқ, уятсиз девона», деб койир, васвасаларга берилиб қийналар, ўзини тинимсиз йўқотиб қўяр, нарса-ҳодисаларнинг энг оддий тўқнашувларидан ҳам ақли шошиб қолар ва дам сайин олам кўзига қоронги кўриниар, ҳамма ёқдан баҳтсизлик ёғилиб келаётганга ўхшарди.

Биз ҳикоямизнинг бошидаёқ Епанчинилар хонадони ҳамманинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлганлигини эслатиб ўтган эдик. Ҳатто келиб чиқиши бирмунча қоронги бўлишига қарамасдан Иван Федоровичнинг ўзи ҳамма ерда обрў-эътибор билан қабул қилинган, бунинг шубҳаланадиган жойи қолмаганди. У албатта, ҳурматга лойиқ эди, биринчидан, у давлатманд эди, «иттининг кейинги оёғи» эмасди, иккинчидан, анча тузук одам эди, лекин калтабинроқ эди. Бироқ калтабинлик барча арбобларнинг, жилла қурса, мукка тушиб нуул йигадиганларнинг ҳаммалари учун жуда зарурий бир хислатдири. Ва ниҳоят, генералининг одатлари анча яхши эди, камтарини эди, гилини тия олар ва шу билан бирга ҳеч кимга оғзидағи ошини олдирмас эди,— фақат генерал бўлганлиги учунгина эмас, балки номусли ва олижаноб одам сифатида шундай қиласарди. Ҳаммасидан ҳам муҳими, унинг ошна-оғайнингарчилиги жуда зўр эди. Лизавета Прокофьевнага келганда эса, у тепада баён қилиб ўтганимиздек, наслу насабли эди, лекин бизнинг замонамизда таниш-билишлар зўр бўлмаса, наслу насабингга унчалар қараб ўтирумайдилар нафси-ламрга. Лекин Лизавета Прокофьевна ўзига яраша борди-келдилари бор хотин эди. уни бора-бора шундай одамлар ҳурмат қилиб, яхши кўриб қолдиларки, табиний, бошқалар ҳам шунга қараб уни ҳурмат қиласиган, йиғин-ясоқларга чиқарадиган бўлдилар. Ҳеч шубҳасиз, унинг хонадон туфайли чекаётган қай-

ғулары асоссиз эди, қайғуриб ўтиргудек бир сабабнинг ўзи йўқ, ҳаммаси кулгили бир тарзда ошириб юборилганди. Лекин кимнинг бурии устига ёки қоқ пешонасига ортиқ чиқсан бўлса, назарнингизда ҳамма шу ортиққа қараётгандай, мабодэ сиз Американи очиб берган бўлганингизда ҳам ҳеч кимнинг шу ортиқдан бошқа иш-хуши қолмагандай бўлиб туюлади. Шубҳасиз, ўз даврасида Лизавета Прокофьевнани «қизиқ хотин» деб ҳисоблардилар; шу билан бирга, шубҳасиз, уни ҳурмат қиласидар. Лизавета Прокофьевна эса бора-бора уни чиндан ҳурмат қилишларига ҳам ишонмай қўйди — ҳамма бало мана шунда эди. У қизларига қараб туриб, мен тинмай уларнинг ўсишига халақит беряпман, феълим кундан-кунга кулгили ва ёмон, бетаъсир бўлиб бораётиди, деб ўзини-ўзи қийнагани қийнаган эди,— шунинг учун у тўхтосиз суратда ўз қизлари билан Иван Федоровични гуноҳкор қилас, узукун улар билан жанжаллашгани жанжаллашган эди, лекин шу билан бирга уларни ҳаддан ортиқ яхши кўрар, улар учун балки жонини ҳам аямасди.

Уни ҳаммадан ҳам қийнайдиган нарса, қизларим ҳам тобора кудди ўзимга ўҳшаган «қизиқ қизлар» бўлиб бораётидилар, бундай қизлар бошқа йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас, деган ўй эди. «Нега булар бунчалар қулоқсиз бўлиб кетишаپти!»— дерди у ўзига-ўзи ҳадеб. Кейинги йилларда ва айниқса, шу кунларда бу маъюс фикр унда тобора мустаҳкамлана борарди. «Биринчидан, нега улар эрга чиқмайдилар?»— деб сўради у ўзидан-ўзи ҳадеб. «Улар мени қийнашни мақсад қилиб олганлар, албатта, шундай, ҳаммаёқни янги фикрлар, ўша ярамас хотинлар масаласи деган нарса босиб кетди! Ахир, Аглай бундан ярим йилча бурун сочимни кестираман деб туриб олмадими, шундай ажойиб соchlарини-я? (Вой худойим-ей, бизнинг зақти-мизда бундай соchlар қаёқда эди!) Кўлига қайчи ушлаб олибди-я, зўрга ялиниб-ёлвориб қўлидан олибман!. Xўн, буниси, айтайлик, онасини қийнаш учун атай шундай қилган бўлса, ўзи заҳар, ўзбилармон, тантқ қиз, энг ёмони заҳар, заҳар! Лекин бу семиз Александра ҳам ундан кейин сочимни қирдаман деб туриб олмадими, бўлмаса бу қувлик, ўшумликни бўлмайди, инжиқлик қилмайди, жинниларга ўхшаб чии юракдан шундай қилмоқчи бўлди-я, уни ҳам Аглай йўлдан урди, сочимни қирқиб ташласанг, маза қилиб ухлайсан, боннинг оғримайди деб! Мана беш йил бўлди, қанчадан-қанча совчилар келди, одам қўйишди-я! Яна қандай одамлар денг, ажойиб одамлардан совчилар келган эди! Улар ҳамон нимани кутиб ётишибди, нега эрга чиқишимайди? Атай менинг жигримга тегиш учун шундай қиладилар, бошқа биронта ҳам сабаби йўқ! Биронта ҳам! Биронта ҳам!»

Ниҳоят, она кўксига оғгоб тегадиган кунлар ҳам келди; жилла қурса, битта қизи, Аделаидани алоҳа узатадиган бўлди. «Жуда бўлмаса биттасидан қутулиб олай»,— дерди Лизавета Прокофьевна овозини чиқариб гапиришга тўғри келиб қолганда (у ўз-ўзи билан сўйлашганда буни жуда ширин қилиб айтарди, албатта). Иш ҳам жуда чиройли, жуда рисоладагидек қилиб қиёмига етказилди; киборлар ўртасида ҳам бу ҳақда ҳурмат билан гапирадилар. Танилган одам, князъ, давлатманд, яхши йигит, бунинг устига Аделаиданинг ўзига жуда ёқади, шундан яхшиси борми? Лекин бошқа қизларига қараганда Аделаидан даромади авваллари ҳам кўнгли тўқ эди, лекин унинг ижодкорлик майллари доим ҳар нарсадан гумонсирайверадиган Лизавета Прокофьевнани бирмунча безовта қилиб турарди. «Феъли қурғур яхши, қувноқ қиз, бунинг устига ўзи ҳам доно,— тегирмонга тушса, бутун чиқадиган»,— деб ўзини-ўзи овутарди Лизавета Прокофьевна. У ҳаммадан кўпроқ Аглайдан қўрқарди. Дарвоқе, тўнғич қизи Александра хусусида шима деб ўйлашга Лизавета Прокофьевнанинг ўзи ҳайрон эди: уни деб қўрқини керакми, йўқми? Дам қарасангиз, назаридан бу қилининг тақдирни умуман барбод бўлгандаи кўринарди; йигирма бешга кирди, энди қари қиз бўлиб қоладиганга ўхшайди. Яна «шундай қўҳлик қиз бўла туриб-а!..» Лизавета Прокофьевна шу қизини ўйлаб баъзан кечалари йиғлаб чиқарди, ваҳоланки, Александранинг ўзи бу пайтда бамайлихотир маза қилиб ухлаб ётган бўларди. «Э, нима бўлган ўзи унга,— ҳеч нарсага ишонмайдиган бўлиб қолганни ёки тентакнинг ўзими?» Унинг тे-так эмаслигини Лизавета Прокофьевнанинг ўзи ҳам яхши биларди: у Александра Ивановнанинг фикрларини жуда қадрлар ва у билан маслаҳатлашишини яхши кўрарди. Лекин «хўл товуқ»— бунга ҳеч қандай шубҳа йўқ: «Шу қадар бегамки, туртсанг ҳам парвойига келмайди! Лекин «хўл товуқлар» ҳам у қадар тинч эмас,— уф! Булар билан жуда эсанкираб қолдим!» Лизавета Прокофьевна Александра Ивановнатага ҳаддан ташқарип раҳми келар, унга шафқат кўзи билан қарап, бунинг сабабини ўзидан сўралса, тушунтириб бериши ҳам қийин эди, уни ҳатто ўзи сиринадиган Аглайдан ҳам бу жиҳатдан ортиқ кўрарди. Лекин унинг ачиқтизиқ гаплари (унинг оналарга хос меҳрибонлиги ва яхши кўришини шунда кўпроқ намоён бўларди), кесатишлари, «хўл товуқ» деб жонига тегмоқчи бўлишлари Александранинг кулгисини қистатарди, холос. Баъзан шу даражага бориб стардики, Лизавета Прокофьевна сира арзимаган нарсалардан жаҳли чиқиб хафа бўлиб кетарди. Александра Ивановна, мисол учун, узоқ ухлаб ётишни яхши кўрар, одатан, кўп туш кўрарди; лекин унинг тушлари фавқулодда мазмунисиз ва маъсум тушлар

бўларди,— етти яшар бола шундай тушлар кўрса эҳтимол; шу, тушларнинг бунчалар маъсумлиги ҳам онанинг гашига тега бошлади ҳатто. Бир куни Александра Ивановна тушида тўқ-қизта товуқ кўрибди, шундан она-бола ўртасида жанжал чиқди,— нимага? — буни тушунтириб берни осон эмас. Фақат бир марта, унинг тушига ҳақиқатан ҳам галати бир нарса кирди,— тушида ёлғиз бир роҳибни кўрибди, роҳиб аллақандай бир хонада ёлғиз ўзи қоронгидаги ўтирганмиш, Александра унинг ҳузурига кирган кўрқармиш. Унинг бу тушини хандон ташлаб кулган сингилларни дарров Лизавета Прокофьевнага еткиздилар. Лекин она яна хафа бўлиб кетиб, учовларини жинни бўлибсизлар, деб уришди. «Ҳм! жининг ўхшаб жимгина юради, «ҳўл товуқ»дан бир тук фарқи йўқ, тенга-тебраимас, лекин маъюс, баъзан жуда маъюс бўлиб юради! Ниманинг қайгусини қиласди, ниманинг?» Баъзан у шу саволни Иван Федоровичга берар, ундан шиддат билан дарров жавоб олишни истарди, то жавоб олмагунча асабийлашарди. Иван Федорович ҳимранар, хўмраяр, елкаларини учирар ва ниҳоят қўлларини ёзиб туриб дерди:

— Эр керак!

— Худоёх худовандо, фақат сизга ўхшаганига учрамасин, Иван Федорович,— деб тарс ёрилиб кетарди алоҳа Лизавета Прокофьевна,— илоё ўй-ҳаёли ҳам сизникига ўхшамасин, Иван Федорович; сизнингдек қўпoldan-қўпол ҳам бўлмасин пишқилиб Иван Федорич...

Иван Федорович дарров қочиб қолар, Лизавета Прокофьевна эса ёрилиб бўлгач, анича ҳовурдан тушиарди. Албатта, ўша куни кечқурун у Иван Федоровичнинг ҳурматини жуда ўринига қўяр, унга меҳрибончилик қиласар, кўнглини олар, ўзимнинг «қўnoldan-қўпол» Иван Федоровичим, меҳрибон, азиз ва қадрдон Иван Федоровичим, дерди, зотан у ўз Иван Федоровичини севар ва қадрлар, буни Иван Федоровичнинг ўзи ҳам билар ва бунинг учун ўзининг Лизавета Прокофьевнасини ҳаддан зиёда ҳурмат қиласарди.

Лекин уни энг қийнайдигани Аглая эди.

«Худди ўзим, худди ўзим, бир тук кам сри йўқ,— дерди ўзига-ўзи Лизавета Прокофьевна,— ўзбошимча, ярамас шайтон! Ҳеч нарсага ишонмайди, галати, телба, заҳар, заҳар! О, парвардигорим, у қанчалар бахтесиз бўладин!»

Аммо ҳали айтиб ўтганимиздек, офтоб чиқиб бир зумга ҳаммаёққа майин нурларини сочди, ҳаммаёқни нурафшон қиласди. Лизавета Прокофьевнанинг ҳаётидаги шундай бир ой бошландикни, у ўзининг барча ташвиш-ғамларини унугандай бўлди. Киборлар ўртасида Аделаиданинг бўлажак тўйи ва Аглая ҳақида гаплар юриб қолди, шуни ҳам айтиш керакки, Аглая ўзини қаерда

бўлмасин шундай гўзал, шундай сокин, шундай вазмин, шундай ақлли, шундай голибона ва зигирдаккина мағрур тутади, о, қанчалар ярашади унга буларнинг бари! Ойисига шунча меҳрибон, шунча ширин бўлди бутун ой давомида! («Рост, ҳали бу Евгений Павлович деганларини яхшилаб кўриш керак, унинг қандай одамлигини билиш зарур, бунинг устига Аглаянинг ўзи ҳам унга унчалар рўйхуш бермайди шекилли!») Барибир шунчалар ажойиб бир қиз бўлдикни,— мунча ҳам ширин бўлмаса, ё худо, мунча ҳам ширин бўлмаса, кундан-кунга очилиб бир чиройига ўн чирой қўшилиб боряпти! Энди-чи...

Энди манави бемаза князча, мана шу ярамасгина тентак бола сал қорасини кўрсатган эди ҳамки, яна ҳаммаси остин-устун бўлиб кетди, яна уйида алғов-далғов!

Нима бўлди ўзи?

Бошқаларнинг кўзи билан қараганда, албатта, айтарли ҳеч вақо бўлгани йўқ. Лекин Лизавета Прокофьевна бошқалардан шуниси билан ажралиб турар эдики, энг оддий нарсалардан туғиладиган чалқашликлар, боғланишлардан ўзига хос безовста бир назари билан бошқалар кўрмаган ва фарқига бормаган нарсаларни пайқаб, сезиб олар, бундан қўрқиб кетиб жони сирқирай бошлар, бир шубҳаси ўн бўлар, ҳеч тушунтириб, ифодалаб бўлмайдиган бир ваҳима бутун вужудини қамраб оларди. Чидаб бўлмасди бу ваҳиманинг залварига. Мана энди шунча бемаъни ва асоссиз, кулагили ташвишлар орасидан кутилмаганда ҳақиқатан ҳам қандайдир жуда муҳим, чиндан алла-қандай ташвиш, шубҳа ва гумонлар қилишга сазовор аллани-малардир куртаклаб кела бошлаган бир пайтда унинг аҳволини бир кўрсангиз эди.

«Анави маҳлуқ билан Аглай муносабат қилиб юрибди, деб қуриб кеттурсун думалоқ хатни ёзишга қандай юзлари чидадийкин, қандай чидадийкин?— деб ўйлаганди Лизавета Прокофьевна князни йўлдан то уйга эргаштириб, то ҳамма хонаадон аъзолари йиғилишиб ўтирган доира стол олдинга келгириб ўтқазгунича,— қандай қилиб хаёлларинга келтирдийкинлар? Мен агар бунга зигирча ишонганимда ва ёки Аглайга бу хатни кўрсатганимда уятдан тириклай ўла қолган бўлардим! Епанчинларнинг устидан кулишларини қаранг буларни! Ҳаммаси, ҳаммаси Иван Федорич туфайли, ҳаммаси сиз туфайли бўляпти, Иван Федорич! Оҳ, нега ҳам Елагинга кета қолмабмиз: мен ахир Елагинга борайлик, деб айтган эдим-ку! Бу хатни Варька ёзган бўлса керак, мен биламан, ёки бўлмаса... ҳаммасига, ҳаммасига Иван Федорич айбдор! Анави маҳлуқ олдинги бўлган ишларни ўйлаб масхара қилган, уни кулагили аҳволга солиб қўймоқчи бўлган, илгариларни ҳам уни худди шунга ўхшаб майна қилиб юрган, бур-

нидан ип ўтказиб олган, лақиллатган ўша дур күтариб бориб юрган пайтларида... Нима ҳам қилиб, бўларди, биз ҳаммамиз аралашиб қолганмиз, қизларингиз ҳам аралашиб қолганлар, Иван Федорич, ваҳоланки сизнинг қизларингиз жамиятимизнинг сара қизлари, эртами-индин бирровга қайлиқ бўладиган моҳпора қизлар; улар ўша ерда туришган эди, ҳаммасини ўз қулоқлари билан эшишиди, анави болаларнинг жанжалларига ҳам аралашиб қолишиди, хурсанд бўлинг, уларнинг барча гап-сўзларини ҳам эшишиди! Ҳеч қачон кечирмайман мен манави князчани, ҳеч қачон кечирмайман! Нега бу Аглай уч кундан бери ўзини қўйгани жой тополмайди, нега опалари билан жиқиллашиб юрибди, ҳатто Александрани қўлларидан ўпид, ҳурмат қилиб юрадиган одам бирдан уни ҳам қайнириб ташлади? Нега уч кундан бери у ҳамманинг бошини қотириб юборди? Гаврила Иволгин бу ерда нима қилиб юрибди? Нега у кеча ва бугун Гаврила Иволгинни мақтаб кетди; нега йиглаб юборди? Нега анави қуриб кеткур «шўрлик рицарь» думалоқ хатда ҳам тилга олинган, ваҳоланки, у княздан олган хатни ҳатто опаларига ҳам кўрсатмаган-ку. Ва яна нега... нега, нега мен унинг олдига ўтдан қўрққан мушукдай юргилаб бордим ва нега уни бу ерга судраб олиб келдим? Худойим, мен жинни бўлиб қолибман, нима қилиб қўйдим! Қизимнинг сирларини манави йигитга айтиб ўтирибман, яна бунинг устига... яна бунинг устига бу сирларнинг бари унинг ўзига дахлдор бўлса! Худойим, яхшиямки, у телба ва... ва... хонадонимизнинг яқини! Наҳот Аглай шу таъвияга илиқиб қолган бўлса? Худойим, мен нима деяпман ўзи! Туф-ей! Антиқа одамлармиз... бизнинг ҳаммамизни, ва айниқса мени биринчи бўлиб ойна тагига ўтқизиб ўн тийиндан кириш ҳақи белгилаб томошага қўйиш керак. Буни ҳеч қачон кечирмайман, Иван Федорич, ҳеч қачон кечирмайман! Унинг боплаб адабини бермоқчи эди. Нега энди уни илгакка олмай индамай қараб ўтирибди! Ана, ана,вой, унга қарашини кўринг, индамай турибди, кетиб ҳам қолмади, яна келманг, деб ўзи хат ёзибди... Князнинг бўлса ранги ўчиб кетди. Вой қуриб кеткур, қурибгина кеткур маҳмадона Евгений Павлич-ей, ҳеч кимга оғиз очирмайди-я! Бидирлашини қаранг, сўз бермайди бошқаларга. Мен ҳозир ҳаммасини билиб олган бўлардим, ўртада фақат гап очила қолсайди...»

Князь ҳақиқатан ҳам думалоқ стол олдида пиҷа ранги оқарган ва афтидан, вақт-вақти билан нимадандир ҳаддан ташқари қўрқаётганга, гоҳида эса унинг ўзига ҳам тушунарсиз бўлган ва бутун вужудини қамраб олаётган масарратга тўлаётганга ўхшарди. О, анави икки лаҳча чўғдек қора қўзлар ўзига тикилиб турган бурчак томонга қарашга қанчалар юраги бетламас-

ди, шу билан бирга шу топда уларнинг ўртасида ўтирганидан, таниш овозни эшитаётганидан, яна буларнинг бари қизнинг ўзига ёзган анави хатидан кейин рўй бераётганидан беҳад шод эди. «Ё раббим, мана эди у нима деркин!» Унинг ўзи ҳали бир оғиз ҳам сўзламаган, фақат «булбулигўё бўлиб сайраётган» Евгений Павловичга сергакланиб қулоқ соларди; Евгений Павлович камдан-кам пайтларда бундай қизишиб, бернилиб сўйларди. Князь унинг гапларига анчагача қулоқ солиб ўтириди-ю, лекин ҳеч нарса тушунолмади. Петербургдан ҳали қайтмаган Иван Федоровичдан бошқа ҳамма шу ерда эди. Князь Ш. ҳам шу ерда ўтиради. Афтидан, бирпастдан сўнг то чой тайёр бўлгунча музика эшишишмоқчи эди. Ҳозирги гаплар князь бу ерга келгунга қадар бошланган эди чамаси. Кўп ўтмай равонда аллақаёқдан Коля пайдо бўлди. «Уни, демак, илгаригидай қабул қилишаркан»,— деб ўйлади князъ ичида.

Епанчицларнинг боғ уйи швейцарияча усулда қурилган, данғиллама уйининг тўрт томони гулзорларга бурканганди. Гулзорларга мўъжазгина, тароватли боғ тутаниб кетарди. Ҳудди князникидек бу ерда ҳам барчалари равонида ўтиришар эдилар.Faқат равон кенгроқ ва ҳашамдорроқ эди.

Бўлайтган гапнинг мавзуси, афтидан, кўпларга унча хуш ёқмаётганди; гап енгилроқ, ҳавойироқ бир баҳсадан бошланниб кетганлиги билиниб туар, албатта, ҳамма эди бошқа мавзуларга кўчишини хоҳлар, лекин Евгений Павлович ўчакишиб қайсарлик билан ўша битта гапдан қолмасди; князнинг келиши билан у яна пича қизишгандай бўлди. Лизавета Прокофьевна унча яхши тушумайтган бўлса ҳам хўмрайиб жим ўтиради. Аглай бир чеккада, бурчак томонда ўтирас, ўрнидан қўзгалмас, миқ этмай эшиштарди.

— Ижозат этинг,— деб қизишарди Евгений Павлович,— мен либерализмга қарши ҳеч нарса десётганим йўқ. Либерализм гуноҳ эмас; у бутунининг зарурий бир бўллаги; шусиз бутун парчаланиб кетали ёхуд қотиб қолади; либерализм худди хушфеъл консерватизм сингари яшашга ҳақли; лекин мен рус либерализмiga қаршиман, яна қайтараман, қаршилигимнинг боиси шундаки, рус либерали аслида *рус либерали* эмас, балки *рус бўлмаган* либералдир. Қани менга рус либералини беринг, мен кўз ўнгингизда уни ўпиб қўяман.

— Агар у сизни ўпишга рози бўлса,— деб эътиroz билдиридi Александра Ивановна ҳаддан ташқари ҳаяжонланган ҳолда. Унинг икки юзи одатдан ташқари ловуллаб қизариб кетганди.

«Вой анавини қаранглар-а,— деб ўйлади ичидан Лизавета Прокофьевна,— дам қарасанг, еб-ичиб ухлашдан бошқани билмайди, тепиб тебратолмайсан, дам қарасанг, йилда бир марта

шундай гапириб қўядики, қараб ҳайрон бўлиб ўтираверасан». Евгений Павлович жиддий мавзуда енгил-елпи қилиб, ҳазил-хузулга олиб ва бунинг устига ҳам қизишиб, ҳам майнавозчилик қилаётгандай бўлиб сўзларди, князь Александра Ивановнага шу ёқмаётган бўлса керак, деб дилидан ўтказди.

— Сиз келишинигиздан сал олдин мен айтаётган эдимки, князъ,— давом этди Евгений Павлович,— шу пайтгача бизнинг либералларимиз икки қатламга бўлинган: илгариги помешчиклар (ҳозир бекор қилинган) ва семинаристлар. Иккала табақа ҳам бошқаларга бутунлай қўшилмайди, миллатдан мутлақо ажралиб қолди, кундан-кунга авлоддан-авлодга бу ажралиш зўраймоқда, шундай экан, улар қилган ва қилаётган ишларнинг ҳаммаси миллий эмас...

— Нима? Демак, қилинган ишларнинг ҳаммаси русларнинг иши эмасми?— эътиroz билдириди князъ Ш.

— Миллий эмас; руслар қилган бўлса ҳам, лекин миллийликдан маҳрум; бизнинг либералларимиз ҳам рус эмас, консерваторларимиз ҳам рус эмас, ҳаммаси... Ишончининг комил бўлсинки, миллат помешчиклар билан семинаристлар томонидан қилинган ишларни ҳеч қаочон таъолисида бўлмайди, на бугун ва на эрта...

— Жуда соз! Агар гапларингиз жиддий бўлса, қандай қилиб сиз уни соғлом бир фикр деб тасдиқлай оласиз? Мен рус помешчиги хусусида бундай енгил-елпи гапларни ҳазм қилолмайман; сиз ўзингиз рус помешчиги бўласиз ахир,— деб қизгин эътиroz қиласарди князъ Ш.

— Э, мен рус помешчиги ҳақида бу маънида айтаётганим йўқ. Жуда мўътабар табақа, буни менинг шу табақага мансублигимдан ҳам билса бўлади; айниқса, эндиликда у бекор қилингандан кейин...

— Наҳотки бадиий адабиётда ҳам миллий нарсалар йўқ?— деб унинг сўзини бўлди Александра Ивановна.

— Мен адабиёт соҳасида моҳир эмасман, лекин рус адабиёти ҳам тўла-тўқис рус адабиёти эмас, эҳтимол Ломоносов, Пушкин ва Гоголь бундан мустаснодир.

— Биринчидан, бу оз эмас, иккинчидан эса, уларнинг бири халқ ичидан чиқсан, қолган иккитаси поменичилардан,— деб кулди Аделаида.

— Худди шундай, лекин шошмай туринг. Ҳамма рус ёзувчилари ичидан фақат мана шу уч киши чинидан ҳам фақат ўзига хос, ўзларига тегишили гапларни айтишга муяссар бўлдилар, уларнинг ҳамма гаплари ўзлариники, ҳеч кимдан ўзлаштириб олмаганлар, шунинг учун ҳам улар дарҳол миллий ҳодисага айланганлар. Рус кишиларидан ким бўлмасин, бошқаларникига

ўхшамаган, фақат ўзига тегишли бўлган гапларни айтса, ёки ёзса, у шак-шубҳасиз миллий ҳодисага айланади, борингки, мабодо рус тилида ёмон татириганда ҳам. Бу менинг учун исбот талаб қилинмайдиган ҳақиқат. Лекин биз гапни адабиёт ҳақида бошламаган эдик, бизнинг баҳсимиз социалистлардан чиқиб кетди, гап шулар устида борянти; шундай қилиб, мен биронта ҳам рус социалисти йўқ деган гапни илгари сураман; йўқ ва бўлган эмас, чунки бизнинг социалистларимизнинг бари помешчиклар ва семинаристлардан чиқсанлар. Бизнинг барча хоҳ бу ердаги бўлсин, хоҳ хориждаги бўлсин ашаддий, ном таратган социалистларимизнинг ҳаммаси крепостной ҳуқуқ даврларида помешчиклар, холос. Нега куласиз? Менга уларнинг китобларини беринг, менга уларнинг таълимотларини беринг, уларнинг эсадилари ни беринг ва мен ўзим адабий танқидчи бўлмасам-да, мутлақо асосланган адабий танқид ёзаман ва унда оппа-ойдин қилиб уларнинг китоблари, рисолалари, эсадиларининг ҳар бир саҳифаси аввало бизнинг ўша илгариги рус помешчигимиз томонидан ёзилганинги исботлаб бераман. Уларнинг заҳархандала-ри, газаблари, сўзбозликлари — помешчикворий (ҳатто Фамусовгача бўлган помешчикларга хос!); уларнинг эҳтирослари, уларнинг кўз ёшлари — эҳтимол, чинакам ва балки самимий кўз ёшларидир, лекин — помешчикнинг кўз ёшлари! Помешчик ёки семинаристнинг... Яна куляпсизлар, сиз ҳам куляпсизми, князъ? Сиз ҳам қўшилмайсизми?

Ҳақиқатан ҳаммалари кулишар, князъ ҳам кулимсираб ўти-парди.

— Мен қўшиламан ёки қўшилмайман деб дафъатандан айт-толмайман,— деди князъ бирдан кулишдан тўхтаб, сўнг бирдан худди қўлга тушиб мактаб боласидай сесканиб кетди,— лекин сизни ишонтириб айтишим мумкинки, гапларингизни шоён диқ-қат билан тингладим...

Шуларин айтаркан, сал бўлмаса нафаси ичига тушиб кетай деди, ҳатто пешонаснин совуқ тер босди. Бу ерга кириб келганидан бери оғзини очгани ҳам шу эди. У атрофга аланглаб қарамоқчи бўлди, лекин журъати етмади; Евгений Павлович унинг аҳволини тушунди ва табассум қилди.

— Мен сизга, жаноблар, бир гапни айтиб бераман,— деб давом этди у худди илгариги оҳангда, яъни фавқулодда берилиб ва қизишиб сўйлар, шу билан бирга ўзи айтаётган сўзлар устидан кулаётганга ҳам ўшаб кўринарди,— мен бу нарсани ўзим кузатганиман, ҳатто ўзим очанман десам ҳам бўлади; ҳар қалай бу ҳақда ҳали ҳеч ерда айтилмаган ва ёзилмаган. Мен айтмоқчи бўлган ҳодисада ёюя мазарда тутганим рус либерализмининг бутун моҳияти ўз ифодасини топади. Биринчидан, либерализм-

шунг ўзи нима дегани, умуман айтганда, у мавжуд тартибларга қарши ҳужум (бу ақлга тұғри келадынің екінші хатоми, бишқа ма-са-ла) қилиш эмасми? Шундай эмасми? Менг кашф қылған нарса шундан иборатки, рус либерализмы мавжуд тартибларга қарши ҳужум эмас, балки ўз нарсаларимнинг моҳиятига, нарсалар-нинг айни ўзига қаратылған ҳужум демекдир, фақат тартиблар-га, рус тартибларига эмас, балки Россиянынг айни ўзига қара-ттылған ҳужум. Менинг либералим шу даражага бориб етганды, бутун Россиянынг ўзини инкор қылады, яъни ўз онасидан ҳазар қылады ва ўз онасими таёклайды. Рус ҳәтида рўй берган ҳар бир баҳтесиз ва муваффакиятсиз ҳодиса унинг кулгисини қиста-тады, унинг кўнглини кўтаради. У ҳалқнинг урф-одатларини, рус тарихини, ҳаммасини ёмон кўради. Уни оқладиган бирдан-бир нарса шуки, у ўзи нима қылғанлыгини тушумайды ва ўзининг Россияга бўлган нафратини либерализмнинг самарадорлиги деб аяглайды (о, бизда бошқалар атрофдан турниб қарсак чаладиган, лекин ўзи аслида энг bemaza, энг аҳмоқ ва энг хатарли консер-ватор бўлган, лекин шуни ҳам ўзи билмаган либерални кўплаб учратишингиз мумкин!). Яқин-яқинларгача ҳам Россияга иис-батан мана шу нафратни бизнинг баъзи бир либералларимиз сал бўлмаса ватанга бўлган чинакам муҳаббат ўрнида қабул қилас-са ва бошқаларга қараганда аслидагидэн кўра яхшироқ кўраётган-лари билан мақтанаар эдилар. Лекин энди улар очиқасига иш кўрадиган бўлиб кетдилар ва ҳатто «ватанга муҳаббат» деган сўзлардан уялиб, ҳатто шу тушучапининг ўзини йўқотиб, бадарға қилиб юбордилар, уни заарли ва бачканда деб топдилар. Мен рост гапларни айтганиман, мен шунга шонаман ва... бор ҳақиқатни қачон бўлмасин, очиқ-ойдин, оддий қилиб айтиш керак эди, деб ҳисоблайман; лекин мана шу ҳодиса айни замонда ҳеч қачон ва ҳеч қаерда ҳеч қайси ҳалқнинг ҳәтида бўлған эмас ва рўй бер-ган эмас, шунинг учун ҳам бу ҳодисани тасодиф деб қараш мум-кин, тасодиф нарсалар эса ўткинчи бўлишиб мумкин, бунга ро-зиман. Бундай ўз она диёрини ёмон, кўрадиган либерал бошқа ҳеч қаерда йўқ. Буларнинг барини бизда нима билан изоҳлаш мумкин? Олдин қандай изоҳлаган бўлсак, яна ўшани тақрорлай-миз, яъни, ҳозирча рус либерали ҳали рус либерали эмас; ана ну, бошқа гап йўқ менимчама.

— Мен ҳамма айтган гапларингни ҳазил деб қабул қиласман, Евгений Павлич,— деб жиддий эътироқ билдириди князь III.

— Мен либералларнинг ҳаммасини кўрган эмасман, шунинг учун уларга баҳо бермоқчи эмасман,— деди Александра Ива-новна,— лекин сизнинг фикрингиздан одам дарғазаб бўлиб кета-ди: сиз хусусий бир ҳодисани олиб уни умумлаштириб юбор-дилигиз, бу бўхтон билан баробар.

— Хусусий ҳолми? А-а! Сўзингиз оғзингизда,— деб илиб кетди Евгений Павлович.— Қнязъ, сиз ишма деб ўйлайсиз, хусусий ҳолми бу ёки йўқми?

— Мен ҳам либералларни кам кўрганман... уларни қўп учратган эмасман,— деди князъ,— лекин, назаримда, сизнинг гапларингизда бирмуича жон борга ўхшайди, чиндан ҳам рус либерали бир қадарли бўлса ҳам фақат тартиб-қоидаларнигина эмас, балки умуман Россияни ёмон кўришга мойил. Албатта, бу маълум даражада... албатта, ҳаммани бир қозонга ташлаш адолатдан бўлмайди...

У тутилиб гапини тугатолмади. У жуда ҳам ҳаяжонланиб ўтирганига қарамасдан, гапга қизиқиб қулоқ солмоқда эди. Қнязниг ғалати бир одати бор эди, у ўзини қизиқтирган нарсани ҳаддан ташқари соддалик билан берилиб эшитар ва гап орасида ўзига савол билан мурожаат қилиб қолсалар, камоли диққат билан жавоб берарди. Унинг чеҳраси, гавдасининг ҳолатида мана шу ишончи ва мана шу соддалик тўла зуҳур қиласар, у бирорининг устидаи кулини, маҳшара қилишини ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмасди. Лекин Евгений Павлович қачонлардан бери унг жиндай калака қилган каби қараб келган бўлса ҳам, лекин ҳо зир унинг жавобини эшитгандан сўнг, худди ундан бундай жавобни асло кутмагандай унга аллақандай жуда жиддий кўз билан қаради.

— Ҳўпъ! вой, сизни қарангү, лекин қизиқ,— деди у,— сиз ростдан ҳам менга жиддий жавоб беряпсизми, князъ?

— Нима, сиз жиддий сўрамаган эдингизми?— деб эътиroz билдириди князъ ҳайрон бўлиб.

Ҳаммалари кулиб юборишиди.

— Ишонманг унга,— деди Аделаида,— Евгений Павлие доим ҳаммани шуидай лақилятиб юради! Гоҳо унинг нималар ҳақида жиддий сўзланиларини бир эшифтанингизда эди!

— Менимча, бу жуда оғир гап, ихинчи, ундан асло оғиз очмаган тузук,— деди кескин Александра,— сайрга бормоқчи эдик...

— Юринглар бўлмаса, ажойиб оқиом!— деб қичқирди Евгений Павлович.— Лекин сизга мутлақо жиддий гапирганимни исботлаш ва айниқса князга исботлаш учун (князъ, қасам ичиб айтаманки, сиз мени жуда ҳам қизиқтириб қўйдигиз, ишонинг, мен ҳали унчалар қуруқ одам эмасман, балки бошқаларга қуруқ бўлиб қўринсан керак,— балки аслида ҳам қуруқ одамман!) мен, жаноблар, князга охириги бир саволимни бераман, ижозатингиз билан, мен шунг‘а азбаройи қизиқаман, сўнг бас қиласиз. Худди атай қилгандай бундан икки соат илгари бирдан шу савол калламга келиб қолди (қаранг, князъ, мен ҳам баъзан жиддий нарсалар устида бош қотираман); мен ўзимча уни ҳал

қилиб қўйдим, лекин князь нима деркин, кўрайлик-чи. Ҳозиргина «хусусий ҳол» ҳақида сўзладилар. Бу бизда жуда мўътабар сўз, кўншиллатадилар. Яқинда олти одамнинг ўлдирилишини ҳақида роса шов-шувлар бўлди, газетларда ёзиши, ёшгиниа йигит қотиллик қилган ва ҳимоячи жуда ғалати сўз айтган, қотил жуда қашшоқ яшаган, шунинг учун одам ўлдириш фикрига тушгани жуда табиий, деган. Айнан шундай демагандиру, лекин маъноси шундай, шунга жуда яқин. Менинг шахсий фикримча, ҳимоячи шундай ғалати фикрни ўртага ташларкан, бизнинг замонамида айтиш мумкин бўлган энг либерал, энг инсоний ва энг илғор гап айтяпман, деб тўла ишонган. Ҳўш, сизнингча, буни қандай тушунишимиз керак: бу эътиқод ва тушунчаларнинг бузилиши, бу ишнинг моҳиятига жуда ғалати ва қўйшиқ қараш, сизнингча, хусусий ҳолми ё умумий ҳолми?

Ҳаммалари хаҳолаб кулиб юборишиди.

— Хусусий; албатта, хусусий,— деб кулишиди Александра билан Аделаида.

— Яна бир карра эслатиб қўяй сенга, Евгений Павлич,— деб қўйди князь Ш.,— бу ҳазилингнинг жуда сийқаси чиқиб кетган.

— Сиз нима деб ўйлайсиз, князь?— деди унинг гапини охиригача эшитмасдан, князь Лев Николаевичнинг ўзига жуда қизиқсанниб ва жиддий қараб қўйганлигини сезган Евгений Павлович.— Сизнингча, қандай: хусусий ҳолми ёки умумий ҳолми? Мен, тан олишим керак сизни деб шу савонни ўйлаб топдим.

— Йўқ, хусусий эмас,— деди секин, лекин қатъият билан князь.

— Нима деяпсанз, асти, Лев Николаевич,— деб бир оз энсаси қотиб қичқирди князь Ш.,— кўрмаяпсизми, у сизни қармоққа илинтиримоқчи; у калака қиляпти, сизни гапингиздан илинтиримоқчи.

— Мен Евгений Павлич жиддий гапиряптими деб ўйлабман,— деб қизариб кетди князь ва кўзини ерга тикди.

— Азизим, князь,— деб давом этди князь Ш.,— бундан уч ойча илгари сиз билан бир нарса ҳақида гаплашган эдик, ўшани эсланг-чи; бизнинг янги очилган судларимизда қанчадан-қанча ажойиб, иқтидорли ҳимоячиларни учратиш мумкин, деб гаплашгандик! Маслаҳатчилар чиқарадиган қанчадан-қанча қарорларни айтмайсизми? Сиз ўшанда қанчалар хурсанд бўлгаш эдингиз, мен ҳам сизнинг хурсанд бўлганлигинизни кўриб суюнганман... биз ўшанда фахрлансак арзийди, дегандик... Ҳалиги ношуд ҳимоя, ҳалиги ғалати далил албатта тасодиф, мингингич ичиди битта учрайди бундайи.

Князь Лев Николаевич ўйланди ва гарчи аста ва ботинмай-қираб сўзласа-да, лекин ишонч билан деди:

— Мен фақат шуни айтмоқчидимки, фоя ва тушунчаларни

бузиш (Евгений Павлич айтгандай) жуда кўп учрайди, бу баҳтга қарши хусусийликдан кўра умумий ҳолга яқиндир. Бу шундайхи, агарда мана шу бузилишлар умумий тусга кирмаганда эди, унда эҳтимолки, боягидай фавқулодда жиноятлар рўй бермаган бўларди...

— Фавқулодда жиноятлар? Лекин сизни ишонтириб айтамани, худди мана шунга ўхшашиб жиноятлар ва ҳатто булардан ҳам даҳшатлироқлари илгарилар ҳам бўлган, ҳар доим бўлган, яна фақат биздагина эмас, ҳамма ерда бўлган, менимча, яна ҳали кўп замонлар бўлиб туради. Фарқи шундаки, илгарилари бизда шов-шувлар узоқ тарқалмасди, ҳозир бўлса, ҳам овзга тарқалади, ҳам ёзиб чиқадилар, шунинг учун ҳам бу жиноятчилар худди эндигина пайдо бўлгандай туюлади. Сизнинг хатойигиз, ҳаддан ташқари соддалик қилиб ўйл қўйған хатойингиз шундан иборат, князъ, гапларимга ишонинг,— калака қилгандай кулимсиради князъ Ш.

— Мен ўзим ҳам биламан мана шундай даҳшатли жиноятлар илгарилари ҳам кўп бўлганилигини; мен яқинда қамоқларда бўлдим ва баъзи жиноятчилар ва судтаиганилар билан танишинга мусассар бўлдим. Ҳалигидан кўра ҳам ашаддийроқ ўнталаб одам ўлдирган жиноятчилар бор экан, улар қилган ишларига сира пушаймон қилмайдилар. Лекин мен бир нарсани пайқаб қолдим: ҳатто энг ашаддий, гирт қотил ҳам ҳар қалай ўзининг жиноятчи эканлигини билади, яъни вижданан ёмон иш қилганлигини англайди, лекин пушаймон қилмайди. Уларнинг ҳаммаси шундай, анивлар, Евгений Павлич эслатган кишиларни айтаман, ўзларини ҳатто жиноятчи деб ҳам санамайдилар ва ўзларича ҳақлиман, деб юрадилар ва... ҳатто яхши иш қилдим, деб ишонадилар, яъни шунгага яқин бир нарсани хаёлларига келтирадилар. Менимча, худди мана шунда жуда даҳшатли фарқ бор. Яна қаранг, булар ҳаммаси ёшлилар, яъни айни бузилган гоилар ва Фикрларнинг таъсирига осон ва тез бериладиган пайтлари.

Князъ Ш. кулишдан тўхтади ва князининг сўзларини ҳайрон бўлиб тинглади. Александра Ивановна қачонлардан бери алланима демоқчи бўлиб турган эди, лекин худди аллақандай ўзгача бир фикрнинг таъсирида индамай қолди. Евгений Павлович бўлса князга анг-танг бўлиб қараб турар, лабларида калака кулигидан ҳатто асар ҳам қолмаган эди.

— Нега сиз унга бунчалар ҳайрон бўлиб қараб турибсиз, аслизодам,— деб бирдан князининг ёнини олди Лизавета Про-кофьевна,— нима, унинг сизчалик ақли йўқми, сизчалик фикр юритолмайдими?

— Йўқ, мен уни айттаётганим йўқ,— деди Евгений Павлович,— лёкин фақат, князъ, сиз ҳандай қилиб, (саволим учун

кечиринг) сиз шунча нарсаларниң күриб ва пайқай түркіб, яна қандай қилиб сиз (мени яна бир карра кечиринг) анати галати иш юзасидан... яқинда бўлиб ўтган эди-ку... Бурдовский эди шекилли... қандай қилиб сиз худди шундай фикрларнинг бузилганинни, маънавий қарашларнинг вайрон бўлганлигиги пайқамадингиз? Ахир, бу худди шундай бузилиш-ку! Ўшандо менга сиз буни сира ҳам пайқамагандай туюлдингиз!

Менга қара, отагинам,— деб қизишиб кетди Лизавета Прокофьевна,— мана биз ҳаммамиз пайқабмиз, бу ерда ўтириб унга мақтанияпмиз, у бўлса бугун уларнинг энг каттасидан, ҳалиги юзига ҳуснбузар тоғани бор эди-ку, эсингдами, Александра? Ўшандан хат олди. Хатда ундан узр сўрабди, узр сўрагани ҳам ўзича, лекин анати ўртоғидан воз кечибди, ҳалиги уни гижигжлаб тургани бор эди-ку, эсингдами, Александра?— мен энди князга кўпроқ инопаман, дебди. Хўш, биз бўлсак, ҳали бундай хат олган эмасмиз, шунинг учун унинг олдида бурни мизни кўтармасак нима бўларкан.

— Ипполит ҳам бизнинг боғимизга келди ҳозир!— деб қичқирди Коля.

— Нима! келдими?— ташвишланиб сўради князь.

— Сиз Лизавета Прокофьевна билан чиқиб кетишнингиз билан келган эди; уни мен олиб келдим!

Гаров ўйнайман,— деб бирдан тувиллаб ёниб кетди ҳозиргина князни мақтаб турганлигини унугтган Лизавета Прокофьевна,— гаров ўйнайман, кеча князъ унинг болохонасига бориб тиз чўкиб ундан кечирим сўраган ва ўша тилидан заҳар томиб турадиган боладан бизнинг ташриф буоринг, деб ўтишиб илтимос қилган. Кечак борган эдингми? Боя ўзинг ҳам айтаетган эдинг. Бордингми, йўқми? Тиз чўкиб турдингми, йўқми?

— Тиз чўккани йўқ сира ҳам,— деб қичқирди Коля,— аксинча: кечак Ипполит князнинг қўйини ушлаб икки марта ўпди, бошқа ҳеч гап бўлгани йўқ, ҳа, кейин князъ уни чорбоқча таклиф этди, анча шифо топасиз, деди. Ипполит сал тузалишим билан албатта бораман, деди.

— Бекор қиласиз, Коля...— деб пичирлади князъ ўрнида турив шляпасини оларкан,— нега сиз бу гапларни гапириб ўтишибиз, мен...

— Қаёққа?— тўхтатди Лизавета Прокофьевна.

— Ташвишланмаг, князъ,— деб давом этди илҳоми келган Коля,— борманг ва уни безовта қилмаг, йўлдан ҳориб келиб уклаб қолди; унинг боши осмонга етди; биласизми, князъ, менимча, у билан ҳозир кўришмай турсангиз бўларди, эртага қолдирангиз яна ҳам яхшироқ, бўлмаса у яна қисиниб уялиб юради. У боя эрталаб ўзимни олти ойдан бери бунчалар яхши

ҳис қилмаган эдим, худди анча қувватга кириб қолгандайман, деди; ҳатто йўтали ҳам анча босилиб қолди.

Князь бирдан Аглай ўтирган еридан туриб стол олдига келганилигини пайқади. У қизга қарашга юраги бетламасди, лекин бутун вужуди билан қизнинг ўзига тикилиб турганлигини ва балки қора аллангадай кўзларида қаҳрли учқунлар чақнаётгандигини, юзлари ловуллаб ёнаётгандигини ҳис қилгандай бўлди.

— Назаримда, сиз анави ўшанда йиғлаб юборган ва ўзининг таъзиясига таклиф қилиб юрган сил болани айтаётган бўлсангиз керак, уни бекор бу ерга олиб келибсиз, Николай Ардалионович,— деди Евгений Павлович,— у қўшинисинииг девори ҳақида тоза сухандонлик қилган эди, ўша деворни дарров согиниб қолади, ишончингиз комил бўлсин.

— Рост айтяпти: жанжал чиқариб, сен билан уришиб кетиб қолади, мана мени айтди дерсан!

Лизавета Прокофьевна шундай деб ҳозиргина сайдга чиқмоқчи бўлганликларини ҳам унугиб, кашталари солингган саватчани ўз олдига тортди.

— Эсимда, у ўша деворни айтиб жуда ялийган эди,— деб илиб кетди яна Евгений Павлович,— шу девор бўлмаса у чиройли ўлолмайди, унинг эса жуда чиройли ўлгиси бор.

— Нима бўлибди?— деб пицирлади князь.— Агар сиз уни кечиришни истамасангиз, у барибир шусиз ҳам ўлади... Бу ерга у дараҳтларни деб келган.

— О, мен уни бутунлай кечираман; унга айтиб қўйинг.

— Буни ундаи тушумаслик керак,— деди аста, худди жавоб бергиси келмагандай князь, ерга қараб бир нуқтага тикилганча бошини кўтармасдан,— шундай бўлиши керакки, сиз ҳам ундан изн қабул қилишга рози бўлинг.

— Менга бунинг нима дахли бор? Унинг олдида нима гуноҳ қилган эканман?

— Агар тушумасангиз, хўш... лекин сиз тушуниб турибсиз; ўшанда у... ҳаммаларингизни дуо қўлмоқчи ва сизлардан ҳам дуо олмоқчи эди, шу холос.

— Азизим, князь,— князь Ш. пимадандир хавфсирагандай бўлиб, кимлар биландир кўз уриштириб олгач, тезроқ гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди,— бу дунёда жанинат яратиш осон эмас; сиз бўлсангиз, ҳар қалай жанинат деб ўйлашга мойилсиз; жанинат — мушкул нарса, князь, сизнинг гўзал қалбингизга туюлгандан кўра анча мушкулроқ. Яхшиси, бас қиласайлик, бўлмаса, яна ҳаммамиз хижолатга туша бошлаймиз, унда...

— Юринглар, музикага борамиз,— деди кескин Лизавета Прокофьевна ўрнидан жаҳл билан қўзгаларкан.

Унинг кетидан ҳамма турди.

Князь бирдан Евгений Павловичнинг олдига келди.

— Евгений Павлич,— деди у ғалати бир қизғинлик билан унинг қўлидан ушлаб,— ҳеч нарсага қарамасдан, мен сизни энг олижсаноб ва энг яхши одамлардан бири деб ҳисоблайман; ишончининг комил бўлсин...

Евгений Павлович ажабланганидан ундан бир қадам нари сурйиди. Бир зум у ўзини даҳшатли қаҳқаҳадан базўр тутиб турди; лекин разм солиб қараб, князниң хуши ўзида эмаслигини, ҳар қалай, жуда бошқача бир ҳолатда турганлигини фаҳмлади.

— Гаров ўйнайманки,— деб қичқириб юборди у,— сиз, князь, бутунлай бошқа бир гапни айтмоқчийдингиз ва эҳтимол, ўша гапнингизни менга эмас, бошқага айтмоқчийдингиз... Сизга нима бўлди? Мазангиз қочдими?

— Билмадим, билмадим, сиз жуда тўғри айтдингиз, мен эҳтимол бошқа одамга сўзламоқчи бўлгандирман?

Шундай деб у жуда ғалати ва аянчли кулимсиради, сўнг яна қизишиб хитоб қилди:

— Уч кун илгариги қилган қилғилиғимни менга эслатманг! Уч кундан бери уятдан ўзимни қаерга қўйишликни билмайман... Биламан, гуноҳкорман...

— Ҳа... бунчалар ёмон нима айб қилиб қўйибсиз ўзи?

— Кўриб турибман, сиз мени деб ҳаммадан кўпроқ уялиб кетяпсиз, Евгений Павлич; сиз қизариб кетяпсиз, бу қалбинингизни гўзаллигидан дарак беради. Мен ҳозир кетаман, гапнинг ишончининг.

— Нима бўлди унга ўзи? Ҳушидан кетадиган пайти бўлдилими?— деб қўрқиб сўради Лизавета Прокофьевна Колядан.

— Эътибор берманг, Лизавета Прокофьевна, ҳушимдан кетаётганим йўқ; мен ҳозир кетаман. Мен биламан, мен... табиат мени камситиб қўйган. Мен йигирма тўрт йил касал ётдим, ёшим йигирма тўртга киргунча ҳам касалдан бош кўтартмадим. Менинг гапларимни касалнинг гаплари деб қабул қилинг. Мен ҳозир кетаман, ҳозир ишонинг бунга Мен қизараётганим йўқ,— бундан қизариб кетиш жуда ғалати бўлиб туюлади, шундай эмасми?— лекин мен жамиятда ортиқча одамман... Мен худбиилик қилаётганим йўқ... Мен шу уч кун ичидаги қулай фурсат келиши биланоқ айтиб қўйишга қарор қилдим чин кўнгилдан, ўзгу ниятда. Шундай бир ғоялар бор, шундай бир юксак ғоялар борки, мен улар тўғрисида гапирмаслигим керак, бўлмаса ҳамма кулиб юради мендан; князь Ш. ҳозиргина шу ҳақда менга эслатиб ўтди... Мен чиройли ҳаракатлар қилишни билмайман, мен меъёридан чиқиб кетиб қоламан; мен ўйлаган нарсам-

дан бутунлай бошқа нарсаларни сўзлайман, бу фикрларни ерга уриш билан баравар... Шунинг учун ҳам менинг ҳақим йўқ.. бунинг устига бадгумонман, мей.. мен биламан бу хонадонда мени асло хафа қилмайдилар ва мени яхши кўрадилар, лекин мени бунга арзимайман, лекин мен биламан (биссан керак деб ўйлайман), йигирма йил касал ётган одамда бир кароҳат қолган бўлиши керак, шунинг учун ҳам менинг устидан кулишлари табиий.. баъзан.. шундай эмасми?

У атрофга олазарак қараб уларнинг нимадир дейишларини кутарди. Ҳаммалари ушбу сира кутилмаган, аянчли ва афтидан ҳар қалай, сабабсиз қилиқдан оғир аҳволга тушиб ҳайрон бўлиб қолган эдилар. Лекин князнинг бу қилиғи ғалати бошқа бир ҳодисага сабаб бўлди.

— Сиз нега бу ерда гапирияпсиз? — деб қичқириб юборди Аглай,— нега сиз буларга гапирияпсиз? Буларга! Буларга!

Афтидан, унинг қаҳрининг чек-чегараси йўқ эди: кўзларидан учқунлар сачарарди. Князь унинг қаршисида гунг бўлиб сассиз туриб қолди, бирдан унинг ранги оқариб кетди.

— Бу сўзларнингизга арзийдиган битта ҳам одам йўқ бу ерда! — деб ўзини тўхтатолмасди Аглай,— ҳаммаси, ҳаммаси сизнинг тиронингизга ҳам арзимайди, сизнинг ақдлингиз, юрагингизга арзимайди булар! Сиз ҳаммадан ҳалолроқ, ҳаммадан олижаноброқ, ҳаммадан яхшироқ, ҳаммадан меҳрибонроқ, ҳаммадан ақллироқсиз! Бу ерда сиз ерга ҳозир туширган дастрўмологизни олиб беришга арзимайдиганлар бор... Нега сиз ўзингизни ерга урасиз, ўзингизни ҳаммадан паст оласиз? Нега сиз ўзингиздаги ҳамма нарсаларни бузуб кўрсатасиз, нега сизнинг ғурурингиз йўқ?

— Вой, худойим-еў, одамнинг хаёлига келмаган нарсалар-а? — деб чапак чалиб юборди Лизавета Прокофьевна.

— Шўрлик рицары! Яшасин! — деб қичқириди камоли завқланиб кетган Коля.

— Бас қилинг!. Сизнинг ўйингизда мени хафа қилишга қандай ҳаддилари сифади! — деб бирдан Лизавета Прокофьевнага ёпишиб кетди Аглай, шу топда унинг кўзларига ҳеч нарса кўринмасди.— Нега мени ҳамма қийнайди, ҳамма менга азоб беради! Нима учун улар уч кундан бери сизни деб мени ҳол-жонимга қўйишмайди, князь? Мен ҳеч қачон сизга тегмайман! Билиб қўйинг, ҳеч қачон! Билиб қўйинг! Сиздай кулгили бир одамга ёрга тегиб бўладими, ахир? Узингиз ҳозир бир ойнага қаранг, кўрасисиз қандай бўлиб кетганлигингишни!. Нега, нега улар менинг ғашимга тегишади, князга тегасан деб тегажаклик қилишади? Сиз буни билиб қўйишингиз кераи! Сизнинг ҳам улар билан тилингиз бир!

— Ҳеч ким ҳеч қачон тегажаклик қилгани йўқ! — деб пи-
чирлади қўрқаб кетган Аделаида.

— Ҳеч ким хаёлига ҳам келтиргани йўқ, бир оғиз ҳам бун-
дай ган бўлмади! — деб қичқирди Александра.

— Ким унга тегажаклик қилди? Қачон унга тегажаклик
қилди? Ким унга бундай дейиши мумкин? Нима, алаҳляяпти-
ми? — дарди ҳаммага бир-бир қараб дарфазаб бўлган Лизавета
Прокофьевна.

— Ҳаммалари айтишди, ҳаммалари, уч кун тинмай гапириш-
ди! Мен ҳеч қачон, ҳеч қачон унга тегмайман!

Аглая қичқириб йиглаб, юзини рўмолчаси билан беркитди-
да, ўзини стулга ташлади.

— Э, ҳали у сендан сўра...

— Мен ҳали сиздан сўраганим йўқ, Аглая Ивановна, — деб
оғзидан чиқиб кетди бирдан князнинг.

— Нима-а? — ҳайрон қолиб, қаҳр билан даҳшатга тушиб сў-
ради Лизавета Прокофьевна. — Нима-а деди-и-нг?

У ўз қулоқларига ишонмаётганди.

— Мен демоқчийдимки... демоқчийдимки,— саросимага ту-
шиб қолди князь,— мен фақат Аглая Ивановнага айтмоқчи
эдимки... шуни маълум қилмоқчи бўлган эдимки, лутфан... ния-
тим йўқ эди... у кишининг қўлларини сўрашга... умуман, қачон
бўлмасин... Мен айбдор эмасман, Аглая Ивановна, худо ҳаққи,
айбдор эмасман, Аглая Ивановна! Мен ҳеч қачон истаган эмас-
ман, ҳеч қачон хаёлимга келтирган эмасман, ҳеч қачон истамай-
ман, мана ўзингиз кўрарсиз: гапларимга ишонинг! Биронта ёмон
одам мен ҳақимда сизга тухмат гапларни айтибди! Ташвиш
чекманг!

У шундай деб Аглаяга яқинлашди. Аглая юзини тўғсан рў-
молчасини юзидан олди, князга ялт этиб қаради, унинг қўрқиб
кетганлигини кўрди, ва князь айтаётган гаплар бирдан миясига
бориб урилди-да, кутилмаганда хандон ташлаб қаттиқ кулиб
юборди, кулгисини сира тўхтатолмас, атрофдагилар ҳам унга
қўшилиб кула бошладилар, Аделаида ҳаммадан биринчи бўлиб
ўзини тўхтатолмади, айниқса, князга шундай кўз учи билан боқ-
ди-ю, синглисинг қучогига ўзини ташлаб, уни бағрига босган-
ча худди болалардай қахолаб шўқ кула бошлади. Уларга қараб
туриб князь ҳам табассум қилди ва шод, баҳтиёр бир чеҳра би-
лан такрорлай кетди:

— Худога шукур, ана, худога шукур!

Шунда Александра ҳам алоқа ўзини тўхтатолмади ва чин
юракдан ҳақ-ҳақ уриб куяди. Она-сингилларнинг кулгиси ҳеч
тугамайдигандай эди.

— Вой, жиннивойлар-её! — деб пичирлади Лизавета Прокофьевна, — бир қарасанг, қўрқитиб юборишади, бир...

Бора-бора кулгига князь Ш. ҳам қўшилди, Евгений Павлович ҳам чеккада қолмади, Коля тинмай хахолар, уларга қараб туриб князь ҳам ўзини кулгидан тўхтатолмасди.

— Юринглар, сайдага, сайдага юринглар! — деб қичқирауди Аделаида, — ҳаммамиз бирга борамиз, князь ҳам биз билан боради; кетманг, эй яхши одам! У мунчалар яхши одам экан-а, Аглай! Тўғрими, ой? Шунинг учун мен уни албатта, албатта ўпид қўйишим, уни қучоқлашим керак... унинг Аглайага айтган шундай яхши гаплари учун. Ойижон, уни ўпид қўйсам майлими? Аглай! Сенинг князингни ўпид қўйишига ижозат бер! — деб қичқирганча шўх қиз князингни олдига чопқиллаб келди-да, унинг пешонасида ўпид қўйди. Князь унинг қўлидан ушлаб маҳкам қисди, Аделаида сал бўлмаса қичқириб юборай деди, князь ўзида йўқ шод бўлиб қиздан қўзини узмасди, кейин бирдан унинг қўлларини уч марта лабларига босиб ўпди.

— Юринглар энди! — деб чорлади Аглай. — Князь, сиз мени бошлаб борасиз. Майлими, ойни? Мендан юз ўғирган қайлиқ мени бошлаб борса бўладими? Ахир, сиз мендан абадулабад воз кечдингиз-ку, тўғрими, князь? Йўқ, ундаймас, ундаймас, хоним-қизларга қўлни ундай бермайдилар, наҳот сиз билмасангиз хонимқизларни қандай қўлга олишни? Ана шундай, юринг, биз ҳаммадан олдинда юрамиз; ҳаммадан олдинда боришни хоҳлайсизми, *tête-à-tête*?¹

У тинмай жовиллаб гапирав, ҳамон гап орасида ўзини кулгидан тўхтатолмасди.

— Худога шукур! Худога шукур! — деб такрорлади Лизавета Прокофьевна нимага хурсанд бўлаётганлигини ўзи ҳам билмасди.

«Жудаям галати одамлар-да!» — деб ўйлади князь Ш., бу унинг улар билан танишгандан бери эҳтимол юзинчи марта ажабланишидир, лекин... шу галати одамлар унга ёқарди... Князга келганда, балки у князь Ш. га унчалар ёқмаса ҳам керак эди; ҳаммалари сайдага чиқсан чоғларига князь Ш.ning бирмунча қовоғи солиқ, ташвишли эди.

Евгений Павлович ҳаммадан ҳам хурсанд ва қувиоқ қўринар, то воказалга бора-borguncha Аделаида билан Александрани кулдириб борди, икки қиз у нима демасин, дарров пиқиллаб кулиб юборишар, охири, Евгений Павлович булар менинг ҳазилларимга эмас, бошқа нарсага кулаётганга ўхшайдилар, деб шубҳаланди. Шу фикр хаёлига келиб қолди-ю, у, бирдан қаттиқ

¹ Ёлғиз (франц.)

қаҳ-қаҳ уриб самимий кулди (унинг табиати ўзи шундай эди). Йкки шод-хуррам сингил олдинда бораётган Аглай билан княздан кўзларини узолмасдилар; кичик сингиллари уларни ғоятда таажжублантириб қўйганди. Князь Ш. Лизавета Прокофьевна билан ҳадеб чет нарсалар ҳақида гаплашиб борар, эҳтимол шундай қўлсам, унинг бир оз кўнгли ёзилар деб ўйлар, лекин охири жуда Лизавета Прокофьевнанинг мөъдасига тегиб кетди. Лизавета Прокофьевнанинг хаёллари бутунлай тўзғиб, пароқанд бўлиб кетган, чалкаш жавоб берар, гоҳо бутунлай жавоб бермасди. Лекин Аглай Ивановнанинг муаммолари бугун шу билан тугагани йўқ. Охиргисини князнинг ўзи эшилди. Боғдан юз қадамча илгарилаб кетганларидан сўнг Аглай ўз ёнида жимгина бораётган йигитга тезгина ишвиirlади:

— Ўнг томонга қарап.

Князь қаради.

— Яхшилаб қарап. Ҳув, анави учта катта дарахтнинг олди-даги боғ ичидаги скамейканни кўрляпсизми... кўк скамейка?

Князь кўрляпман, деди.

— Сизга шу жой ёқадими? Мен баъзан эрталаб аzonда соат сттида ҳамма ухлаб ётганда шу ерга келиб бир ўзим ўтираман.

Князь, жуда ҳам чиройли жой экан, деб пичирлади.

— Энди бораверинг, мен сиз билан бошқа қўл ушлашиб боришни хоҳламайман. Ёки яхшиси, майли, юраверинг қўл ушлашиб, лекин менга бир оғиз ҳам гапирманг. Мен бир ўзим хаёл сурмоқчиман...

Бундай огоҳлантиришга ҳожат ҳам йўқ эди: князь шу амрсиз ҳам бутун йўл бўйи бир оғиз гапирмаслиги эҳтимолдан йироқ эмасди. У скамейканни эшилгандан кейин юраги қаттиқ ура бошлиди. Бир дақиқадан сўнг у фикридан қайтди ва шундай фикртага боргани учун ўзидан уялиб кетди.

Бегим кунлари одамларнинг айтишларига қараганда ва маълум бўлишига кўра Павловска «сара» одамлар йифилишади, дам олиш ва байрам кунлари эса бу ерга шаҳардан «турли-туман» одамлар чиқишиади. Байрамга хос бўлмаган нафис кийимлар кийишиади. Музикани келиб эшитиш ҳамма учун баробар. Бизнинг боғ оркестрларимиз ичida энг яхшиси бўлган оркестр янги асарлардан чалади. Томоша қилиш оиласвий ва торроқ доирада ўтишига қарамасдан томоша пайтларида тартиб ва одобъетиборга қаттиқ риоя қилинади. Ҳамма чорбог эгалари, танишибилиш, қўни-қўши nilar шу ерда бир-бирларини кўришиади. Қўплар худди мана шу нарсани жуда яхши кўришиади ва фақат бир-бирларини томоша қилиш учун бу ерга келишиади. Лекин фақат музика тинглаш учун келадиганлар ҳам бўларди. Камдан-

кам пайтларда жанжал чиқади, ҳатто баъзан бегим кунларда ҳам тўполои чиқиб қолади. Лекин ахир бунинг иложи йўқ.

Гўзал оқшом чоғи, одамлар ҳам бугун анча кўп эди. Оркестр музика чалиб туар, атрофдаги ҳамма жойлар банд. Бизнинг танишларимиз сал чеккароқдаги стулларга, воксалдан чиқа-веришда чап томонга ўтириши. Одамлар, музика Лизавета Прокофьевнанинг кўнглини бир оз ёзгандай, қизларнинг эътиборини жалб қилгандай бўлди. Улар у-бу таниш-билишлари билан бош силкиб кўришган, кўз уриштирган бўлдилар; одамларнинг кийимларини кўздан кечириши, баъзи нарсалар ўзларига ғалатироқ бўлиб кўринди, шу ғалатироқ бўлиб кўринган нарсалар ҳақида пичирлашиб олиши, лабларининг чети билан кулимсираб кўйиши. Евгений Павлович ҳам дам унга, дам бунга таъзим қилиш, саломлашиш билан овора эди. Ҳамон бирга турган Аглай билан князга баъзи бировлар эътибор бериб қарашди. Кўп ўтмай қизларнинг ойиси ва қизлар ҳузурларига таниш-билиш ёшлар кела бошлиши; улардан икки-чиласи шу ерда гаплашиб қолниши; уларнинг ҳаммаси Евгений Павловичнинг ошналари эди. Улар орасида жуда ёш ва жуда чиройли, жуда қувноқ, жуда гандон бир офицер йигит ҳам бор эди; у Аглай билан гаплашишга шошилиб, унинг эътиборини қозонишга урина бошлиди. Аглай унга ширин муомала қилди, бир гапириб ўн кулди. Евгений Павлович бу ошнаси билан таништириб қўйиш учун княздан изн сўради. Князь ундан нима истаётганларини ё тушунди, ё тушунмади, лекин барибир танишиб олдилар, икковлари бир-бирларига таъзим қилдилар, бир-бирларига қўлларини узатдилар. Евгений Павловичнинг ошнаси князга бир савол берди, лекин князъ, афтидан, унга жавоб бермади ёки жавоб берса ҳам, шунчалар мужмал қилиб алланима деб ғўлдирадики, офицер шундан сўнг унга жуда қаттиқ тикилиб қаради, кейин Евгений Павлович билан кўз уриштириди ва шу заҳоти унинг нега таништириб қўйганлигини тушунди-да, билинар-билинмас илжайиб, яна Аглай билан машруя бўлди. Шуида Аглай бирдан қизариб кетганлигини фақат Евгений Павлович фақмлаб қолди.

Князь бошқалар Аглай билан гаплашиб, шакаргуфторлик қилишаётганлигини сезмас, гоҳо худди ўзицинг қаерда ва кимнинг ёнида ўтирганлигини ҳам унубиб қўйганга ўхшарди. Баъзан унинг қайга бўлмасин, бирон ерга кетгиси, бу ердан бутунлай ғойиб бўлгиси келар, қоронғи, кимсасиз бир ер бўлса, ҳеч ким бўлмаса, ҳеч ким менинг қаердалигимни биямаса, ўз хаёлларим билан ёлғиз қоясам дерди. Жуда бўлмаганда ўзимнинг равонимда ётсам, лекин ҳеч ким, на Лебедев ва на унинг болалари бўлмаса, диванга узала тушиб ётсаму бошимни

ёстиққа боссам-да, бир күп ётсам, туни билан ётсам, яна эртасига ҳам ётсам, деб хаёл қыларди. Гоҳо хаёлида тоғлар, тұғрироғи, төглардаги бир жой гавдаланарди, у доим шу ерни эслашни яхши күрар ва ўша ерларда юрганларида тоғнинг шу ерига боришини сенарди, у ердан туриб пастда қолған қишлоққа, қүйінда әлас-әлас күрнігандар шаршаранинг оптоқ тизимчасига, оптоқ булуғларга, ташландық эски қалъага қарашни ёқтирады. О, қанийди яна ўша ерларда бўлиб қолса ҳозир ва фақат ўзининг бир хаёли билан яшаса,— о! бир умр шу ҳақда ўй сурса — минг йилга ҳам етарди бу ўйлари! Майли эди, майли эди бу ерларда уни бутунлай унутиб юборсалар. О, ўзи шундай бўлиши керак, қанийди агарда уни умуман бутунлай танимасалар, билмасалар ва буларниң бари ҳудди тушда кўргандай ўтиб кетса. Ҳа, барнибир эмасми энди тушдами, ўнгдами! Гоҳо у Аглайга тикилиб қолар ва анчагача — беш минутлар ўтгунча уидан кўзларини узолмасди; лекин унинг игоҳи жуда ғалати эди: у ҳудди ўзидан икки чақирим йироқда турган нарсага ёки унинг ўзига эмас, унинг суратига қараётгандай бўларди.

— Нега сиз менга бундай қилиб қарайсиз, князь? — деди у бирдан атрофидагилар билан шўх-қувноқ сухбатини тўхтатиб. — Мен сиздан кўрқаман; назаримда, ҳозир қўлларингизни узатиб менинг юзимни пайпаслаб кўрмоқчи бўлаётгандайсиз. У шундай қилиб қарайпти, тўғрими, Евгений Павлич?

Князь бу сўзларни, афтидан, жуда ажабланиб тинглади, у ўзига мурожаат қилганларидан ажабланди, фикр қилиб кўрди, лекин унча тушунмагандай бўлди, жавоб бермади, лекин ҳамма кулаётгандигини кўриб оғзини очиб ўзи ҳам кула бошлиди. Кулги атрофда зўрайди; офицер, жуда кулонгич одам бўлса керак, ўзини пиқирлашдан тўхтатолмади. Аглай бирдан ўзича жаҳл билан шивирлади:

— Жинни!

— Вой худойим! Наҳотки у мана шундай... наҳотки у бутунлай ақлинини йўқотиб қўйса! — деди ичиди тишларини тижирлатиб Лизавета Прокофьевна.

— Бу ҳазил. «Шўрлик рицарь»га ўхшаган ҳазил бу, — деб қатъият билан шивирлади унинг қулогига Александра, — бошқа ҳеч нарса йўқ! У ўзича яна князнинг адабини беряпти. Фақат бу ҳазилнинг кети зил бўлмасайди; буни тўхтатиш керак, ойи! Ҳали у ҳудди саҳнада ўйнагандай бизни тоза боплади, шўхлик билан тоза қўрқитди ҳаммамизни...

— Тағин тузук телбага учраб қолди, — деб қизига шивирлаб жавоб берди Лизавета Прокофьевна. Қизининг гапидаи, у бир оз сингил тортганди.

Лекин князь ўзини жинни деб атагайларини эпнитди ва сес-

каниб кетди, лекин уни жинни деганлари учун сескангани йўқ. «Жинни»ни у дарҳол унутди. Лекин нарироқда ён тарафда одамлар орасида,— лекин аниқ қаердалигини у кўрсатиб беролмасди,— ранги ўчган, сочлари қора ва жингалак, таниш, қараши, табассумлари жуда таниш бир башара лип этиб кўринди-ю, яна шу заҳоти фойиб бўлди. Эҳтимол унга шундай бўлиб туолгандир; кўрган нарсасидан қийшиқ кулги-ю, кўзлар, лип этиб фойиб бўлган жанобнинг бўйнидаги оч кўк олифта галстук эсида қолди. Бу жаноб одамларнинг орасига кириб кетдими ёки ўзини voxalga урдими, князъ биломасди.

Лекин бир зум ўтмасдан у атрофга тез-тез олазарак бўлиб қарай бошлиди; ҳозир кўзларига кўринган рўё бошқа бир рўёдан дарак берар, башорат қиласади. Бу эҳтимолдан йироқ эмасди. Наҳот у воксал томонга келаркан, шундай учрашиб қолишлари мумкинлигини хаёлига келтиргмаган бўлса? Рост, воксалга бораётганида бу ерга келаётганини ҳатто билмаган ҳам эди,— унинг аҳволи шу даражада эди. Агарда у эътибор бериб зеҳи солиб қараганда эди, Аглая ҳам онда-сонда атрофга қараб-қараб қўяётганини, худди бир нарсанни безовта қидираётгандай бўлаётганини сезган бўларди. Ҳозир унинг безовталиги ортган сайин Аглаянинг ҳам ташвиш-ҳаяжони кучайиб бормоқда эди, у орқасига ўғирилиб қаравши билан Аглая ҳам дарҳол ўша томонга қаради. Ташвишларнинг сабаби тез орада аён бўлди.

Епанчинлар билан князъ ҳаммалари ўтиришган воксалининг бу ерга яқин ён эшигидан кутилмаганда ўн чоғли одамлар тўдаси кўринди. Тўданинг олдида учта хотин келарди; уларнинг иккитаси фоятда гўзал эдилар ва уларнинг орқаларидан шунча ихлосмандларнинг эргашиб юриши бежиз эмасди. Лекин ихлосмандлар ҳам, улар эргашган хотинлар ҳам бу ерга музика эшитиш учун йигилгандардан бутунилай бошқача эдилар. Ҳамма дарров уларга қаради, лекин шу заҳоти яна дарҳол худди уларни кўрмаганга олди, фақат баъзи бир ёшлар уларга қараб кулиб қўйдилар ва бир-бирларига шивирланиб нималардир дейишиди. Лекин уларни кўрмаганга олиб ўтиришининг сира иложи йўқ эди: улар ўзларини кўрсатишиб, овозларини баланд қилиб гаплашар, кулишар эдилар. Уларнинг ўрталаридағи баъзи бирорлар ичиб олганга ўхшар, лекин баъзилари жуда олифта ва нафис костюмлар кийган эдилар; лекин уларнинг ораларида галати қиёфали, галати либос кийган, юзлари галати тутаб турган одамлар ҳам бор эди; яна бир нечта ҳарбийлар кўринарди; ёш бўлмаган кишилар ҳам йўқ эмасди; жуда башанг кийинган, устларида кенг ва нафис кўйлак, қўлларида, енгларида узуклар ва енг тугмалар таққан, бошларига тимқора ажо-

йиб ларик илган, чакка сочлар қўйган, юзлари кўркам, лекин ирганч боққан кишилар бор эди, воқеан, бундайлардан жамият ичида худди вабодан қочгандай қочадилар. Бизнинг шаҳар чеккасидағи йигинларимиз ўзининг жуда тартиб-интизоми билан ажралиб туради, улар яхши ном қозонгандар; лекин ҳатто энг эҳтиёткор одам ҳам қўшни уйнинг томидан тушиши мумкин бўлган гиштдан ўзини ғамгин деб ҳис қилолмайди. Мана шундай гишит музика эшитиш учун йигилгани баодоб одамларнинг бошига тушай деб туарди ҳозир.

Воксалдан оркестр музика чалаётган майдончага ўтиш учун уч зина пастга тушилади. Бояги кишилар худди мана шу зина-ининг олдида тўхтаган эдилар; лекин улар пастга тушгани журъат қилмай турар эдилар, аммо хотинлардан бири олдинга ўтди; унинг ортидан фақат иккى кинингна эргашолди. Уларнинг бири ўрта ёшлардаги, кўринишдан жуда камсукум, кийим-бошлари ораста, одамовиларга ўҳшаган, ҳеч кимни танимайдиган, ўзини ҳам ҳеч ким танимайдиганлар хилидан эди. Хонимга эргашган иккинчи одам ночор кийинган, қасангироқ бир алфозда эди. Ҳамманинг эътиборини жалб қилган хонимнинг кетидан бошига ҳеч ким боришга юрак бетламади; лекин майдончага тушаркан, у ҳатто орқасига ўгирилиб қарамади ҳам, афтидан, одамлари унинг ортидан борадиларми йўқми, унга барибир эди. У хандон-хушон, жараглаган овоз билан сўзлай бораарди; у жуда ҳам дид билан қимматбаҳо лиbosлар кийган, лекин лиbosлари керагидан андак ортиқ башанг ҳам эди. У оркестрининг ёнидан майдончанинг нариги томонига ўтиб кета бошлади, у ерда йўл яқинида кимнидир аллақандай извош кутиб туарди.

Князъ уни кўрмаганига уч ойдан кўпроқ бўлган эди. Петербургга келгандан буён уни кўрмоқчи бўлиб юарди; лекин қандайдир савқи табиний бир ҳис уни тўхтатиб туарди. Ҳар ҳолда, у билан учрашган чоғда ўртада қандай таассурот пайдо бўлишини сира тасаввур қиломас, баъзан буни ўзининг кўз ўнгига келтиришга ҳаракат қилас, юраги ваҳима билан тўларди. Унга фақат бир нарса аён эди — учрашув оғир бўлади. Шу олти ой мобайнинда бу хотиннинг чехрасини дастлаб суратда кўрган пайтида ўзида қандай таассурот қолдирганлигини бир неча марта хотирлаб кўрди. У суратни кўрган чоғидаёқ қандайдир оғир бир таассурот юрагига чўкиб қолганлигини эслади. Вилоятда бу хотин билан деярли ҳар куни кўришиб турган вақтларда бир ой даҳшат оғушида яшади, шундай оғир бўлган эдик, князъ яқингинада бўлиб ўтган бу воқеаларни эслашга ҳам қўрқар, у хотираларни ўзидан қуварди баъзан. Бу хотиннинг чехрасида уни азобга соладиган алланима бор эди; князъ Рогожин билан гаплашганида ўзининг бу сезгисини унга беҳад

раҳмим келади, деб тушунтирган эди, шу гап рост эди: ўша суратда биринчи марта кўрган кезжёй бу чеҳра унинг юрагида шафқат тўла азоб уйғотган эди; у ҳеч қаҷон мана шу шафқатли азоб туйғусидан кутулолгани йўқ эди, у ҳамон юрагини тарк этмаган. О, йўқ, аксинча, ҳозир зўрайган ҳатто. Лекин Рөгожинга гапирганидан князъ ўзича норози бўлди, гали ўзига ёқмади. Мана ҳозир уни яна ўз кўзи билан кўриб туриб, бирдан ўшанда Рогожинга гапирганида айтилмай қолтан сўзларни бевосита ўз жонида ҳис қилди. Ушанда даҳшатни ифода қиласидан сўзлар етишмай қолганди; ҳа, даҳшат! У ҳозир, шу дақиқада буни тўлиқ ҳис қилиб турарди; у ўзи англаган алоҳида бир сабабларга кўра бу хотинни телба бўлиб қолган деб биларди, бунга ишончи комил, шубҳа қилмасди. Агар бир хотинни дунёда ҳаммадан кўра қаттиқроқ севиб ёки шундай севги илинжи билан яшаб, сўнг бирдан ўша хотинни кишланланган ҳолда темир иашжаралар орғида назорагчининг таёғи остида кўриб қолинса,— мана шундан тугиладиган таассурот ҳозир князъ бошидан кечириб турган жарсага эҳтимол яқин бўларди.

— Сизга нима бўлди?— деб тез пичирлади Аглай унга ўғиришиб қараб соддалаш билан қўлидан тортаркан.

Князъ қизга бошини ўғирди, унга қаради, шу дамда унга номаълум бир аламга билан ёнаётган қора кўзларга тикилди, жиймаймоқчи бўлди, лекин бирдан худди шу заҳоти уни эсидан чиқариб қўйгандай яна кўзларини ўнг томонга тикиб, яна ўша ўзининг фавқулодда рӯёсими кузата бошлади. Шу пайт Настасья Филипповна ойнмқизларнинг стуллари ёнидан ўтиб бормоқда эди. Евгений Павлович Александра Ивановнага, афтидан, жуда кулгили ва қизиқ бир нарсанни ҳикоя қилишда давом этар, у завқ ва шигоб билан сўйларди. Князният эсида, бирдан Аглай ярим личирлаб: «Қандай...»— деди.

Мубҳам ва чигал сўз; Аглай дарров оғзини юмди ва бошқа биронта ҳам сўз қўшмади, лекин шунинг ўзи старли бўлган эди. Настасья Филипповна ҳеч кимга қарамасдан ўтиб бораётган жойида бирдан унار ўтирган томонга бошини ўғирди ва Евгений Павловични эндигина кўртандай бўлди.

— Вой! Мана ўзи!— деб хитоб қилди у бирдан юришдан тўхтаб.— Бир қарасанг, одам юбориб қидиртириб топиб бўлмайди, бир қарасант, хаёлингга келмаган жойда ўтирган бўлиб чиқади... Мен ўйлабманки, сен у ўқдасан... амакингнинг өидидасан деб!

Евгений Павлович дув қизариб кетди, Настасья Филипповнага ўқрайиб, кутуриб қаради, лекин яна дарров тозими ўтириб олди.

— Нима?! Нажет хабарнинг йўқ? Қаранглар, у ҳали биланс

экан! Отеб қўйди! Ҳали эрталаб амакиңг ўзини отеб қўйди! Менга боя соат иккода айтишида; шаҳарнинг ярми эшитиб бўлди-ю; давлатнинг уч юз эълият минг шули йўқмиш, бошқалар: беш юз минг, дейишпти. Мен бўлсам, у сенга мерос қолдирса керак, деб хомчут қилиб юрган эдим; ҳаммасини совуриб юборган экан. Утакетган бузук чол эди... Ҳўл, омон бўл, вонне chance!¹ Наҳот сен бормасанг? Шунинг учун истеъфога олдиндан чиқиб олган экансан-да, муғанибир! Бўлмаган гап, билган, олдиндан билган: балки кечавинг ўзида билган бўлса керак...

Унинг сурбетлик билан юзини сидириб ташлаб бу гапларни айтишида, ўзини унга яқин таниш қилиб кўрсатишида албатта бир мақсад бор эди, бунга энди шубҳа бўлиши мумкин эмасди,— лекин Евгений Павлович аввал бу аёлнинг ҳақоратларидан шунчакни қутулиб кетаман, деб ўйлаган эди, шунинг учун унга эътибор бериб ўтирумасликка қарор берганди. Лекин Настасья Филипповнанинг сўзлари унга яшин ургандай таъсир қилди; амакисининг ўлғанини эшитиб, докадай оқариб кетди ва хабар етказган аёлга қаради. Шу шайт Лизавета Прокофьевна шаҳд билан ўриндан қўзғалиб, бошқаларни ҳам турғизди-да, бу ердан ютургилаганча нари кета бошлади. Фақат князь Лев Николаевич нимадандир иккапланғандай бир сония ўз жойида туриб қолди, Евгений Павлович ҳам ҳали-ҳамон ўзига келолмай шамдай қотиб турарди. Лекин Епанчинлар йигирма қадамча нари кетишга ҳам улгурмаган эдилларки, даҳшатли жанжал кўтарили.

Боя Аглай билан гаплашган офицер, Евгений Павловичнинг қалин дўсти қаттиқ дарғазаб бўлди.

— Бунга қамчи даркор, бу расвонинг адабини қамчи билан бериш керак!— деди у овозини кўтариб. (У, афтидан, илгари ҳам Евгений Павловичнинг яқини бўлган шекилли.)

Настасья Филипповна унга ялт этиб ўгирилиб қаради; у ўзидан иккى қадамча нарида қўлида тўқима хипчин кўтариб турган нотаниш йигитнинг олдига югуриб бориб, хипчинни унинг қўлидан тортиб олди-да, ўзини ҳақорат қилган кишининг башинарасига чарсиллатиб урди. Буларнинг бари бир зум ичиди рўй берди... Офицер қутуриб унга қараб ташланди; Настасья Филипповнанинг атрофида унинг одамлари қолмаган эди: орасга кийинган жаноб дарров ўзини четга олган, кайфи бор жаноб деса бир чеккага чиқиб овозининг борича ҳахолаб кулмоқда эди. Бир зумдан сўнг, албатта, полиция етиб келади, лекин унгача Настасья Филипповна жуда ёмон ахволда қоладигандек эди, бироқ қутилмаганда кимдир ёрдам қўлини чўзди: иккى қадам

¹ Омадтиштаман! (франц.)

нарида тўхтаб қолган князъ офицернинг орқасидан унинг қўлини ушлаб қолди. Офицер қўлини тортиб оларкан, князни кўкрагидан куч билан итариб юборди; князъ уч қадамча нарига учеб бориб тушди, стулга ўтириб қолди. Лекин бу пайт Настасья Филипповнанинг яна икки ҳимоячиси кўринди. Қутуриб кетган офицер олдида ўқувчига таниш мақоланинг муаллифи, собиқ Рогожин тўдасининг ҳақиқий аъзоси бўлмиш боксер қад кўтарди.

— Келлер! Истеъфодаги поручик,— деб ўзини танитди у кек-кайиб.— Агар қуруқ қўл билан олишамиз десалар, мен заифа ўрига қуллуғингиздаман; бутун инглиз боксини биламан. Туртииманг, капитан; сизга қонли жароҳат етказилганлигидан ачи-наман, лекин одамлар ўртасида хотин кишини калтаклашга йўл қўёлмайман. Агар о-олижаноб одамларга ўхшаб бошқача бир йўл десангиз, унда — сиз мени, албатта, тушунишингиз керак, капитан...

Аммо капитан ҳушини йигиштириб олган ва унинг гаплари қулогига кирмасди. Шу пайт одамлар орасида Рогожин пайдо бўлди-да, Настасья Филипповнанинг қўлидан тутиб олиб кетди. Рогожин жуда қаттиқ ларзага тушганга ўхшар, ранги ўчган, қалтиарди. Настасья Филипповнани олиб кетаркан, у офицернинг башарасига қараб туриб уни калака қилди ва савдогарзодалардай ўзини голиб ҳисоблаб жиртак чалди:

— Чию! Едингми, ҳа! Башарангни кўр! Чию!

Ҳуши ўзига келиб ва ким билан жанжаллашмоқчи бўлганлигини кўриб, офицер одоб билан (юзини дастрўмоли билан беркитган ҳолда) стулдан турган князга мурожаат қилди:

— Сиз билан танишиш бахтига мусассар бўлган эдимми, князъ Мишкимисиз?

— У телба! Ақлдан озиб қолга! Ишонинг менга!— деб жавоб берди князъ қалтираган овоз билан яна нима учундир унга қалтираган қўлларини узатиб.

— Мен албатта, бундай маълумотлар билан кўнглимни чоғ қиолмайман; лекин мен сизнинг исемингизни билишим керак.

У бошини силкиди-да, нари кетди. Воқеанинг энг сўнгги ищтирокчилари кўздан ғойиб бўлиб, роса беш сония ўтгач, полиция пайдо бўлди. Воқеан, жанжал икки дақиқадан ортиқ чўзилмаганди. Одамларнинг бир хиллари ўриниларидан туриб кетиб қолишибди, бошқа бирлари жойларини ўзгартиришибди; учинчи бирорвлар жанжал чиққанига хурсанд эдилар; тўртинчи бир кишилар вағир-вугур қилиб бир-бирларидан суриштира бошлишди. Хуллас, жанжал одатдагидай тугади. Князъ Епанчинларнинг ортидан жўнади. Офицер уни итариб юборгандан сўнг стулга ўтириб қолган пайтида у агар ўзининг чап ёғига қара-

гандада эди, йигирма қадамча нарида жанжални томоша қилниш учун тұхтаган ва нарироққа кетиб қолишган ойиси билан опаларининг гапларига сира қулоқ солишини истамаган Аглаяни күрган бўларди. Княз Ш. унинг олдига чопиб келди-да, бу ердан тезроқ кетишга зўр-базур кўндириди. Лизавета Прокофьевна Аглаянинг қаттиқ ҳаяжон ичидаги қайтиб келганлигини ва шунча чақиришларига қарамай, барибир уларнинг чақираётганликларини эшитмаганлигини эслаб қолди. Лекин роса иккодақиқадан сўнг боғ ичига кирдилар ва шунда Аглая одатдагича лоқайд ва инжиқ товуши билан деди:

— Масхарабозликнинг охири нима бўлишини кўрмоқчи эдим.

III

Воксалда рўй берган воқеа онани ҳам, қизларни ҳам ҳайрат ва даҳшатга солди. Ташвиш ва изтироб ичидаги қолган Лизавета Прокофьевна қизларини олиб тез боғига равона бўлди, воксалдан то уйга етгунча худди юргуллагудай бўлиб борди. Унинг қарашлари ва тушунчалари бўйича мана шу воқеа жуда кўп нарсаларни ошкор қилган, ҳаддан ташқари кўп нарсалар бўлиб ўтганди, шунинг учун ҳам қўрқиб кетганига ва хаёллари тўзғиб ётганига қарамасдан миясида қатъий бир қарор уйғонмоқда эди. Лекин ҳаммалари фавқулодда бир ҳодиса рўй берганлигини ва балки баҳтларига, аллақандай хориқулодда бир сир очила бошлиғанлигини тушунган эдилар. Князь Ш.нинг ишонтиришлари ва кафолат беришларига қарамай, Евгений Павлович энди «фош қилинган», очилган, «ташқарига олиб чиқилган» ва «канави маҳлуқ билан алоқаси борлиги ошкор бўлган» эди. Лизавета Прокофьевна ва ҳатто унинг иккита катта қизи шундай деб ўйлашарди. Бу хулосанинг нафи шунда бўлди, чигал устига чигал қўшилди. Қизлар ичларида Лизавета Прокофьевнанинг бу қадар қаттиқ қўрқиб кетганлиги ва ҳамманинг кўз ўнгидаги ошкора қочиб кетишга уринганлигидан норози бўлсалар-да, лекин ҳозирча нега шундай қилдингиз, деб сўрашга ва уни безовта қилишга журъат қилмадилар. Бундан ташқари, уларнинг назаридаги сингиллари Аглая Ивановна бу ишдан уларга ва Лизавета Прокофьевнага қараганда кўпроқ хабардорга ўхшаб туюларди. Князь Ш. тундай хўмрайган, қаттиқ ўйга ботганди. Лизавета Прокофьевна йўл бўйи унга бир оғиз ҳам гапирмади, у эса айтидан буни пайқамади ҳам. Аделаида ундан: «Қандай амаки ҳақида айтишяпти, Петербургда нима бўпти?»— деб сўрагани оғиз жуфтлаган эди, князь Ш. юзини тириштирганча дудмал жавоб берди, аллақандай аризаларни гапирди, албат-

та, буларнинг ҳаммаси бўлмағур гаплар, деди. «Бунга сира шубҳа бўлиши мумкинмас!»— деди Аделаида ва бошқа ҳеч нарса сўрамади. Аглай бўлса жуда ҳам хотиржам бўлиб қолди ва йўлда борараканлар, мунча тез чопмасак, деб қўйди. У бир пайт орқасига қараб орқаларидан етиб келаётган князни кўрди. Унинг етиб олиш учун шошилаётганлигини кўриб шўх кулим-сираб қўйди ва бошқа орқасига қайрилиб қарамади.

Ниҳоят, уйга етайдеганларида уларга ҳозиргина Петербургдан қайтиб келган Иван Федорович пешвоз чиқди. У дарҳол бириичи бўлиб Евгений Павловични сўради. Лекин умр йўлдоши унинг олдидан қора булатдай бўлиб жавоб бермасдан, башараасига қарамасдан ўтиб кетди. Қизларининг ва князь Ш.нинг кўзларидан у уйда бугун бирон машмаша бўлишини сезди. Лекин шусиз ҳам унинг чеҳрасида фавқулодда бир ташвиш ифодаланиб турарди. У дарҳол князь Ш.нинг қўлтиғидан олди-да, эшик олдида тўхтатиб, у билан бир неча оғиз пичирлашиб гаплашди. Улар равонга кириб, Лизавета Прокофьевнанинг олдига томон йўл олганларида ҳар икковлари ҳам худди фавқулодда бир хабар эшитгандек жуда ташвишли кўрниардилар. Аста-секин ҳамма тепага, Лизавета Прокофьевнанинг қесига йиғилди ва равонда ёлғиз князнинг ўзи қолди. У худди ниманидир кутаётгандай, лекин нимани кутаётганлигини ўзи ҳам билмаган ҳолда бурчакда ўтиради; бу уйда тўс-тўполон бўлиб турганлигини кўрса ҳам барибир хаёлида кетиш фикри йўқ эди; у, айтидан, бутун ёруғ дунёни унутганга ва қаерга ўтқазишларидан қатъий назар, ҳозир ўша ерда қаторасига қимирламай икки йил ўтиришга ҳам тайёр турганга ўхшарди. Тепадан ташвишли ғўн-ғирлаган товушлар келиб турарди. У бу ерда қанчча вақт ўтириб қолганлигини аниқ айтиб беролмайди. Кеч тушди, говгум бўлиб қолди. Равонга бирдан Аглай чиқиб келди; кўринишдан у хотиржам эди, лекин ранги оқарив турарди. Бурчакда стулда князь ўтирганлигини кўриб, «афтидан, уни бу ерда кутмаган бўлса керак», Аглай ажаблангандай табассум қилди.

— Нима қилиб ўтирибсиз бу ерда?— деб у князнинг олдига келди.

Князь уялиб кетиб, алланима деб пичирлади ва дик этиб ўрнидан турди. Лекин Аглай шу заҳоти унинг ёнига ўтириди, князь ҳам яна жойига чўқди. Қиз бирдан унга разм солиб қаради, кейин кўзини деразага бурди, олиб қочди, кейин яна беихтиёр нигоҳ ташлади. «Балки унинг кулгиси келаётгандир,— деб ўйланди князь,— йўқ, унда дарров кулиб юборган бўларди».

— Балки чой ичарсиз, айтай, олиб келишсин,— деди қиз салжим ўтирганларидан сўнг.

— Й.йўқ... Мен билмадим...

— Бунииг нимасини билмайсиз! Ҳа-я, айтмоқчи, менга қаранг, башарти, сизни бирор дуэлга чақириб қолса, нима қиласдингиз? Мен ҳали сўрамоқчи бўлган эдим.

— Э... ким мени... мени ҳеч ким дуэлга чақирмайди.

— Башарти, чақириб қолсалар-чи? Сиз жуда қўрқиб кетармидингиз?

— Менимча, жуда ҳам... қўрққан бўлардим.

— Ростданми? Сиз қўрқоқмисиз?

— Й-йўқ; ундай бўлмаса керак. Қўрқиб қочган одам қўрқоқ бўлади; башарти қўрқса-ю, қочмаса, у ҳали қўрқоқ эмас,— деб жилмайди князъ ўйланисб.

— Сиз қочиб кетмайсизми?

— Балки қочиб кетмасман,— деб кулиб юборди у ниҳоят Аглаянинг саволларига.

— Мен аёл киши бўлсан ҳам ҳеч қачон қочмаган бўлардим,— деди қиз худди хафа бўлганда.— Айтмоқчи, сиз менинг устимдан куляпсиз ва одатингиз бўйича яна кесатяпсиз, шу билан ўзингизни кўрсатиб қўймоқчисиз; айтинг-чи, одатда ўн икки қадамдан туриб отишадиларми? Ун қадамдан ҳам отишадими? Ундай бўлса одамнинг ўлиши ё ярадор бўлиши тайин экан-да?

— Дуэлларда камдан-кам ўқ нишонига тегади.

— Нега камдан-кам? Пушкинни ўлдиришган-ку.

— Бу тасодифан бўлса керак.

— Ҳечам тасодиф эмас; ҳаёт-мамот учун бўлган у дуэль, уни ўлдирғанлар.

— Ўқ шунчалар пастга текканки, Дантес унинг кўкраги ёки бошини мўлжалга олиб отган бўлса керак; бу ўқ шундай жойга текканки, у жойни ҳеч ким нишонига олмайди, шундай бўлгац, ўқ Пушкинга тасодифан теккан, янглиш ўқ теккан. Менга буни ишончли одамлар айтиб беришган.

— Менга бўлса буни битта солдат сўзлаб берган, мени у билан бир марта гаплашиб қолувдим, уларга атай устав бўйича одамнинг белидан мўлжалга олиш буюрилар экан: ҳа, уларга «одамнинг белидан», дейилган. Демак, кўкракка эмас, бошга эмас, нақ одамнинг белидан мўлжал олиб отиш керак. Мен кейин бир офицердан сўрадим, у тўғри, шундай, деб айтди.

— Тўғри, узоқдан отганда шундай.

— А, сиз отишни биласизми?

— Мен ҳеч қачон отган эмасман.

— Наҳотки тўпнончани ўқлашни ҳам билмасангиз?

— Билмайман. Яъни демоқчиманки, қандай ўқлашни биламан, лекин ўзим ҳеч ўқлааб кўрган эмасман.

— Демак, билмас экансиз, одам буни ўрганиши керак! Менга қараанг, эсигизда тутинг яхшилаб: биринчидан, яхши тўп-

понча, ўқланадиган дори топинг, ҳўл бўлмасин (нам бўлмасин, куруқ бўлсин дейишади), майдасидан бўлсин, сиз шундай деб сўрашг, тағин тўпга солиб отиладиган дори олиб юрманг. Ўқни қўлда қандайдир қилиб ясашаркан. Сизнинг тўппончангиз борми?

— Иўқ, кераги ҳам йўқ,— деб бирдан кулиб юборди князъ.

— Бемаъни ган! Албатта сотиб олинг, француз ёки инглиз тўппончаси ҳаммасидан ҳам яхши бўлармиш. Кейин милтиқ доридан зигирдак олиб, балки зигирдакдан ҳам пича кўпроқдир, ичига солинг. Яхшиси, пича кўпроқ олаверинг. Устидан кигиз босинг (негадир албатта кигиз босиш керак, дейишади), кигизни бирон ердан топиш мумкин, тўшакларнинг ичини кигиз билан тўлдиришади, эшикларнинг қопламасига кигиз қилишади. Кигизни босганингиздан сўнг ўқни жойлайсиз,— эшитяпсизми, олдин дори солинади, сўнг кигиз, сўнг ўқ, бўлмаса отилмайди. Нега куляпсиз? Сиз ҳар куни тўппонча отиб машқ қилишингизни, мўлжалга отишни ўрганиб олишингизни истайман. Қиласизми?

Князъ кулгани кулган әди; Аглай ер денсииди. Унинг бу гапларни жиддий айтатётгани князни ажаблантирди. У бир жиҳатдан тўппончани ўқлашдан кўра зарурроқ, аҳамиятироқ алланиманидир сўраши, билиши кераклигини ҳис қилиб турарди. Лекин буларнинг ҳаммаси хаёлидан буткул кўтарилганди, зотан, қиз унинг олдида ўтиарди, у эса қиздан қўзларини узмасди, қизнинг нималар деётгани шу дамларда заррача унинг-чун аҳамиятсиз әди.

Тепадан равонга ниҳоят Иван Федоровичнинг ўзи тушиб келди; у хўмрайган, ташвишланган, қатъий бир қарор акс этган чехра билан қайгадир кетиб борарди.

— Ҳа, Лев Николаевич, сенмиса... Энди қаёққа?— деб сўради у Лев Николаевич ҳали ўринидан қимиirlамоқчи эмаслигига қарамасдан.— Қани юр-чи, сенда ганим бор.

— Кўришгунча,— деди Аглай ва киязга қўлини узатди.

Равон қоронги бўлиб қолганди, князъ ҳозир қизнинг юзини кўролмади. Бир зумдан сўнг улар генерал билан боғ эшикдан чиқиб борарканлар, у бирдан қаттиқ қизариб кетди ва ўзининг ўнг қўлини маҳкам қисиб олди.

У билан Иван Федоровичнинг йўли бир экан; Иван Федорович кеч бўлиб қолганига қарамасдан, ким биландир нима ҳақдадир гаплашиб келгани шошилиб турарди. Йўл-йўлакай у князъ билан тутилиб, ташвишланиб, дам гапини йўқотиб, дам топиб, ҳар икки сўзининг бирида Лизавета Прокофьевнани эслаб сўйлаб борди. Агарда князъ мана шу дақиқаларда разм солиб қараганда әди. Иван Федорович ундан алланарсаларни билиб ол-

моқчи бўлаётганлигини, тўғрироғи, алланима ҳақидадир очикдан-очиқ тўғри сўраб олишни истаётганлигини сезган бўларди, лекин генерал ҳеч гапининг калавасини тополмас, асосий гапга қандай қилиб ўтишни билмасди. Князь шу қадар паришон эдики, бошида унинг гапларини мутлақо эшитмади, генерал унинг олдида тўхтаб куйиб-пишиб бир нарсани сўраган эди, князъ ҳеч нарсани тушунмаётганлигини тан олишга мажбур бўлди. У ўз ҳолатидан уялди.

Генерал елкаларини қисиб қўйди.

— Ҳаммаларингиз жуда ҳам ғалати бўлиб бораётибсизлар, тўрт томондан қаранг, шундай,— деб яна гап бошлади генерал.— Сенга Лизавета Прокофьевнанинг ўйлари ва ташвишларини сира тушунолмаётганинмай айтяпман. У жуда ҳам тажанг, дам йиглайди, дам бизни шармандаи шармисор қилдилар, деб вайсади. Ким? Қандай? Кимлар билан? Қачон ва қандай? Нимага? Бўйнимга оламан, мен гуноҳкорман (буни таи оламан), қаттиқ гуноҳкорман, лекин ҳалиги... нобоп аёлнинг хиравликларига (бунинг устига у ўзини жуда ёмон тутяпти) полиция томонидан чек қўйилиши мумкин алоҳа. Мен битта-яримтаси билан кўришиб гаплашиб қўймоқчиман, огоҳлантираман. Ҳаммасини аста, юмшоқлик билан, оғир ботмайдиган қилиб, пешонасини силаб, асло жанжал-тўполонга ўйл қўймай битириш мумкин. Албатта, билиб турибман, олдинда кўп ишлар борга ўхшайди ва кўп нарсалар ҳали жуда ноаниқ; бу ерда бир қилвирлик бор; лекин бу ерда ҳеч нарсани билмасалар, у ерда ҳам ҳеч нарсани тушунтириб беролмайдилар; агар мен эшитмаган бўлсам, сен эшитмаган бўлсанг, у эшитмаган бўлса, бешинчиси ҳам ҳеч нарсани эшитмаган бўлса, унда, ахир, ким эшитган ўзи, мен сендан сўраяпман? Сенингча, бу нарсаларни нима билан изоҳласа бўлади, бундан ташқари; ишнинг қоқ ярми— сароб, йўқ, ҳалиги, масалан, ойнинг зиёси... ё бошқа бир турли шарпалар.

— У телба бўлиб қолган,— деб пицирлади князь бирдан боя бўлиб ўтган воқеаларни эслаб юраги зирқираганча.

— Сен анавини айттаётган бўлсанг, битта сўз билан бўлади. Мен ҳам шундай бир фикрда эдим бир жиҳатдан ва бемалол тинчгина ухлаб юрган эдим. Лекин энди қарасам, бу ердагилар тўғрироқ фикр юртишаётган экан, мен ақлдан озганига ишонмай қолдим. Борингки, жанжалкаш хотин дейлик, лекин жуда фаросатли, ҳеч ким ақлдан озган демайди. Капитон Алексеич хусусидаги бугунги гаплар шундан далолат бериб турибди. Буни муттаҳамгарчилик, дейиш ҳам мумкин, одамга азоб бериш учун қилинган, дейиш ҳам мумкин, маҳсус бир нарсанни кўзлаган, дейиш ҳам мумкин.

— Капитон Алексеич кимдир?

— Оҳ, худойим, Лев Николаич, сен ҳеч нарсани эшитмаяпсан. Мен сенга бошида Капитон Алексеич ҳақида галирган эдим; жуда ақлим шошиб қолди, ҳалиям оёқ-қўлимнинг титрориги босилмайди. Шунинг вожидан шаҳарда узоқ қолиб кетдим бутун. Капитон Алексеич Радомский, Евгений Павличнинг амакиси...

— Хўш!— деб қичқириб юборди князъ.

— Эрталаб аzonда соат еттида ўзини отиб қўйибди. Мўътабар қария эди, етмишга кирган, лаззатпаст,— анави жуда тўғри айтди,— давлат маблағи, анчагина пул!

— У қаердан бил...

— Билган дейсанми? Ха-ха! Ахир, унинг атрофида бутун бир штаб ташкил бўлган дейиш мумкин. Биласанми, унинг олдига ҳозир кимлар келиб туришини, «танишиш шарафига муяссар» бўлгиси келганлар кўп. Табиий, олдига келган одамлардан эшитган бўлиши мумкин, негаки, ҳозир бутун Петербург ва Павловскинг ярми ёки ҳаммаси буни билади. Лекин менга айтиб бериниди, унинг Евгений Павличнинг вақтида истеъфога чиқиб шу билан обрўсни сақлаб қолганлиги ҳақидаги гапининг тагдорлигини айтмайсанми! Узид олганини қара. Йўқ, у телбага ўхшамайди. Мен албатта, Евгений Павлич фожиадан ҳабардор бўлганлигига, фалон кун, фалон соат ва ҳоказоларда рўй беришини билганлигига ишонмайман. Лекин у буларнинг барини сезган бўлиши мумкин. Мен бўлсам, биз ҳаммамиз бўлсак, князъ Ш. билан биргаликда унга катта мерос қолса керак деб юрибмиз! Даҳшат! Даҳшат! Тушун, мен Евгений Павлични айбламоқчи эмасман ва сенга маълум қилиб қўйишим керакки, ҳар ҳолда, нима бўлганда ҳам шубҳали кўринади. Князъ Ш. ёқасини ушлаб қолди. Буларнинг ҳаммаси жуда қизиқ бўлди-да.

— Лекин Евгений Павлич шубҳали нима иш қилди?

— Ҳеч нарса! Ўзини жуда олижаноб одам каби тутди. Мен ҳеч нарса демоқчи эмасман. Ўзининг давлати, ўйлашимча, омон бўлса керак ишқилиб. Лизавета Прокофьевна, албатта, ҳатто қулоқ ҳам солмаяти... лекин энг муҳими — мана шу оиласий фожиаларнинг бари, ёки, тўғрироги, можаролар, шу нима деб аташингни ҳам билмайсан... Сен, чинакам маънода, хонадонимизнинг яқинисан, Лев Николаевич, ўзинг ўйлаб кўр, энди маълум бўляптики, балки аниқ ҳам эмасдир, Евгений Павлич бир ой илгари Аглайга кўнгил изҳор қилганмиш ва Аглай унга рад жавоби берганмиш.

— Бўлиши мумкинмас!— деб қизғинлик билан қичқириди князъ.

— Сен қаердан биласан? Менга қара, қадрдоним,— сеска-

ниб кетди ҳайрон бўлиб қолган генерал турган ерида шамдай қотиб,— мен сенга бекорга оғзимдан гуллаб қўйдим шекилли, бу яхшимас, лекин шунинг учун айтяпманки, сен... сен... нима десамикин, шундай одамсан. Балки баъзи бир гаплардан сенинг ҳам хабаринг бордир?

— Мен ҳеч нарса билмайман... Евгений Павлич ҳақида,— пичирлади князь.

— Мен ҳам билмайман! Мени... мени, биродар, тириклай ерга кўмиб қўйишмоқчи, ўйлашмайдики, бу одамга ҳам оғир, деб, бунга ҳам дош бериш қийин, деб. Ҳозиргина бўлган машмашани кўрсайдинг, даҳшат! Сенга ўз ўғлимдек айтнаман. Энг муҳими, Аглая ойисининг устидан куляптими дейман. Унинг Евгений Павличга бир ой бурун рад жавоби берганлигини, улар шу ҳақда гаплашиб олганларини опалари тусмоллаб айтиб беришди... лекин тусмоллари тахминдан кўра ҳақиқатга яқинроқ шекилли. Лекин ахир, бу шунчалар эрка, ўзбошимча ва ақл бовар қилмайдиган бир хилқатки, ҳатто нима деб айтнингни ҳам билмайсан! Бутун олижанобликлар дейсанми, ақл ва юракнинг энг порлоқ фазилатлари дейсанми,— буларнинг бариянда бор, албатта, лекин унинг инжиқликлари, кесатиқлари ҳам йўқ эмас, қисқаси, жуда шайтони зўр, бунинг устига хаёлпараст. Ҳозир онасининг юзига қараб туриб кулди, опалари, князь Ш.— ҳаммани майна қилди; мени-ку, ҳатто гапириб ўтирасаса ҳам бўлади, менинг устимдан кулгани кулган, лекин менга нима, мен ахир уни яхши кўраман, ҳатто унинг кулишини ҳам яхши кўраман,— шунинг учун ҳам бу шайтон қиз мени жуда яхши кўради; яъни бошқалардан кўра кўпроқ яхши кўрса керак, деб ўйлайман. Гаров ўйнайманки, у ҳали сенинг устингдан ҳам кулган бўлса керак. Юқорида бўлган ғалвадан кейин паастга тушсам, икковларинг гаплашиб ўтирган экансанлар; сен билан худди ҳеч нарса бўлмагандай бемалол ўтирганини қара.

Князининг юзи ловуллаб кетди ва ўнг қўли панжасини қаттиқроқ қисди, лекин индамади.

— Азизим, меҳрибоним, Лев Николаич!— ҳис билаш, қизгинлик билан деди бирдан генерал,— мен... ва ҳатто Лизавета Прокофьевнанинг ўзи (у яна сенинг атрофингда гиргиттон бўлиб қолди, сен туфайли менга ҳам яхши муомала қила бошлади, нега, билмайман) биз сени ҳар қалай яхши кўрамиз, чин юракдан севамиз ва ҳурмат қиласмиз, биз баъзи бир нарсаларга унчалар эътибор ҳам бермаймиз. Лекин ўзинг ўйлаб кўр, азиз дўстим, ўзинг ўйлаб кўр, у бизга яна бир топишмоқ бериб қўйди, нима деб ўйлашимизни ҳам билмай қолдик, шу бенарво шайтон қиз десанг бирданига (у ойисининг олдида бизнинг барча саволларимизни заррача ҳам менсимасдан ва айниқса, менинг

гапларимни назарига илмасдан турганини кўрсанг, менинг ўзим ҳам, жин урсин, аҳмоқлик қилиб қўйдим, хонадон бошлиғиманку, бир ўз гапимни ҳам ўтказай деган эдим,— аҳмоқлик қилибман), қизи тушмагур, ҳеч нарсани парвосига келтирмай илжайиб туриб, анави «ақлидан озган хотин», дейди (у худди шундай деди, қизиқ, икковларингизнинг гапларингиз бир ердан чиқяпти: «Наҳотки шу пайтгача сезмаган бўлсаларингиз»), ўша ақлдан озган хотин, дейди, «мени қандай қилиб бўлмасин, князь Лев Николаичга узатмоқчи, шунинг учун Евгений Павлични бизнинг уйимиздан қувиб чиқармоқчи»... шундай деди-я. Бошқа ҳеч нарса демади, ўзидан-ўзи хандон ташлаб кулади дегин, биз бўлсак оғзимизни очганча қолавербибмиз, қизи тушмагур айтадиганини айтиб чиқди-кетди. Кейин менга боя сен билан икковларинг ўртасида бўлиб ўтган гапни сўзлаб беришди... ва... ва... қулоқ сол, азизм князъ, сен унча-мунчага хафа бўлавермайсан, мулоҳазали йигитсан, анчадан бери пайқаб юрибман, лекин... жаҳлинг чиқмасин: худо ҳақиқи, у сенинг устингдан куляпти. Худди ёш болага ўхшаб сенга тегажаклик қиляпти, шунинг учун ундан жаҳлинг чиқмасин, лекин бу бор гап. Яна бирои нимани ўйлаб юрма,—у ҳаммамизни, сени, бизни лақиллатиб юрибди эрмакка. Хўп, омон бўл! Сенга бўлган кўнглимизни биласан-ку! Бизнинг барча самимий ҳисларимизни! Улар ҳеч қачон ўзгармайди, шундай қолади... аммо... мен энди бу томонга боришим керак, кўришгунча! Мен ўзимни ҳеч қачон бунчалар омонат ҳис қилган эмасдим (шундай деб айтишармиди, ахир?) худди ҳавода муаллақ осилиб тургандайман... Ана сенга чорбог!

Чорраҳада ёлғиз ўзи қолгач, князъ атрофга олазарак бўлиб қаради, тез кўчанинг нариги бетига ўтди, бир уйнинг ёруғ тушиб турган деразасига яқин борди, Иван Федорович билан гаплашган чогида ўнг қўлида маҳкам қисимлаб турган кичкинагина қофоз царчасини очди ва деразанинг хира ёргида шу сўзларни ўқиди:

«Эртага эрталаб соат еттида мен боддаги кўк скамейкада ўтираман, сизни кутаман. Сиз билан фақат сизга алоқадор бўлган муҳим бир иш устида гаплашиб олмоқчиман.

P. S. Бу хатни ҳеч кимга кўрсатмайсиз, деб умид қиласман. Сизни йўлга солишга ёшлиқ қилсан-да, лекин нима қилай, сиз шунга арзийдиган одамсиз, ва журъат қилиб ёздим,— сиз жуда ғалати киши экансиз, одамни жуда уялтириб юбордингиз.

Яна боқий. Бу боя ўзим сизга кўрсатганим кўк скамейка. Уялинг! Мен шуни ҳам яна бир карра әслатишга мажбур бўлдим».

Хат жуда шошиб ёзилган, тезгина бувлаб қўйилган, Аглай, афтидан, уни равонга чиқишидан сал бурун ёзган бўлса керак. Князъ ифода қилиб бўлмайдиган даражада ҳаяжонга тушди, бу ҳаяжон қўрқувга ҳам ўхшарди, князъ хатни яна қўлида маҳкам сиқимлаганча тезлик билан ўзини дераза ёруғидан нарига олди, у ҳозир худди қўрқиб кетган ўғрига ўхшарди. Лекин ўзини орқага оларкан, елкаси билан шу ерда турган бир жанобга урилиб кетди.

— Мен сизни излаб юрибман, князъ,— деди ўша жаноб.

— Сизмисиз, Келлер?— деб қичқириб юборди князъ ажабланниб.

— Сизни қидириб юрибман, князъ. Еланчинларнинг уйи олдиди кутиб турган эдим,— албатта, ичкарига киролмадим. Генерал билан кетаётган экансиз, орқангиздан келавердим. Сизнинг хизматингизга тайёрман, князъ, нима десаңгиз, Келлернинг бош устига. Жонимни фидо қилишга, ширин умримни қурбон қилишга ҳозирман, агар керак бўлса.

— Ҳа... нимага?

— Ҳўш, сизни дуэлга чақирсалар керак. Анов поручик Моловцов, мен уни танийман, шахсан бўлмаса ҳам умуман танийман, демоқчиман... у ўзини таҳқирлашга йўл қўймайди. Бизга ўшаганларни, яъники, Рогожин билан мени у бир пулга ҳам олмайди, бизни паст деб билади, балки тўғридир,— шундай бўлгач, сизнинг ўзингиз жавоб беришингизга тўғри келади. Шишаляр учун ҳақ тўлаш керак бўлади, князъ. У сизни сўраб-истаб юрган эди, ўзим эшитдим, ҳойнаҳой эртага унинг ўртоғи олдингизга келса керак, балки шу топда келаётган бўлса ҳам ажабмас. Агарда мени ўзингизга секундант қилиб сайласангиз, жоним билан рози бўламан, сизни деб бошимга қизил қалпоқ кийишдан ҳам тоймайман. Сизни қидириб юрганимнинг боиси шу, князъ.

— Э, сиз ҳам дуэлдан гап очиб қолдингиз-ку!— деб хандон ташлаб кулиб юборди князъ Келлерни бутунлай ҳайратга солиб. У қаттиқ қаҳқаҳа уриб кулди. Келлер чини билан ҳам то ўзини секундантликка таклиф этиб қаноат ҳосил қилмагунача иғна устида юргандек бўлган эди, князнинг бунчалар хандон ташлаб маза қилиб кулаётганлигини кўриб оғринди.

— Биласизми, князъ, сиз ҳали унинг қўлидан ушлаб қолдингиз. Олижаноб одам ҳамманинг ўртасида буни ўёнига ҳақорат деб билади. Чидаши қийин бундай нарсага.

— У қўкрагимдан итариб юборди-ку!— кулиб туриб қичқириди князъ.— Уришиб нима қиласамиз! Мен ундан кечирим сўрайман, вассалом. Агар уришиладиган бўлса, майли, уришаман! Майли, отсин; мен шуни истайман. Ҳа-ҳа! Мен энди тўпюонча-

ни ўқлашни биламан! Биласизми, ҳозир мени тўппончани қандай ўқлашга ўргатишди? Сиз тўппонча ўқлашни биласизми, Келлер? Аввало, дори сотиб олиш керак, дори нам бўлмаслиги ва тўпларга солиб отиладиган йиригидан ҳам бўлмаслиги керак; кейин аввал дори солинади, ундан сўнг бировнинг эшигидан кигиз парчасини суғуриб олиб тиқилади, ана ундан кейин ўқ жойланади, ўқни доридан олдин жойлаб бўлмайди, чунки отилмай қолади. Эшигдингизми, Келлер: чунки отилмай қолади. Ха-ха! Сабабнинг зўрлигини қаранг, Келлер! Оҳ, Келлер, биласизми, мен ҳозир сизни қулоқлаб олиб ўпид қўяман. Ха-ха-ха! Сиз қандай қилиб боя унинг йўлни тўсиб қолдингиз? Меникига тезроқ боринг, бир шампань ичамиз. Ҳаммамиз маст бўлгунча ичамиз! Биласизми, менинг ўн икки шиша шампаним бор Лебедевнинг ертўласида? Уч кун бўлди «бир муносабат билан» Лебедев менга сотди, боғига келган кунимнинг эртасига, мен барини сотиб олдим! Мен ҳаммани чақираман! Нима, сиз шу кеча ухламоқчимисиз?

— Нима ҳам қилардик, киязъ?

— Унда, сизга ширин тушлар тилайман! Ха-ха!

Киязъ йўлнинг нариги ёғига ўтиб, боғ ичида ғойиб бўлди, Келлер ҳайрон бўлиб бошини қашибиганча қолаверди. У князни бундай ғалати кайфиятда сира ҳам кўрмаган, умуман, шундай бўлишини ҳатто хаёлига ҳам келтирмаганди.

«Иситмаси борга ўхшайди, асабий одам-да, ҳар қалай, ҳаммаси унга қаттиқ таъсир қилган, лекин юраги ботир, қўрқмайди. Мана шулар, худо ҳаққи, ҳеч қачон қўрқмайдилар! — деб ўйларди ўзича Келлер.— Ҳим, шампань! Одамнинг кайфиятини кўтарадиган гап. Ўн икки шиша, оз эмас; битта гарнizon десак ҳам бўлади. Қасам ичаманки, Лебедев бу шампанни битта-яримтасидан гаров ўриига олган. Ҳим... у жуда ҳам тузук йигит экан, бу князъ деганлари; гашнинг очиги, мен шундайларни яхши қўраман; лекин вақтни бой беришининг сира ҳожати ўйқ ва магар-ким... шампань экан, айни муддао десак ҳам бўлади...»

Ҳақиқатан ҳам князъ иситмалаб турган эди.

У қоронги боғда узоқ кезиб юрди ва ниҳоят ўзини бир хиёбонда айланиб юрган ҳолда кўрди. Мана шу хиёбондаги скамейкадан то баланд ва кўзга ташланиб турган қари даректгача юз қадамча келарди, назарида шу масофани ўттиз ё. қирқ мартacha босиб ўтгандек эди. Боғ ичида кезиб юраркан, у бир соатдан бери нималарни ўйлаганларини башарти ўзи истаган тақдирда ҳам сира эслолмасди. Дарвоҷе, у калласига келган бир фикрни ушлаб қолди ва бу фикрдан кутилмаганда қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди; куладиган ўрии бўлмаса ҳам, лекин унинг ҳадеб кулигиси қистарди. Дуэль қақидаги фикр Келлердан бош-

қа бир одамнинг ҳам хаёлида түғилган бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас, шунинг учун ҳам тўппончани қандай ўқлаш кераклиги ҳақидаги гаплар тасодифий бўлмаса керак, деб ўйлади князъ... «Воҳ! — миясига кутимагандა келган бир фикрдан таққа тўхтаб қолди у,— боя мен бурчакда ўтирганимда, у равонга тушиб, мени кўриб қолиб жуда ҳам ажабланди, яна унинг кулгани... чой ичасизми, деди; шу пайтда унинг қўлида ҳалиги хат бўлган, бундан чиқди, у менинг равонда ўтирганлигимни аниқ билган бўлиши керак, унда нега бунча ажабланди экан? Ха-ха-ха!»

У хатни киссасидан олиб ўпди, лекин шу заҳоти тўхтаб ўйлашиб қолди.

«Жуда галати-я! Жуда галати-я!»— деб қўйди у бир зумдан сўнг аллақандай маъюслик билан: у қувончдан шундай боши осмонга етган чоғларида доимо бирдан маъюс бўлиб қолар, нега, шундай бўлишини ўзи ҳам билмасди. У атрофга диққат билан разм солди ва бу ерга келганига ажабланди. У жуда ҳам ҳориган эди, скамейкага келиб ўтириди. Ҳамма ёқ жимжит. Воксалдаги музика садолари тинганди. Боғда эҳтимол ҳеч ким қолмаган бўлса керак; соат ўн иккиласга қараб кетган бўлса ажаб эмас. Кеча сокин, илиқ, нурафшон эди — июннинг аввалларида Пете́рбургда мана шундай кечалар бўлади, лекин қуюқ, сердараҳт боғда, у ўтирган хиёбонда қоронғи қалин эди.

Агарда унга ҳозир бирор сен яхши кўриб қолибсан, яхши кўрганда ҳам қаттиқ яхши кўриб қолибсан, деса, у балки бу фикрдан ажабланиб ва ҳатто аччиғи чиқиб бош тортган бўларди. Ва мабодо башарти кимдир Аглайнинг хати севгі мактуби, бу мактубда ишқий учрашувга даъват қилинганд, деб қўшимча қилса, ўша одам учун қаттиқ номус қилган ва эҳтимолки, уни дуэлга чақирган бўларди. У жуда самимий тарэда шундай деб ҳис қиларди, у шу қиз мени севиб қолишин мумкинку ё бўлмаса, мен уни севиб қолишим мумкин-ку, деган фикрни ҳатто калласига ҳам келтирмасди, кўнглида бу жиҳатдан заррача иштибо йўқ эди. У «ўзига ўҳшаган одамни» яхши кўриб қолиш мумкинлигини ақлга тўғри келмаган нарса деб биларди. Мабодо жиндаккина бир нарса бўлган тақдирда ҳам буни у қизнинг шўхлигига жўярди; лекин у айниқса, ҳазил-хузулларга, шўхликларга жуда бепарво қарап, буларни доим бўлиб турадиган одми нарсалар деб биларди. Унинг ўзи ҳозир бутунлай бешқа бир нарсанинг ташвиши билан банд эди. Ҳали генералнинг оғзидан қизишиб турган пайтида Аглай ҳамманинг устидан кулиб калака қилиб юради, шу жўмладан, сизнинг устиниздан ҳам кулаётган бўлса ажабмас, деган гап бехос чиқиб кетди, князъ бунга чиппа-чин ишонди. Лекин шу билан ўзини заррача ҳам таҳқирланган деб ҳис қилмади; назарида ўзи шун-

дай бўлиши керак эди. Энг тайнинги гап шу эдики, эртага азонда у яна қизни кўради, у билан кўк скамейкада ёнма-ён ўтиради, тўппончани қандай ўқлаш кераклиги ҳақидаги гапларини эшигади ва унга тўйиб-тўйиб қарайди. Унга шундан ортиқ ҳеч нарса керак эмас. Қиз унга нималарни айтмоқчи, унга тегишли қандай гапларни, қандай муҳим ишларни маълум қилмоқчи, деган савол бир-икки маротаба князининг хәёлига келди. Бундан ташқари, у ўзига тегишли ҳақиқатан шундай «муҳим иш» бўлиши мумкинлигига заррача ҳам шубҳа қилгани йўқ, лекин ўзи атай чақирилаётган ушбу муҳим иш хусусида ҳозир жинидак ҳам бош қотирмас, ҳатто бош қотиришга зифирдак эҳтиёж сезмасди.

Хиёбонга тўшалган қум оҳиста ғижирлади ва у бошини кўтариб қаради. Юзини қоронгидаги фарқлаб бўлмайдиган бир одам скамейкага келиб унинг ёнига ўтириди. Князь дарров унга томон яқин сурилиб Рогожининг рангсиз юзини таниди.

— Шу атрофда айланиб юрган бўлсанг керак девдим, дарров топиб олдим,— деб тўғиллади Рогожин тишининг орасидан.

Улар меҳмонхона коридорида кўришганларидан бери биринчи марта учрашмоқда эдилар. Рогожин яна кутилмагандаги пайдо бўлганидан князь бир муддат хаёли совурилиб ўтириди, жонида яна азобли ҳиссиёт уйғонди. Рогожин ўзининг қандай таассурот қолдирганини фаҳмлаб турарди; у гарчи бошида тутилиб, аввалдан тайёргарлик кўриб ўзини бепарво кўрсатиб сўзлаётган бўлса-да, лекин князь дарров унинг олдиндан тайёрланмаганини, айтадиган сўзларини ёдлаб келмаганини, хижолат чекмаётганлигини сезди: агар у ўзини ноқулай сезаётган бўлса ҳам бу фақат ташқи томондан, унинг сўзлари ва қўл ҳаракатларида гина зуҳур этарди. Бу одамнинг дили ўзгаришига ишониш қийин эди.

— Сен қандай... мениндириб тоидинг бу ердан?— деб сўради князь нимадир дейиш учун.

— Келлердан эшиждим (сеннига кирган эдим), «боқقا кетди деб»; худди шундай бўлса керак, дедим.

— «Худди шундай»инг нимаси?— деб тасодифан чиқиб кетган сўзни ушлаб олди князь.

Рогожин тиржайди, лекин тушунтириб ўтирмади.

— Сенинг хатингни олдим, Лев Николаич; сен бекор қилибсан... эринмаганингни қара!.. Ҳозир унинг олдидан келдим: албатта менга келиб учрашсан деб тайнинлади; сенга айтадиган зарур гали бор экан. Шу бугун келсин, деди.

— Мен эртага бораман. Мен ҳозир уйга бораман; сен ҳам... борасанми?

- Нимага? Сенга барини айтдим; хайр.
— Ахир уйга кирмайсанми? — деб аста сўради князъ.
— Жуда ғалати одамсан-да, Лев Николаич, сенга қараб туриб киши ажабланиб қолади.

Рогожин аччиқ кулимсиради.

— Нега? Нима учун мени бунчалик ёмон кўрасан? — маъюслик билан куйиб-пишиб деди князъ. — Энди ўзинг билгандирсан, ҳамма ўйлаган нарсаларинг нотўғри эканлигини. Айтмоқчи, ўзим ҳам сезган эдим ҳамон мени ёмон кўриб юрганлигингни, билсанми нега? Чунки сен менга қасд қилдинг, шунинг учун ҳам ҳалигача мени кўргани кўзинг йўқ. Сенга айтиб қўяй; мен фақат битта Парфен Рогожинни, мен билан ўшанда бутларини алмаштирган Рогожинни биламан, сен билан оға-ини тутниганман; сенга кечаги хатимда шуни ёзгандим, бу васвасаларининг барини унут, ўйлама, мен билан бу ҳақда гаплашма деб. Нега мендан қочиб юрибсан? Нега мендан қўлларингни яширасан? Сенга айтяпман-ку, ўшанда нима рўй берган бўлмасин, ҳаммасини шайтоннинг иши деб ҳисоблайман: мен ўша куни қандай аҳволда бўлганлигингни ҳозир ёддан биламан, худди ўз бошимдан кечиргандайман. Сен каллангга келтирган нарса асло таг-тугида бўлмаган нарса. Шундай экан, нега энди бир-биримизни ёмон кўришимиз керак?

— Сенда ёмон кўриш деган нарса нима қилсин! — деб яна кулди Рогожин князнинг ёниб-куйиб сўзлаганига жавобан. У ҳақиқатан ҳам княздан икки қадамча четланиб қўлини орқасига яшириб турмоқда эди.

— Энди сенинг уйинг менга бегона, Лев Николаич, — деб қўшимча қилиб қўйди Рогожин оҳиста салмоқ билан.

— Мени шунчалар ёмон кўрасачми, а?

— Мен сени ёмон кўраман, Лев Николаич, сеникига бориб нима қилдим? Эҳ, князъ, сен худди ёш болага ўхшайсан, ўйинчоқ керак бўлиб қолса, дарров олсанг, масалани бўлса тушунмайсан. Бу гапларни хатингда ани қилиб ёзгансан, мана яна гапиряпсан, нима, мен сенга ишонмайманми? Сенинг ҳар бир сўзингга ишонаман ва мени ҳеч қаҷон алдамаганлигингни, алдамаслигингни биламан; шундай бўлса ҳам барибир сени ёмон кўраман. Сен: ҳаммасини эсдан чиқариб юбордим, фақат тутнинган биродарим Рогожиннитига биламан, менга пичноқ кўтарган Рогожинни танимайман, деб ёзисан. Ахир, сен менинг ҳисларимни қаердан биласан? (Рогожин яна иршайди.) Ахир, мен балки ўша қилган ишимга шу пайтгача балки заррача ҳам пушаймон эмасдирман, сен бўлсанг, менга, биродарим, сени кечираман деб ёзисан. Балки мен ўша кечәёқ бутунлай бошқа бир нарса ҳақида ўйлагандирман, буни бўлса...

— Хаёлингга ҳам келтирмагансан! — деб унинг гапини оғзидан олди князь. — Бўлмасам-чи! Гаров ўйнайманки, сени ўшанда поездга ўтириб дарҳол бу ерга — Павловскка қараб жўнагансан, музика чаладиган вақтга етиб келгансан, худди бугунгидай одамлар орасида туриб панадан уни пойлаб кузатиб тургансан. Топган гапингни қара! Ўшанда каллангга бир нарсани қўйиб олмаганингда, жиндак мулозаза қилиб кўролганингда менга ҳеч қачон пичоқ кўтартмаган бўлардинг. Ўшанда эрталаб сени кўрганимдан кейин кўнглим бир нарсани сезгандай бўлганди; сен биласанми, ўшанда қандай аҳволда эдинг? Бутларимизни алмашгандаш кейинोқ менда шундай бир фикр пайдо бўлди. Нега ўшанда мени кампирнинг ҳузурига олиб кирдинг? Шу билан балки қўлингни боғламоқчи бўлгандирсан? Ўйлаган бўлишинг мумкин эмас буни, фақат менга ўхшаб сезган бўлишинг мумкин... Ўшанда иккимиз ҳам битта сўздан сезганимиз. Ўшанда менга қўл кўтартмаганингда (худо қўлингни қайирди), ҳозир сенинг олдингда ким бўлардим? Ахир, мен сендан шубҳам бор эди, ҳа, бир сўз, бирга гуноҳкормиз! (Юзингни буриштирма! Хўп, нега куляпсан ўзи?) «Пушаймон қилмадим» эмиш! Агар истаган тақдирингда ҳам пушаймон бўлолмасдинг, чунки мени яхши кўрмайсан-ку бунинг устига. Агарда мен сенинг қошнингда фариштадек бегуноҳ бўлганимда ҳам сен барибир мени ўлтудай ёмон кўраверасан, чунки у сени эмас, мени яхши кўради, деб ўйлайсан. Мана шунинг отини рашк дейдилар. Лекин шу ҳафта ичи мен бир нарсани ўйлаб қолдим, Парфен, буни сенга айтиб бераман: биласанки, балки у сени энди ҳаммадан ҳам ортиқроқ севади, ва яна қанча кўп қийнаса, шунча кўп ва қаттиқроқ яхши кўради. Буни сенга ҳеч қачон айтмайди, лекин кўр эмассан, ўзинг кўришинг керак. Нега охири у сенга тегадиган бўляпти? Бир кун келиб буни ўзингга айтиб беради. Баъзи асллар ҳатто уларни худди мана шундай яхши кўришларини истайдилар унинг феъли худди мана шундай! Сенинг табиатинг ва сенинг муҳаббатинг уни лом қилиб қўйиши керак! Биласанми, хотин киши-бераҳмлик ва аёвсизлик билан калака қилиши, қийнаши одамнинг жонини ҳиқилдоғига келтириши мумкин, ва бунини учун заррача ўзини гуноҳкор деб ҳис қилмайди, чунки ҳар сафај сенга қараб туриб шундай деб хаёл қиласди: «Мана энди уни ўлардай қийнаб азоб бераман, ундан кейин муҳаббатим билан унинг кўксини тоғ қиласман...»

Князинг гапларини эшитиб Рогожин хахолаб кулиб юборди

— Нима, бу дейман, князь, сен ўзинг ҳам шунақасига илни! қолмадингми мабодо? Мен сен ҳақингда баъзи бир гапларни эшитдим, ростми?

— Нима, нима деб эшилдинг? — деб чўчиб тушди князъ ва беҳад хижолат чекиб тўхтаб қолди.

Рогожин ҳалиям кулишдан тўхтамасди. У князнииг гапларини қизиқиб, балки мамнуния билан тинглади; князнииг шодиена кайфияти, завқи уни ҳайратга солди ва унга далда бўлди.

— Эшилтаним ўз йўли билан; лекин мана, кўриб турибман, тўғри экай,— деб қўшиб қўйди у,— хўш, сен қачон ҳозиргидаи гапиргансан? Худди сен эмас, бошқа бир одам гапираётганга ўхшайди бир чеккаси. Ўша гапларни эшилмаганимда сенинг олдингга ҳозир келмаган бўлардим. Буниинг устига, манави боққа, ярим кечада.

— Тушунтириброқ айт, Парфен Семенич.

— У менга тушунтирганинга анча бўлган эди, энди ўзим кўрдим ҳалиги қиз билан музика эшитиб ўтирганингни. У худо ҳаққи, дейди, худо ҳаққи, князъ Аглай Епанчинага мушукдек боғланниб қолган, дейди, кеча ҳам айтди, бугун ҳам. Князъ, менга барибир, ҳар кимнииг гўри бошқа; агар сен энди уни яхши кўрмасанг, у сени ҳамон яхши кўради. Сен ахир биласан-ку, у сени албатта анави қизга уйлантириб қўймоқчи, ўзига сўз берган, ҳе-ҳе! Менга нима дейди дегин: «Бўлмаса сенга тегмайман, дейли, улар черковга борса, биз ҳам борамиз, дейди». Буниинг нима сири бор, сира аклим етмайди, нималигини тушунмайман: ё сенинг беҳад яхши кўради, ё... агар яхши кўрса, нега бошқага сени уйлантирмоқчи? «Унинг баҳтли бўлишини истамайман», дейли, — демак, яхши кўради.

— Мен айтган ва ёзган эдим, унинг... ақли жойида эмас, деб, — дейди князъ изтироб ичиди Рогожинининг гапларини эшитаркан.

— Худо билади! Балки сен янгишаёттандирсан... айтгандай, у менга бир кунни тайин қилди музикадан уйга олиб борганимдан кейин: уч ҳафтадан сўнг, балки ундан ҳам олдинроқ ни-коҳимизни ўқитамиз, дейди: қасам ичди, санамни ўпиди айтди. Энди бу ёғи сенга боғлиқ бўлиб қолди, князъ, ҳе-ҳе!

— Булар ҳаммаси алаҳлаш! Сен мен ҳақимда айттаётган нарса ҳеч қачон бўлмайди! Мен эртага олдингизга бораман...

— Нега энди телба бўлсин? — деди Рогожин. — Бошқаларнинг ҳаммасига согу битта сенга телба бўладими? Бўлмаса, қандай қилиб у ерга хатлар ёзяпти? Агар телба бўлганда хатларидан билиниб қолган бўларди.

— Қандай хатлар? — деб сўради қўрқиб кетган князъ.

— У ерга ёзади, анави қизга, у қиз ўқийди. Наҳот хабаринг йўқ? Бўлмаса, билиб қоларсан; сенга қизнинг ўзи кўрсатса кепрак.

— Наҳот шундай бўлса? — деб қичқирди князъ.

— Эҳ! Бундай қарасам, Лев Николаевич, сен бу оғудан ҳали кўп ичмаганга ўхшайсан, кўриб турибман, оғзингга эндиғина томиби. Андак сабр қил: маҳсус шахсий полиция тутадиган бўласан, ўзинг кечасию кундузи эшигида пойлоқчилик қилиб чиқсан ва ҳар бир қадамидан огоҳ бўлиб турасан, фақат магар...

— Бас қил, бу ҳақда ҳеч қачон оғзингни оча кўрма! — деб қичқирди князъ. — Қулоқ сол, Парфен, сен келмасингдан бурун мен бу ерда айланиб юрган эдим, бирдан негалигини ўзим ҳам билмайман, кулгим қистаб қолди, сабаби кейин эсимга тушди, — эртага менинг туғилган куним экан, худди атай қилгандай. Ҳозир вақт кеч бўлиб қолди, соат ўн иккига қараб кетди. Юр, эртанги кунни бирга кутиб оламиз! Май тўла шишаларим бор, май ичамиз, менга ўзим ўзимга тиламайдиган, ўзим ҳам билмайдиган насрани тила, яна худди сен тила, мен эсам, сенга кетмас баҳт тилайман. Бўлмаса, қани бер бутни! Ахир, сен бутни ўшанда эртасига қайтари юбормадинг-ку! Ҳали бўйнингдадир? Ҳозир ҳам бўйнингдами?

— Бўйнимда,— деди Рогожин.

— Унда, юр. Мен ўзимнинг янги ҳаётимни сепсиз қаршилашни истамайман, чунки менинг янги ҳаётим бошланди! Сен билмайсан, Парфен, бугун менинг янги ҳаётим бошланди?

— Энди ўзим кўриб турибман, ўзим биламан, бошланибди; унга шундай деб хабар бераман. Ҳушинг ўзингда эмас, Лев Николаич!

IV

Рогожин билан биргаликда ўз уйига яқинлашаркан, князъ равон чароғон қилиб ёритилганлиги, бир жамоат одам йиғилишиб гаигир-гуугур чақчақлашаётгандарини кўриб ҳайрон бўлди. Йиғилганлар вагир-вугур қилишиб сўйлашар, хурсандчилик авжиди эди; ҳатто бақиришиб тортишардилар; ҳаммаларининг вақтлари жуда чоғ эканлиги яқъол билиниб турарди. Ҳақиқатан ҳам равонга кириб у меҳмонлар ичишаётгандарини, шампань ичаётгандарини, афтидан, хийла вақтдан бери ичаётгандарини кўрди, кўплар анча-мунча хушчақчақ бўлиб олишга улгурешган; меҳмонлар бари князнинг танишлари эди, лекин ҳаммалари бирдан йиғилишиб келишгани қизиқ эди, князъ эса ҳеч кимни чақирмаганди, бугун туғилган куни эканлигини у ҳалигина бирдан эслаб қолганди.

— Битта-яримтасига шампань қуяман деган бўлсанг, тамом, ҳаммаси йиғилишиб келган-да,— деб тўнғиллади Рогожин князнинг ортидан равонга кўтариларкан,— биз бундайларни кўраверив кўзларимиз пишиб кетган; уларга пича учини чиқариб қўй-

санг бас...— деб қўшиб қўйди у ғазаб билан ўзининг яқинда бошидан ўтганларини эслаб.

Ҳамма князни шовқин-сурон солиб, табриклар билан қарши олди. Баъзи бирорлар ўзини тутолмай шовқинлар, бошқалари ўзларини вазмин тутишар, лекин ақиқа куни эканлигини эшиштагач, ҳаммалари князни табриклашга шошилишди, навбатманавбат келиб уни муборакбод қилдилар. Бу ерда баъзи кимсалар, чунончи, Бурдовский ҳам ҳозир бўлганлигини кўриб князь қизиқсаниб қолди; лекин энг қизиги, Евгений Павлович ҳам шуларнинг ичидаги бор эди; князъ ўз кўзларига ишонгиси келмади ва уни кўриб қўрқиб кетгаандай ҳам бўлди.

Бу орада юзи ловиллаб ёнган, хандон-хушон Лебедев унга изоҳ бергани шошилди; у анча тайёр бўлиб қолганди. Унинг маҳмадоналик билан айтган гапларига қараганда, ҳамма бирдан ўз-ўзидан кутилмаганда йиғилиб қолибди. Ҳаммадан илгари кечга яқин Ипполит келибди ва ўзини анча тетик ҳис қилиб равонда князни кутиб ўтироқчи бўлибди. У диванга жойлашибди; кейин унинг олдига Лебедев, кейин Лебедевнинг барча оила аъзолари, жумладан, генерал Иволгин билан қизлари чиқишибди. Бурдовский Ипполитни бошлаб у билан бирга келибди. Гана билан Птицин шу ердан ўтиб кета туриб киришибди (уларнинг бу келишлари voxalda рўй берган воқеага тўгри келган эди); кейин Келлер келибди, князнинг туғилган куни бугун, дебди ва шампань беришни талаб қилибди. Евгений Павловичнинг келганига ярим соат бўлибди. Шампань ичамиз, байрам қиласиз, деб ҳаммадан ҳам Коля тиқилинч қилибди. Лебедевнинг шампанни олиб чиқищдан бошқа чораси қолмабди.

— Лекин ўзимники, ўзимники!— деб бидирларди у князга,— шахсан ўз қарамоғимдаги шишаларни олиб чиқдим, азбारойи табриклаш ва муборакбод қилиш учун, зиёфат ҳам бўлади, ҳаммаси бўлади, қизим ҳаммасини қиляпти; лекин, князъ, агар билсайдингиз, бизнинг нима ҳақида мубоҳаса қилаётганимизни. Гамлет эсингиздами: «Қолмоқ ё ўлмоқ?» Муосир мавзу, ҳа, муосир мавзу! Саволлар ва жавоблар... Жаноб Терентьев ҳам мутлақо... ухлагиси йўқ! Шампандан ҳам бир қултумгина ютинди, бир қултумгина, зарари йўқ... Яқинроқ келинг, князъ, ва ўзингиз ҳал қилинг! Ҳамма сизни кутди, ҳамма фақат сизнинг келишингизни кутди ва соатманд фазлу карамингиз билан...

Князъ ўзига Вера Лебедеванинг майин ва эрка нигоҳ ташлаганилигини ва унинг олдига одамлар орасидан ёриб ўтмоқчи бўйлаётганилигини кўрди. У қўлини ҳаммадан илгари шу қизга узатди; у мамнун бўлганидан дув қизариб кетди ва унга «мана шу кундан бошлаб баҳтли ҳаёт» тилади, кейин ошхона томонга

ўқдек учиб кетди; у ерда таомлар ҳозирланмоқда эди; лекин Вера князь келмасидан бурун ҳам иши орасида жиндак вақт топган заҳоти равонга чиқиб кайфлари чоғ меҳмонларнинг ҳеч ақл бовар қилмас ғалати, чалкаш нарсалар ҳақида тортишаётгандарини жуда берилиб эшитаётган эди. Унинг оғзини очиб турадиган синглиси нариги хонада сандық устида ухлаб қолган, лекин Лебедевнинг ўғли Коля билан Ипполитнинг ёнида туриб бўлаётган гапларни маза қилиб эшитар, суҳбатга жуда берилиб кетгани юзидан шундай билиниб турар, ҳозир у шу турганча ўн соат узлуксиз туриб бўлса ҳам эшитишга тайёр эди.— Мен сизни интизор бўлиб кутдим ва сизнинг баҳтиёр бир қиёфада кириб келганилгингиздан беҳад хурсандман,— деди Ипполит князь Вера билан кўришиб бўлибоқ унинг олдига борганидан сўнг.

— Менинг «баҳтиёр» эканлигимни сиз қаёқдан биласиз?

— Юзингиздан кўриниб турибди. Жаноблар билан кўришиб бўлгач, бизнинг олдимизга келиб ўтиринг тезроқ. Мен сизни жуда кутдим,— деди у «кутдим», деган сўзга алоҳида бир маъно бераб. Князь: сизнинг бунчалар узоқ ўтиришингиз яхши эмас-ку?— деган эди, ўзим ҳам ҳайронман, уч кун бурун қандай қилиб ўлишга рози бўлган эканман, умрим бино бўлиб ўзимни шу кечагидаги каби яхши сезган эмасман, деб жавоб берди.

Бурдовский ўтирган еридан дик этиб турди, мен ўзим «шундай...» Ипполитни «олиб келдим», жуда хурсандман, деди; ҳатда бўлмағур гапларни ёзган эканман, ҳозир шундай ўзим «хурсандман...» деди. У гапини тугатмасдан князнинг қўлини маҳкам қисиб қўйди-да, ўрнига ўтириди.

Ҳамма билан омонлашиб бўлгач, князь Евгений Павловичнинг олдига келди. Евгений Павлович дарҳол унинг қўлтифида олди.

— Сизда икки оғиз гапим бор, холос,— деб пицирлади у овозини паст қилиб,— ҳаддан ташқари зарур бир иш юзасидан; бирпас чеккарароққа чиқайлик.

— Бир оғиз гап,— деб пицирлади бошқа бир товуш князнинг нариги қулоғига ва бошқа бир қўл унинг иккинчи қўлтифида олди. Князь соchlари тўзғиган, ўпкадай қизариб кетган, кўзларини қисаётган, тинмай табассум қилаётган чеҳрани кўрди ва шу заҳоти Фердишченкони таниди, худо билади, у бу ерга қаердан келиб қолдийкин.

— Фердишченкони унутмадингизми?— сўради у.

— Қаёқдан шамол учирди?— қичқирди князь.

— У қаттиқ пушмон!— деб қичқирди чопқиллаб келган Келлер.— У яшириниб олиб, сизга кўринишдан уялди, бурчакка беркиниб олган эди, у пушмон, князь, бўйини қисиб келиби олдингизга.

— Нимага, нимага бўйини қисади?

— Мен уни учратиб қолдим, князъ, мен уни ҳозир учратиб қолиб олиб келавердим; бу менинг жуда бебаҳо дўстим бўлади; лекин у цунимон.

— Жуда хурсандман, жаноблар; боринглар, бошқаларнинг олдига бориб ўтиргинглар, мен ҳозир бораман,— деб улардан қутулди князъ Евгений Павловичнинг олдига шошиларкан.

Сизникда одам зериқмас экан,— деди Евгений Павлович, мен сизни ярим соатдан бери кутиб зерикиб қолганим йўқ. Гап бундай, марҳаматли князъ Лев Николаевич, мен Курмишевни тинчтидим ва буни сизга айтиб қўйяй деб келдим; сиз асло ташвишланмасангиз ҳам бўлади, у ҳамма гапга тушунди, бунинг устига айб ўзида.

— Қурмишев деганингиз ким?

— Сиз ҳали қўлидан ушлаб қолган одам-чи, ўша... У қаттиқ дарғазаб бўлган экан, эртагаёқ сизнинг ҳузурингизга одам юбормоқчи бўлиб ўтирган экан.

— Қўйинг-е, бемаъни гап!

— Албатта, бемаъни гап, бемаънилик билан тугаган бўларди; лекин бизнинг бу одамларимиз....

— Сиз, балки яна бошқа бир нарса жатидан келгандирсиз, Евгений Павлович?

— О, албатта, келганимнинг бошқа жати ҳам бор,— деб кулди у.— Мен, азизим князъ, эртага аzonлаб ҳалиги бадбаҳт иш бор-ку (ҳалиги, амакимнинг иши-чи, ўша), ўша иш юзасидан Петербургга бораман; ўзингиз тасаввур қилинг: бу гапларнинг бари тўғри ва одамларнинг ҳаммаси билишади, битта мен билмай қолибман. Буларнинг ҳаммаси мени жуда ҳайрон қилиб қўйдики, мен уларникига (Епанчинларникига) боришга ҳатто улгурмадим; у ерга эртага ҳам бормайман, чунки Петербургда бўламан, англадингизми? Балки уч кун бу ёрда бўлмасман,— хуласи калом, ишим бир оз пачава бўлиб турибди. Иш унчалар зарур бўлмаса ҳам, лекин мен вақтни ўтказмай то кетгунимча баъзи бир нарсалар хусусида сиз билан очиқасига гаплашиб олгим келди. Агар ижозат этсангиз, мен то одамларнинг тарқагунча шу ёрда кутиб ўтира турман; бунинг устига бошқа борадиган ерим ҳам йўқ: кўнглим жуда алағда бўлиб турибди, шунинг учун ухлолмасам ҳам керак. Ниҳоят, гарчи сизнинг меъдангизга тегиб ғашингизни келтирмоқчи бўлмасамда, лекин гапнинг очиғини айтиб қўя қолай; сизнинг дўстлигинизни истаб келдим, азизим князъ. Сиз жуда ҳам бошқача одамсиз, сизнинг лафзингиз жуда ҳалол, мен бўлсам, шу топда бир дўстининг паноҳи ва маслаҳатига жуда муҳтоҷ бўлиб қолдим, ўнини жуда ҳам баҳти қаро бўлган одам деб сезяпман...

У яна кулди.

— Чатоқликни кўринг,— деб бир зум ўйланиб қолди князь,— сиз үлфатларнинг тарқалишини кутмоқчисиз, лекин худо билади, улар шу билан қачон тарқалишаркин энди. Боққа чиқа қолайлик; улар бирпас кутишса ҳеч нарса қилмас; узр айтарман.

— Асло-асло, мен бизнинг маҳсус гаплашганлигимизни бирор кўрмай қўя қолсин девдим; бу ерда бизнинг муносабатлари-миз билан жуда ҳам қизиқадиган одамлар бор,— сиз буни билмайсизми, князь? Улар бизнинг эски ташниш-билишлардай суҳбатлашаётганимизни кўрсалар яхши бўлади, бўлмаса, нима-нидир маҳсус гаплашиб олишди, деб шубҳага борадилар,— ту-шундингизми? Улар икки соатлардан сўнг тарқаладилар, мен сизнинг йигирма минут вақтингизни оламан, узоги билан яrim соат...

— Марҳамат қўлсинлар, бош устига; ҳеч нарса демаганин-гиздан мен жуда хурсандман; сизнинг дўстлик ҳақидаги сами-мий гапларингиздан бошим осмонга етди. Мени кечирниг, бугун негадир жуда паришон бўлиб турибман; биласизми, мен шу топда сира хаёлимни бир срга жамлаб ололмалман.

— Кўриб турибман, кўриб турибман,— деб пицирлади- Евгений Павлович кулими сираганча. Нимагадир унинг бугун ҳар нарсадан кулигиси қистамоқда эди.

— Нимани кўриб турибсиз?— чўчиб тушди князь.

— Кўнглингизга келмаяптими, азизим князь,— деб давом этди ҳамон илжайганча Евгений Павлович князнинг саволига жавоб бермасдан,— сизнинг кўнглингизга келмаяптими, бу нега келди, мени лақиллатмоқчи ёки мендан бирон нарсани билиб олмоқчи эмасмикин мабодо деб, кўнглингизга келтирма-дингизми, а?

— Мендан гап олмоқчи бўлаётганилгингиз равшан, шубҳа ўйқ була,— деб кулиб юборди алоҳа князнинг ўзи ҳам,— бал-ки мени жиндак алдамоқчи бўлсангиз ҳам керак. Лекин нима бўлти, мен сиздан кўркмайман; удан ташқари менга энди ҳаммаси барибир бўлиб турибди, ишонасизми шунга? Шу... шу... шу... мен сизнинг аввало ажойиб бир одам эканлигингида ишончим комил ҳар қалай, шунинг учун ҳам сиз билан ҳамма гапларни дўстона ҳал қилишимизга ишонаман. Сиз менга жуда ёқиб қолдингиз, Евгений Павлич, сиз... жуда, жуда андишали одамсиз менимча!

— Сиз билан гаплашган одамнинг жони киради, ҳар қандай ишни ҳам яхшиликка бурасиз,— деди Евгений Павлович,— юринг, мен сизнинг соғлиғингизга шампань ичаман; сизнинг олдингизга келганимдан жуда мамнунман. А!— деб тўхтаб

қолди у бирдан,— бу жаноб Ипполит энди сизницида яшайдими?

— Ҳа.

— У дарров ўлнб қолмас дейман?

— Нима бўити?

— Шундай, ўзим; мен бу ерда у билан ярим соат бирга бўлдим...

Ипполит боядан бери князни интизор бўлиб кутар ва у Евгений Павлович билан бир чеккада гаплашаркан, уларга дам сайин қараб-қараб қўярди. Улар столга яқинлашиб келганиларнда ҳаддан зиёд жонланиб кетди. У жуда безовта ва тўлқинланган ҳолда эди; пешонасини тер босганди. Кўзлари бир нуқтада тек турмас, бесаранжом кезинар, аллақандай чигал бир бесабрлик акс этарди; унинг нигоҳи дам сайин у нарсадан-бу нарсага кўчар, мақсадсиз бир тарзда одамларга олазарак бўлиб қаради. У гарчи шовқин-сурон билан давом этиб турган баҳса иштирок этаетган бўлса-да, лекин худди иситма туваётган одам каби жонланганди; асил суҳбатнинг ўзини у жуда наришонлик билан тингларди; гаплари тутуриқсиз, кулгили ва ўзига-ўзи қарши эди; у сўзларини охирига етказмас, бир зум илгари ёниб-куйиб гапира бошлиған нарсасини пича ўтмай унуптарди. Князь бугун унга ҳеч ким индамагани учун икки қадаҳ шампань ичганлигини ва учинчи қадаҳ ҳам ҳўплаб яримлатилган ҳолда унинг олдида турганлигини кўриб жуда ҳайрон бўлиб қолди. У бундан норози бўлди. Лекин у буни фақат кеънироқ билди; ҳозир шу топда эса у бундай нарсаларни пайқайдиган аҳволда эмасди.

— Биласизми, мен сизнинг туғилган кунингиз худди шу бугун эканлигига жуда хурсандман?— деб қичқирди Ипполит.

— Нимага?

— Кўрасиз; тезроқ ўтириңг: биринчидан, сизнинг мана шу... улфатларингиз йигилгани учун. Мен ўзимча одамлар бўлса керак деб чамалаган эдим; умримда биринчи марта чамам тўғри чиқди! Аттанг, сизнинг туғилган кунингиз эканлигини илгарироқ билмаган эканман, бўлмаса совфа олиб келган бўйардим... Ҳа-ҳа! Ҳа, мен ҳам совфа олиб келган бўлишим мумкин эди! Тонг бўлай деб қолдими?

— Тонг отишига салкам икки соат бор,— деди соатига Қираб Птицин.

— Тонг отиши шартми, ташқарида bemalol ўқиш мумкин, ёрут? — деди кимдир.

Мен офтобнинг бир четини кўришим керак. Қуёш шаъни-ғо ичининимиз мумкин, нима дедингиз, князь?

Ипполит одоб сақлаб ўтирмасдан ҳаммага тўғридан-тўғри

мурожаат қиласерар, дафъатан савол бериб қолар, ҳаммага ҳукмпармо бўлиб ўтирас, лекин буни ўзи сезмасди.

— Майли, ичамиз; фақат сиз тинчланинг, Ипполит, а?

— Сиз нуқул мени ухлатиш пайдасиз; князь, сиз менинг энагамсиз! Қуёш чиқиши ва қўқ юзида оҳанг тарата бошлиши билан (кимнинг щеъри бор эди: «офтоб фалакда жаранглай бошлар», деган? бемаъни-ю, лекин жуда яхши!)— бошимизни ёстиққа ташлаб ухлай бошлаймиз. Лебедев! Офтоб ахир ҳаётнинг манбаи-ку! Апокалипсисда «ҳаёт манбалари» нима дегани? Сиз «Явшон юлдузи»ни эшитганмисиз, князь?

— Мен, Лебедев шу «Явшон юлдузи» Европани чирмаб олган темир йўлларни англатади, деб айтганини эшитгандим.

— Йўқ, ижозат этинг, яхшимас бундай дейиш!— деб қичқириб юборди Лебедев, худди одамларнинг кулгисини тўхтатишини истагандай қўлларини силтаганча ўрнидан сакраб тураркан,— ижозат этинг! Бу жаноблар билан.. бу жанобларнинг ҳаммаси,— деб у князга ўғирилди,— ахир, бу маълум маънода, шу демакким...— у қўли билан икки бор столни дагалроқ қилиб чERTДИ, кулги янада зўрайди.

Лебедев гарчи ўзининг ҳар кунги кечки «кайфиятида» бўлса ҳам, лекин бу сафар пича олдин бўлиб ўтган узоқ «илмий» тортишувдан жуда қаттиқ ҳаяжонга тушган, жазиллаб турар, бинобарин бундай пайтларда у ўз мусоҳибларига беҳад дараҷада менсимай боқарди, менсимаганигини очиқ-ошкора кўрсатаверарди.

— Ундеймас бу! Князь, биз ярим соат бурун келишган эдик, гапни бўлмаймиз деб; бирор гапираётганда ҳахолаб кулмаймиз дегандик, одам кўнглига сиқсанча гапирсин, ана ундан кейин агар даҳрийлар истасалар, инкор қилсилар, биз генералини ране қилиб сайдаганмиз, мана! Шу ҳам иш бўлдими? Бундай қиладиган бўлеак, энг олдийни фикрини, энг тийран фикрини ҳам шартта бўгиб ташлани мумкин...

— Э, гапиринг, гапиравернинг, ҳеч ким халақит бермайди!— деган овозлар эшитилди.

— Гапиринг, лекин гапбозлик қилманг.

— «Явшон юлдузи» нима дегани?— деб сўради кимдир.

— Ҳеч эшитган эмасман!— деб жавоб берди генерал Иволгин ўзининг бояги раислик ўрнига қайта ўтиаркан.

— Мен шундай баҳсларни, тортишувларни жуда яхши кўраман, князь, албатта, илмий бўлса,— деб фўнфиллади Келлер ўтирган стулига маза қилиб ўрнашар ва сабрсизлик билан баҳсга қўшиларкан,— алломалар ва сиёсатдонлар,— деб мурожаат қилди у кутилмаганда ўзининг ёнида ўтирган Евгений Павловичга қараб.— Биласизми, мен газеталардан инглиз парла-

Жақида ўқиши жуда ҳам яхши кўраман, йўқ, мен уларнинг баҳс қиласидиган гапларини айтатётганим йўқ (биласизми, мен сиёсатдан эмасман), уларнинг ўзларини тутишлари, бир-бирларига гап уқтиришлари, сиёсатдонлар каби муомала қилиниларини қаранг: «менинг қаршимда ўтирган олижаноб инконт», «менинг фикрларимга қўшилган олижаноб граф», «бутун Европани ўз таклифи билан ҳайратга солган менинг олижаноб оппонентим», яъни мана шу гапларнинг ҳаммаси, охол бир халқнинг мана шу эркин фикр алмашуви — каминани ҳандан зиёд қизиқтирадиган нарса ҳудди шудир! Мен мафтун бўлиб қоламан, князъ. Мен доимо қалбимнинг энг теран нуқталари ичра ўзимни артист деб ҳис қилиб келганиман, сизга қасам ичиб айтаман, Евгений Павлович.

— Буниси қаандоқ бўлди, — деб қизишарди бошиқа бурчакда ўтирган Гания, — сизнингча, темир йўллар қарғишга учраганими, улар инсониятга ҳалокат келтирадими, нима у сизга «ҳаёт булоқлари»ни лойқалатиши учун кўкдан ташланган оғатми?

Гаврила Ардalionовичнинг кайфияти бугун жуда кўтаринки, қувноқ, тантанали нашидаларга бой бўлиб кўринди князнинг назарида. Албатта, у Лебедевнинг қитиғига тегиши учун унга ҳазиллашган, лекин ўзи ҳам кўп ўтмай жуда қизишиб кетганди.

— Темир йўллар эмас; йўқ, — деб эътиroz қиласиди Лебедев бир пайтнинг ўзида ҳам жириллаб, ҳам беҳад бир лаззат туйиб. — Агар фақат темир йўллар ҳақида гап борадиган бўлса, ёлғиз темир йўлнинг ўзи «ҳаёт булоқлари»ни ҳеч қачон лойқалатиб юборолмайди, лекин барибир буларнинг ҳаммаси қарғишга учраган, умуман, бизнинг кейинги асрларимизнинг кайфияти унинг бошлича илмий ва амалий бутунлигига, балки ҳақиқатан-ғарғишга учрагандир.

— Аниқ қарғишга учраганми ёки қарғишга учраган бўлиши мумкинми? Шу нарса ҳам муҳим бу ўринда, — деб савол ташлади Евгений Павлович.

— Қарғишга учраган, қарғишга учраган, шак-шубҳасиз, қарғишга учраган! — деди жўшқинлик билан Лебедев.

— Шошилманг, Лебедев, сиз эрталаблари одатда бундан кўра яхшироқ кайфиятда бўласиз, — деб қўйди табассум билан Итицин.

— Лекин айни замонда кечалари бундан кўра дангалчироқ, бундан кўра очиқроқ бўламан! Самимироқ ва дилкашроқ! — деди қизгинлик билан Лебедев унга ўгирилиб қарап-кип, — соддороқ ва аниқроқ, ҳалолроқ ва эъзозлироқ, шундай ҳоялларда менинг нозик жойларимни билиб оласизлар, лекин менга барибир, тупурдим барига, мен сизларнинг барингизни

чақираман, сиз худосизларни чақираман: сиз энди дунёни қандай қилиб қутқарасиз, сиз унга қандай қилиб ақлга мувофиқ йўл топасиз,— сиздан сўраяпман, фан, саноат, бирлашмалар, иш ҳақи ва бошқалар? Нима билан? Қарз биланми? Қарз дегани нима ўзи? Қаерга олиб боради сизни қарз?

— Қизиққан нарсаларингизни қаранг-у!— деди Евгений Павлович.

— Менинг фикрим шуки, кимда-ким бундай масалалар билан қизиқмаса, у кибор шенапан¹, холос.

— Жуда бўлмагандан манфаатларнинг умуминсоний бирлиги ва мувофиқлигига олиб борар-ку,— деб қўйди Птицин.

— Шу холос, шу холос! Шахсиятнастлик ва моддий зоруратларни қондиришдан бошқа ҳеч қандай маънавий тамалларни қабул қилмаган ҳолда-я? Дунё умумники, саодат умумники — зарурат юзасидан! Мен сизни шундай тушунишим керакми, марҳаматли афандим, агар сўрагали ижозат этсалар?

— Умумнинг яшаш, сб-иншига бўлган эҳтиёжи ахир ва бу эҳтиёжларни манфаатларнинг умуминсоний бирлашмалари ва иттифоқи орқалигини амалга ошириш, қондириш мумкинлиги ҳақидаги тўла ишончли илмий қарашлар менинг назаримда жуда ҳам мустаҳкам заминга эгадир ва шу заминда туриб у бўлажак асрлар учун «ҳаёт булоги» бўлиб хизмат қиласи, шунга ярайдиган тамал тоши бўлади,— деди жуда жиддий тарзда қизишиб кетган Ганя.

— Еб-ичиш эҳтиёжи, яъни фақат тирик қолиш ва ўзини сақлашга бўлган интилиш...

— Нима, ўзини сақлашга бўлган интилиш сизга озми? Ўзини сақлаш туйғуси — инсониятнинг одатдаги қонуни...

— Ким сизга шундай деди?— деб қичқирди бирдан Евгений Павлович.— Қонун — тўгри, лекин худди вайрон қилиш қонуни каби одатийдир, балки бу ўз-ўзини вайрон қилиш қонунидир. Ахир, наҳот, ўз-ўзини сақлаш туйғусигина инсониятнинг бирдан-бир одатий қонуни бўлса?

— Э-ҳе!— деб қичқириб юборди Ипполит Евгений Павловичга тез ўгирилиб қараб, уни жуда қизиқсаниб кўздан кечирапкан; лекин унинг кулиб турганлигини кўриб ўзи ҳам кулиб юборди, ёнида турган Коляни туртиб қўйди ва ундан яна соат неча бўлди, деб сўради, сўнг ҳатто Коляга ҳам қаноат қилмай унинг кумуш соатини ўзига томон тортиб милга тез кўз ташлади. Кейин худди ҳамма нарсани бутунлай унутгандай у диванга чўзилди, қўлинини боши томонга чўзди ва шифтга кўзларини

¹ Такасалтанг (франц.).

тикди; ярим минутлардан сўнг яна қаддини кўтариб тоза ўзидан кетиб кўпириб-тошаётган Лебедевнинг гапларини тинглаб ўтириди.

— Макр ва кулги акс этган фикр, суқма фикр!— деб дарҳол Евгений Павловичнинг ғалати фикрини илиб кетди Лебедев,— мусоҳибларни жанжалга тортиш, уларниң қонларини кўпиртириш учун ўртага ташланган фикр,— лекин тўғри фикр! Нега деганингизда сиз, киборларнинг чавандози ва майнавози (лекин сизда иқтидор йўқ эмас!) ўзингиз ҳам билмайсиз бу фикрингиз қай даражада тўғри, қай даражада теран фикр эканлигини! Шундай. Ўзини-ўзи ҳароб қилиш ва ўз-ўзини сақлаш қонунлари одамзод учун баравар даражада кучлидир! Шайтон одамзод устидан ҳали бизга тобе бўлмаган замонларга қадар ҳокимлик қилиб боради. Сиз кулянисизми? Сиз шайтонга ишонмайсизми? Шайтонга ишонмаслик бу француздар тўқиб чиқарган фикр, нотўғри фикр. Сиз биласизми шайтон кимлигини? Сиз биласизми унинг номи нималигини? Ва сиз унинг ҳаттоқи исмини билмай туриб, Вольтерга ўхшаб шакли устидан куласиз, унинг туёқлари, унинг думлари, унинг шохлари устидан куласиз, буларнинг барини яна ўзингиз тўқиб чиқаргансиз; зотан, фаҳш руҳи қудратли ва ғоятда даҳшатли бўлмиш руҳдир, сиз хаёл қилганчалик унинг думлари ва туёқлари йўқ асло. Лекин гап ҳозир бу ҳақда эмас!..

— Сиз гап унда эмаслигини қаердан биласиз?— деб қичқирди кутилмагандаги Ипполит ва худди талвасага тушгандай хахолаб кула бошлиди.

— Чандаст фикр, унда ишора бор!— деб мақтаб қўйди Лебедев.— Лекин барибир гап ундамас, масала шундаки, «ҳаёт булоқлари» аста қуриб бораётгани йўқмикин, ахир кучайиб бора...

— Темир йўллар туфайлими?— қичқирди Коля.

— Темир йўллар эмас, навқирон, лекин ўт-олов ўсмир, гап темир йўлларнинг нимага хизмат қилишида, бу хизматнинг қандай йўналиш касб этишида, бадиий ифода қилиб айтадиган бўлсақ, қандай манзара ҳосил қилишида. Айтадиларки, одамзоднинг саодати учун гувиллаб, вишиллаб, тарақа-турук қилиб кетяпти деб! «Одамзод шовқин-суронга, саноатлашувга жуда берилиб кетди, руҳий сокинлик барҳам топди»,— деб шикоятланади бир ўзини панага олган мутафаккир. «Майли, лекин очдан ўлайтган одамзодга ризқ-рўз элтаётган оташараваларнинг фидиракларидан чиқсан тарақа-турук эҳтимол руҳий сокинликлардан кўра авлороқдир»,— деб унга тантанавор қилиб жавоб беради ҳар томонга жар solaётган мутафаккир ва унинг қошидан кеккайганча нари кетади. Мен ишонмайман,

мен, яъни сассиқ Лебедев, одамзодга ризқ-рўз ташиётган филдиракларга! Зотан, одамзодга ризқ-рўз элтаётган оташаравашар, шу ҳаракатга маънавий бир асос ясамай туриб, одамзоднинг аксарий қисмини ўзи элтаётган нарса баробарида лаззатдан бутунлай маҳрум қилиб қўйинши ҳеч гап эмас, бундай воқеалар бўлган...

— Ўша оташаравалар маҳрум қиладими? — деб сўради кимдир.

— Бўлган бундай воқеалар,— деб тасдиқлади Лебедев саволга эътибор бермасдан,— инсониятнинг дўсти Мальтус бўлган эди. Лекин шуҳратпарамастлигини айтмаган тақдиримизда ҳам маънавий тамаллари лиқилдоқ бўлган инсониятнинг дўсти инсониятнинг одамхўрига айланади; зотан, ушбу сон-саноқсиз инсоният дўстлари деб атамишилардан биронтасининг қитик патига жиндаккина тегиб кўринг-чи, у дарҳол бачканалик билан қасос олиш йўлига ўтади ва дунёнинг тўрт томонидан баравар ўт қўйиб юборгиси келади,— дарвоқе, ҳаммамиз ҳам худди шуидаймиз, адолат юзасидан айтганда, мен ҳам сассиқларнинг сассиги бўлишимга қарамасдан, ўзим биринчи бўлиб ўтии келтираман ва ўзим дарров қочиб қоламан. Лекин яна гап бунда эмас!

— Э, унда гап нимада ўзи?

— Жонга тегди!

— Ҳамма гап ўтган замонлардан қолган бир латифада, зотани, мен ўтган замонлардан бир латифа айтиб бериш эҳтиёжини ҳис қилиб турибман. Бизнинг замонамиизда, бизнинг ота юртимизда, мен умид қиласманки, сиз уни мен билан биргаликда жондан ортиқ севасиз, зотан, менга келадиган бўлсак, жаноблар, мен ўз томонимдан сўнгги томчи қонимгача тўкишга тайёрман...

— У ёғини айтни! У ёғини айтни!

— Бизнинг ота юртимизда, айни чогда Европада имконимдаги ҳисобларга ва қолаверса, ёлимда қолганинга кўра ҳар чорак асрда бир марта, бошқача сўзлар билан айтганда, ҳар йигирма беш йилда одамзод ялписига очарчиликка гирифтор бўлмоқда. Бунинг қанчалик аниқлигини айттолмайман, лекин сира солиштириб бўлмас даражада.

— Нима билан солиштириб бўлмайди?

— Ўн иккинчи аср билан, шунингдек, унга қўшили асрлар билан у ёки бу томондан. Зотан, ўша замонларда ёзувчиларнинг гувоҳлик беришича ва тасдиқлашича, одамзод ялпи очарчиликка икки ёки уч йилда дучор бўлар экан, шундай бўлгандан кейин одамлар гарчи яширин тарзда бўлса-да, лекин антропофагия билан шуғулланишга ҳам мажбур бўлганилар. Мана

шундай гўсхўрлардан бири кексайиб қолган чоғида ҳеч ким мажбур қилмаса ҳам ўз-ӯзидан нима деб гап тарқатди денг, у ўзининг узоқ ва ғоятда зерикарли ўтган ҳаётида шахсан ўзи ҳаммадан қаттиқ сир тутган ҳолда олтмишта роҳибни ва бир нечта киборлар хонадонига мансуб болаларни ўлдириб шахсан тановул қилибдири, у сабий болалардан олтитачасини еган экан, яъни руҳонийларга қараганда хийла кам, албатта. Лекин киборлар хонадонига мансуб катта ёшдаги кишиларга шу мақсад билан у қўйл урмаган экан.

— Бундай бўлиши мумкин эмас! — деб қичқирди мажлисга раислик қилувчи генерал жиндак хафа бўлган оҳангда.— Мен, афандиларим, у билан нуқул мана шундай мавзуларда баҳслшиб тураман; лекин аксаран у шундай бемаъни, куракда турмайдиган нарсаларни сўзлайдирким, энсанг қотиб кетади, азбаройи худо, зигирдак чин жойи йўқ!

— Генерал! Қарс қамалини хотирла, сиз жаноблар, билинг, менинг бу латифам, яланғоч ҳақиқат. Ўз томонимдан маълум қилиб қўяйки, гарчи ўзининг ўзгармас қонунларига эга бўлсада, ҳар бир воқелик деярли доимо ақл бовар қилмайдиган даражада ғалати ва ҳақиқатдан йироқ бўлади. Ва қанча воқеий бўлса, яна шунча ҳақиқатга хилофроқ туюлади.

— Э, ахир олтмишта роҳибни ҳам еб бўладими асти?— деб кулишарди атрофдан.

— Уларни албатта, бирваракайига емаган, буни исбот қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, балки ўн беш, йигирма йил мобайнида егандир, агар шундай бўлса, бу жуда табиий ва ғоятла тушунарли деб ўйлайман...

— Табиий дейсизми?

— Ҳа, табиий!— деб қайсарлик билан рад жавоби берарди худди уришаётган одамдай бўлиб Лебедев.— Ҳа, булардан ташқари, католик роҳиби ўз табиатига кўра ҳалим ва қизиқувчан бўлади, уни ўрмонга осонгина алдаб олиб бориш мумкин, ўрмон бўлмаса, бошқа бирон пана-пастқам жой топилмайди дейсизми, ана ундан кейин унинг бошинга юқорида қайд этилган кунлар солинади,— лекин ҳар қалай мен тановул қилиб юборилган кимсаларнинг сони ҳар ҳолда фавқулодда кўп, меъёридан ошиб кетган деб ҳисоблайман ва бу ҳақда баҳслшиб ўтирамайман.

— Балки ростдан ҳам шундай бўлгандир, жаноблар, — деди кутилмаганда князь.

Шу пайтгacha у суҳбатга қўшилмаган, индамай тинглаб ўтирганди; бошқаларнинг уйни бошларига кўтариб кулишларига тез-тез қўшиларди. Айтидан, ўз уйидага бўлаётган ғала-ғовур, гангир-гунгур суҳбатдан, одамларнинг хандон-хуশон ўтириш-

ларидан жуда хурсанд эди; ҳатто уларнинг бунчалар кўп ичаёт-ганларидан ҳам мамнун эди. Балки у бутун кеча давомида миқ этиб оғиз очмаслиги ҳам мумкин эди, лекин бирдан қандайдир гапиргиси келиб кетди. Гапни ҳам фавқулодда бир жиддият билан бошладики, ўз-ўзидан ҳамма унинг оғзига қараб қолди.

— Мен, жаноблар, ўша замонларда очликлар тез-тез бўлиб турғанлиги ҳақида айтаётиман. Очарчиликлар ҳақида мен ҳам эшиғанман, лекин рост, тарихни унчалар яхши билмайман. Бироқ назаримда шундай бўлган шекилли. Мен Швейцария тоғларига бориб қолганимда, тоғ ёнбағирларида чиқиб бўлмас жуда баланд ва тик қоялар устига қурилган эски рицарь қасрларининг вайроналарига қараб жуда ҳайрон бўлардим, яrim чақирим тикка циқиладиган балаидликни тасаввур қилинг (агар сўқмоқлардан чиқиб борилса, бу бир неча чақиримга чўзилиб кетади). Қаср дегани маълум нарса; бир дунё таштепалар. Жуда оғир, қилиб бўлмайдиган иш! Албатта, буларнинг ҳаммасини бечора кишилар, хизматкорлар қурғаилар. Буидан ташқари улар яна турли-туман солиқлар тўлганилар, руҳонийларни боққанилар. Шундай бўлганидан кейин ўзининг қорни ионнга тўярмиди, ер ҳайдашга кучи етармиди? Ўша замонларда улар ўзи кўп эмасди, афтидан, очликдан жонлари узилғанларнинг сон-саноғи бўлмаса керак, тотинишга нарса топилмаган назаримда. Мен баъзан ўйлаб қолардим: қандай қилиб бу халқнинг уруғи қуриб кетмадийкин, нега бир балога бутунлай гирифтор бўлиб кетмадийкин, қандай қилиб чидағ үзини омон сақладийкин? Одамхўрлар бўлгани равшан, Лебедевнинг бу гапи шубҳасиз тўғри; фақат мен билмайман, нега у бу ўртага роҳибларни аралаштиряпти, бу билан нима демоқчи?

— Афтидан, ўи иккинчи асрда фақат роҳибларни ейиш мумкин бўлган шекилли, чунки ўша замонларда ёлгиз роҳибларгина семиз бўлганилар,— деб ган қўйди Гаврила Ардalionович.

— Фоятда антиқа ва фавқулодда тўғри фикр!-- деб қичқирди Лебедев,— зотан, у киборларга ҳатто қўл ҳам урмаган. Роҳибларнинг олтмиштасини санаб қўйгани, лекин битта ҳам киборни тилга олмаган, ва бу жуда даҳшатли фикр, тарихий фикр, сара фикр, ва ниҳоят, билағон одам худди мана шундай фактлардан тарихни қайта яратади; зотан, сон ҳисоби билан аниқ айтиб қўйилганки, руҳонийлар инсочиятнинг бёшқа қавмларига қараганда олтмиш марта тўқроқ, эркинроқ, бадавлатроқ умргузаронлик қилган. Ва, эҳтимол, одамзоднинг бошқа барча қавмларига қараганда, олтмиш марта семизроқ бўлган...

— Муболаға, муболаға, Лебедев!— деб қаҳ-қаҳ уриб кулишарди атрофдан.

— Тарихий бир гап деганингизга қўшиламан, лекин сиз асли нима демоқисиз?— деб сўрашда давом этди князь. (У шундай жиддий сўзлар, ҳаммага майна бўлаётган Лебедевнинг устидан кулишни, уни масхара қилишни ҳатто хаёлига ҳам келтирмас эдики, унинг гап оҳангига улфатларнинг гапларига сира ўшамас, шунинг учун ҳам, беихтиёр кулгили бўлиб эшитилмоқда эди; яна бирпас шу тариқа давом этадиган бўлса, унинг ўзининг устидан кула бошлашлари турган гап эди, лекин у буни сезмасди.)

— Кўрмаяпсизми, князь, бу одам телба бўлиб қолган,— деб унга томон энгашди Евгений Павлович.—Менга боя айтиб беришди, у адвокат бўлмоқчи экан, шунинг учун адвокатликни машқ қилиб,— уларнинг нутқларини ўрганаётганимиш, ҳозир имтиҳондан ўтмоқчи. Мен жуда антиқа бир масхарабозлик бўлади деб ўйлайман.

— Мен жуда улкан хулоса ясамоқчиман,— деб ваъз ўқирди бу орада Лебедев. — Лекин аввало жиноятчининг руҳий ва ҳуқуқий ҳолатини кўздан кечирайлик. Кўрамизки, жиноятчи, яъники, менинг мижозим, бошқа биронта ҳам егулик нимарса топишнинг сира иложи йўқлигига қарамасдан, ўз ишининг тараққий эта бориш жараёнида бир неча бора ўзида пушаймон бўлиш истаги жўш ураётганлигини сезади ва бир неча маротаба руҳонийлардан юз ўғиради. Биз буни фактлардан равшан кўриб турибмиз: унинг ҳеч нарсага қарамасдан, бешта ёки олтита сабийни тановул қилгани эслатилган, албатта, буни қиёсан олганда жуда оз, ҳатто зигирдак дейиш мумкин, лекин у бошқа бир маънода жуда ҳам эътиборга лойиқдир. Кўриниб турибдирким, нима иш қилиб қўйганлигидан даҳшатли виждон қийноқларига учраган ҳолда (зотан, менинг мижозим бафоят виждонли ва диёнатли киши бўладиким, буни мен ҳали исбот қилиб бераман) у ўзининг гуноҳини иложи бўлган миқдорда камайтиришлик учун тажриба тариқасида олти маротаба роҳиблардан тайёрланган таомни сабийлардан тайёрланган таомга алмаштирган. Бунинг тажриба тариқасида қилингандигига ҳеч қандай шубҳа, иштибо бўлиши мумкинмас; зотан, фақатгина таъминланиш ва тановул юзасидангина олти маротаба шундай қилган бўлса, унда бу нарсага ва бунинг атиги олти маротаба қилинганига сира ишониб бўлмасди: нега баайнни олтита, нега ўттиста эмас? (Мен тенг ярмига тенг ярим оляпман.) Лекин агарда бу фақат тотиниб қўриш ва тажриба юзасидангина қилингандиган бўлса, черковни ҳақорат қилиш ва куфрга кетиш натижасида даҳшатга тушганлигидан ва нима қилишини билмай қолганлигидан шу ишга қўл урган, агар биз шуни эътиборга оладиган бўлсак, унда нега олтита эканлиги жуда равшан бўлиб

қолади. Зотан, виждан азобларини пича босиш учун олти марта-гина тотикишнинг ўзи кифоя қилади, менимча, тажрибалар ва тотиниб қўришлар унчалар муваффақиятли чиқмаган бўлиши керак. Биринчидан, менинг фикримча, сабий ҳали жуда ҳам мурғак, яъни йирик эмас, шундай экан, маълум бир вақт давомида руҳонийларга қараганда кибор сабийлар уч баравар, беш баравар талаб қилинган бўларди, шундай экан, гуноҳ бир томондан камайиб боргани билан, иккинчи томондан алал-оқибат ошиб борган, сифат юзасидан бўлмагандага ҳам сон жиҳатидан ошиб борган. Мен ўз таҳлилларимни давом эттирас ва ривожлантирас эканман, жаноблар, ўн иккинчи аср жиноятчисининг қалбига шундай бир назар ташлаб қўяман. Менга келгандага шуни маълум қилиб қўйишим керакки, мен ўн тўққизинчи асрнинг одами бўламан, демак, мен бутунлай бошқача фикрда бўлишим мумкин, худди мана шу нарсадан сизни бохабар қилиб қўйишини истайман, шундай бўлгач, жаноблар, менга қараб туриб тиржайишларингнинг сира ҳожати йўқ, сиз эса, генерал, мутлақо уялишингиз керак. Иккничидац, менинг шахсий фикримча, сабийни маза қилиб еб бўлмайди, жуда ҳам ширин ва ғоятда чучмал бўлса керак, шундай экан, у эҳтиёжларини қондиролмаган ҳолда яна қуруқ виждан азобларига дучор бўлади. Энди хулоса, якун, жаноблар, якун, бу якунда ўша замонлардаги ва ҳозирги пайтдаги энг улуғ муаммолардан бири ўз ечимини топади! Жиноятчининг қўлидан нима келарди, у руҳонийлар ҳузурига бориб, қилмишларини тан олади ва ўзини ҳукумат қўлига топширади. Тасавур қилайлик, уни ўша замонларга кўра қандай қийноқлар, қандай чопқилар, қандай гулханлар ва оловлар кутарди? Нима уни ўзини ошкор қилишга мажбур қилди? Нега олтмиш деган жойда шартта бас қилиб, ўз сирини сўнгги нафаси чиққунга қадар сақланмади? Нега роҳиблини бир чеккага йигиштириб қўяроқ хилватнишин бўлиб одамлардан йироқда яшай қолинмади? Нима учун ўзи ахир роҳиблик ридосини эгинга ила қолмади? Ана шу ерда ечим бор! Демак, гулханлардан ҳам қудратлироқ, оловлардан ҳам кучлироқ ва ҳаттоким йигирма йиллик одатдан ҳам зўрроқ нимадир бор экан-да? Демакким, барча бадбаҳтиклардан, қурғоқчиликлардан, қийноқлардан, ваболардан, моховлардан ва бутун ўша жаҳаннам азобларидан қудратлироқ бир нарса бор экан-да, зотан, буларнинг барини инсоният юракка қувват берадиган, уни умидлантирадиган ва боғлаб турадиган, ҳаёт булоқларининг сўниб қолишига йўл қўймайдиган фикр туфайли енгиб ўтди, уларга бардош берди, чидади! Иллатлар ва темир йўллар билан чирманиб ётган бизнинг асримизда шунга ўхшаш бир кучни, қани, менга кўрсатинг-чи... яъни бундай демоқчи эдим: бизнинг кемалар ва темир йўллар ҳукмрон асримизда, демоқчиман,

лекин мен: бизнинг иллатлар ва темир йўллар билан тўлиб-тошган асrimиз, деялман, чунки мен мастмац, лекин ҳақгўйман! Одамларни ўша асрларда бўлганига ўхшаш бир-бирига боғлайдиган шундай қудратли фикрни менга ҳозир кўрсатиб беринг-чи, майли, агар ўшандай қудратли бўлмаса, қоқ ярмича бўла қолсин. Ва ниҳоят, мардона тан олинг, одамларни чирмаб ташлаган ушбу ғалвир остида, ушбу «юлдуз» тагида ҳаёт булоқлари булғангани йўқ, қуриб, битиб қолгани йўқ денг. Ва мени ўзингизнинг фаровонлигингиз, бойликларингиз ортгани, очарчиликларнинг камайиб қолгани ва йўлларда юришлар тезлашгани билан қўрқитмай қўя қолинглар! Бойлик кўп, лекин куч оз; боғлаб турувчи фикр йўқолди; ҳамма нарса юмшади, ҳамма нарса чириди, пўпанак босди! Биз ҳаммамиз, ҳаммамиз, ҳаммамиз чириб қолдик!.. Лекин бас, энди гап бунда эмас, гап шуидаки, марҳаматли князъ, энди, меҳмонларга тайёрланган таомин тор-таверсак бўлармикин?

Лебедев баъзи тингловчиларнинг ғазабини қайната бошлаган эди (айтиб қўяйликки, шунча пайт давомида шишалар пайдар-пай очилиб турди, албатта), кутилмаган хуносаси билан дарғазаб бўлишга келган юракларни юмшатди, таом ҳақидаги гапдан сўнг чеҳралар очилди. У ўзининг бундай хулоса ясаганинги «иши адвокатларча устомонлик билан буриб юбориш», деб атади. Қувноқ кулгилар янгради яна, меҳмонлар жонланиб қолишибди; ҳаммалари оёқ-қўлларини бир оз бўлса-да, ёзиш учун ўринларидан турдилар ва равонда кезиндилар. Фақат Келлер Лебедевнинг нутқидан рози бўлмади, у ҳаддан ташқари ҳаяжонланиб кетганди.

— Матърифатга қарши чиқади, ўн иккичи асрнинг ваҳшийликларини тарғиб қиласди, қийшанглайди, яна ўзини ойдиндан ҳам оппоқ қилиб кўрсатади: ўзинг бу уйларни қандай қилиб топгансан, сўрашга ижозат эт?— дерди у овозини чиқариб дуч келган одамни тўхтатаркан.

— Мен Апокалипсиснинг чинакам талқинчисини кўрганман,— дерди бошқа бурчакда генерал бошқа бир тингловчиларга, шу жумладан, Птицинга унинг тугмасидан ушлаб олганча,—марҳум Григорий Семенович Бурмистровни билардим: у, нима десамикин, юракларни ёқиб юборарди. Биринчидан, кўзойннак тақарди, қора чарм муқовали жуда эски катта бир китобни олдига очиб қўярди, соқоллари оппоқ оқарган қария, қилган ионалари учун иккита медали ҳам бор денг. Жуда саловат билан сипо қилиб бошларди, унинг қаршисида генераллар бош эгарди, хонимлар ҳушларидан кетиб қолишарди, манави бўлса— овқат билан тутатди! Тасқара ҳаммаси!

Птицин генералнинг гапларини тинглаганча, табассум қилас

ва шляпасини қўлига олиб кетмоқчидай бўлиб турар, лекин негадир ҳадеб кетишни унубтиб қўяётгандай эди. Ганя, ҳали столдан турмасларидаоқ ичишни бас қилган ва бирдан қадаҳни ўзидаң сал нарига суриб қўйганди; унинг чеҳрасига аллақандай хафалик соя ташлаб ўтди. Ҳамма столдан тургандан сўнг у Рогожининг ёнига келиб ўтириди. Уларни жуда дўстона муносабатда эканлар, деб ўйлаш мумкин эди. Рогожин ҳам аввал секингина чиқиб кетмоқчи бўлиб турган эди, энди қимир этмай, бошини қуий эгганча, худди кетиш кераклигини унугандай ўтирарди. У келганидан бери бир томчи ҳам ичмаган, жуда ўйга ботган кўринарди. Онда-сонда бошини кўтариб ҳаммага бир-бир қараб қўярди. Ҳозир худди у ўзи учун жуда муҳим бўлган нарсани кутаётгандга ва бирмунча вақт шу ерда бўлишга қарор берганга ўхшарди.

Князь икки-уч қадаҳ май ичган ва жуда шод эди. У столдан тураркан, кўзи Евгений Павловичнинг кўзига тушди, у ҳали гаплашиб олишлари кераклигини эслаб, дўстона жилмайди. Евгений Павлович унга бошини силкитди ва ўзи шу пайт жуда диққат билан кузатадиган Ипполитин имлаб кўрсатди. Ипполит диванга чўзилганча ухлаб ётарди.

— Айтинг-чи, бу бола нега сизга пашшахўрда бўлиб қолди, князъ? — деди у кутилмаганда жуда ғаши келиб, ҳатто газаб билан; князъ бундан жуда ажабланди. — Қасам ичиб айтаманки, унинг кўнгли тоза эмас!

— Фаҳмлашимча,— деди князъ,— балки менга шундай бўлиб кўрингандир, сиз бугун у билан жуда ҳам қизиқиб қолдингиз, Евгений Павлович; тўғрими?

— Яна қўшиб ҳам қўйинг: ўзимнинг дардим ўзимга етиб турибди бугун, шунинг учун ўзим ҳам ҳайронман, боядан бери ҳеч шу боланинг турқидай қўзимни узолмайман!

— Унинг чеҳраси чиройли...

— Ана, ана, қараанг! — деб қичқирди Евгений Павлович князънинг қўлидан тортиб, — ана!..

Князъ яна бир карра Евгений Павловичга ажабланиб қараб қўйди.

V

Лебедев нутқининг охирига келиб диванда ўтирганча ухлаб қолган Ипполит худди бирор биқинига туртгандаи бирдан ўйғониб кетди, сесканиб тушди, қаддини кўтариб атрофга талмосираб қаради, ранги ўчди; нимадандир қўрқсан каби ҳамма ёққа олазарак бўлиб боқди; бўлиб ўтган нарсалар бирдан эсига тушиб юзи кутилмаганда қаттиқ ўзгариб кетди.

— Нима, улар кетишяптими? Тамом бўлдими? Ҳаммаси тамом бўлдими? Қуёш чиқдими?— деб сўрарди у ташвишланиб киязининг сигидан ушлаб олганча.— Соат неча бўлди? Худо ҳақ-қи: соат неча? Ухлаб қолибман. Анча ухладимми?— деб сўради у худди ухлаб қолиб ўзи учун жуда ҳам муҳим бўлган бир нарсани бой бергандай умидсизликка тушиб.

— Сиз етти ёки саккиз минут ухладингиз,— деб жавоб берда Евгений Павлович.

Ипполит унга кўзлари ёнганча қаради ва бир неча дақиқа ўйланиб қолди.

— А... шу холосми! Демак, мен...

У елкасини эзиз ётган юк агадарилгандай оғир ва ташна сўлиш олди. Ниҳоят ҳали ҳеч нарса «тамом бўлмаганингни», ҳали тонг оқармаганингни, меҳмонлар эса фақат тамадди қилиш учунгина ўринларидан турганилларини, фақат Лебедевнинг «дийдёй»сигина тугаганингни англади. У жилмайди ва иккни ёноғида силлардагина бўладиган қизил доғ йилтиллади.

— Мен ухлаганимда соатингизга қараб турган экансиз-да, Евгений Павлич,— деб гапида давом этди у киноя қилгандай бўлиб,— сиз боядан бери сира мендан кўзингизни узмайсиз, қараганингиз қараган, сезиз турнибман... А! Рогожин! Мен уни ҳозир тушимда кўрдим,— деб шинпшиди у қовоғини солиб князга стол олдида ўтирган Рогожинни имлаб кўрсатганча,— ах, ҳа,— яна бошқа гап эсига тушиб қолди унинг,— нотиқ қани, Лебедев қаерда? Лебедев алоҳа тамом қилдими? У нима ҳақида гани раётганди? Князъ, сиз бир марта дунёни «гўзаллик» қутқаради деган эдингиз, тўғрими? Жаноблар,— деб қичқирди у ҳаммага қаратса,— князъ жаҳонни «гўзаллик» қутқаради, деб ишонтироқда! Унинг бундай айниган фикрларни айтишига сабаб шуки, у ҳозир бирорвни севиб қолган. Жаноблар, князъ севиб қолган; ҳали эшикдан ичкарига кириши биланоқ мен буни сезиз олдим. Қизарманг, князъ, бўлмаса сизга раҳмим келиб юради. Жаҳонни қандай гўзаллик қутқаради? Менга буни Коля айтиб берганди. Сиз динга қаттиқ ишонасизми? Коля айтиб берувди, сиз ўзингизни христиан, деб атаркансиз.

Князъ унга диққат билан қараб турар, лекин гапларига жавоб бермасди.

— Нега индамайсиз? Балки сиз бу бола мени жуда яхши кўриб қолганга ўхшайди деб ўйлаётган бўлсангиз керак?— деб кутилмаганда узиб олди Ипполит.

— Йўқ, унда деб ўйламайман, биламан, сиз мени яхши кўрмайсиз.

— Нима! Кечагидан кейин ҳам-а? Қеча сизга самимий қараган эдимми?

— Кеча ҳам маълум эди мени яхши кўрмаслигингиз.

— Яъни, бўлмаса сизга ҳасад қиляпманми, ҳасад қиляпманми? Сиз доим шу фикрда бўлгансиз, ҳозир ҳам шундай деб ўйлаяпсиз, лекин... лекин нега мен сизга буларни гапиряпман? Мен яна шампань ичгим келянти; менга қуйинг, Келлер.

— Сиз бошқа ичмаслигингиз керак, Ипполит, сизга бермайман...

Князъ унинг олдидан қадаҳни нари сурниб қўйди.

— Рост-а...— деб дарҳол кўна қолди у нима ҳақдадир хаёлга толиб,— тагин гапириб юрмасинлар... э, менга нима, гапирсалар гапиравермайдиларми? Тўғрими, тўғрими? Майли, кейин истаганларича гапираверсинлар, шундай эмасми, князъ? Кейин нима бўлиши билан бизларнинг нима ишимиш бор?... Мен дарвоҷе ҳозир туш кўрдим. Қандай қўрқинчли туш кўрганлигимни ҳозир эсладим... Сизга бўндай тушларни асло раво кўрмайман, князъ, ҳақиқатан ҳам, гарчи эҳтимол, сизни яхши кўрмасам ҳам. Дарҳақиқат, агар бирорин яхши кўрмасанги, унга ёмонлик тилашнинг нима кераги бор, тўғрими? Нега мен бугун иуқул ҳамма нарсани сўрайверадиган бўлиб қолдим, сўраётган гапларимни қаранг! Менга қўлингизни беринг; мен қўлингизни маҳкам қисиб қўйишим керак, мана шундай... Лекин сиз барибир менга қўлингизни бердингиз, а? Демак, уни чин дилдан қисиб қўйишимни билар экансиз-да?.. Рост, мен бошқа ичмаганим тузук. Соат неча бўлди? Айтганча, кераги йўқ, мен соат неча бўлганлигини биламан. Вақт бўлди! Айни вақт бўлди. Нима, анави бурчакда тамадди қилишгитими? Демак, манави стол бўш экан-да? Жуда соз! Жаноблар, мен... бироқ бу жанобларнинг унчалик эшитгиси ҳам йўқ шекилли... мен битта мақолани ўқиб берсам деган эдим, князъ; тамадди, албатта, одамга хуш ёқади, лекин...

У бирдан тенадаги ён чўнтағидан идораларникидай каттакон, муштдек қирмизи муҳр босилгани пакет чиқарди. Уни олдиаги стол устига қўйди.

Бундай бўлишини кутмаган ёки тўғрироғи, бошқа бир нарса-ни кутган аҳли жамоат қаттиқ таажжуғга тушди. Евгений Павлович ҳатто ўтирган ўрнидан дик этиб туриб сўнг яна ўтирди; Ганя дарров столга яқин сурилди; Рогожин ҳам ғижиниб, худди гап нимада эканлигини биладиган одамдай яқинроқ келди. Шу атрофда ўралишиб юрган Лебедев ҳам азбаройи қизиққанидан кўзлари филтиллаганча пакетга тикилди, унинг ичидагима борлигини билишга жуда қизиқарди у.

— Бу нима?— деб хавотирланиб сўради князъ.

— Офтоб пичагина кўриниши биланоқ мен ётиб ухлайман, гап битта, чин сўзим: кўрасиз!— деб қичқирди Ипполит.— Лекин... лекин... наҳот сиз мени бу пакетни очолмайди деб ўйласан-

гиз?— деб қўшимча қўлди у ҳаммага бир-бир кўз югуртирио чиқаркан, кимга айтадиганлигига эътибор бермасдан. Князъ уининг дир-дир қалтираётганини кўрди.

— Биз бундай деб ўйламаймиз,— деб жавоб берди князъ ҳамма учун, — исега сиз ўзи, бошқалар шундай ўйлаши мумкин, деб шубҳати борасиз, яна бу... яна бу ўқийман деганингиз нимаси, жуда гатати эшитиларкан? Сизга нима бўлди, Ипполит?

— Яна нима бўлди? Яна унга нима бало бўла қолди?— деб сўранарди атрофдагилар, ҳамма стол атрофига йиғила бошлиди, баъзилар овқат чайнаганча келишарди; қизил муҳр босилган пакет худди оҳанрабодай ҳаммани ўзига тортарди.

— Кечак сизникига келиб тураман деб сўз берганимдан кейин ёзган эдим, князъ. Кечак куни билан шуни ёздим, кечаси ҳам шунинг устида ўтиридим ва эрталаб ёзиб тугалладим; тоонг азоңда бир туш кўрибман...

— Эртага қилсак қандай бўларкин?— ботинмайгина деди князъ.

— Эртага «вақт ўтган бўлади!»— асабий тиржайди Ипполит.— Айтганча, ташвишланманг, мен қирқ минутда ўқиб бўламан, узоғи билан бир соатда... Кўринг, ҳамма қизиқиб қолди; ҳамма йиғилди; ҳамма қизил муҳрга қараб қолди; қаранг-а, агарда мақолани мана шу пакетга солмаганимда балки бунчалар қизиқ бўлмасми! Ха-ха! Сирли иш шунаقا бўлади! Очайми, очмайми, жаноблар?— деб қичқирди у ғалати кулиб, кўзларини йилтиратганча.— Сир! Сир! Эсингиздами, князъ, унда «вақт ўтган бўлади», деб ким айтганди? Бу ганин Апокалипсисдаги қулратли ва улкан фаришта айтади.

— Яхшиси ўқимаганингиз маъқул!— деб хитоб қилди кутимаганда Евгений Павлович, у буки шунчалар хавотирланиб айтдик, кўпларга бу жуда ғалати бўлиб туюлди.

— Ўқиманг!— деб қичқирди князъ пакетни қўли билан босиб.

— Ўқишга бало борми? Тамадди қилайлик,— деди аллаким.

— Мақола? Журналгами?— деб қизиқсанди яна кимдир.

— Зернишиб қолмасмикимиз?— деди яна бирор.

— Э, нима бўлянти ўзи?— деб сўрашди бошқалар. Лекин князининг ҳадиксираб қолгани Ипполитнинг ўзини ҳам чўчинтиб қўйди.

— Хўп... ўқимаймизми?— деб шивирлаб сўради у княздан кўкариб кетган лаблари аллақандай қийинайиб ишшайган ҳолда,— ўқимаймизми?— деб гўлдиради у барча йиғилганларга уларининг кўзлари, юзларига бир-бир қараб чиқаркан, худди уларни яна ўз забтига олмоқчи бўлгандай,— сиз... қўрқасизми?— деб қаради у ява князга.

— Нимадан?— деб сўради князъ борган сари юзи ўзгариб.

—Кимда йигирма тийинлик танга бор?— дик этиб ўрнидан туриб кетди Ипполит худди бирор қўлидан тортгандай,— ҳеч кимда танга борми?

—Мана!— деб дарҳол танга тутди Лебедев; касал Ипполит ақлдан озиб қолди, деган фикр ўтди унинг калласидан.

—Вера Лукъяновна!— деб шоша-пиша чақирди Ипполит,— олинг, стол устига ташланг: ўнги ё терси? Ўнги тушса— ўқиймиз!

Вера тангага қўрқа-писа қаради, сўнг Ипполитга, сўнг отасига ва алоҳа тангага қарамаслигим керак, дегандай аллақандай ўнгайсизлик билан бошини юқорига кўтариб тангани столга ташлади. Танганинг ўнги тушди.

— Ўқиймиз!— деб шивирлади Ипполит худди тақдирнинг ҳукмидан қочиб қутуломайдигандай бир алфозда; агар унга ўлим ҳукмини ўқиб эшилтирганиларида ҳам эҳтимол бунчалик оқариб кетмаган бўларди.— Ҳа, айтганча,— деб бирдан сесканиб тушди у ярим минутча жим бўлиб қолгач,— нима бу? Наҳот мен ҳозир қўръя ташлаган бўлсам?— деб яна ўсмоқчилик сўради у атрофдагилардан уларга бир-бир қараб чиқаркан.— Лекин бу жуда қизиқ руҳий ҳолат!— деб қичқирди у князга мурожаат қиласкан, ҳаддан ташқари ҳайратга тушиб.— Бу ақл бовар қимлайдиган нарса, кияз!— деб ўзiga келаркан.— Сиз буни ёзиб қўйинг, киязь, ёдинизда тутинг, ахир, сиз ўлим жазосига оид нарсаларни тўплаб юрасиз-ку... Менга шундай деб айтиб беришган эди, ха-ха! О, ҳудойим-ей, бунчалар бемаъни бўлмаса ҳаммаси!— У диваңга ўтириди, иккала тирсагини столга тираганча бошини чанглаб қолди.— Жуда уят бўлиб кетди-ку!.. Уят бўлса, нима менга,— яна шу заҳоти бошини кўтарди у.— Жаноблар! Жаноблар, мен қогозни очамац,— деб эълои қиласди у аллақандай кутилмаган бир журъат билан,— мен... мен, айтмоқчи, ҳеч кимни эшишига мажбур қимлайман, жаноблар!..

У ҳаяжонланганида қалтираган қўллари билан пакетни очди, майда хат билан тўлдирилган бир исча варақ қогозни олиб столга қўйди-да, уларни тўғрилай бошилади.

—Нима гап ўзи? Нима бўлянти? Нимани ўқийдилар?— деб ёқтирасдан тўнғиллар эди баъзи кимсалар; боишқа бирорлар эса индамасдилар. Лекин ҳамма ўтириб қизиқиб кутарди. Балки рости билан ҳам фавқулодда бир нарсани кутармиди улар? Вера отаси ўтирган стулга ёпишиб олган, қўрқиб кетганидан йиғлаб юборай деб турарди; Коля ҳам жуда қўрқиб кетганди. Ҳозиргина ўрнашиб ўтириб олган Лебедев бирдан ўрнидан туриб шамни олди-да, уни Ипполитга яқинроқ суреб қўйди, ўқишига осон бўлсин, деди шекилли.

— Жаноблар, бу... буни ўзингиз кўрасиз ҳозир нималиги-ни, — деб қўшиб қўйди нимагадир Ипполит ва кутилмаганда ўқинини бошлаб юборди:—«Зарур шарҳ!» Эпиграф «Après moi le déluge»...¹ Фу, қуриб кетсин!— тилини куйдириб олгандай деди у, наҳот мен шундай аҳмоқона эпиграф қўйган бўлсам?.. Қулоқ солинглар, жаноблар!.. Сизни ишонтириб айтаманки, буларнинг бари нари боргандা эҳтимол алмойи-алжойи гаплардир! Бу ерда менинг баъзи фикрларим холос... Агар сиз бу ерда бирор сирли гап бор деб ўйлаётган бўлсангиз... ёки ман этилган фикрлар... хуллас...

— Муқаддимасини жуда чўзиб юбордингиз,— деб унинг сўзини бўлди Гаия.

—Мунча қийшсанглайди!— деб қўшилди кимдир.

— Гап кўп,— деб орага суқилди боядан бери индамай турган Рогожин.

Ипполит ярқ этиб уига қаради, уларнинг кўзлари тўқнашиди ва Рогожин заҳарханда қилиб иршайди-да, жуда ғалати сўзларни айтди:

—Бунга бошқача қилиб ишлов бериш керак, йигитча, бошқача...

Рогожин нима демоқчи бўлди, ҳеч ким, албатта, тушунмади, лекин унинг сўзлари ҳаммада жуда ғалати таассурот қолдирди: ҳамманинг хаёлидан бир фикр йилт этиб ўтгандай бўлди. Бу сўзлар айниқса, Ипполитга қаттиқ таъсир қилди: у шунчалар титраб кетдики, князъ йиқилиб тушмасин, деб уни тутиб қолди, бирдан овози чиқмай қолди, бўлмаса, балки чинқириб юборган бўларди. У бир дақиқагача оғзини очолмай оғир нафас олиб Рогожинга тикилиб турди. Ниҳоят ҳансираф қаттиқ кучанганди деди:

—Сизмидингиз ҳали... сизмидингиз... сиз?

—Нима мен? Нима бўпти?— ҳайрон қолиб деди Рогожин, лекин Ипполит дув қизарип кетди ва худд бирдан қутургандай кескин ва шиддатли қилиб қичқирди:

— Сиз ўтган ҳафта кечаси менинг олдимга борган, кечаси соат иккода, ўша куни кундузи эрталаб сизнинг олдингизга борган эдим, сиз!! Бўйнингизга олинг, сиз?

— Ўтган ҳафта кечаси? Мабодо чиндан эсинг оғиб қолмадими сенинг, йигитча?

«Йигитча» яна бир дақиқача жим бўлиб қолди, у шаҳодат бармоғини пешонасига тираганча ниманидир мулоҳаза қиласи; шунда ранги гезариб, қўрқувдан лаби қийшайиб турган Нииолитнинг юзи ўзгарди, аллақандай мугамбirona тантана шифодаси пайдо бўлди.

¹ «Мендан кейин дунёни сув босмайдими» (франц.).

— Ҳа, сиз эдингиз! — деб шивирлади у ҳаддан ташқари ишонч билан. — Менинг олдимга сиз келган эдингиз, дераза олди-даги стулда бир соат ўтирдингиз; кўпроқ ҳам; кечаси соат бир билан иккининг орасида; сиз кейин соат учларда ўрнингиздан туриб чиқиб кетдингиз... Сиз эдингиз, сиз эдингиз! Нега мени қўрқитдингиз, нега менга азоб бердингиз,— билмайман, лекин ўша сиз эдингиз, сиз!

У ҳамон қўрқувдан қалтироғини босиб ололмаган бўлса-да, лекин кўзларида бирдан чексиз нафрат ва алам акс этди.

— Сиз ҳозир, жаноблар, ҳаммасини билиб оласиз, мен, мен... эшигинг...

У жуда шошилиб яна қофозларига ёпишли; варақлар сиргалиб сочилиб кетай дер, уларни зўр бериб тартибга солишга уринарди; варақлар унинг қалт-қалт қалтираган қўлларида титраб туради; у анчагача ўзини йифишириб ололмади.

Ниҳоят, ўқий бошлади. Бошида беш минутча кутилмаган ушбу мақоланинг муаллифи ҳамон ўзини ўнглаб ололмай тартибсиз ва наст-баланд қилиб ўқиди; лекин кейин овози текисланди ва ўқилаётган сўзлариниғ мазмунини ифодалай бошлади. Баъзан қаттиқ йўтал ўқишини тўхтатиб қўярди; мақоланинг ярмига етганда у қаттиқ хириллаб қолди; у ўқиган сари қаттиқ ҳаяжонланар, охирига бориб бу ҳаяжон чўққисига чиқди, тингловчилар ҳам жуда маъюс тортиб қолдилар. Мана ўша «мақола».

«МЕНИНГ ЗАРУР ШАРХЛАРИМ»

«Après moi le déluge!»

Кеча эрталаб олдимга кіназъ келди; айтгандай, у мени ўз чорбогига борнишга кўндириди. Мен чорбоққа таклиф қилишини ва мени бормагунимча қўймаслигини билардим, унинг фикрича, «одамлар ва дарахтлар ўртасида ўлиши анча осонроқ» экан, унинг юзимга тик қараб туриб шундай дейиншини ҳам сезгандим. Лекин у бугун «ўлиши», деб айтмади, «яшани осонроқ бўлади», деди, лекин менга, менинг вазиятимда бунинг фарқи йўқ. Менинг вазиятим ўзи шундай. Мен ундан нега ҳадеб «дарахт, дарахт», дэяверасиз, бу билан нима демоқчи бўласиз, менга «дарахт»-нинг нима алоқаси бор,— деб сўраган эдим, ўзингиз кечки пайт учрашганимизда Павловскка сўнгги марта дарахтларни кўргани келдим, деб жавоб берган эдингиз, деди. Мен унга дарахтнинг тагида ўласанми ёки гишт деворга термилиб ётиб ўласанми, бунинг аҳамияти йўқ, икки ҳафтача қолган умрни деб шунчча оворагарчиликнинг нима кераги бор, деган эдим, у дарров

Гапимга рози бўлди, лекин унинг гапига қараганда, дарахтзорлар ва тоза ҳаво албатта менга бошқача таъсир қиласмиш ва менда яхши томонга қараб бирон ўзгариш содир бўлармиш, ҳаяжонларим босилармиш ва менинг тушиларим бошқача бўлиб қолармиши, балки сингиллашармиш. Мен унга кулиб туриб, сиз худди материалистлардек сўзлаяпсиз, дедим. У мен доим материалист бўлиб келганиман, деб табассум билан жавоб берди. У ҳеч қачон ёлгон гапирмаганлигини ҳисобга олинса, бу сўзларнинг маъноси янада ойдинлашади. У жуда ҳам чиройли кулади; мен энди унга диққат билан разм солиб қарадим. Мен уни яхши кўришимни ҳам, яхши кўрмаслигими ҳам билмайман ҳозир; буни аниқлашга менда фурсат қолмади. Беш ойдан бери у менинг кўзимга бало-қазодай бўлиб кўринган эди, охиригина ойга келиб, пафратимнинг ўти сўна бошлади. Қим билади, балки Павловскка мен фақат уни кўриш учун боргандирман. Лекин... нега ҳам ўшанда мен ўз хонамни ташлаб чиқа қолган эканман? Ўлимга маҳкум этилган одам ўз қўндоғини ташлаб кетмаслиги керак; агарда мен ҳозир тугал бир қарорга келиб қўймаганимда, балки аксинча, охиригача кутишга жазм қилганимда, унда албатта, мен ўз хонамни ҳеч қачон ташлаб чиқмаган бўлардим. Ва ҳеч қачон Павловскка бориб «ўлиш» ҳақидаги унинг таклифини қабул қиласдим.

Менинг вақтим жуда зиқ ва мен бу «шарҳ»ни қандай бўлмасин, эртагача ёзиб тугатишм керак. Шундай экан, уни яна бир бошдан ўқиб, тузатиб чиқишга менинг вақтим бўлмайди; эртага киязга ва унинг ҳузурига йифиладиган уч-тўртта кишига ўқиб берсан кифоя. Бу ерда бир оғиз ҳам ёлгон гап бўлмайди, ҳаммаси фақат ҳақиқат, сўнгги тантанавор ҳақиқат бўлганлиги боисидан ўша ўқиётган пайтимда менинг ўзимга қандай туюлиши, қандай таъсир қилишини ўйлаб бунга ҳозирдан жуда қизиқсиниб қолдим. Айтгандай, мен «сўнгги ва тантанавор ҳақиқат» деган сўзларни бекор ёздим; икки ҳафтани деб шусиз ҳам ёлгон гапиршининг сира ҳожати йўқ, чунки икки ҳафта яшашнинг ўзи кераги йўқ; шунинг ўзи фақат ҳақиқатни ёзишимига энг яхши далолат бўла олади. (NB. Бир нарсани ёдингда сақла: сен шу дақиқада телба бўлиб қолмадингмискин, яъни баъзи бир дақиқалар ичida ақлингни йўқотиб қўймаётганмиссан? Сил билан оғриганлар сўнгги кунлари қолганда тез-тез ақлу ҳушларини йўқотиб турадилар, деб мени ишонтириб айтишганди. Эртага буни ўқиётган чогимда эшитувчиларнинг ўзлариши қандай тутишларига қараб билиб олишга ҳаракат қилишим керак. Бу масалани бутуналай аниқлаб олишим зарур; бўлмаса бошқа ҳеч нарсага уриниб ўтиришнинг кераги йўқ.)

Назаримда, ҳозир жуда бўлмағур бир гапни ёзиб қўйганга

ўхшайман, лекин буни тузатиб ўтиришга бақтим йўқ, боя айтдим; бундан ташқари, мабодо ушбу қўлёзмада ҳар беш қаторнинг ичидагизимга қарши бўлиб қолаётгаплигимни сезганимда ҳам барибир уни тўғриламасликка, атай шундай қилишга сўз бердим. Мен эртага ўқиётган чоғимда фикримнинг мантиқий йўналиши тўгрими, йўқлигини аниқлаб олмоқчиман; ўзимнинг хатоларимни сезармикинман, олти ой шу хонада ётиб ўйлаган фикрларим тўғримикин ё фақат алаҳлашмикин?

Агар икки ой илгари бу хонани ташлаб чиқиш ва Мейернинг гишт девори билан видолашибга тўғри келганда эди, ишончим комилки, мен бундан жуда маъюсланиб қолган бўлардим. Ҳозир бўлса, мен ҳеч нарсани сезмаяпман, ваҳоланки, эртага мен хонани ҳам, деворни ҳам ташлаб кетаман, *абадиян!* Мен қолган икки ҳафтани деб ачиниб ўтириш ёхуд баъзи бир кечинималарга берилишнинг сира ҳожати йўқ, деган ишончга келган эдим, шу ишонч менинг бутун табиатимга ҳукмрон бўлиб қолган ва менинг барча сезгиларимни ўз иродасига бўйсундирган бўлса ажабмас. Лекин шу тўғримикин? Табиатимнинг буткул енгилгани тўғримикин? Агарда ҳозир мени қийноққа солганиларида, мен афтидан, қичқирган, додлаган бўлардим, ўзимга қичқирма, қичқиришнинг, оғриқни ҳис қилишнинг фойдаси йўқ, деб айтмаган бўлардим, чунки мен бор-йўғи яна икки ҳафта яшайман, холос.

Лекин икки ҳафта умрим қолгани тўғримикин, кўпроқ эмасмикин? Ўшандада Павловскда мен ёлғон сўзлаган эдим: Б-н менга ҳеч нарса деган эмас ва мени ҳеч қачон кўрган эмас; лекин бир ҳафта бурун менинг олдимга Кислородов деган талабани олиб келишган эди; ўзининг қарашларига кўра у материалист, атеист ва иигилист экан, шунинг учун ҳам мен уни ҷақпиртирган эдим: менга одоб сақлаб ўтирамай ганинг иўскалласини айтиб қўя қоладиган бир одам керак эди. У кўнглимдагидай қилиб адидади деб ўтирамай, дангаглай айтди-қўйди, тагин жуда мамнун бир қиёфада айтди (назаримда, шуниси фақат ортиқчароқ бўлди шекилли). Юзимга тик қараб туриб, бир ойгина умрингиз қолибди, деди. Агар шароит тузукроқ бўлса, жинидак чўзилиши ҳам мумкин; эҳтимол, илгарироқ ўлишиим ҳам ҳеч гап эмас экан. Унинг фикрича, мен тўсиндан ҳатто эртанинг ўзидаёқ ўлиб қолишим ҳам мумкин экан: бундай воқеалар бўлиб турар эмиш, уч кун бўлибди, худди менга ўхшаган сил бир жувон Коломнада турар экан, бозорга майдада-чуйда олиш учун бормоқчи бўлиб туриб, бирдан ўзини ёмон ҳис қилиб, диванга чўзилибди, бир хўрсинибди-ю, ўлиб қолибди. Буларнинг барини Кислородов менга бирмунча безбетлик ва олифталик билан гапириб берди, оғзига келганини қайтаргани йўқ, гўё шу билан

сиз ҳам худди менга ўхшаб ҳамма нарсани инкор қиласидиган, ҳеч нарсанни парвойига келтирмайдиган одамсиз, сиз билан бизга ўлим дегани нарса нима бўлибди, дегандай қилди, ўзича менга иззат-икром кўрсатди. Майли, нима бўлганда ҳам ўша сийкаси чиққан гап : фақат бир ой, ортиқ эмас! Унинг хато қилмаганингга мен бутунлай аминман.

Боя киазъ менинг «ёмон тушлар» кўришимни айтди, билганини ҳараанг, жуда ҳайрон бўлиб қолдим; у Павловскда сизнинг ҳляянжонларингиз босилади, яхши тушлар кўрадиган бўласиз, деди. Нега тушни гапирди? У ё медик, ё акли жуда ҳам ўткир ва кўп нарсаларни сезиб билади. (Лекин барибир у «тебба», бунга сира шак-шубҳа йўқ). Худди атай қилгандай, у келмасидан нича бурун мен жуда яхши бир туш кўрган эдим (айтгандай, мен хозир юзлаб шундай тушлар кўраман). Мен ухлаб қолибман,— менимча, у келмасидан бир соат илгари ухлаган бўлсан керак, қарасам, бир хонада ётибман (лекин ўзимнинг хонам эмас). Ҳона менинг хонамдан баландроқ ва каттароқ, яхшилаб жиҳозланган, ёруғ; хонада жавон, комод, диван ва устига кўк ипак адёл ташлаб қўйилган кенг ва каттакон менинг каравотим бор эмиш. Хонада аллақандай жуда қўрқинчли бир маҳлуқ бор эмиш. У худди чаёнга ўхшармиш, лекин чаён эмас эмиш, хунукроқ ва даҳшатлироқ эмиш, табиатда бундай маҳлуқлар учрамайди, ўёхонамга у атаяй келганимиш, шунинг учун ҳам бу жуда сирли бўлиб кўринармиш. Мен уни яхшилаб кўриб олдим: унинг тузи жигарранг, усти қалқонсимон судралиб юрувчи маҳлуқ эмиш, ўзи бир қарич келармиш, бош томонининг ўғонлиги икки энли, дум томонига қараб ингичкалашиб бораармиш, шунинг учун думининг учи игнадай бўлиб кўринармиш. Бошидан пича қўйироқла таасисидан қирқ беш градус бурчак билан иккита оёқ чиқарганимиш, оёғининг узуилиги икки вершок келармиш, тепадан қаралса, маҳлуқ худди учтишли паншахага ўхшармиш. Қалласини яхни кўролмадим, лекин худди йғнадай ўткир иккита қўнгир мўйлови ҳам бор эди. Думининг учиди ҳам шундай иккита мўйлов бор эди, ҳар бир оёғидан ҳам шундай мўйловлар ўсиб чиққанди, ҳаммаси бўлиб саккизта шундай мўйлови бор эди. Маҳлуқ хона ичиди у ёқдан-бу ёққа югуриб юрар, юргурганда наижалари ва думига тиralар, тааси худди илонининг таасисига ўхшаб билангларди, у қалқони бўлишига қарамасдан жуда тез чоңар, унга қарағ турниб одамнинг кўнгли айнаб кетарди. У мени чакиб оладими, деб жуда қўрқдим; менинг уни заҳарли деб айтган эдилар, лекин мен кўпроқ уни ким менинг хонамга ташлаб кетганийкин, мени нима қилишмоқчийкин, бунинг сири нишадайкин, деб қийналардим. Маҳлуқ жавоннинг тагларига кириб кетар, комоднинг остига, хонанинг бурчакларига яширинар-

ди. Мен стулнинг устига чиқиб ўтиридим ва оёқларимни йигишириб олдим. Махлуқ бутун хона бўйлаб қиялаб чопиб ўтди-да, қаердадир мен ўтирган стулнинг тагида кўздан йўқолди. Мен қўрқиб хонага алаинг-жалаинг қилиб қарап, лекин оёғимни тагимга йигиштириб ўтирибман-ку, шунинг учун ҳам махлуқ стулга чиқолмаса керак, деб ўйларим. Бирдан орқа томонимда худди бошнимнинг тўғрисида қисирлаган ва шитирлаган товуш эшигдим; мен ўгирилиб қарадим ва махлуқ деворда ўрмалаб бораётганлигини, менинг бошим билан бараварлашиб қолганлигини, думи эса сочимга тегиб турганлигини кўрдим; думи фавқулодда тезлик билан чириллаб айланарди. Урнимдан сакраб туриб кетдим, махлуқ ҳам кўздан ғойиб бўлди. Мен каравотга ётишга қўрқардим, махлуқ ёстиғимнинг тагига кириб оладими, деб юрагим така-пука эди. Хонага ойим билан унинг қандайдир бир таниши кириб қолишди. Улар махлуқни қува бошладилар, улар менга қараганда хотиржам кўринардилар, махлуқдан қўрқмасдилар. лекин улар њеч нарсани тушунмас эдилар. Бирдан махлуқ яна кўриниб қолди. Бу гал у жула оҳиста, худди бир ияни бордай, секин-секин буралиб судралар, одам ижиғраниб кетарди, у хонани қиялаб эшик тарафга борарди. Шунда ойим эшикни очиб Норма деган итимизни чақириди, итимиз—каттакон тернёф, қора ва юнги қалин эди. У беш йил бурун ўлиб қолганди. Ит хонага югуриб кирди ва махлуқнинг тепасида қотиб туриб қолди. Махлуқ ҳам ҳаракатдан тўхтади, лекин у ҳамон турган жойида буралар, панжалари ва думи билан полни чарсиллатиб уради. Агар адашмасам, хайвонлар ғайришуурий қўрқувни билмайдилар; лекин ҳозир нағаримда Норма фавқулодда суратда қўрқаётганга ва бу қўрқинч ғайришуурий ваҳимага ўхшарди, назаримда, ит ҳам худди менга ўхшаб махлуқнинг жуда сирли ва ғалати эканлигини сезаётгандек эди. Махлуқ оҳиста ва эҳтиёткорлик билан итга томон судралар, ит эса секин ўзини орқага тортарди. Лекин жуда ҳам қўрқиб кетганингига ва бутун аъзолари дир-дир қалтираётганини қараемсан Норма махлуқقا жуда ёмон қараб турарди. У биргалик ириллаб даҳшатли жағини очди, унинг ўткир тишлари кўриди, итнинг жаги қин-қизил ва жуда катта эди, у мўлжаллаб туриб, махлуқни шарт тишлаб олди. Афтидан, махлуқ қаттиқ юлқиган бўлса керак. Норма яна уни тушиб кетаётган еридан ушлаб олди ва иккимаротаба силтаб-силтаб махлуқни худди ютиб юбормоқчидай бутуилай оғзига олди. Махлуқнинг қалқони итнинг тишларинда қарсиллаб кетди; махлуқнинг итнинг оғзидан чиқиб турган думи ва панжалари жуда даҳшатли тарзда чириллаб айланарди. Бирдан Норма жуда ёмон ангиллаб юборди; махлуқ, унинг тилига нишини санчиб улгурган эди. Ит ангиллаб фарёд кўтарганича жагини

очди, ғажиб ташланған махлуқ унинг оғзидаги күндалаңг ётарди, унинг ярим мажақлаңган таисидан итниң тилига оқимтири суюқлик оқиб тушиарди, бу суюқлик топталған қора суворакнинг таисидан ситиладын оқ суюқликка ўхшарди... Шу ерга келгандай мен уйғониб кетдим, кінез кириб келди».

Жаноблар,— деди Ипполит бирдан ўқищдан тұхтаб босини күтариб худди уялиб кетгандай бўлиб,— мен ҳали устидан ўқиб улутурмагандым, лекин афтидан, жуда кўп ортиқча нарсаларни ёзганга ўхшайман. Бу туш...

Түшга ўхшайди,— деб унинг гапини бўлди Ганя.

Албатта, шахсан менинг ўзимга тасаллуқли жойи кўп бу ерда, таин оламан, яъни айни менинг ўзим ҳақимдам...

Ипполит шуларни сўзларкан, жуда ҳорғини ва ҳолдзи тойган кўриниар, терчилаган пешонасими рўмолчаси билан артарди.

— Ҳа, жуда ўзингизга кўп эътибор берар экансиз,— деб вишиллади Лебедев.

— Мен, жаноблар, ҳеч кимни мажбур қилмайман, гапнинг очиғи: ким истамаса, чиқиб кетиши мумкин.

— Ҳайдашини қаранг... бироннинг уйидан,— базур әшитиларли қилиб тўнгиллади Рогожин.

— Биз ҳаммамиз қандай қилиб бирдан ўрнимиздан туриб чиқиб кетамиз?— деб гапга қўшилди шу пайтгача оғзини очишга журъат қилмаган Фердишченко.

Ипполит бирдан бошини қуиң эгиб, қоғозларига ёпишди; лекин яна шу заҳоти бошини кўтариб кўзлари ўт бўлиб ёнганча ёноқларига қизил доғ ёйилиб Фердишченкога тик қараганча деди:

— Сиз мени ҳечам яхши кўрмайсиз!

Кимлардир кулиб юбордилар; лекин кулганлар кўпчилик бўмасди. Ипполит ҳаддан ташқари қизариб кетди.

— Ипполит,— деди кінез,— қоғозларингизни йиғиштиринг, уни менга беринг, ўзингиз шу ерда менинг хонамда ётиб ухланг. Йиғиш ётиш олдидан ва эртага гаплашиб оламиз; лекин кейин бу қоғозларни ҳеч қаочон очиб ўқимайсиз. Майлими?

— Шундай қилиш мумкини?— деб унга қаради бениҳоя ҳайрон бўлган ҳолда Ипполит.— Жаноблар!— деб қичқирди у яна ғайтадан худди иситмалагандай жонланаркан,— мен бемаънигарчиликка йўл қўйдим, ўзимни қандай тутишликтин билмадим. Гоника ўқишини бўлмайман. Ким эшитгиси келса — эшитсан.

У шоша-пиша стакандан сув ҳўплади, шоша-пиша одамларнинг назаридан кўзини олиб қочиши учун столга тирсакларини тирайб олди ва қайсарлик билан ўқишида давом этди. Дарвоқе, бир оздан сўнг унда қисининидан асар ҳам қолмади...

Бир неча ҳафта яшаб ўтиришининг ҳожати йўқ, деган фикр (Ўқинин давом эттириди у), назаримда бундан бир ой илгари

мени чинакамига мाशғул қилиб қўйди, ўшанда менинг тўрт ҳафталик умрим қолганди, лекин бу фикр мен уч кун бурун Павловскда бўлганимдан сўнг хаёлимда қатъийлашди. Мен князнинг равонида ўзимга-ўзим сўнгги марта яшаб кўришга уринишим керак, деб турганимда, одамларни ва дараҳтларни кўрмоқчи бўлганимда (майли, буни ўзим айтган бўла қолай), ёниб-куйиб, «яқиним» Бурдовскийнинг ҳақи учун талашганимда, ҳамма мени қучоқ очиб қарши олади, бағрига босади, кимлардир мендан кечирим сўрайди, мен кимлардандир узр сўрайман, деб хаёл суриб турган чофимда мана шу фикр тўла-тўкис бутун ақлу ҳушимни ўзига тортиб олганди; хуллас қалом, мен тентак ва бемаза бир одамнинг ҳолатига тушиб қолдим. Ана шу дақиқаларда менда шу «сўнгги ишонч» пайдо бўлди. Энди жуда ақлим бовар қилмаяпти қандай қилиб мен олти ой шу «ишончсиз» яшаганимга! Мен касалим сил эканлигини ва бунинг давоси йўқлигини аниқ билардим; мен ўзими- ўзим алдамадим, масалани ойдин англадим. Лекин буни қанчалар ойдин тушинганим сари шунчалар қаттиқ яшагим кела бошлиди; мени ҳаётининг этагига ёнишиб олдим ва қандай бўлмасин, яшагим келди. Мени қоронғи ва кар қисмат худди нашишадек эзиб ташламоқчи бўлган эди, ўшанда мен бундай қисматдан аччиқланган бўлишим мумкин, буни бўйнимга оламан, лекин нега аччиқланганлигимни ўзим ҳам билмасдим, албатта; лекин шу аччиқланшишманинг ўзи менга етарли эмасмиди? Нега мен ҳақиқатан яна яшашим керак эмаслигини билиб турриб тағин яшаш пайига тушдим; бошқа синаб кўрадиган нарса бўлмагани учун шундай қилдиммикин? Ваҳоланки, мен ҳатто китоб ҳам ўқиёлмасдим ва ўқимай қўйгандим: ўқишининг нима кераги бор, олти ой қолгандан кейин билишнинг нима кераги бор? Шу фикр калламга келиб қолса, ўқиб турган китобимиин улоқтириб юборар эдим, исча марталаб шундай бўлган.

Ҳа, Мейеришг девори кўн нарсаларга гувоҳ, кўн нарсаларни айтиб беролади! Мен уига жуда кўн нарсаларни ёзганман. Ўша эски девордан мен ўрганиб чиқмаган биронта ҳам доғ йўқ эди. Лаънати девор! Шундай бўлса ҳам, у менга Павловскининг барча дараҳтларига қараганда қимматлироқ, ҳа, қимматлироқ бўлиши керак эди, лекин энди менга ҳаммаси барибир бўлиб қолган.

Хозир эсимга тушиб қолди, мен ўшанда уларнинг ҳаётларини қанчалар қизиқиб кузата бошлаган эдим; илгари менда бундай қизиқиш бўлмаган эди. Мен Коляни сабрсизлик билан кутадиган, кечикса сўқадиган бўлиб қолдим, айниқса, оғир ётиб қолиб кўчага чиқолмаган пайтларимда шундай бўларди. Мен майда-чуйда нарсаларга шунчалар эътибор берадиган.

турли мишишларга шунчалар қизиқадиган бўлиб қолдимки, худди фийбатчига айланиб қолгандай бўлдим. Мисол учун, мен асло тушунмасдим, қандай қилиб бу одамлар шунча умрга эга бўла туриб, давлатманд бўла билмасликларини (тўғриси, буни ҳозир ҳам тушунмайман). Мен бир камбағал кишини танирдим, кейин уни очликдан ўлибди, деб эшитдим, эсимда, бундан қаттиқ жаҳлим чиқиб кетди: мабодо ўша камбағални тирилтириб бўлганда, мен уни ўз қўлим билан қатл қилган бўлардим балки. Мен гоҳо бир ҳафта ўзимни жуда енгил сезардим, ўшанда кўчага чиқардим; лекин бора-бора кўча мени бутунлай дарғазаб қилиб юборди, мен купи бўйи йида қамалиб ўтирадиган бўлиб қолдим, бўлмаса ҳаммага ўхшаб бемалол чиқиб юраверсам бўларди. Менинг юргилаб, ўйнгиб, типирчилашиб, ўзини ўтга-чўққа уриб, доим ишмадандир ташвишланиб, қувогини солиб, хавотирланиб юрадиган, атрофимдан айланиб ўтиб бораётган одамлар тўдаси жонимга тегиб кетди. Уларнинг туганмас ғам-ҳасратлари, туганмас ташвиш ва надоматларининг кимга кераги бор; уларнинг интиҳосиз аламлари, ёмонликлари, қаҳр-ғазаблари-чи (чунки улар ёвузлар, ёвузлар, ёвузлар)? Олдиларида ҳаётнинг олтмиш йили туриб, яна яшашни билмасалар ва баҳтсиз бўлсалар, бунга ким айбдор? Ўз ихтиёрида олтмиш йил яшаш имконияти бўла туриб нега Заринцин ўзини очликдан ўлишгача олиб борди? Яна ҳаммалари ўзларининг чуринидиларини, йиртиқларини, қадоқ бўлиб кетган қўлларини кўрсатиб алам билан қиҷқирганиларини айтмайсизми: «Биз ҳўқиздек ишлаймиз, биз тер тўкянимиз, биз худди ит каби очмиз ва ялангочмиз! Бонқалар ишламайдилар ва тер тўхжайдилар, улар бойиб кетганилар!» (Азалий нақорат!) Уларнинг атрофларида «тузук одамлар» ичидан чиққан Иван Фомич Суриковга ўшаган бир бечора жиккак киши айланиб ўргилади, кечасию кундузи уларнинг хизматларини қиласди,— ўша Суриков бизнинг тепамизда туради,— қачон қарасанг, тирсаги йиртилиб, тугмачаси узилиб бойваҷчаларнинг хизматини қилипти...»— қачон қараманг йиглагани ийғлаган, инқиллагани инқиллаган, дод-вой қилгани қилган! Йўқ, бу аҳмоқларга заррача, заррача ачинмайман, олдин ҳам ачинмасдим, ҳозир ҳам ачинмайман,— мен буни гурур билан айтаман! Нега унинг ўзи Ротшильд эмас? Нега унинг Ротшильдга ўшаб миллион-миллион пуллари йўқ, нега унинг тоғ-тоғ олтин империаллари, наполеондорлари йўқ, нега тоғ-тоғ қилиб уйиб

ташламаган уларни, кәм айбдор бунга? У яшаяптими, демак ҳаммаси унинг ўз ихтиёрида, унинг ҳукмида! У шуни тушумаса, буига ким айбдор?

О, менга энди барибир, менинг энди аччиқланишга ҳам вақтим қолмади, лекин ўшанда, ўшанда мен такрорлайман, кечалари ёстигимни чайнааб чиқар, жаҳлим чиққанидан адёлларимни далва-далва қилиб йиртиб ташлардим. О, ўша пайтларда мен ўн саккиз яшар усти юпун бир йигитча эдим, мени шу ҳолимча ярим ялангоч қилиб кўчага ҳайдаб юборишларини, ёлғиз қолдиришларини, бошпанасиз, ишсиз, ош-нонсиз, қавму қариндошсиз, шундай улуғ шаҳарда таниш-билишсиз оч-наҳор, калтакланган (баттар бўлсин!), лекин соғлом ҳолда қўйиб юборишларини нақадар истаган эдим, нақадар орзу қилган эдим, ана ўшанда мен кўрсатган бўлардим...

Нимани кўрсатардим?

О, ниҳоят сиз ушбу «Шарҳ» билан мен ўзимни қанчалар ерга урганимни сезмайди деб ўйласангиз! Ким мени у ҳаётни билмайдиган бўши-баёв бола деб ўламайди дейсиз, менинг ўн саккизга кирганим билан кимнинг инин бор; олти ой менга ўхшаб яшаган одамнинг сочи олтмиш йил яшагандай оқариб кетади, лекин бу билан кимнинг иши бор! Майли, менга деса кулаверсинглар ва бу тапларнинг барини чўпчак деб айтсинглар. Мен чиндан ҳам ўзимга чўпчаклар айтиб берардим. Мен чўпчаклар билан туилари ўзимни овутардим; мен уларни ҳозир бирма-бир хотирлайман.

Лекин наҳотки уларни яна қайтадан сўйлаб ўтиришга зарурат туғилиб қолган бўлса?— ахир, энди мен учун эртаклар айтадиган пайт аллақачон ўтиб кетган-ку! Кимга ҳам айтиб бсрардим! Менга юонон грамматикасини ҳам ўрганиш маш этилганингини аниқ кўрганимдан сўнг ўзимга-ўзим эртаклар сўйлай бошлаган эдим, ҳа, грамматикани ўрганимоқчи бўлиб қўлимга ҳам олган эдим, лекин биринчи саҳифасини ўқиб бўлмасимдан «Синтаксисга етмасимдан ўлим хабари келади»,— деб ўйладиму китобни столлинг тагига тәннишадим. Ҳозиргacha ўша ерда ётибди; Матренага китобга тегма, шундай ётаверсинг, дедим.

Менинг «Шарҳ»им кимнинг қўлига тушса ва кимнинг уни ўқиб чиқишига сабри чидаса, майли, мени телба деб ўйлай қолсинг ёки мени гимназистга чиқара қолсан, энг яхшиси, мени ўлимга ҳукм этилган деб ўйлай қолсан; зотан ушбу ўлимга маҳкум этилган ўн саккиз яшар йигитга ундан бошқа ҳамма одамлар ҳаётининг қадрига етмаётган, уни арzonга бой бераётган, ундан ҳаддан ташқари ялқовлик, эринчоқлик, инсофсизлик билан фойдаланаётган ва демакки, уларнинг барчалари унга номуносиб бўлиб кўринаётган бўлса, нима қилсан! Нима

гап дейг? Менинг ўқувчим янгличиляти ва менинг ишончим менга ўқилган ўлим ҳукмидан мустасио дейман. Уларнинг ҳаммалари бахтни қандай тушунишаркинлар, бир сўраб кўринг, бир сўраб кўринг-чи? О, ишончининг комил бўлсиники, Колумб Американи очгандан кейин эмас, Американи очаётган чоғда бахтли бўлган; ишончиниз комил бўлсиники, у Янги Дунёни очмасидан уч кун илгари ўз иқболининг энг баланд чўққисига кўтарилиган, ўшанда унинг кемасидаги одамлар ғалва кўтаришига, сал бўлмаса Европага қайтиб кетмоқчи бўлишган! Гап Янги Дунёда эмас, менга деса, уни ср ютиб кетмайдими. Колумб уни ростакамига кўрмаседан, ишончи очганингни ҳали аниқ-таниқ билмасдан ўзни кечди. Гап ҳаммаси ҳаётда, фақат ҳаётда,— ҳаётни каниф қила борнида, ишончи учун канифиниг ўзи муҳим эмас! Нимасини айтасиз! Назаримда, ҳозир ёзаётган ҳамма гапларим умумий гапларга ўхшайди, бу гапларга қараб туриб мени «қуёш чиқиши» мавзуда ишо ёзаётган паст синифларининг ўқувчиси деб ўйлашлари ҳам мумкин, ё бўлмаса, нимадир демоқчи бўлибди-ю, лекин истакдан нарига ўтолмабди, ёзиб дўндиrolмабди... «Ўсолмабди», деб айтишлари мумкин. Йекин шундай бўлса ҳам яна қўшиб қўйишим керакки, инсон калласида туғиладиган ҳар қандай даҳо гояда ёки фикрда бошқа одамларга англатиб етказиб бўлмайдиган, жилд-жилд асарлар ва шарҳлар ёзиб, ўттиз беш йил тушунтиринига ҳаракат қилиб ҳам англатиб бўлмайдиган алланима қолиб кетади; миянгизда асло четга чиқинини истамаган алланима доим қолади, абадий сиздан ажралмайди; сиз шундай ўлиб кетасиз, ўзингизнинг энг асоснй фикрингизни ҳеч кимга билдиrmай, ҳеч ким билан ўртоқлашмай ўтиб кетасиз. Лекин мабодо мен шу олти ой мобайнинда мени қийнаган барча нарсаларни ифодалаб беролмаган бўлсан, балки жилла қурса, мен шу «сўнгги ишончи»ни ҳосил қилгунча не азобларни бошдан кечирганлигини, у менга жуда ҳам қимматга тушганлигини тушуниб етарлар. Ўзимга маълум бўлган сабабларга кўра мана шуларнинг ҳаммасини мен «Шарҳ»да баён қилиб ўтишга жазм қилдим.

Нафсиликамга, мен давом этаман».

VI

«Ёлғон сўзламайман: шу олти ой мобайнинда ҳаёт мени ҳам ўз тузоқларига илинтиришга уриниб кўрди, мен ўшандай пайтларда бунга шунчалар қизиқиб кетдимки, ҳатто устимдан ўқилган қисмат ҳукмини ҳам унутар, тўғрироғи, у ҳақда ўйлашни истамас, ҳатто бирон иш қилишга ҳаракат қилдим. Айтганча,

Ўша пайтдаги менинг шароитимни айтиб ўтай. Мен саккиз ой бурун оғир ётиб қолғанимдан сўнг барча борди-келди муносабатларни уздим ва дўстларим билан алоқа қилмай қўйдим. Ўзим илгари ҳам анча-мунча одамови эдим, шунинг учун ҳам ўртоқларим мени дарров унугиб юборищди; албатта, улар бу воқеа рўй бермаган тақдирда ҳам мени унугиб кетишган бўларди. Уйдаги, яъни «хонадондаги» аҳволим ҳам шундан қолишишасди, жуда ёлғиз эдим. Беш ойча олдин мен хонами ичкаридан беркитиб олган, хонани ажратиб ҳеч ким кирмайдиган қўйланганди. Мен нима десам, шуни қилишар, олдимга ҳеч ким ижозатсиз кирмасди, фаяқат маълум бир пайтлардагина хонани йиғишишириш ва менга таом бериш учун кирадилар. Ойим оғзимдан гап чиқишига маҳтал, титраб турагар, баъзан уни олдимга киришишга рози бўлган пайтларимда андек бўлсин, зорланиб ҳиқилламасди. Болалар шовқини солмасинлар, мени безовта қилмасинлар деб ургани ургани эди; мен болаларнинг тўцолошидан тоз-тез шикоят қиласдим; ҳозир улар мени қанчалик яхши кўришларини шундан тасаввур қиласверни! «Вафодор Коля»ни ҳам, мен уни шундай деб атардим,— назаримда тоза қийнаган бўлсан керак. Қейинги пайтларда у ҳам мени анча қийнади: бунинг бари табиий, одамлар бир-бирларини қийнаш учун яралганлар. Лекин Коля бу касал, шунинг учун бунинг инжиқликлариға чидаш керак, деб ўзига сўз берганлигини сезиб қолдим. Табиий, бундан жаҳлим чиқарди; лекин назаримда, у «христианларча сабр»да князга таассуб қилаётганга ўхшарди, бу андак кулгили бўлиб кўриниарди. Бу ўзи жуда қизғин ва навқирон бола, албатта, ҳамма нарсага таассуб қиласди; лекин назаримда, ичимда энди у ўз ақли билан яшаса ҳам бўлар эди, деб қўярдим. Мен уни жуда яхши кўраман. Мен кимларнингдир хизматиди қилиб эрталабдан-кечгача югуриб юрадиган, бизнинг тепамизда яшайдиган Суриковни ҳам кўн қийнаганман; мен унга тинмасдан сиз йўқчиликнингиз учун ўзингиз айбдорсиз, деб исбот қиласдим, охирида у жуда юрагини олдириб қўйди ва менинг олдимга келмай қўйди. У жуда ҳам ювоши одам, бунақанги ювоши одам камдан-кам бўлади (NB. Айтишларига қараганда сабр жуда даҳшатли куч эмиш; буни княздан сўраб олиш керак, бу князнинг гапи.); лекин мен март ойида унинг уйига чиқдим, боласини ўз сўзи билан айтганда, қандай қилиб «совуқ чалиб» кетганлигини кўрмоқчи бўлдим, мурда тепасида турниб иршайдим ва Суриковга ҳаммасига ўзи айбдор эканлигини тушунира бошладим, шунда бу жиккак одамнинг бирдан лаблари қалтираб кетди ва бир қўли билан елкамдан ушлаб иккинчи қўли билан эшикни кўрсатди ва эшитилар-эшитилмас қилиб

базўр: «Боринг!»— деди. Мен чиқиб кетдим ва бу менга жуда ёкиб қолди, мени чиқариб юбораётгани ёқди менга; лекин унинг сўзларини кейин эсласам анчагача юрагим увущиб юрди, унга қандайдир раҳмим келди, раҳмим келди-ю, нафратим қўзиди, бу жуда ғалати эди, унга нисбатан кўнглимда шундай нарса бўлишини истамасдим. Мен унинг дилини ёмон оғритдим (ўзим истамаган ҳолда уни ҳақорат қилдим), лекин шундай бўлса ҳам бу одамнинг аччиғи чиққани йўқ! Лаблари қалтираб кетди, дедим, лекин жаҳли чиққанидан шундай бўлгани йўқ, мен қасам ичиб айтишим мумкин: у қўлимдан ушлаб, «Боринг!»— деди ва шу қойилмақом сўзни жаҳл қилмасдан айтди. Орияти келди, қаттиқ орияти келди, бу ҳатто унга ярашмас ҳам экан (ростини айтганда, бунинг кулгили жойи ҳам йўқ эмас), лекин аччиғиги чиқмади. Балки у мени шундан кейин ёмон кўриб қолгандир. Ўшаңдан бери уни икки-уч марта зинада учратиб қолдим, у менинг олдимда шляпасини ечиб қўлига оладиган бўлиб қолди, илгари ҳеч қачон бундай қилмасди, лекин энди илгари гидай тўхтаб сўрашмас, балки қисиниб тез ўтиб кетарди. Агар у мени ёмон кўриб қолган бўлса, бу ёмон кўриши ҳам ўзига хос эди: у «сабр билан ёмон кўрарди». Балки у менинг олдимда шляпасини қўрқанидан олар, ахир, у менинг ойимдан қарздор бўлиб юради доим ва ҳеч қачон қарздан боши чиқмайди. Ҳаммасидан ҳам шу тахминим тўғрига ўхшайди. Мен у билан гаплашиб олсан девдим, аниқ биламанки, ўн минут ўтмасдан у мендан кечирим сўраб, узроҳлик қила бошлийди; лекин яхшиси унга бошиқа индамай қўя қолай, деган фикрга келдим.

Шу найтга келиб, яъни тахминан Суриковнинг боласини «сувук ҷалиб» кетган маҳалларда, март ойининг ўрталарида мен бирдан ўзимни анча енгил сеза бошладим, икки ҳафтача шундай давом этди. Мен кўпинча намозшомга яқин ташқарига айланиб келгани чиқа бошладим. Мен март ойининг кечки аёзини яхши кўраман, қўча чироқларини энди ёқа бошлайдилар бу пайтда; гоҳо анча узоқларга кетиб қолардим. Бир куни Олтидўкон олдида қоронғи тушиб қолган эди, мени «тузук хонадан чиққанлар»дан бири қувиб ўтди, мен уни яхши қўролмай қолдим; у қофозга ўралган алланимани кўтариб борар, устига қандайдир эски ва бедаво бир пальто кийгаиди,— нальтоси жуда юпун эди. У мендан ўн қадамча илгарила борарди, фонарь тагига етганда мен унинг чўнтагидан нимадир тушиб қолганлигини кўрдим. Мен дарров ёрдан олдим, яхшиям дарров олган эканман, мундоқ қарасам, узун кафтан кийган бирор югуриб келиб қолди, лекин нарсанинг менинг қўлимда эканлигини кўриб индамади, қўлимга кўз қирини ташлади-ю, нарига ўтиб кетаверди. Бу нарса эски, ичи тўла сахтиён ҳамён эди. Лекин

мен шундай қарашимданоқ бунинг ичида нима бўлса борки, лекин пул йўқлигини сездим. Нарсасини тушириб қолдириган одам мендан қирқ қадамча илгарилаб кетған ва кўп ўтмай одамлар орасида қораси кўринмай қолди. Мен чопдим, уни қичқириб чақира бошладим; лекин «Ҳей!»— деган чақириқдан бошқа нарсани билмаганинг учун у одам қайрилиб қарамади. Бирдан у чаига, бир уйнинг дарвозасига бурилди. Мен дарвозахонага етиб борганимда бу ер қоронги, ҳеч ким кўринмасди. Уй жуда ҳам катта эди, майда квартиralар учун қаллоблар томонидан курилган уйларнинг бири бўлса керак; шундай уйларнинг баъзиларида юзталаб хонадон бўлади. Мен дарвозахонадан югуриб ичкарига ўтдим, каттакон ҳовлининг ўнг томонидаги орқа бурчакда кимнингдир қораси кўринди, лекин мен қоронғиликда уни зўрга илғаб олдим. Бурчакка чопиб ўтдим, бу ерда зина бор экан. Ҳаддан ташқари тор, ифлос ва зимиштон зина экан; лекин тепада одам чопиб чиқиб бораётганилиги аниқ эшитилиб турарди, мен ҳам зиналардан тепага кўтарила бошладим, ҳалиги одамга то энинки очгунларича етиб оламан, деган умидда эдим. Шундай бўлди. Зиналар жуда қисқа ва бош-кети кўринмасди, нафасим ўпкамга тиқилиб қолди; бешинчи қаватда эшик очилди ва ёпилди, мен уч қават пастда туриб буни сездим. То чопиб чиққунимча, то зина майдончасида нафасимни ростлагунча, то қўнғироқ тугмасини топгунимча бир неча минут ўтди. Эшикни кичкинагина ошхонада самовар пуфлэйтган хотин очди. У менинг гапларимни индамасдан тинглади, албатта, ҳеч нимани тушунмади ва менга ҳеч нарса демасдан кейинги хонанинг эшигини очиб берди: бу жуда тор, кичкина, шифти ҳаддан ташқари паст, жиҳозлари ҳаминқадар эски ва тўзиган, парда тўсиқ орқасига каттакон тўшак ёзилган хона эди, тўшакда «Терентъич» (ҳалиги хотин уни шундай деб атади) ётарди, назаримда у маст эди. Стол устида шам ёниб битар, бўшай деб қолга ишина турарди. Терентъич ётган кўйи нимадир деб менга мингиллади ва кейинги хонанинг эшигини кўрсатди. Ҳалиги хотин кетди, кўрсатимган эшикни очишдан бошқа иложим қолмади. Шундай қилдим ва кейинги хонага кирдим.

Бу хона олдингисидан ҳам тор ва энсиз эди, одоминиг боши айланса елкаси айланмасди; бурчакдаги бир кишилик энсизигина каравот хонанинг ярмини эгаллаб олгандек эди; бошқа жиҳозлардан устига турли латта-путталар уйиб ташланган учта эски стул, клеёнка қоплаинган диван олдига қўйилган одмигина ёмак столи, стол билан каравот орасидан ўтиб бўлмасди. Стол устида нариги хонадагига ўхшаган темир шамдонда шам ёниб турар, каравотда эса ингалашига қараганда эндигина уч ҳафдим.

талиқ бўлган чақалоқ пишилларди; ёшина касалманд ва раингар бир жувон унинг «тагини қуритар», яъни тагликларини алмаштиради, у туқсандан сўнг эндигина тўшакдан турганга ўхшарди; лекин чақалоқ овунмас, кўкракка талпинарди, кўкракда эса сут кам эди. Диванда устига фрак ёпиб қўйилган уч яшарлар чамасидаги бир қизалоқ ухлаб ётарди. Эскириб кетган сюртук кийган жаноб стол олдида (у пальтосини ечиб қўйган, пальто диванда ётарди) қофозга ўралган бир озгини буғдой нон билан иккита кичкина колбасанти оларди. Булардан ташқари столда чойнак ва бурда-сурда қора нон ётарди. Каравот тагидан усти очиқ чамадон туртиб чиқиб турар, яна аллақандай латта-путталар туғилган бўғча кўринарди.

Ҳамма нарса тартибсиз, айқаш-үйқаш сочилиб ётарди. Назаримда, жаноб ҳам, хоним ҳам яхши одамлар эдилар, лекин йўқчилик уларни шу қадар тубан бир ҳолатга солиб қўйган эдики, улар бу тартибсизлик билан олишавериб ҳолдан тойган ва энди эътибор бермай қўйган эдилар, улар ҳатто кун сайин тобора ортиб бораётган бу тартибсизлик, бебошвоқликдан аллақандай жуда аламли ва аччиқ бир лаззат ҳамда ўч олаётган каби эдилар.

Мен кирганимда ҳалиги жаноб ҳам уйга эндигина кириб олиб келган нарсаларини очмоқда ва хотини билан нима ҳақдайдир қизғини ва тез-тез гаплашмоқда эди; хотин ҳали йўргаклаб бўлмаган, лекин чақалоқни овутганди; хабарлар одатдагидай юракни сиқадиган хабарлар эди шекилли. Жаноб йигирма саккизларга бөрган, юзи бугдойранг ва обиятсиз, икки чаккасидан узун соч қўйган, даҳани ялатиратиб қирилган, унинг чехраси менга хийла ёқимли ва кўркам кўринди. У тунд ва бадқовоқ бўлиб кўринар, лекин юзида аллақандай нозик орият ва гурур ифодаси акс этар, тез аччиқланадиган бўлиб қолганга ўхшарди. Мен кириб борганимдан кейин ғалати бир воқеа содир бўлди.

Тажаиг ва хафа бўлишни яхши кўрадиган одамлар тонфаси бўлади, улар хафа бўлишдан лаззат топадилар, айниқса хафа-гарчиликлари ўзининг охирги нуқтасига етган бўлса (бу тез-тез бўлиб туради), бу нарса уларда жуда кучайган бўлади. Бундай пайтларда улар ўзларини хафа бўлмагандан кўра хафа бўлган ҳолда кўришни маъқул сезадилар. Тажаиг одамлар, эгар улар ақлли бўлсалар, кейин жуда ёмон пуштаймон бўлалилар, бекорга қизишиб кетибман, нега ҳам ўзимни босмадим, эттанг, деб бармоқларини тишлаб юрадилар. Эр-хотин уларнинг уйларига қимдир кириши мумкинлигини асло кутмаган бўлсалар керак, бу уларга гоятда гаройиб бўлиб кўриндими, ёри менга ҳайрат ышиди, хотини эса қўрқиб кетгани ҳолда қараб

қолдилар; жаноб бирдан қутуриб кетиб менга ташланди; мен ҳали икки оғиз ҳам сўз айтиб улгурмаган эдим, у менинг тузук кийинганимни кўриб, сўрамай-нетмай тўғридан-тўғри бостириб кириб борганимдан ва ҳамма нарса бевошлиқ билан сочилиб ётганлигини кўриб қолганимдан қаттиқ хижолат бўлиб ўзини жуда ёмон ҳақоратлашсан деб ҳис қилди. У ўзининг шундай аҳволга тушганидан жуда уяларди шекилли. Албатта, у бошига тушган кўргиликларнинг аламини бирордан олиш имконияти туғилганидан жуда мамнун эди чоримда. Сал бўлмаса у мени дўйпослашга ҳам тайёр эди; у худди асаби ўйнаб кетган хотинларга ўхшаб оқариб кетди, унинг аҳволини кўриб хотинининг юраги ёрилгудай бўлди.

— Нега сўрамай кирдингиз бу ерга? Йўқол! — деб қичқириди у қалтираб, камоли ғазабланганидан сўзларни зўрга талаффуз қилиб. Лекин бирдан у менинг қўлимда ўзининг ҳамёни турганлигини кўриб қолди.

— Сиз тушириб қолдиридингиз шекилли,— дедим мен иложи борича хотиржамлик билан қуруққина қилиб. (Шундай муомала қилмаса бўлмасди.)

Жаноб бир неча сония қаршимда қўрқув ичидаги қотиб турди ва бир мунча муддат назаримда ҳеч нарсани англамади; кейин дарров ён чўнтагини пайпаслаб кўрди, даҳшатдан оғзи очилиб қолди ва пешонасига қарсиллатиб урди.

— Тавба! Қаердан топдингиз? Қандай қилиб?

Мен иложи борича қуруқ қилиб, ҳамёни қандай топганимни, унинг орқасидан чопиб чақирганимни, тусмоллаб бўлса ҳам орқасидан қидириб келиб зиналардан чиқиб уни топганлигимни қисқа айтиб бердим.

— Э, худо! — деб қичқириди у хотинига қараб,— ҳамма ҳужжатларимиз, охирги аеббларимиз ҳаммаси шу ерда-я, бу ерда ҳамма... о, марҳаматли афаидим, мен учун қандай яхшилик қилганлигини биласизми? Мен адойи тамом бўлардим!

Мен унинг гапига жавоб бермасдан кетиш учун эшикнинг қабзасидан ушладим; лекин ўзим ҳам ҳансира бу турардим, қаттиқ ҳаяжонланганимдан тўхтосиз йўтала бошладим, шундай қаттиқ йўтал тутдики, оёқда зўрға турардим. Уй соҳиби стул қидириб хонани чарх ура бошлади, кейин бир стул устидан латта-путталарни ерга сидириб туширди-да, мени унга астагина ўтқазди. Лекин йўталим ҳадеганда босилмади, яна уч минутча тинмай йўталдим. Кўзимни очганимда у менинг ёнимда ўтирганлигини кўрдим, афтидан, иккинчи стулдаги нарсаларни ҳам ерга ташлаган шекилли, менга диққат билан разм солиб турарди.

— Бу дейман... қийналиб кетдингиз-ку, а? — деб сўради у

худди докторлар касал билан гаплашадиган оҳангда.— Мен ўзим... медикман (у мен докторман, демади),— шундай деб ҳозирги аҳволидан хафалигини билдиргандай уйни қўлини ёзиб кўрсатди,— кўриб турибман, сиз...

— Сил бўлиб қолганман,— дедим иложи борича қисқароқ қилиб ва ўрнимдан турдим.

У ҳам дарров ўрнидан сакраб турди.

— Балки сизга шундай бўлиб туюлаётгандир, балки... дори-дармон қилиб...

У жуда ҳам ҳушини йўқотиб қўйган, ҳамон ўзига келолмасди; ҳамённи ўнг қўлига ушлаб олганди.

— О, асло ташвишланманг,— деб унинг сўзини бўлдим яна эшикнииг қабзасига қўл чўзиб,— менинг ўтган ҳафта Б-н кўрган эди (мен шу ерда яна Б-ни ўртага тиқишитирдим),— менинг ишим ҳал бўлган. Узр...

Мен эшикни очиб уятдан ерга кириб кетай деб турган, миннатдорчилигини қандай ифодалашни билмаган, эзилган, тўзғиган докторни холи ташлаб чиқай деганимда яна лаънати йўтал тутиб қолди. Шунда доктор менинг ўтириб нафас ростлашга унлади; у хотинига нимадир деди, хотини жойидан қимирила-маган ҳолда менга ширин илтифотли сўзлар айтди. У жуда уялиб кетди, унинг сарғиш, рангпар, обиятсиз юзига қизиллик югурди. Мен қолдим, лекин уларни безовта қилаётганимдан хижолатда эканлигим шундоқ кўриниб турарди (шундай қилиш керак эди). Доктор пушмондан жуда қийналиб кетди, менга аён кўриниб турарди.

— Агар мен...—деб бошлади у ҳадеганда ганини чала қилиб, эсанкираб,— мен сиздан гоятда миннатдорман, сизнинг олдин-гизда жуда айборман...— мен... кўриб турибсиз...— у яна уйни кўрсатди,— ҳозир аҳволим шундай бўлиб қолди...

— О,— дедим мен,— ҳечқиси йўқ; ҳаммаси равшан; сиз ишдан бўшаганга ўхшайсиз, бу ердагиларга тушунтиришга келгансиз, янги бир иш топмоқчисиз?

— Нега... сиз қаердан билдингиз?— деб сўради у ҳайрон бўлиб.

— Ранг кўр, ҳол сўр,— деб жавоб бердим мен бенхтиёр киноя қилгандай бўлиб.— Бу ерга умид билан вилоятлардан жуда кўп одамлар келишади, югуриб юрганлари юрган, шу алфозда яшайдилар.

У бирдан лаблари қалтираганча ёниб-куйиб сўзлай бошла-ди; у шикоят қилди, бошидан ўтганларни ҳикоя қилиб берди, рост, унинг гапларига жуда қизиқиб қолдим; унинг олдида бир соатча ўтлардим. Менга ўз тарихини айтиб берди, унинг бошидан кечирганлари ҳаммаси оддий гаплар эди. У вилоятда табиб

бўлиб хизмат қиларкан, давлатдан мояна оларкан, лекин кутилмаганда аллақандай машмашалар бошланиб кетиб, ғалеага ҳатто унинг хотинини ҳам аралаштиришибди. Унинг орияги келибди, қизишиб кетибди; орада вилоят раҳбарлари ўзгарибди, бу ўзгариш унинг душманларига жуда қўл келибди, унинг тагига аста сув қуя бошлабдишар, шикоятлар ўюнтирибдилар; у ишидан ажрабди ва охирги чақаларини тўплаб масалани ойдинлаштиргани Петербургга келибди; албатта, Петербургда уни анчагача тинглайдиган одам бўлмабди, кейин қулоқ солишибди, кейин унга рад жавоби беринибди, кейин ваъдалар бериб қўйинни пуч ёнғоққа тўлдиришибди, кейин жуда жиддий қарашибди, кейин унга ариза ёзиши буюришибди, кейин аризани қабул қилишмабди, бошқатдан ёзиши талаб этишибди,— бир сўз билан айтганда, у беш ойдан бери оворайи сарсон экан, бор буд-шудини еб битирибди; хотинининг латта-путталарини гаровга қўйибди, ўргада фарзанд кўрибдилар ва, ва... «бугун кейинги арзим бўйича жавоб чиқди, арзим ииобатга олинмабди, менинг ейдиган, ичадиган, кийидиган нарсам қолмади, хотиним тугди. Мен, мен...»

У стулдан сакраб туриб кетди ва юзини ўгириб олди. Хотини бурчакда кўз ёши қиласарди, чақалоқ яна уйғониб ингалай бошлади. Мен чўнтак дафтаримни олиб унга ёзиб ола бошладим. Мен ҳаммасини ёзиб ўрнимдан турганимда у қаршимда тик турганча менга қўрқа-писа қизиқиб қарап эди.

— Мен сизнинг номингизни ёзиб олдим,— дедим унга,— ҳаммасини ёзиб олдим: хизмат жойингизни, вилоят губернаторини, ой, кунларгача ёздим. Менинг мактабдош бир ўртоғим бор, Бахмутов деган, унинг амакиси Петр Матвеевич Бахмутов ҳақиқий статс маслаҳатчи, директор бўлиб ишлайди...

— Петр Матвеевич Бахмутов!— деб қичқириб юборди бизнинг медик сесканиб тушаркан. Мекин ҳаммаси ўша одамга боғлиқ менинг иним!

Чиндан ҳам бизнинг медигимизининг бошнига тушган воқеалар кутилмаганда менинг аралашувим билан поенига етди, ҳаммаси худди атай қилгандай ва худди романларда ёзилгандай ўз жойига тушиб ишлар битиб кетди. Мен бу шўрликларга жуда қаттиқ умид боғламанглар, мен ўзим бечора бир гимназистман (мен атай ўзимни камситиб гапирдим; мен аллақачон курсларни тутатганиман ва гимназист эмасман), менинг номимдан сизларга ҳеч қандай наф йўқ, лекин мен ҳозирнинг ўзида Васильевский оролига бораман. Бахмутов деган ўртоғимни топаман, унинг амакиси бўйдоқ ва сўққабош одам, ҳақиқий статс маслаҳатчи, ўз жиянини жонидан ҳам яхши кўради, ундан ҳеч нарсасини аямайди, уни ўз наслининг сўнгги вакили деб

Қарайди ва ардоқлайди, шундай бўлгандан кейин балки «менинг ўртогум сизнинг аҳволинингизни енгиллатиш учун амакисидан илтимос қилиб кўрармикин...»

— Жаноби олийларига гапимни айтнишга имкон берсалар бўлди эди! Қанийди у кишига ўзим тушунтириб беришимнинг иложини, эпини қилолсам!— деди у худди иситмаси тутаётган одамдай қалтираб, кўзлари ёнганча. У ростдан ҳам шундай деди, «эпини» қилолсам, деди. Балки иш ўнгидан келмас, балки пачаваси чиқар, деб такор айтдим унга ва агар эртага эрталаб олдингизга келмасам, демак, иш битмагани шу, мени кутманглар, деб айтдим. Улар мени таъзим қила-қила узатиб қолдилар, улар худди телбага ўхшаб қолган эдилар. Уларнинг юзларидаги ифодани ҳеч қачон унугтмайман. Мен извош олиб ҳаялламасдан Васильевский оролига қараб йўлга тушдим.

Гимназияда ўқиб юрган пайтларимда кейинги йиллар ичи мен шу Бахмутов деган билан сира чиқиша олмасдим. У ичимизда оқсуяк деб ҳисобланарди, ҳар ҳолда мен уни шундай деб атардим: яхши кийиниб юрар, ўзининг отини миниб келар, олифтагарчилик қилмас, доим дўстона муомалада бўлар, доим жуда қувноқ юрар, баъзан оғзидан жуда ўткир гаплар чиқиб қолар, синфда биринчилар қаторида саналишига қарамасдан, ақли унчалар зўр эмасди; мен бўлсанам, ҳеч қачон ҳеч нарсада биринчи бўлган эмасман. Мендан бошقا ҳамма ўртоқларим уни яхши кўришарди. Шу бир неча йил мобайинда у бир неча маротаба менинг олдимга яқинлашмоқчи бўлиб келди, лекин ҳар сафар мен тажангилик ва одамовилик билан ундан юзимни ўтириб олардим. Уни бир йилчадаи бери кўрмаган эдим; у университетда эди. Мен соат тўққизларда унинг олдига борганимда (мен келганилгимни бутун расм-русларини ўрнига қўйиб, унга кириб хабар қилишибди), у мени жуда ҳайрон бўлиб қарши олди, лекин чехраси очиқ эди, сўнг дарров яйраб-яшина бетди, менга қараб туриб хандон ташлаб кулиб юборди.

— Сизни қандай шамол учирди, Терентьев?— деб қичқирди у ўзига жуда ярашадиган бепарволлик ва очиқкўнгиллилик билан, мен унинг шу дов ғашга тегмайдиган очиқкўнгиллигини жуда ҳам яхши кўрардим, унинг бу феъли одамга оғир ботмасди, лекин худди шуни деб уни кўргани кўзим йўқ эди.— Лекин ни ма гаи,— деб қўрқиб қичқирди у,— сиз касалмисиз!

Яна йўтал тутиб менга азоб берди, ўзимни стулга ташладим, зўрга нафасимни ростлаб олдим.

— Ташвишланманг, сил бўлиб қолганман,— дедим,— сизнинг олдингизга бир илтимос билан келгандим.

У ҳайрон бўлганча ёнимга ўтириб айтнишга ташладим, амакингизга гапингиз ўтади, шу одамга

ёрдам қўлини чўзинг, балки ростдан ҳам бечоранинг иши битиб кетар, дедим.

— Албатта, албатта қиламан, эртагаёқ амакимнинг ёқасидан оламан; мен жуда хурсандман, сиз жуда келиштириб ҳикоя қилиб бердингиз... Лекин қандай қилиб, Терентьев, бирдан мен эсингизга тушиб қолдим?

— Сизнинг амакингизга боғлиқ экан бу иш, бунинг устига, сиз билан Бахмутов, доим иқимиз чиқишмасди, сиз олижаноб одамсиз, душманингизнинг гапини ерда қолдирмайсиз, деб ўйладим,— деб қўшиб қўйдим киноя билан.

— Наполеон Англияга мурожаат қилгандай бўлибида!— деб қичқириди у хаҳолаб кулганча.— Қиламан, қиламан! Агар мумкин бўлса ҳозирнинг ўзида борамай унинг олдига!— деб шоша-пиша қўшиб қўйди менинг стулдан жиддий ва қатъият билан тураётганимни қўриб.

Ҳақиқатан ҳам бу иш худди хамирдан қил суурғандай жуда осон битди. Бир ярим ойдан сўнг бизнинг медигимиз бошқа бир вилоятга ишга тайциланди, пул ёрдам олди. Фаҳмимча, Бахмутов уларинкига тез-тез бориб турадиган бўлиб қолди (шундан сўнг мес атай докторинкига бормай қўйдим ва мени кўргани келиб турадиган докторни қуруққина қабул қиладиган бўлдим),— Бахмутов, фаҳмимча, докторга пул ҳам берган, уни қарз олиб туришга кўндирган. Шу олти ҳафта ичida биз Бахмутов билан икки маротаба кўришдик, учинчи марта у билан докторни кузатаётгандা бирга эдик. Бахмутов докторнинг ишга жўнаши шарофати билан ўз уйида зиёфат қилиб берди, шампанлар очилди, зиёфатга докторнинг хотини ҳам келди: у кўп ўтирамади, дарров чақалоқнинг олдига кетди. Май ойининг бошлиари эди, бегубор оқшом эди, қўёшиниг буюк боши кўрфазга ботиб борарди. Бахмутов мени уйга кузатиб қўйди; биз Николай кўпригидан кетдик; икковимиз жинидик ичгандик. Бахмутов бу иш шунчалар яхини оқибат билан тутаганилигидан жуда хурсанд эди, шу ҳақда сўзларди, инмагадир менга миннатдорчилик изҳор қиласар, озгинча яхшилик қилиб ўзимни жуда хурсанд эди, ингари яхшиликнинг ўзи билангина иш битмайди, деб маъруза ўқиб юрган одамлар бор, улар бекор шундай қиладилар, тўғримас, деди. Менинг ҳам жуда гапиргим келди.

— Кимда-ким шахсий кори хайрни қораласа,— деб бошладим мен,— у инсон табиатини қоралаган ва унинг инсоний фурурини ерга урган бўлади. Аммо «ижтимоий кори хайр»ни уюштириш билан шахсий эркинлик масаласи— бошқа-бошқа икки масала, лекин улар бир-бирларини инкор қилмайдилар. Шахсий яхшилик ҳеч қачон йўқолмайди, чунки шахснинг эҳтиёжи

билаң боғлиқ, бир шахснинг иккинчи бир шахсга тўғридан тўғри таъсиридан келиб чиқадиган жонли эҳтиёждир. Москва-да бир чол бўларди, ўзи генерал эди, ҳақиқий статс масла-ҳатчи, номи ҳам немисча ном; у бир умр қамоқлар ва ҳибс-хоналарда юрган, жиноятчилар билан кўришган; Сибирга кетаётган ҳар бир жиноятчилар гурухи Воробьев тоғида уларни «генерал чол» келиб кўражагани олдиндан биларди. У ўзи қиладиган ишни жуда жиддий ва художўйлик билан қиласарди; у бориб, сургун қилингандарнинг орасида бўлар, уларни атро-фига йигиб гаплашар, ҳар бир жиноятчининг олдида тўхтаб ўтар, улардан ҳол - аҳвол сўрар, ҳеч кимга насиҳат ўқимас, уларнинг ҳаммаларини «қўзичноқларим», деб атарди. Уларга нул улашар, пайтава, турли-туман зарур матомлар, аниблар жўнатар, гоҳо ибратли китоблар келтириб саводли жиноятчиларга тарқатиб чиқар, бу китобларни улар йўлда ўқиб кетадилар, саводхонлар саводсизларга ўқиб берадилар, деб қаттиқ ишинарди. У агар жиноятчининг ўзи айтмаса ҳеч қаочи қишилардан қилган жино-ятчиларни суриштириб ўтирмаади. У ҳамма жиноятчиларни тенг кўрар, ҳеч кимни ажратмас эди. Улар билан худди ака-укалардай сўзлашар, лекин кейинроқ бориб жиноятчиларнинг ўзлари уни ота ўринида кўра бошлидилар. Агар сургун қилин-ган болали аёлларни кўриб қолса, албатта, уларниң қошига борар, болани эркалар, уни кулдириш учун бармоқларини қарсиллатарди. Ўзоқ йиллар то ҳаётдан кўз юмгунича у шундай қилиб юрди: охирида шундай бўлдики, уни бутун Россияяд, бутун Сибирда тапир эдилар, барча жиноятчилар уни билар-дилар. Менга Сибирда бўлған бир одам ганириб берган эди, энг ашаддий жиноятчилар ҳам генерални эслаб юрар эканлар, ваҳдоланки, генерал жиноятчиларни кўргани боргани чөгларидан ҳар бир кишига йигирма тийиндан ортиқ пул тарқатолмас экан. Тўғри, уни жуда қучоқ очиб қарши олардилар ёки унга жуда жиддий кўз билан қарап эдилар, деб айтиш қийин. Аҳмоқона бир кайфият таъсирида ўн иккита одамии сўйиб ташлаган, олтита болани қўймалаган аллақандай ваҳҳий қотиллар, «шўрликлар» (шундайлар ҳам бўларкан, дейшиади) бирдан ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ, майли, бор-йўғи йигирма йилдан кейинми, кутилмаганда хўрсиниб: «Бу генерал чолимиз қалай экан-а, тирикмикан ҳали?— деб сўраб қолишаркан. Чолни эслаб балки андак кулимсираб ҳам қўйгандир, бошка нима ҳам бўлиши мумкин. Унинг қалбига абадулабад генерал чол томо-нидан қандай уруғ ташланганини сиз қаердан биласиз? Ахир йигирма йилдан бери ўша чолни эслаб юришнинг, унутмаслик-нинг ўзи бўладими? Бир одамнинг иккинчи бир одамга ҳамро бўлиши шу ҳампо бўлган кишининг тақдири учун қанчалар

аҳамиятли эканлигини сиз қаердан биласиз, Бахмутов?.. Бу кори хайр, умр савдоси, биз унинг қанчалар кўп кўзга кўринмас шохобчалари борлигини ҳатто тасаввур ҳам қилолмаймиз. Энг кучли шахматчи агар ақали жуда ҳам ўтириб бўлса фақат бир неча юришни олдиндан кўриши мумкин. Бир француз шахматчиши ўн юришин олдиндан ҳисоблашиб чиқаркац, шуну жуда гаройиб бир ҳодиса, деб ёзиб чиқишиган эди. Умринг йўллари қанчалар кўп, биз билмайдиган нарсалар қанчалар тўлиб ётибди? Сиз уруғ ташлаб, кори хайр қилиб, қандай йўл билан бўлмасин, яхшилик қилиб ўзингизнинг бир улушингизни бошқа бир кимсага берасиз ва бошқа бир кимсадан унинг улушкини ўзингизга оласиз. Шу тариқа бир-бирингизга ҳампо бўласиз. Агар яна жиндак эътибор билан қарасангиз, сиз янги билимлар ва янги сира кутилмаган кашфиётлар этаси бўлиб қоласиз. Сиз сўнг ўз ишингизга албатта худди фанга қарагандай қарайдиган бўласиз: у бутун умрингизни ўзига жалб қилиб олади, бутун умрингизни унга бағишлайсиз. Бошқа бир томондан қараганда, сизнинг бутун ўй-хаёлларингиз, сиз ташлаган уруглар бир куни ўзингиз ҳам унтиб юборганингизда амал олади ва куртак отади. Сиздан олган бошқага беради. Инсон тақдирларининг келажаги учун сиз нималар қилмаслигинги мўмкин, ҳозир буни сиз қаердан биласиз? Сизнинг умр бўйи орттирган билимларингиз ва умр бўйи адо этган шу йўлдаги ишларингиз бир кунмас бир кун сизни шундай бир юксаклийка кўтарадики, сиз унда жуда улуғ уруғлар ташлашга, дунёга жуда улуғ гояларни мерос қолдиришга қодир бўлиб қоласиз, унда... Ва ҳоказо, мен ўшанда тоза сухандонлик қилганман.

— Буни қаранг-а, шундай бўла туриб, сиз ҳаётдан бенасиб қолсангиз-а!— деб қичқириди кимгадир қизғин таъни қилгандай бўлиб Бахмутов.

Ушанда биз кўирик уетида ушинг панжаларига суяиганча турган эдик, Невани томона қиласар чик.

— Биласизми, ҳозир хаблимга қандай фикр келди?— деб сўрадим ундан панжарадан яна настроқ бошимни осилтириб.

— Наҳот сувга ташлаш фикрида бўлсангиз?— деб қичқириб юборди қўрқиб кетган Бахмутов. Балки у калламга келган фикрни юзимдан уқиб олган бўлса керак.

— Йўқ, ҳозирча фақат шу ҳақда мулоҳаза юритаётирман, мулоҳазаларим бундай: икки-уч ойгина умрим қолди, балки тўрт ойдир; лекин борингки, яшашимга яна икки ой қолди дейлик; шунда мен марави докторнинг ишига ўҳшаган анча оғир, югар-югарни талаб қиласидиган, одамни анча уринтирадиган бир яхшилик қилишни жуда ҳам истаб қолсам, унда мен бундай яхшилик қилишдан воз кечишга мажбур бўлиб қолардим, ахир,

менинг бунчалар югур-югурга вақтим етмайды, шунинг учун мен ўзимга, ўз чогимга яраша мундоқроқ, майдароқ «яхшилик»ни таңлаган бўлардим (агар ҳаддан ташқари яхшилик қилгим келиб қолса дейман-да). Жуда ҳам ғалати фикр, тўғрими?

Шўрлик Бахмутов мендан жуда хавотирланиб қолди. У мени то уйгача кузатиб қўйди, у шунчалар назокатли эдики, мени юпатишни ўзига эп кўрмади ва кўп гапирмади. У мен билан хайрлашаркан, қўлимни қаттиқ қисиб қўйди ва олдимга келиб туришга изн сўради. Мен унга, агар сиз менинг олдимга «юпатиш» учун келсангиз (чунки у келиб индамай ўтирганда ҳам барибир бу юпатиш дегани бўлади-ку, унга шуни тушунтиридим), бу билан ҳар сафар менга ўлимим яқинланиб келаётган лигини эслатгандай бўласиз, дедим. У сакасини қиеди, лекин фикримга қўнишлди; биз анча назокат билан айризинидик, бундай бўлишини мен ҳатто кутмагандим.

Уша оқшом, ўша кечада «сўнгги ишончим»нинг биринчи уруғи ташланган эди. Мен бу янги фикрга жои ҳолатда қаттиқ ёпишиб олдим, уни ҳар жиҳатдан ағдар-тўнтар қилиб ўргана бошладим, ҳар томондан чамалаб кўрдим (кечаси билан ухлаганим йўқ), унинг ичига чуқурроқ кирганим сари, уни ўзимга чуқурроқ сингдирганим сари шунча қаттиқроқ қўрқа бошладим. Даҳшатли ваҳима босди мени ва кейинги кунлар ичидаги ҳам мен бу ваҳимадан қутуолмадим. Баъзан ўзимнинг шу ваҳималарим ҳақида ўйлаб қолсам, даҳшатдан юрагим музлаб қолгандай бўларди: шу ваҳимадан хулоса чиқардимки, «сўнгги ишончим» юрагимда қаттиқ ўриашниб улгурибди ва энди албатта унинг бир оқибати бўлади. Лекин уни тугал ҳал қилиншилик учун журъятим стишмасди. Уч ҳафтадан сўнг ҳаммаси тугади, бир қарорга келдим, менда журъят пайдо бўлди, лекин бу жуда галати бир вазият таъсирида рўй берди.

Мен ўз шарҳларимда кунларнинг барини аниқ рақам қилиб боряпман. Албатта, менга буларнинг унчалар аҳамияти йўқ, лекин ҳозир (балки худди мана шу дақиқада) истайманки, менинг ҳатти-ҳаракатларимга баҳо берадиган одамлар «сўнгги ишончим» қандай мантиқий хулосалар занижирига асосланганлиги ва келиб чиқанлигини аниқ-таниқ кўрсиналар. Мен юқорида ёздим, «сўнгги ишончим»ни адо этиш учун менда стинимаган журъят назаримда мантиқий хулосалар чиқарини йўли билан стилгани йўқ, аксинча, унга жуда галати бир туртқи, ишнинг боришига туимол сира ҳам алоқадор бўлмаган ғалати бир воқеа сабаб бўлди. Бундан ўн кун аввал олдимга Рогожин кирган эди, ўзининг бир иши юзасидан келганди, бу ишни шу ерда баён қилиб ўтириш ортиқча деб биламан. Мен илгари Рогожинни сира кўрган эмасдим, лекин у ҳақида жуда кўп эшигандим. Мен ун-

га керакли маълумотларни бердим, кўп ўтиrmай кетди, унга маълумотдан бошқа нарса керак бўлмаганидан танишилигимиз шу билан тугади. Лекин унга жуда ҳам қизиқиб қолдим ва шу куни калламга жуда ғалати фикрлар келди, шундай фикрларнинг таъсирида юрдим, шунинг учун эртасига унинг ҳузурига боришига қарор қилдим. Рогожин, афтидан, борганим учун хурсанд бўлмади, ҳатто «назокат» билан бошқа борди-келди қилмаганимиз маъқул деб шама қилди; шундай булишига қарамасдан, бир соатча унинг олдида ўтиrdим, жуда антиқа бўлди, назаримда, унга ҳам жуда ғалати туюлган бўлса керак. Биз шу қадар бошқа-бошқа одам эдикки, буни дарров ажратиб олмасликнинг сира иложи йўқ эди, айниқса бу менга билинди: мен кунлари саноғлиқ бир одам эдим, у бўлса — ўзининг тўлақонли ҳаёти билан кун кўраётган, «сўнгги» хуолосалар ташвишидан холи бўлган, ўзини... ўзини нима десамикин, шу ўзини телба қилган нарсалардан бошқа ҳаммасига бегам ва бепарво бир одам эди; мен нўиноқ адабиётчимаи, ҳали ўз фикрларимни яхшилаб ифодалаб беролмайман, шунинг учун жаноб Рогожин менинг бу сўзимни кечирсанни. У жуда ҳам қўрс одам бўлишига қарамасдан, назаримда аинча ақлли, кўп нарсаларни тушунадиган бўлиб кўринди, лекин уни чет нарсалар ҳеч қизиқтирmas экан. Мен унга ўзимнинг «сўнгги ишончим» хусусида оғиз очганим йўқ, лекин фаҳмлашимча, у гапларимни тинглаб ўтириб, шундай ишончга келганлигимни сезди. У индамади, жуда индамас экан. Мен кета туриб, ўртамиздаги барча фарқларга ва қарама-қаршиликларга қарамасдан,—les extrêmites se touchent¹ (унга буни русча қилиб тушунтириб бердим), қандай бўлмасин у ҳам худди менга ўҳшаб «сўнгги ишонч» останасида турганлигини ишора қилиб қўйдим. Шунда унинг юзида тунд ва жуда турш бир ифода ҳосил бўлди, ўриндан турди, худди мен ўзим кетишига қўзгалгандай фуражкамни қўлига олди ва ўзини мени кузатиб қўйиншига чоғлаган кинидай кўреатиб бадрафтор уйидан мени чиқариб юборди. Унинг уйи мени лол қилиб қўйди; худди қабристонга ўҳшайди, унга афтидан, жуда ёқса керак, бу тушунарли менимча: у ўзини жуда эркни қўйниб, кенг-мўллик билан тўлақонли ҳаёт кечиради, бундай тўлақонли ҳаёт учун шароит чикора.

Рогожиннинг олдига бориб жуда чарчаб қолдим. Бундан ташқари, ўзимни эрталабдан ёмон ҳис қилдим; кечга бориб жуда ҳолдан тойдим ва каравотга ўзимни ташладим, вақт-вақти билан қаттиқ иссиним чиқар, ҳатто алаҳзаган пайтларим бўларди. Коля соат ўн биргача менинг олдимда бўлди. Лекин мен у би-

¹ Қарама-қаршиликлар бирлашади (франц.).

лан ҳамма гапларимизни, унинг ишма деганларини яхши эслайман. Лекин кўзимни юмган заҳотим Иван Фомич тасаввуримда гавдалана, назаримда у миллион-миллион пул олганда бўларди. У шунча пулни қаерга қўйишини билмас, боши қотар, ўғирлаб кетмасинлар тағин, деб титраб-қалтирас ва алоҳа, пулларини гўё ерга кўмишга қарор қилганиши. Мен унга маслаҳат берганишиман, шунча олтинни бекорға ерга кўмиб қўйгаидан кўра ундан «совуқ чалиб» кетган болаигизга олтин тобут ясатинг, сўнг болани қазиб олиб уни шу тобутга солиб кўминг, дермишман. Суриков менинг масхара қилаётганимни тушупмасдан маслаҳатимни кўзларида ёш, миннатдорчилик билан қабул қилибди ва хаялламасдан уни адо этишга киришиб кетибди. Мен унинг башарасига туфлаб чиқиб кетган эманимаи. Мен ўзимга келиб кўзимни очсан, Коля айтадики, сен ҳеч кўзишни юмганинг йўқ, ҳадеб Суриков тўғрисида ганирдинг, дейди. Шундай бир дақиқалар бўлар эдики, мен фавқулодда гамбода бўлиб қолар, саросимага тушардим, Коля менинг олдимдан жуда ҳам ташвишланган ҳолда кетди. Унинг ортидан эшикни қулфлагани турсам, бирдан боя Рогожининг уйида, жуда ҳам зулмат ва беёхшов зал ичида эшикнинг шундайгина тепасида бир сурат кўрганим эсимга тушиб кетди. Рогожининг ўзи менга йўл-йўлакай кўрсатган эди; мен ўша суратниш қаршисида беш минутча туриб қолгандим. Санъат жиҳатидан унинг жуда ажralиб турадиган ери йўқ; лекин у мени жуда галати бир тарзда безовта қилиб қўйди.

Суратда ҳозиргина чормихдан туширилган Исо тасвириланган. Назаримда, мусаввирлар одатда Исони чормихга қоқилган ҳолда ва чормихдан туширилаётган ҳолда жуда кўп тасвириланлар ва тасвирилаганда Исонинг чехрасини фавқулодда малиҳ қилиб чизгандар; улар шу малоҳатни унинг энг даҳшатли қийноққа тушган онларида ҳам сақлаб қолгандар. Рогожининг суратида бундай гўзалликдан асар ҳам йўқ; бу ҳали чормихга тортилмасдан туриб беҳад оғир азоблар ва қийноқларни бошидан кечирган, танаси калтаклар зарбидан, қоровулларнинг таёклиаридан, оломоннинг кесак парронидан моматалоқ бўлиб кетган, жароҳатга тўлган одамнинг тўла чизилган мурдаси: у хочни олиб бораётгандан ва хоч тагига йиқилганда ва ниҳоят, чормихга миҳланиб олти соат азоб тортганда уни шундай абгор қилишган (менинг ҳисобимда бу нарса олти соат давом этган бўлиши керак). Тўғри, суратда унинг ҳозиргина чормихдан тушириб олингани чехрасидан аён кўринади, худди ҳали жони узилмагандай, ҳали тамом совиб битмагандай; ҳали гўё уни бадани қотмагандай, башарасидан ҳамон азоб чекаётгани кўриниб тургандай (санъаткор мана шуни жуда нозик илфаб олган); лекин унинг

чекраси жуда аёвсиз қалам билан чизилган; бу айни табиатнинг ўзи, инсон ким бўлишидан қатъий назар, шунча қийноқларни бошидан кечиргандан сўнг мана шундай қиёфага киради. Биламан, биринчи асрлардаётк христиан черкови Исо мажозий азоб чекмаган, балки чин азоб чеккан, деб ҳукм чиқарган, шунинг учун ҳам унинг чормихга қоқилган гавдаси табиат қонунларидан хорижда бўлолмайди, албатта. Суратда унинг чекраси калтаклар зарбидан дабдала бўлиб кетган, шишган, кўкарган, гурра бўлиб кетган, қонталашган ҳолда чизилган, кўзлари очиқ қолган, қорачиқлари қийшайиб кетган; кўзининг оқи ўлик бир ранг билан шишадай ярақлаб турибди. Қизиқ, азобланган одамнинг мурдасига қараганингда битта жуда ғалати ва ўзига хос бир савол туғилади: агар ростдан ҳам худди шундай мурдани (унинг шундай бўлишига асло шубҳа йўқ) унинг барча саҳобалари ва ҳаворийлари, унга эргашган, унинг орқасидан қолмаган, уига имон келтирган ва уни бошларига кўтариб юришга тайёр турган барча хотинлар кўрган бўлса, унда шу ҳолга тушган ўликинг тирилишига қандай қилиб ишонцилар экан? Беихтиёр одамининг хаёлига бир фикр келади, ўлим шунчалар даҳшатли бўлса, ва табиат қонунлари шу қадар қудратли бўлса, уларни қандай қилиб енгиш мумкин? Ҳаёт экан, ҳатто табиатни ҳам енголган ва ўзига бўйсундиролган зот мана шу аҳволга тушса, умуман, табиатни енгиб бўладими? Ахир, бу зот: «Талифа куми», деб хитоб қилган чогда навраста қиз тирилмаганими, «Лазарь, тур ўрнингдан»,— деганда, мурдага жон ато қилмаганими? Шу суратга қараб турар экансан, табиат худди аллақандай жуда баҳайбат, гунг ва қайсар, орқага қайтмас, шафқатсиз бир маҳлуққа ёки, тўғрироғи, улуғ ва беҳад бебаҳо бир хилқатни—бутун табиат ва унинг барча қонуниятларига ва фақат шу хилқатнинг дунёга келиши учунгина яралган заминига тенг турган бир подир зотни қайсанлик ва шафқатсизлик, аҳмоқлик ва бемаънилик билан зўравонлик қилиб майдалаб ютиб юборган, қандайдир жуда янги бир баҳайбаг машинага ўҳшиб кетарди ва бу жуда ҳам ғалати кўринарди! Бу суратда ҳамма нарсани ўзига бўйсундирган ва сизга бенхтиёр ўтиб борадиган қоронги, сурбет, ўз абадийлиги билан бемаъни бир куч-қудратни ифодалаш кўзда тутилганга ўҳшайди. Бу суратда ўлдирилган кишининг яқинларидан биронтаси ҳам чизилмаган, улар ўзларининг имон ва умидлар бир йўла барбод бўлган ўша кеча жуда даҳшатли алам ва фироқ қайғусини бошдан кечирган бўлсалар керак. Улар даҳшат ичиди тарқалган бўлсалар ажабмас, лекин ўзлари билан то абад йўқотиб, қуритиб бўлмайдиган бир фикрни ола кетганлар. Мабодо ўша пайғамбар ўзининг шундай аҳволга тушишини билганда, қатлдан сўнг ўз қиёфасини қандай бўли-

шини кўз олдига келтирганда, у чормихга шундай кўтарилган, шундай ўлимни қабул қилган бўлармиди? Суратга қараб турсанг, мана шу савол ҳам миянгни ўртай бошлайди.

Коля кетгандан кейин бир ярим соат мобайнида мана шундай нарсалар кўзимга кўриниш ётдим, алаҳлаб-алаҳлаб, алаҳлаш орасида шундай хаёллар калламга келарди. Асли сурати йўқ нарса сурат қиёфасига кириб одамнинг кўзига кўринишни мумкинмикин? Лекин хаёлимда мен ушбу туганмас абадий қудратни, шу гунг, соқов ва билиб бўлмас хилқатни аллақандай жуда ғалати ва сира ақлга тўғри келмайдиган бир қиёфаларда кўраётгандай бўлардим. Эсимда, кимдир қўлимдан ушлаб, ўзи ёниб турган шам кўтарган ҳолда менга аллақандай баҳайбат ва жуда хунук ўргимчакни кўрсатди ва бу ўша билиб бўлмайдиган, гунг ва бекиёс қудрат эгаси, деб инсонтира бошлади, у менинг аччиғим чиқаётганидан куларди нуқул. Хонамдаги санам олдига кечаси доимо чироқ ёқиб қўйишади,— унинг нури жуда хира ва заиф, лекин ҳамма нарсани кўрса бўлади, ҳатто чироқнинг тагига бориб китоబ ўқини ҳам мумкин. Фаҳмимча, кечаси соат бирлар бўлиб қолганди; уйқум қочиб кетганди, кўзларимни очиб ётардим; бирдан уйнинг эшиги очилиб Рогожин кириб келди.

Уйга киргач, эшикни ёпди, менга индамасдан қараб қўйидида, бурчак томонга, чироқ ёниб турган стол олдига ўтди. Мен жуда ҳайрон бўлдим ва нима бўлишини кутиб ётдим; Рогожин столга тирсагини тираб олиб индамай менга тикила бошлади. Шу тариқа бир-икки минут вақт ўтди, эсимда, унинг индамай туришидан жуда хафа бўлдим, гижиндим. Нега у индамайди? Албатта, унинг бу қадар бемаҳал кириб келиши менга галати туюлди, лекин эсимда, худо билади, мени ҳайрон қилган нарса бу эмасди. Ҳатто аксинча: гарчи мен унга эрталаб ўз фикримни аниқ баён қилиб бермаган бўлсам ҳам, лекин биламан, у сезди. Бу шундай бир фикр эдики, албатта, яна бир карра шу ҳақда гаплашиб, маслаҳатлашиб олинса, жуда кеч бўлиб қолганига ҳам қаракалмаса мумкин эди. У шунга келган бўлса керак, деб ўйлардим. Биз эрталаб худди ёвлашгандай хайрлашган эдик, эсимда, ҳатто у менга бир-икки марта масхара қилгандай, тиржайиб қарагандай бўлди. Ҳозир ҳам унинг юзида масхара қилаётган каби шундай бир ифода бор эди, шундан жуда дилим гериди. Лекин бу чиндан ҳам рўё эмас, алаҳлаш эмас, Рогожиннинг ўзи эканлигига мен заррача шубҳа қилмасдим. Ҳатто хаёлимга ҳам келтирмасдим.

Бу орада у ҳамон ўша алфозда ўтирас ва тиимай менга ти-киларди, ҳамон ўшандай қилиб тиржаярди. Мен жаҳлим чиқиб ўрнимда ўгирилиб олдим, тирсагимга тиralганча ётавердим ва

Бир умр шундай ҳолатда қолганимизда ҳам гиқ этмасликка қарор бердим. Мен нима учундир албатта у биринчи бўлиб гапириши керак, деган фикрда эдим. Фаҳмимча, шу алфозда йигирма минутлар чamasи ўтди. Бирдан мабодо бу Рогожин бўлмасачи, деган фикр хаёлимга келиб қолди. Балки бу рўёдир?

Шунча касал бўлиб ва ҳатто илгарилар ҳам ҳеч қачон кўзимга шарпа кўринмаган эди. Лекин доимо, ҳатто болалик чоғларимда ҳам агар кўзимга жин кўринса, шу заҳоти ўлиб қоламан, деб ишонардим, ваҳоланки, ўзим жинларга сира ишонмайман. Лекин бу Рогожин эмас, жин шарпаси, деган фикр хаёлимга келиши билан, эсимда, бундан сира кўрққаним йўқ. Яна етмагандай, жаҳлим ҳам чиқиб кетди. Яна бир қизиқ нарса, бу ўзи Рогожинни ёки жинми, мени бу у қадар қизиқтирmas ва ташвишга солмасди, назаримда, ўзи шундай бўлиши керакдай эди, мен муаммони шундай ҳал қилган эдим; фаҳмимча, мен ўшанда бутунлай бошқа бир нарса ҳақида ўйлаган бўлсан керак дейман. Мен ҳадеб, боя Рогожин уй кийинида сингил кийниган эди, нега энди фрак кийиб, оқ нимчада, оқ галстук тақиб олади?— деб қаттиқ ҳайрон бўлардим. Хаёлимга бир фикр келди: агар бу жин бўлса ва агар ундан қўрқмасам, нега ўрнимдан турмайман, нега унинг ҳузурига бормайман, нега ушлаб қўрмайман, дер эдим. Балки мен чиндан ҳам қўрққандирман, журъят қилмагандирман. Лекин балки қўрқаётгандирман, деб ўйлашим билан баданимга худди муз теккандай бўлди; елкам музлаб қолгандай эди, тиззалирим дир-дир қалтиради. Худди мана шу пайт Рогожин менинг қўрқаётганимни билиб тиравиб ўтирган қўлини туширди, қаддини ростлади ва секин оғзини оча бошлади, гўё ҳозир хахолаб кулиб юборадигандек эди. У менга тик қараб турарди. Аччиғим чиққашдан қутуриб кетдим, ўзимни унинг устига ташлагим келди, лекин биринчи бўлиб бошламайман, деб аҳд қилганим учун ўзимни тийдим ва каравотдан қимирламадим, бунинг устига ҳали ҳам аниқ билмасдим, бу Рогожинни ёки бошқами?

Бу қанча вақтгача давом этганингни аниқ эслолмайман; ҳушшим ўзимда эдими ёки ўзимдан кетиб қолгаи эдимми, буни ҳам аниқ айтольмайман.Faқат ниҳоят, Рогожин ўрнидан қўзғалди, яна менга секин диққат билан разм солди, лескин у энди тиржаймасди, аста, оёқ учида юриб эшик олдига келди, уни очди, чиқди, эшикни ёпди. Мен ўрнимдан турганим йўқ. Билмайман, яна қанча пайт қўзимни очиб ётдим, яна қанча ўйладим. Нимани ўйлаганлигини худонинг ўзи билади; қандай қилиб ҳушим оғиб қолганингни ҳам билмайман. Эртасига эрталаб соат ўнда эшиғимни тақиљлатдилар ва мен уйғониб кетдим. Биз шундай келишиб олганмиз, агар эрталаб соат ўнгача ўзим турмасам, уйдагиларни чақирмасам, унда Матрена ўзи мени уйғотиши ва

чой бериши керак. Унга эшикни очишим билан хаёлимга эшик ёпиқ бўлса, қандай қилиб у кириши мумкин, деган фикр келди. Мен суроштиридим ва яна амин бўлдимки, чинакам Рогожиннинг келиши мумкин бўлмаган нарса, чунки бизнинг ҳамма эшикларимиз кечаси маҳкам беркитиб қўйилади.

Мен бу ҳодисани жуда батафсил ҳикоя қилдим, мана шу фалати воқеа менинг биратўла бир «қарорга» келишимга туртки бўлди. Ў мантиқ туфайли мантиқий қарашиб натижасида эмас, балки нафратланиш, кўнгил қолиш туфайли туғилганди. Мени бундай ўкситадиган, ғалати бир шаклларга кирадиган ҳаётнинг менга кераги йўқ. Жин туфайли ҳаётдан кўнглим қолди, у мени ерга урди. Мен каттакон ўргимчак шаклига кирадиган қоронги кучларга бўйсунишни истамайман. Қоронги говгум тушган чогда мен қатъий бир фикрга келганлигимни ҳис қилдим ва енгил тортдим. Бу энг биринчи ҳолат; кейинги ҳолат учун мен Павловскка бордим, лекин бу энди етарлича шарҳлаб ўтилган».

VII

«Кичкинагина чўнтак тўппончам бор эди, одамга дуэллар, қароқчиларнинг босқинчилклари ёқадиган, гўё сени ҳам аллаким дуэлга чақирадигандай ва сен ҳам тўппончага қўрқмасдан тик қараб турадигандай хаёл сурадиган бир ёшда, болалик пайтларимда олган эдим бу тўппончани. Бир ой бурун мен уни кўздан кечириб тайёрлаб қўйган эдим. Тўппонча солиб қўйилган яшиқдан иккита ўқ билан учта ўққа етадиган борут ҳам тошилди. Жуда мазаси йўқ тўппонча, отсанг ўқ тўғри нишонга бормай қиялаб кетади, бунинг устига фақат ўн беш қадам ма софадангина уради; лекин агар чаккангга тираб отсанг, бош чаноғингни учириб юбориши ҳеч гап эмас.

Мен Павловскада ўлишга қарор қилдим, офтоб эндигина чиқиши билан боқقا чиқаману ҳеч кимни безовта қилмасдан ўзими ни отаман. «Шарҳ»дан полиция ҳаммасини ўзи тушуниб олади. Одамнинг руҳини текшириб юрадиганлар ва умуман, бир қизиқиши бўлгандар ундан ўзлари хоҳлаганча фикр чиқаришлари мумкин. Лекин мен бу қўллөзманинг эълон қилинишини истамасдим. Княздан унинг бир нусхасини ўзида сақлашни ва иккинчи бир нусхасини Аглая Ивановна Еланчинага етказишни илтимос қиласман. Иродамиш шундай бўлди. Мен ўзимнинг лошими Медицина академиясига фан йўлида фойдаланиш учун мерос қолдираман.

Мен ҳакамларни тан олмайман ва мен эндиликда ҳакамлар ҳукмидан холиман. Яқинда бир фикр хаёлимга келиб қолиб кулиб юбордим; мен ҳозир мабодо бировни ўлдирмоқчи бўлсам

ёки биратўла ўнта одамни ер тишлатсам, ёки шунга ўхшаш энг даҳшатли бир жиноят қисам ва одамларнинг назарида ҳам жуда ёмон бир нарса деб саналса, ана унда менинг устимдан ҳукм чиқарадиган суднинг ҳолини кўринг эди, икки ҳафта умрим қолгандан кейин уларнинг қўлларидан нима келарди, нима қийноққа сола олардилар? Ҳозир қийноқлар ҳам бекор қилинган-ку? Мен уларнинг озода ва шинам касалхоналарида доктор назоратида ётиб, тинчгина бу дунёдан кўзимни юмган бўлардим, бунаقا яхши шароитни ўз уйимдан ҳам топмаган бўлардим. Билмайман, нега менинг аҳволимга тушган бошқа одамларнинг калласига бундай фикр келмасикин, жилла қурса, ҳазил йўсинида? Балки одамлар бундай нарсаларни ўйласалар ҳам эҳтимол; бизнинг атрофимиизда қувноқ одамлар оз дейсизми?

Лекин мен ҳакамларни тан олмаганим билан барибир сасиз-садосиз бўлиб қолган чоғимда устимдан ҳукм чиқарадиганлар албатта топилади. Мен уларга жавобимни айтмасдан кетолмайман,— бу сўзларни мен мажбурият юзасидан эмас, ўз эрким билан айтастирман,— йўқ, мени ўзимни оқламоқчи эмасман, йўқ! Мен ҳеч кимдан узр сўрамайман, узр сўрайдиган иш ҳам қилмаганман,— мен ўзим ўз ихтиёrim билан бу сўзларни ёзиб қолдиришни истадим.

Яна бир ғалати фикр ҳам бор: икки ҳафта умрим қолди, бу умр ўзимники, биронники эмас, шундай бўлгандан кейин ким менинг шу икки ҳафтага бўлган ҳақ-ҳуқуқимни шубҳага олиши мумкин? Судларнинг бу билан нима иши бор? Менинг ҳаётим устидан ўқилган ҳукм билан кимнинг нима иши бор? Бу ҳукмда кўрсатилган муддатга амал қилишим ёки қилмаслигим билан кимнинг нима иши бор? Наҳот, бу нарсаларнинг биронга кераги бўлса? Ахлоқ юзасиданми? Биламан, агар мен яйрабяшнаб турган соглом, «ўз яқинларим учун нафим тегиши мумкин бўлган» ва ҳоказо бир пайтимда ҳаётимга қасд қилганимда эди, унда ахлоқ ўз эски ақидаларига қўра мени қоралаши мумкин эди, сен ўзингга берилган ҳаёт исъматини қадрламадинг, деб, балки бошқача бир айб қўйиши ҳам мумкин эди устимга. Лекин эндиликда, эндиликда ҳаётимга ҳукм ўқилган ва ҳукмда муддат кўрсатилган бўлгандан кейин мен нима қилишим керак? Сизнинг ҳаётингиздан ортиқ яна қандай ахлоқ ва маънавият керак, сўнгги сўлиш билан оғзингиздан ҳаётнинг охирги атоми чиқиб кетади, шунда князъ ҳамон сизнинг бошингизда туриб юпатаётган ва ўз христиан ақидаларида албатта саодатли бир фикрга келаётган бўлади, моҳият-эътибори билан қарайдиган бўлсан, ўлаётганлигингиз ҳам нафсилаамрга, ёмон эмас, дейди. (Унга ўхшаган христианлар доимо мана шундай

ғояга албатта етиб келадилар: бу уларниң жуда севимли қуроли.) Улар одамнинг кулгисини қистатадиган ўзларининг «Павловск дараҳтлари» билан нима демоқчи бўладилар? Ҳаётимнинг сўнгги дақиқаларини ширин қилмоқчимилар? Улар мени Мейернинг деворидан ва унда соддалик ва самимият билан ёзилган барча нарсалардан ажратиб олмоқчилар, улар мени ҳаёт ва муҳаббатнинг сўнгги оғушига ташламоқчилар, лекин мен агар шу сўнгги ҳаёт шарпасининг бағрига ўзимни ташлайдиган бўлсам, янада баҳтсизроқ бўлишимни улар наҳотки англамасалар? Мени ҳаёт деган шу туганмас базм ортиқча деб билди, шундай бўлгандан кейин сизнинг бу табиатингиз, бу боғларингиз, офтобнинг бундай чиқишлари ва ботишлари, сизнинг мовий осмонингиз ва сизнинг ҳамма нарсадан мамнун чеҳраларингизнинг менга нима кераги бор? Мен энди ҳар дақиқа ва ҳар сония сезиб, билиб турибманки, манави офтоб нурида гинғиллаб учиб юрган чивининг ҳам ушбу базм ва ушбу мусиқада ўз ўрни бор, у шу ўринни севади ва шу билан баҳтиёр, фақат мен ўғайман бу ҳаётга ва фақат қўрқоқлигидан шу пайтгача буни тушунишни истамадим, шундай бўлгандан кейин бу гўзалликларнинг ҳаммасидан менга нима фойда? О, мен биламан, агар князь билан уларга қоладиган бўлса, улар мени шу «ёвуз ва макрли» нутқлар ўрнига ахлоқнинг шарафига одоб-икром юзасидан Мильвуанинг ўлмас бандларини айтишга ундаган бўлардилар:

O, puissent voir votre beauté sacrée
Tant d'âmes sourds à mes adieux!
Qu'ils meurent pleins de jours, que leur mort soit pleurée,
Qu'un ami leur ferme les yeux!¹

Эй, содда одамлар, ишонинглар, ишонинглар, дунёни алломаларча шарафлаган ушбу ибратли француз шеърининг мағзига сафро сингиб ётибди, қофиялар ичра нотинч бир қаҳр олуда ва шундан лаззатланади, эҳтимол, шоирнинг ўзи билмай қолиб бу қаҳрни раҳм-шафқатнинг кўз ёшлари ўрнида қабул қилган бўлса керак ва шу ишончда дунёдан ўтган бўлса ажабмас; худо раҳмат қиссин уни! Одам ўзининг заифлигидан ва ноchorлигидан шармандалиknинг сўнг нуқтасига етиши мумкин, лекин билиб қўйингки, бу шармандалиknинг ҳам чегараси бор, одам ҳар қандай ҳолда ҳам шу чегарадан нарига ўтолмайди ва худди мана шу чегара нуқтасига келганда одам ўз шармандали-

¹ О, сизнинг муқаддас чироийнгизни Риқлатимга бенарво дўстлар кўрарлари Майли, улар ёшларин яшаб ўтсинаш, йиелаб қолсиз биродарлари, Майли, қандонлар ютиб қўйсиз ўзларин! (Франц.)

гидан беҳад лаzzат ола бошлайди... Албатта, шу маънода сабр жуда қудратли нарса, мен буни инкор қилмайман,— лекин мен сабрни дин тушунтирган маънода тушунмайман, уни бошқача англайман.

Дин! Абадий ҳаёт бўлиши мумкин, мен доим шундай деб ўйлаган бўлсам керак. Майли, онгимиз қудрати илоҳийнинг иродаси билан чироқ каби ёнган бўлсин, майли, ўшал илоҳий қудрат дунёга юзини буриб туриб: «Мен барҳақман!»—деган бўлсин,— майли, шу илоҳий куч унга қиёмат кунини қисмат қилган бўлсин,— чунки у ерда нима учунлигини тушунтирасдан шундай бўлади, дейилган негадир,— майли, шундай бўлиши керак, мен бунга розиман, лекин барибир яна бир азалий савол туғилади: унда менинг сабр қилишимнинг нима ҳожати бор? Ҳамон мени еб қўяркан, яна бунинг ўстига унга еб қўйганингиз учун раҳмат дейишим керакми? Наҳотки, у ерда ростдан ҳам кимдир: нега икки ҳафта кутмадинг, деб норози бўлса? Мен бунга ишонмайман; менинг зиғирдак ҳаётим — зарранинг умри аллақандай умумий бир мутаносиблик ва бутунилик учун, қандайдир бир мағифилик ва мусбатлик учун, аллақандай зиддият учун ва ҳоказо, ва ҳоказо, керак бўлиб қолгандир эҳтимол, шундай деб тахмин қилсан тўғрироқ бўлади, зотан, бир маҳлуқнинг яшамоги ва умр сурмоғи учун ҳар куни минглаб бошқа маҳлуқлар қурбон бўлиб кетади, шу қурбонлик бўлмаса тириклик йўқолади (яна шуни ҳам айтиб қўйишим керакки, бу фикр ўз-ўзидан учкалик олижаноб фикр эмас). Лекин майли! Мен розиман, маҳлуқлар бир-бирларини тўхтовсиз суратда еб турмасалар, ҳаёт асоси қурийди, бусиз асло мумкинмас; мен бўйнимга оламан, дунёнинг қурилишини сира ҳам билмаслигим мумкин; лекин мен бир нарсани аниқ биламан: ҳамон «Мен барҳақман!»— деб менга онг берган эканлар, дунёнинг кемтик қурилганлиги ва бошқача бўлиши мумкин эмаслиги билан нима ишим бор? Шундай бўлгандан сўнг ким мени қоралай олади ва нимага қоралайди? Нима деб ўйласангиз, ўйлайверинг, бундай бўлиши мумкин эмас, буларнинг бари адолатсизлик.

Ваҳоланки, мен ҳеч қачон қанча урнимай, қанча истамай у дунё ва жинлар, фаришталар йўқлигини сира тасаввур қиломасдим. Тўғрироғи, буларнинг ҳаммаси борди, лекин биз у дунёдаги ҳаётни ва унинг қонуниятларини тушунмаймиз. Лекин буни тушуниш ва англаш шунчалар қийин ва мумкин эмас бўлса, наҳотки, мен англаб етиб бўлмайдиган нарсалар учун, уларни англаб бўлмаслиги учун жавобгар бўлсам? Рост, улар айтадиларки, князъ ҳам албатта уларга қўшилади, бунга сабр қилиш, тоқат билан чидаш керак, кўп мулоҳаза юритавермай одоб юзасидан тоқат қилиш керак, дейдилар, сабр қилганим

учун нариги дунёда албатта мени ёрлақар экан. Биз жинларга ўз тушунчаларимизни берамиз ва бу билан уларни хўрлаймиз, биз уларни тушунолмаганимиз учун ғашимиз келганидан шундай қиласиз. Лекин такрорлайман, агар уларни тушуниб бўлмаса, демак, одам ўзи тушунолмаган нарсаси учун жавоб бериш ҳам қийин. Шундай экан, чинакам ирода ва жинларнинг қонунларини тушунолмаганим учун нега энди мени қоралашлари керак экан? Йўқ, яхшиси, динни ўз ҳолига қўяйлик.

Энди бас қилсак ҳам бўлар дейман. Мен шу сўзларга етганимда эҳтимол қуёш чиққан ва самода «кўй тарататётган» бўлади, заминга тенгсиз улуғ қудрат ёғилади. Майли! Мен ҳаёт ва қудрат манбаига қараб туриб ўламан ва бошқа яшашни истамайман! Агар дунёга келиш менинг ўз ихтиёrimda бўлсайди, мен бунчалар кулгили шартлар билан яшашга рози бўлмасдим. Лекин ҳаётимга чек қўйиш қудратига эгаман, қисмат ато қилган умрни яна ўзига қайтараман. Шунга кучим етади, шундан ортиғига қодир эмасман. Қудратим ҳам шу, исёним ҳам шу.

Охири гапим қолди: уч ҳафтага чидомлай қолганимдан ҳаётга чек қўяётганим йўқ; о, чидашга кучим етарди ва агар истасам, қисматим ўзи шундай аянчли экан-да, деб овуниб кетган бўлардим; лекин мен француз шоири эмасман ва менга бундай овунчоқнинг асло кераги йўқ. Мени йўлдан ураётган бошқа бир нарса ҳам бор: табиат ҳаракат-фаолиятимни уч ҳафта билан бичиб ташлади, шунинг учун ҳам ўзимни ўлдириш, эҳтимол, бу дунёда мен қодир бўлган ва бошлаб охирига етказишим ўз ихтиёrimga боғлиқ бирдан-бир ишдир. Нима бўлибди, бирон иш билан машғул бўлишликнинг сўнгги имкониятидан фойдаланиб қолишим керакмасми? Баъзан норозилик кичкина иш бўлмаслиги мумкин...»

«Шарҳ» тугади; Ипполит ниҳоят тўхтади...

Шундай фавқулодда ҳолатлар бўладики, тоқати тоқ бўлган тажанг ва асабий одам ҳеч нарсадан тап тортмай оғзига келганини очиқ айтаверади, жанжал чиқариш пайида бўлади, ҳатто жанжал чиқса, хурсанд бўлиб кетади, одамларга ташланади, дилида эса ҳозир бир дақиқадан сўнг ўзимни минорадан пастга ташлайман ва шу билан бутун мушкулликларимни бартараФ қиласман, деган мубҳам, лекин қатъий бир интилиш бўлади. Одам бутунлай кучдан қолганда ва заифлашганда одатда шундай бўлади. Ипполит шу пайтгача гайритабиий ва фавқулодда кучаниб яшаган эди, ҳозир пешонаси деворга тиралиб қолганди. Қасаллик еб ташлаган ўн саккиз яшар бу йигитча ўз-ўзидан жуда нотавон эди, худди дараҳтдан қилтираб тўкилган варам япроққа ўхшарди. Лекин у ўзини тинглаб ўтирган одамларга шундай бир қаради-ю,— кейинги соатлар

ишида унинг биринчи марта ердан бошини кўтариб одамларга қарави шу эди,— жилмайди ва унинг шу табассуми ҳамда ишоҳида ҳаддан ташқари такаббурлик, нафрат ва ҳақоратомуз бир ифода акс этиб кетди. У исённи пича илгарироқ бошлиб юборганди. Лекин тингловчилар ҳам қаттиқ норози бўлган эдилар. Ҳаммалари тўс-тўполон билан, энсалари қотганча ўринларидан туришди. Одамларнинг, таъбири жоиз бўлса, кўнгли кир ва хаёли пароканда бўлиб кетганди, ҳорғинлик, май, зўриқиши янада бешбаттар бир кайфиятга солганди.

Бирдан худди бирор тортқиласидай Ипполит стулдан сакраб туриб кетди.

— Қуёш чиқди!—деб қичқирди у дарахтларнинг учлари ярақлаб қолганлигини кўриб ва буни мисли ғаройибот каби қўли билан князга кўрсатиб,— чиқди!

— Нима, сиз чиқмайди деб ўйлаганимдингиз?— деб сўради Фердишченко.

— Яна куни бўйи иссиқ бўлади,— деди беларволийк билан Ганя қўлида шляпа, эснаб керишаркан,— ҳали бир ой шундай қурғончилик!.. Кетдикми йўқми, Птицин?

Ипполит ҳайратдан лол қолиб одамларнинг гапларини тинглаб турарди; бирдан унинг ранги қум ўчиб кетди, қалт-қалтқила бошлади.

— Сиз ўзингизни мени ҳақорат қилиш учун лоқайд қилиб кўрсатяпсиз, лекин келиштиролмаяпсиз,— деди у Ганяга тик қараб,— абраҳ экансиз!

— Э, жуда уят бўлиб кетди-ку, одам ҳам шунаقا сурбет бўладими!— деб бўкириб юборди Фердишченко.— Бунақа нотавон зўравонни сира кўрмаган эдим!

— Фирт аҳмоқнинг ўзи,— деди Ганя.

Ипполит тишини-тишига босди.

— Биламан, жаноблар,— деб гап бошлади у ҳар бир сўзда тутилиб, қоқилиб дудуқланаркан,— мендан шахсан қасдингизни олишингиз мумкин, мен шунга сазоворман, ва... сизни бу алаҳлаш билан қийнаб қўйганимдан афсусланаман (у қўллэзмасини кўрсатди), йўғ-а, қаттиқроқ қийнамаганимга ачинаман... (У аҳмоқона кулди), қийнадими, Евгений Павлович?— бирдан унга савол билан ёпишди,— қийнадими йўқми? Айтинг!

— Бир оз чўзилиб кетибди, лекин...

— Очигини айтинг! Умрингизда бир марта рост гапиринг!— қалтираганча буюарди Ипполит.

— О, менга баривир, нима ишим бор! Барака топинг, илтинос, мени тинч қўйинг,— фижиниб юзини ўгириб олди Евгений Павлович.

— Хайрли тун, князъ,— князниң олдига келди Птицин.

— Э, ҳозир у ўзини отиб қўяди, нега қараб турибсанлар! Уни кўринглар!— деб қичқирди Вера ва Ипполитнинг олдига югуриб бориб ҳатто унинг қўлидан ушлаб олди.— Ахир, у қуёш чиққанда ўзимни отаман деди-ку, сизларга нима бўлди!

— Отмайди!— деди ёвузлик билан бир неча овозлар, шу жумладан, Ганя.

— Жаноблар, эҳтиёт бўлинглар!— деб қичқирди Коля ҳам Ипполитнинг қўлидан ушлаб олганча.— Унга қаранглар, ахир! Князъ! Князъ, сизга нима бўлди!

Ипполитнинг атрофига Вера, Коля, Келлер ва Бурдовский йигилдилар; тўртовлари унинг қўлидан маҳкам ушлаб олган эдилар.

— Унинг ҳақи бор, ҳақи!..— деб ғўлдирарди Бурдовский саросимага тушган ҳолда.

— Буюринг, князъ, нима қиласай?— деб князнинг ёнига келди Лебедев, унинг кайфи тарақ, ўзи дарғазаб эди.

— Қандай, нимани буюраман?

— Йўқ; ижозат беринг; мен уй соҳибиман, сизга ҳурматим жуда баланд бўлса-да... айтайлик, сиз ҳам уй эгасисиз, лекин мен истамайман, менинг ўз уйим, хонадонимда... Шундай.

— Отмайди; бола шўхлик қиласпти!— жаҳли чиқиб салмоқланиб бақирди генерал Иволгин.

— Вой генерал-еёй!— деб унга қўшилди Фердишченко.

— Биламан, ўзини отмайди, генерал, муҳтарам генерал, лекин ҳар ҳолда... зотан, мен уй соҳибиман.

— Менга қаранг, жанооб Терентьев,— деди кутилмаганда Птицин князъ билан хайрлашиб бўлиб, Ипполитга қўлини узатаркан,— сиз назаримда дафтарингизда ўз лошингиз ҳақида айтгансиз, тўғрими, уни Академияга васият қилиб қолдирмоқчисиз шекилли? Бу ўзингизнинг лошингиз ҳақидами, шахсан ўзингизнинг лошингиз, ўз суякларингизни васият қиласиз, шундайми?

— Ҳа, ўзимнинг суякларимни...

— Шундай денг. Одам янгилишиши мумкин; бир марта шундай воқеа бўлган, дейинди.

— Нега унинг жигита тегяпсиз?— деб қичқириб юборди бирдан князъ.

— Йиғламоқдан бери қилишди,— деб қўшимча қилди Фердишченко.

Лекин Ипполит йиғламоқчи эмасди. У ўрнидан қўзғалмоқчи эди, тўрт киши уши маҳкам ушлаб қолдилар. Аллаким кулиб юборди.

— Барибир қўлимдан ушлаб қолишади деб қўзлаған; дафтарини ҳам шуминг учун ўқиб берди,— деб қўйди Рогожин.—

Хайр; князь. Тоза ўтириб қолибмиз; одамнинг суюклари сирқи-
раб кетди.

— Агар сиз чиндан ҳам ўзингизни отмоқчи бўлсангиз, жаноб Терентьев,— деб кулди Евгений Павлович,— сизнинг ўрнингизда бўлсам, мана шу мақтovлардан кейин сира ҳам ўзимни отмаган бўлардим, уларнинг ғашларини келтирган бўлардим.

— Улар ўзимни қандай отишими жуда ҳам кўргилари келяпти!— деди унга хўролзаниб Ипполит.

У худди ҳозир туриб уришадигандай хезланиб гапиради.

— Кўришмаганига хафа улар.

— Кўришмайди деб ўйлайсизми?

— Мен ярангизга туз сепмоқчи эмасман; мен аксинча, сиз ҳали ўзингизни отиб қўйишингиз мумкин, деб ўйлайман. Мухими, жаҳлингиз чиқмасин...— деб ҳомийлик қилувчи одамлардек гапни атай чўзди Евгений Павлович.

— Мен дафтаримни уларга ўқиб ёмон хато қилганлигимни энди кўриб турибмаи!— деди Ипполит кутилмаганда Евгений Павловичдан ўзига мадад топгандай, худди ундан дўстона бир сўз сўрагандай.

— Аҳвол жуда кулгили, лекин... сизга нима деб айтишимни ҳам билмайман,— деди жилмайганча Евгений Павлович.

Ипполит унга жуда жиддий кўзини узмасдан қараб турар, индамасди. У дам ҳушидан кетиб, дам ўзига келиб турганга ўхшарди.

— Йўқ, ижозат этинг, топиб ёзган гапларини қаранг тагин,— деди орага қўшилиб Лебедев,— «ҳеч кимни ташвишга солмаслик учун ўзимни боғда отаман эмиш! У шундай дейди, назарида ҳеч кимни ташвишга қўймайди, зинадан пастга тушиб боғичига уч қадам ташлайди-ю, тамом.

— Жаноблар...— деб сўзламоқчи бўлди князъ.

— Йўқ, ижозат беринг, муҳтарам князъ,— даргазаб бўлганча гап бермасди Лебедев,— ўзингиз кўриб турганингиз каби бу асло ҳазил эмас, меҳмонларингизнинг ярми ҳам шу фикрда, ки айтилган сўз — отилган ўқ, у шунча гапиргандан кейин номус қилиб ўзини отиб қўйиши ҳеч гапмас, мен уй соҳиби бўламан, шунинг учун ҳам гувоҳлар олдида сизни менга кўмак беришингизни сўрайман!

— Нима қилайлик, Лебедев? Сизга ёрдам беришга тайёрман.

— Бундай қиламиз: биринчидан, боя бизга мақтаниб айтиган тўйпончасини бутун ўқ-дорилари билан бирга менга топширсин. Агар берса, унинг касаллигини инобатга олиб бугунча шу ерда ётиб қолишига ижозат бераман, лекин шунда ҳам менинг

назоратим остида бўлади. Лекин эртага хоҳлаган жойига жўна-
син; кечиринг, князъ! Агарда қуролини топширмаса, мен дарҳол
ҳозирнинг ўзида унинг бир қўлидан ушлайман, генерал иккин-
чисидан ушлайди ва шу топнинг ўзида полицияга хабар қила-
миз, унда иш полициянинг ихтиёрига ўтади. Жаноб Фердиш-
ченко ошиачилик юзасидан бориб келади.

Шовқин-сурон бўлиб кетди; Лебедев жуда қизишиб кетиб
чегарадан чиқмоқда эди; Фердишченко полицияга бормоқчи
бўлиб турарди; Ганя ҳеч ким ўзини отмоқчи эмас, дерди. Евге-
ний Павлович индамасди.

— Князъ, сиз ҳеч ўзингизни минорадан ташлаганмисиз?—
деб шивирлаб сўради ундан бирдан Ипполит.

— И-йўқ...— деб жавоб берди соддалик билан князъ.

— Мени одамларнинг шунчалар ғазабланишларини билма-
ган экан, деб ўйлайсизми?— деб яна шивирлади Ипполит кўз-
ларини ялтиратиб князга қааркан, ундан худди жавоб кутган-
дай бўлиб.— Бас!— деб қичқирди у бирдан йигилганларга
қараб.— Мен айборман... ҳаммадан кўп мен айборман! Лебе-
дев, мана калит (у портмоне чиқариб, ундан пўлат ҳалқага
ўтказилган уч-тўртта калит олди), манави, учинчиси... Коля
сизга кўрсатади... Коля! Коля қани?— деб қичқириб юборди у
Коляни аланглаб қидириб тополмасдан,— ҳа... ана, ўзи кўрса-
тади; мен билан бирга боя сакни жойлашган эди. Коля, унга
кўрсатинг; князнинг хонасида стол тагида... сак турибди... ма-
нави кичкина калитча билан пастдаги сандиқчани очаси...
тўйпончам билан ўқ-дори ўша ерда. Унинг ўзи боя жойлаш-
тирган эди, жаноб Лебедев, у сизга кўрсатади; лекин эртага
азонда мен Петербургга кетаман, ўшанда менга қайтариб бер-
асиз, албатта. Эшитдингизми? Мен князъ учун шундай қиляп-
ман; сизни деб эмас.

— Шундай бўлгани маъқул!— деди калитни олган Лебедев
заҳарханда қилиб куларкан, нариги хонага югуриб кириб
кетди.

Коля тўхтади, нимадир демоқчи бўлган эди, лекин Лебедев
уни судраб олиб кетди.

Ипполит меҳмонларнинг кулишларига қараб турарди. Князъ
унинг тишлари жуда ёмон совқотгандай шақиллаб турганлиги-
ни сезди.

— Мунча ярамас булар!— деб ўзини унугланча шивирлади
яна Ипполит князга. Ў князъ билан гаплашаркан, бошини
туб, пичирлаб айтарди сўзларини.

— Кўяверинг уларни; сиз жуда ҳолдан тойгансиз...

— Ҳозир, ҳозир... ҳозир кетаман.

У бирдан князни қучоқлаб олди.

— Сиз балки мени телба бўлиб қолибди, деб ўйлаёт-
гандирсиз?— деб у князга жуда ғалати қилиб қаради ва
кулди.

— Йўқ, лекин сиз...

— Ҳозир, ҳозир, гапирманг; ҳеч нарса гапирманг; тўхтанг...
мен сизнинг кўзларингизга қарамоқчиман... Тўхтанг, шундай
туринг, кўзларингизга қарай тўйиб. Мен Инсон билан видо-
лашаман.

У ўн сонияча князга қимир этмай индамасдан қараб турди,
унинг рағни жуда оқариб кетган, чаккаларини тер босган, худ-
ди князь қўлидан чиқиб кетадигандай уни маҳкам ушлаб ол-
ганди.

— Ипполит, Ипполит, сизга нима бўлди?— деб қичқирди
князъ.

— Ҳозир... бўлди... ётаман. Мен қуёшнинг саломатлигига
бир қултум ютаман... Ичаман, ичаман, қўлимни ушла-
ман!

У тезлик билан столдан қадаҳни олди, ўрнидан шитоб билан
интилиб бир зум ичидаги равон эшиги олдига бориб қолди. Князъ
унинг орқасидан чопмоқчи бўлиб турган эди, шу пайт худди
атай қилгандай Евгений Павлович хайрлашгани қўлини узатиб
қолди. Бир сония ўтди ва бирдан равондагиларнинг ҳаммаси
қичқириб юбордилар. Кейин бир зум ҳамма саросима ичидаги
қотиб қолди.

Бундай бўлган эди:

Ипполит равондан тушиладиган ерга жуда яқин келиб, чап
қўлида қадаҳни ушлаб ўнг қўлини пальтосининг ён чўнтағига
солганча тўхтади. Кейинчалик Келлер Ипполит илгари ҳам доим
ўнг қўлини пальтосининг шу чўнтағидан ҳеч олмаган эди, князни
чап қўли билан елкаси ва ёқасидан қучоқлаб тургаца ҳам ўнг
қўли чўнтағига эди, мен шундан шубҳага тушган эдим, деб
ҳаммани ишонтиromoқчи бўлиб юрди. Қаидай бўлмасин, у ҳам
ташвишланиб Ипполитнинг орқасидан юргурган эди. Лекин у
ҳам улгурмади. У Ипполитнинг ўнг қўлида нимадир йилтираб
кетганлигини ва шу заҳоти кичкинагина тўппонча унинг чакка-
сига тирагланлигини кўрди. Келлер ўзини Ипполитга отди,
лекин худди шу дамда Ипполит тепкини босди. Тепки қаттиқ
қарсиллади, лекин ўқ овози эшитилмади. Келлер Ипполитни
қучоқлаб олди, у, афтидан, ўзини ўлган, деб тасаввур қилган
бўлса керак, Келлернинг қучоғига шилқ этиб тушди, у хушдан
кетганди. Тўппонча Келлернинг қўлида эди. Ҳамма Ипполитга
ёпишди, стул келтиришди, ўтқазишди, ҳамма атрофда уйма-
лашар, ҳамма қичқирав, ҳамма бир-биридан сўрарди. Ҳамма-
лари тепкининг қарсиллаганини эшитган эдилар, лекин кўз

ўнгиларида ҳеч ери ҳатто тимдаланмаган тирик одам ўтиради. Ипполитнинг ўзи нима бўлаётганлигини билмас, ҳаммага ўзи нима бўлаётибди дегандай бақрайиб қарапди. Лебедев билан Коля нариги хонадан чолиб чиқишиди.

- Отилмадими? — деб сўрашарди атрофдагилар.
- Балки ўқланмагандир? — деб сўрашарди бошқалар.
- Ўқланган! — деди Келлер тўпкончани кўздан кечирапкан, — лекин...
- Наҳот отилмаган бўлса?
- Пистони йўқ экан, — деб хабар қилди Келлер.

Шундан кейинги аянчли манзарани чизиб бериш жуда мушкул. Олдин ҳамма қўрқиб кетган бўлса, энди ҳамма кула бошлиди; баъзилар ҳатто қаҳқаҳа урадилар, бировнинг дардидан кулиб роҳатланардилар. Ипполит алам билан ўкириб йиглар, қўлларини қарсиллатар, ўзини ҳаммага, ҳатто Фердишченкого ураг, унга «худди атай қилгандай пистон қўйишини унутибман», деб қасам иchar, «мана, мана, нимчамнинг чўнтағида ўнтача пистон бор, эсимдан чиқариман», деб ҳаммага кўрсатар, агар олдиндан пистон қўйсам, чўнтағимда турганда отилиб кетмасин, пистонни дарров қўйиб оламан, бунга бирпасда улгуриш мумкин, деб ўйлаб, бирдан эсимдан чиқиб қолибди, дерди. **У**дам ўзини князга, дам Келлерга, дам Евгений Павловичга ураг, тўпкончани қайтариб беришларини сўрар, ялинар, ҳозир сизларга кўрсатаман, дер, «номус, номус...» мен «энди бир умр беномус бўлдим!...» деб инқилларди.

Ниҳоят у худди ҳушдан кетгандай бўлиб ерга қулади. Уни князнинг хонасига олиб чиқиб кетдилар, бирдан ҳуши ўзига келиб кайфи қочиб кетган Лебедев дарров докторга одам жўнатди, ўзи қизи, генерал, ўғли ва Бурдовский билан касалнинг олдида қолди. Беҳуш ётган Ипполитни олиб чиқиб кетгандиларидан сўнг Келлер хонанинг ўртасига чиқди-да, ҳар бир сўзни дона-дона қилиб қатъият ва илҳом билан шундай деб эълон қилди:

— Жаноблар, агар иchlарингизда яна кимда-ким менинг олдимда пистон атай солинмаган, деб шубҳаланадиган бўлса ва шўрлик йигитча майнавозчилик қилиб юрибди, деб айтса, — ундай одам билан шахсан ўзим гаплашаман.

Лекин унга жавоб бермадилар. Ниҳоят меҳмонлар тўдадалишиб шошиб хайрлашдилар. Птиции, Ганя ва Рогожин бирга жўпадилар.

Князь, Евгений Павлович ўз ниятидан қайтиб гаплашмаслини кетиб бораётганлигидан ҳайрон бўлди.

— Ахир, сиз ҳамма кетгандан кейин мен билан гаплашмоқчи өлингиз-ку? — деб сўради ундан.

— Худди шундай,— деди Евгений Павлович стулга ўтириб, ёнига князни ҳам ўтқизаркан,— лекин мен вақтинча у фикримдан қайтдим. Гапнинг очиги, мен ўзимни бир оз ғалати сезяпман, сиз ҳам шундай бўлсангиз керак. Фикрларим ҳаммаси алғов-далғов бўлиб кетди; бунинг устига сиз билан гаплашмоқчи бўлган нарсам жуда муҳим, мен учун ҳам, сиз учун ҳам. Биласизми, князъ, мен умримда бир марта бўлсин, бутунлай ҳалол бир иш қўлмоқчи эдим, яъни чин юракдан самими, ҳозир эса худди мана шу дақиқада ўзимни ҳалол бир иш қилишга у қадар қобил деб сезмаяпман, сиз ўзингиз ҳам балки шундай... унда... нима... десамикин.... ҳа, биз кейин албатта гаплашамиз. Эҳтимол, каллани жойига қўйиб мулоҳаза юритсак, иши чи-ройли чиқар, сизга ҳам, менга ҳам яхши бўлади, у гапни уч кун орқага сурамиз, мен уч кун Петербургда бўлишим керак энди.

Шунда у яна ўрнидан турди, нега ўтирганлигини тушуниб бўлмади. Князга Евгений Павлович норозидай, хафадай, худди бегона одамдай ётсираб қараётгандай туюлди, боя унинг қарашлари бутунлай бошқача эди.

— Айтгандай, сиз энди касалнинг олдига кирасизми?

— Ҳа... мен қўрқялман,— деди князъ.

— Қўрқманг; яна олти ҳафтача яшайди, балки бу ерда анча тузалиб қолса ҳам мумкин. Яхшиси, эртага уни жўнатиб юборинг.

— Балки унга жавоб бермасдан ғашига тегиб қўйдиммикин, саволига жавоб берганимда.. балки... эҳтимол у князъ ҳам менга шубҳа билан қараётгандир, отолмайди, деб ўйлаётгандир, дедими? Сиз нима деб ўйлайсиз, Евгений Павлич?

— Йўқ-йўқ. Ҳалиям сизга раҳмат, унга шунча меҳрибонлик қилияпсиз. Мен илгари эшитган эдиму, лекин ўзини кўрмаган эдим бироннинг мақтови учун ўзини отмоқчи бўлган ёки аксинча, мақтамаганлари учун ўчакишиб ўзини ўлдирмоқчи бўлган одами. Лекин гапнинг очиги, мен потавон одамнинг кўкрак керишига унчалик ишонгим келмайди! Ҳар қалай, сиз уни эртага жўнатиб юборинг.

— У яна ўзини отиши мумкин, деб ўйлайсизми?

— Йўқ, у энди ўзини отмайди. Лекин сиз бизнинг ўсиб келаётган бу Ласенерларимиздан эҳтиёт бўлинг! Ҳеч нарсага арзимайдиган, қобилиятсиз, бесабр ва очкўз бу одамлар жиноятга осон қўл урадилар.

— Бу ҳам Ласенерми?

— Кўриниши бошқа-бошқа бўлса ҳам, лекин моҳияти ўша-ўша. Кўрарсиз ҳали бу жаноб ўнта одамнинг бошини ейдими

йўқми, ўзи ҳали «Шарҳ»ида ёзгандай «ҳазил» юзасидан ўлдирса ўлдираверади ҳам, ким билади дейсиз яна. Мен энди унинг шу сўзларини ўйлаб ухломай чиқаман.

— Эҳтимол сизга шундай жуда хавотирли бўлиб кўринаётгандир.

— Сиз жуда ажойибсиз, князъ; сиз ҳозир унинг ўнта одамни ўлдиришига ишонмайсизми?

— Жавоб беришга қўрқаман бу саволингизга; бунинг ҳаммаси жуда ғалати, лекин...

— Яна ўзингиз биласиз, ўзингиз биласиз!— деди ғижиниб Евгений Павлович.— Бунинг устига ўзингиз ҳам жуда юракли одамсиз; фақат ўша ўнта ичида сиз ҳам бўлманг-да ишқилиб.

— Лекин у бирорни ўлдирадиганга ўхшамайди,— деди князъ Евгений Павловичга ўйчан қарапкан.

У ёмон кулди.

— Хайр бўлмаса, борай энди! Сиз у васиятининг бир нусхасини Аглая Ивановиага бағишилаганлигини фаҳмладингизми?

— Ҳа, билдим ва... шу ҳақда ўйлаяпман.

— Ана-ана, бу ўн жон билан боғлиқ,— деб яна кулди Евгений Павлович ва чиқиб кетди.

Бир соатдан сўнг соат тўртларда князъ боққа чиқди. У уйда ётиб ухлаб олмоқчи бўлди-ю, лекин юраги қаттиқ уриб кетиб ётолмади. Уй энди тинчиган, ҳаммаси ўз ўрнига тушганди; касал ухлаб қолганди, етиб келган доктор хатарли ҳеч нарса йўқ, деб айтди. Лебедев, Коля, Бурдовский бемор билан бир хонада ётиб қолдилар, улар навбатма-навбат унга қараб турадиган эдилар. Демак, қўрқувга ўрин қолмаганди.

Лекин дам сайин князининг юрагида хавотир ортиб бораарди. У боғда ҳаммаёққа паришон назар ташланча кезиб юаради, воксал олдидаги майдончага етиб, бўш турган қатор скамейкалар билан оркестрнинг пюпитрларини кўриб ҳайрон бўлганча тўхтаб қолди. Бу ер уни ҳайратга солди ва нимағадир унга жуда ҳам хунук бўлиб кўринди. У кеча Епанчинлар билан воксалга борилган йўлдан тўғри орқага қайтди, учрашув учун тайинланган кўк скамейкага етди, унга ўтирди ва бирдан қаттиқ кулиб юборди, шу заҳоти ўзининг бу қилиғидан дарғазаб бўлиб кетди. Юраги сиқилмоқда эди; бирон ерга кетиб қолгиси келарди... лекин қаерга боришини билмасди. Унинг боши узра бир қушча сийрарди, у бошини кўтариб япроқлар орасидан қушчани излай бошлиди; бирдан қушча учиб кетди ва шунда унинг эсига нима учундир Ипполит ёзган «офтобнинг иссиқ шуъласида» учиб юрган «йўлчибин» тушди, Ипполит шу ҳақда «у ўз ўрнини билди, умумнинг бир аъзоси, фақат мен ўгайман», деб ёзганди. Шу жумла уни боя ҳайратга солганди, мана ҳозир эсига тушиб

кетди. Шунда унут бўлиб кетган узоқ бир хотира хаёлида жонланди ва бирдан унга равшан бўлди.

Бу воқеа Швейцарияда даволанишга борган биринчи йили, ҳатто биринчи ойлари рўй берганди. Ўшанда у худди телбага ўхшаб қолганди, ҳатто гапини эплаб гапиролмасди, ундан нима талаб қилаётганларини англаб етмасди. Бир куни у тоғларга чиқди, тиниқ, мусаффо қўёшли кун эди, хаёлида ҳадеб бир фикр айланар, уни қўйнар, лекин фикрининг учини сира топиб ололмасди. Осмон ярақлаб порлаб ётарди, пастликда кўл, атроф жуда нурли эди, олам чексизга ўхшарди. Кўзлари толгунача томоша қилди, юраги ковралди. У ўшанда қўлларини мана шу зангори бепоёнликка узатиб йиглаганлигини эслади. У мен буларнинг ҳаммасига бегонаман, деб изтироб чекарди. Бу қандай абадий базм ўзи, бу қандай ҳеч туганмас бир байрам ўзи, поёни йўқ, у доим болалигидан тортиб унга интилади, уни орзу қиласди, лекин ҳеч унга етолмайди. Ҳар тонг шундай чинни қўёш чиқади; ҳар тонг шаршарада камалак ўйнайди; ҳар оқшом ҳов, узоқлардаги осмон чеккаси ёпишиб турган энг юксак қорли тоғ аргувоний аланга билан ёнади; ҳар бир «кичкина йўлчибин офтобонинг иссиқ шуъласида ғингиллаб учади, умум ичида бир аъзо; у ўз ўрнини билади, уни севади, баҳтиёр», қиёқлар кўкка бошини кўтариб чиқади ва баҳтиёр! Ва ҳаммасининг ўз йўли бор, ҳаммаси ўз йўлини билади, қўшиқ билан ўтади, қўшиқ билан келади; фақат ёлғиз у ҳеч нарсани билмайди, ҳеч нарсани тушумайди. На одамларни ва на овозларни, у ҳаммасига бегона ва ўғай. О, албатта, у ўшанда бундай сўзларни билмасди, ўзини нима қўйнаганлигини яхши англамасди; у худди кар-соқовдай эди ва кар-соқовдай азоб чекарди, лекин назарида ўшанда ҳам шу гапларни айтгандай эди, гўё «йўлчибин»ни Ипполит ундан олгандай, унинг ўша ҷоғлардаги азоблари ва кўз ёшлиридан топгандай эди. Бунга унинг имони комил эди ва негадир худди мана шу фикрдан унинг юраги така-пука бўлиб безовта урмоқда эди...

У скамейкада ўтириб кўзи илинди, лекин бозовталик тушида ҳам давом этди. Кўзи илинкаркан, у Ипполитнинг ўнта одамни ўлдириши мумкинлиги ҳақидаги гапни эслади ва бунинг қанчалар бемаъни гап эканлигини ўйлаб кулиб қўйди. Жуда гўзал ва жуда тиниқ сукунат ҳукм сурарди теваракда, фақат япроқларнинг шивирлашмаригина эшитиларди, бундан сукунат янада теран тортганга ўхшарди. Атроф янада хилватроқ тууларди. У кўп хавотирли тушлар мўрди, дам сайин у чўчиб-чўчиб тушарди. Нижоят унинг қошиға бир хотин келди; бу хотинни у танир эди, уни деб кўп уқубатлар чекканди; у қачон бўлмасин, унинг отини айтиб ҷақира оларди. лекин қизиқ,— энди унинг чеҳраси аввал-

гидан бутунлай бошқача бўлиб қолган ва у сира бу хотинни танигиси ва тан олгиси келмасди. Унинг чехрасига даҳшат ва пушаймонлик ёзилганди — шунданмикин, у худди энг ашаддий жиноятчидай кўринар, ҳозиргина даҳшатли бир жиноят қилиб келаётгандай эди. Унинг оқарган юзига кўз ёши оқиб тушганди ва бу ёш титраб турарди; хотин уни қўли билан имлаб чақирди ва орқамдан аста келавер, деб бармоғини лабига босиб кўрсатди. Унинг юраги уришдан тўхтаб қолди; у хотиннинг сира, сира жиноятчи бўлишини истамасди; лекин ҳозир худди назарида бир умрга етадиган жуда ҳам ёмон бир ҳодиса юз берадигандай эди. Хотин шу яқин атрофда боғнинг ичидаги унга ниманидир кўрсатмоқчидай эди. У хотиннинг орқасидан бориш учун ўриндан турди, шунда бирдан худди ёнгинасида кимнингдир тоза жарангдор кулгиси янграб кетди; у кимнингдир қўлини ушлаб олди; шу қўлни маҳкам ушлаб олганча у ўйғониб кетди. Унинг олдида Аглай хандон ташлаб қулиб турарди.

VIII

Қиз дам қулиб, дам жаҳли чиқарди.

— Ухлаб қолибди! Сиз ухлаб қолдингизми! — деб қичқи-парди қиз нафрат аралаш ҳайрат билан.

— Сизмисиз! — деб ғўлдиради князъ ҳали ҳуши ўзига келмасдан қизга ҳайрон бўлиб қарапкан. — Эҳ-ҳа! Учрашув... мен бу ерда ухлаб қолибман.

— Кўрдим.

— Мени сиздан бошқа ҳеч ким уйғотмадими? Бу ерда сиздан бошқа ҳеч ким йўқмиди? Назаримда, бу ерда... бошқа бир хотин тургандай бўлди...

— Бошқа хотин?!

Ниҳоят, князнинг ҳуши бутунлай ўзига келди.

— Туш кўрибман-да, — деди у ўйга ботиб, — қизиқ, шундай пайтда кўрган тушимни қаранг... ўтиринг.

У қизнинг қўлидан ушлаб скамейкага ўтқизди; ўзи унинг ёнига ўтириб ўйга толди. Аглай индамай ўтирас, ҳамсуҳбатига разм солиб тикиларди. Князъ ҳам қизга қараб-қараб қўяр, лекин худди уни кўрмайтганга ўхшарди. Қизнинг юзи ловиллаб кеста бошлади.

— Эҳ-ҳа! — деб сесканиб тушди князъ, — Ипполит ўзини отди.

— Қачон? Сизникидами? — деб сўради қиз, лекин унчалар ажабланмасдан. — Ахир, кеча кечқурун у ҳали тирик эди шекилли? Шундан кейин қандай қилиб бу ерда ухлаб ётибсиз тагин? — деб қичқириб юборди у тўсиндан жонланаркан.

— Э, ўлгани йўқ, тўппонча отилмай қолди.

Аглай қистаб қўймагандан кейин князь кечаси бўлиб ўтган ҳангомаларни бутун тафсилотлари билан айтиб беришга мажбур бўлди. Қиз уни тезроқ айтишга қистар, ўзи саволлар бераб унинг ҳикоясини бўлиб қўяр, саволларининг айтилаётган воқеага ҳеч алоқаси бўлмасди. Дарвоҷе, у Евгений Павлович нима деганлигини жуда қизиқиб тинглади, ҳатто бир неча бор қайта-қайта сўраб олди.

— Хўп, бўлди энди, ҳозир кетадиган вақт бўлиб қолди,— деди қиз ҳаммасини эшишиб бўлгач,— биз бу ерда фақат соат саккизгача бўлишимиз мумкин, соат саккизда мен албатта ўйда бўлишим керак, бу ерга келганимни ҳеч ким билмагани маъқул, мен иш юзасидан келдим; сизга айтадиган кўп гапларим бор. Фақат сиз ҳозир мени чалкаштириб юбордингиз. Ипполит ҳақида шундай ўйлайманки, менимча, унинг тўппончаси отилмаслиги керак эди, унга бу кўпроқ ярашади. Лекин у ўзини чиндан отмоқчи бўлганлигига сизнинг ишончингиз комилми, бунинг ёлғон ери йўқмикин?

— Ёлғон жойи йўқ.

— Шундай бўлса керак. У васиятини менга беришни ёзибдими? Нега сиз олиб келмадингиз?

— Ахир, у ўлгани йўқ-ку. Мен ундан сўрайман.

— Албатта олиб келинг, сўраб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Унга жуда ёқса керак бу, мени васиятни кейин ўқийди, деган мақсадда у ўзини отган бўлса эҳтимол. Барака топинг, илтимос, менинг сўзларимдан кулмасангиз, Лев Николаевич, чунки бу чиндан ҳам шундай бўлиши мумкин.

— Мен кулаётганим йўқ, чунки ўзим ҳам шундай бўлиши мумкинлигига ишонаман.

— Ишонаман дейсизми? Наҳот сиз ҳам шундай деб ўйласангиз?— бирдан қаттиқ ҳайрон бўлди Аглай.

Киз тез-тез савол берар, тез сўйлар, баъзан гапидан адашиб кетар ва сўзини охирига етказмасди; дам сайин нимадандир огоҳлантиromoқчи бўларди; умуман, у жуда ҳам қаттиқ хавотир ичида ўтиради, гарчи тап тортмай, ҳеч нарсани писанд қилмай ўтирган бўлишига қарамасдан, жиндак қўрқаётгани аён эди. У жуда ҳам оддий кийинган ва бу кийим ўзига жуда ярашганди. У тез-тез чўчиб тушар, қизариб кетарди, ўзи скамейканинг бир чеккасига ўтириб олганди. Князь балки Ипполит чиндан ҳам дафтарини Аглай ўқиши учун ўзини отган бўлса керак, дегандан кейин бу қизни жуда ажаблантириб қўйди.

— Албатта,— деб тушунтириди князь,— сиздан бошқа яна биз ҳаммамиз уни мақташимизни истаган эди.

— У нима деганингиз?

— Яъни нима десамикин... сизга қандай тушунтирсамикин? Буни айтиб бериш жуда қийин. Назаримда, у фақат ҳамманинг ўзига муҳаббат изҳор қилишини, сизни жуда ҳурмат қиласиз, қўйинг, ҳали кўп яшашингиз керак, деб ялинишини, атрофида одамлар гирдикапалак бўлишини жуда хоҳлаган бўлса керак. Ҳаммадан ҳам аввало сизни назарда тутган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас, нега бўлмаса шундай бир пайтда сизни эслайди... гарчи, балки сизни назарда тутаётганлигини ўзи ҳам билмаган бўлиши мумкин.

— Гапингизни сира тушунолмай қолдим: бир назарда тутган бўлиши мумкин, дейсиз, бир назарда тутмаган. Лекин баридан мен тушундим шекилли: биласизми, мен ўзим ҳам ўн уч яшар қизча пайтимда шу камида ўттиз мартача ўзимни заҳарламоқчи бўлганман, кейин ҳаммасини ота-онамга ёзисб қолдиришни ўйлаганман, тобут ичидаги қандай ётишимни, ҳамма теламага келиб йиглашини, унга раҳмисизлик қилдик, уни эркалатмадик, деб ўзларини айблашларини... тасаввур қилган эдим... Нега куласиз?— деб тез қўшиб қўйди у қошларини чимириб,— сиз бир ўзингиз хаёл сурган чоғларингизда ўзингиз нималарни ўйлайсиз? Балки Наполеонни мағлуб қилган фельдмаршал деб ўзингизни тасаввур қилгандирсиз?

— Чин сўзим, мен ундей нарсаларни ухлаш олдидан ўйлайман,— деб кулиб юборди князь,— фақат мен Наполеонни эмас, нуқул австрияликлари енгиб чиқаман.

— Мен сиз билан ҳазиллашаётганим йўқ, Лев Николаич. Ипполит билан ўзим кўришаман; унга айтиб қўйинг, сизнинг Ипполит ҳақидаги гапларингиз яхши эмас, одамнинг қалбига бундай қарамайдилар, бу жуда дағал кўринади, сиздан кутмагандим бундай гапларни. Сизда майинлик йўқ: ёлғиз ҳақиқатнинг ўзи ҳали адолат бўлолмайди.

Князь ўйланиб қолди.

— Назаримда, менга нисбатан айтганларингиз адолатдан эмас,— деди у,— мен унинг шундай ўйлаганлигини ёмон деб айтиётганим йўқ, чунки ҳамма шундай деб ўйлашга мойил; бунинг устига у бутунлай буни ўйламаган бўлиши мумкин, фақат истагандир эҳтимол... охирги марта одамлар билан кўришгиси, уларнинг ҳурмат ва муҳаббатларини қозонгиси келгандир; бунинг ҳеч ёмон жойи йўқ, фақат қандайдир ҳаммаси бошқача бўлиб чиқди; бунга касаллиги ва яна бошқа бир нарса сабаб! Шуниси ҳам борки, бирорлар нимага қўл урмасинлар, ҳаммаси яхши чиқади, бошқалар эса қош қўяман деб кўз чиқардилар.

— Сиз ўзингизни айтипсиз, тўғрими?— деб қўйди Аглая.

— Ҳа, ўзимни, — деб жавоб берди князь гапнинг тагидаги кесатиқни сезмасдан.

— Мен фақат сизнинг ўрнингизда бўлганимда ҳечам ухлаб қолмаган бўлардим; демакки, сиз қаерда ўтируманг, шу ерда ухлаб қоларканисиз; яхши эмас бу одатингиз.

— Мен ахир, кечаси билан ухлаганим йўқ, кейин юрдим, юрдим, музикага бордим...

— Қандай музика?

— Кеча музика чалишган жойга, кейин бу ерга келдим, ўтирудим, ўйлаб-ўйлаб ухлаб қолибман.

— Э, ҳали шундайми? Унда тузук экан... Нега сиз музикага борган эдингиз?

— Билмайман, шундай ўзим...

— Майли, майли, кейин: сиз ҳадеб гапимни бўлиб қўяяпсиз, музикага борган бўлсангиз, менга нима? Қандай хотин тушингизга кирди?

— Бу... ҳалиги... сиз уни кўргаисиз...

— Биламан, яхши биламан. Сиз уни жуда... У тушингизга қаидай кирди? Ҳа, майли, кераги йўқ, билишни истамайман,— деди у кескин қилиб норози ҳолда.— Гапимни бўлмай туринг...

Аглай ўзини тетик тутиш, юрагидаги ғашдан халос бўлиш учун бирпаст кутди.

— Сизга айтадиган гапим шу, сизни фақат шунинг учун тақириган эдим, сиз билан дўст бўлсан деган эдим. Нега бирдан менга бундай қилиб қараб қолдингиз?— қўшиб қўйди у андак ғазаб билан.

Князь қиззининг яна қизариб кета бошлаганлигини кўриб ўнга ҳақиқатан яна тикилиб қараб қолган эди. Бундай пайтларда у қанча кўп қизарса, афтидаи, ўзидан-ўзи шунча жаҳли циқар, бу унинг ярқ этиб кетган қўзларидан аён билинарди. Одатда шундан бир дақиқа ўтгандан сўнг у разабини ўзи билан ҳамсуҳбат бўлган одамга сочар, унинг гуноҳи борми йўқми, қараб ўтирумас, у билан жанжаллаша бошларди. У ўзининг ёввойилиги ва уятчалигини билар ва одатда суҳбатларга кам аралашар. шунинг учун ҳам опаларига қараганда жуда камгап, баъзан ҳатто ҳаддан ташқари индамас эди. Мана бунга ўхшаган нозик пайтларда албатта гапиришга тўғри келиб қолганда, гапни ҳам жуда кибр-ҳаво билан бошлар, худди ҳозир бирор билан уришадигандек бўларди. У ўзининг қачон қизариб кетишини ёки қизаришни исташини доимо, албатта, олдиндан биларди.

— Сиз балки менинг таклифимни қабул қилишни истамасиз?— димоғ билан деди у князга қараб.

— О, йўқ, истайман, фақат буни сира ҳам бундай... яъни мен

ҳеч қачон ўйламаган эдим буни таклиф қилиш мумкин деб,— хижолат бўлди князь.

— Сиз нима деб ўйлагандингиз? Нега бўлмаса сизни бу ерга чақирдим? Каллангизда нима бор? Балки сиз мени кичкина-гина тентак деб ўйлаётгандирсиз, бизнинг уйимиздагиларга ўхшаб?

— Сизни тентак деб билишларидан мен бехабар эканман, мен... мен ундан деб билмайман.

— Ундан деб билмайсизми? Жуда ақлли экансиз. Ҳаддан ташқари ақлли гап.

— Менимча, сиз баъзан жуда ҳам ақлли бўлсангиз керак,— деб давом этди князь,— сиз ҳали бирдан жуда антиқа бир гап айтдингиз. Сиз Ипполитдан бекорга шубҳаланаётганилигими-ни айтдингиз: «Ёлғиз ҳақиқатнинг ўзи ҳали адолат бўлмаслиги мумкин», дедингиз. Бу сўзингиз ёдимда қолади ва уни ўйлаб кўраман.

Аглайа бирдан мамнун бўлиб қизариб кетди. Бу ўзгаришларнинг ҳаммаси унинг юзида ҳаддан ташқари тез очиқ акс этиб туради. Князь ҳам хурсанд бўлиб, ҳатто кўнгли очилиб кулиб юборди.

— Менга қаранг,— деб бошлади яна қиз,— мен сизни жуда узоқ кутдим, сизга ҳаммасини сўзлаб бермоқчи эдим, менга ҳат ёзганингиздан бери, балки ундан ҳам олдинроқдан кутган эдим... Баъзи гапларимни сизга кеча айтдим: мен сизни энг ҳалол ва энг одил одам деб биламан, ҳаммадан кўра ҳалолроқ ва одилроқсиз, ва мабодо сиз ҳақингизда ақли... ҳалиги... яъни баъзан ақлинингизни йўқотасиз, деб айтишади, лекин бу адолатдан эмас, хотўғри; мен шундай фикрга келганиман ва кўп талашганиман, чунки сиз гарчанд баъзан ақлинингизни йўқотиб қўйсангиз ҳам (бунинг учун мендан хафа бўлманг, мен олий бир нуқтадан гапирияпман), лекин асосий ақлинингиз уларнинг ҳаммаларининг ақлларига қараганда яхшироқ, ҳатто бундай ақл уларнинг тушларига ҳам кирган эмас, чунки иккита ақл бор: асосий ақл ва асосий бўлмаган ақл. Шундайми? Шундай эмасми ахир?

— Балки шундай бўлса ҳам бордир,— деди зўргагина князь; унинг юраги титраб жуда қаттиқ гурсиллаб урмоқда эди.

— Мен сиз тушунсангиз керак, деб ўйлаган эдим,— жиддий тарзда давом этди қиз.— Князь Щ. билан Евгений Павлич бу қандай ақл бўлди, деб сира тушунолмадилар, Александра ҳам, лекин тасаввур қилинг: ташап тушуиди.

— Сиз Лизавета Прокофьевнага жуда ўхшайсиз.

— Қандай қилиб? Наҳотки?— ҳайрон бўлди Аглайа.

— Худо ҳақиқи; шундай.

— Ташаккур сизга,— деди Аглай ўйланиб туриб,— татанга ўхшашимдан жуда хурсандман. Сиз демак у кишини жуда ҳурмат қиласар экансиз-да?— деб қўшимча қилди у болаларча савол берётганлигини сезмаган ҳолда.

— Жуда, жуда хурсандман мен ҳам сизнинг буни тўғри тушунганилигингиз учун.

— Мен ҳам хурсандман, баъзан унинг устидан... кулишади. Лекин энг муҳимини эшитинг: мен узоқ ўйладим ва алоҳа, сизни танладим. Ўйдагилар менинг устимдан кулишларини истамайман, мени кичкина тентак деб аташларини истамайман; истамайман менинг жиғимга тегишларини... Мен буни дарров тушундим ва Евгений Павличга рад жавобини бердим, чунки мени тўхтовсиз суратда эрга бериш пайида бўлишларини истамайман! Мен... мен... уйдан қочиб кетишни истамайман, менга ёрдам берасиз, деб сизни танладим.

— Уйдан қочиш!— деб қичқириб юборди князъ.

— Ҳа, ҳа, ҳа, уйдан қочаман!— деб қичқирди Аглай бирдан разаби аланг олган ҳолда.— Истамайман, истамайман, мени уйда ҳадеб қизартираверишларини. Мен на уларнинг олдиларида, на князъ Ш. олдида, на Евгений Павлич олдида, ҳеч ким олдида қизаришни истамайман, шунинг учун сизни танладим. Сиз билан ҳаммаси, ҳаммасини сўзлашишни истамайман, агар хоҳласам, энг асосий нарса ҳақида ҳам вақти келса гаплашаман; мен биронта одам билан худди ўзим билан ўзим сўзлашгандай сўзлашишни истамайман. Улар бирдан, сен уни кутяпсан, сен уни яхши кўрасан, деб айта бошлишди. Сиз бу ерга келмасингиздан илгари бошланган эди бу гап, мен уларга хатни кўрсатмаган эдим; мана энди ҳаммалари гапирадиган бўлишиди. Мен мард бўлишни ва ҳеч нарсадан қўрқмасликни истамайман. Мен уларнинг балларида юришни истамайман, мен бир фойда келтирсан дейман. Мен анчадан бери кетмоқчи бўлиб юардим. Йигирма йил бўлади, улар мени ҳибс қилиб қўйганлар ва ҳадеб мени эрга беришни мўлжаллайдилар. Мен ўн тўрт ёшимда қочиб кетмоқчи бўлганман. Рост, у пайтларда жуда тентак қиз эдим. Энди мен ҳаммасини ўйлаб қўйдим, сизнинг келишингизни кутаётган эдим, сиздан чет элда қандай бўлади, деб сўрамоқчи эдим. Мен ҳали биронта ҳам готик соборни кўрмаганман, мен Римда бўлишни истамайман, мен ҳамма олимларнинг уйларини кўрмоқчиман, мен Парижда ўқишини истамайман; мен кейинги йил бўйи тайёрландим, ўқидим, жуда кўп китобларни ўқиб чиқдим: мен ҳамма ман қилинган китобларни ўқиб чиқдим. Александра билан Аделаида истаган китобларини ўқишиади, уларга майли, менга бўлса, танлаб беришади, назорат қилишади. Мен опаларим билан жанжаллашишни истамайман, лекин отам билан

о́йимга ўзимнинг ижтимоий аҳволимни ўзгартироқчиман, деб айтганимга анча бўлди. Мен мураббийлик қисам деган эдим, сизга суянган эдим, чунки сиз болаларни яхши кўраман, деган эдингиз. Балки биз биргаликда бола тарбияси билан шугулла-нармиз, ҳозир бўлмагандага ҳам кейинроқ? Иккимиз биргаликда фойда келтирсак, деган эдим; мен генерал қизи бўлишни истамайман... Айтинг-чи, сиз жуда ҳам олим одаммисиз?

— О, унчалик эмас.

— Афсус, мен бўлсан ўйлабманки... нима деб ўйлаган эдим-а? Сиз барибир менга раҳбарлик қиласиз, йўл-йўриқ кўр-сатасиз, чунки мен сизни танлаганман.

— Бўлмаган гап, Аглай Ивановна.

— Мен уйдан қочишни истамайман, истамайман!— деб қичқирди Аглай ва яна унинг кўзлари ярқиллаб кетди.— Агар сиз рози бўлмасангиз, унда Гаврила Ардалионовичга чиқаман. Уйда мени бемаъни қиз дейишларини ва алланималар деб айблашларни истамайман.

— Эсингиз жойидами?— деб ўтирган еридан сал бўлмаса сакраб туриб кетаёзди князъ.— Сизни нима деб айблашади, ким айблайди?

— Уйдагилар ҳаммаси, о́йим, дадам, опаларим, князъ Ш., ҳатто сизнинг ўша ярамас Қолянгиз ҳам! Тўғри юзимга айтмаганларида ҳам, лекин шундай деб ўйлашади ичларида. Уларнинг ҳаммаларига тўғрисини айтиб қўя қолдим, о́йимга ҳам, дадамга ҳам айтдим. Матап кун бўйи касал бўлиб ётдилар; эртасига Александра билан дадам, нима деётганлигининг ўзинг ҳам билмайсан, ҳамма гапларинг ёлғон, дейишли. Шунда мен уларнинг юзларига тик қараб туриб, йўқ, мен ҳаммасини тушунаман, ҳамма сўзларнинг маънисини чақаман, мен энди кичкина эмасман, мен икки йил бурун ҳаммасини билиб олиш учун атай Поль де Кокнинг иккита романини ўқиб чиқсанман, дедим. Матап гапларимни эшитди-ю, сал бўлмаса ҳушидан кетай деб қолди.

Князнинг хаёлига бирдан жуда ғалати бир фикр келиб лип этиб ўтди. У Аглайга диққат билан қаради-да, кулиб қўйди.

У ўз кўзларига ишонмасди, бир маҳаллар Гаврила Ардалионовичнинг хатини менсимасдан такаббурлик билан ўқиб берган калондимоғ ўша қиз шу қизмикин, деб ўйларди. Шундай димоғдор, олдига унча-мунча одамни яқин йўлатмайдиган гўзал қиз қандай қилиб шунчалар бола табиатига эга бўлиши мумкин, деб сира тушунолмасди, зотан, қиз, ҳали ҳам ҳамма сўзларнинг маънисини тушунмайдиган ёш болага ўхшарди.

— Сиз ҳали уйдан ҳеч чиқмагансиз-а, Аглай Ивановна?— деб сўради князъ,— мактабга борганимисиз, институтда ўқиганмисиз, деб сўрамоқчиман?

— Ҳеч қачон ҳеч ерга борган эмасман; нуқул уйда ўтирганман, худди шишага қамаб қўйилгандай, шишадан чиқиб тўғри ерга тегаман; нега сиз яна куляпсиз? Сиз уларга ўхшаб менинг устимдан кула бошладингиз шекилли? Сиз ҳам уларнинг тарафини оляпсизми?— деб қўшимча қилди у қовоғини қаттиқ уйиб,— жаҳлимни чиқарманг, шусиз ҳам биламан нима қилаётганигимни... ишончим комилки, сиз бу ерга Аглай мени қаттиқ яхши кўриб қолибди, мени учрашувга чақирди, деган ўй билан келгансиз,— деб чўрт кесди гапни жаҳл билан.

— Мен кеча рости шундан қўрқкан эдим,— деди соддалик билан князь (у жуда ҳам хижолат чекмоқда эди),— лекин бугун ишондимки, сиз...

— Нима!— деб қичқириб юборди Аглай, ва унинг остки лаби бирдан титрай бошлади,— сиз қўрқиб кетдингизми, мен сизни... нима ҳақингиз бор, мени... Вой, худо! Сиз, мени бу қиз учрашувга алдаб чақиряпти, мени тўрга илинтиromoқчи, тузоққа туширмоқчи, одамлар кўрсин деб шундай қилияпти, сўнг зўрлаб мени шунга уйлантириб қўйишмоқчи, деб ўйлаган бўлсангиз керак ҳали...

— Аглай Ивановна! Уялмайсизми? Сизниг мусаффо, маъсум қалбингизда бундай чиркин гаплар қаердан пайдо бўлди? Гаров ўйнайманки, сиз ҳозир айтган сўзларингизнинг биронтасига ҳам ишонмайсиз, ва... нима деб айтиётганигингизни ўзингиз ҳам билмайсиз!

Аглай ердан бошини кўтаролмай қолди, у худди оғзидан чиқиб кетган сўзлардан жуда қўрқиб кетганга ўхшарди.

— Нега энди уяларканман,— деб пицирлади у,— менинг қалбим бегуноҳ эканлигини сиз қаердан биласиз? Нега бўлмаса ўзингиз менга севги изҳор қилиб хат ёздингиз?

— Севги изҳор қилиб хат ёзибманми? Наҳот менинг хатим ишқий мактуб бўлса? У хатда мен сизга бўлган эҳтиромимни баён қилганман, у хат ҳаётимнинг энг оғир дақиқасида юрагимдан қуишилиб чиққан! Ўшанда мен сизни эслаган эдим мунаввар бир хилқат деб... мен...

— Бўпти, майли, майли,— деб унинг сўзини бўлди қиз бутунлай бошқача бир оҳангда, у қаттиқ пушаймон қила бошлаган ва ҳатто қўрқиб кетганди, у князнинг юзига тик қарай олмай унга томон энгашди, хафа бўлманг, демоқчи каби унинг елкасига қўл узатай деди,— яхши,— деди у ҳаддан ташқари қаттиқ ўсал бўлиб,— жуда бемаъни бир гап оғзидан чиқиб кетибди. Мен шундай... сизни синамоқчийдим. Уртамизда ҳеч қандай гап-сўз бўлмади деб ҳисоблай қолинг. Агар сизни хафа қилган бўлсам, мени кечиринг. Менга бўндай қилиб қараманг, илтимос, олинг кўзингизни. Сиз жуда чиркин фикр, дедингиз: мен сизга қаттиқ-

роқ ботсин деб атай айтган эдим. Баъзан мен ўзим айтишни истаган сўздан ўзим қўрқиб кетаман, бирдан айтиб юборсам, нима бўлади, деб юрагим орқамга тортиб кетади. Сиз ҳозир ўша хатни ҳаётимнинг энг оғир дақиқасида ёзган эдим, дедингиз... Мен биламан, бошингиздан нималар кечганлигини,— деди у астагина кўзини ердан узмасдан.

— О, агарда сиз ҳаммасини билганингизда эди!

— Мен ҳаммасини биламан!— деб қичқириб юборди қиз яна қайтадан ҳаяжонга тушиб.— Сиз ўшанда анави бемаъни хотин билан қочиб кетиб бир ой бир хонада тургансиз...

Қиз шуни айтаркан, қизармади, балки оқарди ва нимагалигини ҳам билмай ўрнидан туриб кетди, лекин шу заҳоти ҳуши ўзига келиб яна ўтири; унинг лаблари анчагача қалтираб туради. Ўртадаги жимлик бир дақиқача давом этди. Князь кутилмаганда айтилган бу галати сўзлардан лол бўлиб қолди ва буни нимага йўйишини билмади.

— Мен сизни ҳечам яхши кўрмайман,— деди қиз бирдэн кескин қилиб.

Князь жавоб бермади; яна бир дақиқача жим бўлиб қолдилар.

— Мен Гаврила Ардalionovichни яхши кўраман...— деди қиз зўрга эшитиларли қилиб бижирлаб, у бошини яна ҳам қуайроқ эгид олганди.

— Бу ёлғон,— деди князь ҳам шивирлаб.

— Нима, мен сизни алдаяпманми? Йўқ, рост; мен уч кун бурун унга сўз берганинан худди мана шу скамейкада ўтириб.

Князь қўрқиб кетди ва бир зум ўйланниб қолди.

— Ёлғон,— деб такрорлади князь қатъият билан,— сиз буларнинг барини тўқиб чиқардингиз.

— Раҳмат, қўнглимни кўтардингиз. Шуни билиб қўйингки, у тузалиб қолди; у мени жонидан ҳам ортиқ севади. Ў менинг олдимда сизни жонимдан ҳам яхши кўраман, деб қўлинини оловга тутиб турди.

— Қўлинини оловга тутди?

— Ҳа, қўлинни. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, менга барибир.

Князъ яна жим бўлиб қолди. Аглайнинг сўзлари ҳазилга ўхшамасди; қизнинг жаҳли чиқмоқда эди.

— Нима, у ўзи билан бу ерга шам олиб келган эканми? Бошқачасини ҳеч ақлимга сигдиролмаяпман...

— Ҳа... шам олиб келди... Бунинг нимаси галати?

— Бутун шамми ёки яримлаб қолганими?

— Ҳа, албатта... йўқ... яримта шам... олқинди... бутун шам,— барибир, бас қилинг!. Алам қиссан, ўзи билан гугурт ҳам олиб келди. Шамни ёқиб ярим соат бармоғини шамнинг

алангасига тутиб ўтирди; нима, шундай бўлиши мумкин эмасми?

— Уни кеча кўрган эдим, бармоқлари соғ эди.

Аглай бирдан худди болалардек кулиб юборди.

— Биласизми, нега ёлғон гапирдим?— деб бирдан князга болаларча бир ишонч билан қаради қиз, унинг лабларидан ҳамон маъсум бир кулги ўчмаганди.— Нега десангиз, ёлғон гапираётганда, агар ёлғонга жуда ҳам ақл бовар қилмайдиган, антиқа, ҳаётда бўлмайдиган ёки жуда кам учрайдиган бирон нарсанни қўшиб-чатиб юборсангиз, ёлғон худди чинга ўхшаб қолади. Мен буни биламан. Фақат мен ҳозир ёлғонни қотиролмадим, эплаб айттолмадим-да...

Бирдан у яна ҳушёр тортиб қовогини солди.

— Агар мен ўшанда,— деди у князга маъсум ва жиддий қараб,— агар мен ўшанда сизга «шўрлик рицарь»ни ўқиб берган бўлсанм, бу билан сизни... мақтамоқчи бўлганман ва яна шу заҳоти қилғилигингиз учун танбеҳ бермоқчи, ҳаммасини биламан, демоқчи эдим...

— Сиз мени тўғри тушунишни истамаянисиз... анави шўрлик хотинни ҳам... ҳозиргина у ҳаҳда жуда ёмон гап айтдингиз, Аглай.

— Чунки мен ҳаммасини биламан, ҳаммасини, шунинг учун айтадиганимни айтдим. Сиз бундан олти ой бурун унга уйланмоқчи бўлганлигингизни ҳам биламан. Гапимни бўлманг, кўриб турибсиз-ку, мен изоҳларсиз айтяпман. Шундан кейин у Рогожин билан қочиб кетди; кейин сиз у билан қандайдир бир қишлоқда ёки шаҳарда бирга яшадингиз, кейин у ким биландир қочиб кетди. (Аглай қаттиқ қизарди.) Кейин у яна Рогожиннинг олдига қайтиб борди, Рогожин уни... телбалардай яхши қўради. Кейин сиз жуда ақлли одамсиз, унинг Петербургга қайтганилигini эшитган заҳотингиз дарҳол бу срга учиб стиб келдингиз. Кечқурун уни ҳимоя қилиш учун ташландингиз, ҳозир эса уни тушингизда кўрдингиз... Кўрдингизми, мен ҳаммасини биламан; сиз ахир уни деб бу ерга келдингиз-ку, тўғрими?

— Ҳа, уни деб келдим,— деди князъ ўйга толган ҳолда бошини маъсум эгаркан, у шу топда Аглай ўзига кўзлари ўт бўлиб ёниб қараганлигини сезмади,— уни деб, билгани келдим... Мен уни Рогожин билан баҳтли бўлишига ишонмайман, гарчи... бир сўз билан айтганда, унга бу ерда қандай ёрдамим тегиши мумкинлигини билмайман, лекин барибир мана келдим.

У сесканиб тушди ва Аглайага қаради. Шу топда Аглайянинг уни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди.

— Агар нимага келганлигингизни билмасангиз, демак, уни яхши кўрар экансиз,— деди ниҳоят қиз.

— Йўқ,— деди князъ,— йўқ, уни севмайман. О, у билан қандай кунларни бошимдан кечирганлигимни агар сиз билсайдингиз!

Шу сўзларни айтаркан, князнинг эти жимирилашиб кетгандай бўлди.

— Ҳаммасини айтиб беринг,— деди Аглай.

— Булар ҳаммасини сизга айтаверса бўладиган гаплар. Нега буларни фақат сизга, фақат сизнинг ўзингизга айтиб бермоқчи бўлганман,— билмайман. Балки сизни чиндан ҳам жуда яхши кўрган бўлсан керак. Бу шўрлик йўлдан озган хотин ўзини дунёда ҳаммадан паст ва ифлос, бузуқ одам деб билади. О, уни ҳақорат қилманг, унга тош отманг. У ўз шармандалигидан, шармисорлигидан бутун ич-этини еб ташлаган! Унинг нима гуноҳи бор экан-а, о, парвардигорим! О, у менинг гуноҳим йўқ, мен айбдор эмасман, мени одамлар шу кўйга солдилар, мени ёвуз ва бузуқ киши шу аҳволга солди, деб фарёд қилгани қилган; лекин у сизга нима деб айтмасин, унинг ўзи ҳаммадан бурун ўзига, ўзининг сўзларига ишонмайди, унинг имони комилки, у... ҳаммасига гўё ўзи айбдор. Мен уни бу зулматдан олиб чиқишга ҳаракат қилдим, унга ёруғ дунёни кўрсатмоқчи бўлдим, лекин шунда у даҳшатли суратда изтиробга тушиб қаттиқ қийнала бошлади, худо кўрсатмасин, ўша пайтларни эсласам, яна ярам янгиланади, яна жоним сирқираб огрийди, ўзимни қўярга жой тополмай қоламан. Юрагимда худди ўпқон ҳосил бўлганга ўхшайди. Бу ўпқонни ҳеч қачон тўлдириб бўлмайдигандай. Унинг мендан нега қочиб кетганигина биласизми? Бу билан менга ўзининг пасткашлигини яна бир карра исботламоқчи бўлди. Энг даҳшатли томони шундаки, у фаҳмимча, ҳатто унга пасткашлигимни кўрсатиб қўяман деб ўйламаган, балки ички бир ишонч билан бир шармандали, паст иш қилмоқчи бўлган, шундай қилмасам бўлмайди, деган ўзича, ўзига яна бир карра танбеҳ бермоқчи бўлган: «Мана яна бир марта шармандалик қилдинг, демак, асли сенинг ўзинг пасткашсан, тубан маҳлуқсан!» О, сиз эҳтимол буни тушумасангиз керак, Аглай! У ўзини муттасил шармандаи шармисор бўлган одам деб ҳисоблайди, шу нарсани ҳеч хаёлидан чиқариб ташлолмайди, назаримда, шундан, шундай деб ҳис қилишдан ақл бовар қилмайдиган тарэда даҳшатли бир лаззат олади, худди аллакимдан тўхтовсиз уч олаётганга, аламларини чиқараётганга ўхшайди, сиз буни тушунармикансиз? Менинг қилиётган муносабатларим ва муомалаларимни кўриб у баъзан кўни очилгандай, ёруғ жаҳонни кўраётгандай бўларди; лекин дарров яна асли ҳолига қайтар, жаҳли чиқар, ҳатто, сиз ўзингизни кўрсатиш учун менга ақл ўргатяпсиз, ўзингизни баланд оляп-сан, деб таъна қилишгача борарди (ваҳоланки), мен бундай

парсани ҳатто ҳаёлимга ҳам келтирмасдим), ва ниҳоят, унга турмуш қурайлик, дедим, мен тақаббур одамлардан шафқат кутмайман, менга уларнинг ёрдамлари керакмас, «уларга тенг бўлмасам бўлмай қўя қолай», деб уришиб берди. Сиз уни кечадикни ва қанчалар фозила эканлигини сиз билмайсиз! Баъзан унга қараб туриб ҳайратга тушардим!

— Сиз унга ўша ерда ҳам шундай... ваъз-насиҳатлар ўқирмидингиз?

— О, йўқ,— ўйга толган ҳолда давом этди князъ саволнинг қандай айтилганлигига эътибор бермай,—мен оғзимни ҳам очмасдим.— Мен жуда кўп сўзлашни истардим, лекин рост, нима дейишмни билмасдим кўпинча. О, мен уни севардим; о, жуда севардим... лекин кейин... кейин... кейин у ҳаммасини сезиб қолди.

— Нимани сезиб қолди?

— Унга фақат ачинишимни, уни энди... яхши кўрмаслигимни.

— Сиз қаердан биласиз, балки у чиндан ҳам анави... помешчикни яхши кўриб қолгандир, нега бўлмаса у билан қочиб кетади?

— Йўқ, мен ҳаммасини биламан; уни лақиллатган эди, холос.

— У сизни лақиллатмаганми, устингиздан ҳеч қачон кулмаганми?

— Й-йўқ. Жаҳли чиқса, куларди; о, ўшандага бошимга таъна тошлирини ёғдиарди, жаҳл устида— ўзи бўлса, бундан қаттиқ қийналарди! Лекин... кейин... о, менга эслатманг, эслатманг буни!

У қўллари билан юзини тўсиб олди.

— Биласизми, у менга кунда бўлмаса ҳам кун ора хат ёзиб туради?

— Демак, рост экан-да!— деб қичқирди безовта бўлиб қолган князъ.—Мен эшитган эдим, лекин ишонгим келмаган эди.

— Кимдан эшитган эдингиз?— чўчиб тушди Аглай.

— Кеча менга Рогожин айтганди, лекин мужмалроқ қилиб айтганди.

— Кеча? Кетта эрталабми? Кеча қачон? Музикадан олдинми ёки кейинми?

— Кейин; кечаси соат ўн иккиларда.

— А-а, Рогожин бўлса, унда... Хатларида менга нима деб ёзишини биласизми?

— Ҳайрон қоладиган жойи йўқ, у телба бўлиб қолган.

— Мана ўша хатлар (Аглай киссанасидан учта конвертга солинган хат олиб кийнинг оғидига ташлади). Мана бир ҳафта

бўладики, у менга ялиниб-ёлвориб, сизга эрга тегишимни сўрайди. У... тўғри, у ақлли, телба бўлса ҳам ақлли, ҳали тўғри айтдингиз, у ростдан ҳам менга қараганда анча-мунча ақлли... менга сизни жуда севиб қолдим, ҳар куни жуда бўлмаганда бир марта кўрмасам, кўнглим жойига тушмайди, деб ёзади. Князь сизни яхши кўради, мен биламан, буни сезганимга анча бўлди, у мен билан бу ҳақда гаплашган эди, деб ёзади яна. У сизнинг баҳтли бўлишингизни истайди, сизни баҳтли кўрсам дейди. Унинг назарида фақат мен сизни баҳтли қила олар эмишман... Жуда ғалати гапларни ёзади-я, тавба... мен унинг хатларини ҳеч кимга кўрсатганим йўқ, сизни кутдим: бу нима дегани, сиз билмайсизми? Бирон нарсани сезяпсизми?

— Бу телбалик; унинг ақлдан озиб қолганлигининг далили,— деб қўйди князь, унинг лаблари шунда қалтираб кетди.

— Мабодо йиглаётганингиз йўқми?

— Йўқ, Аглая, йўқ, йиглаётганим йўқ,— деб унга қаради князъ.

— Мен нима қилсам экан? Менга қандай маслаҳат берасиз? Ҳадеб ундан хат олаверишим яхши эмас-ку?

— О, уни ўз ҳолига қўйинг, сиздан илтижо қиласман!— деб қичқирди князъ,— бу зимистонда сизга нима бор? Мен ҳаракат қиласман, у сизга бошқа ёзмайди.

— Юрагингиз тош экан!— деб қичқириб юборди Аглая.— Наҳот, у мени эмас, фақат сизни, сизни севишини кўрмаётгай бўлсангиз! Наҳот, сиз уни бошдан-оёқ билиб олибсизу фақат шунга келганда, бехабар қолибсиз? Биласизми, бу нима дегани, бу хатлар билан нима демоқчи? Бу ра什к; бу ра什дан ҳам ортиқроқ бир нарса! У... ростдан ҳам манави хатларида ёзгандек Рогожинга тегади, деб ўйлайсизми? Сиз билан мен никоҳдан ўтишимиз билан эртасига у ўзини-ўзи ўлдиради!

Князъ чўчиб тушди; юраги тўхтаб қолди. Лекин у Аглаяга ҳайратланиб қараб ўтиради: ўзи кичкинагина қизчага ўхшайди, лекин худди катта хотинлардек фикр юритади, князга бу ғалати туолади.

— Худога аён, Аглая, унинг кўнглини олиш ва баҳтли қилиш учун мен ҳаётимни ҳам аямаган бўлардим, лекин... мен уни ортиқ севолмайман, у буни билади!

— Унда ҳаётингизни бутунлай унга бағишлианг, бу сизга жуда ярашади! Сиз ахир ҳаммага яхшилик қилиб юрадиган улуғ одамсиз. Мени «Аглая»... деб чақирманг... Сиз ҳали менга содданиша қилиб «Аглая», дедингиз... Сиз уни тирилтиришингиз, у билан бирга кетишингиз керак, уни тинчтишишингиз, юрагига ором на хотиржамлик баҳшида этишингиз керак. Ахир, сиз ўзингиз ҳам уни яхши кўрасиз-ку!

— Мен умримни елга совуришни истамайман, бир марта қилиб кўрганман буни, балки... ҳозир ҳам шундай қилишни истарман. Лекин мен аниқ биламанки, у мен билан бўлса, ҳалок бўлади, шунинг учун ҳам у билан бирга бўлолмайман. Мен уни бугун соат еттида кўришим керак эди; мен энди балки унинг олдига бормасман. У шундай мағрур хотинки, менинг муҳаббатимни кечиролмайди,— икковимиз ҳам ҳалок бўламиз! Бу жуда файритабиий, лекин бунинг ҳаммаси файритабиий. Сиз уни мени севади, деб айтдингиз, лекин севги шундай бўладими? Наҳот бошимдан шунча нарсаларни кечирганимдан сўнг ҳам севги деган нарса қолса! Йўқ, бу бошқа нарса, севги эмас бу!

— Мунчалар оқариб кетдингиз!— деди қўрқиб Аглай.

— Ҳечқиси йўқ; кам ухлаганман; чарчадим; мен... чиндан ҳам бир марта сиз тўғрингизда сўзлашган эдик у билан, Аглай...

— Рост экан-да? Сиз у билан мен ҳақимда гаплашган бўлишингиз мумкин ва... бу мени бир марта кўриб қандай қилиб яхши кўриб қолдингиз?

— Билмайман қандай? Ўшанда зулмат ичида қолгандим ва зулмат ичидан менга... балки янги тонг отиб келаётгани кўзимга кўрингандир, балки шуни орзу қилгандирман. Қандай қилиб биринчи бўлиб сизни ўйлаганимни ўзим ҳам билмайман. Сизга ўшанда билмайман, деб тўғрисини ёзган эдим. Ўшанда даҳшатга тушиб, бошқача бир нарсани орзу қилгандирман... Кейин мен бир иш билан шуғуллана бошладим, мен уч йил ҳали бу томонларга келмоқчи эмасдим...

— Демак, уни деб келган экансиз-да?

Аглайнинг овози нима учундир қалтираб кетди.

— Ха, уни деб.

Ўртага оғир жимлик чўқди ва бир дақиқача вақт ўтди. Аглай ўрнидан турди.

— Агарда сиз,— деб бошлади Аглай титроқ товуш билан,— агарда сиз... сизга қарашли бу хотин... ақлдан озган деб ўйласангиз, унда менинг унинг телбаларча алаҳсирашлари билан ҳеч ишим-ҳушим йўқ... Сиздан илтимос қиласман, Лев Николаич, мана шу учта хатни олинг-да, унинг олдига элтиб ташланг! Ва агарда у,— деб қичқириб юборди бирдан Аглай,— агарда у яна бир марта менга хат ёзадиган бўлса, унда айтиб қўйинг, мен отамга шикоят қиласман, кейин уни жиннихонага обориб ташлашади...

Князъ ўрнидан туриб кетди, у Аглайнинг бирдан дарғазаб бўлиб кетганига ҳайрон бўлиб қараб турарди. Шунда бирдан унинг кўз ўнгини туман босгандай бўлди...

— Сиз бундай деб ўйлашингиз мумкин эмас... бу тўғри эмас!— деб ғўлдиради у.

— Бу рост! Рост!— деб қичқиарди Аглай ўзини унтиб.
— Рост дегани нимаси? У нима?— деган қўрқиб кетган овоз эшитилди уларнинг ёнларида.

Уларнинг олдиларида Лизавета Прокофьевна туарарди.

— Рост гап шуки, мен Гаврила Ардалионовичга тегаман!
Мен Гаврила Ардалионовични яхши кўраман ва у билан эртагаёк уйдан қочиб кетаман!— деб унга дағдаға қила кетди Аглай.— Эшитдингизми? Энди кўнглингиз тўлдими? Маъқул бўлдими?

Шундай деб, у уйга қараб чопиб кетди.

— Йўқ, энди отагинам, сиз кетманг,— деб тўхтатди князни Лизавета Прокофьевна,— марҳамат қилинг уйга, бир гаплашиб олайлик... Менга нима азоб бўлди, а, бунинг устига кечаси билан мижжа қоқмай чиқсан эдим...

Князь унинг орқасидан кетди.

IX

Лизавета Прокофьевна уйга киргандан сўнг биринчи хона-нинг ўзидаёк тўхтатди; сал ичкарироқ киришга унинг мажоли қолмаган, у буткул ҳолдан тойган ҳолда ўзини күшеткага ташлади, ҳатто князни ўтиришга таклиф қилишни ҳам унуди. Бу, ўртасига доира стол қўйилган анчагина катта зал бўлиб, камин, деразаларнинг токчаларида бир талай гуллар ва орқа томонда боқقا чиқиладиган иккинчи ойнаванд эшик бор эди. Бу ерга дарҳол Аделаида билан Александра кириб келишди, улар князь билан Лизавета Прокофьевнага саволомуз, ҳайрон бўлиб қарашарди.

Қизлар боқقا кўчиб келгандаридан сўнг одатда эрталаб соат тўққизда туарар эдилар; фақат Аглай кейинги бир-икки кун ичida барвақт туришга одатланган, у эрталаб боғни сайр қилиб юарди, лекин шунда ҳам соат еттида эмас, балки саккизда, эҳтимол уйдан ҳам кечроқ уйғонарди. Турли ташвишлари билан кечаси ростдан ҳам ухломай чиқсан Лизавета Прокофьевна боғда Аглаяни кўриш учун атай соат саккизда турди, Аглай ҳам аллақачон турган бўлса керак, деб ўйлади. Лекин на боғда ва на уйда Аглаянинг қораси кўринарди. Шунда у жуда ташвишланиб қизларини уйготиб чиқди. Хизматкор қиздан Аглай Ивановнанинг соат еттиларда боқقا чиқиб кетганилигини билди. Қизлар хаёлнараст сингилларининг қилиғидан кулиб қўя қолишиди ва ойила-риши йўлдан қайтармоқчи бўлишди, агар қидириб борсангиз, Аглаянинг жаҳли чиқиши мумкин, у ҳозир боғдаги кўк скамейкада китоб ўқиб ўтирган бўлса керак, уч кун бурун шу скамейкани миқтаб, ҳатто бу скамейканнинг ажабланадиган фавқулодда

бир жойи йўқ, деб айтган князь Ш. билан сал бўлмаса жапжаллашиб қолай деган эди. Учрашув ўстидан чиққан Лизавета Прокофьевна қизининг оғзидан чиққан ғалати сўзларни эшитиб жуда ҳам қўрқиб кетди, унинг қўрқиши бежиз эмасди; лекин мана ҳозир князни уйга бошлаб келгандан кейин юраги бутунлай дов бермай қўйди, нимага ҳам шу ишга бошимни суқяпман деди: «Нима, Аглай князь билан боғда учрашиб гаплаша олмайдими, борингки, улар учрашамиз, деб олдиндан келишган бўлсалар, нима, осмон узилиб ерга тушибдими?»

— Тағин кўнглингизга келтирмангки, отагинам князъ,— ниҳоят юрак ютиб гап бошлади у,— мени бу ерга сўроқ қилгани олиб келди деб... Мен, қўзичогим, кечаги оқшомдан сўнг сен билан анчагача қўришмайдиган эдим...

У дарров тилини тишлаб қолди.

— Лекин ҳар ҳолда бугун биз Аглай Ивановна билан қандай учрашганлигимизни билмоқчисиз, шундайми?— жуда хотиржам туриб деди князъ.

— Билсам нима қилибди!— жаҳли чиқиб кетди Лизавета Прокофьевнанинг.— Тўгри гандан қочган номард. Чунки ҳеч кимни хафа қилган эмасман ва ҳеч кимни хафа қилмоқчи ҳам эмасман...

— Вой, сизни қарангут бирорвни хафа қилмасдан ҳам билиб олиш мумкин; сиз онасиз. Биз Аглай Ивановна билан бугун эрталаб роса соат еттида кўк скамейкада учрашдик, у кеча мени таклиф қилган эди. Кеча кечқурун менга бир энли қоғоз юбориб, сизда зарур ишим бор, сизни қўришим керак, деб ёзибди. Биз эрталаб у билан қўришиб, фақат Аглай Ивановна га тегишли ишлар юзасидан роса бир соат гаплашиб олдик. Бор гап шу.

— Албатта, бор гап шу, отагинам, ҳеч шубҳасиз шу,— деди виқор билан Лизавета Прокофьевна.

— Жуда соз, князы!— деди Аглай кутулмагандага хонага кириб келаркан,— сизга чин юракдан миниатдорчилик билдираман, мени ёлғон сўзлашдан эҳтиёт қилиб, ҳаммасини айтиб берибсиз. Бўлди, етар энди, татап ёки ҳали яна суриштирмоқчимисиз?

— Биласанми, сенинг олдингда мен ҳеч қачон қизариб қоладиган иш қилмаган эдим... мабодо шундай иш қилсан, сен хурсанд бўлармидинг,— деди насиҳатомуз оҳаигда Лизавета Прокофьевна.— Саломат бўлинг, князъ, узр, сизни безовта қилиб қўйдим. Сизга бўлган ҳурматимнинг ўзгармас эканлигига ишонасиз, деб умид қиламан.

Князъ шу заҳоти ҳар икки томонга қараб таъзим қилди-да, индамасдан чиқиб кетди. Александра билан Аделаида жил-

майиб, бир-бирларига нималардир деб пичирлашди. Лизавета Прокофьевна уларга жиддий қараб қўйди.

— Қулаётганимизнинг сабаби, ойи,— деб кулиб юборди Аделаида,— князъ жуда ажойиб қилиб таъзим қилди: баъзан худди қопга ўхшаб қолади, ҳозир эса, худди... худди Евгений Павличнинг ўзи бўлиб кетди.

— Виқор ва назокатга раққос уста эмас, юракнинг ўзи ўргатади,— деди маънодор қилиб Лизавета Прокофьевна ва Аглайга ҳатто қарамасдан тепага чиқиб кетди.

Князъ соат тўққизларда уйга қайтиб, равонда Вера Лукьянновна билан хизматкор қизни кўрди. Улар кечаги зиёфатдан кейин уни йиғиштириб, супуриб-сидириб юришарди.

— Худога шукур, келгунларича улгурдик!— хурсанд бўлиб деди Вера.

— Салом; менинг бир оз бошим айланяпти; кечаси ухломадим; бирпас мизғиб олсан деган эдим.

— Кечагидай шу равонда ётасизми? Яхши. Мен ҳаммага айтаман, сизни безовта қилишмайди. Отам қаёққадир кетдилар.

Хизматкор қиз чиқиб кетди; Вера унинг ортидан чиқиб кетмоқчи бўлиб яна орқасига қайтди ва ташвишланганча князнинг олдига келди.

— Князъ, анави... шўрликка раҳм қилинг; уни бугунчалик ҳайдаб юборманг.

— Асло ҳайдамайман; билганини қилсин.

— У энди ҳеч нарса қилмайди... унга бунчалик қаттиқ гапирманг.

— О йўқ, нега энди?

— Иннайкейин... ундан кулманг; ҳаммадан ҳам муҳими шу.

— О, хаёлимга ҳам келтирмаганиман.

— Мен тентакман, сиздек одамга шу гапларни айтиб ўтирибман,— қизариб кетди Вера.— Сиз чарчаган бўлсангиз ҳам,— деди Вера кетиши учун ёнига буриларкан кулганча,— кўзларигиз жуда бошқача бўлиб турибди... баҳтлисиз жуда.

— Наҳотки шундай бўлса?— жонланиб кетиб сўради князъ ва кулиб юборди.

Лекин худди ўсмир болалардай содда ва самимий Вера бирдан уялиб кетди, яна ҳам қаттиқроқ қизарди ва кула-кула хонадан шошилганча қочиб чиқди.

«Қандай... яхши...»— деб ўйлади князъ ва шу заҳоти уни унугди. У равоннинг күшетка ва стол қўйилган бурчагига борди, ўтириб, шу кўйи ўн минутча қўллари билан юзларини тўғсанганча ўтириб қолди. Бирдан шошилган ва ташвишланганча ён чўнтағига қўлини оборди ва утча хатни олди.

Лекин яна эшик очилиб Коля кириб келди. Князь хатни яна чүнтакка солиб қўйишга тўғри келганидан ва уни ўқишини кечиктирганидан хурсанд бўлганга ўхшарди.

— Ана сизга ҳангома! — деди Коля күшеткага ўтиаркан, ҳамма ўзига ўхшаганлар каби гапни дангал бошларкан. — Сиз энди Ипполитга қандай қарайсиз? Ҳурматингиз йўқолдими?

— Нега энди... лекин, Коля, мен чарчадим... Бунинг устига яна шу ҳақда одамнинг гаплашгиси келмаяпти... Айтгандай, у нима қиляпти?

— Ўйкуда, яна икки соат ухлайди ҳали. Тушунарли; сиз уйда ётмадингизми, боғ ичида ухладингиз шекилли... тўғри, ҳаяжон... бўлмаса-чи?

— Мен боғда юрганимни ва уйда ухламаганимни сиз қаердан биласиз?

— Вера ҳозир айтди. Кирманг олдиларига, деб илтимос қилди; мен чидамадим, ҳозир кетаман. Мен икки соат беморнинг олдида ўтирдим; ҳозир унинг олдига Костя Лебедевни қўйиб чиқяпман. Бурдовский жўнаб кетди. Бўпти, ётиб дам олинг, князъ; хайрли... хўп, хайрли кун! Фақат биласизми, мен жуда ҳайратга тушдим!

— Албатта... бу ҳаммаси...

— Йўқ, князъ, йўқ; мен унинг юрагини шунчалар изҳор қилганидан ҳайратдаман. Энг муҳими, жинлар ва келажак ҳақидаги жойлари мени лол қилиб қўйди. Ўша ерда жуда ҳам бу-ю-юк бир фикр бор!

Князъ шу буюк фикр ҳақида ўртоқлашиш учун кирган Коляга дўстона ва илиқ қараб қўйди.

— Лекин энг муҳими, энг муҳими, битта фикрда эмас, балки муҳитда! Агар буни Вольтер, Руссо, Прудон ёзган бўлганда, мен ўқирдим, белгилаб қўярдим, лекин бу қадар ҳайратта тушмасдим. Лекин яшашига ўн минутгина вақт қолганлигини билиб туриб мана шундай сўзлай олган одам,— бу жуда мағрур! Ахир бу ўз қадрини билишнинг энг олий мустақиллиги, ахир бу ҳеч нарсага қарамасдан бошин баланд кўтариб юрмоқ ва ифтихор қилмоқ... Йўқ, бу руҳнинг улугвор қудрати! Ана шундан кейин мен атай пистонни солмаган эдим дейишлик — бу гайритабиий ва тубан! Биласизми, у кеча ёлгон сўзлади, айёрик қилди: мён у билан сакни жойлашмаган эдим, ҳеч қандай тўппончани кўрганим йўқ эди; у ўзи ҳаммасини жойлаштирган, шунинг учун бирдан ҳайрон бўлиб нима қилишимни билмай қолдим. Вера айтяпти, майли, бу ерда қолаверсин, дебсиз; сўз бериб айтаманки, энди хавотир олмаса ҳам бўлади, бунинг устига ҳаммамиэ унинг олдида бўламиш.

— Кечаси унинг олдида кимлар бўлди?

— Мен, Костя Лебедев, Бурдовский; Қеллер бирпас бўлди, кейин Лебедевнинг олдига кириб кетди, бизнинг олдимизда ётадиган ҳеч нарса йўқ эди. Фердишченко ҳам Лебедевнинг олдиди ётди, соат еттида кетди. Генерал доим Лебедев билан бирга, ҳозир у ҳам йўқ... Лебедев ҳозир сизнинг олдингизга келса керак; билмадим, негадир сизни қидириб юрган эди, икки марта сўради. Сиз ухлагани ётадиган бўлсангиз, уни киритайликми, йўқми? Мен ҳам бориб ухлайман. Э, ҳа, сизга бир нарсани айтаман, деган эдим; боя генерал мени жуда ажаблантириб қўйди: Бурдовский мени соат еттида навбатчилик қилишга уйғотди, соат ҳатто ҳали олтилар эди; мен бир зумга ташқариға чиқдим, кутилмаганда генералга дуч келдим, у гирт масти эди, мени зўрға таниди: олдимда худди ходадай фўдайиб туриб олган; сал ўзига келиб менга ёпишиб олди: «Беморнинг аҳволи қалай, дейди? Мен касалнинг аҳволини билмоқчи бўлиб бораётгандим...» Мен у-бу деган бўлдим. «Буларнинг ҳаммаси яхши, дейди, лекин мен сени огоҳлантириб қўймоқчи бўлиб бораётган эдим: менга шу нарса маълум бўлдики, жаноб Фердишченконинг олдиди ҳамма нарсани гапириб бўлмайди, шунинг учун... эҳтиёт бўлиш керак». Тушундингизми, князь?

— Наҳотки? Айтганча... бизга барибири.

— Тўғри, бизга, шубҳасиз, барибири, биз масонлар эмасмиз! Шунинг учун генерал битта шу гапни деб мени кечаси уйғотмоқчи бўлганига ажабланиб қолдим.

— Фердишченко кетди дедингизми?

— Соат еттида; йўл-йўлакай менинг олдимга кириб ўтди, навбатчилик қилаётган эдим. Қолган уйқуни Вилкиннинг олдига бориб ураман, деди,— Вилкин деган шунаقا бир ароқхўр бор. Бўлди, кетдим! Ана, Лукъян Тимофеичнинг ўзи ҳам келиб қолди... Князъ ухлайман деяпти, Лукъян Тимофеич; орқага бурилинг!

— Муҳтарам князъ, бир зумга кирдим, менинг кўз ўнгимда муҳим бўлиб кўринган бир масала юзасидан,— астагина гапирти аллақандай зўраки ва тўлқинланган товуш билан кириб келган Лебедев ва қоидасини ўрнига қўйиб таъзим қилди. У ҳоширгина қайтиб келган, ҳатто ўз хонасига киришга ҳам ултурмаган, шунинг учун шляпасини ҳам қўлида ушлаб турарди. Шининг чеҳраси жуда ташвишли кўришар, қандайдир ўзига хос, фавқулодда бир ғуур акс этарди унинг юзида. Князъ уни ўтишинга таклиф қилди.

— Сиз мени икки марта сўрадингизми? Сиз балки кечаги има бўлади деб ташвишланётгандирсиз?

— Кечаги бола масаласини айтяпсизми, князъ? О йўқ; кеча ширларим жуда чалкашиб ётган эди... лекин бугун мен сизнинг

тахминларингизни заррача ҳам контрекарлаштироқчи эмасман.

— Контрека... нима дедингиз?

— Контрекарлаштироқчи эмасман, дедим. Рус тилига кирган бошқа жуда кўп сўзлар қатори французча сўз; лекин мен унга ёпишиб олмоқчи эмасман.

— Ҳа, намунча, бугун жуда бошқачасиз, Лебедев, сипо ва жиддий кўринасиз, гапларингизни ҳам чертиб-чертисиз,— жилмайди князъ.

— Николай Ардалионович!— ийиб кетган одамларнинг товуши билан Коляга мурожаат қилди Лебедев,— фақат князнинг ўзиға айтадиган сўзим бор эди, яъни хусусан...

— Ҳа, албатта, албатта, менга алоқаси йўқ! Хайр, князъ!— Коля дарҳол чиқиб кетди.

— Жуда зийрак бола, яхши кўраман,— деди Лебедев унинг орқасидан қараб қоларкан,— бир оз сурбетроқ демасангиз, жуда чаққон бола. Кеча тунда ёки бугун тонг қоронгисида бошимга оғир баҳтисизлик тушиб қолди, муҳтарам князъ... ҳозир аниқ вақтини билолмай турибман...

— Нима бўлди?

— Ён чўнтағимдан тўрт юз сўм пулни йўқолди, муҳтарам князъ; боплаб кетишибди!— деб қўшиб қўйди Лебедев аччиқ илжайиб.

— Сиз тўрт юз сўм йўқотдингизми? Чатоқ бўлибди.

— Ўз кунини ўзи кўрадиган бечора бир одамга албатта оғир.

— Албатта, албатта; нима бўлди?

— Ичкиликнинг оқибати. Сиз фариштадек одамсиз, шунинг учун ҳузурингизга кирдим. Бирор мендан тўрт юз сўм қарз эди, кеча соат бешда кумуш пул ҳисобида олиб келиб берган эди, посзд билан уйга қайтгандим. Ҳамёним чўнтағимда эди. Виц-мундиримни сюртукка алмаштирдим уйга келганиндан сўнг, пулни ҳам ёнинда турсин деб сюртукининг чўнтағига солиб қўйдим, кечқурун озгина пул сўраган эди, ўшанга бериб юбормоқчи эдим, одам юбораман деган эди.

— Айтганча, Лукъян Тимофеич, сизнинг газеталарда чиқанлигинги ростми, олтин, кумуш нарсаларни гаровга олиб қолиб пул берар эмишсиз?

— Уртада одам туради; адресдан бошқа менинг номим кўрсатилмаган. Жиндаккина сармоям бор, авлодлар кўпаяяпти, пул қарз бериб жиндак фойда олсан ёмонми...

— Ҳа, албатта, албатта; шундай ўзим сўраган эдим; кечиринг, гаплингизни бўлиб қўйдим.

— Пулга одам келмади. Бу орада ҳалиги шўрликни олиб келишли; мен овқатланиб кайфиятимни анча жўнаштириб

юборган эдим; ҳалиги меҳмонлар киришди, ичишидий чойни, мен ҳам... фалокат оёқ тагида туришини билмай хурсанд бўлиб кетибман денг. Бир маҳал бўлиб қолганда анави Келлер дегани кириб бугун сизнинг байрамингиз эканлигини айтди, шампанларни олиб чиқинг, деди, мен ҳам муҳтарам князъ, сезган бўлсангиз (сезган бўлишнинг керак албатта, чунки мен шунга муносиб одамман), менинг ҳам юрагим бор, жуда ҳам таъсирчан ва ҳисснётли бўлмаса ҳам, лекин олижаноб юрагим бор, мен бу билан фахрланаман,— мен сизни янада тантаналироқ қаршилаш мақсадида, сизни шахсан муборакбод қилиш нияти билан эски-тускиларимни ечиб яна боя ечиб қўйган вицмундиримни кийиб олдим, сиз буни, назаримда, сезган бўлсангиз керак, князъ, бутун кеча давомида вицмундир кийиб юрганлигимни. Кийимларимни алмаштираётганимда сюруткнинг чўнтағидаги пул эсимдан чиқиб қолаверибди... Филҳақиқат, худо жазо бераман деса, аввало одамнинг ақлини олади. Бугун эрталаб ети яrimda ўрнимдан туриб бирдан эсимга тушиб қолса бўладими, жинниларга ўхшаб ўрнимдан сатчиб туриб кетдим, дарров сюрутгимнинг чўнтағига бориб ёпищдим,— чўнтақ бўм-бўш эди! Ҳамённи шилиб кетишибди! Ном-нишони йўқ.

— Оҳ, ёмон бўлибди!

— Албатта, ёмон; сиз буни жуда назокат билан айтдингиз,— қувлик билан қўшиб қўйди Лебедев.

— Лекин қандай қилиб,— ташвишга ботди князъ ўйга толиб, бу жуда жиддий-ку,

— Ҳа, жуда жиддий — топдингиз, бу сўзингиҳ олдингисидан ҳам назокатлироқ бўлди, князъ.

— Оҳ, қўйсангиз-чи, Лукъян Тимофеич, нимасини топибман? Ган сўзларда эмас-ку... Маст бўлиб қолганингизда чўнтағигиздан тушиб қолмадимикин?

— Мумкин. Mast аҳволда ҳамма нарса бўлиши мумкин, сиз буни жуда тўғри айтдингиз, муҳтарам князъ! Лекин ўзиңгиз ўйлаб кўринг: мен сюруткни алмаштираётганимда ҳамён ерга тушиб қолган бўлса, у шу ернинг ўзида тушиб ётмасмиди. Қани унинг тушиб ётгани?

— Сиз уни столгами, яшикками, бирон жойга қўймадингизмикин?

— Ҳамма ёқни қидиравериб ағдар-тўнтар қилиб юбордим, лекин барибир уни ҳеч қаерга беркитмаган, яшикка солмаган ёдим, жуда яхши эслайман буни.

— Жавончангизни қарадингизми?

— Аввало жавончани қарадим, шу бугуннинг ўзида бир неча марта очиб кўрдим... У ерга қандай ҳам қўяй, омон бўлгур, муҳтарам князъ?

- Гапнинг очиғи, Лебедев, чатоқ бўлибди. Демак, бирор полдан топиб олгандир-да?
- Ё чўнтақдан ўғирлаб олган! Ё униси, ё буниси.
- Жуда чатоқ бўлибди, ким бундай қилиши... Масала шунда!
- Ҳеч қандай шак-шубҳасиз, энг муҳим масала шунда; сиз сўзларни, фикрларни жуда топиб айтасиз, аҳволни дарров ойдинлаштирасиз, марҳаматли ҳазратим князъ.
- Эҳ, Лукъян Тимофеич, қўйинг масхарабозликни, бу ерда...
- Масхарабозлик!— деб қичқириб юборди Лебедев қўлларини бир-бирига қарсилатиб уриб.
- Бўпти-бўпти, майли, мен хафа бўлаётганим йўқ, гап бошқада... Мен одамлардан қўрқаман. Қимдан шубҳа қиласиз?
- Жуда қийин ва... жуда мураккаб, чигал савол! Хизматкор қиздан кўнглим тўқ: у ошхонадан бу ёққа чиққани йўқ. Уз фарзандларимдан ҳам шубҳам йўқ...
- Бўлмасам-чи.
- Унда меҳмонлардан кимдир.
- Лекин шундай бўлиши мумкини?
- Бутунлай ва мутлақо бўлиши мумкинмас, лекин шундай бўлиши турган гап. Шунга қарамасдан ўйлашимча ва ҳатто ишонишимча, агар ўғирланган бўлса, кечқурун ҳамма йигилган маҳалда ўғирланмаган, кечаси ва ё бўлмаса тонг қоронгисида ўғирланган, ётиб қолганлардан биронтаси олган.
- Эҳ, ёмон бўлибди!
- Бурдовский билан Николай Ардalionовични мен ҳисобламайман, бу табиий; улар меникига кирганлари ҳам йўқ.
- Гапнингизни қаранг, кирганларида ҳам нима! Қим сизни кида ётиб қолган эди?
- Менниг ўзимни ҳам қўшиб ҳисоблаганда иккита ёнма-ён хонада тўрт киши ётдик: мен, генерал, Келлер ва жаноб Фердишченко. Демак, шу тўртовимиздан биримиз олган бўламиз.
- Уч кишидан бири; лекин ким бўлиши мумкин?
- Мен адолат ва инсоф юзасидан ўзимни ҳам қўшиб қўяյиман; лекин ўзингиз ўйлаб кўринг, князъ, мен ўзим ўз чўнтағимга ўғирликка тушмасам керак, гарчи бундай воқеалар дунёда бўлган...
- Оҳ, Лебедев, мунча ҳам зерикарли бу гаплар!— деб қичқирди сабрсизлик билан князъ.— Гапнинг пўскалласини айтиб қўя қолинг, мунча чўзасиз!..
- Демак, уч киши қолади, биринчидан, жаноб Келлер жуда беқарор, маст-аласт бўлиб юрадиган ва баъзи бир кезларда чўнтақ масаласида кўнгли бўшроқ; бошқа бир жиҳатлардан либераллардан кўра қадимги рицарларга ҳам ўҳшаб

кетади. У аввал шу ерда беморнинг олдида ётиб қолди, кейин қуруқ полда ётиб бўлмаяпти, деб бизнинг олдимизга ўтди.

— Ундан шубҳангиз борми?

— Шубҳаланган эдим. Мен эрталаб соат саккизларда худди жинниларга ўхшаб ўрнимдан сакраб туриб, пешонамга бир урдим-да, дарров худди бегуноҳ болалардай ухлаб ётган генерални уйготдим. Фердишченконинг бирдан гойиб бўлиб қолганлигини эътиборимизга олиб қўйдик-да, шунинг ўзи ҳам бизни шубҳага солиб қўйди,— биз дарҳол худди, худди... каттакои михга ўхшаб узала тушиб ухлаётган Келлерни тинтиб кўришга қарор қилдик. Ҳамма ёини қараб чиқдик: шўрликнинг чўнтағида бир тийин ҳам йўқ экан, ҳатто биронта бутун чўнтағини тополмадик. Кўк катак, бумази дастрўмоли бир бало бўлиб кетган. Яна аллақандай бир уй хизматкоридан ишқий мактуб, унда пул талаб қилинган ва пўписалар қилинган. Яна сизга маълум бўлмиш фельетоннинг парча-пурчалари. Генерал, бу олмаган деди. Ишончимиз тўла бўлиши учун уни уйғотдик, зўрга кўзини очди; нима гаплигини англамайди; оғзини очади, ўзи фирт маст, юзининг ифодаси бемаъни ва бегуноҳ, ҳатто аҳмоқона,— у эмас!

— Унда жуда хурсандман!— қувониб хўрсиниб қўйди князь.— Мен ундан жуда қўрқсан эдим!

— Қўрқдим дэйсизми? Демак, бир нарсани сезган бўлсангиз керак-да?— деб кўзини қисиб қаради Лебедев.

— О йўқ, мен шундай ўзим,—тилини тишлаб қолди князь,— қўрқсан эдим, деб жуда бемаъни гапириб қўйдим. Барака топинг, Лебедев, буни ҳеч ким билмай қўя қолсин...

— Князь, князы! Сизнинг сўзларингиз менинг қалбимда... қалбимнинг қаърида! Сўз қабрга тушгандай тек ётади!...— оҳанжама билан деди Лебедев шляпасини кўксига босаркан.

— Яхши, яхши!.. Унда Фердишченкоми? Яъни, мен, демоқчиманки, сиз Фердишченкодан шубҳангиз борми?

— Бошқа кимдан бўларди?— секингина деди Лебедев князининг кўзларига диққат билан тикиларкан.

— Тўғри, албатта... яна ким бўларди... яъни, демоқчиманки, биронта далилларингиз борми?

— Даилиллар бор. Биринчидан, соат еттида гойиб бўлгани, ҳатто етти бўлмасидан кетиб қолган.

— Биламан, менга Коля айтган эди, у Коляга мен аллақимникига... номини ёдимдан чиқардим, ухлагани кетяпман, дебин экан, ўртогимиш.

— Вилкинникига. Шундай, демак, сизга Николай Ардалионович айтиб улгурибдилар-да?

— У ўғирлик ҳақида ҳеч нарса дегани йўқ.

— У билмайди ҳам буни, мен ҳозирча ҳеч кимга айтмай турибман. Хўш, демак, Вилкинниги кетган; бунинг нима ажабланадиган жойи бор, бир қарасанг, маст одам иккинчи бир маст ўртоғини кетганини жўнаган бўлса, нима қилибди, бесабабдан-бесабаб тонг қоронғисида жўнаганини айтинг тағин? Лекин худди мана шу ерда из очилади: у кетаётганда адресни, борадиган жойини айтиб кетади... Энди, князъ, масалани ўзингиз кузатиб туринг: нега у адрес қолдиради?.. Нега у ўзидан-ўзи йўлдан тўхтаб, Николай Ардalionovichning олдиға кириб, унга «мен шундай Вилкинниги ухлагани кетяпман», дейди худди атай қилгандай. Унинг кимниги кетаётгани билан кимнинг нима иши бор, яна баайни Вилкинниги жўнаганимиш? Кимга бу хабар? Йўқ, бу ерда бир нозик иш бор, ўғри муғамбирлик қилган! Бунинг маъниси: «Мана, мен атай қаерга кетаётганимни яширмайман, ўғри бўлсан, яширас эдим. Ахир, ўғри ўзининг қаёққа кетаётганини айтиб кетадими?» Шубҳага ўрин қўймаслик учун қилаётган ҳунарини қаранг, қумга тушган изларини йўқотмоқчи... Гапларимни англадигизми, муҳтарам князъ?

— Тушундим, жуда яхши тушундим, лекин бу етарли эмас-ку?

— Иккинчи далил; из ёлғон из экан, адрес эса нотўғри. Бир соатдан кейин мен соат саккизда Вилкинниг уйига етиб бориб эшигини тақиллатдим; у шу яқинда Бешинчи кўчада туради, ҳатто таниш. Фердишченко дегандан ном-нишон йўқ. Қулоғи кар бўлиб қолган бир хизматкор хотин очди, бир соат илгари аллаким эшикни қаттиқ-қаттиқ тақиллатди, ҳатто қўнғироқнинг ипини ҳам узид юбориби, деди. Лекин хизматкор хотин жаноб Вилкинни уйғотиб юбормаслик учун балки тўғриғи, ўзи ўрнидан тургиси келмасдан, эшикни очмабди. Шундай воқеалар ҳам бўлиб туради. Хизматкор хотиндан билган галим шу бўлди.

— Топган далилларингиз ҳаммаси шуми? Бу оз.

— Князъ, унда ким бўлиши мумкин? Кимдан кўр дейсиз?—деди худди эриб кетаётган одамдай Лебедев ҳийлакорлик билан кулиб қўяркан.

— Сиз уйнинг ичини, яшикларни яна бир марта яхшилаб қараб чиқсангиз бўларди!—бир зум ўйга ботиб тургандан сўнг ташвишланиб деди князъ.

— Қараб чиқдим!—боягидан ҳам ширинроқ қилиб деди Лебедев хўрсиниб.

— Ҳим!.. Нега, нега шу сюртукни еча қолган экансиз!—деб хитоб қилди князъ азбаройи энсаси қотганидан столни мушти билан уриб.

— Бир эски комедияда ҳам шундай савол бўларди. Лекин, ўй кўнгли дарё князы! Сиз менинг бошимга тушган кўргиликни юрагингизга жуда ҳам яқин оляпсиз! Мен бунга арзимайман. Яъни мен ёлғиз ўзим бунга арзимайман, демоқчиман. Лекин сиз ўрини деб ҳам... яъни ўша бемаза жаноб Фердишченкони деб ҳам қийналяпсизми дейман?

— Ҳа, мени жуда ташвишлантариб қўйдингиз,— паришонлик билан норози бўлиб деди князь.—Хўп, энди нима қилмоқчисиз асти... агар Фердишченко олганлигига ишончингиз комил бўлса?

— Князь, муҳтарам князь, ахир бошқа ким бўлиши мумкин?—дер эди борган сари тилидан бол томган Лебедев қийшанглаб бураларкан.—Ахир кимни ўйлашингни, кимдан кўришингни ҳам билмайсан киши, шу Фердишченкодан бошқа, яна ким бўлиши мумкин, сира ақлга тўғри келмайди, ана шунинг ўзи ҳам Фердишченкодан кўриш учун учинчи далил бўлади! Бўлмаса, бошқа ким олиши мумкин? Жаноб Бурдовскийдан шубҳаланиб ўтирмасам керак ахир, ҳе-ҳе-ҳе?

— Топган гапингизни қаранг!

— Унда генералдан кўрайми, бўлмасам, ҳе-ҳе-ҳе?

— Шу ҳам ўлжа бўлди-ю?—жаҳли чиққандай бўлиб деди князь ўтирган ерида бетоқат бўлиб буриларкан...

— Ўлжа бўлганда ҳам қандай! Ҳе-ҳе-ҳе! Одамнинг кулгини қистатади, шу генерални айтаман-да! Ҳали излар босид-масдан у билан Вилкинниги бордик... сизга айтиб қўйишим керакки, пул йўқолгандан кейин мен биринчи бўлиб генерални ўйғотган эдим, у мендан кўра ҳам қаттиқроқ ҳайратга тушди, ҳатто юзи ҳам ўзгариб, қизариб-бўзариб кетди, ёмон жаҳли чиқди, ҳамма олижаноб одамлар каби жуда норози бўлди, мен ўзим ҳам бунчалар бўлади, деб сира ўйламагай эдим. Ҳаддан ташқари олижаноб одам! Бир нозик жойи бор, тўхтовсиз ёлғон гапиради, лекин жуда олий ҳиссиётлар билан яшайди, шунга қарамасдан, жуда ҳафтафаҳм одам, ўзининг маъсум ва бегуноҳлиги билан тўла ишончга сазовор. Муҳтарам князь, сизга айтган эдим, у билан жуда яхши чиқишишман, уни ҳатто яхши кўраман. Бирдан кўччанинг ўртасида тўхтаб, сюргутини ланг очиб, кўкрагига уради денг: «Мана мени ҳам тинтиб кўр, дейди, Келлерни тинтиб кўрдинг-ку, нега мени тинтимайсан? Адолат юзасидан шундай қилишинг керак!» Шундай дейди-ю, ўзининг қўл-оёқлари қалтирайди, ранги қум ўчиб кетган денг, важоҳати жуда ёмон. Мен кулиб юбордим: «Менга қара, генерал, дедим, менга бошқа бир одам сен ҳақингда шундай деганди, мен шунда шу заҳоти ўз қўлим билан бошимни шартта олиб каттакон лаганга солардим: «Менга қара, генерал,

одамларга тутган бўлардим: «Мана шу менинг бошим бўлади, мен шу бошим билан унга кафил бўламан, унинг учун бош деган нима бўлибди, ўзимни ҳатто оловга ташлашга ҳам тайёрман, дедим. Сенга мен шундай ишонаман, деб айтдим». Шундан кейин кўчанинг ўртасида ўзини менинг қучоримга ташлади, кўз ёши қилди, ҳадеб титрайди денг, мени шунчалар қаттиқ қучоқлаб олдики, зўргагина йўталим чиқибди денг. «Сен дейди, мен шўрпешонанинг баҳтига битган бирдан-бир ошнамсан!» Жуда кўзи нам одам! Албатта, дарров йўл-йўлакай шунга тўғри келадиган бир ҳангомани айтиб берди, ёшлигида ундан беш юз минг сўмни ўғирлади, деб шубҳаланган эканлар, лекин эртасига ёк у ёнаётган уйга ўзини отиб ундан шубҳа қилган граф билан Нина Александровнани ўт ичидан олиб чиқсан экан, Нина Александровна у пайтларда ҳали қиз бола экан. Граф уни қучоқлаб олибди, шундан сўнг у Нина Александровнага уйланибди, эртасига ёнган уйнинг вайроналаридан пул солинган қутичани топиб олишибди; бу темир қутичачи пинглизлар ишлашган, унинг маҳфий қулф-калити бор экан, қандайдир бўлиб полнинг тагига тушиб қолиб, ҳеч ким уни кўрмаган ва фақат уйга ўт тушгандан кейингина топилган экан. Чоли тушгур ёлгонни ямламай ютади. Лекин Нина Александровнани гапираётганда бечора инграб юборди. Мендан жаҳли чиқис қувогини солиб юрган бўлса ҳам, лекин жуда олижаноб аёл Нина Александровна.

— Сиз у билан таниш эмасмисиз?

— Таниш эмасмиз десам ҳам бўлади, лекин чин юракда таниш бўлишни истардим, жилла қурса, унинг кўз ўнгидэ ўзимни оқлаб олардим. Нина Александровна мендан хафа эримни шу одам майхўрликка ўргатяпти, деб ўйлади. Лекин мен уни бузастганим йўқ, аксинча, уни йўлга соляпман, ёмоқ йўлга кириб кетнишдан сақлаяниман. Уни ҳалокатга олиб бориши мумкин бўлган одамларни атрофига келтирмай қўйдим Бунинг устига у менинг дўстим бўлади, сизга айтиб қўяйки мен уни энди ташлаб кетмайман, яъни шундай қилмоқчиман у қаёққа борса, мен ҳам бораман, чунки унинг кўнглини фақат шундай нозик туйғулар билан овлаш мумкин. Ҳозир у капитан нинг бевасига бораман, деб қисталанг қилмайди, лекин баъзаи жуда хумор қилиб кетади ва айниқса, эрталаблари ўрнида туриб этигини кияётган чоғида жуда қўмсаб оҳ-воҳ қилиб юбо ради, нега шу пайт айниқса, хумори тутади, сира ақлим бовағ қилмайди. Унинг бир тийин пули йўқ, жуда чатоқ, беванин олдига эса қуруқ қўл билан бориб бўлмайди. У сиздан пуз сўрамадими, муҳтарам князь?

— Йўқ, сўрамади.

— Уялаётган бўлса керак. У сўрамоқчи эди, менга ҳам айтган эди, ундан пул сўрасаммикин деб, лекин жуда уятчан, яқиндагина унга қарз берган эканеиз, энди яна бўрмаса керак, дейди. Менга шундай дарду ҳасратини айтиб туради.

— Сиз унга пул бермайсизми?

— Князь! Муҳтарам князь! Фақат пул эмас, пул нима бўлибди, мен бу одамга ҳаётимни... йўқ, муболаға қилиб юбормоқчи эмасман,—ҳаётимни беролмайман, лекин унинг учун иситмами ё йўтал-пўталми, ё яра-парами, майли, худо ҳаққи, нима бўлмасин, шунга ўхшаш бир нарсанинг азобини тортишга розиман, агар ҳаддан ташқари шу лозим бўлиб қолса дейманда, зотан, мен уни улуғ, лекин тамом бўлган одам деб ҳисоблайман! Шундай, пул нима бўлибди!

— Демак, пул бериб турасизми?

— И-йўқ; пул берган эмасман, пул бермаслигимни унинг ўзи ҳам билади, лекин мен буни унинг мафтаатини кўзлаб қиласман, у тузалсин, ўзини сақласин, дейман. Энди мен билан Петербургга бормоқчи; мен Петербургга жаноб Фердишченконинг қайноқ изларидан борамац, бинобарин, биламанки, у ҳозир ўша ерда. Менинг генералим тушмагур қайнаб турибди; лекин гумонимча, Петербургга боргандан кейин менинг кўзими шамфалат қилиб қочиб қолади капитанинг беваси ҳузурига қараб. Мен, рост, уни атай қўйиб юбораман, жаноб Фердишченкони осонгина ушлаб олиш учун шаҳарга борганимиз ҳамоноқ ҳар ёққа тарқалиб кетамиз, деб у билан келишиб олганмиз. Шундай қилиб, мен уни ўз ҳолига қўяман, кейин бирдан капитанинг бевасиникига бостириб бораман, қўлга тушираман,— оиламанд одам нима қилиб бу ерда юрибсиз, шу одамгарчиликданми, деб уялтираман.

— Фақат шов-шув кўтарманг, Лебедев, худо ҳаққи, шов-шув кўтарманг,— деди секин овозини чиқармасдан князъ қаттиқ безовталаниб.

— О йўқ, уни уялтираман, холос, кейин юзининг қандай ўзгариб кетишини бир кўрмоқчиман, бинобарин, жуда кўп нарсаларни одамнинг башарасига қараб билиб олиш мумкун, муҳтарам князъ, айниқса, мана бундай одамларни! Оҳ, князъ! Узимнинг кўргилигим ўзимга етмагандай яна шу кишининг ташвишини ҳам ейишм керак, унинг ахлоқини тузатиш устида ўйлашим керак. Сиздан жуда катта бир илтимосим бор, князъ, олдингизга худди шунинг учун келган эдим гапнинг очиғи: сиз уларнинг хонадонларини биласиз, у ерда яшагансиз; сиз жуда феъли кенг одамсиз, меҳрибон князъ, менга ёрдам берсангиз деган эдим, генералнинг ўзига, унинг хонадонига яхши бўларди, билъакс...

Лебедев худди ялниаётган одамдай қўлларини қовуштириб турарди.

— Майли-ку? Қандай ёрдам берай? Ишончингиз комил бўлсинки, мен сизнинг гапларингизни яхшилаб тушуниб олмоқ чиман, Лебедев.

— Елғиз шундай ишонч билан олдингизга келган эдим! **Нина Александровна** орқали таъсир қилиш мумкин эди; жаноби олийларининг бутун хатти-ҳаракатларини ўз хонадонлари қучоғида тўла-тўқис кузатиш мумкин бўларди. Мен бахтга қарши, таниш эмасман... Бунинг устига яна Николай Ардалионович ҳам ёрдам бериши мумкин эди, ахир, у сизни ёш қалбнинг бутун ўтли нафаси билан яхши кўради.,

— Й-йўқ..., Нина Александровнани бу ишга... худо сақласин! Қоляни ҳам... Мен, ростини айтсан, сизни ҳали тушуниб етганимча йўқ, Лебедев.

— Бунинг нимасини тушунмайсиз! — ўрнидан сакраб тушди Лебедев.— Мехрибонлик ва мулоҳимлик билан биз ўз беморимизни даволашимиз мумкин. **Мен уни қасал** деб ҳисобласам, ижозат этасизми, князъ?

— Бу сизнинг нафкатли ва ақлли одам эканлигинизни кўрсатади.

— Сизга яна равшан бўлиши учун ҳаётдан олинган бир мисол келтираман. Биласизми, унинг қандай одам эканлигини: у капитанинг беваси олдига бормасдан туролмайди, унинг олдига бориши учун эса пул керак, мен уни бугун ўша ерда қўлга тушираман, ўзига яхши бўлади. Бева ҳам майли-я, у чинакам жиноят қилиб, жуда ёмон аҳволга тушиб қолган тақдирда ҳам (у бунга қодир бўлмаса ҳам керак), ҳа, шундай бўлганида ҳам, уни майнилик билан, олижаноблик билан қўлга олини мумкин, айтганимай-ку, сизга уни жуда кўзи нам одам деб! Ниоснинг, у беш кунига ҳам чидамайди, ўзи келиб айтади, кўз ёши тўкиб, ҳаммасини бўйнига олади, — айниқса, усталик билан ишнинг кўзини билиб ҳаракат қилинса, оиласда кузатиб туриласа, сиз ҳам унинг қадамларидан огоҳ бўлсангиз, нима қилаётганлигини кўздан қочирмасангиз... О, жонфизо ва жонгудоз князъ! — деб ўрнидан сакраб туриб кетди Лебедев аллақандай жуда илҳомланиб кетиб,— мен ахир, аниқ у деб айтиётганим йўқ.. Мен ҳозирнинг ўзида уни деб қон тўкишга тайёрман, лекин ўзингиз ўйлаб кўринг, ўзини тутолмаслик, майхўрлик, бева хотин, буларнинг ҳаммаси бир бўлиб одамни ҳар кўйга солиши мумкин.

— Мен қўлимдан келганча ёрдам беришим мумкин,— деди князъ ўрнидан тураркан,— лекин сиздан яширишнинг ҳожати йўқ, мен жуда ташвишланиб қолдим; айтинг-чи, сиз ҳали ҳам...

бир сўз билан айтганда, ўзингиз айтяпсиз-ку, жаноб Фердишченкодан гумоним бор, деб?

— Бошқа кимдан бўларди? Бошқа кимдан бўларди, эй поктийнат князъ?— деб яна тилидан бол томганча қўлларини қовуштириди, ширин табассум қилиб Лебедев.

Князъ қовоғини солиб ўрнидан турди.

— Биласизми, Лукъян Тимофеич, бу ерда янглишиш жуда оғир оқибатларга олиб боради. Бу Фердишченко... мен унинг орқасидан ёмон гапиришни истамас эдим... лекин шу Фердишченко... яъни, ким билади яна, балки у олгандир!. Мен айтмоқчиманки, балки унинг қўлидан шундай иш келиши мумкин, бошқаларга қараганда ҳам у кўпроқ шундай қилиши мумкин.

Лебедев кўзлари катта очилди, қулоқлари динг бўлди.

— Биласизми,— деб борган сари тутиларкан, баттар қовоғини соларди князъ хонада у ёқдан-бу ёққа бориб келаркан Лебедевнинг юзига қарамасликка ҳаракат қилиб,— менга айтишдик... менга жаноб Фердишченко ҳақида бу одамдан эҳтиёт бўлмоқ керак, унинг олдида ҳар нарсадан оғиз очавермаслик керак, дейиши... ортиқча гапларни,— тушундингизми? Мен шунинг учун айтяпманки, балки бошқаларга қараганда у кўпроқ шундай қилиши мумкин... янглишиб ўтираманг яна, деялман,— энг муҳими шу, билдингизми?

— Сизга жаноб Фердишченко ҳақида бундай деб ким айтили?— деб сўради ажабланиб қолган Лебедев.

— Қулогимга айтишувди; мен ўзим бунга ишонмайман... сизга оғзимдан чиқиб кетибди, айтмаслигим керак эди, ишонинг, мен ўзим бунга ишонмайман... бўлмагур бир гап бўлса керак... Фу, жуда тентакман-да!

— Биласизми, князъ,— ҳатто қалтираб кетгандай бўлди Лебедев,— бу муҳим, жуда муҳим ҳозир, мен Фердишченкони айтиётганим йўқ, мен бу гапнинг сизга қандай етиб келганлигини назарда тутяпман. (Шуларни айтаркан, Лебедев князнинг орқасидан дам олдинга, дам орқага у билан баравар қадам ташлашга уриниб чопқилларди.) Мана энди сизга мен ҳам бир гапни айтаман, князъ: ҳали биз генерал билан Вилкиннинг уйига кетаётсак, у менга ёнғин ҳақида ҳикоя қилиб бўлгандан кейин, бирдан дарғазаб бўлган ҳолда Фердишченко ҳақида шу гапни шама билан айта бошлади, лекин палапартиш қилиб гапирганидан, тушунмасдан баъзи бир саволлар бердим ва шунинг натижасида ишонч ҳосил қилдимки, бу гапларнинг бари генерал жаноби олийларининг фирт уйдирмаси экан... Тўғриси, очиққўнгиллиги боисидан гапириб берган экан. У одамларнинг қошида ийиб кетиб ёлғон сўзлаб юборганлигини

бilmай қолади. Энди ўзингиз кўринг: агар у ёлғон гапирган бўлса, яна сизга қандай қилиб бу гап етиб келади? Тушунинг, инязъ, у илҳомланиб кетиб айтган бу нарсаларни,— унда ким сизга етказган бўлиши мумкин? Бу муҳим, бу... жуда ҳам муҳим ва... сизга айтсан...

— Менга буни ҳозир Коля айтиб берди, унга эса эрталаб соат олтиларда нима учундир ташқарига чиққан отаси айтган ёкан.

Сўнг князъ ҳаммасини батафсил сўзлаб берди.

— Худога шукур, мана бунинг отини из олиш деса бўлади,— қўлларини бир-бирига ишқалаб овозини чиқармасдан куларди Лебедев,— ўзим ҳам шундай деб ўйлаган эдим! Демак, жаноби олийлари соат олтида ширин уйқуларни бузиб, суюкли ўғилларини Фердишченко билан эҳтиёт бўлиб гаплашиш керак, деб хатардан огоҳ қилиб қўйибдилар-да! Вой-бў, бу дунёда Фердишченкодан ҳам хатарлироқ одам бормикин ўзи, отанинг фарзандга меҳрибончилиги бўлса, шунча бўлар-да, ҳе-ҳе-ҳе!..

— Қулоқ солинг, Лебедев,— бутунлай эсанкираб қолди князъ,— қулоқ солинг, эҳтиёт бўлиб ҳаракат қилинг! Шовқин-сурон кўтарманг! Мен сиздан илтимос қиласман, мен сизга яли наман... Мен сизга ёрдам бераман, лекин ҳеч ким билмаслиги лозим. Ҳеч ким билмаслиги керак!

— Ишончингиз комил бўлсин, эй кўнгли дарё, меҳрибон, олижаноб князъ,— деб қичқирди Лебедев ғоятда илҳомланиб кетган ҳолда,— ишончингиз комил бўлсин, буларнинг бари менинг юрагимга кўмилгай! Оёқ учида юриб, ими-жимида битирамиз! Ими-жимида битирамиз! Мен ахир ўзимнинг қонимни ҳам... Эй, олий насаб князъ, мен руҳан ва жисман тубан одамман, лекин ҳатто энг аглаҳ, энг паст одамдан сўраб кўринг: жудди унга ўхшаган аглаҳ одам билан иш кўрган маъқулми ёки сизга ўхшаган энг олижаноб инсон билан иш кўрган маъқулми, меҳрибон князъ? У: энг олижаноб одам билан, деб жавоб беради, яхшиликнинг тантанаси бу! Яхши қолинг, муҳтарам князъ! Ими-жимида... ими-жимида ва... ҳамжиҳат бўлиб.

X

Князъ нега бу хатларга қўл уриши билан бутун вужуди музлаб кетиши ва нега уларни ўқишини нуқул кечқурунга қараб сурғанлигини ниҳоят тушуниб етди. У эрталаб уч конвертдан қайси бирини очишини билмай ва очишга юраги бетламай күшеткада ўтирганча оғир уйқуга кетганида яна юракни ўртайдиган туш кўрди, тушида унинг олдига яна ўша «жиноятчи хотин» келди.

Хотин яна унга узун-узун киприкларида ёш йилтираганча қарди, яна уни ўзига эргаштирди, ва яна князь худди боягидай хотиннинг юзини қийналиб эслаганча уйғониб кетди. У дарҳол унинг олдига бормоқчи бўлди, лекин ўрнидан қимирломмади; ниҳоят, умидсизликка тушиб қўлига хатни олди-да, ўқий бошлади.

Бу хатлар ҳам худди тушга ўхшарди. Гоҳо ҳеч ақлга тўғри келмайдиган, ғайритабиий ва ғалати тушлар кўради одам; уйғониб уларни аниқ эслайсиз ва шундай ғалати бир нарсадан жуда ҳайрон бўлиб қоласиз: туш кўрган пайтингизда ақлингиз доим ўзингизда бўлганлигини ҳаммадан олдин эслайсиз; сизни ўғрилар қуршаб олган эди, улар сизни алдамоқчи, йўлдан урмоқчи бўлишди, улар ўз мақсадларини очиқ билдиришмас, сизга дўстона муомала қиласар, лекин айни чоқда қўлларида қуролларини тайёр ҳолда ушлаб турар, аллақандай бир ишорани кутардилар, сиз улар билан жуда узоқ вақт бирга бўлдингиз, жуда усталик билан ақлни ишлатиб ҳаракат қилдингиз, сиз шуларнинг ҳаммасини эслайсиз; сиз уларни болпраб алдаб кетдингиз, чалғитдингиз, улардан яшириндингиз, шуларнинг барини эслайсиз; ўғрилар эса сизнинг алдаётганингизни жуда яхши билиниади, фақат билғанликларини сизга кўрсатишмайди, ўзларини сизнинг қаерга беркинганлигинги зинни билмаганга олишади, сиз шуни сезиб қоласиз; лекин сиз уларни яна алдаб кетдингиз, яна устомонлик қилдингиз, буларнинг ҳаммасини жуда аниқ эслайсиз. Сизнинг тушнинг ҳеч куракда турмайдиган бўлмагур, ақл бовар қилмайдиган воқеаларга тўла, лекин айни пайтда сизнинг ақлингиз буларни ўзи худди шундай бўлиши кепрак бир нарсадай қабул қиласди, нега шундай? Сизнинг қотилларингиздан бири сизнинг кўз ўнгингизда хотинга айланиб қолди, хотиндан бирпасда кичкинагина, айёр ярамас жимит одамга айланди,— сиз бунга дарҳол ҳеч ажабланмасдан одатий юз берган ҳодиса каби қарадингиз, зифирдак ҳам шубҳага бормадингиз, ваҳоланки, худди шу пайтинг ўзида сизнинг ақлингиз қаттиқ ишламоқда, ўзининг куч-қудратини, устомонлигини, сезигирлигини, мантиқий қобилиятини намойиш қилмоқда эди, нега? Уйқудан уйғонаркансиз ва воқелик қучоғига қайтаркансиз, ҳар сафар сиз уйқу билан бирга яна англаб бўлмас бир нарсани қолдирганлигинги қудратли бир ҳиссиёт кучи билан сезасиз, нега? Сиз ҳеч ақлга тўғри келмаган нарсаларни туш кўрганлигинги зидан кулиб қўясиз, шу билан бирга тушдаги мана шу ақлга тўғри-келмайдиган нарсалар ҳаммаси қовушиб, бир-бирига чатишиб қандайдир бир фикр ҳосил қилаётганинги пайқайсиз, бу фикр ўнгингиздаги ҳаётингизга тааллуқли бўлади, сизнинг ҳозирги ҳаётингизнинг аллақандай бир улушини ташкил қиласди,

у сизнинг қалбингизда илгари ҳам, ҳозир ҳам мавжуд бўлади; туштигиз сизга аллақандай бир янги нарсани, сиз кутган нарсанни башорат қилгандай бўлади; сиз қаттиқ таъсиранасиз, шодланасиз ёки қайғуга ботасиз, лекин бу ўзи нимадан иборат, сизга қандай хабар келди — буларнинг барини сиз на англай оласиз ва на эслай.

Хатлардан сўнг у шунга яқин бир ҳолни бошидан кечирди. Лекин ҳали уларни очиб кўрмасданоқ, шу хатларнинг ёзилган лигининг ўзи князга даҳшатли рўё каби туюлди. Кечкурун ёлиз ўзи кезиб юраркан, ҳадеб қандай қилиб унга хат ёзишга журъят қилдийкин, деб ўзига-ўзи савол берарди (шундай кезларда у қаерда тентирағанларини ўзи ҳам билмасди). Қандай қилиб *у шу гапларни ёзолдийкин?* Лекин у ўзининг шу орзу-хәлини амалга ошириб улгурган эди, ҳаммадан ҳам ажойиб томони шунда эдик, бу хатларни ўқиркан, князнинг ўзи ҳам бу орзумарнинг амалга ошиши мумкинлигига, уларнинг тўғри чиқишига ишониб қолди. Ҳа, албатта, бу огули туш эди, бу мудхиш телбалик эди; лекин бунинг ичida яна кишига азоб берадиган ҳақиқат, азобли бир адолат ҳам бор эдик, шу нарса тушни ҳам, даҳшатли қўрқинични ҳам, телбаликни ҳам ювиб оқлаб юборарди. Бир неча соатгача у ўқиган хатларнинг таъсиридан кутулолмади, худди алаҳлаётганга ўҳшарди, дам сайни хатлардан эсида қолган парчаларни такрорлар, уларнинг мағзини чақар, маъносининг тагига етишга уринар, ўйларди. Назарида, у илгари худди мана шу нарсаларни хаёлидан кечиргандай, худди шундай бўлишини билгандай эди. Назарида буларнинг ҳаммасини худди илгари, анча-анча илгари қаердадир ўқигандай, ўшандан бери унга азоб берган, уни қийнаган, уни интизиор қилиб соғинитирган ва уни жуда ҳам чўчитган нарсаларнинг бари мана шу аллақачоилар ўқилган хатларнинг ичидаганди.

«Сиз бу хатни очиб ўқий боштагани иайтиниизда (биринчи хат шундай деб бошлинарди), аввало дарров хатининг тагидаги имзога қаранг. Имзо ензга ҳаммасини аён қилади, ундан сиз га иймада эканлигини тушуниб оласиз, шунинг учун ҳам сизнинг олдингизда ўзимни оқлашга, нега шундай қилгацлигимни тушунтиришга ҳожат қолмайди. Мен сизнинг тенгингиз эмасман, агар тенгингизман деганимда, бундай дағалликдан хафа бўлишинииз мумкин эди; мен киммани сиз ким? Биз худди ўт билан сувга ўҳшаймиз, мен сизнинг қонингизда ҳеч нарсага арзимайман, шунинг учун ҳам, мабодо хафа қилишни истаган чоримда ҳам сизни асло хафа қилолмайман».

Сўнг бониқа бир ерида яна шундай деб ёзарди:

«Менинг сўзларимни соғлом бўлмаган ақлининг соғлом бўлмаган туйғуларига йўйманг, лекин сиз мен учун — камолот рамзисиз! Мен сизни кўрганман, сизни ҳар куни кўраман. Мен сизга баҳо берадганим йўқ; мен сизнинг баркамол хилқат эканлигингизни ақлим билан ўйлаб топганим йўқ; мен шундай ишондим; лекин сизнинг қошингизда битта гуноҳим бор: мен сизни севаман. Баркамолликни севмай бўладими; баркамолликка фақат баркамоллик деб қараш мумкин, шундай эмасми? Ваҳолами, мен сизни жуда ҳам яхши кўриб қолганман. Гарчи муҳаббат одамларни бир-бирига тенг қилиб қўйса ҳам, лекин асло ташвишланманг, мен сизни ўзимга тенг кўрганим йўқ, буни ҳатто заррача бўлсин, хаёлимга ҳам келтирмаганман. Мен сизга «ташвишланманг», деб ёзяпман, ахир сиз ташвишланишингиз мумкини?.. Агар иложи бўлгандаиди, мен оёғингизниң изларини ўпган бўлардим. О, мен сизга тенг бўлолмайман.., Имзога қаранг, тезроқ қаранг имзога!»

«Ҳозир бир нарсани сезиб қолдим (деб ёзарди у бошқа **бир** хатида), у билан сизнинг бошингизни қовуштиromoқдаману, лекин ўйлаб қарасам, ҳали бирон марта ҳам сиздан уни севасизми, деб сўраб кўрмабман? У сизни бир кўриб севди. Сиз унинг учун худди «нур»сиз, бу сўзни мен унинг ўз оғзидан эшитганиман. Лекин буни эшитмаган чоғимда ҳам унинг назарида муниаввар сиймо эканлигингизни анлаганман. Мен бир ой унинг олдида яшаганман ва шунда сиз ҳам уни севишингизни билганман; мен сиз билан уни бирдай кўраман».

«Нима бўлди (деб ёзади яна у), кечак ёнингиздан ўтиб кетдим, менга худди юзингиз қизаринқирагандай кўринди? Бўлиши мумкинмас, менинг кўзимга шундай кўринингандир? Сизни энг бузуқ ерга олиб боргандан ва сизга фирт яланғоч иллатни кўрсатгандан ҳам сиз қизармаслигингиз керак; сиз бирор мени хафа қилди, деб жаҳл отига минадиганлардан эмассиз. Сиз барча туబай ва абраҳ одамлардан нафратланишингиз мумкин, лекин ўзингиз учун эмас, улар дилини оғритган бошқа одамлар учун озурда бўлишингиз мумкин. Сизни эса ҳеч зот хафа қилолмайди, инжитолмайди. Биласизми, назаримда, сиз ҳатто мени жиндак яхши кўришингиз керакдай. Сиз унинг учун қандай бўлсангиз, мен учун ҳам худди шундайсиз: нурли хилқатсиз, фариштасиз; фаришта бирорни ёмон кўролмайди, лекин севмай ҳам туролмайди. Ҳаммани, ҳамма одамларни, ҳамма яқинларингни севиш мумкинми,— мен ўзимга бу саволни жуда кўп марта бериб кўрганман? Албатта, яхши кўриб бўлмайди, бу гайритабии бўлниб кўринади. Инсониятга бўлган мубҳам муҳаббатингда доимо деярли фақат ўзингнигина яхши кўрасан. Лекин бунинг бизга иложи йўқ, сиз эса бошқачасиз: сиз тенгсиз

малаксиз, сиз ҳар қандай дилозорликлардан баланд турасиз, сиз ҳар қандай ғазабдан юқорироқсиз, шундай бўлгандан кеъин сиз бирорни асло ёмон кўришингиз мумкинми? Фақат сизгина ўзингизни ўйламай фидокорлик билан сева оласиз, фақат сизгина ўзингиз учун эмас, ўзингиз севган инсон учун яшай оласиз. Агарда мен туфайли уялаётган ва ачиқланадиган бўлсангиз, о, қанчалар аламли бўларди бу мен учун! Ундаи бўлса, сиз ҳалокатга учрайсиз: сиз мен билан баравар бўлиб қоласиз.

Кечакан сизни кўриб уйга қайтиб келганимдан сўнг ўзимча бир сурат чиздим хаёлимда. Мусаввирлар Исо алайҳиссаломий инжил ривоятлари асосида чизадилар; мен бошқача чизган бўлардим: мен унинг ёлғиз ўзини тасвирлаган бўлардим,— ахир, баъзан ҳаворийлар уни ёлғиз қолдирганлар-ку. Мен унинг ёнида мурғак бир гўдак суратини ҳам чизган бўлардим. Бўла унинг ёнида ўйнаб юрибди; бола эҳтимол унга ширин тили билан алланиманидир сўзлаб бермоқда, Исо уни тинглаб, ўйга толди; унинг қўли беихтиёр паришон ҳолда боланинг мунавар бошида қолди. Исо узоқларга, уфқининг бағрига кўз солган; худди коинотнинг ўзи каби улуғвор бир фикр унинг қарашида жилва қиласди; унинг чехраси маъюс. Бола жим бўлиб қолган, Исонинг тиззасига суюниб юзига қўлчасини тираганча бошини кўтариб унга хаёлчан тикилади, биласизми, болалар баъзан шундай хаёлга ботиб турадилар. Офтоб ботиб бормоқда... Мана менинг суратим! Сиз бегуноҳсиз, шу бегуноҳлигингизда сизнинг камолотингиз жамол кўрсатади. О, буни ёдингиздан чиқарманг! Менинг сизга бўлган туйғуларим билан нима ишингиз бор? Сиз энди меникисиз, мен энди бир умр сиз билан бирга бўламан... Мен тезда дунёдан кўз юмаман».

Ниҳоят, охирги хатда яна бундай деб ёзилганди:

«Худо ҳаққи, мен ҳақимда ҳеч нарса ўйламанг; иега бу менга хат ёзиб ўзини ерга уряпти, деб хаёлингизга келтирманг, бу ҳам мағрурлигидан ўзини хор қилиб, сўнг хор бўлгандан лаззатлана-диган одамлар тоифасидан экан, деб ўйлаб юрманг. Йўқ, менинг бошқа ўз юпанчларим бор; лекин мен уларни сизга тушунтириб беришга жуда қийналаман. Мен ҳатто ўз-ўзимга ҳам буни очиқ-равшан қилиб айтольмайман, мен бундан жуда қаттиқ қийналаман. Лекин мен такаббурлик юзасидан ҳам ўзимни ерга уролмайман. Ўз-ўзимни хўрлашга эса мен чин юракдан қобил эмасман. Шундай экан, мен асло ўзимни хўрламайман.

Нега мен сизларнинг бошингизни қовуштироқчиман: сизлар учун қиляпманни буни ё ўзим учунми? Албатта, фақат ўзим учун, менинг ҳамма чигалликларим шу билан ечилади, ўзимга ўзим қаҷонлардан бери шундай дейман... Опангиз Аделаида бир маҳаллар менинг суратимни кўриб, бундай чирой билан

дунёни тўнтариб юбориш мумкин, деган экан. Лекин мен дунёдан воз кечганман; бу сизга кулгили бўлиб туюлса ажабмас, ахир, сиз мени башанг кийимларда, зумрад тақинчоқларда маст-аласт қабиҳ одамлар билан кўргансиз-ку? Сиз бунга қараманг, мен аллақачон адам бўлганман, мен буни биламан; менинг суратимда нима яшаётганилиги фақат худонинг ўзига аён. Буни ҳар куни ҳар ерда ҳар сонияда менга ўқдек тикилиб турадиган даҳшатли кўздан уқаман, у ёнимда бўлмаган чоғда ҳам унинг кўзи жонимга тикилиб тургандай. Бу кўзлар энди жим бўлиб қолди (улар доим жим тикилади), лекин мен уларнинг сирини биламан. Унинг уйи бадқовоқ, тумтайган, зерикарли, ҳамма сир мана шунда. Ишончим комилки, анави москвалик қотил сингари у ҳам тифни ипак билан ўраб яшик ичига беркитиб қўйибди. Ўша қотил ҳам ойиси билан ёлғиз турган ва бирорвнинг калласини олиш учун тифни ипак билан ўраб қўйган экан. Мен уларнинг уйига боргандим, назаримда, худди бу унинг поли тагига унинг отаси бирорвни ўлдириб кўмиб қўйгандай, мурда-нинг устини клеёнка билан ўрагандай (ўша Москвадаги воқеа-дагига ўҳшаб) туюлади, мурданинг атрофига Жданов суюқлиги билан тўлдирилган шиша қаторлаштириб ташлангандай назаримда, мен ҳатто мурда кўмилган бурчакни ҳам кўрсатишим мумкин эди. У жимиган; лекин биламан, у мени шунчалар яхши кўрадики, энди ҳозир кўзига бало-қазодай кўринаётган бўлсам ажабмас. Сизнинг тўйингиз ва менинг тўйимни бирга ўтказамиз: у билан шундай деб келишдик. Менинг ундан яширадиган ҳеч нарсам ўйқ. Мен уни қўрққанимдан ўлдириб қўйишим мумкин... Лекин у мени олдинроқ ўлдиради... у ҳозир кулди, сен алаҳлаяпсан, деди; сизга хат ёзаётганимни у билади».

Бу хатлар шундай алаҳсирашлар билан лиқ тўла эди. Иккичи хат икки варақ қоғозга майдо қилиб ёзилганди.

Князъ худди кечагидай узоқ айланиб юргандан сўнг ниҳоят bogdan чиқди. Тун ҳарир, ёруғ эди, унга одатдагидан ҳам ёруғроқ бўлиб кўринди; наҳот ҳали жуда эрта бўлса?— деб ўйлади у. (У соатини олишни унуганди.) Аллақаердан қулоғига музика саси элас-элас чалингандай бўлди: «воксалда бўлса керак,— деб ўйлади у яна,— албатта, улар бугун у ерга боришмаган бўлсалар керак». Шуларни хаёлига келтиаркан, уларнинг чорбоглари олдида турганигини кўрди; у қандай бўлмасин, албатта шу ерга келишини биларди, юраги уришдан тўхтаб қолай деб, равонга қадам ташлади. Ҳеч ким кўринмасди, равони бўм-бўш эди. У бирпас кутиб турди, сўнг залнинг эшигини очди. «Уларнинг бу эшиги ҳеч қачон ёпилмайди»,— деган фикр ўтди унинг хаёлидан, лекин зал ҳам ҳувиллаб ётарди; залнинг ичи нимқоронги эди. Унинг ўртасида каловланиб туриб қолди.

Бирдан эшик очилиб қўлида шам кўтарган Александра Ивановна кириб келди. Князни кўриб, нима қилиб юрибсиз дегандай унинг қаршисида ҳайрон бўлиб туриб қолди. У, афтидаи, бу ерда бирорни учратаман деб ўйламаган, у эшикдан-бу эшикка ўтиб кетаётган эди.

— Сизни қандай шамол учирди?— деб сўради у ниҳоят.

— Мен... ўзим..

— Матапанинг тоблари йўқ, Аглаянинг ҳам. Аделаида ухлагани ётди, мен ҳам ухламоқчиман. Бугун кечқурун ўзимиз ёлғиз ўтиридик. Отам билан князь Петербургга кетишган.

— Мен ўзим... келгандим... ўзим... бугун...

— Соат неча бўлди, биласизми?

— Й-йўқ...

— Ун икки ярим. Биз доим соат бирда ётамиз.

— Оҳ, мен ўйлабманки... тўққиз яримми деб.

— Ҳечқиси йўқ!— деб кулди қиз.— Нега сиз ҳали келмадингиз? Сизни келасиз деб ўтиришган эди.

— Мен... ўйлабманки...— деб тутилди у кетаркан.

— Хайр! Эртага ҳаммани кулдирман!

У боғни айланиб ўтган йўлдан ўз чорбоғи томон кетди. Юраги қаттиқ дукиллаб урар, фикрлари чалкашиб кетган, ҳамма нарса худди тушга ўхшарди. Бирдан, боя икки марта уйқусида кўринган рўё яна унинг кўз ўнгида гавдаланди. Уша хотин боғ ичидан чиқиб, худди атай кутиб тургандай унинг олдида тўхтади. Князъ сесканиб кетди ва жойида тўхтади. Хотин унинг қўлини ушлаб маҳкам қисди, «Йўқ, бу рўё эмас!»

Мана ниҳоят, шунча айрилиқдан сўнг яна улар юзма-юз турар эдилар. Хотин унга нималардир дер, лекин у индамай қараб турарди; юраги тўлиб, оғриқдан сирқираб кетди. О, кеини бу учрашуви у ҳеч қачон унутмайди ва доим уни азобизтироб билан эслаб юради. Хотин шу ерда, кўчанинг ўртасида худди ҳушидан айрилгандай унинг қошида тиз чўқди; князъ қўрқиб ўзини орқага олди, хотин унинг қўлларига ёпишар, ўпмоқчи бўларди, боя тушида қандай кўрган бўлса, худди шундай унинг узун-узун киприкларида ёш томчилари ялтираб турарди.

— Тур, тур!— пичирлаб дер эди қўрқиб кетган князъ овози қалтираб, у хотинни ўрнидан турғизмоқчи бўларди,— тур, тезроқ!

— Сен баҳтлимисан? Баҳтлимисан?— деб сўрарди хотин.— Фақат шуни айтсанг бас менга: баҳтлимисан энди? Бугун, ҳозир, шу топда? Унинг олдиданми? Нима деди?

Хотин ўрнидан турмас, унинг гапларига қулоқ солмасди; у

тез шошилиб сурингираар, худди орқасидан бирор қувиб келаётгандек шошилиб сўзларди.

— Сенинг амрингга кўра эртага жўнаб кетяпман. Мен истамайман... ахир сени охирги маротаба кўриб туришим, охирги маротаба! Энди сени ҳеч кўрмайман бошқа!

— Бўлди, тур ўринингдан! — деди князъ дунё тамомила кўзларига қоронги кўриниб.

Хотин ундан кўзларини узмай ташналик билан тикилар, қўлларини қўйиб юбормасди.

— Алвидо! — деди хотин алоҳа ва ўридан туриб югурганча тез нарилаб кета бошлади. Князъ хотиннинг ёнида бирдан Рогожин пайдо бўлганлигини, уни қўлтиқлаб олиб кетганлиги ни кўрди.

— Тўхтаб тур, князъ, — деб қичқирди Рогожин, — мен беш минутлардан кейин келаман, жиндек сенга айтар сўзим бор.

Ростдан ҳам у беш минутдан сўнг қайтиб келди; князъ бояги жойда уни кутиб турарди.

— Экипажга ўтқазиб жўнатдим, — деди у, — ҳув анави ерда соат ўндан бери извош кутиб турган эди. У анави қизнинг олдида бўлиннигни билувди. Ҳали менга ёзиб юборган гапларингни уига оқизмай-томизмай айтдим. Анави қизга бошқа ёзмайдиган бўлди; ваъда берди; бу ердан ҳам сенинг хоҳишининг кўра эртага кетади. Сени сўнгги марта бўлса ҳам кўргиси келди, сен истамаган бўлсанг ҳам барибир чидолмади; ҳув анави скамейкада сени кутиб ўтиридик, қачон қайтаркинсан, деб.

— У ўзи сени бирга олиб келдими?

— Бўлмасам-чи? — иршайди Рогожин. — Уз кўзинг билан кўрдинг-ку. Хатларни ўқиб кўргандирсан, ҳойнаҳой?

— Сен уларни чини билан ўқиган эдингми? — деб сўради князъ шу фикрдан ҳайратга тушиб.

— Бўлмасам-чи; ҳамма хатларини ўзи менга кўрсатарди. Тиф ҳақида гаплар эсингдами, ҳе-ҳе!

— Телба хотин! — деб қичқирди князъ қўлларини синдиргудай бўлиб.

— Уни худо билади, балки телба эмасдир ҳам, — деди сенингнина Рогожин худди ўзига-ўзи гапиргандай бўлиб.

Князъ жавоб бермади.

— Майли, омон бўл, — деди Рогожин, — мени ҳам эртага кетаман; яхши-ёмон ўтган бўлса, кечир! Ҳа, айтгандай, биродар, — деб қўшиб қўйди у тезгина орқасига ўгирилиб қараб. — нега унинг саволига жавоб бермадинг? «Сен энди баҳтлимиссан, йўқми?»

— Йўқ, йўқ, йўқ!— деб хитоб қилди князь беҳад қайғуга ботган ҳолда.

— «Ҳа!»— деб ҳам кўр-чи!— ёмон кулди Рогожин ва орқасига қарамай жўнаб қолди.

ТЎРТИНЧИ ҚИСМ

I

Ҳикоямизнинг икки қаҳрамони кўк скамейкада учрашгандан бери бир ҳафтача вақт ўтди. Ҳаволар ёришиб турган эрталабки пайт Варвара Ардalionовна Птицина ўзининг танишибилишларини кўргани бориб, уйга ғоятда маъюс ҳолда қайтди.

Шундай одамлар бўладики, уларнинг бутун борлигини, ўзига хос томонларини биратўла, жам ҳолида дарров айтиб бериш, таърифлаш жуда мушкул; бундай одамларни одатда, «оддий кишилар», «кўпчилик» деб атайдилар ва улар чиндан ҳам ҳар қандай жамиятнинг кўпчилик қисмини ташкил қиласидилар. Ёзувчилар ўзларининг романларида ва қиссаларида жамиятнинг ўзига хос нусхаларини кўрсатишга ва уларни образлар воситасида бадиӣ гавдалантиришга ҳаракат қиласидилар,— бундай нусхалар ҳаёт воқелигида бир бутун ҳолда жуда камдан-кам учрайди, лекин шунга қарамасдан, улар воқеликнинг ўзидағидан кўра ҳам аниқроқ ва ишончлироқ бўладидилар. Подколесин ўзининг типик кўринишида эҳтимол муболағалироқдир, лекин бу ҳаётда шундай бўлмайди дегани эмас. Жуда кўп ақлли одамлар Гоголни ўқиб Подколесиндан хабардор бўлганларидан сўнг, шу заҳоти ўзларининг ўнлаб ва юзлаб таниш-билишлари баани худди Подколесиннинг ўзи эканлигини сеза бошладилар. Улар Гоголгача ҳам бу танишлари худди шунпайдай, яъни Подколесинга ўхшашини билардилар, лекин улар ҳали бу ҳодисанинг номи Подколесин эканлигини билмас эдилар. Ҳаётда куёвлар ўз тўйлари арафасида жуда камдан-кам ҳолларда ўзларини деразадан ташлайдилар, чунки бу бошқа жиҳатларини гапириб ўтирганда ҳам ўзи жуда хунук ва нокулай; шунга қарамасдан, қанчадан-қанча куёвлар, уларнинг ичидагатто жуда ақлли ва яхши одамлар ҳам бор, тўй олдидан ўзларини Подколесин деб тасаввур қиласалар. Яна ҳамма эрлар ҳам кўчага чиқиб: «Ти I'as vroulu, George Dandin!»¹— деб қичиқиравермайдилар. Лекин асал ойи ўтиши биланоқ, бу ёруғ жаҳоннинг қанчадан-қанча эрлари миллион карра, биллион карра чин юракдан шундай хитоб қиласалар ажабмас,

¹ «Сен шуни истагандинг, Жорж Данден!» (Франц.)

балки яна ким билади дейсиз, уйланган куннинг эртасигаёқ айтгандирлар,вой худойим-е!

Шундай қилиб, жиддий муҳокамаларга берилиб кетмасдан, шуларни айтиб ўтайликки, ҳаётда шахсларнинг типклиги сув билан суюлтирилгандай бир кўринишига эга бўлади ва мана шу Жорж Данденлар ва Подколесинлар ростдан ҳам мавжуд бўлади, улар бизнинг атрофимизда уззукун ўралашиб юрадилар, лекин нима десак экан, улар худди суюлтирилганга ўхшаш бўладилар. Лекин ҳақиқат тўла бўлиши учун биз муҳокамамизга шуни ҳам қўшиб қўяйлик, Мольер яратган Жорж Данден бус-бутун ҳолда, тўлалигича ҳаётда учраши мумкин, лекин бу жуда сийрак бўладиган гап, биз шу билан ўз муҳокамаларимизни тугатамиз, зотан, у тобора журналлардаги танқидга ўхшаб бораётиди. Шунга қарамасдан, барибир қаршимизда бир савол туради: романист одми, бутунлай «оддий» одамларга қандай муносабатда бўлиши керак, уларни китобхонга қандай қилиб қизиқарлироқ қилиб тасвирлаб бериш керак? Уларни ҳикояда бутунлай ташлаб кетишининг сира иложи йўқ, чунки одми одамлар кўпинча ҳаёт ҳодисаларининг бир-бирига уланиб кетишида жуда зарур бир ҳалқа бўлиб хизмат қиладилар ва ҳар қадамда биз уларга дуч келиб турдиган. Улардан кўз юмадиган бўлсак, ҳақиқатга озор етказган бўламиз. Романларни бир тусдаги одамлар ёки қизиқарли бўлсин деб ғалати, кам учрайдиган кишилар билан тўлдириб ташланса, бу файритабиий ва ҳар ҳолда, жуда зерикарли бўларди. Бизнингча, ёзувчи одми одамлар ичидан ҳам қизиқарли ва ибратли ҳодисаларни топа билиши керак, шунга интилгани маъқул. Мисол учун баъзи одми шахсларнинг асл моҳияти уларниң ҳеч қачон ўзгармайдиган одимилиги билан белгиланса ёки ундан ҳам яхшиси, бу шахслар ўзларининг одимилик ва қолоқлик ботқоғидаги йўлларидан қандай бўлмасин, чиқиш учун ҳаддан ташқари қаттиқ ҳаракат қилишларига қарамасдан, улар барибир охирида яна ўша ўзгармас абадий қолоқлик ичida қолиб кетаверадилар, аниа шунда бундай шахслар баъзи бир жиҳатлардан типик кўринишига эга бўладилар,— бу одимилик сира ҳам асли ўз ҳолиша қолишни истамаган ва қандай бўлмасин, мустақил бўлиш учун зифирча ҳам имкониятга эга бўлмай, оригинал ва мустақил бўлишни истаган одимилик бўлиб қолади.

Бизнинг ҳикоямизнинг баъзи қаҳрамонлари мана шундай одми ёки «оддий» одамлар тоифасига кирадилар, шу пайтгача (буни бўйнимга оламан) уларни китобхонга чуқурроқ таништира олмаган эдим. Варвара Ардalionовна Птицина, унинг ёри жаноб Птицин, Гаврила Ардалионович, унинг акаси, мана шундай одамлар сирасига киради.

Чиндан ҳам, мисол учун, бой бўлсангу яхши номинг бўлса, кўринишинг кўркам, яхши маълумотли, анча ақлли, ҳатто оққўнгил бўлсангу шу билан бирга ҳеч қандай қобилияting, ҳеч қандай ўзига хослигинг, ҳатто ғалати бир хусусиятларинг, ўзинг тўқиб чиқарган биронта фикринг бўлмаса, фақат ва фақат «бошқаларга ўҳшаб» қолсанг, шундан кўра аламлироқ нарса бормикин жаҳонда? Давлатинг бўлгани билан Ротшильд-никича эмас; номинг ҳалол ва пок, лекин одамларнинг оғзига тушадиган бир иш кўрсатмагансан; кўринишинг тузук, лекин одамларнинг эътиборини тортадиган даражада эмас; тузукки-на маълумотинг бор, лекин билимларнинг нимага сарфлашни билмайсан; ақлинг бор, лекин ўз фикринг йўқ; юрагинг уриб турибди, лекин ҳимматинг улуғ эмас, ва ҳоказо, ва ҳоказо, ҳамма жиҳатдан шундай. Бундай одамлар ёруғ жаҳонда жуда кўпчилик, ҳатто биз ўйлагандан ҳам кўпроқ; ҳамма одамлар каби уларни икки асосий тоифага бўлиш мумкин: уларнинг бир хиллари жуда чекланиб қолганлар, бошқалари эса «анча ақлли» саналадилар. Уларнинг биринчилари баҳтлироқлар. Чекланиб қолган «оддий» одам, мисол учун, ўзини жуда топилмас ва оригинал одам деб тасаввур қилиши ҳеч гап эмас, шундан осони йўқ, ҳеч иккиласдан шундай деб ҳисоблаш ва ўз кўнглини хушлаб юравериш мумкин. Бизнинг ойимқизларимизнинг баъзилари соchlарини қирқишиб, кўк кўзойнак тақишиб, ўзларини нигилистка деб атаган эдилар ҳамки, кўзойнак тақсан заҳотлари улар ўз «эътиқодларига» эга бўлиб қолдилар ва шунга ўзлари чиппа-чин ишонч ҳосил қилдилар. Улардан баъзилари умуминсоний, олижаноб туйғуларга жиндаккина ошно бўлиб қолсалар, шу муборак ҳиссиётларидан юракларига бир томчигина томиб қолса, сўнг дарров назарларида улардан бошқа ҳеч ким бундай ҳис қилмайдигандек, ҳеч ким бунчалик илгарилаб кетмагандек бўлиб туюла бошлайди. Баъзилари бирордан бир фикр эшитиб қолсалар ёки бош-кети йўқ бирон нарсадан бир варақ ўқиб қолсалар, дарров бу худди уларнинг «ўз шахсий фикрлари» бўлиб кўринади, гўё худди уларнинг каллаларида туғилгандай бўлади. Бундай пайтларда, агар таъбир жоиз бўлса, соддаликнинг сурбетлиги ҳаддан ошиб кетади; одам бунга ишонгиси келмайди, лекин ҳар қадамда шундай ҳодисалар учраб туради. Гоголь поручик Пироговнинг жуда ҳам ажойиб бир қиёфасини яратиб мана шундай соддаликнинг сурбетлигини, аҳмоқ одамининг ўзини талантли деб ўйлашини ва бунга заррача ҳам шубҳа қилмаслигини гавдалантириб берган. Пирогов ўзининг даҳо эканлигига ва ҳатто даҳодан ҳам баландроқ туришига зифирдак ҳам шубҳа қилмайди. Ҳатто бу тўғрида бир зум ўйлануб ҳам ўтири-

майди; дарвоқе, у савол деган нарса нималигини билямайди. Улуг ёзувчи ўз китобхонларининг озурдажон бўлаётганлигини кўриб, уни алоҳа калтаклашга мажбур бўлади, лекин буюк одам пичагина силкиниб қўйганлигини ва қийноқдан сўнг кучини тиклаш учун қат-қат ширин ион еб олганлигини кўриб, ажабланганча қўлларини ёзи ва китобхонини шу ҳолича қолдирди. Мен Гоголь Пироговни бунчалар кичкина унвон эгаси қилиб яратганлигидан жуда қайгуардим, чунки Пирогов шу қадар ўзидан мамнун, шу қадар ўзини яхши кўрадики, йиллар ўтиб елкасидаги погонлари «хизмат юзасидан» тобора ҳашаматлироқ, башангроқ бўла борган сари у ўзини саркарда, деб тасаввур қилишдан ҳам тоймайди; тасаввур қилиш ҳам гапми, ўзи шундай бўлиши керак деб ўйлади, бунга шубҳа бўлиши мумкин эмас, дейди: генерал қилиб кўтаргандаридан кейин нега энди саркарда бўлмас экан? Кейин денг, бундайларнинг қанчадан-қанчалари жанг майдонларида шармандаи шармисор бўладилар? Бизнинг адабиётчиларимиз, олимларимиз, тарғиботчиларимиз ўртасида пироговлар озмунча эдими? Мен «эдими», деяпман, ҳозир йўқ дейсизим...

Бизнинг ҳикоямизнинг қаҳрамони Гаврила Ардалионович Иволгин бошқа тоифага мансуб эди; у гарчи бошининг тукидан оёрининг учигача ўзини оригинал деб кўрсатиш истаги билан тўлиб-тошган бўлса-да, лекин барibir «анчагина ақллilar» тоифасига киради. Лекин бу тоифа биз юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, биринчи тоифага қараганда, хийла бахтсизроқ. Ҳамма бало шундаки, *ақлли* «оддий» одам ўзини йўл-йўлакай (эҳтимол, бир умр) ҳаддан ташқари бошқача, даҳо деб тасаввур қилган бўлса ҳам, лекин юрагининг қаърида бундан жинлик шубҳаланиб юради, бу шубҳа шунга олиб келадики, «ақлли» одам бора-бора бутунлай умидсизликка тушади, ҳаётдан кўигли совиб кетади; тақдирга тан берган тақдирда ҳам ўз қалбининг қаърига яширилган манманлик балосидан заҳарланган бўлади. Дарвоқе, биз балки ҳаддан ошириб юборгандирмиз: бу *ақлли* одамларнинг катта кўпчилиги у қадар фожиона ҳолларни бошидан кечирмайди; йиллар ўтиб, ёш қайтиб, балки жигар санчадиган бўлиб қолар, шундан ортиқ ё кам бўлмас ҳар ҳолда. Лекин нима бўлмасин, тақдирга тан бериш ва пешонага бир уриб индамай кетишдан олдин бу одамлар ўзларини бошқача бир одам деб кўрсатиш ниятида жуда нақиёнотларидан тортиб, то ўшлари бир ерга етгунча ўзларини ўтга-чўққа ураверадилар. Шундай ғалати ҳодисалар ҳам рўй бериб туради: ўзини бошқача кўрсатиш учун баъзан ҳалол бир одам қабоқат қилишдан ҳам тоймайди; шундай ҳоллар ҳам бўладики, бу шўрликларнинг баъзилари фақат ҳалолгина эмас,

ҳатто жуда меҳрибон ва оққўнгил ҳам бўлади, у ўз хонадонининг фариштасига айланади, меҳнати билан ўз яқинларинигина эмас, бегоналарни ҳам боқади, хўп, нима бўпти? барибир бир умр сира тинчмайди! Узимнинг инсонлик бурчимни ўрнига қўйиб адо этяпман-ку, деган фикрдан у қаноатланмайди, кўнгли тўлмайди; ҳатто аксинча, худди шу нарса унинг ғашига тегади, аламини келтиради: «Ҳаётимнинг барини мана шунга совуриб юбордим, мана шу нарсалар менинг оёқ-қўлларимни чандиқ қилиб боғлаб ташлади, мана шулар бўлмаганда мен ҳам ўқ-дори кашф қилган бўлардим! Агар шулар бўлмаганда, мен ё ўқ-дори, ё бўлмаса, албатта Американи очган бўлар эдим!» Бу жанобларнинг яна бир антиқа хусусиятлари бор: улар умр бўйи ўзларининг нимани очишлари кераклигини аниқ билолмайдилар, нимани очишга бир умр тайёр турганликларини ойдин тушуниб ололмайдилар, яъни алалхусус: ўқ-дори кашф қилишлари керакмиди ва ё Американи очишлари? Лекин кашф қилиш ниятида шунчалар кўп азоб чекиб, шунчалар қаттиқ қийналадиларки, уларнинг қийналганларини жам қилса, Колумб ёки Галилейга ҳам етиб ортган бўларди.

Гаврила Ардалионович ишни худди мана шундай бир йўсингда бошлаганди; лекин у аслида эндиғина бошламоқда эди. Ҳали у ўзини кўп ўтга-чўқقا уради. У ўзининг қобилиятсизлигини ҳар қадамда жуда қаттиқ ҳис қилиб турар, айни чоғда, у ўзини бағоят мустақил бир одам сифатида кўришни истарди, худди мана шу нарса ҳали ўсмирлик чоғлариданоқ унинг юрагини қаттиқ яралаганди. Унинг дам писиллаб ўчиб, дам гуриллаб ёнадиган истаклари ҳасадга қоришиб ётарди, афтидан, асаблари шундай очиқ ва серғаш бўлиб туғилганга ўхшарди. Истаклари шаҳд ва эпкини бўлгани учун уларни кучли истаклар деб ҳисобларди. У бошқалардан ажралиб туришни ҳаддан ташқари яхши кўрар, ажралиб туриши учун батзан ўйлаб ўтирамай сакрашга ҳам тайёр эди, лекин сакрайдиган пайт келганда, бизнинг қаҳрамонимиз ҳаддан ташқари ақлли бўлиб қолар ва сакрагани юраги дов бермасди. Шу нарса уни адойи тамом қилиб ташлаганди. У ўз орзулирига етиш учун балки, кези келса, жуда ҳам тубан бир иш қилишдан ҳам тоимаган бўларди; лекин ғишт қолипдан кўчадиган пайт келганда, жуда ҳам тубанлик олдида унинг юраги орқасига тортиб кетар, ҳалол бўлиб қоларди. (Лекин у жузъийроқ тубан иш қилишга доим тайёр эди.) У ўзи мансуб хонадоннинг қашшоқлик ва залолатга юз тутганидан ҳаддан ташқари нафратланар, ғижинарди. Ҳатто онаси билан ҳам баланддан келиб, димоқ-фироқ қилиб муомала қилас, ваҳоланки, онасининг обрў-эътибори ва феълатвори туфайлигина ҳали ҳам шунчалар юзи ёруғ бўлиб юрган-

лигини, шу нарса ўзига таянч бўлиб турганлигини жуда яхши тушунарди. У Еланчинга хизматга кирган заҳоти ўзига-ўзи шундай деди: «Аблаҳлик қиладиган бўлсанг, охиригача аглаҳлик қил, фақат ютиб чиқсанг, бас»— лекин деярли ҳеч қаочон охиригача аглаҳлик қилолмасди. Ҳа-я, охиригача аглаҳлик қилиш керак, деган фикр унда қаердан пайдо бўлди ўзи? Аглайдан эса ўшанда қўрқиб кетди, лекин ҳамон унинг илинжи билан ҳар эҳтимолга қарши ишни чўзиб келар, лекин қизнинг бир кунмас бир кун ўзига кўнгил қўйишига сира ишонмасди. Кейин Настасья Филипповна ўртадан чиқиб қолди ва ўшанда у ҳамма гап фақат пулда деган қарорга келди, пул бўлса ҳамма нарсага эришиш мумкин, деб ўйлади. «Аблаҳлик бўлса аглаҳлик-да!»— деб ўз-ўзидан мамнун ҳолда такрорларди у, шу билан бирга бундан бирмунча қўрқарди ҳам; «аблаҳлик қила бошладингми, аглаҳликнинг энг баланд чўққисига кўтарилиш керак,— деб ўзига-ўзи таскин берарди у ҳар дақиқада,— қолоқ одамлар бундай пайтларда юраксизлик қиладилар, биз эса довюракмиз!» У Аглайдан айрилиб қолди, шароит уни эзиб, топтаб ташлади, руҳи бутунлай тушиб кетди ва ўшганда телба одам келтирган пулни телба хотин унинг оёғи тагига ташлаганда, пулни қайтариб князга олиб келиб берди. Кейин у пулни қайтариб бергани учун минг марта ўкинди, лекин шунга қарамасдан, пулни қайтарганидан тўхтовсиз суратда кериларди. Князь Петербургда экан, у чиндан уч кунгача кўз ёши қилди, лекин шу уч кун ичида ўзига шафқат ва марҳамат кўзи билан қараган князни ўлгудек ёмон кўриб қолди, «мен қилган ишни қилиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди, ҳар ким ҳам бунга қодир эмас», деб ўз кўнглида пулни қайтарганлигини писандга қиласди. У ўзининг қайгулари тўхтовсиз суратда мажақланиб бораётган манманликдан туғилаётганлигини сезар, бу адолатли сезги уни янада бешбаттар қийнарди. Лекин Аглайдай маъсум ва ғалати бир қизни қўлга туширганда, ишлари қанчалар жиддий суратда бошқача бўлиб кетиши мумкинлигини у анча кейин англади ва фарқига борди. Пушаймонлик унинг вужудини кемириб борарди; у хизматни ҳам ташлади, алам ва умидсизликка берилди. Отаси ва онаси билан биргаликда Птициннинг қарамоғида турар, Птициндан очиқдан-очиқ нафратланар, лекин айни пайтда унинг маслаҳатларини индамай туриб эшитар, умуман, ақлли бола каби ундан маслаҳатлар олиб туришини унутмасди. Гаврила Ардалионович, масалан Птициннинг Ротшильд бўлиш учун интилмаётганлигидан, ўз олдига шундай мақсадни қўймайтганлигидан жаҳли чиқарди. «Судхўрликни танладингми, охиригача бор, одамларни эзиб сувини ол, улардан пул яса, ўзингни кўрсат жаҳонга,

яҳудийларининг подшоси бўлиб ол!» Птициин эса камсуқум ва камтар эди; у фақат табассум қилиб қўя қоларди, лекин бир сафар Ганя билан жиддий гаплашиб олишга қарор берди ва буни ўз қадр-қимматини биладиган одамлардай адо этди. Мен ҳеч қачон ҳаромга қўл урмайман, деб исбот қилиб берди у Ганяга, сиз бекор мени жуҳуд деяпсиз; пулнинг қадри ошиб кетди, бунга мен айбдор эмасман; мен ростгўйлик билан ҳалол иш қиласман, аслини олганда, мен фақат «шу» ишлар бўйича агентман, холос ва ниҳоят ишни пишиқ ва ўрнига қўйиб адо этаман, шунинг учун катта-катта одамлар мени танишади, менга ишонишади, ишим ҳам юришиб, кенгайиб, авж олиб боряпти. «Ротшильд бўлолмайман, бунинг ҳожати ҳам йўқ,— деб қўшиб қўйди у кулганча,— лекин Литейнаяда ўзимнинг уйим бўлади, ҳатто бир эмас, иккита уйим бўлади, шу билан умрим ҳам поёнига етиб қолади». «Яна ким билади, балки уйим учта ҳам бўлар!»— деб ўйларди у ичиди, лекин ҳеч қачон буни овозини чиқариб айтмас, орзуларини ошкор қилмасди. Табиат мана шундай одамларни севади ва алқайди: у Птициини учта эмас, ҳатто тўртта уй билан ҳам тақдирлар ва буни Птиции болалигидан бошлаб ўзининг Ротшильд бўлолмаслиги ни аниқ билгани учун шундай қиласди. Лекин шу билан бирга табиат ҳеч қачон тўрт уйдан нарига ўтмайди ва Птициннинг иши шу билан тамом бўлади.

Гаврила Ардалионовичнинг синглиси эса бутунлай бошқача чиққан эди. Унинг ҳам истаклари жуда кучли эди, лекин у ўз истакларида қайсарроқ эди, пов этиб ёниб, пис этиб дарров сўниб қилмасди. У иш охирги чизиққа борадиган бўлса, ақл билан ҳаракат қилас, лекин ишни кўпинча шу охирги чизиққача олиб бормасди. Тўғри, у бошқача бир одам бўлишни орзу қиласиган «оддий» одамлар сирасидан эди, лекин тез орада ўзида заррача ҳам бошқача бўлни қобилияти йўқлигини аиглаб етди ва бундан қайгу-ҳасратга ботиб ўтирамди,— ким билади, балки бу ҳам мағрурликнинг ўзига хос кўринини эдими. У жаноб Птицинга турмушга чиқаётганда жуда дадил ва қатъият билан ҳаракат қилди, лекин турмушга чиқаркан ўзига: «Аблаҳлик бўлса аглаҳлик-да, кўзлаган мақсадимга етсан, бўлди!»— деб айтгани йўқ. Бундай гап унинг акаси Гаврила Ардалионовичдан чиқиши мумкин эди (ҳатто ака сифатида синглиснинг шу қарорга келганлигини маъқулларкан, у сал бўлмаса, синглисига ҳам шундай деб юборай деди). Ҳатто бутунлай аксинча: Варвара Ардалионовна, ўзининг бўлажак эри камтар, хушфеъл, анча ўқимишли ва ҳеч қачон одамларнинг кўнглини қолдирадиган даражада аглаҳлик қилмайдиган бир киши эканлигини билгандан, шунга ишонгандан кейинигина

турмуш қуришга розилик берганди. Варвара Ардалионовна майда-чуйда қабиҳликлар, пасткашликларни сўраб-сурнинтириб ўтирасди, буни бачканалик деб биларди: бунақа майда-чуйдалар қаерда йўқ ўзи? Идеални қидириб ўтирсинми энди. Бунинг устига у турмушга чиқаркан, бу билан ота-онасига, ака-укасига ёрдами тегишини, уларни уй-жой билан таъминлашини биларди. Акасининг бошига бахтсизлик тушганлигини кўриб, оиласда илгари бўлиб ўтган турли машмашаларга қарамасдан, унга ёрдам қўлини чўзмоқчи бўлди. Птицин баъзан Ганяни ишга кир, деб қистаб қоларди, лекин буни жуда дўсто на тарзда қиласди. «Сен генералларни ва генералчиликни ёмон кўрасан,— деган эди у ўшанда ҳазиллашиб,—лекин мана кўрасан ҳали, «улар» ҳам ўз навбатида генерал бўлиб оладилар; яшасанг, ҳаммасини кўраверасан». «Нега улар мени генералларни ва генералчиликни ёмон кўради деб ўйлашаркин?»— деб истеҳзо билан ўйларди ичиди Ганя. Акасига ёрдам бериш ниятида Варвара Ардалионовна пича кенгроқ доирада ҳаракат қилишга жазм қилди: у Еланчинлар хонадонинг суйкала бошлиди, болалик хотиралари бунга анча қўл келди; ака-сингил болалик пайтларида Еланчинлар билан бирга кўп ўйнардилар. Шу ўринда қайд қилиб қўяйликки, агар Варвара Ардалионовна Еланчинлар билан борди-келди қилиб, ўз олдига катта бир орзуни қўйганда эди, эҳтимол бу билан у ўзи мансуб одамлар тоифасидан чиқсан бўларди; лекин унинг катта орзузи йўқ эди; ўзича баъзи бир нарсаларни кўзлаб, аниқ мўлжалга олиб иш кўрмоқдайди: у Еланчинлар хонадонининг феъл-атворини назарда тутган эди. Аглаянинг феълинин эса тинимсиз ўрганарди. У акаси билан Аглаяни яна яраштириб қўймоқчи эди. Эҳтимол баъзи бир нарсаларга эришган ҳам эди; балки акасидан ҳеч қачон унинг қўлидан келмайдиган, ҳеч қачон унинг қурби етмайдиган нарсаларни кутиб, балки хатолар қилгандир. Ҳар ҳолда, қандай бўлмасин, у Еланчинлар хонадонида жуда усталик билан иш кўрганди: у бир ҳафталаб акасини уларнинг ҳузурларида ҳатто тилга ҳам олмас, доимо рост ва самимий сўзлар, ўзини жуда содда тутар, қадр-қумматини ерга урмасди. Виждон хусусига келганда, виждони олдида қийналмас, маломатга қўядиган бирон иш қилмаганди. Мана шу нарса унга куч багишларди. Фақат у ҳам баъзан ўзининг жаҳли чиқаётганлигини, ўзида ҳам манманлик борлигини ва бу манманлик топталиб, мажақланиб бораётган манманлик эканлигини сезиб қоларди; айниқса Еланчинларникидан кетаётган пайтида ҳар сафар шу нарса унга жуда билинарди.

Мана ҳозир ҳам у Еланчинларникидан боя айтиб ўтганимиздек, қайғули ўйларга ботганча қайтиб келарди. Бу қайғуда

аллақандай аччиқ ва кулгили алланима бор эди. Птицин Павловскда күримсиз, лекин жуда кенг ёғоч уйда истиқомат қиілар, бу уй чанг күчада жойлашган, шу яқин-орада у тұла Птициннинг ўз мулкига айланиши керак эди, шунинг учун ҳам Птицин ўз навбатида уйни аста бир чеккасидан бирорвса пуллай бошлаганди. Эшик олдидағы зинадан юқорига күтариларкан, Варвара Ардалионовна уйнинг юқори қаватида шовқин-сурон бўлаётганинги эшилди, отаси билан акасининг қичқиришаётган овозлари қулогига чалинди. Уйга кириб залнинг у бошидан-бу бошига шитоб билан бориб келаётган, газабдан ранги оқариб, соchlарини худди юлиб олгудек бўлаётган акасини кўриб, бошидан шляпачасини ҳам ечмай ҳорғин диванга чўқди. Агар шу ҳолича яна бир зум индамай ўтирса ва акасидан нега жаҳли чиқаётганини сўрамаса, Ганянинг фифони кўкка кўтарилиши мумкинлигини англаш Варя ниҳоят шоша-пиша сўради:

— Яна ўша гапми?

— Ўша гап қоптими!— деди жон ҳолатда Ганя.— Ўша гапмиш! Иўқ, бу ерда нима бўлаётганинги худонинг ўзи ҳам билмайди, ўша гап қайдай! Чол қутуриб кетяпти... ойим узвос соляпти. Худо ҳаққи, Варя, сени билмадиму, лекин мен уни ҳайдаб чиқараман ёки... ёки ўзим бу ердан чиқиб кетаман,— деб қўшимча қилиб қўйди, у, афтидан бирорвинг уйидан кишиларни қувиб чиқариб бўлмаслигини эслаб.

— Уларга ачиниш керак,— деди ғўлдираб Варя.

— Ачинишнинг нима кераги бор? Кимга ачинасан?— ёниб кетди Ганя,— унинг ярамасликларига ачинасанми? Иўқ, сени билмадиму, лекин бундай бўлиши сира мумкинмас! Мумкинмас, мумкинмас, мумкинмас! Яна ўзини тутишини кўр: айб ўзида-ю, илгаригидан бешбаттар димоқ-фироқ қиласи. «Дарвозантдан ўтмайман, деворни қулатасан!» Нега бундай ўтирибсан? Юзингда юз қолмабди?

— Юзим жойида,— деб жавоб берди порози бўлиб Варя.

Ганя унга диққат билан қаради.

— У ерга борувдингми?— деб сўради бирдан.

— Борувдим.

— Тўхта,— яна бақира бошлади.— Тоза шармандалик бўлди, яна шундай бир пайтда!

— Қандай пайт экан? Ҳеч фарқи йўқ бунинг бошқа пайтлардагидан.

Ганя синглисига яна диққат билан тикилиб қаради.

— Бирон гап борми?— деб сўради у.

— Айтарли ҳеч гап йўқ. Ҳаммаси тўғри экан, шуни билдим, холос. Поччанг ҳақ айтган экан; нима деган бўлса ҳаммаси тўғри чиқди. Ўзи қани?

— Уйда йўқ. Нима бўлди?

— Князни куёв десак ҳам бўлади, иш ҳал бўлибди. Катта опалири айтишди. Аглай рози бўлибди; энди яшириб ўтирамай очиқ сўзлашяпти. (Шу пайтгача ҳаммаси жуда сирли эди у ерда.) Аделаиданинг тўйини ҳам озгина кечикитирадиган бўлишибди, сўнг иккала тўйини бирга ўтказишаркан,— ўйлаб топганларини кўр! Худди шеърга ўхшайди. Ана энди бекорга уй ичидагуравермасдан уларнинг никоҳи муносабати билан шеър ёзсанг бўларди. Бугун кечқурун уларникига Белоконская келармиш; жуда вақтида келибди; яна бошқа меҳмонлар ҳам чақиришган. Уни Белоконскаяга таништиришармиш, лекин улар илгари ҳам бир кўришган эканлар; одамларга маълум қилиб қўйишармиш. Фақат у меҳмонларнинг ҳузурига кирганда ишқилиб бир нарсани тушириб юбориласин-да, деб чўчишяпти, у-буни тушириб юбормагандага ҳам ўзи йиқилиб тушиши мумкин дейишади; унинг қўлидан келади.

Ганя жуда диққат билан эшилди, лекин уни ҳайратга солиши керак бўлган хабарни пинак бузмай тинглагани синглисини ажаблантириб қўйди.

— Майли, маълум эди,— деди у ўйланиб туриб,— демак, тугабди-да!— деб қўшиб қўйди у яна галатироқ қилиб кулиб, синглисининг юзига муғамбirona тикиларкан, у ҳамон уйда у ёқдан-бу ёққа бориб келар, лекин қадамлари боягига қарагандага суст эди.

— Яна ҳам яхши, сен файласуф бўлиб қолибсан; рост, мен жуда хурсандман,— деди Варя.

— Ҳа, елкадан соқит бўлди; жилла қурса, сенинг елкангдан.

— Мен сенга чин дилдан ёрдам бермоқчи бўлдим, менга бунинг сира оғирлиги йўқ; мен сендан Аглайдан қандай баҳт тоғмоқчийдинг, деб сўраб ҳам ўтирамадим.

— Ахир, мен нима... Аглайдан баҳт қидирган эканманми?

— Қўй, фалсафага тушиб кетма! Албатта, шундай. Албатта, бўлди, етар шу бизга: қўлимизни бурнимизга тикиб қолавердик. Сенга гапнинг очигини айтиб қўя қолай, мен бу ишга ҳеч қаҷон жиддий қараганим йўқ; балки ишимиз ўнгидан келиб қолар деган эдим, қизнинг феълини назарда тутгандим, сенга далда бўлсин дегандим; ишнинг бўлмаслигига тўқсон фоиз кўзим етганди. Сен нимага умид қилган эдинг; ҳозиргача ақлим етмайди.

— Энди эринг билан икковларинг ишга кир, деб менга қиссталанг қилсаларинг керак; ирова ва матонат ҳақида менга ваъз-насиҳат айтасизлар: кичкина нарсадан ҳам юз ўғирма, тўнғиздан тук, дейсизлар, шундан ортиқ нима ҳам дердингиз, менга ёд бўлиб кетган,— деб хаҳолаб кулди Ганя. «Миасига янги бир фикр келганга ўхшайди»,— деб ўйлади Варя.

— Бу дейман, оталари ҳам хурсандди? — сўради бирдан Ганя.

— Унча эмас шекилли. Айтганча, ўзинг ўйлаб кўр; Иван Федорович жуда мамнун; онаси чўчиб турибди; олдинлари ҳам уни қуёв қилишдан кўнгли кетарди; маълум.

— Уни айтаётганим йўқ; қуёв бўладиган ҳоли йўқ, ақл бовар қилмайди, бу аён. Мен ҳозиргисини сўраяпман, ҳозир у ерда аҳвол қандай? Ўзи асли рози бўлибдими?

— Шу пайтгача йўқ демабди,— яна билмадим, лекин бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Сен унинг қанчалар уятчан ва тортиночқ эканлигини биласан-ку, одам ҳайрон қолади: болалик пайтларида фақат меҳмонларнинг кўзига кўринмаслик учун жавоннинг ичига беркиниб олиб, икки, уч соатлаб ўша ерда ўтираверарди; жуда одамови бўлиб ўсган, ҳозир ҳам худди ўшандай. Биласанми, бу ерда жиддий бир гал бўлса керак, унинг томонидан, негадир менга шундай бўлиб туюлади. Айтишларига қараганда, у ўзини билинтириб қўймаслик учун князининг устидан эрталабдан-кечгача кулгани кулган эмиш, лекин ҳар куни унинг қулогига астагина сирли қилиб пицирлаб қўйса керакки, князъ худди арши аълода юргандек, оғзи қулогифда... Жуда антиқа эмиш, айтишларига қараганда. Уларнинг ўз оғизларидан эшилдим. Назаримда, опалари менинг қўзимга қараб туриб мендан кулаётгандек бўлишди.

Охири Ганянинг қовоги тушиб кетди; балки Варя унинг дилинаги сақлаган гапларини билиш учун атай шу мавзуда майдалаб сўйларди. Лекин яна тепадан бақирган-чақирган овозлар эшитилиб қолди.

— Мен уни қувиб юбораман! — аламзадалик билан бўкирди Ганя.

— Кейин яна кечагидай кўча-кўйда шармандамизни чиқарип юради.

— Кечা — кеча нима бўлди? Нима гап: кечা нима бўлди? Наҳотки... жуда ҳам қўрқиб кетди бирдан Ганя.

— Оҳ худойим-еў, наҳот сен ҳали билмассан? — тилини тишилади Варя.

— Қандай... наҳотки, у ерда бўлгани рост бўлса? — деб хитоб қилди уят ва ғазабдан ўт бўлиб ёнган Ганя.— Э худо, ростданам, сен ўша ердан келаётисан-ку! Нима гап экан, билдингми? Чол бор эканми? Бор эканми, йўқми?

Бирдан Ганя ўзини эшикка урди; Варя унга ёпишиб иккала қўли билан ушлаб олди.

— Сенга нима бўлди? Нима қилмоқчисан? — дерди у.— Ҳозир уни ташқарига чиқарип юборсанг, багтар бўлади, ҳаммага достон қилиди!.. Нима қилибди у ерда? Нима депти?

— Уларнинг ўзлари тузукроқ билмас эканлар, тайинли бир гап айтмадилар, нималигини тушунмайдилар; фақат ҳаммани қўрқитиб юборибди. Иван Федоровичнинг ҳузурига борган экан, тополмабди; Лизавета Прокофьевнани сўрабди. Олдин ундан ишга кириш учун жой сўрабди, кейин биздан шикоят қилибди, мендан, поччангдан, айниқса, сендан... оғизга нима келса, ҳам масини айтавериби.

— Сен билолмадингми? — худди тутқаноқ тутгандек даг-даг титрарди Ганя.

— Биладиган галнинг ўзи йўқ! У нима деб валдираганини ўзи ҳам билмайди, балки менга бор гапни айтишмагандир.

Ганя бошини чанглаб ушлаганча дераза олдига югуриб борди; Варя нариги деразанинг олдига ўтириди.

— Аглай жуда ҳам қизиқ,— деди у кутилмаганди,— мени тўхтатиб нима дейди дегин: «Менинг ота-онангизга бўлган чин ҳурматимни айтиб қўйинг; мен шу яқин кунлар ичида сизнинг отангиз билан бир кўришсам, десан ниятим бор». Гаплари тағин жуда жиддий дегин. Жуда ҳам ғалати...

— Кулмадими? Кулмадими?

— Шунисига ҳайронман, сира кулгани йўқ; қизиқ жуда.

— У чолнинг қилғилигини билармикин ё билмасмикин, сен нима деб ўйлайсан?

— Уларнинг уйнда буни билишмайди, бунга шубҳа йўқ; лекин сенинг гапингдан кейин ўйланиб қолдим: Аглай, эҳтимол, билиши ҳам мумкин. Ёлғиз унинг ўзи билса керак, чунки отамга салом айтаётганда опалари унга ҳайрон бўлиб қараб қўйишиди. Нега энди айнан отамнинг ўзига алоҳида ҳурмат изҳор қилади бўлмаса? Агар билса ҳам князъ орқали билади!

— Ким айтганлигини билиш қийин эмас! Ўгри! Шу етмай турувди. Хонадонимиздан ўгри чиқди, «хонадон бошлиғи»!

— Э, бекор гап! — қичқирди Варя қаттиқ жаҳли чиқиб,— мастиклида бўлган бир бемазагарчилик-да, бошқа нима бўларди. Ким буни тўқиб чиқарганийкин? Князми, Лебедевми... ўзлари ҳам жуда анойи; ақллари тўлиб-тошиб кетган. Мен тирпонқчаям назаримга илмайман уларнинг ақлларини.

— Чол ўғри ва ароқхўр,— алам билан дерди Ганя,— мен қашшоқман, синглимнинг эри судхўр,— яна Аглаяга кўз тикиб юрганимга бало борми! Бундан чиройлироғи бўлмайди!

— Синглингнинг шу судхўр эри сени...

— Боқяпти, демоқчимисан? Аяб ўтирма, айтавер.

— Нега жаҳлинг чиқади? — ўзини тутди Варя,— Худди мактаб боласига ўҳшаб ҳеч нарсани тушунмайсан. Аглай бу гапларни эшитса, мени ҳурмат қилмай қўяди, демоқчимисан? Сен уни билмас экансан; у жуда ҳам зўр қаллиқдан воз кечиши

мумкин, қандайдир худо бехабар бир студентнинг чордоғига эса очдан ўлгани қочиб бориши ва буни жони дили билан қилиши ҳеч гапмас,— унинг орзуси шу! Сен агар бизнинг шароитимизга матонат билан чидаган бўлганингда, қатъият билан ҳаракат қилганингда, унинг чинакам ҳурматига сазовор бўлар эдинг, сендан кўзини узмай қоларди, худди мана шу нарсани сен тушунишни истамадинг. Князь уни қармоққа илинтириди, нима қилиб илинтириди?— аввало қармоққа илинтираман деб сира ҳаракат қилмади, иккинчидан, у телба бўлиб ҳаммага отнинг қашқасидай танилган. Энди шу бир князни деб бутун хонадонни ағдар-тўнтар қилиб ташлайди,— у шуни яхши кўради. Э-эҳ, ҳеч нарсани тушунмайсизлар сизлар!

— Ҳали кўярмиз, тушунамиэми, йўқми,— сирли қилиб ғўлдиради Гания,— фақат барибир мен у чолнинг қилган ишини билиб қолишини истамасдим. Мен ўйловдимки, князь зора унга айтмай қўя қолса деб. У Лебедевнинг ҳам оғзини юмиб қўйган; у айтасиз, деб тиқилинч қилганимда менга ҳам ҳаммасини айтгани ўй...

— Демак, у бўлмаса, бошқалар гап тарқатишган. Сенга нима энди? Яна нимадан умид қиляпсан? Агар жиндак умид қолганида ҳам у сенга фақат ачиниб қарайдиган бўлиши мумкин.

— Шунчалар хайларастлигига қарамасдан, у барибир жанжалдан чўчиган бўларди. Ҳаммаси маълум бир чизиққача, маълум бир чизиққача; биз ҳаммамиз шундаймиз.

— Аглай чўчир эканми?— деб бирдан қизишиб кетди Варя, акасига менсимасдан қараб.— Жудаям паст экансан-ей! Ҳаммангиз ҳеч нарсага арзимайсиз. Майли, у кулгили ва ғалати бўлсин, лекин бизга ўҳшаганлардан минг карра оlijhanobroқ.

— Майли, майли, хўп, хафа бўлма,— ўзидан мамнун бўлиб деди Гания.

— Мен ойимга ачинаман, холос,— деб давом этди Варя,— отамнинг бу қилиғидан у ҳам боҳабар бўлиб қолмаса деб қўрқаман, оҳ, қўрқаман!

— Аллақачон эшитган бўлса керак,— деди Гания.

Варя ўрнидан туриб, тепага Нина Александровнанинг олдига чиқмоқчи бўлган жойида тўхтади ва акасига диққат билан қаради.

— Унга ким айтган бўлиши мумкин?

— Ипполит айтган бўлса керак. Бизниги кўчиб ўтиши билан дарров шу гапни мамнуният билан ойимга етказган бўлса ажабмас.

— У қаердан билади, қани, ўзинг менга айт-чи? Князь билан Лебедев ҳеч кимга айтмасликка қарор қилишган, ҳатто Коля ҳам ҳеч нарсани билмайди.

— Ипполитми? Ўзи билиб олган. Сен унинг қанчалар устомон махлуқлигини билмайсан; унинг фийбатчилиги, унинг ярамас, жанжалли нарсаларни қаердан бўлмасин, исказ топишини айтмайсанми. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, у Аглаяни ўз қўлига олган! Мен шунга ишонаман. Агар ҳали қўлга олмаган бўлса, кейинроқ албатта олади. Рогожин ҳам унинг олдига келиб турадиган бўлиб қолди. Наҳотки князь шуни қўрмаётган бўлса! Энди менинг жигимга тегиб, тагимни кавляяпти! Мени ўзининг шахсий душмани деб билади, буни сезганимга анча бўлди, нимадан бу, нимага шундай қиласди ахир, эртагами индингами ўлиб кетадиган одам,— ҳеч тушунолмайман! Лекин мен уни боплайман! Мана кўриб турарсан, унинг қўлидан ҳеч нарса келмайди, мен унинг тагига сув қуяман ҳали.

— Шунчалар ёмон кўраркансан, нега уни бу ерга бошлаб келдинг? Ўзи зўрга турган одамнинг тагига сув қўйиб нима қиласан?

— Ўзинг уни ёнингга торт, деб маслаҳат бермовдингми ахир.

— Мен унинг фойдаси тегиб қолармикин деб ўйловдим; билсанми, у Аглаяни яхши кўриб қолган, унга хат ёзган? Мендан сўриштиришибди... у Лизавета Прокофьевнага ҳам хат ёзганим-еъ, билмадим.

— Бу маънода у хавфли эмас!— деди Ганя ёмон ҳиринглаб кулиб.— Дарвоце, бошқа бир гап бўлиши ҳам мумкин. Яхши кўриб қолган бўлса бордир, ҳали ёш бола-ку, бўлади! Лекин... у кампирга имзосиз хатлар ёзиб ўтирамайди. Ў жуда ичиқора, паст, ўзига бино қўйган bemaza бола!.. Ишончим комилки, у мени қизнинг олдида жуда фитначи одам қилиб кўрсатган, шундан бошлаган. Бўйнимга оламан, мен олдин тентаклик қилиб унга ёрилиб оғзимдан гуллаб қўйибман; у энди княздан ўч олиш учун мен билан яқинлашса керак деб ўйлабман; жуда ғаламис бола экан! О, мен унинг қандай одамлигини жуда яхши билиб олдим. Анави ўғирлик ҳақида капитан ойимдан, ўз онасидан эшигтан. Чол бу ишни шу капитан ойимни деб қилган. Бирдан ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, «генерал» ойимга тўрт юз сўм ваъда қилибди, деб қолди. Шунда ҳаммасини тушундим. Яна менинг кўзимга тикилиб қарайди, худди бир нимадан лаззат топаётгандай. Ойимга ҳам атай айтган, унинг ўтакасини ёрмоқчи, кейин роҳат қилиб томоша қилмоқчи бўлган. Нега тезроқ ўлиб қўя қолмайди у, қани, ўзинг айт-чи? Уч ҳафтадан кейин ўламан деб айюҳанос солган эди, бу ерга келиб яна семириб қолибди! Йўтали ҳам босилибди; кеча кечқурун ўзи менга айтди, кечадан бери йўталмай турибман, деди.

— Ҳайдаб юбор уни.

— Уни кўришга кўзим йўқ десам, хато қиласман, мен ундан нафратланаман,— кибр билан деди Гания.— Майли, ҳа, ҳа, мен уни кўролмайман, майли!— деб қичқириб юборди у бирдан қаттиқ дарғазаб бўлиб.— Мен буни унга ўлим тўшагида ётганида ҳам башарасига тўғри айтавераман! Агар сен үнинг дафтари ни ўқиганингда эди,— қанчалар анои, қанчалар сурбет бу бола! Бу худди поручик Пироговнинг ўзи, бу — трагедиядаги Ноздрев, ва энг муҳими бу — ёш бола! О, ўшандада уни бирам савалагим келдики, қанийди энди бунинг иложи бўлса, тоза анқайиб қоларди-да. Энди у ҳаммадан ўчини олмоқчи бўлиб юрибди, ўшандада... Лекин нима бу? Яна тўполон бўлиб қолди-ку! Нима бу ўзи, жуда жонга тегиб кетди-ку, а? Бўлди, мен энди бунга чидаб туролмайман. Птицин!— деб қичқириди у уйига кириб келаётган Птицинга қараб,— бу нима ўзи, энди келиб-келиб шу кунларга қолдикми? Бу... бу...

Лекин шовқин-сурон тез яқинлашиб келарди, бирдан эшик очилиб, дарғазаб бўлган юзига қон урган, ҳаддан ортиқ ҳаяжонланган қари Иволгин Птициннинг олдига югуриб кела бошлади. Үнинг орқасидан Нина Александровна, Коля ва ҳаммадан орқада Ипполит эргашиб келардилар.

II

Ипполит Птициннинг уйига кўчиб ўтганига беш кун бўлди. Бу ўз -ўзидан шундай бўлиб қолди, Ипполит билан князь ўтрасида бу хусусда ортиқча гап-сўз, тортишув, дилхиралик бўлгани йўқ; улар бир-бирлари билан уришиб, жанжаллашиб ўтиради: лар, ҳатто афтидан, дўстона хайрлашгандай бўлдилар. Уша куни кечаси Ипполитни кўргани кўзи, отгани ўқи бўлмай ўтирган Гаврила Ардалионович, воқеа содир бўлганининг учинчи куни, яна ҳам тўғрироғи, эртасига аллақандай кутимаган бир фикр миёсига келиб қолиб, шунинг таъсирида уни кўргани келганди. Нимагадир Рогожин ҳам bemorning олдига қатнай бошлаганди. Биринчи пайтда князь, «шўрлик бола» менинг уйимдан кўчса ўзига яхши бўлар, деб ўйлаган эди. Лекин Ипполит кўчиб ўтаётган чоғидаёқ, мен Птицинниги кетяпман, «у меҳрибонлик қилиб менга жой беряпти», деб айтган ва бирон марта ҳам худди атай қилгандай Ганияни тилга олмаганди, ваҳоланки, Ганиянинг саъиҳаракати билан унга жой берилаётганди. Гания ўша пайтдаёқ буни кўнглига тугиб қўйган, ранжиганди.

Синглисига bemor анча тузалиб қолди деганида у ҳақ эди. Ҳақиқатдан, Ипполит анча ўзига келиб қолган, бу бир қарашдаёқ сезиларди. У хонага ҳаммадан кейин шошмасдан худди бирорни масхара қилгандай, хунук тиржайганча кириб келди. Нина Александровна юрагини ҳовучлаб турарди. «Шу ярим йил ичидаги

жуда ҳам ўзгариб кетган, этдан-ёфдан тушғанди; қизини эрга узатғандан ва унинг уйига кўчиб ўтғандан кейин у болаларнинг ҳаётларига кўпда аралашавермайдиган бўлиб қолганди. Коля ташвишга ботган, нима қилишини билмай турганга ўхшарди; уйда янгидан кўтарилган тўс-тўпөлоннинг асосий сабабларини билмасдан, у ўзининг айтишича, «генералнинг нега яна телбалик қилаётганигина» тушуниб етмасди. Лекин у оғасининг соат сайин, кун сайин бутунлай жанжалкаш бўлиб бораётганидан, у бирдан жуда ёмон ўзгариб қолганлигидан, аввалгидан буткул бошқача одамга айланганлигидан хабардор эди, буни аён сезиб туради. Чол кейинги уч кун ичидаги мутлақо ичмай қўйган, шу ҳам Коляни ташвишга солмоқда эди. У чолнинг ўзини тутолмай Лебедев ҳамда князъ билан уришиб қолганлигини ҳам биларди. Коля ҳозиргина қўчадан бир шиша ароқ олиб қайтган, уни ўз пулига сотиб олганди.

— Кўйинг, ойнжон,— деб кўндиришга уринганди у ҳали юқорида Нина Александровнани,— қўйинг, майли, ича қолсин. Уч кундан бери оғзиға ҳам олгани ўйқ; жуда хумори тутган. Қайтага ичгани тузук; мен унга қарзни тўлолмай ўтирганида ҳам обориб турадим...

Генерал эшикни шиддат билан ланг очиб юборди-да, ғазабдан қалтираган ҳолда остононда туриб қолди.

— Марҳаматли афандим!— деб қичқирди у момақалдириқдай гулдураган овоз билан Птицинга,— агарда сиз она сути оғзидан кетмаган худосиз бир болани деб иззат-икромда юрган қария, ўзингизнинг отангиз, яъни тўғрироғи, хотинингизнинг отаси, подшо аъло ҳазратларининг хизмат кўрсатган фуқаросидан юз ўғирмоқчи бўлар экансиз, мен шу соатдан эътиборан сизнинг хонадонингизни тарк этаман. Танланг, афандим, дарҳол танланг: ё мен ва ё манави... мих! Ҳа, мих! Мен билмасдан айтиб юбордим, лекин бу — мих! Чунки у худди михга ўхшаб жонимга қадалиб турибди, ичимни ўйиб юборди, ҳурмат нималигини билмайди... занглаған мих!

— Омбур эмасми мабодо?— сўради Ипполит.

— Йўқ, омбур эмас, зотан, мен сенинг қошингда шиша эмасман омбур билан очиладиган, мен генералман. Менинг кўкрак нишонларим бор... сенинг ниманг бор. Ё у, ё мен! Ҳозироқ ҳал қилинг, афандим, ҳозир, ҳозир!— деб қичқирди яна ғазабдан бўғриқкан ҳолда Птицинга. Шунда Коля унга стул тутди ва таом ҳолдан тойган ҳолда ўзини стулга ташлади.

— Сиз яххиси... бир ухлаб олсангиз бўлармиди,— деб ғўлдиради лол бўлиб қолган Птицин.

— Яна унинг пўписа қилишини кўр!— деди секин синглисига Гая.

— Ухланг дейсизми! — қичқирди генерал.— Мен маст эмасман, марҳаматли афандим, сиз мени ҳақорат қиляпсиз. Қўриб турибманки,— деди у ўрнидан тураркан,— кўриб турибманки, бу ердагиларнинг ҳаммалари менга қарши эканлар, ҳаммалари ва ҳаммаси. Бас! Мен кетаман... Лекин билиб қўйингки, марҳаматли афандим, билиб қўйингки...

Уни гапиртиргани қўймай стулга яна ўтқиздилар, тинчланнинг, деб ялина бошладилар. Ганя жаҳл билан уйнинг бурчагига ўтиб кетди. Нина Александровна титраб йиғлаб турарди.

— Мен унга нима қилдим ўзи? Нега у ҳадеб мендан нолиди! — деб қичқирди Ипполит тишини кўрсатиб.

— Ҳеч нарса қилмадингизми? — деб қолди бирдан Нина Александровна.— Айниқса, сизга ярашмайди жуда... чонни қийнаш одамгарчиликдан эмас... яна сизнинг ўрнингизда.

— Биринчидан, менинг ўрнимга нима қилибди, хоним. Мен сизни жуда ҳурмат қиласман, айнан сизнинг ўзингизни, шахсан, бироқ...

— Бу мих! — деб қичқирди генерал.— У менинг жонимни, юрагимни ўйиб қора қон қилиб ташлади! У мени ҳам худосиз қилмоқчи! Билиб қўй, ҳой тирранча, мен шон-шуҳратларга кўмилиб юрганимда сен ҳали туғилмаган эдинг; сен ичи қора чувалчангсан, сен иккига бўлиниб кетган чувалчангсан, кўкийталсан... жаҳолат ва худосизликдан бўғилиб ўлиб кетасан... Нега ҳам Гаврила сени бу ерга олиб кела қолган экан? Ҳаммаси менга қарши, бегоналардан тортиб ўз ўғлимгача!

— Бўлди, жуда вайсақилик қилиб юборди-ку! — қичқирди Ганя.— Бутун шаҳарда бизни шарманда қилиб юрганингизда яхшироқ бўларди!

— Сени нима қилиб шарманда қилибман, тирмизак! Сени? Сен мен туфайли одам бўлиб юрибсан, мен номус-орли одамман!

У ўрнидан сакраб туриб кетди, энди уни сира эплаб бўлмай қолди; лекин, афтидан, Гаврила Ардалионович ҳам жаҳл отига минган эди.

— Тағин номус-ор эмиш! — деб қичқирди у алам билан.

— Нима дединг? — деб ўқирди генерал ранги ўчиб унга томон бир қадам ташларкан.

— Нима дердим, оғзимни очмасимдан бурун... — додлаб юборди бирдан Ганя ва гапини тугатолмади. Улар бир-бирлари қаршисида ҳаддан зиёд ғазабга тўлган ҳолда турардилар, айниқса, Ганя.

— Ганя, сенга нима бўлди! — деб қичқирди Нина Александровна, ўғлини тўхтатиш учун талпиниб.

— Нима бўлди сизларга ўзи! — деб дарғазаб ҳолда ўртага тушди Варя.— Қўйинг, ойи,— деб у ойисини қучоқлаб олди.

— Фақат ойим учун аядим,— деди фожиона тарзда Ганя.
— Гапир!— деб бўкирарди генерал ўзини тамомила йўқотган ҳолда,— гапир, бўлмаса оқ қиласман... гапир!

— Сизнинг оқ қилишингиздан қўрқадиган ахмоқ йўқ! Қим айбдор, сиз саккиз кундан бери худди эсини йўқотиб қўйган одамга ўхшаб юрибсиз? Саккиз кун... қўрдингизми, мен неча кулигизни ҳам санаб юрибман... Бас қилинг, менинг жонимни чиқарманг: ҳаммасини айтиб бераман... Нега кеча Епанчинларникига судралиб бориб юрибсиз? Яна бу киши қария, соч-соқоллари оқарган мўйсафид, хонадоннинг падари! Қойил!

— Жим бўл, Ганъка!— деб қичқирди Коля,— жим бўл, ахмоқ!

— Мен-чи, меп нима деб уни ҳақорат қилибман?— деб ҳали ҳам ўз гапидан қайтмасди Ипполит, ҳамон ўша масхара қилгандай овоз билан.— Нега у мени мих деб масхара қиласди, эшитдингларми? Ўзи келиб қўймади; олдимга келиб аллақандай бир капитан Еропеговни гапира бошлади. Мен сиз билан ҳеч гаплашишни истамайман, генерал; илгариям сиздан нарироқ қочиб юрардим, ўзингиз биласиз-ку. Менинг капитан Еропегов билан нима ишим бор, ахир ўзингиз ўйлаб кўринг? Мен капитан Еропегов учун келганим йўқ бу ерга. Мен унга ўзимнинг фикримни айтдим, холос, капитан Еропегов деган кимса ҳеч қаҷон яшамаган бўлса керак, дедим. У жуда тутун қайтариб юборди.

— Рост, бўлмаган ундаи одам!— шартта деди Ганя.

Бироқ генерал бошига қаттиқ нарса тегиб кетган одамдай гангид туарар ва фақат атрофга бемаъни аланглаб қарабарди. Ўғлининг гаплари ўзининг фавқулодда андишасизлиги билан уни лол қилиб қўйди. Бир зум ҳатто тили гапга келмай қолди. Ва ниҳоят, Ганяниң сўзларидан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборган Ипполит: «Ана, қўрдингизми, ўзингизнинг ўғлингиз ҳам ҳеч қандай капитан Еропегов бўлмаган деяпти»,— дегандан кейингина чол тутила-тутила минғиллади:

— Капитон Еропегов, капитан эмас... Капитон... истеъфодаги подполковник, Еропегов... Капитон,

— Э, Капитон ҳам бўлмаган!— деди бутунлай жаҳли чиқиб кетган Ганя.

— Не... нега бўлмас экан?— деб минғирлади генерал, унинг юзига қон тепчиди.

— Э, қўйинглар-чи!— деб уларни босмоқчи бўлишарди Птицини билан Варя.

— Жим бўл, Ганъка!— яна қичқирди Коля.

Ёнини олаётганларини кўриб генерал бутунлай ўзини йўқотиб қўйди.

— Нега бўлмас экан? Қим айтади бўлмаган деб?— деб даргазаб ҳолда ўғлига ўдағайлари у.

— Шундай, чунки бўлган эмас. Бўлган эмас, вассалом, бўлиши ҳам мумкин эмас! Ана сизга бўлмасам. Бўлди қилинг, деялман сизга.

— Яна бу ўғил... яна менинг пушти камаримдан бўлган ўғил, мен уни, о парвардигорим! Еропегов, Ерошка Еропегов бўлмаган деса-я!

— Ана тағин, дам Ерошка, дам Қапитошка!— чинқирди Ипполит.

— Қапитошка, афандим, Қапитошка, Ерошка эмас! Қапитон, Қапитон Алексеевич, яъни дейлик, Қапитон... подполковник... истеъфога чиқкан... Марья... Марья Петровна Су... Су... турмуш ўртоғи ва йўлдоши... Сутуговага уйланган... юнкерлик пайтларида. Мен уни деб қонимни тўк... мен гавдам билан тўсиб... ўлдирилган. Қапитошка Еропегов бўлган эмас! Йўқ, бўлган эмас!

Генерал ўзида йўқ қичқирап, лекин бошқа нарса устида, қичқириқ эса бутунлай бошқа нарса устида бўлянти, деб ўйлаш мумкин эди. Рост, бошқа бир пайт бўлганда у Қапитон Еропегов бутунлай бўлмаган деган гапдан ҳам оғирроғини кўтариб кетган, бақириб-чақириб, бир ишқал чиқариб, охирида алоҳа тепаға ухлагани чиқиб кетган бўларди. Инсоннинг қалби жуда қизиқ экан-да, мана энди шундай бўлиб қолдики, шу топда Еропегов йўқ, деб қилинган шубҳа унинг сабр косасини тўлдириб юборди. Чол бўғриқиб кетди, қўлини кўтариб қичқириди:

— Бас! Лаънат бўлсин... шу уйдан кетганим бўлсин! Николай сакни келтир, кетаман... елкамнинг чуқури кўрсин!

У ҳаддан ташқари даргазаб бўлганча шошилиб чиқиб кетди. Унинг орқасидан Нина Александровна, Птицин, Коля чопишиди.

— Ана, энди нима қилиб қўйдиснг!— деди Варя акасига.— Энди яна ўша ёққа судралиб боради. Уят бўлди, уят бўлди!

— Ўғирлик қиласин!— деб қичқириди Гания газабидан лаби лабига тегмай; бирдан у Ипполитнинг кўзлари билан тўқнашди; Гания қалтираб кетай деди.— Сиз бўлсангиз, мэрҳаматли афандим,— деб қичқириди у,— бирорвинг уйида тургалилигинизни унутманг... яна сиз меҳмонсиз, ўзи ақлдан озай деб турган чолнинг ғашига тегиб нима қиласдингиз...

Ипполитнинг энсаси қотганидан томирлари тортишиб кетди, лекин у ўзини дарров тутиб олди.

— Мен сизнинг отам ақлдан озиб қолган, деган галийгизга қўшилолмайман,— деб хотиржамлик билан жавоб берди у,— менимча, ҳатто кейинги пайтларда унинг ақлига ақл қўшилганга ўхшайди, худо ҳаққи; сиз ишонмайсизми? Жуда эҳтиёткор, ҳам-

ма нарсадан шубҳаланадиган, ҳамма нарсаға бурцини тиқаверадиган бўлиб қолган, яна ҳар бир сўзнинг маънисини ҳақиб кўради... Биласизми, ўша Қапитошкаси ҳақида атай гап очди; у менда бир фикр уйғотмоқчи бўлди шекилли...

— Сизда фикр уйғотмоқчи бўлгани билан менинг неча пуллик ишим бор! Менинг олдимда думингизни гажак қилиб муғамбирлик қилмаслигингизни сўрайман!— деб чинқириб юборди Ганя.— Агар сиз чолнинг нега шу аҳволга тушганлигининг ҳақиқий сабабини билсангиз (сиз менинида беш кундан бери айгоччилик қилиб юрибсиз, билib олган бўлсангиз ҳам керак), унда асло унинг жигига тегмаслигингиз керак эди... нима қиласиз, шўрликни қийнаб, нима қиласиз, ҳаммасини кўпиртириб айтиб, ойномни азобга солиб, бу ўзи бемаъни бир иш, мастиликда нималар бўлмайди, бошқа гап йўқ, бирор кўрмаган, қўлидан ушламаган бўлса, бунинг устига, мен буни тирноққа ҳам арзитмайман... Лекин сиз заҳар сочиб айгоччилик қилиб юришингиз керак, чунки сиз... сиз...

— Мих,— деб иршайди Ипполит.

— Чунки сиз бемаза бир боласиз, ярим соат одамларни қийнадингиз, ўзимни отаман деб, ўқланмаган тўппонча билан ҳаммани қўрқитиб, уялмайсиз ҳам, манман қотил, икки оёқлик... сап-сариқ сафро. Мен сизга жой бердим, сиз семириб қолдингиз, ўйталингиз босилди, мана шуларнинг эвазига сиз...

— Икки оғиз сўзга ижозат этсалар; мен Варвара Ардалионовнанинг уйида турибман, сизнида эмас; сиз менга ҳеч қэндай жой берганингиз йўқ, ўйлашимча, сиз ўзингиз жаноб Птицинининг меҳмондўстлигидан манфаатланиб юрибсиз. Тўрт кун аввал ойномдан менга Павловскада бир уй топиб беринг, деган эдим, ўзингиз ҳам келиб туринг, девдим, чунки бу ёрда ўзимни чиндан ҳам анча енгил сезяпман, лекин уччалар семириб кетганим йўқ, ўйталим эса ҳалиям қўзиб турибди. Кеча кечқурун ойим менга уй топдим, деб хабар қилди, сизга айтиб қўйишим керакки, мен синглингиз ва онангизга ўз ташаккурларимни айтиб миннатдорчилик билдириб, шу бугуноқ ўз уйимга кўчиб ўтаман, кеча кечқуруноқ шундай фикрга келган эдим. Кечиринг, сўзингизни бўлиб қўйдим; сиз ҳали менга яна кўп нарсаларни айтмоқчи эдингиз шекилли.

— О, ундан бўлса...— деб титраб кетди Ганя.

— Ундан бўлса, менга ўтиришга ижозат берсалар,— деб қўшиб қўйди бамайлихотир Ипполит боя генерал ўтирган стулга чўкаркан,— мен ҳар қалай, нотобман; ана, энди жоним билан ҳамма гапларингизни эшиштаман, бунинг устига бу бизнинг охирги марта гаплашиб олишимиз бўлади сиз билан.

Ганя бирдан ўзидан-ўзи хижолат бўлди.

— Менга ишонинг, сиз билан ҳисоб-китоб қилмоқчи ва ўзимни ерга урмоқчи эмасман,— деди у,— мабодо сиз...

— Ўнчалар баланд кетманг,— унинг гапини бўлди Ипполит,— мен ўз навбатимда бу ерга келган кунимоқ ўзимга сўз берган эдим, кетар чоғимда сизга ҳаммасини дона-дона қилиб айтиб кетаман деб. Мана ҳозир шундай пайт келди ва мен сўзимниңг устидан чиқмоқчиман, албатта, сиздан кейин.

— Яхиси, бу ердан чиқиб кетинг.

— Яхиси, сиз сўзлаб қолинг, бўлмаса, кейин пушаймон бўлиб юрасиз нега айтмадим деб.

— Бас қилинг, Ипполит; жуда уят бўлиб кетди; барака топинг, бўлди қилинг!— деди Варя.

— Хоним айтгандан кейин иложим қанча,— деб кулди Ипполит ўрнидан тураркан.— Ижозат беринг, Варвара Ардалионовна, сиз учун гапимни қисқароқ қиласман, лекин фақат қисқартиришим мумкин, зотан, мен билан акангиз ўртасида бъзи гапларнинг очиқ-равшан бўлгани дуруст, мен гапни чала қолдириб думи хуржунда қилиб кетишини асло хоҳламайман.

— Сиз фийбатчисиз, бошқа гап йўқ,— деб қичқирди Ганя.— шунинг учун фийбат қилмасдан бу ердан чиқиб кетолмайсиз.

— Ана кўрдингизми,— деди совуққонлик билан Ипполит,— алоҳа ўзингизни тутиб туролмадингиз. Рост айтаман, гапириб қолинг, бўлмаса, пушаймон бўласиз. Яна бир карра сўз навбатни сизга бераман. Мен кутиб турман.

Гаврила Ардалионович индамас, нафратланиб қараб турарди.

— Хоҳламайсизми. Ўзингизни синааб кўрмоқчимисиз,— ихтиёрингиз. Мен ўз навбатида гапимни жуда мухтасар қиласман имкони борича. Бугун мен икки-уч мартача мәҳмондўстлик ҳақидағи гапларни эшитдим; бу аддолатдан эмас. Менинг бу ерга таклиф қилиб, тўрга илинтироқчи бўлган ёдинигиз; сиз менинг кияздан ўч олишимни мўлжаллагансиз. Бундан ташқари, сиз Аглая Ивановна менга хайриҳоҳлик билдирганигини, дафтаримни ўқиб чиққанлигини эшитгансиз. Сиз негадир менинг тамомила ўз манфаатларингиз йўлида хизмат қилдиришни хаёл қилгансиз, менга ёрдам беради, деб ўйлагансиз. Мен батафсил гапираётганим йўқ! Сиздан ҳам бу гапларни тасдиқлашни, тан олишинигизни асло истамайман; қолганларини мен сизнинг виждонингизга ҳавола қиласман ва ўйлайманки, биз бир-биримизни жуда яхши тушуниб олдик.

— Лекин сиз оддий нарсаларни ҳам жуда кўпиртириб юборар экансиз,— деб қичқирди Варя.

— Мен сенга айтувдим-ку: бу фийбатчи ва ёш бола деб,— деб қўйди Ганя.

— Ижозат беринг, Варвара Ардалионовна, мен давом этайды. Мен князни албатта, яхши ҳам кўролмайман, ҳурмат ҳам қилолмайман; лекин у... ғалати одам бўлишига қарамасдан, жуда ҳам оқкўнгил киши. Уни ёмон кўришга менинг ҳеч қандай асосим йўқ; сизнинг акангиз мени кіязга қарши қайрамоқчи бўлганида мен ҳеч нарсани сездирмай туравердим; мен охирида маза қилиб бир хумордан чиқиб кулмоқчидим. Акангиз менга албатта оғзидан гуллаб қўйишини билган эдим, у ростдан ҳам қош қўяман деб кўз чиқарди. Айтганим келди... Унга раҳм қилсам девдим, лекин раҳм қілсам ҳам фақат сизга бўлган ҳурматим юзасидан қиласман, Варвара Ардалионовна. Бироқ сизга нима учун мени қармоққа тушириш осон эмаслигини тушунтирар эканман, мен шу билан бирга нега акангизни бир аҳмоқ қилмоқчи бўлганлигимни ҳам изоҳлаб ўтаман. Шуни билиб қўйингки, мен буни очиқ айтаман, азбаройи ёмон кўрганим учун қилдим. Мен ўлар эканман (сиз айтмоқчи, семириб кетган бўлсан ҳам барибир ўласман), ўлар эканман, мен ўзимни бир умр таъқиб қилиб келган ва умр бўйи кўришга кўзим бўлмаган ўша соһ-саноқсиз одамлар тоифасининг жуда бўлмаганда биттасини лақиллатиб, аҳмоқ қилиб кетмасам, сира кўнглим жойига тушмаслигини, жаннатга хотиржам кириб боролмаслигимни сездим, сизнинг муҳтарам акангиз шундай тоифадаги одамларнинг энг кўзга кўринганларидан. Сизни кўргани кўзим йўқ, Гаврила Ардалионович, ва бунинг сабаби битта,— бу сизга балки жуда антиқа туюлиши мумкин,— лекин сабаби фақат битта: сиз энг сурбет, энг ўзидан мамнун, энг бачкана ва бадбуруш одмиликнинг ёрқин вакилисиз, шундай одамларнинг бутун жамлама хусусиятлари сизда акс этади! Сиз жуда бащанг одмиликсиз, сиз ўзига бино қўйган ва ўзидан жуда хурсанд такаббур одмиликсиз; сиз чиркинларнинг чиркинроғисиз! Сизда на қалб бор, на ақл бор, на ўз фикрингиз. Лекин сиз ўтакетган ҳасадгўйсиз. Сиз ўзинингизни тенги йўқ даҳо деб биласиз, лекин баъзан бахтсизлик онларида бўндан жиндақ шубҳаланиб қўясиз, дарғазаб бўласиз ва яна ҳасадингиз келади. О, ҳали олдингизда қанчадан-қанча шўндай қора нуқталар бор; сиз тез орада ғирт аҳмоққа айланасиз, ўшанда бу нуқталар барҳам топади. Лекин ҳар қалай, нима бўлмасин, сизнинг олдингизда узоқ ва бир-бирига ўхшамаган йўллар бор, бу йўллар сизга унчалар шодлик қелтирмайди, мен шундан хурсандман. Биринчидан, сизга узил-кесил айтиб қўяй: ўша қизнинг васлига ҳеч қачон восил бўлолмайди...

— Хой, оғзингизга қараб гапиринг!— деб чийиллади Варя.— Бўлди қиласизми йўқми, илондай чақаверманг?

Ганя ранги ўчганча қалтираб оғзини очмасди. Ипполит гап-

дан тұқтаб, унга диққат билан роҳатланиб қаради, күзларини үндән Варяга олди, илжайди, таъзим қилди ва бошқа бир оғиз ҳам сұз айтмай чиқди-кетди.

Гаврила Ардалионович тақдирдан ва омади йүқлигидан шикоят қылса ҳақ әди. Варя бирмунча вақтгача унга гап қотишига юраги бетламади, ҳатто акаси ёнидан катта-катта қадам ташлаб үтиб кетганида унга қарамади ҳам; ниҳоят, у дөраза томонға үтиб Варяга орқаси билан туриб қолди. Варя рус мақолини үйларди: таёқнинг учи иккита. Тепада яна тұполон бўлиб қолди.

— Кетяпсанми? — деб ўгирилди Ганя синглиснининг ўрнидан туралёттанини кўриб. — Шошма, манавини кўр.

У синглисига яқин келиб унинг олдидаги стул устига буқланган кичкина қофоз парчасини ташлади.

— Е тағба! — деб қиққириб юборди Варя ва қўлларини ча-пак қиялиб урди.

Коғозда роса етти қатор сұз ёзилғанди.

«Гаврила Ардалионович! Менга бўлган илиқ муносабатингиздан фойдаланиб, мен учун жуда муҳим бўлган бир иш юзасидан сизнинг маслаҳатингизни олмоқчи эдим. Мен сизни эртага эрталаб соат роса еттида кўк скамейкада учратсам девдим. Кўк скамейка бизнинг чорбоғимиз ёнида. Сиз билан бирга келиши шарт бўлган Варвара Ардалионовна бу жойни жуда яхши билади. А. Е.»

Буниси ҳаммадан қизиқ бўлди-ку! — деб қўлларини ёзди Варвара Ардалионовна.

Шу дамда Ганя жуда ҳам мақтанды, керилгиси келиб кетди, Ипполитнинг одамни ерга урадиган сўзларидан сўнг ахир жиндаккина бўлсин, ўзини кўрсатиб қўйишин истамасини бечора. Унинг юзи ўзидан мамиун табассумдан бўйлиб кетди, Варя ҳам қувончдан гул-гул яшиади.

— Шу куни яна уларнинг никоҳлари ўқилиши керак! Вой, қизи тушмагур-е!

— Сен нима деб ўйлайсан? Эртага у нима ҳақда сўзлашиши мумкин? — сўради Ганя.

— Бунинг фарқи йўқ, энг муҳими, олти ойдан кейин сени биринчи марта кўрмоқчи бўлиши. Қулоқ сол, менга, Ганя: нима бўлмасин, иш нима билан якунлаймасин, билиб қўй, бу жуда муҳим! Ҳаддан ортиқ муҳим! Олифталик қилма, яна адашиб юрма, лекин қўрқиб ҳам ўтирма, кўзингга қара! Мен ярим йилдан бери мокидай бориб-келиб юрганилгимни сезмаган дейсанми? Қара-я: менга бугун бир оғиз ҳам айтмади, ҳатто учини ҳам чиқармади. Мен уларнинг олдиларига яширинча борган эдим, кампир мен борганимни билгани йўқ, бўлмаса, қувиб чиқарган

бўлармиди. Сени деб таваккал қилиб борган эдим, қандай бўлмасин, билмоқчидим...

Яна тепадан шовқин-сурон эшитилди; бир ҳанча одамлар зинадан тушиб келишарди.

— Энди сира ҳам бунга йўл қўймайлик! — деб қичқириди шошиб қолган Варя қўрқиб кетганча.— Жанжал-сурон бўлмасин! Бор, узр сўра!

Аммо хонадон соҳиби аллақачон кўчага чиқиб улгурганди. Коля унинг орқасидан сакни кўтариб бораради. Нина Александровна эшик олдида турганича кўз ёши қиласарди; у эрининг ортидан югурмоқчи бўлган эди, бироқ Птицин ушлаб қолди.

— Орқасидан борсангиз, баттар бўлади, яна хуружга киради,— дерди у қайнанасига,— борадиган ери йўқ, ярим соатдан кейин уни қайтариб олиб келишади, мен Коляга тайинлаб қўйдим; майли, бир кўнгли ёзилсин.

— Нега масхаравозлик қиласиз, қаерга борасиз! — деб қичқириди Ганя деразадан туриб,— борадиган жойингиз йўқ-ку, ахир!

— Қайтинг, дада! — қичқириди Варя.— Қўшнилар қараб туришибди.

Генерал тўхтади, ўгирилди, қўлларини ёзиб хитоб қилди:

— Шу уйни елкамнинг чуқури кўрсинг!

— Тагин оҳанжама қилиб гапиргани ортиқча! — деб ғўлдиради Ганя деразани шарақлатиб ёпаркан.

Қўшнилар ҳақиқатан ҳам қараб туришарди. Варя хонадон югуриб чиқиб кетди.

Варя чиқиб кетгандан сўнг Ганя столдан хатни олиб ўпди, тилини такиллатиб қўйди ва букини буралди.

III

Бошка бир пайт бўлганда генералнинг тўполони безиён тутаган бўларди. Гарчи камдан-кам бўлса-да, лекин илгарилар ҳам шундай кутилмаган инжиқликлар содир бўлиб турарди, лекин умуман олиб қараганда, бу одам жуда итоатгўй ва оқ-кўнгилликка мойил эди. У кейинги пайтларда ўзининг жуда бевош бўлиб кетаётганлигини кўриб камида юз мартача бунинг олдини олишга уриниб, ҳаракат қилди. У бирдан ўзининг «хонадон соҳиби» эканлигини эслаб қолар, хотини билан ярасар, чин юракдан кўз ёши қиласарди. Унинг ҳаммага майна ва масхара бўлиб қолганига, ҳароб бир аҳволга тушганига қарамаёдан ҳамон яхши кўрадиган, унинг катта-кичик гуноҳларини жуда кўп марталаб индамай кечириб ўборадиган Нина Александровнани у жондан ҳам ортиқ ҳурмат қиласарди. Лекин бевошликка қарши олижаноб олишув уззек давом этмасди; генерал ҳам ўз йў-

лига «бир қайнови ичидা» одам эди; у хонадонда муте бўлиб, индамай юришдан зерикиб кетар, исен кўтарарди; қайнабтошиб, кўпирни сўнг яна ўзидан-ўзи хафа бўлар, лекин барига бир ўзини енголмасди: жанжал кўтарар, болохонадор ва жимжимили қилиб сўзлай бошлар, ўзини чексиз-адоксиз суратда ҳурмат қилишларини талаб қиласа ва ниҳоят, уйдан баъзан узоқ пайтларга чиқиб кетарди. Қейинги икки йил у ўз хонадонида нималар бўлаётганлигини орқаворатдан эшишиб, чала-чулла биларди. Кўнглида оиласа заррача меҳр қолмаган, ҳеч нарса билан иши йўқ эди.

Лекин бу сафарги «генералнинг ғалваси» аввалгилари га ўхшамас, жуда бошқача эди: ҳамма худди алланимани биладиганга ўхшар ва ҳамма худди алланимани гапириб қўйицдан қўрқаётгандай эди. Генерал хонадонга, тўғрирофи, Нина Александровнанинг ёнига одамларнинг назари учун уч кун бурун қайтган, лекин илгариги «келишларидай» бўйинни эгиб, ўзини айбдор ва гуноҳкор санаб эмас, аксинча, ҳаддан ташқари асаби қўзиб қайтганди. У жуда ҳам сергап, серҳархаша, безовта бўлиб қолган, одамлар билан куйиб-пишиб худди бироннинг устига ташланадигандек бўлиб сўзлашар, лекин гаплари пойинтар-сойинтар, бир боғдан келса, бир тоғдан келар, кўнгли нимага алағда бўлаётганлигини сира англаб бўлмасди. Баъзан қувноқ бўлиб қолар, лекин тез-тез ўйга ботар, бироқ нима ҳақда ўйлаётганлигини ўзи ҳам билмасди. Бирдан алланималарни дир ҳикоя қила кетар — Епанчинлар, князь ҳақида, Лебедев тўғрисида сўзлар, лекин ҳикоясини бирдан тўхтатиб, жим бўлиб қолар, берилиган саволларга жавобан фақат илжаяр ва ҳатто ўзидан гап сўраётганларини ҳам фаҳмламас, кулиб тураверарди. Қейинги кеча у туни бўйи инграб, иҳраб-сиҳраб, Нина Александровнани қийнаб юборди, шўрлик хотин кечаси билан унга иссиқ қўйиб чиқди. Аzonга яқин ухлаб қолди, тўрт соат ухлади, у қудаи жуда руҳсиз ва нашъаси паст ҳолда турди, Йипполит билан ғиди-биди қилди ва ниҳоят, «шу уйни елкамнинг чуқури кўрсин» деганча чиқиб кетди. Шу уч кун ичидаги унинг ҳар нарсага орияти келиб, оғринадиган бўлиб қолганлигини сездилар, у арзимаган нарсалардан ҳам хафа бўлиб кетар, дили оғрирди. Коля бўлса, буларнинг ҳаммаси ичкиликнинг хумори, ё бўлмаса, дадам кейинги пайтларда Лебедев билан жуда яқин оғайни эди, эҳтимол Лебедевни соғинаётгандир, деб ойисини ишонтиришга уринарди. Лекин генерал уч кун бурун Лебедев билан бирдан қаттиқ уришиб қолиб, унинг олдидан жуда дарғазаб ҳолда кетиб қолганди: ҳатто князь билан оралари бузилиб, ўртадан ола мушук ўтганди. Коля княздан нима бўлди, деб сўради, лекин князининг

нималарнидир айтгиси келмаётганлигини, гапни айлантираёт-ганлигини сезди. Ганя, ойим билан Ипполит ўртасида бир гап-сўз бўлиб ўтганга ўхшайди, деб тахмин қилган эди, агар шу тахмин жонли бўлса, нега унда Ганянинг ибораси билан айт-ганда «ғийбатчи ва ичиқора» жаноб Коляни ҳам барча гап-дан хабардор қилиб қўймайдийкин. Лекин балки Ипполит, Ганя синглисига айтганчалик ёмон «бола» бўлмаса керак эди, унинг емонлиги аллақандай жуда бошқача бир ёмонликка ўх-шарди; Нина Александровнага ҳам унинг ўтакасини ёриш учун атай нимадир деганлигига ишониш қийин эди. Шунунутмай-ликки, инсон хатти-ҳаракатларининг сабаблари одатда кейин биз уни тушунтирганга қараганда ҳаддан ташқари чигал ва ранг-баранг, жуда камдан-кам ҳолларда аниқ бир белгига эга бўлади. Баъзан ҳикоянавис ҳодисаларнинг оддий баёни билан чеклангани маъқул. Генералнинг бошига тушган бугунги фалокатни баён қилганда биз ҳам худди мана шу йўлдан борамиз; зотан, биз қанча уринмайлик, ҳикоямизнинг ушбу иккичи даражали қаҳрамонига ҳам олдин ўйлаганимиздан кўра бир оз кенгроқ эътибор беришга кучли бир зарурат сезмоқдамиз.

Воқеалар бири кетидан бири шундай тартиб билан давом этади:

Лебедев Фердишченкони қидириб Петербургга бориб ўша куниёқ генерал билан биргалиқда қайтиб келгандан сўнг князга кириб ҳеч нарса дегани йўқ. Агарда князъ ўша кунлари ўзи учун жуда муҳим бўлган бошқа таассуротлар билан банд бўлмаганда эди, унда кейинги икки кун ичida ҳам Лебедев унга ҳеч қандай бир гап айтмаганлигини ва ҳатто у билан учрашишдан негадир қочиб юрганилигини сезган бўларди. Ниҳоят, князъ бунга эътибор берди ва шу икки кун ичida Лебедев билан тасодифан учрашиб қолганларида уни жуда хандон-хушон, доим генерал билан кулишиб, ҳазиллашган ҳолда кўрганлигини эслади. Иккала дўст энди бир-бирларидан бир дақиқа ҳам ажralишмасди. Князъ баъзан тепада гангир-гунгур суҳбат бўлаётганлигини, қаҳқаҳалар янграётганлигини, дўстлар ҳазил-хузул билан неларнидир талашаётганликларини эшишиб қоларди. Бир куни кеч алламаҳал бўлиб қолгандা унга юқоридан баногоҳ шўх ва бепарво бир ҳарбийча қўшиқ овози эшийтildi, у дарров генералнинг дўриллаган товушини таниди. Лекин қўшиқ авжига чиқмай тез тўхтаб қолди. Кейин яна бир соатча жуда ҳам қизғин вағир-вугур мастона суҳбат давом этди. Тепада айш қилаётган дўстлар бир-бирлари билан қуchoқлашиб, кимдир кўз ёши қилаётганлигини сезиб олса бўларди. Сўнг ўртада қаттиқ жанжал чиқди, жанжал ҳам дарров босила қолди. Мана шу кунлар ичida Коля аллақандай

ташвишга ботиб юрди. Князь кўпинча уйда бўлмас ва кеч қайтарди; кейин унга сизни Коля куни билан қидириб сўраб юрди, деб айтнишарди. Лекин кўрнишиб қолганларида Коля тузук-куруқ бир гап айтмас, генералнинг ҳозирги аҳволидан, ўзини «тутшидан» шикоят қиласади: «Анави ерда қовоқхона бор, ўша ерга бориб майхўрлик қилишади, кўчага чиқиб қулоқлашиб гап талашиб, ҳазиллашадилар ҳеч бир-бирларидан ажралиб кетолмайдилар». Князь, илгарилар ҳам кунда шундай воқеалар бўлиб туради, деган эди, Коля бунга жавобан нима дейишими, асли нимадан ташвиш қилаётганини аниқ айтиб, тушутириб беролмади.

Эртасига эрталаб, ҳарбийча шўх ва бепарво қўшиқ овози келган куннинг эртаси князь соат ўн бирларда энди уйдан чиқмоқчи бўлиб турган эди, куттимаганди недандир ҳаяжонланган, қаттиқ ҳайратга тушган генерал унинг ҳузурига кириб келди.

— Сизни қачонлардан бери кўришини, знёрат қилишини орзу қилиб юрар эдим, муҳтарам Лев Николаевич, қачонлардан бери, қачонлардан бери, — деб гўлдиради у князниг қўлини ҳаддан ташқари қаттиқ, оғртадиган даражада қисиб, — қачонлардан, қачонлардан бери.

Князь уни ўтиришга таклиф қилди.

— Иўқ, ўтирмайман, сизни йўлдан қолдиряпман, мен — бошқа келарман. Ақли ожизимча, сизни чин юракдан... кўнгилдаги тилаклари... рўёбга чиққаилиги билан табрикласам арзир дейман.

— Қандай кўнгил тилаклари?

Князь хижолат бўлди. Князь ҳам, князниг ҳолига тушганилар ҳам, одатда ҳеч ким ҳеч нарсани кўрмайди, ҳеч ким ҳеч нарсани сезмайди, фаҳмламайди, деб ўйладилар.

— Асло безовта бўлмасилар, беловта бўлмасилар! Ноҳзик туйгуларига тўқинмоқчи эмасман. Узимнинг бенимдан ўтган, ўзим биламан, бегона одам... шима десамикни... бурнини... мақолда айтилган-ку... тиламаган ерга таёқ бўладилар. Мен буни ҳар куни эрталаб бошимдан кечираман. Мен бошқа бир иш юзасидан, жуда муҳим иш, келган эдим. Жуда ҳам муҳим иш юзасидан, князь.

Князь уни яна ўтиришга ундаи ва ўзи ҳам ўтирди.

— Майли, бир зум ўтирсам бўлади... Мен маслаҳат сўраб келдим. Мен, ўзингизга маълумки, амалий бир мақсадлар қўймаган ҳолда яшайман, бироқ ўзимни ва инчунин ишчандикни ҳурмат қилганим... боисидан... биласизми, рус кишиси ўзининг ишчандигини кўз-кўз қилишини яхши кўради, умуман айтаман-да... мен ўзимни, аёлимни ва болаларимни таъминла-

сам дейман... хуллас, князь, маслаҳатта зор бўлиб қолдим.

Князь унинг мақсадини қизғинлик билан маъқуллади.

— Э, бўлмағур гаплар бари,— деб унинг сўзини тез бўлди генерал,— мен, муҳими, у хусусда эмас, бошқаси ҳақида, энг муҳими ҳақида айтяпман. Мен сизга ўз ҳолимни англатмоқчиман, Лев Николаевич, сиз барча сўзларимни самимий қабул қилишингизни биламан, сизнинг туйғулари олижаноб одам эканлигингизга ишончим комил, сиз, сиз... Менинг сўзларим сизни ажаблантириб қўймадими, князь?

Князь унчалар ажабланмаган тақдирда ҳам ўз меҳмониниғоятда қизиқиб, шоён диққат билан кузатарди. Чолнинг ранги оқарган, лаблари баъзан қалтираб кетар, қўлларини тинч тутиб туролмасди. У ўтирганига кўп бўлганига қарамасдан, чамаси, икки мартacha негадир ўзидан-ўзи ўрнидан туриб кетиб яна қайтиб ўтири, афтидан, ўзининг қилаётган хатти-ҳаракатларини уқмас, уларга эътибор бермасди шекилли. Столда китоблар бор эди; у гапира туриб китоблардан бирини олди, очилган саҳифага кўз югуртириди, сўнг шу заҳоти ёлиб яна столга қўйди, бошқа бир китобни олиб, уни очиб кўрмасдан қўлида тутганча гап орасида силкитиб қўйарди.

— Бас!— деб қичқириб юборди у бирдан.— Кўриб турибман, сизни қаттиқ ташвишга қўйдим.

— Ҳеч ундей эмас, бемалол, марҳамат қилинг, мен аксинча, кулогим сизда, тушуниб олишни истайман...

— Князь! Мен ўзимни ҳурмат қилишларини истайман... мен ўзимни-ўзим ҳурмат қилсан дейман ва... ўз ҳақ-ҳуқуқларимни.

— Шундай истаги бўлган одамнинг ўзи аввало ҳар қандай ҳурмат-эътиборга сазовор.

Князь шундай пайтларда одатда айтиладиган сўзни айтди, бу сўз чолга жуда яхши таъсир қиласа керак, деб ўйлаганди. У шунга ўхшаш тумтароқ, лекин ёқимли, жуда топиб айтилган бир сўз билан мана шундай аҳволга тушиб қолган бир одамнинг ва хусусан, генералнинг қалбини юмшатиш, унинг дилига йўл топиш мумкинлигини аллақандай савқи табиий билан сезганди. Қандай бўлмасин, шундай меҳмоннинг кўнглини кўтариб жўнатиши керак эди, ҳамма гап шунда эди.

Бу сўз кўнгилнинг нозик ерларини қитиқлади, таъсир қилди, жуда маъқул тушди. Генерал кутилмаганда бирдан кўнгли юмшаб, гапларининг оҳангини ўзгартириди ва узуидан-узоқ тумтароқ гапларга тушиб кетди. Лекин князь қанча уринмасин, қанча фикрини жам қилмасин, барибир ҳеч нарса тушуполмади. Генерал ўн минутча куйиб-пишиб, бирини олиб-бириши қўйиб, тўда-тўда бўлиб ёпирилиб келаётган фикрларини

ифодалашга шошиб сўзлай кетди. Охирида унинг кўзларида ёш филтиллади, лекин қандай бўлмасин, булар бош-кети йўқ, кутилмаган сўзлар, кутилмаган фикрлар, тез келиб тез кетадиган, айқаш-уйқаш, пойинтар-сойинтар гаплар эди.

— Бас! Сиз мени тушундингиз ва энди менинг кўнглим тўқ,— деб хулоса қилди у бирдан ўрнидан тура бошлаб,— сизнинг қалбингиз риёзат чеккан одамни тушумай иложи йўқ. Князъ, сиз худди идеал каби олижанобсиз. Сизнинг олдингизда бошқалар нима бўпти? Лекин сиз навқиронсиз ва мен сизга оқ йўл тилайман. Гапнинг очирини айтганда, сизда зарур ишим бор эди, шунга аниқ бир вақт тайнинлашингизни сўрайман, умидлариминг энг сараси шу. Мен бир одамнинг дўстлигини ва қалбини излайман, князъ; мен ҳеч қачон ўз қалбимнинг интилишларини тергаб ололган киши эмасман.

— Нега, ҳозир айтсангиз бўлмайдими? Мен эшитишга тайёрман...

— Йўқ, князъ, йўқ!— деб қизгии унинг сўзини бўлди генерал,— ҳозир орзу ҳоким! Бу жуда, жуда муҳим, жуда муҳим! Бу суҳбат соати тақдиримнинг тугал соати бўлаjak. Бу менинг соатим, ва мен асло инстамас эдимки, мана шундай бир соатда, мана шундай қутлур бир дамнинг шукуҳини эшикдан тўсиндан кириб келадиган бир сурбет бузмасин дейман,— шундай сурбетлар,— деб энгашди у бирдан князга ғалати, сирли, худди нимадандир қўрқсан одамдай шивирларкан,— бундай сурбет оёғингизнинг... пошинасига арзимайди, эй, менинг ҳабибим ва севарим князъ! О, мен асло айтмайман: менинг оёғимнинг пошинаси, деб! Шунга сиз алоҳида эътибор бериб қўйинг, мен ўзимнинг оёғимни эслатганим йўқ асло. Зотан, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ шундай дейишга мен ўзимни ҳаддан ташқари ҳурмат қиласман; лекин буни фақат сиз тушунасиз, тушунишга фақат сиз қобилисан, яъни ушбу ҳолда мен ўзимнинг пошнамдан воз кечаркаман, демак, бу билан мен эҳтимол, ўз қадримга фавқулодда суратда стаётгандирман. Сиздан бошқа ҳеч ким тушунмайди у эса бониқалар қаторида, бошқаларга бош бўлиб тушунмайди. У ҳеч нарсани тушунмайди князъ; бутунлай, бутунлай тушунмайди, фаросати йўқ! Тушуниш учун одамнинг қалби бўлиши керак!

Охири князъ қўрқиб қолди ва генералга эртага мана шу вақтга учрашув тайинлади. У тасалли тонгаси, анча тинчланган, кўнгли жойига тушган ҳолда шахдам қадамлар билан чиқиб кетди. Кечқурун соат еттида князъ Лебедевни ҳузурига чақиртириди.

Лебедев шоша-пиша етиб келди ва эшикдан кирап-кирмас «бошим осмонга етди»ни бошлади. Унинг шу топдаги кўриниши

уч кундан бери княздан қочиб юрган одамнинг кўринишига асло ўхшамасди. У илжайиб, оҳанжамалар қилиб, кўзларини ўйнатиб, аланг-жаланг қилиб, қўлларини бир-бирига ишқалаб узоқ кутилган ва ҳамма тахмин қилган қандайдир бебаҳо бир хабарни эшитишга тайёр одамдай стулнинг бир чеккасига ўтириди. Князъ яна ғалати бўлиб кетди; ҳамма ундан ниманидир кутаётгандай, ҳамма унга бошқача қилиб қараётгандай, худди уни нима биландир муборакбод қилмоқчи бўлаётгандай, ишоралар, имолар, табассумлар қилаётгандай эди, у буни аниқ сеза бошлади. Қеллер ҳам унинг ҳузурига худди табрикламоқчи бўлгандаидай уч марта келиб кетди: ҳар сафар тумтароқ ва мужмал қилиб сўз бошлар, сўзларини охирига етказмас ва сўнг дарров кетиб қоларди. (У кейинги кунларда аллақаерда қаттиқ ича бошлаган ва аллақаердаги биллиардхонада ном чиқара бошлаганди). Ҳатто Коля ҳам ўзининг маъюс бўлиб юрганига қарамасдан, икки маротаба князъ билан нима ҳақдадир мубҳам қилиб гап очган эди.

Князъ бир оз энсаси қотган ҳолда Лебедевдан, сиз генерал-нинг ҳозирги аҳволига қандай қарайсиз, нега у бунчалар безовта бўлиб юрибди, деб очиқдан-очиқ сўради. Генерал келиб-кетганилигини икки оғиз қилиб айтиб берди.

— Ҳар кимнинг ўз ташвиши бор, князъ, ва... айниқса, бизнинг таажжуб ва нотинч асримизда шундай; ҳа, шундай;— деб қуруқина қилиб жавоб берди Лебедев ва кутган нарсаси рўёбга чиқмай қаттиқ алданиб қолган одамдай ўксиниб жим бўлиб қолди.

— Фалсафангизни қаранг-а!— жилмайди князъ.

— Фалсафа керак, бизнинг асримизда амалий эҳтиёжлар учун жуда керак бўлади, лекин фалсафани менсимайдилар, ҳа, шундай. Менга келганда, муҳтарам князъ, ўзингизга маълум бўймиш ҳол юзасидан сизнинг ишончингизга сазовор бўлганимдан бошим осмонга етган бўлса-да, лекин бари маълум бир даражада эди ва ўша хусусий ҳолдан асло нарига ўтмайдиган шарт-шароитларгагина тааллуқли эди... Мен буни тушунаман ва асло иолимайман.

— Лебедев, сиз нимадандир хафа бўлганга ўхшайсиэми?

— Заррача, заррача хафа эмасман, муҳтарам ва офтоб каби талъати мунаварр эй князъ, заррача!— болохонадор қилиб деди Лебедев, қўлинин кўкрагига қўйганча,— аксинча, шуни дарҳол тушуниб етдимки, на жамиятда тутган ўрним, на ақлим ва қалбимнинг даражаси, на бор бисот-бағалим, на ўзимнинг илгариги хулқим, на арзимас билимларим,— ҳеч нарсам билан сизнинг мўътабар ва умидларимнинг олий даражотида турган ишончингизга сазовор бўла билмадим; мени мабодо хизматга

чорлайдиган бўлсангиз, унда мана, мен қулингизман, ёллаган хизматкорингизман, яна нима бўлиши мумкин... мен нега хафа бўларканман, кўнглим чўкиб кетди фақат.

— Лукъян Тимофеич, қўйсангиз-чи!

— Ҳа, шундай! Ҳозир ҳам шундай, ушбу ҳолда ҳам шундай! Сизни кўрганларимда, сизни ақлим ва хәёлим билан кузатганларимда, ўзимга-ўзим шундай дердим: мен дўстона хушхабарларга муносиб бўлолмадим, лекин эҳтимол, уйнинг соҳиби сифатида вақт-соати билан, фурсати келганда, нима десамикин, менга баёнот йўли билан хабар қилинса керакким, токи бўлажак ва кутилаётган маълумингиз бўлмиш ўзгаришларга тайёргарлик...

Шуларни айтаркан, Лебедев ўзининг ўткир кўзлари билан анг-танг бўлиб қараб турган князга тикилди; у ҳамон бир нарса билиш иштиёқидан тушмаган эди.

— Ҳеч нарсани тушунмай қолдим,— деб қичқирди князь худди дарғазаб бўлгудай,— сиз... шу жуда ғаламис одамсиз!— деб бирдан чин юракдан кулиб юборди князь.

Лебедев дарров унинг кулгисига қўшилди, унинг очилиб, чараклаб кетган юзидан умидларига умид қўшилганлигини, кутганлари равshan тортганлигини уқиш мумкин эди.

— Биласизми, сизга нима демоқчи эдим, Лукъян Тимофеич? Сизнинг фақат мендан жаҳлингиз чиқмасин, мен сизнинг, бошқаларинг ҳам соддалигингизга ҳайрон қоламан! Сиз ҳозир, худди мана шу топда жуда ҳам соддалик билан мендан нимадир кутяпсиз, мен бўлсам сизни қаноатлантирадиган бир жавобга эга бўлмаганимдан жуда хижолат чекяиман олдингизда, виждоним қийналяпти; лекин сизга қасам ичиб айтаманки, ҳали ҳеч гап йўқ, шуни тасаввур қилоласизми ўзингиз!

Князь яна кулиб юборди.

Лебедев ғўдайнброқ ўтириди. Тўғри, у баъзан бир нарсага жуда соддалик билан қизиқиб қолар, сурлик билан бўлса ҳам билишга уринарди. Шу билан бирга бу одам жуда устомон ва тилёғлама, баъзи бир ҳолларда эса маккор ва индамас эди; князь уни ўзидан четлатавериб, сал бўлмаса уни ўзига душман қилиб қўяёзган эди. Лекин князь ундан кўнгли қолгани учун ўзини четга тортмасди, балки Лебедевнинг қизиқан нарсаси жуда нозик бўлганидан шундай қиласарди. Ўзининг баъзи бир орзу-хәёлларига князь бундан бир неча кун аввал худди жиноятдек қарап эди, Лукъян Тимофеич эса князнинг ўзини четга олаётганлигини бошқача тушунар, князь мендан айниди, меинга ишонмайди, шунинг учун дилидаги гапларни айтмайди, деб ўйлар, унинг олдидан озурдадил бўлиб чиқиб кетар ва князни фақат Коля билан Келлердангина эмас, ҳатто ўз қизи

Вера Лукъяновидаш ҳам рашк қилар, қизғанарди. У ҳатто мана шу дақиқаларда князь учун жуда ҳам муҳим бўлган бир гапни айтишни истар, айтгиси келар, лекин негадир тумтайиб индамас, айтмасди.

— Каминангизга бўлган юмушларини айтсалар, бошимиз осмонга етади, муҳтарам князь, мени ахир, бир муносабат билан... чақирғандирсиз дейман?— деди у ниҳоят бирпас жимлидан сўнг.

— Мен шу, хусусан, генерални сўрамоқчийдим,— сесканиб тушди бир зум хаёлга толган князь ҳам,— ўша... менга ўғирлик ҳақида айтувдингиз...

— Нима ҳақда дейсиз?

— Оббо, худди тушунмагандек гапирасиз-а! Эҳ, худойим, шу дейман, Лукъян Тимофеич, ҳадеб роль ўйнайверса ҳам қизиқ кўринаркан! Аниави пулни, пулни айтаман, ҳамён билан бирга йўқотганингизни келиб айтиб берувдингиз-ку, менга, эрталаб Петербургга кетаётганингизда,— энди тушундингизми?

— Оҳ, сиз ўша тўрт юз сўмни айтасизми!— деб ҷўзилди Лебедев худди гапнинг нима ҳақда бораётганингига эндинги на тушунгандай.— Сиздан миннатдорман, князь, сиз ҳам мендан кам ташвиш чекмадингиз; бундан бошим осмонга етади, бироқ... мен уларни топдим, анча бўлди.

— Топдингизми! Оҳ, худога шукур!

— Фақат жуда олижаноб одамларгина сизга ўхшаб хитоб қиласидилар, зотан, тўрт юз сўм — оғир меҳнат билан кун кўрадиган, камбағал, бир уйчувиллаган етимчаларини боқиши керак бўлган бир шўрлик одам учун озмунча маблағ эмас... бай-бай...

— Мен уни айтаётганим йўқ! АлбаттА, мен пул топилганидан жуда хурсандман,— дарров гапини тўғрилади князь,— аммо... қандай топдингиз?

— Жуда осон, сиртурк ташлаб қўйилган стулнинг тагидан топдим, афтидан, ҳамён чўнтақдан сирғалиб тушиб қолган бўлса керак.

— Стулнинг тагига дейсизми? Бўлиши мумкин эмас, ахир, менга ҳаммаёқни тит-пит қилиб юбордим, деган эдингиз-ку; қандай қилиб энг асосий жой назарнингиздан қочиб қолибди?

— Афдар-тўнтар қилиб юборганим рост! Жуда яхши эсимда, жуда яхши эсимда қараганим! Эмаклаб юриб қараганман, қўлларим билан тимирскилаганман, стулни бир чеккага суриб, кўзларимга ишонмасдан; ҳеч нарса йўқлигиги кўрганман, худди мана шу кафтимдек теп-текис, силлиқ, қуруқ пол, шунда ҳам барибир тимирскилайверганман. Йўқотган нарсасини жуда ҳам тоғиси келгандада одам мана шундай ўзига-ўзи ишонмайдиган

бўлиб қолади.., айниқса, арзийдиган ва кишини ачинтирадиган нарса йўқолган бўлса; кўриб турибсиз, ҳеч нарса йўқ, бўм-бўш, барibir яна ўн беш марта шу ерни қарайверасиз.

— Шундай бўлса керак; фақат қандай бўлди, ўзи?.. Ҳеч тушунолмаяпмац,— деб пичирлади князь калавасининг учини йўқотиб қўйиб,— аввал қарадим, йўқ экан, дедингиз, энди қандай қилиб яна ўша ердан топиб олдингиз?

— Шундай, бирдан топиб олдим-да.

Князь Лебедевга ғалати қилиб қаради.

— Генерал-чи?— деб кутилмаганда сўраб қолди у.

— Генералга нима бўлибди?— яна тушунмади Лебедев.

— Оҳ, худойим! Сиз стулнинг тагидан ҳамённи топиб олганнингизда генерал нима деди, деб сўраяпман? Ахир, икковларингиз илгари ҳам бирга қараган эдингизлар-ку.

— Олдин бирга қараган эдик. Лекин бу сафар мен индамадим, унга ҳамённи топганимни айтмадим.

— Не... нега энди? Пул бутун эканми?

— Ҳамённи очиб кўрдим; ҳаммаси жойида, бир сўм ҳам олинмаган.

— Келиб айтиб қўяй ҳам демабсиз,— ўйга толиб деди князь.

— Сизни шахсан безовта қилгум келмади, князъ, ахир, сиз ҳозир бамисли арши аълода юрибсиз, шундай бир пайтда, қандай қилиб айтай; бундан ташқари ўзимни ҳеч нарса топмаган одамга солиб юрибман. Ҳамённи очиб кўрдим, кейин яна оғзини беркитдим ва тағин стулнинг тагига ташлаб қўйдим.

— Нега ундаи қилдингиз?

— Ўзим; нима бўларкин деб қизиқдим,— деб ҳингиллаб кулди бирдан Лебедев қўлларини бир-бирига ишқаркан.

— Демак, ҳалиям ўша ерда турибдими, уч кундан бери-я?

— О йўқ; бир кун турди. Биласизми, мен бир кўнглим, генерал ҳам топсин деган эдим. Чунки мен топган нарсани, стулнинг тагида шундай кўзга ташланиб турган нарсани нега генерал кўрмай қолсин. Мен ўша стулни бир неча маротаба жойидан кўтариб; ўрнидан пича жилдириб қўйдим, ҳамён шундай кўзга чалинадиган бўлиб қолди, лекин генерал уни сира кўрмади, бир кун шундай давом этди. Жуда ҳам паришон бўлиб қолган шекилли, тушуниб бўлмайди; ўйнаб, кулиб, гапириб туриб, бирдан мендан жаҳли чиқиб кетарди, негалигини сира билолмайман. Ниҳоят, биз уйдан чиқа бошладик, мен уйнинг эшигини атай очиқ қолдирдим; у ғалати бўлиб қолди, бир нима демоқчи бўлди, шунча пул солинган ҳамёндан қўрқди шекилли, лекин бирдан ёмон жаҳли чиқиб кетди ва ҳеч нарса демади; кўчада икки қадам юрмасимиздан у мени ташлаб бошқа

томонга қараб кетди. Шу билан кечқурун қовоқхонада учрашдик.

— Кейин ахир стул тагидан ҳамённи олиб қўйдинги эми?

— Йўқ; ўша кечаси ҳамён стул тагидан ғойиб бўлди.

— Хўп, энди қаерда у?

— Э, мана бу ерда,— деб кулди бирдан Лебедев, стулда ўтирган еридан тик туриб, князга ялтоқланиб қараганча,— кутилмаганда сюртгумнинг этагида пайдо бўлиб қолди. Мана, ўзингиз қаранг, ушлаб кўришингиз мумкин.

Ҳақиқатан, сюрткунинг чап этагида олд томонда худди халтадай бир нарса осилиб ётар, ушлаб кўрган одам бунинг йиртилган чўнтақдан пастга тушиб кетган ҳамён эканлигини сезиши мумкин эди.

— Олиб кўрдим, ҳаммаси жойида турибди. Яна жойига ташлаб қўйдим, кеча эрталабдан бери шу аҳволда юрибман, ҳатто оёғимга дўқиллаб тегади.

— Нима, сезмайсизми ҳамён борлигини?

— Сезмайман-а, буни қаранг, ҳе-ҳе! Ўзингиз тасаввур қилиб қўринг, муҳтарам князъ, гарчи бу сизнинг алоҳида эътибор беришингизга арзимаса-да, лекин одми бир гап-да,— менинг чўнтақларим доимо бут юради, энди бўлса, бир кечанинг ўзида шунча катта йиртилиб қолибди! Мундоқ разм солиб қарасам, худди бирор қаламтарош билан кесиб қўйгандай; одамнинг ишонгиси келмайди-я?

— А... генерал-чи?

— Куни билан зарда қилиб юрди, кеча, бугун; жуда норози; дам қўшиқ айтиб, ўйнаб-кулиб тилёғламалик қиласди, дам қарасанг, қўзидан ёш аримайди, дам аччиқ-тизиқ, жаҳли чиқади, мен ҳатто баъзан қўрқиб кетаман, худо ҳаққи; мен, князъ, ҳар ҳолда ҳарбий киши эмасман. Кеча қовоқхонада ўтирибмиз дeng, этагим атай қилгандай, олдинга туртиб чиқиб дўмпайиб турибди дeng; унинг кўзи филай бўлиб кетди, жаҳли чиқади дeng. Ҳозир қўзимга ҳеч тик қарамайдиган бўлиб қолган, жуда маст бўлиб қолган пайтларида гина ё жуда ийиб кетса қарайди; лекин кеча икки марта шундай қарадики, этларим жимиirlашиб кетди. Айтганча, мен эртага ҳамённи топиб олмоқчиман, эртагача ҳали кечқурун яна бир у билан отамлашамиз.

— Нега уни бундай қийнаёсиз?— деб қичқириб юборди князъ.

— Қийнаётганим йўқ, князъ, қийнаётганим йўқ,— куйибишиб деди Лебедев,— мен уни чин юракдан яхши кўраман ва... ҳурмат қиласман; энди хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, у менга илгаригидан ҳам қадрлироқ бўлиб қолди; унга ҳурматим ошди!

Лебедев буларни шунчалар жиддий ва юракдан айтдики, князь ҳатто аччиқлангандай бўлди.

— Яхши кўрсангиз, шунча қийнайсизми! Узингиз ўйлаб кўринг, ахир у йўқолган нарсани шундай кўз ўнгингизга стул билан сюртукнинг тагига қўйиб сиздан шу билан кечирим сўрамоқчи бўлади, муғамбирлик қилиб ўтиришманинг ҳожати йўқ, дегандай қиласди. Эшитяпсизми, сиздан кечирим сўраган! Кўнгли нозик, тушунади, деб ўйлайди; бундан чиқди, унга бўлган дўстлигингизга ишонади. Сиз бўлсангиз, шундай ориятли одамни ерга урмоқчи бўласиз!

— Ориятли, князь, ориятли!— деб илиб кетди Лебедев кўзларини ялтиратиб,— бундай адолатли сўзни фақат сизнинг оғзингиздангина эштиш мумкин, эй олиҳиммат князь! Шунинг учун ҳам сизни жонимдан яхши кўраман-да, князь, ўзим турли-туман чиркин иллатлардан нураб бораётган бўлсан ҳам сизни эъзозлайман! Гап битта! Ҳамённи ҳозирнинг ўзида, ҳозироқ оламан; мана, сизнинг кўзингиз ўнгида олдим; мана у; мана пуллар ҳам бари жойида; мана олинг, олиҳиммат князь, олинг ва эртагача сизда турсин. Эртага ва ёки индинга сиздан оламан; биласизми, князь, йўқолган куни кечаси боғимдаги бирор тош-пошнинг тагида кўмилиб ётган бўлса ажабмас, сиз нима деб ўйлайсиз?

— Эҳтиёт бўлинг, унинг юзига тик туриб айтманг, ҳамён топилди деб. Этагингизда ҳеч нарса йўқлигини ўз кўзи билан кўрсин, шунинг ўзи етади, тушунарли бўлади.

— Шундаймикин? Топдим, шу пайтгача қаердалигини билолмай гаранг эдим, деб айтган яхши бўлмасмикин?

— Й-йўқ,— деб ўйланиб қолди князь,— йўқ, энди кеч бўлди; бу хатарлироқ; рост, гапирмаганингиз маъқулроқ! Унга юмшоқ сўзланг, лекин... жуда ҳам ҳалдидан ошириб юборманг ва... ва... биласизми...

— Биламан, князь, биламан, яъни биламан-у, лекин ҳар қалай қўлимдан келмаса керак; зотан, бу ерда сизнинг юрагингизга ўҳшаган юрак бўлиши керак. Бунинг устига унинг ўзи жуда серзарда ва баджаҳл бўлиб кетган, мен билан жуда баланддан келиб гаплашади баъзан; дам инқиълаб қучоқлашиб кетади, дам ҳақорат қилиб бурнини жиририб масхара қилмоқчи бўлади; шундай пайтда мен атай этагимни кўрсатиб қўйгандай бўламан, ҳе-ҳе-ҳе! Хайр, князь, сизнинг вақтингизни олдим ва нима десамикин, нодир туйгуларингизнинг парвонига халал бермай қўя қолай...

— Лекин, худо ҳаққи, ҳеч кимга айта кўрманг!

— Ими-жимида, ими-жимида!

Гарчи нин ҳал бўлган эса-да, князь илгаригидан ҳам ташвишлироқ кўринарди. У генерал билан эртаниг учрашувни сабрсизлик билан кута бошлади.

IV

Улар соат ўн иккита учрашадиган эдилар, лекин князь сира кутилмагандай кечикиб қолди. Ўйга қайтиб, генерал кутиб ўтирганлигини кўрди. Бир қаращаёқ уяниг норози экамилигини ва бунинг сабаби эҳтимол ўзининг кечикиб қолиши билан боғлиқлигини сезди. Князь узр сўраб тезроқ ўтиришга шошилди, худди бу меҳмон чиннидан ишлангану у шу чинни бесўнақай ҳаракат қилиб синдириб қўйишдан ё тушириб юборишдан чўчиётганга ўхшарди. Илгари у генералдан ҳеч қачон чўчи масди, чўчиши ҳатто хаёлига ҳам келтирмасди. Князь тезда ҳузурида кечагидан бутунлай бошқа бир одам ўтирганлигини сезди: саросима ва парижонлик ўрнида аллақандай кутилмаган вазминлик пайдо бўлганди; у худди бир нарсага узил-кесил қарор қилган одамга ўхшарди. Воқеан, хотиржамлик фақат зоҳирлан эди. Лекин ҳар ҳолда меҳмон ўзини эркин ва олижаноблик билан тутар, ўз қадрини билган одамга ўхшарди; ҳатто бошида князь билан ҳам пича димоғ билан суҳбатлашиб ўтириди,— баъзан ноҳақ дили оғритилган мағрур одамлар тоҳро ўзларини мана шундай эркин, бешарво, олижаноб тутадилар. Гарчи товушидан ҳали алам мазаси кетмаган бўлса-да, лекин жуда юмшоқ сўзларди.

— Бу китобни кеча сиздан олган элим,— деб сезиларли дарражада имо қилди у столда ётган китобни жўрсатиб,— миннатдорман.

— Э-ҳа; сиз ўша мақолани ўқидингизми, генерал? Сизга маъқул бўлдими? Жуда қизиқарли, тўғрими?— деб хурсанд бўлди князь гапни чекка нарсалардан бошлаш имконияти туғилганидан.

— Албатта, қизиқарли, лекин жуда қўйол ва бунинг устига, аравани қуруқ опқочган. Балки ҳар икки қадамда ёлғон.

Генерал салмоқланиб, сўзларни ҳатто бир оз чўзиб сўзларди.

— Бунинг нимасини айтасиз, жуда содда ҳикоя; французларнинг Москвада бўлишлари ҳақидаги кекса солдатнинг хотиралари; баъзи ҳикоялари жуда чиройли. Үмуман, кўрган бўйамларнинг ҳар қандай хотиралари жуда қимматли, кўрган одам ким бўйишидан қатъий назар. Тўғримасми?

— Мен муҳаррирининг ўрнида бўлганимда босиб чиқармаган бўлардим; үмуман, кўрган одамларнинг хотираларига

келганда, муносиб ва хизматлар қилган одамдан кўра эрмак-талааб қўпол ёлғончига кўпроқ ишонадилар. Мен ўн иккинчи йил тўғрисидаги баъзи хотіраларни биламан, улар... Мен бир-қарорга келдим, князъ, мен бу уйдан чиқиб кетаман — жаноб Лебедевнинг уйидан.

Генерал князга маънодор қараб қўйди.

— Павловска сизнинг ўз уйингиз бор шекилли... қизингизнинг уйи... — деди князъ нима деб жавоб беришини билмасдан. У генерал ниманидир маслаҳатлашмоқчи бўлиб келганигини, бу маслаҳатдан унинг тақдири ҳал бўлишини эслаб қолди.

— Хотинимники; бошқача айтганда ўзимникида ва қизимнинг уйида тураман.

— Қечиринг, мен...

— Мен Лебедевнинг уйини шунинг учун ташлаб чиқиб кетяпманки, азизим князъ, бу одам билан муносабатларимни уздим. Қеча кечқурун уздим, илгарироқ шу ишни қилмаганинга пушаймонман. Мени ҳурмат қилишларини талааб қиласман, князъ, ҳатто мен ўз қалбимни тортиқ қилган кишилардан ҳам ҳурмат кўришликни истайман. Князъ, мен кўп маҳал қалбими ни ҳадя этиб, бунинг эвазига аксаран алданиб қолган одамман. Бу киши менинг ҳадямга номуносиб экан.

— Бир оз бевошроқ,— деди босиқлик билан князъ,— яна баъзи одатлари... лекин шулар билан бирга унда юрак бор, ўзи зийрак, ақлли, устомон гоҳи кезлари.

Сўзларнинг нафислиги, ҳурмат-эътибор билан айтилаётганлиги генералнинг кўнглини эритди шекилли, лекин шунда ҳам у гоҳо кутилмагандан ишонгиси қелмагандай қараб қўярди. Лекин князнинг гаплари шу қадар самимий ва табиий эдикни, генералнинг шубҳаларини бутунлай тарқатиб юборди.

— Унинг яхши фазилатлари борлигига келганда, — деб унинг гапини илиб кетди генерал,— мен бу ҳақда ўзим биринчи бўлиб айтганман ва ушбу индивидуумга ошнолигимни ҳадя қилганман. Ўзим соҳиби хонадон бўлганимдан кейин мен унинг уйини, меҳмондорчилигини бошимга ураманми. Мен ўз иллатларимни оқлайман; мен бебошвоқман; мен у билан майхўрликлар қилдим, мана энди шу туфайли кўзимда ёш билан юрибман. Лекин ёлғиз майхўрликнинг ўзи деб (зардаси қайнаб кетган одамнинг очиқчасига дағал сўйлаётганини кечиринг, князъ), ёлғиз майхўрлик деб, у билан ошно бўлганим йўқдирку? Мени сиз айтмоқчи фазилатлар ўзига ром қилиб олди. Лекин ҳаммаси маълум бир чизиққача, ҳатто фазилатлар ҳам; мабодо у бирдан кутилмагандан ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, ўн иккинчи йилда, болалик пайтимда чап оёғимдан ажралиб қол-

ганман ва уни Москвадаги Ваганьков қабристонида дафн қил, ганман, дейишгача борса, шунга одамнинг кўзини бақрайтириб ишонтироқчи бўлса, унда бу ғирт чегарадан чиқиш демакдир, ҳурматсизлик кўрсатишдир, сурбетлиkdir..

— Балки мириқиб кулиш учун ҳазил қилгандир.

— Тушунаман. Мириқиб кулиш учун гарчи дағалроқ қилиб ёлғон гапирсанг ҳам бу одамнинг қалбига оғир ботмайди. Баъзи кимсалар суҳбатдошини хурсанд қилиш учун дўстлик юзасидан дунёдаги йўқ гапларни топиб айтадилар; лекин мабодо орада ҳурматсизлик бош кўтариб қолса ва бу ҳурматсизлик воситасида ўртадаги муносабатга барҳам бермоқчи бўлсалар, унда олижаноб одамга юзини тескари ўгириб кетишдан ва муносабатни узишдан бошқа йўл қолмайди, дилозорнинг ўз ўрнини кўрсатиб қўймоқ лозим бўлади.

Генерал сўйларкан, ҳатто қизариб кетди.

— Ахир, Лебедев ўн иккинчи йилда Москвада бўлиши мумкин эмас-ку; бунинг учун у жуда ёш; бу кулиги.

— Аввало, шу; лекин майли уни ўша пайтда туғилган ҳам дейлиқ. Лекин қандай қилиб одамнинг кўзини лўқ қилиб туриб, француз тўпчиси эрмакка тўпни тўғрилаб чап оёғимдан отди, дейиш мумкин; кейин у чап оёғини кўтариб уйга олиб борганимиш, кейин Ваганьков қабристонига элтиб кўмғанмиш ва оёғига ҳайкал ўрнатганимиш ва унинг бир томонига: «Бу ерга коллегия котиби Лебедевнинг оёғи кўмилган», иккинчи ёғига эса: «Қиёматга қадар тинч ёт, азиз хок», деб ёзиб қўйганимиш ва ҳар йили шу оёғи туфайли худо йўлига маросим ўтказармиш (шаккоклигини қаранг) ва атай шунинг учун Москвага бориб келармиш. Ишонмасангиз, исбот қилиб бераман, Москвага олиб бораман, ўша қабрни кўрсатаман, ўлжа қилинган ва Кремлга қўйилган ўша тўпни ўз кўзингиз билан кўрасиз дейди; дарвозадан ўн биринчи тўп, эски француз фальконети.

— Унинг ҳар иккала оёғи ҳам бус-бутун-ку!— деб кулди князъ.— Сизни ишонтириб айтаманки, бу ҳазилдан бошқа нарса эмас; хафа бўлманг.

— Лекин менинг ҳам ўз ўйлаганим бор; юриб турган оёғига келсак,— эҳтимол бунга одам ишонса бўлар; оёғим Черносвитов ясаган оёқ дейди...

— Эҳ-ҳа, Черносвитовнинг оёғи билан ўйинга тушса бўлади.

— Жуда тўғри топдингиз; Черносвитов ўшандада шу оёқни ўйлаб толгандада менинг олдимга чопиб кирган эди. Аммо Черносвитовнинг оёғи анча кейинроқ кашф қилинган... Яна ҳатто марҳума хотиним мен билан турмуш қурганимдан то нафаси

узингунча оёrim ёроч оёқ эканлигини билмаган эди дейди денг. «Мен унга ҳамма гаплари куракда турмайдиган ёлғон эканлигини исботлаб берган эдим, сен дейди, менга қараб, ўн иккинчи йилда Наполеонга пайк-бала бўлсанг, нега мен обёфимни Ваганьков мозорига кўумганимга сенинг ғашинг келади».

— Наҳотки сиз...— деб тилин тутилиб қолди князнинг.

Генерал князга такаббуrona боқди, худди уни ҳозир масхара қиладиганга ўхшарди.

— Айтаверинг майли, князъ,— деди у силлиққина қилиб чўзилиб,— майли, айтаверинг. Мен чидайвераман, ҳаммасини айтаверинг: ҳузурингизда турган хўрланган бир бечора одамдан сизнинг кулгингиз қистаяпти... сиз бу одамни ҳеч нарсага арзимайди, деб ўйлайсиз, сизга ушбу одам... буюк воқеаларнинг шахсан гувоҳи бўлганлиги жуда ғалати туюлади. У ҳали сизга... фийбат қилиб улгурмадими?

— Йўқ; менга Лебедев ҳеч нарса дегани йўқ,— сиз адашмасам, Лебедевни айтипсизми?

— Ҳим, мен аксинчамикин дебман. Аслида, гап ҳам ўша «Архив»даги ғалати мақола... устида чиқиб кетган эди кеча. Мен ўша мақоланинг бемаъни жойларини кўрсатдим, шахсан ўзим гувоҳ бўлганлигим боисидан... сиз куляпсизми, князъ, сиз менинг юзимга қарайпсизми?

— И-йўқ, мен...

— Мен кўринишдан ёшроқман,— деб сўзларни чўзарди генерал,— лекин ёш кўринганим билан аслида жуда қариб қолдим. Ўн иккинчи йилда мен эндигина ўн-ўн бир ёшларга кирган кичик бола эдим. Мен нечага кирганимни ўзим ҳам аниқ билмайман. Ҳужжатларда кичикроқ қилиб кўрсатилган; мен ўзим ҳам ҳаётим давомида билмасдан ёшимни кўп кичрайтириб юрганиман.

— Ишончингиз комил бўлсинки, генерал, ўн иккинчи йилда Москвада бўлганлигиниз менга заррача ҳам ғалати туюмайди, ва... албатта, ўша воқеаларни кўрганлар қатори... сиз ҳам билганларнингизни айтишга ҳақлисиз. Бизнинг хотира на висларимиздан бири ҳам гапни ўн иккинчи йилда мен ҳали кўкракдан ажралмаган чақалоқ эдим, мени Москвада француз солдатлари нон билан боқишган эди, деб бўшлайди.

— Ана кўрдингизми,— деб юмшоқлик билан маъқуллади генерал,— менинг кўрган-кечиргандарим оддий воқеалар эмас, шу билан бирга унинг фавқулодда бир жойи йўқ. Аксаран ҳақиқатга одам ишонгиси келмай туради. Пайк-бала! Албатта, жуда ғалати эшишилари қулоқقا. Лекий ўн яшар боланинг саргузаштлари эҳтимоя унинг худди шу ёши билан боғлиқдир. Ўн беш яшар боланинг ҳаётида бундай бўлмаслиги мумкин, бу

ўзи шундай, чунки ўн беш яшар ўсмир бўлганимда мен Старая Басманнаядаги эски ёғоч уйимиздан, Москвадан чиқиб кетишга ултурмай қўрқиб-қалтираган онамнинг олдидан Наполеон Москвага келадиган куни қочиб кетмаган бўлардим. Ўн беш яшар бўлганимда мен ҳам қўрққан бўлардим, ўн яшар бўлганим учун ҳеч нарсадан қўрқмай Наполеон нақ отдан тушаётган маҳалда саройнинг дарвозаси олдига одамларнинг орасидан ёриб ўтиб бориб турганман.

— Шубҳасиз, жуда антиқа бир гап айтдингиз, ўн яшар бола бўлганим учунгина қўрқмадим деб...—унинг гапини маъқуллади князъ, ишқилиб қизариб кетмасам бўлгани, деб юраги пўкиллаб ургани ҳолда.

— Ҳаммаси жуда оддий ва табиий равишда рўй берди, шубҳа йўқки, бу ўзи аслида шундай бўлмоғи керак эди; агарда буни биронта романнавис қаламга олганда эди, ҳар турли ёлғон-яшиқ гапларни қалаштириб ташлаган бўларди.

— О, жуда топдингиз!— деб қичқириб юборди князъ.— Мана шу фикр мени ҳам ҳайратга солган эди яқиндагина. Мен соат учун қилинган бир қотиллик биламан, уни энди газеталарда ҳам ёзишди. Агар буни биронта қаламкаш тўқиб чиқарганда,— халқ ҳаётининг билимдонлари ва танқидчилар дарҳол бу аклга тўғри келмайдиган гап, деб айюҳаннос кўтарган бўлардилар; газеталарда буни бўлган воқеа сифатида ёритишиганда, худди шундай воқеалар асосида рус воқелигини чуқурроқ ўрганиш мумкинлигини ҳис қиласиз. Сиз буни жуда чиройли қилиб айтдингиз, генерал!— деб қизғинлик билан сўзини тугатди князъ, ўзини қизариб кетишдан шу йўл воситасида қутқариб қолганидан хурсанд бўлиб кетиб.

— Тўғрими? Тўғрими, ахир?— деб қичқириб юборди генерал қувониб кетганидан кўзлари ҳам ярақлаганча.—Хавф-хатар нималигини билмайдиган бола ялdir-юлдурлар, мундирлар, подшони қуршаган одамлар ва ниҳоят, буюк подшонинг ўзини кўриш учун, ахир, бу одам ҳақида гапиравериб унинг қулоқларини қоматга келтиришган,—одамлар издиҳомини ёриб ўтиб боради. Негаки, ўша пайтларда бир неча йил қаторасига фақат унинг номини айтиб қичқиришади. Дунё фақат шу ном билан лиммо-лим эди, мен бу номни она сути билан, нима десамикин, баданимга сингдирганман. Наполеон икки қадам наридан ўтиб кета туриб менинг нигоҳимни сезиб қарайди; мен бой одамнинг боласидай башанг кийиниб олганман, мени яхши кийинтиришади. Шунча одамлар издиҳоми ичида фақат мен шундайман, фаҳмляяпсизми буни...

— Шубҳасиз, бу уни қаттиқ ҳайратга солган бўлиши керак, ва у ҳамма кетиб қолмабди, бола-чақалари билан қолган

дворянлар ҳам йўқ эмас экан, деган фикрга келган бўлса эҳтимол.

— Худди шундай, худди шундай! У боярларни ўзига тортмоқчи эди! У менга бургутдай кўзлари билан нигоҳ солганда, менинг кўзларим ҳам бунга жавобан ўт сочган бўлсалар керак. «Voilà un garçon bien éveillé! Qui est ton père?»¹ Ҳаяжонимдан бўғилганча унга шу заҳоти бундай деб жавоб бердим: «Ўз юртининг жанг майдонларида ҳалок бўлган генерал».— «Le fils d'un boyard et d'un brave par-dessus le marché! J'aime les boyards. M'aimes-tu, petit?»² Тезгина берилган бу саволга мен ҳам шитоб билан жавоб бердим: «Рус қалби ҳатто ўз юртининг душмани ҳам улуф инсон эканлигини ажратса билади!» Тўғриси, гапнинг очиғи, аниқ шундай дедимми, эсимда йўқ... кичкина бола эдим... лекин шу мазмунда гапирган бўлсан керак! Наполеон лол бўлиб қолди, ўйлаб туриб, атрофидаги аъён-ақраболарига деди: «Менга бу боланинг мағрурлиги ёқиб қолди! Бироқ агарда барча руслар худди унга ўҳшаб фикрлаётганлар бўлсалар, унда...»—у гапини тугатмасдан саройга кириб кетди. Мен шу заҳоти аъён-ақраболарга қўшилиб кетдим ва улар билан бирга саройга кириб бордим. Ақраболар менга йўл беришар ва менга ҳукмдорнинг эркаси каби қараашарди. Лекин буларнинг бари лишиллаб ўтди... Эсимда қолгани шуки, император биринчи залга қадам ранжида қилиши билан бирдан императрица Екатеринанинг сурати қошида тўхтади, унга узоқ пайт ўйга толганча қараб турди, сўнг: «Бу улуф хотин эди!»— деб ўтиб кетди. Икки кундан сўнг саройда мен ҳаммага танилиб қолдим ва Кремлдагилар мени «le petit boyard» деб чақиришарди. Мен уйга фақат ухлагани борардим. Ўйдагилар сал бўлмаса ақлдан озаёзишди. Яна икки кундан сўнг йўл азобларига чидолмаган, Наполеоннинг пайк-боласи бўлмиш барон де Базанкур оламдан кўз юмди. Наполеон шунда мени эслади; менга нима гап эканлигини ҳам тушунтириб ўтирамасдан олиб боришиб, ўн икки ўшлардаги марҳум боланинг мундирларини кийдиришди ва мени шу мундирда императорнинг ҳузурига олиб киришди, у менга бошини силкиб қўйди, шундан кейингина менга сиз император аъло ҳазратларининг марҳаматига сазовор бўлдингиз ва шу кундан эътиборан пайк-бала лавозимига кўтарилдингиз, деб эълон қилдилар. Жуда суюниб кетдим, ҳақиқатан ҳам анчадан бери мен унга қайноқ меҳр-муҳаббат билан қараб келардим... яна ўзингиз ўйлаб кўринг, ажойиб

¹ «Олов бола экан! Сенинг отанг ким?» (Франц.)

² «Мард боярнинг ўғли экан. Мен боярларни яхши кўраман. Сен мени яхши кўрасами, болакай?» (Франц.)

ярақлаган мундир ҳар қандай боланинг жон-дили-ку... Мен этаги узун ва тор қорамтир-кўк фракда юрардим; олтин тугмалар, енгимда олтин ип билан тикилган қизил уқалар, баланд, текис, зар билан тикилган очиқ ёқалар, каштали этаклар; тортма оқ лосин панталонлар, оқ ипак нимча, ипак пайпоқ, каштали бошмоқлар... император отда сайилга чиққан кезларида ва сайилда мен ҳам қатнашадиган бўлсам, баланд ботфорлар. Аҳвол у қадар яхши бўлмаганлигига ва ҳали олдинда катта талафтолар борлиги сезилаётганига қарамасдан сарой одатларига иложи борича амал қилинар ва фалокатлар яқинлаб келған сайин уларга янада қаттиқроқ риоя қилинар эди.

— Ҳа, албатта...—деб пичирлади князъ ўзини йўқотиб қўйган одамдай,— сизнинг хотираларингиз жуда ҳам... қизиқ чиқиши мумкин эди.

Генерал албатта, кеча Лебедевга айтиб берганларини ҳикоя қилас, шунинг учун ҳам унинг ҳикояси текис чиқар эди; лекин шу ерга келиб генерал яна князга ишонқирамагандай шубҳа билан қаради.

— Менинг хотираларим,— деб хитоб қилди у янада тумтароқроқ қилиб,—мен хотираларимни ёзишим керакми? Йўқ, мен бунга интилмайман, князъ! Истасангиз, менинг хотираларим аллақачон ёзib қўйилган, саҳтиён жилдда сақланмоқда. Майли, менинг кўзларимни тупроқ ташлаб тўлдиришганда, майли, улар дунё юзини кўра қолсинлар ва майли, бошқа тилларга ҳам таржима қилина қолсинлар, зотан, улар гарчи адабий жиҳатдан у қадар юксак бўлмасалар-да, лекин ёш бола бўлишимга қарамасдан ўз бошимдан кечирган ва ўзим гувоҳ бўлган тенгсиз аҳамиятга эга бўлган жуда кўп фактларни келтирганман; лекин шунга қарамасдан, мен сабий бола сифатида «улуғ одам»нинг бошқаларга номаълум бўлган энг нозик ички ҳаётига, нима десамикин, унинг ётоғига кириб борганиман! Мен кечалари «баҳтсизлигига ҳам буюк» бу одамнинг инраганларини эшишиб чиқардим, у ёш сабий олдида фарёд кўтариб кўз ёши тўкишдан ийманиб ўтирасди, мен ўша пайтлардаёқ тушуниб олган эдимки, уни азоб-уқубатларга солаётган нарса — император Александрнинг жавоб бермаётганилиги эди.

— Ҳа, айтганча, у хатлар ҳам ёзган-а... сулҳ таклиф этиб...— ботинмайгина гап ташлади князъ.

— Унинг аниқ қандай таклифлар билан ёзганлиги, хусусан, бизга маълум эмас, лекин ҳар куни ёзарди, ҳар соат ёзарди, хат устига хат битарди! Қаттиқ ҳаяжонланарди. Бир куни тунда ёлғиз қолган чоримизда мен унинг бағрига ўзимни ташладим, йиғладим (о, мен уни севардим!): «Император Александрдан изн сўранг, изн сўранг!»— деб қичқирдим унга. Албатта,

мен унга: «Император Александр билан ярашинг», деб айтишим керак эди, лекин мен худди болаларга ўхшаб ўз фикримни соддалик билан баён қилиб қўя қолдим. «О, болакайгинам!— деб жавоб берди у менга,— уй ичида у ёқдан-бу ёққа бориб келарди,— о болакайгинам!— у ўшанда худди менинг эндиғина ўнга кирганилигимни сезмаётгандай, мен билан гаплашишни яхши кўрарди,— о болакайгинам, мен император Александрнинг сёғини ўшишга тайёрман, лекин прусс қиролини, лекин Австрия императорини кўргани кўзим йўқ, улар то абад менинг ғазабимга дучор бўлурлар ва... ниҳоят... сен ҳали сиёсатни яхши тушунмайсан!» У бирдан ким билан сұхбатлашаётганилигини англаб қолгандај жим бўлди, лекин кўзлари яна узоқ пайт учқуналар сочиб турдилар. Хўп, мен шу гапларни ёзиб чиқсам,—ваҳоланки, мен беҳад улуғ воқеаларнинг ҳам гувоҳи бўлганман,—ва бугунги кунда уларни бостириб чиқарсам, ана унда ўша барча танқидчилар, ўша барча адабий шуҳратпарастлар, ўша барча ҳасадгўйлар, гуруҳларни кўринг-а... йўқ, каминаларини афв этинг!

— Гуруҳлар хусусида албатта сиз ҳақ сўзларни айтдингиз, мен сизга қўшиламан,—деб оҳистагина жавоб берди князъ жиндак индамай тургач,—мен ҳам яқинда Шарраснинг Ватерлоо жангига ҳақидаги китобини ўқиган эдим. Афтидан, анча жиддий ёзилган китоб бўлса керак, мутахассисларнинг айтишларига қараганда, жуда чуқур ёзилган экан. Лекин ҳар саҳифада Наполеоннинг мағлуб бўлганидан хурсандчилик акс этади, ва агарда Наполеоннинг бошқа жангларда кўрсатган маҳоратини шубҳа остига олиш мумкин бўлгандаиди, Шаррас шундан ҳам беҳад хурсанд бўлиши мумкин эди: шундай жиддий асарда бундай бўлиши яхши эмас, мана шу нарса гуруҳбозликнинг руҳини ифодалайди. Ўшанда... императорнинг қўлида хизмат қилган лайтларнингизда иш кўп бўлармиди?

Генерал ўзида йўқ шод эди. Князининг соддалик ва жиддият билан сўрагани генералнинг сўнгги шубҳаларини ҳам бутунлай тарқатиб юборди.

— Шаррас! О, мен ўзим ҳам дарғазаб бўлганиман! Мен ўшандаёқ унга ёзиб юборгандим, бироқ... очиги, ҳозир яхши эсимда йўқ... Сиз, иш кўп бўлармиди, деб сўрадингиз? О йўқ! - Мени лайк-бала деб аташарди, лекин мен ўшандаёқ бунга жиддий қарамасдим. Бунинг устига Наполеон ўзига русларни яқинлаштиришдан тезда умидини узди ва албатта, мени ҳам сиёсат юзасидан ўзига яқинлаштирганилигини тезда унутиб юборарди, агарда... агарда у мени шахсан яхши кўрмаганда, мен буни ҳозир дадил туриб айтряман. Юрагим унга оҳанграбодай интиларди. Хизмат талаб қилинmasди: баъзац саройга бориб туриш

керак эди ва... император сайилга чиққанда уни отда кузатиб боришарди, вассалом. Отда кўп юрганман. У одатда тушлиқдан олдин айланарди, унинг акобирлари орасида кўпинча Даву, мен, мамолик Рустан бўлардик...

— Констан,— деб негадир оғзидан чиқиб кетди князнинг.

— Й-йўқ, у пайтда Констан йўқ эди; Констан ўшанда императрица Жозефина... хат олиб кетганди; лекин унинг ўринига иккита мулозим, бир қанча поляк суворилари... генераллар ва албатта маршаллардан ташқари барча аъён-акобирлар шулардангина иборат бўларди, генераллар ва маршалларни Наполеон жанг майдонларини кўриш, қўшинларни жойлаштириш, масла-хатлашиш учун бирга олиб юрарди... Ҳалигача эсимда: кўп пайт унинг ёнида Даву бўларди: йирик, тўладан келган, кўзойнакли, совуқон одам эди, кишига жуда ғалати қилиб қаради. Аксаран, император у билан машварат қиласарди. Унинг фикрларини қадрларди. Улар бир неча кундан бери машварат қилишмоқда эди; Даву эрталаб ҳам, кечкурун ҳам келарди, аксаран, нималарнидир талашиб-тортишиб қолардилар; ниҳоят, Наполеон худди рози бўлганга ўҳшади. Кабинетда ӯларнинг икковларидан бөшқа ҳеч ким йўқ эди, мени эса пайқамас эдилар. Бирдан Наполеоннинг кўзлари менга тушиб қолди ва унинг кўзларида жуда ғалати бир фикр чақнаб кетди. «Бола!—деб қолди у менга кутилмаганда,—сен нима деб ўйлайсан: мен агар православиени қабул қилсан ва сизларнинг қулларингизни озод қилсан, руслар менинг орқамдан борадиларми, йўқми?»—«Ҳеч қа-чон!»—деб қичқирдим мен ғазабга тўлиб. Наполеон лол бўлиб тилини тишлаб қолди. «Бу боланинг ватанпарварлик билан чақнаган кўзларида,—деди у,—менга рус ҳалқининг хоҳиши ўен бўлди. Бас, Даву! Буларнинг бари хомхаёл! Менга бошқа режа-гизни баён қилинг».

— Лекин бу режада қурдатли бир фикр бор эди!—деди князъ қизиқиб қолиб.— Сизнингча, бу режа Давудан чиққанмиди?

— Ҳар ҳолда, улар бирга машварат қилардилар. Албатта, фикр Наполеонники эди, юксак парвозли фикр эди, лекин ке-йинги режа ҳам чакки эмасди... Бу ўша машҳур «conseil du lion»¹ эди, Наполеоннинг ўзи Даву билан қиладиган кенгашларини шундай деб атарди. Бу режага кўра, улар бутун қўшин билан Кремлда қишлиб қолмоқчи, узун-узун уйлар қурмоқчи, истеҳ-комлар ясамоқчи, тўлу тўхоналарни жойлаштироқчи, иложи борича кўпроқ отларни сўйиб уларнинг гўштини тузлаб олмоқчи, имкони бўлганча дон-дунларни ғамлаб олиб, шу билан кўк-

¹ «арслоннинг кенгashi» (франц.).

ламгача етиб бормоқчи, кўклам келиши биланоқ русларнинг ҳалқасидан ёриб ўтмоқчи эдилар. Наполеон бу режага жуда қизиқиб қолди. Биз ҳар куни Кремль деворлари атрофида айланаб юрар, у қаерни бузиш, қаерни тузиш, қаерда люнет, қаерда равелин, қаерда блокгауз бўлади—қўли билан кўрсатар,—шаҳдешиддат, зарба! Ниҳоят ҳаммаси ҳал бўлди; Даву узил-кесил бир қарорга келишга қистарди. Яна улар ёлғиз ўзлафи қолдилар, мен учинчиман. Яна Наполеон қўлини кўкрагига чалмаштирганча хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Мен унинг юзидан кўзимни узолмасдим, юрагим гупиллаб уради. «Мен кетдим»,—деди Даву. «Қаёққа?»—деб сўради Наполеон. «Отларни тузлагани»,—деди Даву. Наполеон чўчиб тушди, ҳаёт-мамот ҳал бўлмоқда эди. «Болакай!— деди у менга қараб кутилмагандা,— сен бизнинг ниятимизга қандай қарайсан?» Баъзан жуда ҳам буюк ақл егалари шундай сўнгги дақиқаларда бургутга ёки панжара-га қараб мурожаат қиласдилар, Наполеон мендан ҳам худди шундай йўсин сўради. Мен шунда Наполеонга эмас, Давуга қараб худди илҳоми келган одамдай мурожаат қилдим: «Генерал, туёғингизни шиқиллатиб қолинг!» Режа бузилди. Даву елкасини қисиб қўйди-да, чиқиб кетаркан, шундай деб пи chirлади: «Bah! Il devient superstitionnel!» Эртасига ёқ қўшинлар ўрнидан қўзғаладиган бўлди.

— Буларнинг ҳаммаси жуда ҳам антиқа,—деди князъ ҳаддан ташқари секин пи chirлаб,—агар ҳаммаси шундай бўлгандаиди... яъни, мен айтмоқчи эдимки...—деб сўзини тўғрилашга шошилди у.

— О князъ!— деб қичқирди ўзининг ҳикоясига бафоят берилиб кетган генерал эҳтиёт бўлишни бутунлай унутганча,—сиз «Ҳаммаси шундай бўлган!»— деяпсиз! Лекин сизни ишонтириб айтаманки, бундан ҳам ортиқроқ, бундан анча-мунича ортиқроқ бўлган эди! Буларнинг бари арзимагац, сиёсий фактлар. Лекин мен сизга яна тақрор айтамал: мен бу буюк одамнинг тунлар фарёд кўтарганларига, кўз ёши тўкканларига ўзим гувоҳ бўлганман; лекин энди буни мендан бошқа ҳеч кимса кўрган эмас! Охирига бориб, рост, у йиғламай қўйди, кўз ёшлари қуриди, фақат гоҳо-гоҳо инграр ва нола қиласди; лекин унинг чеҳраси борган сари қорайиб, худди куйгандек бўлиб бормоқда эди. Гоҳо абадият уни ўз зулмат қанотлари остига тортмоқда эди. Гоҳо биз тунлари ўзимиз ёлғиз қолардик, жимгина ўтиардик,—мамолик Рустан эса қўшни хонада гулдураганча хуррак тортарди; уйкуси жуда қаттиқ эди баччағарнинг. «Лекин у менга ва сулолага содиқ»,—дер эди Наполеон унинг тўғрисида. Бир куни

¹ «Воҳ! У хурофотчи бўлиб қоляпти!» (Франц.)

жуда ҳам жоним ачиб кетди, бирдан у менинг кўзларимда ёш фильтиллаб турганлигини пайқаб қолди: менга жуда ҳам меҳрибон нигоҳ ташлади: «Менга раҳминг келяптими!—деб қичқириб юборди у,—менга фақат сен болакайнинг ва эҳтимол яна бошқа бир болакайнинг, менинг ўғлим, le roi de Rome¹нинг раҳми келади; қолганлар мени ёмон кўрадилар, биродарларим бошимга оғир кун тушганда мени биринчи бўлиб ташлаб кетадилар!» Мен ўкириб йиғлаб юбордим ва ўзимни унинг бўйнига отдим; шунда у ҳам ўзини тутолмади; биз қучоқлашдик ва кўз ёшлиримиз бир-бирига қўшилиб кетди. «Эзинг, ёзинг, императрица Жозефинага хат ёзинг!»—деб ўкирдим унга. Наполеон сесканиб кетди, ўйлаб туриб, менга деди: «Сен мени севадиган учинчи қалб ҳам борлигини эслатдинг; сенга ташаккурлар бўлсин, дўстгинам!» Шундай деди-ю, эртасига Констан билан Жозефинага жўнатилган хатни ёзишга ўтири.

— Жуда яхши қилган экансиз,— деди князь,—оғир ўйга ботгандা сиз уни яхшиликка чорлабсиз.

— Худди шундай, князь, сиз буни қанчалар гўзал қилиб айтасиз, сўзларингиз ҳам қалбингиз каби гўзал бўлади!—шодон қичқириди генерал ва қизиқ, унинг кўзларида чинакамига ёш гильтиллади.—Шундай, князь, шундай, бу жуда буюк бир манзара эди! Биласизми, мен сал бўлмаса, у билан Парижга жўнаб кетай дебман ва албатта, мен у билан «маҳқумликнинг жазира оролини» баҳам кўрган бўлардим, э воҳ! Қисматда айрилиқ бор экан! Биз айрилдик: у — жазира оролга кетди ва ўша ерда эҳтимол, уни Москвада бўйнидан қучоқлаб олган ва уни кечирган шўрлик бир боланинг кўз ёшларини ҳасрат ва надомат ичидаги эслаб юргандир дейман; мени бўлса кадетлар корпусига жўнатдилар, у ерда тинимсиз машқлару, ўртоқларимнинг қўполлигидан бошқа ҳеч нарса кўра билмадим... Э воҳ! Ҳаммаси абас бўлди! «Мен сени онангдан тортиб олмоқчи эмасман, шунинг учун сени ўзим билан бирга олиб кетмайман!—деди у менга қўшин кўчадиган куни,—лекин сен учун нимадир қилсан деган эдим». У отга ўтира бошлади. «Синглиминг альбомига хотира ёзиб беринг»,—дедим мен юрагим бетламасдан, чунки унинг кўрининши жуда тунд ва паришон эди. У орқага қайтди, қалам сўради, альбомни қўлига олди. «Синглинг нечага чиқди?»—деб сўради у қўлида қаламни ушлаганча. «Уч яшар»,—деб жавоб бердим мен. «Petite fille alors»,²— деди у. Ва альбомга шундай деб ёзди:

«Ne mentez jamais!
Napoléon, votre ami sincère».³

¹ Рим қироли (франц.).

² «Ҳали! қичкина қизалоқ экан» (франц.).

³ Ҳеч қачон ёлғон гапирманг! Наполеон, сизнинг чин дўстингиз» (франц.).

Мана шу дақиқада шундай сўз айтса-я, қаранг, князь!

— Ҳа, бу жуда ҳам антиқа.

— Мана шу варақни синглим то ўла-ўлгунча олтин чорчўп-га солиб ойна тагида сақлади, бир умр меҳмонхонасининг энг тўрига осиб қўйди — синглим туғолмай ўлди; энди ўша варақ қаерда — билмайман... лекин... оҳ, худойим! Соат икки бўлдими? Жуда вақтингизни олдим, князь! Буни кечириб бўлмайди.

Генерал ўрнидан турди.

— О, аксинча! — минфирилади князь. — Анча ҳовримиз босилди ва... ниҳоят, бу жуда қизиқ экан; сиздан жуда миннатдорман!

— Князь! — деди генерал яна унинг қўлини оғритиб қаттиқ қисаркан, худди бирдан ҳуши ўзига келган ва аллақандай куттилмаган бир фикрдан қаттиқ таажжубга тушган одамдай княз-нинг кўзларига диққат билан тикилиб қааркан, — князь! Сиз инунчалар оққўнгил, шунчалар соддадилсизки, гоҳо сизга қараб туриб ачиниб кетаман. Сизга қарасам, кўнглим яйрайди, о, худо ёр бўлсин сизга! Ҳаётингиз гуллаб-яшасин... ишқ-муҳаббатда. Мен тамом бўлдим! О, маъзур тутнинг!

У юзини қўллари билан тўстганча тез чиқиб кетди. Унинг бу тўлқинланиши самимий эканлигига князь шубҳа қилмади. Чол ўз муваффақиятидан кўнгли яйраб чиқиб кетганлигини ҳам князь тушунарди; ўзини унугтудай гарантоб бўлиб ҳаддан ташқарӣ лаззатланиб ёлғон гапирадиганлар бўлади, лекин улар ёлғонни учига чиқариб, бундан беҳад роҳатланиб турган чоғларида ҳам, одамларнинг ишонмаётганликларини, ишонишлари ҳам мумкин эмаслигини барибир сезиб турадилар, чол мана шундай ёлғончилар тоифасидан эканлигини князь пайқаган эди. Узининг шу ҳолатида чол бирдан сергак тортиб, қаттиқ уялиб қолиши, князнинг унга ҳаддан ортиқ ачиниб қараётганидан гумонсираши ва хафа бўлиши мумкин эди. «Уни шунчалар илҳомлантириб яхши қилмадимменини?» — деб ташвишланиарди князь ва шунда бирдан ўзини тутолмай қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди, ўн минутча кулгисини тўхтатолмади. У ўзини кулгани учун ичида янисб қўйди; лекин шу заҳоти ўзини айблашига ўрин йўқлигини англади, чунки у генералнинг ҳолига ҳаддан ташқари ачинарди.

Унинг кўнглига келтирганлари тўғри бўлиб чиқди. Кечқурун у қисқа, ғалати ва кескин бир хат олди. Генерал хатда сиз билан то абад хайрлашаман, сизни ҳурмат қиласман, сиздан миннатдорман, лекин ҳатто сиздан ҳам «бахтсиз бир одамнинг қадр-қимматини ерга урадиган раҳм-шафқатни қабул қилолмайман», деб ёзганди. Князь, чол Нина Александровнанинг олдига бориб ўйга қамалиб олганлигини эшишиб хотиржам бўлди. Лекин биз генерал Лизавета Прокофьевнанинг ҳузурига бориб ҳам анча ташвиш ортириб келганлигини кўрдик. Биз бу ўринда батафсил

гап юрита олмаймиз, лекин қисқача бўлса-да, айтиб ўтайдикки, генерал Епанчинларнига бориб, Лизавета Прокофьевнани қўрқитиб юборди, Ганя хусусида аччиқ бир шамалар қилиб унинг ғазабини келтирди. Уни шармандаларча кўчага ҳайдаб чиқардилар. Мана шунинг учун ҳам у туни билан безовта бўлиб чиқсан, ўрнидан туриб жанжал кўтарган ва алоҳа, тамомила эс-хушидан айрилиб телбалардек кўчага чиқиб кетганди.

Коля ҳам гапнинг тагига тушунмас ва ҳамон отамни қаттиқ-қўллик билан эплаб оламан, деб умид қиласарди.

— Қани, энди қаерга бордик, сиз нима деб ўйлайсиз, генерал?— деб сўради у.—Князнинг олдига кирмайман, деяпсиз, Лебедев билан уришиб қолибсиз, пулнингиз йўқ, менда бўлса, пулнинг ўзи бўлмайди: мана, қўлимизни бурнимизга тиқиб кўчанинг ўртасида ўтирибмиз.

— Кўлинг бўш турганидан бурнингга тиқиб ўтирганинг ҳам маъқул,—деб тўнғиллади генерал,—шу... закий гап билан... Қирқ тўртинчи... минг... саккиз юз... қирқ тўртинчи йилда... бир талай офицерларни... қойил қолдирган эдим, ҳа!. Эсимда йўқ... О, эслатма, эслатма! «Қани менинг ёшлигим, қани менинг тароватим?» Бир қичқириб... ким у қичқирган, Коля?

— Бу Гоголнинг «Улик жонлар» асарида бор, дада,—деб жавоб берди Коля ва отасига қўрқа-писа қараб қўйди.

— Улик жонлар! Э, ҳа, ўликлар! Мени кўмсанг, мозоримга шундай деб ёз: «Бу ерда ўлик жон ётибди!»

Уят таъқиб қиласар мени!

Буни ким айтган, Коля?

— Билмадим, дада.

— Еропегов бўлмаганиш! Ерошка Еропегов-а!..— деб қичқириди у куюниб, кўчанинг ўртасида тўхтаркан.—Яна ўз ўғлим, ўғлим эмиш! Еропегов ўн бир ой менинг акам ўрнида акам бўлган, мен уни деб ҳатто дуэлга ҳам... Ичиб ўтирган эдик, капитанимиз князь Вигорецкий унга айтиб қолди: «Гриша, сен ўзининг Аниангни қаерда олгансан, шунн айтиб бер-чи?»—«Ватаниннинг жанг майдонларида олганман, бошқа қаерда бўларди!» Мен шунда: «Яшавор, Гриша!»— деб қичқирдим. Шундан кейин дуэль чиқди, кейин Марья Петровна Су... Сутугина билан... шикоҳдан ўтди ва жанггоҳларда ҳалок бўлди... Үқ менинг кўкрагимдаги бутдан қайтиб тўғри унинг манглайига тегди. «То абад унутмайман!»— деб қичқириб, жони узилди. Мен... мени ҳалол хизмат қилганман, Коля; мени ҳиммат билан хизмат қилганиман, лекин уят, «уят мени таъқиб этади!» Сен Нина билан менинг мозоримга келасизлар... «Шўрлик Нина!» Мен уни илгарилари шундай деб чақирадим, Коля, анча замонлар бўлиб

кетди бунга, янги уйланган кунларим, у жуда ҳам яхши кўрарди шундай деб чақиришимни... Нина, Нина! Мен сени не ахволларга солиб қўйдим! Сен нега ҳам мени яхши кўрар экансан, эй собирам! Онанг худди фаришталарга ўхшайди, Коля, худди фаришталарга!

— Мен буни биламан, дада. Дада, дадажон, юринг, уйга қайтайлик ойимнинг олдига! Ойим орқамиздан чопиб келди боя! Нега тўхтаб қолдингиз? Нима, тушунмайсизми... Нега энди йиғлаясиз ўзи?

Колянинг ўзи ҳам йиғлаб турар, отасининг қўлларини ўпарди.

— Сен менинг қўлимни ўпяпсанми, мени-я!

— Ҳа, сизнинг, сизнинг қўлингизни. Нима бўпти? Нега қўчанинг ўртасида туриб ҳўнграйсиз, яна генерал эмиш, ҳарбий одам, юринг, кетдик!

— Худо хайрингни берсин, меки сийладинг, сени худо сийласин, мен шармисор бўлган одамман—ҳа! шармисор бўлган чол, сенинг отангман... илоҳим сенинг ҳам шундай ўғлинг бўлсин... le roi de Rome... О, «шу уйни, шу уйни елкамининг чуқури кўрсинг!»

— Нима бўлди ўзи, тушунтириб айтсангиз-чи!— бирдан ёниб кетди Коля.—Нима бўлди? Нега энди уйга бормайман дейсиз? Нима, ақлингизни еб қўйдингизми?

— Мен сенга тушунтирамаң, сенга тушунтириб бераман... сенга ҳаммасини айтиб бераман... бақирма, эшитиб қоладилар... le roi de Rome... О, жонимга тегиб кетди, жонимга тегиб кетди!

Энагам, қани сенинг мозоринг!

Ким шундай деган эди, Коля?

— Билмайман, билмайман, ким айтган! Юринг уйга, ҳозироқ ҳозир! Хоҳласангиз, мен Гашъкани калтаклайман... яна қаёққа кетяпсиз?

Лекин генерал уни нарироқдаги уйнинг энинг тагига сударди.

— Қаёққа? Бу бироннинг уйи!

Генерал бегона уйнинг остонасига ўтирди, у Коляни бағрига тортди.

— Энгаш, энгаш!— ғўлдиради у,— сенга айтаман... шармандалиқ... энгаш... қулогингни бер, қулогингни бер; мен қулогингга айтаман...

— Сизга нима бўлди!— жуда қўрқиб кетди Коля, лекин отасига қулогини тутди.

— Le roi de Rome...— деб пицирлади генерал худди қалтираб кетаётган одамдай.

— Нима?.. Мунча le roi de Rome деяверасиз?.. Нима?

— Мен... мен...— шивирлади генерал борган сари «ўз фарзанди»нинг елкасига қаттиқроқ ёпишиб,— мен... сенга... айтаман... ҳаммаси... Марья, Марья... Петровна Су-су-су...

Коля юлқиниб унинг қўлидан чиқиб генералинг елкасидан тутгаича унга худди телбалардай қараб турди. Чолнинг юзиға қон тенди, лаблари кўкарди, юзи тинимсиз титрай бошлади. Кутилмаганда у мункиди ва аста Колянинг қўлига шилқилаб тушди.

— Ҳушидан кетди!— деб қичқирди у ниҳоят нима бўлаёт-ганлигини пайқаб.

V

Гапнинг очигини айтганда, Варвара Ардалионовна акасига князъ билан Аглая Епанчинани бир-бирларига унаштиришганмиш, деб айтганда, ўзи ҳам ҳали аниқ эшитмасдан кўпиртирган эди. Балки зийрак хотин яқин кунларда бўлиши керак бўлган воқеани олдиндан пайқагандир, шундай бўлишига кўзи етгандир. Балки орзуларининг тутундай тарқаб кетаётганлигини кўриб (тўғрисини айтганда, у ўзининг бу орзулари амалга ошишига ишонмасди), у ҳам тирик одам-ку, бошларига ёғилиб келаётган баҳтсизликларни бўрттириб, шу билан ўзи жондан ҳам яхши кўрган ва ачинган акасининг бащарасига заҳрини тўкиб олмоқчимиди аламдан чиқиш учун, яна ким билсин. Лекин, ҳар қалай, у ўзининг дугоналаридан, опа-сингил Епанчиналардан унчалар аниқ маълумотлар ола билмаган эди; у билган нарсаларнинг бари имо-ишоралар, чала айтилган сўзлар, шамалар, сирли тарзда жим бўлиб қолишилардангина иборат эди. Балки опа-сингиллар Варвара Ардалионовнадан тап олиш учун атай жиндай жумбоқнинг учини чиқаришгандир; ниҳоят, балки улар ўзларининг болалиқдан дугоналари бўлмиш Варянинг, андак бўлсин, қитигига тегишини, уни чақиб олишни истаб қолгандирлар: ахир, шунча келди-кетдилардан кейин ҳам улар Варянинг нимага келиб-кетиб юрганлигини сезмасликлари мумкин эмасдир-ку.

Бошқа бир томондан князъ Лебедевга ҳали ҳеч гап йўқ, ҳали ҳеч нарсанинг дараги йўқ, деб айтганда ҳақ бўлса ҳам, лекин эҳтимол жиндак хато қилган бўлиши мумкин. Филҳақиқат, ҳаммага худди бир нарса бўлганга ўхшарди: ҳеч нарса бўлгани йўғу, лекин шу билан бирга ҳаддан ташқари кўп нарса рўй бергандек эди. Варвара Ардалионовна аёлларга хос зийраклиқ билан худди мана шу нарсани фаҳмлаган эди.

Еланчинлар хонадонида энди Аглаянинг тақдири ҳал бўляпти,— у бутунлай бошқача бўлиб ўзгариб қолди, деган бир фикр ҳаммаларида бирдан, бир вақтнинг ўзида қандай пайдо бўлганлигини бир чеккадан батафсил тушунтириб бериш жуда қийин. Лекин ҳаммаларида шундай фикр бир вақтнинг ўзида пайдо бўлган заҳоти ҳаммалари биз илгари ҳам буни пайқаган эдик, шундай бўлади, деб ўйлаган эдик, деган тўхтамга келдилар; «шўрлик рицарь» айтилгандаёқ эҳтимол ундан ҳам аввалроқ, шундай бўлиши сезилган эди, фақат у пайтда бунга ҳеч кимнинг ишонгиси келмаганди. Аглаянинг опалари шундай дейишарди; албатта, Лизавета Прокофьевна ҳам барчадан бурун буни сезган, пайқаган ва қаочоплардан бери унинг «жони ачиб» туради, лекин — анчадан берими, йўқми — энди князъ ҳақидаги фикр сира унинг жинига тўғри келмай қолди, бинобарин, шуни ўйласа, фикричувалашиб кетаверарди. Заррача пайсалга солмай ҳал қилиниши керак бўлган бир масала бор эди; лекин уни ҳал қилишининг сира иложи йўқ эди, бунинг устига, Лизавета Прокофьевна қанча уринмасин, ҳатто ўша масаланинг ўзини ўз олдинга аниқ қилишиб қўя олмас эди. Иш жуда мушкул эди: «Князъ яхшими ё яхши эмасми? Буларнинг бари яхшими ё яхшимасми? Агар яхши бўлмаса (бунга шубҳа йўқ), унда аниқ нимаси яхши эмас? Агар балки яхши бўлса (шундай бўлиши ҳам мумкин), унда, хўп, қаери яхши?» Хонадон соҳиби Иван Федорович албатта, аввал ҳайрон бўлди, лекин бирдан у ҳам дилидаги гапларни ўртага тўқди, «худо ҳаққи, менга ҳадеб нимадир бўлаётганга ўхшаб кўринаверарди, йўқ-йўқ дейман, яна кўзимга нимадир кўрингандай бўлади!» Генерал ойим шундай дағағали қараб қўйған эди, у дарҳол жим бўлди, лекин эрталаб жим бўлган эди, кечқурун эса хотини билан мажбураи ёлғиз қолган чогида жим ўтиравериш ўнгайсиз бўлгани учун гайрат билан бир қанча кутилмаган фикрларни ўртага ташлади: «Ахир, аслида шима ўзи?..» (Жавоб бўлмади.) «Албатта, чиндан шундай бўлса, буларнинг бари жуда қизиқ, мен тортишиб ўтироқчи эмасман, лекин...» (Яна жавоб бўлмади.) «Бошқа бир жиҳатдан қараладиган бўлса, тўғрисини айтганда, ахир князъ, худо ҳаққи, ёмон йигит эмас, ажойиб йигит, ва... ва, ва — хўш, очиғи, ном ҳам ҳазил нарса эмас, ўз насл-насабимиз дегандай, буларнинг бари аҳамиятга эга, яъни мен айтмоқчиманки, забунликда қолган ўз наслу насабимизни яна ёруғликка олиб чиқсан, жамиятнинг бутун кўз ўнгига, яъни, агар бу томондан қараладиган бўлса дейманда, яъни, мен демоқчиманки, чунки... албатта, жамият; жамият — бу жамият; лекин ҳар ҳолда князининг ҳам чўнтаги жуда қуруқ эмас, номига бўлса ҳам давлати бор. Унинг яна...

ва... ва... ва...» (Яна ҳеч қандай жавоб бўлмади, кутилган натижа чиқмади.) Эрининг гапларини тинглаб бўлгандан кейин Лизавета Прокофьевна бутунлай чегарадан чиқиб кетди.

Унинг фикрича, бўлаётган воқеаларнинг бари «кечириб бўлмайдиган ва ҳатто жинояткорона бемаъни гаплар, бўлмай, аҳмоқона ҳаёлпарамстлик!» Ҳаммадан бурун, яна шуниси ҳам борки, «бу юмшоқ супурги князь деганлари — жинни касал, иккинчидан,— тентак, на жамиятни билади, на жамиятда ўз ўрни бор: уни кимга кўрсатиб бўлади, уни қаерга жойлаштириш мумкин? Бунинг устига аллақандай таги пастлар билан апоқ-чапоқ бўлиб юради, ҳатто кичкинагина бўлса ҳам амал-унвонга эга эмас, ва... ва... ахир, Белоконская нима дейди? Нима, биз Аглайга шундай эрни, шундай одамни рово кўрибмидик?» Шу сўнгги гап албатта, ҳаммадан ҳам муҳимроқ эди. Мана шундай ўйлардан она қалби титраб-қақшар, лахта-лахта қон билан, кўз ёшлири билан тўларди, лекин шу билан бирга шу қалбдан гоҳо бошқа бир садо ҳам чиқарди: «Князь нима бўлибди, унинг нимаси ёмон?»— дер эди юрагининг аллақаерларидан келган бу нидо. Хўш, ўз юрагидан эшитилаётган шундай эътиrozлар Лизавета Прокофьевнани ҳаддан ташқари гангитиб ташлаган эди.

Аглайнинг опаларига нима учундир князь ҳақидаги фикр жуда ёқиб тушди; ҳатто уларга бу унчалар ғалати бўлиб туюлмади; бир сўз билан айтганда, улар кутилмаганда князининг ёнини олицилари мумкин эди. Лекин улар икковлари ҳам индамасликка қарор қилишди. Оилада шу нарса жуда аён бўлиб қолган эдик, оиласвий бирон масала хусусида Лизавета Прокофьевнанинг эътиroz ва раддиялари зўрая борған сайин, қайсарлик билан оёқ тираб тургани сайин бу унинг ўша масала хусусида тобора рози бўла бошлаганлигини билдиради. Лекин Александра Ивановна хусусига келадиган бўлсақ, унинг бутунлай жим туришининг сира имкони йўқ эди. Лизавета Прокофьевна уни қачонлардан бери ўзига маслаҳатчи қилиб олган, ҳозир уни дам-бадам ҳузурига чақириб ўз фикрини билдиришни талаб қиласарди, сен ўзинг кузатган нарсаларни менга айтиб бер, дерди. «Қандай қилиб бундай бўлиб қолди? Нега буни ҳеч ким кўрмай қолди? Нега ўшанда менга айтмадинглар? «Шўрлик рицарь» нимани англатарди, бу билан нима демоқчи эди? Нега ёлғиз Лизавета Прокофьевнанинг ўзи ҳамманинг ташвишини чекиши, ҳаммасини пайқashi, ҳаммасини олдиндан кўриши керак экану бошқалар умрини қарға санаб ўтказиши керак?» ва ҳоказо, ва ҳоказо. Александра Ивановна бонида жуда эҳтиёткорлик билан сўз юритди, менимча, отамнинг фикрлари тўғрига ўйшайди, Епанчинайлардан бири князъ

Мишкинга турмушга чиқадиган бўлса, бу жамият томонидан жуда маъқулланса керак, деди. Александра оз-оздан қизишиб, князь бошқалар айтмоқчи жуда ҳам «тентак» эмас ва ҳеч қачон бундай бўлганмас, унинг эътибори ва обрўсига келганда, яна худонинг ўзи билади, тағин бир неча йилдан сўнг бизнинг Россиямизда одамнинг обрў-эътибори нима билан ўлчанаркин: илгаригидай хизматда кўрсатиладиган муваффақиятлар биланми ёки бошқа бирон нарса биланми? Александрининг бу гапларига ойиси дарҳол: «Сен жуда эркин фикрлайсан ва буларнинг ҳаммаси яна ўша қуриб кеткур хотинлар масаласига бориб тақалади», деб эътироz билдири. Шундан ярим соат ўтар-ўтмас у шаҳарга тушиб кетди, у ердан тўғри Тош оролга ўтди, бу ерда у Белоконскаяни кўрмоқчи эди, худди атай қилгандай, Белоконская мана шу пайтлар Петербургга келган ва тезда яна кетадиган эди. Белоконская Аглаянинг танглайини кўтарган ва уни чўқинтирган онаси эди.

«Кампиршо» Белоконская Лизавета Прокофьевнанинг титраб-қақшаб айтган ҳамма гапларини хотиржам ўтириб эшилди, калавасининг учини йўқотиб қўйган онанинг кўз ўшларига у қадар эътибор бермади, ҳатто унга қараб туриб кулгиси қистади. Белоконская қўли қаттиқ, дийдаси қаттиқ хотин эди; жуда қадимдан танийдиган дугоналарини ҳам ўзига тенг кўрмас, ўргада тенглик бўлишини истамасди, Лизавета Прокофьевнага эса ўзи ҳомийлик қиласидиган роtégée, деб қарар, ўттиз беш йил бурун у ҳақда қандай фикрда бўлса, ҳозир ҳам шу фикри ўзгартмаган, Лизавета Прокофьевнанинг табиатига хос кескинлик ва мустақилликга интилиш билан сира чиқишлоиласди. Дарвоқе, у ўз фикрларини билдири: «тарки одат амири маҳол дегандай, ҳаммаларингиз бир оз шошиб, ҳовлиқиб қолганга ўхшайсизлар, панинадан фил ясамаётганикисизлар; гапларингизни шунчадан бери дикқат билан эшишиб ўтирибман, лекин, чинакамига жилдирироқ бир нарса содир бўлмаганга ўхшайди; пича яна сабр қилинса бўлмасмийни, у ёри қандай бўлиши ойдинроқ кўринарди; меннимча, князь рисоладаги йигит, лекин касал, галати ва ҳаддан таниҳари камсуқум. Ҳаммадан ёмони, у маъшуқаси борлигини ҳеч кимдан яширмайди». Илгарироқ Белоконская Евгений Павлович қандай бўларкин, деб шама қилган эди, мана энди Белоконская ўзи таклиф этган Евгений Павлович назардан қолганлиги учун хафароқ эканлигини Лизавета Прокофьевна жуда яхши англади. У Павловскка баттар тажанг бўлиб қайтди ва шу заҳоти ҳамма кўрадиганини кўрди, «ҳаммаларингиз эсингизни ўйқотиб қўйибсиз», деди, ҳеч кимницида бундай эмас, фақат бизнинг уйимизда қачон қарасанг, аҳвол шундай; «нимага бунча

шошган ўрдакдек бош-кетингиз билан шўнғиб қолдингизлар? Бунинг оқибати нима бўлади? Мен қачондан бери разм соламан, ҳеч нарсанинг тайини йўқ, оқибати номаълум! Тўхтаб туринглар-чи, нима бўларкин Иван Федоровичнинг кўзига кўринса кўрингандир, одамнинг кўзига нималар кўринмайди, пашшадан фил ясашнинг нима кераги бор?» ва ҳоказо, ва ҳоказо.

Демак, ўнкани босиб, ҳаммасига вазмироқ қарамоқ, совуқ-қонлик билан баҳо бермоқ керак экан. Э воҳ, хотиржамлик, босиқлик ўн минутга ҳам боргани йўқ. Лизавета Прокофьевна Тош оролга кетган чоғида уйда рўй берган ҳодисанинг хабари совуққонликка берилган биринчи зарба бўлди. (Эсингиздами, бир куни князъ соат ўн бўлса керак, деб уларникига кечаси соат бирда боргани эди, Лизавета Прокофьевна шунинг эртасига ёқ йўлга чиқсан эди). Лизавета Прокофьевнанинг сабрсизлик билан берган саволларига қизлари жуда батафсил жавоб беришиди ва биринчидан, «сиз йўғингизда ҳеч нарса бўлгани йўқ», дейишди, князъ келибди, Аглай унинг олдига анчагача чиқмабди, ярим соатча ичкарида индамай ўтираверибди, кейин чиқиб, шу заҳоти князга шахмат ўйнашни таклиф қилибди; князъ шахматни сира ҳам билмас экан, Аглай уни дарров ютиб қўйибди; ютиб, жуда хурсанд бўлиб кетибди, князни ўйнашни билмайсиз, деб ёмон уялтирибди, унинг устидан ёмон масхара қилиб кулибди, князъ жуда ачинарли бир аҳволга тушибди. Кейин Аглай унга келинг, қарта ўйнаймиз, дебди. Џураки ўйнабдилар. Лекин князъ дуракига жуда уста экан, худди... худди профессорга ўхшаб ўйнаркан; жуда қойил қилибди; Аглай шунча фирромлик қилибди, шунча қарталарини алмаштирибди, лекин ҳеч фойдаси бўлмабди, князъ уни усти-устига қолдираверибди: кетма-кет беш марта қолдирибди. Аглай жигибийрон бўлиб ўзини тутолмабди; князга аччиқ устида ҳар хил гапларни айтиб ташлабди, чақиб-чақиб олибди, кулиб ўтирган князъ бирдан хафа бўлиб индамай қолибди, Аглай унга: «то сиз шу ерда ўтиракансиз, мен бу хонага қадам босмайман, шунча нарсалар бўлиб ўтганлигига қарамасдан яна онзникига келгани уялмадингизми, кечаси соат бирда бизни кида нима қилиб юрибсиз, кўйинг-е»,— деб писандга қилибдида, эшикни қарсилатиб ёпиб кетибди. Кейин қанча кўнглини овлаб юптишмасин, князъ худди мотамга ботгандай бўлиб ўйига жўнабди. Бирдан, князъ кетгач, чорак соатлардан сўнг Аглай юқоридан югуриб равонга чиқибди, унинг кўзлари йиғланганидан қизариб кетган экан; югуриб чиққанининг сабаби Коля олиб келган типратиканни кўрмоқчи экан. Ҳаммалари типратиканни биргаликда томоша қилишибди; Коля типрати-

кан меники эмас, ташқарида гимназист дўстим Костя Лебедев билан келаётган эдим, Костя бу ерга киришга уяляпти қўлида болта кўтариб олгани учун; типратикан билан болтани ҳозир йўлда келаётганимизда бир мужикдан сотиб олдик. Мужик типратиканни эллик тийинга сотди, биз уни кейин болтасини ҳам сотишга кўндиридик, жуда яхши болта экан, дебди. Шунда Аглайа типратиканни менга сотасиз, деб қаттиқ тиқилинч қила бошлабди, ҳатто Коляни «жоним», деб юборибди. Коля анчагача рози бўлмабди, ниҳоят, чидолмасдан кўчадаги ўртоғи Костя Лебедевни чақириб келибди, Костя роствдан ҳам қўлида болта кўтарганча кириб келибди ва жуда уялиб кетибди. Лекин шунда типратикан уларники эмаслиги маълум бўлибди, у Петров деган аллақандай учинчи бир боланики экан, бошқа бир тўртичинчи бола пулга муҳтож бўлиб қолиб, Шлоссернинг «Тарих» китобини сотаётган ва Петров шу китобни менга олиб келиб беринглар, деб Коля билан Костяга пул берган экан, улар Шлоссернинг «Тарих»ини сотиб олишга боришибди, йўлда мужик учраб қолибди ва улар «Тарих» китоби ўрнига типратиканни сотиб олишибди, шундай бўлгандан кейин типратикан билан болта ўша учинчи бола Петровга тегишли экан ва ҳозир Шлоссернинг «Тарих»и ўрнига унга типратиканни олиб кетишаётган пайтлари экан. Лекин Аглайа ҳеч қўймагандан кейин алоҳа унга типратиканни сотишибди. Аглайа типратиканни олиши билан уни Колянинг ёрдамида кажава саватга солиб, устини сочиқ билан ўрабди-да, Колядан шуни дарҳол князнинг шахсан ўз қўлига тутқазасиз, деб илтимос қилибди, «менинг унга бўлган чуқур ҳурматимнинг белгиси сифатида» менинг иномидан топширасиз, дебди. Коля бу таклифни хурсанд бўлиб қабул қилибди ва буни князга дарров етказаман, дебди, лекин кетмасдан олдин: «Типратикац шиммани англатади, бу совғанинг маъноси нима?»— деб Аглайага тиқилинч қилибди. Аглайа бу сизнинг ишингиз эмас, дебди. Коля, бунинг мажозий маъноси бўлса керак, дебди. Аглайанинг жаҳли чиқиб, сиз ҳали ёш боласиз, сизга буни билишга ҳали эрта, деб жавоб берибди. Коля дарҳол, агарда мен сизни аёл кини сифатида ҳурмат қилмаганимда ва ўз эътиқодларимга амал қилмаганимда эди, дарҳол бундай ҳақоратга муносиб жавоб берган бўлардим, дебди. Лекин бир оз ғижиллашганларидаи сўнг Коля барибир хурсанд бўлганча ўз ўртоғи Костя Лебедев билан биргаликда типратиканни олиб кетибди. Коля саватни у ёқдан-бу ёқса силкитиб бораётганлигини кўриб, Аглайа чидолмасдан равондан туриб унга: «Коля, илтимос, тағин саватдан тушиб қолмасин!»— деб қичқирибди худди ўрталаридан ҳеч нарса ўтмагандай. Коля ҳам худди у билан ҳозиргина ғижиллашиб олмагандай

хозирлик билан: «Йўқ, тушириб қўймайман, Аглая Ивановна. Менга ишонаверинг!»— деганча чопқиллаб кетаверибди. Шундан кейин Аглая хандон ташлаб кулиб, жуда ҳам мамнун ҳолда уйга кириб кетибди ва сўнг куни бўйи хушчақчақ бўлиб ўйнаб-кулиб юрибди.

Бу хабар Лизавета Прокофьевнани бутунлай лол қилиб қўйди. Бу нимаси бўлса экан? Бир ҳазиллашгиси келиб қоллимикин. У ҳаддан ташқари қаттиқ ташвишга минди, тавба—типратикан; нимани билдиаркин тиpringикан? Улар шартлашиб қўйдилармикин? Нима назарда тутилган? Бу қандай белги? Қандай хабар? Қизларни сўроқ қилиш пайтида шу ерда Сўлган бечора Иван Федорович бир гап айтиб ҳаммасини расво қилаёзди. Унингча, ҳеч қандай хабар берилмаган, тиpringиканми,— «оддий тиpringикан, вассалом,— эҳтимол бу билан ўртамиизда бўлиб ўтган хафагарчиликни унунинг, ярапшайлик, димоқ-фироқ қилиб юрмайлик, дегандир, хуллас, бу кечиравли оддий бир шўхликдан бошқа нарса эмас».

Қавс ичиди айтиб ўтайлики, у ҳаммасини жуда тўғри топди. Аглаянинг ҳузуридан уйга қайтиб келган князъ яrim соатдан бери дунё кўзларнига буткул қоронғи бўлганча нима қилишини билмай ўтиради, шунда бирдан тиpringиканин кўтариб Коля келиб қолди. Шу заҳоти кўк юзидан булувлар кувилди; князъ худди ўлиб тирилгандай бўлди. У тинмай Колядан сўраб-суринтиради, нима бўлди, нима деди, қандай деди, деб ўн қайталаб сўрар, худди болаларга ўхшаб қиқирлаб кулар ва дам сайин унга кулиб, хушчақчақлик билан қараб турган ҳар икки боланинг қўлларини қисар эди. Аглая князни кечирибди, демак, бугун кечқурун яна унинг олдига бориш мумкин, унга ҳозир шундан кўра ортиқроқ мукофот йўқ эди.

— Ҳали биз ҳаммамиз ёш боламиз, Коля! ва... ва... қанчалар яхши бизнинг ҳали болаларча шўх ва қувноқ эканлигиниз!— деб эриб кетганча хитоб қилди у ниҳоят.

— У сизни қаттиқ яхши кўриб қолибди, князъ, вассалом!— худди биладиган одамдай салмоқланиб деди Коля.

Князъ дув қизаруб кетди, лекин бу сафар Коляга ҳеч нарса демади, Коля эса хахолаб кулар ва кафтларини бир-бирига уриб қарсак чаларди. Бир зум ўтмай князнинг ўзи ҳам кубуб юборди, шундан кейин то кеч тушгунча дам сайин соатига қараб, қанча қолдийкин, қачон кеч киаркин, деб утиради.

Лекин жаҳл устун чиқди: Лизавета Прокофьевна алоҳа ишдолмади ва кўнглига келган нарсани қўлмагуича тинчимади. Катта қизлари ва эрининг қўйниг, дейишларига қарамай, яархол Аглаяни чақирирди, унга охирги саволимни бера-

ману аниқ ва равшан жавоб олиб қутуламан, деб ўйлади. «Шу йўл билан биратўласи ҳал қилиб қўя қоламан, елкамдан соқит қилиб кейин азобини чекиб юрмайман!» «Бўлмаса,— деб эълон қилди у,— кеч киргунча ўлиб қоламан!» Шундагина ҳаммалари иши қанчалар чалкаштириб юборганларини англаб ётдилар. Аглай ўзини ҳайрон бўлганга солди, ачиқланди, князнинг ва барча уни сўроққа тутганларнинг устларидан масхара қилиб хахолаб кулди,— Аглайдан шундан бошқа нарсага эришолмадилар. Лизавета Прокофьевна тўшакка ётиб олди ва князь келадиган чой пайтига ўрнидан турди. У князни юрагини ҳовучлаганча кутди ва князь кириб келганда сал бўлмаса, ҳушидан кетиб қолай деди.

Князнинг ўзи ҳам худди тимирскилангандай бўлиб ботин-масдан, ғалати табассум қилиб, ҳамманинг кўзига бир-бир қараб ва ҳаммага худди савол бергандай, ниманидир улардан сўроқлагандай бўлиб кириб келди, у келган чоғда Аглай яна йўқ эди ва князь бундан қўрқиб кетди. Бу оқшом бегона одамлар йўқ, ёлғиз оила аъзоларининг ўзлари йигилишган эдилар. Князь Ш. Евгений Павловичнинг амакисининг иши бўйича ҳамон Петербургда эди. «Жуда бўлмаганда у бўлганида ҳам бирон нима дермиди»,— деб унинг йўқлигига ўкинарди Лизавета Прокофьевна. Иван Федорович ўзини жуда ташвишга ботган бир қиёфага солиб ўтиради; катта қизлар атай қилгандай сипо ва жим ўтиришади. Лизавета Прокофьевна гапни nimадan бошлишни билмасди. Ниҳоят, йўлларни хўп қарғаб, сўнг князга хўш, нима дейсан, дегандай қилиб шиддат билан қаради.

Афсус! Аглай ҳадеганда чиқа қолмас, князь эса адойи тамом бўла бормоқда эди. У ўзини йўқотган кўйи тилини қалдиратиб, йўлларни тузатиб қўйиш жуда фойдали, деган фикрни билдириди, бироқ Аделаида пиқиллаб кулиб юборганидан сўнг, князь бутуслай тамом бўлди. Худди шу пайт виқор ва таманно билан Аглай кириб келди ва одоб ила князга таъзим қилди-да, оҳиста столнинг тўрига келиб ўтирди. У князга саволомуз қаради. Ҳамма англашилмовчиликлар очиладиган бир пайт келганлигини англади.

— Сиз мен юборган типратиканни олдингизми?— қатъият билан андак норози бўлиб сўради қиз.

— Олдим,— деб жавоб берди князь қизариб, худди юраги уришдан тўхтаб қолгандек бўлиб.

— Сиз бу ҳақда нима деб ўйлайсиз, дарҳол тушунтириб беринг? Шуни айтиб бермагунингизча ойим ва бутун хона-донимиз тинчланмайди.

— Менга қара, Аглай...— безовталаниб қолди бирдан генерал.

— Жуда ҳаддидан ошиб кетяпти бу қиз! — бирдан нима учундир қўрқиб кетди Лизавета Прокофьевна.

— Матап, бу ерда ҳеч ким ҳаддидан ошаётгани йўқ,— деб сиполик билан дарҳол жавоб қайтарди қиз.— Мен бугун князга типратикан жўнатган эдим, унинг фикрини билмоқчиман. Хўп, нима дейсиз, князъ?

— Менинг фикримни сўраяпсизми, Аглай Ивановна?

— Типратикан ҳақида.

— Яъники... мен ўйлайманки, Аглай Ивановна, сиз сўрамоқчисизки... мен типратиканин олдим, яъники... у ҳолда, менимча, шу... бир сўз билан айтганда...

Унинг нафаси ичига тушиб кетиб жим бўлиб қолди.

— Бор-йўги шуми гапингиз,— яна бир неча сония кутиб турди Аглай.— Майли, мен типратиканни бир чеккага қўя тураман; лекин мен қачонлардан бери йиғилиб ётган англашилмовчиликларни бартараф қилиш имконияти туғилганидан хурсандман. Шахсан сизнинг ўзингиздан бир нарсани ниҳоят сўраб олишга ижозат этинг: сиз менга уйланишни хоҳлайсизми, йўқми?

— Оҳ, парвардигорим! — кўкрагидан отилиб чиқди Лизавета Прокофьевнанинг.

Князъ чўчиб тушди ва ўзини орқага тортди. Иван Федорович данг қотди; қизлар қовоқ солишиди.

— Ёлғон гапирманг, князъ, ростини айтинг. Сизни деб мени хол-жонимга қўйиншмайди ғалати саволлар беравериб; бундай деб сўрашларининг бир асоси борми? Хўш?

— Мен сизга уйланамаи, деганим йўқ, Аглай Ивановна,— деди князъ бирдан жонланаркан,— лекин... сизни қанчалар севишимни ўзингиз биласиз,— мен сизга ишонаман... ҳатто ҳозир...

— Мен сиздан сўраяпман: менинг қўлимни сўрайсизми, йўқми?

— Сўрайман,— деб юраги уришдан тўхтаб қолгудай бўлиб жавоб берди князъ.

Ҳамма ўтирганларнинг юраги бир кўтарилиб тушди.

— Бундай бўлмайди, азиз дўстим,— деб ўртага гап қўшди Иван Федорович қаттиқ ҳаяконга тушиб,— бу... бунинг деярли иложи йўқ, агар шундай бўлса, Глаша... Кечиринг, князъ, кечиринг, азизим!.. Лизавета Прокофьевна! — деб мурожаат қилди у хотинидан мадад кутиб,— ўйлаб кўрсак... бўларди...

— Мен рози эмасман, мен рози эмасман! — деб қўлларини силкитди Лизавета Прокофьевна.

— Матап, менга ҳам сўйлашга ижозат этинг; бундай пайтда менинг сўзим ҳам инобатга олинса керак, деб ўйлайман:

ҳаётимнинг энг масъулиятли дақиқасида турибман (Аглай худди шундай деб айтди), ва ўзим билиб олмоқчиман, бундан ташқари, бунга сизлар ҳаммаларингиз гувоҳ бўлиб турганликларингиздан хурсандман... Агар сизнинг «шундай ниятларингиз бор экан», бир оғиз сўрашга изн беринг, князь, сиз менинг баҳтиими қандай йўл билан таъминламоқчисиз?

— Мен, рости, сизга қандай жавоб беришимни билмайман, Аглай Ивановна; бунга... бунга нима деб жавоб бериш мумкин? Уйдан кейин... керакмикин?

— Сиз бир оз эсанкираб қолганга ўхшайсиз, майли, ўзингизни босиб олинг, нафасингизни ростланг, янгидан куч йигинг; бир стакан сув ичиб олинг; айтгандай, ҳозир сизга чой беришади.

— Мен сизни севаман, Аглай Ивановна, мен сизни жуда ҳам севаман; мен ёлғиз сизни севаман ва... илтимос, ҳазиллашманг, мен сизни жуда ҳам севаман.

— Бироқ бу жуда муҳим иш; биз бола эмасмиз, бунга тийрак кўз билан қарашимиз керак... Айбга буюрманг, қанча давлатингиз бор?

— Вой-бў, Аглай. Қўй-е! Бу ундаймас, ундаймас...— қўрқиб кетган ҳолда ғўлдиради Иван Федорович.

— Шармандалилк!— овозини кўтариб пи chirладi Лизавета Прокофьевна.

— Эсингни ебсан!— деб баланд овоз билан шивирлади Александра.

— Давлат... яъни пулми?— ҳайрон бўлди князь.

— Худди шундай.

— Ҳозирча... ҳозирча юз ўттиз беш минг,— бўғилиб деди князь қип-қизарип кетаркан.

— Атиги шунчами?— ҳаммага эшитиларли қилиб очиқдан очиқ ҳайрон бўлди Аглай заррача қизармаганча.— Майли, зарари йўқ; айниқса, иқтисод билан тежаб сарфланса... Хизмат қилиш ниятингиз борми?

— Мен хусусий муаллимчилик бўйича имтиҳон топширмоқчи эдим...

— Айни муддао; албатта, бу маблагимизга маблаг қўшади. Сиз камер-юнкер бўлишни кўзда тутасизми?

— Камер-юнкер дейсизми? Мен буни ҳеч хаёлимга келтирмаган эканман, лекин...

Лекин шу ерга келганда Аглаянинг оналари чидаб туролмай пиқиллаб кулиб юбориши. Аделаида боядан бери Аглай ўзини зўрға кулгидан тийиб турганлигини сезиб ўтиради. Аглай нега куласизлар, дегандай опаларига таҳдид билан қаради, лекин ўзи ҳам бир сония чидолмай телбаларча қаҳ-қаҳ уриб

кула бошлади; ниҳоят, ўзини тўхтатолмай хонадан югуриб чиқиб кетди.

— Мен ўзим ҳам буни кулгидан бошқа нарса бўлмаса керак, деб ўйлаган эдим! — деб қичқирди Аделанда, — типратишкандан бошланган эди.

— Йўқ, энди бунга йўл қўймайман, йўл қўймайман! — деб қайнаб кетди Лизавета Прокофьевна ва Аглаянинг орқасидан шаҳд билан кириб кетди. Унинг кетидан Аглаянинг опалари ҳам чопиб кириб кетишиди. Хонада князь билан хонадон соҳиби ҳолдилар.

— Бу, бу... бу нима қылганлари бўлди, а, Лев Николаевич? — деб кескин қичқириб юборди генерал, афтидан, нима демоқчи бўлаётганинги ўзи ҳам айгламай, — йўқ, жиддий айтаман, жиддий айтаман, а?

— Аглая Ивановна менинг устимдан кулганга ўхшайди, — маъюс жавоб берди князь.

— Шошмай тур, биродар; мен борай-чи, сен шошмай тур... чунки... жуда бўлмаса, сен менга тушунтири, Лев Николаич, сен тушунтири, нима бўлган ўзи ва буларнинг бари, умуман олганда, нимани билдиради? Узинг кўр, — мен отаман; нима бўлганда ҳам отаман-ку, шунинг учун ҳам ҳеч нарсани тушунмаялман; жилла курса, сен менга тушунтириб бер!

— Мен Аглая Ивановнани яхши кўраман; у буни билади ва... назаримда анчадан бери билади...

Генерал елкаларини учирди.

— Қизиқ, қизиқ... жуда ҳам севасанми?

— Жуда ҳам севаман.

— Қизиқ, жуда қизиқ. Бундай бўлишини спра кутмаган эдим, хўш... Яна кўнглинга келтириб юрма, мен давлатингни ўзда тутиб айтиётганим йўқ, (ҳолбуки, сармоянг каттароқ бўлса керак деб ўйлагандим), лекин... менга қизимнинг баҳти... ниҳоят... нима десамикин, сен унинг баҳтини... таъминлай олар-микинсан? Ва... ва... бу нима қылгани унинг: чиими қилиқлари ва ё ҳазилми? Сени айтиётганим йўқ, уни айтаман?

Эшик ортидан Александра Ивановнанинг овози эшитилди: у отасини чақирмоқда эди.

— Тўхтаб тур, биродар, тўхтаб тур! Тўхтаб, ўйлаб тур, мен ғозир... — деди у апил-тапил ва юраги пўкиллаганча ҳовлиқиб ишқарига кириб кетди.

У ишқарига кириб, хотини билан қизи бир-бирларини қучоқ-ланшиб йиғлашиб турганларини кўрди. Бу баҳт, хурсандчилик, ғизи-ризолик кўз ўшлари эди. Аглая ойисининг қўллари, юзлари, лабларидан ўпарди; улар бир-бирларини маҳкам қучоқ-лаб олган эдилар.

— Мана энди уни ўзинг кўр, Иван Федорич, бор бўлгурни қара!— деди Лизавета Прокофьевна. Аглай ўзининг баҳтиёри, кўз ёшлари суркалиб кетган юзини ойисининг кўкрагидан олиб, отасига қаради, шарақлаб кулиб юборди, сакраб отасини маҳкам қучоқлаб олди ва бир неча маротаба ўпиди қўйди. Кейин яна ойисининг бағрига отилди, ҳеч ким кўрмасин, деб юзини маҳкам унинг бағрига босди ва яна йиғлаб юборди. Лизавета Прокофьевна уни шол рўмолининг бари билан тўсиб олди.

— Сен ўзи бизни не кўйларга соляпсан асти, не кўйларга соляпсан, жуда бераҳм қиз бўлиб кетибсан, билдингми, энди!— деб қўйди у, лекин овозидан хурсанд эканлиги, бирдан емғил нафас олганлиги сезиларди.

— Бераҳмман! ҳа, бераҳмман!— деб илиб кетди бирдан Аглай.— Ёмон қизман! Тантик қизман! Отамга айтинг шуни. Оҳ, ўзлари шу ерда экан-ку. Дада, сиз шу ердамиши? Эшитдингизми!— деб кўз ёшлари билан кулди Аглай.

— Азизим, менинг фариштам!— деб унинг қўлини ўпарди хушнудликдан жуда ҳам очилиб кетган генерал. (Аглай қўлини тортиб олмасди.)— Демак, бундан чиқди, сен анави... йигитни яхши кўрар экансан-да?..

— Йў-йў-йў! Тоқатим йўқ... бошимга урамани сиз айтган ўша йигитни!— бирдан қайнаб кетди Аглай ва бошини кўтарди.— Дада, агар сиз яна бир марта шундай дейдиган бўлсангиз... мен жиддий айтипман; эшитдингизми, жиддий айтипман!

У чиндан ҳам жиддий сўзламоқда эди: ўзи қип-қизарив кетган ва кўзлари ўт бўлиб ёнарди. Ота тилини тишлаганча жим бўлди, қўрқиб кетди, лекин Лизавета Прокофьевна Аглай-нинг орқасидан унга имо қилди ва шунда у тушунди: «Сўрама».

— Ундаи бўлса, фариштам, ихтиёрнинг, ўзинг биласан, у ёлғиз кутиб ўтириби; йўлини қилиб жўнатиб юборайлик бўлмаса?

Генерал ўз навбатида Лизавета Прокофьевнага имо қилиб қўйди.

— Йўқ, йўқ, бу ортиқча; айниқса, «йўлини қиладиган» бўлсангиз, ўзингиз чиқинг унинг олдига; мен кейин чиқаман, ҳозир. Мен ўша йигитдан... узр сўрамоқчиман, мен уни хафа қилиб қўйдим.

— Жуда ҳам қаттиқ хафа қилдинг,— деб жиддий тарзда тасдиқлади Иван Федорович.

— Хўш, бундай... сизлар ҳаммаларингиз шу ерда қолинглар, яхиси, аввал мен бир ўзим чиқаман, сизлар эса дарров менинг орқамдан чиқиб боринглар; шундай қилсак яхши бўлади.

У эшиккача бориб, бирдан орқасига қайтди.

— Мен кулиб юбораман! Ичакларим узилиб кетади!-- деди у ғамгии тортиб.

Лекин шу заҳоти орқасига шарт ўгирилиб юргилаганча князнинг олдига чиқиб кетди.

— Нима қилгани бу? Сен нима дейсан?— деб шоша-пиша хотинидан сўради Иван Федорович.

— Айтгани ҳам тилим бормайди,— шошиб жавоб берди Лизавета Прокофьевна ҳам,— менимча, ҳаммаси равшан.

— Менимча ҳам равшан. Кундай равшан. Севади.

— Севади ҳам гапми, ошиқ бўлиб қолган!— деди Александра Ивановна.— Лекин кимга экан, қаранг?

— Худо хайрини берсин, тақдирни шу бўлса!— художўйлик билан чўқиниб олди Лизавета Прокофьевна.

— Тақдир экан-да!— деб тасдиқлади генерал,— тақдирдан қочиб қутулиб бўлармиди!

Шундан сўнг ҳаммалари меҳмонхонага чиқишиди, ва яна кутилмаган ҳодисага дуч келишиди.

Аглай князнинг олдига чиққанимда кулиб юбормасам кошкайди деб қўрққан эди, аксинча, кулиш у ёқда турсин, ботинмай, қиспиниб-қимтинибгина деди:

— Мен таъвия, тентак, ақли йўқ қизни кечиринг (Аглай князнинг қўлини ушлаб олди), ишончингиз комил бўлсинки, биз ҳаммамиз сизни беҳад яхши кўрамиз. Ва агарда мен сизнинг бу қадар ажойиб соддадиллигингиз устидан кулишга уринган бўлсам, менга худди ёш бола деб қаранг ўшўхлигимни маъзур кўринг; бўлмағур бир нарсани деб ҳоли жонингизга қўймаган бўлсам, мени кечиринг, лекин буни сизнинг устингизга асло миннат қилиб қўймоқчи эмасман...

Айниқса, кейинги сўзларни Аглай бошқа бир урғу бериб айтди.

Ҳаммасини ўз кўзлари билан кўриш ва ўз қулоқлари билан эшитиш учун отаси, ойиси, опалари аллақачон меҳмонхонага чиқиб улгурган эдилар, Аглаянинг «бўлмағур бир нарсани устингизга миннат қилиб қўймоқчи эмасман», деган гаплари ҳаммани лол қилиб қўйди, уларни бундан кўра ҳам анг-таниг қилиб қўйган нарса — Аглаянинг бу сўзларни жуда ҳам жиддий туриб айтганлиги бўлди. Ҳаммалари бир-бирларига саволомуз қараб олишиди; лекин князъ, афтидан, бу сўзларни тушиунмади, у беҳад баҳтиёр эди.

— Нега ундин дейсиз,— деб ғўлдиради у,— нега сиз... кечирим... сўраяпсиз...

У ҳатто мен сизнинг кечирим сўрашингизга арзимайман, демоқчи бўлди. Қим билсин, балки у «бўлмағур бир нарсани

устингизга миннат қилиб қўймоқчи эмасман», деган сўзларнинг маъносини тушуниб етгандир, лекин ғалати табиатли одам сифатида эҳтимол, бу сўзлардан хурсанд ҳам бўлгандир. Энди Аглаянинг олдига бемалол келтиб иставеради, у билан истаганча гаплаша олади, у билай бирга юриб, бирга тура олади, мана шунинг ўзи уига энг олий рўчинолик бўлиб туюлар ва ким билсин, эҳтимол, худди мана шу нарсаларнинг ўзидан бир умр рози бўлиб ўтарди! (Лизавета Прокофьевна) ичидагуди мана шу кўниб, рози бўлиб ўтишдан кўрқсан эди; у князни билиб туарди; ўзича кўп нарсалардан хавотир олар, хавфсиар, лекин ҳатто тилига келтиришга журъат этмасди.)

Князниң шу кечә қанчалар очилиб, қанчалар күнгли жұтаприлғанлигини тасаввур қилиш қийин. У шунчалар хурсанд әдікі, унга қараб турған одам ҳам беихтиёр хурсанд бўлиб кетарди,— Аглаянинг опалари кейин худди мана шундай деб айтib юришди. Унинг тили ешилиб кетди, ярим йил илгари Епанчиналар билан биринчи марта таиншиган чогида әрталаб у худди мана шундай очилиб гаплашган эди, ана ўшандан бери мана энди шундай чехраси очилиши эди. У Петербургга қайтиб келганидан сўнг атай индамай жим юрадиган бўлиб қолган, яқинда эса ҳамманинг олдида князь Ш.га мен ўзимни тұхтатиб, жим юришим керак, чунки мен фикрларимни баён қилиб, уларни ерга уришга ҳақим йўқ, деб айтганди. Шу кечә фақат унинг ўзигина сўзлади, дейиш мумкин, у анчагача ҳикоя қилиб ўтири. Савол берувчиларга ойдин ва аниқ жавоблар айтди. Лекин унинг сўзлари илтифот юзасидангина айтиладиган сўзларга асло ўхшамас эди. Буларнинг бари жиддий, салмоқли ва ҳатто донишманд одамнинг гапларига ўшарди. Князь ўзининг бир қанча шахсий қарашларини, юрагининг қаърила орзуланған фикрларни ўтрага ташлади, агар шунчалар «яхши баён» қилиб берилмаганды әхтимол бу фикрлар жуда кулгили бўлиб кўринини мумкин эди, деб бир-бирларига маъқуллашарди кейинча барча унинг гапларини тинглаганлар. Генерал гарчи суҳбат чогида жиддий мавзуларни маъқул кўрса-да, у ҳам, Лизавета Прокофьевна ҳам, гаплар ҳаддан ташқари олимона туsgа кириб кетганилигидан ўтиришнинг сўнгигида ҳатто жуда маъюс бўлиб қолдилар. Дарвоқе, князь охири бориб, бир қанча кулгили латифалар айтib берди, латифа айтib, ҳаммадан илгари уларга ўзи кулар, бинобарин, атрофда ўтирганлар латифадан кўра князниң шодон кулаётганидан қувониб кулишарди. Аглаяга келганда, у бутун ўтириш давомида бир оғиз ҳам гапирмади дейиш мумкин. Лекин у Лев Николаевичдан кўзларини узмасдан унинг гапларини эшитар, ҳатто эшигандан кўра кўпроқ қаар әди.

— Кўзларини узолмай, тўймай тикилгани тикилган, тавба; унинг ҳар бир сўзини илиб оляпти; жон-жон деб илиб оляпти!— деди кейин Лизавета Прокофьевна эрига.—Шунда ҳам унга сен уни яхши кўрасан, деб кўринг-чи, айюҳаннос солиб беради!

— Нима ҳам деб бўларди—тақдир!—деб елкаларини учирарди генерал, кейин у анчагача бу сўзларни тақорорлаб юрди. Шуни қўшимча қилиб ўтайдикки, генерал ишчан ва уддабурон одам сифатида аҳволнинг мана бунга ўхшаш ноаниқ бўлиб ётишини ёқтирамасди, кўп нарсалар ҳамон унга қоронғи бўлиб қолмоқда эди; лекин у вақт-соати келгунга қадар индамасликка ва... Лизавета Прокофьевнанинг кўзига қараб юришга жазм қилди.

Хонадоннинг хушчақчақ кайфияти узоқ давом этмади. Эртасигаёқ Аглай яна князь билан уришиб қолди, кейинги барча кунлар тўхтовсиз шу тарзда давом этди. Аглай уни соатлаб майна қилиб, масхара қилиб ўтиради. Рост, улар ўз боғчалиридаги кўшк-равонда баъзан бир соатлаб, икки соатлаб ўтиришарди, лекин бундай ўтирганларида князь Аглаяга ё газета ва ёки китоб ўқиб ўтиришини сезиб қолдилар.

— Биласизми,—деди бир кун Аглай уни газета ўқишдан тўхтатиб,—сизнинг билимингиз жуда ҳам паст экан; сиздан бир нарсани сўрагандা тузукроқ қилиб жавоб беролмайсиз: на кимлигини, на қайси йилда бўлганлигини, на қайси рисолада ёзилганлигини айттолмайсиз? Сиз ночор одам экансиз.

— Сизга саводим йўқроқ эканлигини айтгандим,— жавоб берди князь.

— Унда сизнинг нимангиз бор? Шундан кейин мен сизни қандай ҳурмат қиласман? Қани у ёғини ўқинг; йўқ, қўйинг, ўқимай қўя қолинг.

Шунда ўша куни яна ҳамманинг кўзига ғалати кўринган воқеа бўлиб ўтди. Князь Ш. қайтиб келди, Аглай у билан жуда очилиб гаплашди, Евгений Павлович ҳақида кўп сўради. (Князь Лев Николаевич ҳали келмаган эди.) Лизавета Прокофьевна гап орасида Аделаиданинг тўйини пича кечиктирадиганга ўхшаб турибмиз, балки иккни тўйин қўшиб ўтказармиз, деган эди, князь Ш. «оилада яқин кунларда янги ўзгаришлар бўлади шекилли», деб шама қилиб қўйди. Аглай ловиллаб ёниб кетди, «аҳмоқона бичиб-тўқилган гаплар ҳам жонга тегиб кетди», деди. Мен ҳали бироннинг ўйнашининг ўрнини босмоқчи эмасман, деб айтди.

Бу сўзлар ҳаммани ва айниқса, ота билан онани лол қилиб қўйди. Князь билан Настасья Филипповна хусусида узил-кесил гаплашиб олиш мақсадида Лизавета Прокофьевна эрини маҳфий кенгашиб олишга қистай бошлади.

Иван Федорович, бу Аглаянинг «үятчанлигидан» бошқа нарса эмас, деб ишонтиришига ҳаракат қиласарди; агарда князь Ш. тўй хусусида шама қилмаганда, Аглая ҳам индамаган бўларди, чунки Аглаянинг ўзи ҳам буларнинг ҳаммаси гийбатчи одамлар тўқиб чиқарган мишишлардан бошқа нарса эмаслигини, Настасья Филипповна Рогожинга тегаётганлигини яхши билади; князнинг бу гапларга ҳеч қандай алоқаси йўқ, умуман, унинг алоқаси йўқ; ҳеч қачон алоқада бўлган ҳам эмас, ҳақ гап, бор гап шу.

Князъ эса ҳеч нарсани парвойига келтирмас ва ҳамон фароғатда яшарди. О, албаттa, у ҳам баъзан Аглаянинг қарашлари оғир ва сабрсиз бўлиб бораётганлигини пайқаб қоларди; лекин у бошқа бир нарсага кўпроқ ишонар ва зулмат ўз-ўзидан тарқаб кетарди. Бир марта ишонч ҳосил қилгандан сўнг у ҳеч қачон иккиланиб ўтирмасди. Эҳтимол, у ҳаддан ташқари хотиржам юргандир. Бир куни князни боғда тасодифан учратиб қолган Ипполитга шундай бўлиб кўшиди.

— Ҳа, ўшанда сиз бирорни яхши кўриб қолибсиз, деб бекорга айтмаган эканман-ку, — деб бошлади у князнинг қошига келиб уни тўхтатаркан. Князъ унга қўлини узатиб, «анча яхши бўлиб қолганлиги» билан табриклади. Беморнинг ўзи ҳам анча тетик кўринарди, одатда сил билан оғриганлар баъзан шундай бўладилар.

Ипполит князнинг қошига келишдан мақсади, жуда кўринишингиз бошқача, худди баҳтиёр одамларга ўхшайсиз, деб чандиб олмоқчи эди, лекин дарҳол чалкашиб кетиб, ўзи ҳақида гапира бошлади. У шикоят қилингашга тушди, гаплари қовушмай узоқ нолиди.

— Айтсан, ишонмайсиз,— деб хулоса қилди у,— улар жуда ҳам жаҳлдор, бачкана, худбин, шұҳратпаст, одми одамлар экан, ишонасизми, улар мени ҳам иложи борича тезроқ ўлиб кетар, деган ниятда олишган, мана энди менинг ҳадсиганда ўлмай турганимни, касалим борган сари енгиллашайтганлигини кўриб, улар қутуриб кетдилар. Комедия! Гаров ўйнайман, сиз менга ишонмаяпсиз?

Князнинг эътироф билдиргиси келмасди.

— Мен ҳатто баъзан яна қайта сизникига кўчиб ўтсаммикин, деб қўяман,— менсимаган оҳангда деди Ипполит.— Улар одамни ишқилиб тезроқ ўлсин, жой бўшасин, деб қабул қилмайдилар деб ҳисоблайсизми?

— Мен улар сизни бошқа бир мақсад билан қабул қилганмикинлар, деб ўйлаган эдим.

— Эҳе! Одамлар сизни жуда содда деб гапиришарди, унчаларга ўхшамайсиз-ку! Ҳозир пайти эмас, бўлмаса мен сизга

анави Ганечкани, унинг қандай ниятларда юрганлигини албатта айтиб берган бўлардим. Тагингизга сув қўйишяпти, князъ, тагингизга аямасдан сув қўйишяпти ва... бунчалар бепарво юрганлигингизни кўриб ҳатто одамнинг раҳми келади сизга. Аммо афсус,— сиз бошқача нарсага қобил эмассиз!

— Ачинган нарсангизни қаранг!— деб кулди князъ.— Нима, сизнингча, агар нотинч бўлганимда бундан кўра баҳтлироқ кўринармидим?

— Баҳтиёрликда... алданиб яшагандан кўра, баҳтсизликда билиб яшаган минг марта яхши. Сиз нариги ёқдагилар ҳам... сиз билан рақобат қилаётгандарини билмайсиз шекилли?

— Сизнинг рақобат ҳақидаги сўзларингиз бир оз яланроқроқ, Ипполит; аттанг-аттанг, сизга жавоб беришга ҳақим йўқ. Сиз Гаврила Ардалионовичнинг ишларини бир оз бўлса ҳам биласизми, агар билсангиз, нима учун унинг ўз тинчини йўқотиб қўйганлигига ва ҳеч қачон тинчлана олмаслигига тушунган бўлардингиз, тўғрими? Менимча, бу нарсага маҳа шу нуқтадан назардан туриб қараш керак. У ҳали ўзгариши мумкин; ҳали кўп яшайди, ҳаёт эса мислсиз хазина... айтганча... айтганча...— ўзини йўқотиб қўйди князъ,— сув қўйиш масаласида... мен сира тушунолмай қолдим, сиз нима демоқчисиз; яхшиси, бу гапни қўяйлик, Ипполит.

— Вақт-соати келгунча, майли, қўямиз; бунинг устига сиз ҳеч олижаноблик қилолмасдан туролмайсиз-ку. Ҳа, князъ, сиз ўзингиз қўлингиз билан ушлаб кўришингиз керак, эҳтимол ўшанда менинг гапларимга ишонарсиз, ха-ха! Ҳозир мени жуда ҳам ёмон кўрсангиз керак, шундаймасми?

— Нимага? Сиз ҳаммадан кўп азоб чекканлигингиз ва азоб чекаётганингиз учунми?

— Йўқ, мени шундай азобга арзимайди, деб билганингиз учун.

— Ким кўпроқ азоб чека олса, демак, у шундай азобга муносиб. Аглай Иваногна сизнинг дафтариңгизни ўқиб чиққандан кейин сизни кўрмоқчи бўлган эди...

— Кейинга қолдирдими... унга мумкинмас, биламан, биламан...— гапни тезроқ бошқа томонга бурди Ипполит.— Айтганча, ўша алмойи-алжойи гапларниг ҳаммасини унга ўзингиз ўқиб берганмишсиз; алаҳлаб ётганда ёзилган ва... тўқилган. Тушунмайман, одамлар бунча бераҳм бўлмаса дейман, бунча болаларча шуҳратпаст ва қасоскор бўлмаса дейман (ва айниқса, шуни кўнглимга жуда оғир оламан), қаранг, шу дафтари ҳадеб юзимга солишади, таъна қилишади ва ундан янада ўзимга қарши қурол сифатида фойдаланишади! Хотиржам бўлинг, мен сизни айтаётганим йўқ...

— У дафтардан воз кечаман, деганингиз жуда ачинарли, Ипполит, у самими ёзилган ва биласизми, унинг энг кулгили томонларини ҳам, кулгили томонлар эса кўп (Ипполитнинг юзи қаттиқ буришиб кетди), сизнинг чеккан азобларингиз ювиб кетади, гапнинг очиғини айтганда, унда азоб ҳам бор ва... балки зўр матонат ҳам бор. Қандай бўлиб кўринмасин, сизни ёзишга унданаган фикрнинг асосида олижаноблик ётади. Вақт ўтган сари бу менга янада равшанроқ бўлиб бормоқда, чин сўзим. Мен сизга баҳо бермоқчи эмасман, мен дилимдаги гапларни айтяпман, холос, ўшанда индамаганимга жуда афсусланаман...

Ипполит қизариб кетди. Бир кўнгли князь билдириш турив мени тузоққа илинтиришмоқчи, деган шубҳага ҳам борди. Лекин унинг юзига қараб турив, самими ёзлаётганига амин бўлди. Унинг чехраси очилди.

— Барибири ўлиб кетасан киши!— деди у ва сал бўлмаса: менга ўхшаган одамлар ҳам ўлиб кетса-я!— деб қўшимча қилишга оз қолди.— Бу Ганечка деганлари мени қандай ҳол-жонимга қўймаётганинги кўрсангиз; менга эътироз билдиришмоқчи бўлиб топган гапини қаранг, менинг дафтаримни ўшанди ўтириб эшитганлардан уч-тўрттаси гўё мендан олдинроқ ўлиб кетар эмиш! Қалай, а! Менга таскин бериб айтган гапини қаранг, ха-ха! Аввало, ҳали ҳеч ким ўлгани йўқ; ундан ташқари ўзингиз ўйланг, бу одамларнинг ҳаммаси ўлиб кетган тақдирда ҳам нега энди бу менга тасалли бериши керак экан! Ҳаммани ўзига ўхшатади; айтганча; у бундан ҳам баттарини айтди, бундай пайтларда ўзини ҳурмат қилган одам индамай ўлади-қўяди, сиз бу хусусда худбинлик қилгансиз, деб сўқинишини айтмайсизми яна! Қалай, а! Йўқ, одам ҳам шунчалар худбин бўладими, а! Худбинликнинг нозиклашиб кетганлигини ёки, тўғрироғи, ҳўқиздек қўйполлашиб кетганлигини кўринг! Шундай бўла турив ҳам улар ўзларини худбии деб билмайдилар!. Князь, ўн саккизинчи асрда Степан Глебов деган аллакимининг ўлими ҳақида ҳеч кўзингиз тушганимди? Мен коча тасодиғиан ўқиб қолдим...

— Ким экан у Степан Глебов?

— Петр замонасида қозиққа ўтқазилган экан.

— Оҳ, худойим, биламан! Совуқда иўстин кийиб ўн беш соат қозиқда ўтирган, олиҳимматлик кўрсатиб ўлган; бўлмасам-чи, ўқиганман... нима эди?

— Худо одамларга шундай ўлим беради, бизга эса йўқ! Сиз мени худди ўша Глебовга ўхшаб ўлолмайди, деб ўйлайсизми?

— О, асло ундей эмас,— деб ўнғайсизланди князь,— мен фақат шуни айтмоқчидимки, сиз... яъни сизни мен Глебовга

ўхшай олмасдингиз, демоқчи эмасман, лекин... сиз... сиз ўша пайт бўлганда, тўғрироғи...

— Биламан: Остерман бўлардингиз, Глебов эмас, демоқчисиз, шундай эмасми?

— Ким у Остерман?— ҳайрон бўлди князъ.

— Остерман, дипломат Остерман, Петрнинг Остермани,— чалкашиб кетиб бирдан фўлдираб қолди Ипполит. Уртага аллақандай англашилмовчилик чўқди.

— О, й-й-йўқ! Мен ундай демоқчи эмасдим,— деб чўзиљди князъ бир оз жим турганларидан сўнг, сиз, назаримда... ҳеч қачон Остерман бўлолмасдингиз...

Ипполит қовоғини солди.

— Очиги, мен нега бундай деяпман,— деб яна гапини давом эттирди князъ афтидан сўзини тузатмоқчи бўлиб,— негаки, ўша замоннинг одамлари (чин сўзим, бу мени доимо ҳайратга солади) ҳозирги бизга ўхшаган одамлар бўлган эмас, улар бизнинг асrimизда яшаётган одамларга, одамлар авлодига асло ўхшамайдилар, рост, худди бутунлай бошқача одамлар насли дейсиз... Ўша замонларда ҳаммаси аллақандай бир эътиқоднинг одамлари эдилар, ҳозиргилар қандайдир асабиyroқ, тараққий қилганроқ, сенситивроқ, аллақандай, икки, уч ғоя ва эътиқодларга мансуброқ... ҳозирги одам кенгроқ,— ва, чин сўзим, худди шу нарса унга ўша асрлардаги якнасақ одамга ўхшаш учун тўсқинлик қилади... Мен... мен буни ёлғиз шунинг учун айтяпманки... яна бошқача...

— Тушунаман; соддасиз, десам менга ишонмадингиз, энди мени ўлиб-тирилиб юпатмоқчи бўласиз, ха-ха! Сиз фирт ёш бола экансиз, князъ! Лекин боядан бери бир нарсанни сезиб турибман, сиз менга... худди чинни идишга қарагандай муомала қилинисиз... Майли, майли, мен хафа бўлмайман. Ҳар ҳолда, сиз билан анча қизиқ гаплашиб олдик; сиз гоҳо худди ёш боланинг ўзи бўлиб қоласиз, князъ. Айтганча, билиб қўйганингиз маъқул, мен Остермандан кўра ҳам тузукроқ бир одам бўлмоқчи эдим; Остерманни тирилтиришнинг ҳеч кераги йўқ... Ҳа-я, кўриб турибман, иложи борича, тезроқ ўлишим керак, бўлмаса, мен ўзим... Қўйинг мени. Хайр! Хўп майли, хўп, ўзингиз айтинг бўлмаса, хўп, сизнингча, қандай қилиб ўлсам, яхши бўлади?.. Иложи борича, шу... эзгуроқ бўлиб кўринса дейман-да? Қани, айтинг!

— Бизнинг ёнимиздан ўтиб кетинг ва бизнинг бахтимизни маъзур кўринг!— деб айтди князъ жуда секин товуш билан.

— Ха-ха-ха! Ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим! Шунга ўхшаган бир гап айтар девдим! Лекин ўзингиз ҳам... лекин ўзингиз ҳам... ўҳ, ўҳ! Ширинзабон одамлар! Яхши қолинг, яхши қолинг!

Епанинлар боғида ўтадиган ва Белоконскаяниң келиши кутилган кечки йигин ҳақида ҳам Варвара Ардалионовна акасиға рост айтганди; меҳмонлар ўша куни оқшом чоғи йиғилишадиган эдилар; лекин шу хусусда ҳам Варвара Ардалионовна керагидан пича ортиқчароқ зарда билан гапирганди. Рост, ҳаммаси ҳаддан ташқари шошмашошарлик билан, ҳатто ҳеч кераги бўлмаган ташвиш-ҳаяжон ичида ўтказилмоқда эди, илло, бу хонадонда «ҳамма нарса бошқача бўлганлигидан» ҳам шундай бўлмай иложи йўқ эди. Ҳаммаси эндиликда «заррача ҳам иккиланиб» ўтирасликка қарор берган Лизавета Прокофьевнанинг ҳовлиқмалиги, сабрсизлиги билан изоҳланар, ота-она ўз суюкли кенжаларининг баҳт-иқболини ўйлаб тўлиқиб-тозиб, жонлари ичларига сиғмай турарді. Бунинг устига Белоконская ростдан ҳам тез орада бу ерлардан жўнаб кетадиган эди; жамият кўз ўнгиде унинг ҳомийлиги жуда кўп нарсаларни англатарди; у князга марҳамат кўзи билан қараса керак, деб умид қиласар эдилар, ота-она киборлар жамияти Аглаянинг қаллиғини муқтадир «кампиршо»нинг қўлидан иззат-икром билан қабул қилиб олади ва мабодо бунда одамларнинг назарида ғалатироқ бўлиб кўринадиган бирон нарса бўлган тақдирда ҳам кампирнинг ҳомийлиги ва ҳимояти таъсирида у қадарли билинмай кетади, деб ҳисоблаган эдилар. Ҳамма бало шунда эдики, ота-онанинг ўзи «буларнинг барида ғалати бўлиб кўринадиган нарса борми, йўқми? Балки бекордан-бекорга ваҳима қилиб юргандирлар?»—мана шу жумбоқни сира ҳам ечолмай қолгандилар. Мўътабар ва доно одамларнинг очиқ ва дўстона маслаҳатларига ота-она жуда зориқиб қолган эди, илло, Аглай туфайли ҳали ҳеч нарса тугал-тўқис ҳал бўлмаган эди. Ҳар ҳолда эртами-кечми, князни барини киборлар ичига олиб кириш керак бўларди, бинобарни у ҳали бу жамиядан бутунлай бехабар эди. Хуллас, уни «кўрсатиб олмоқчи» эдилар. Меҳмондорчиликни ортиқча дахмазаларенз оддийроқ қилиб ўтказмоқчи эдилар: унга фақат «хонадон яқинлари»гина таклиф қилинган эди. Белоконскаядан ташқари яна жуда ҳам катта бир мансабдор ва боённинг хотини келиши кутиларди. Ёшлардан кўз тутганлари ёлғиз Евгений Павловичгина эди ҳисоб; у Белоконскаяни бошлаб келиши керак эди.

Князь Белоконскаяниң келишини меҳмондорчиликдан уч кун илгари эшитганди; меҳмондорчилик қилинаётганлигини эса куни кечагина билди. У албатта, хонадон аъзоларининг ташвишга ботиб юрганларини пайқади, ўзи билан ташвишла-

ниб, имо-ишоралар билан гаплашаётганларига қараб, меъниг меҳмонларда ёмон таассурот қолдиришимдан қўрқишаётганга ўхшайди, деб ўлади. Лекин Епанчинларнинг ҳаммалари нима учундир князь бизнинг уни деб қайғураётганлигимизни тушуммайди, тушунишга жуда ҳам соддалик қиласди, деган бир фикрга келган эдилар. Шунинг учун ҳам ҳаммалари князга қараб туриб, ичларидан зил кетишарди. Айтганча, князь ҳақиқатан ҳам бўлажак меҳмондорчиликни парвойига келтирмас, унга бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқдай эди. У бутунлай бошқа нарса билан банд эди: Аглай соат сайин инжиқ бўлиб борар, қовоғини очмас, мана шу нарса князни адойи тамом қилиб ташламоқда эди. У Евгений Павлович ҳам келишини эшигандан, бундан жуда хурсанд бўлди ва уни анчадан бери кўргим келиб юрган эдим, деди. Негадир унинг бу сўзлари ҳеч кимга ёқмади; Аглай энсаси қотиб хонадан чиқиб кетди ва кечаси соат ўн иккilarда князь кетаётганда уни холи кузатаркан, икки оғиз сўз айтишга имкон топди.

— Эртага бизникига кундузи келмасангиз девдим, кечқурун анави... меҳмонлар йигиладиган пайтда келсангиз. Меҳмонлар келишидан хабарингиз борми?

Қиз жуда сабрсизлик билан ўзини жиддий тутиб сўзлади; унинг «меҳмондорчилик» ҳақида энди гапириб туриши эди. Унинг ҳам меҳмондорчилик бўлишидан жинни қўзиб юради; буни ҳамма сезганди. Балки шу туфайли ойиси ҳамда отаси билан қаттиқ жанжаллашгиси келиб турарди-ю, лекин ғурур ва уятчанлик бунга йўл бермасди. Князь қизнинг ҳам ундан чўчиб турганлигини сезди (лекин чўчиётганлигини сира билдиригиси келмасди), шундан кейин князниг ўзи ҳам қўрқиб қолди.

— Ҳа, мен ҳам таклиф қилинганман,— деб жавоб берди у. Қиз гапини давом эттиришга қийналаётганга ўхшарди.

— Сиз билан умуман ўзи жиддий гаплашиб олса бўлармики? Умрингизда бир марта?— жуда ҳам жаҳли чиқди қизнинг нималигини ўзи ҳам билмасдан, у ўзини тутолмай қолганди.

— Албатта, қулоғим сизда; мен жуда хурсандман,— пиҷирлади князь.

Аглай яна бир неча сония индамай турди, сўнг энсаси қотиб деди:

— Мен улар билан буни талашиб ўтиргим келмади; баъзи пайтларда уларга гап тушунтириб бўлмайди. Баъзан ойимнинг қиласидаги ишларини сира ёқтирамайман. Отамни-ку, айтиб ўтирмаса ҳам бўлади, фойдаси йўқ. Ойим, албатта, олижаноб аёл; унга сал жўнроқ бир нарса деб кўринг, дарров билиб оласиз. Шу, ҳалиги... чурук кампирнинг олдида ер букиб таъзим қилиб туради! Мен фақат Белоконскаянинг ўзинигина айтаёт-

таним йўқ: ваҳоланки, у ачиған-сасиган кампир, феъл-автори жуда ёмон, лекин қуриб кеткур жуда ақлли, уларнинг ҳаммаларини ўз тизгинида ушлаб турди,— яхшилиги, ўлсин, фақат шу. О, разолат! Кулгинг келади: биз доимо жуда ҳам ўртacha, ҳа, жуда ҳам ўртacha давранинг одамлари бўлиб келганмиз, биздан кўра ҳам ўртачароғи бўлишини тасаввур қилиб бўлмайди; бизга нима кераги бор шу киборлар жамиятига суқилиб киришликнинг? Опаларимни айтмайсизми; ҳаммасини князь Ш. қилди, у опаларимни васвасага солиб қўйди. Нега сиз Евгений Павлич келишидан хурсанд бўляпсиз?

— Менга қаранг, Аглай,— деди князь,— назаримда сиз мени эртага ўшаларнинг ичидан... Йиқилади деб жуда қўрқаётганга ўхшайсиз?..

— Сиздан-а? Қўрқарканманми?— дув қизариб кетди Аглай.— Нега энди сиздан қўрқар эканман, менга деса... менга деса, бутунлай шарманда бўлмайсизми? Менга нима? Қандай қилиб яна шундай сўзларни ишлатасиз? «Йиқилиш» деганингиз яна нимаси? Бу бемаза, бемаъни сўз.

— Бу... мактаб ўқувчилари ишлатадиган сўз.

— Ҳа, мактаб ўқувчилари! Бемаза сўз! Сиз, афтидан, эртага фақат шундай сўзларни айтадиганга ўхшайсиз. Уйга бориб яна шундай сўзлардан кўпроқ ўйлаб топинг: ҳаммани оғзингизга қаратиб қўясиз! Эсиз, яна хўп эшикдан уйга кириб боришни яхшилаб ўрганиб олган экансиз; қаерда ўргангансиз буни? Ҳамма атайлаб сизга қараб ўтирганда қўлингизга кофе ёки чой олиб тўкиб юбормасдан ичолармикиниз ишқилиб?

— Менимча, бу қўлимдан келади.

— Эсиз-эсиз; бўлмаса, тоза маза қилиб кулиб олардим. Жилла қурса, меҳмонхонада турган катта хитой вазасини тушириб юборсангиз-чи! У жуда қиммат турди; илтимос, шуни бир тушириб синдиринг; у совга қилинган ваза, ойимнинг эси кетади ва ҳамманинг ўртасида йиглаб юборади,— ўша вазани шуничалик яхши кўради. Доим ғалати бир қилиқлар қилиб юрасиз-ку, шундай қилингу ўша вазани тушириб юборинг, чил-чил синсин. Жўрттага ўша вазага яқинроқ ўтиринг.

— Аксинча, иложи борича, ундан узоқроққа ўтираман: огоҳлантириб қўйганлигиниз учун ташаккур.

— Демак, ўзингизнинг ажойиб қилиқларингизни ўйлаб олдиндан қўрқяпман денг. Мен бас бойлаб айтаманки, сиз бирор «мавзу»да албатта гапни олиб қочасиз, бу албатта, биронта жиддий, илмий, баландпарвоз гап бўлса керак ҳойнаҳой. Бу қанчалар... ажойиб бўлади!

— Менимча, ундаёт қилинса аҳмоқчилик бўлади... ўрни ҳам эмас.

— У қулогингиз билан ҳам, бу қулогингиз билан ҳам яхшилаб эшитиб олинг,— деди ниҳоят сабри тугаган Аглай,— мабодо сиз қандай бўлмасин, ўлим жазоси ва ёки Россиянинг иқтисадий аҳволи, ёки дунёни «ѓўзаллик қутқаради», деганга ўҳшаш гаплардан бошлаб қолсангиз, унда... мен, албатта, жуда хурсанд бўламан ва қотиб-қотиб куламан, лекин... сизни олдиндан огоҳлантириб қўяй: кейин кўзимга сира кўринманг! Эшитдингизми: мен жиддий айтяпман! Бу сафар жуда жиддий айтяпман!

У ҳақиқатан ҳам, буни *таҳди* билан айтди, овози ҳам аллақандай кескин, нигоҳи ҳам жуда бошқача эди, князъ илгари уни бундай аҳвонда сира кўрмаган эди, ростдан ҳам у ҳазиллашаётганга асло ўҳшамасди.

— Шуларни менга айтмасангиз бўларди, энди мен албатта, «тилга кираман» ва ҳатто... балки... вазани ҳам синдириб қўярман. Шу пайтгача мен ҳеч нарсадан қўрққан эмасдим, энди ҳамма нарсадан қўрқяпман. Албатта, бир ҳунар кўрсатаман.

— Ундай бўлса, индамай ўтиринг, жимгина ўтираверинг.

— Иложи йўқ; ишончим комилки, қўрққанимдан тилга кираман ва қўрққанимдан вазани синдириб қўяман. Мен балки теп-текис ерда қоқилиб тушарман, шунга ўҳшаган бир нарса албатта бўлади, чунки бундай нарсалар бошимдан ўтган, энди кечаси билан булар ҳаммаси тушимга кириб чиқади, нега ҳам айта қолдингиз шу гапларни!

Аглай унга қовоғидан қор ёғиб қаради.

— Биласизми: мен эртага умуман бормай қўя қоламан! Касалман, деб баҳона қиламан, вассалом!— деган қарорга келди у ниҳоят.

Аглай ер депсиниб, ҳатто ғазабдан ранги оқариб кетди.

— Худойим-ей! Ким шундай қилади! Келмас эмиш, атай уни деб... о худойим! Тоза даҳмазага қолар экансан, шундай... лапашанг одамга ишонсанг!

— Хўп, мен келаман, келаман!— деб шошилиб унинг гапини бўлди князъ.— Сизга чин сўз бераман, бир чеккада миқ этмай ўтирганим бўлсин. Бўлди, шундай қиламан.

— Жуда қойиллатарканси. Сиз ҳозир «касалман, деб баҳона қиламан», дедингиз; сиз ростдан ҳам бундай сўзларни ҳадеб қаердан олаверасиз? Нега мен билан сўзлашганингизда шундай сўзларни айтаверасиз? Менинг жиғимга тегмоқчимисиз, нима бало?

— Маъзур тутинг; бу ҳам мактаб ўқувчиларининг сўзи; бениң айтмайман. Мен яхши тушуниб турибман, сиз... мендан қўрқяпсиз... (бўлди, жаҳлингиз чиқмасин яна!) мен бундан жуда хурсандман. Айтсан, ишонмайсиз, мен қанчалар қўрқяп-

ман ва қанчалар қувоняпман сизнинг сўзларингиздан. Лекин бу қўрқишиларнинг ҳаммаси, сизга қасам ичиб айтаманки, бачкана ва бемаъни нарсалар. Худо ҳаққи, Аглай! Шу қувонч қолади. Сиз жуда ҳам гўдакка ўхшайсиз, жуда ҳам яхши, жуда ҳам ширин гўдакка ўхшайсиз, мен сизни жуда ҳам яхши кўраман! Оҳ, сиз қанчалар латофатли бўлоласиз, Аглай!

Аглаянинг сал бўлмаса аччиғи чиқай деди, лекин бирдан унинг ўзи учун ҳам кутилмаган аллақандай бир ҳис бутун борлигини қамраб олди.

— Сиз менинг бу бесўнақай сўзларимни кейинча... бир кун келиб... юзимга солмайсизми? — деб кутилмаганда сўраб қолди қиз.

— Қўйинг-е, қўйинг-е! Нега яна қизариб кетдингиз? Мана, яна қовофингизни солдингиз! Сиз баъзан жуда ҳам қовофингизни соладиган бўлиб қолдингиз, Аглай, илгари ҳеч бундай қилмас эдингиз. Мен биламан, нимадан бу...

— Жиминг, жиминг!

— Йўқ, яххиси, айтай. Мен қаочонлардан бери айтаман, деб юрган эдим; ҳозир айтдим, лекин... бу ҳаммасимас, чунки сиз менга ишонмадингиз. Ҳар қалай, ўртамиизда бир одам бор...

— Жиминг, жиминг, жиминг! — деб бирдан унинг сўзларини тўхтатди Аглай князнинг қўлларини қаттиқ қисганча, унинг кўзлари қўрқинчдан катта-катта очилиб кетганди. Шу пайт қизни чақириб қолишибди; шу жонига ора кириб қиздарҳол князни ташлаб қочиб кетди.

Князь кечаси билан босинқираб, алаҳлаб чиқди. Қизиқ, учтўрт кундан бери у кечаси билан шундай иситмалаб босинқираб чиқарди. Бу сафар ҳуши ўзида бўлиб-бўлмай алаҳлаб ётаркан, хаёлидан бир фикр ўтди. Эртага ҳамманинг ҳузурида бирдан тутқаноғи тутиб қолса, унда нима бўлади? Ахир, шундай ҳуши жойида бўлиб турган пайтларда ҳам тутқаноқ тутиб қолган эди-ку? Шу фикрдан эти музлаб кетди; у кечаси билан назаридага ғалати ва ҳеч ақл бовар қўлмайдиган иотаниш одамлар ўртасида бўлди. Ҳаммадан қизиги, у «тилга кирди»; у гапир-маслиги кераклигини билар, лекин негадир тўхтовсиз гапирав, ўша одамларни нимагадир кўндиromoқчи бўларди. Евгений Павлович билан Ипполит ҳам меҳмонлар орасида юришар ва бир-бирлари билан жуда иноқ кўринишарди.

У соат тўққизда боши оғриб, хаёли тўзғиб, ғалати бир кайфиятда уйғонди. Нимагадир шу топда жуда ҳам Рогожинни кўргиси келди; у билан нима ҳақда бўлмасин, узоқ ўтириб гаплашишни истади; кейин негадир Ипполитнинг олдига бормоқчи бўлди. Юрагини аллақандай мубҳам бир ғашлик қоплаб ётар-

ди, эрталаб бўлиб ўтган бир қанча воқеалар унга ҳаддан зиёд қаттиқ таъсир қилган бўлишига қарамасдан, лекин ҳар қандай таассуротлари жуда чала ва ўлда-жўлда эди. Эрталабки воқеалардан бири Лебедевнинг ташриф буюриши эди.

Лебедев анча барвақт кириб келди, соат тўққиздан эндиғина ошган бўлишига қарамасдан у хийла ичиб ултурган эди. Князь гарчи охирги пайтларда жуда фаромуш бўлиб қолган бўлса-да, лекин генерал Иволгин кўчиб кетгандан кейинги кунлар ичидан мана уч кундан бери Лебедев ёмон сондан чиқиб бораётганлигиги сизганди. У кутилмагандан бирдан иркит ва шилта бўлиб қолди, галстуғи бир томонга қишишайиб кетган, сюрганинг ёқаси йиртилиб осилган, кўриниши noctor эди. Уйда тўполон қилар, тўполони ҳовлидан эшитилиб турарди; Вера бир марта йиглаб келди ва алланималарнидир айтиб щикоят қилди. Мана энди Лебедев князнинг ҳузурига келиб кўкрагига уриб нималардир дер, ўзини айбларди...

— Жазоландим... сотқинлигим ва разиллигим учун жазоландим... Шапалоқ едим!— деб хулоса қилди ниҳоят фожиона бир тарзда.

— Шапалоқ дейсизми! Қимдан?.. Каллайи саҳарлаб-а?

— Каллайи саҳарлаб дейсизми?— заҳарханда қилиб жилмайди Лебедев.— Вақтнинг сира фарқи йўқ... жисмоний жазолангандан тақдирда ҳам... лекин мен маънавий... маънавий тарсаки едим, жисмоний эмас!

У бирдан таклифни кутиб ўтирмасдан ўтириб олди ва ҳикоясини бошлиди. Гаплари жуда тутуриқсиз, пойинтар-сойинтар эди, князъ энсаси қотиб энди кетмоқчи бўлиб турган эди, бирдан баъзи сўзлар уни ҳайратга солди. У ажабланганидан қотиб қолди... Жаноб Лебедев ғалати нарсаларни айтмоқда эди.

Олдин гап, афтидан, аллақандай хат устида кетди; Аглай Ивановнанинг номи тилга олинди. Қейин бирдан Лебедев князнинг ўзини қизғин айблай кетди; чамаси, у княздан хафа эди. Маълум-машҳур «зот» (Настасья Филипповна) борасида князъ аввал унга ишониб кўп топшириқлар берибдир, лекин кейинчалик у билан муносабатларини узиб, ўзидан йироқлаштирибдир, шармандаларча ўз олдидан қувиб чиқарибдир ва ҳатто бир сафар «ўйда кутилаётган янги ўзгаришлар борасида берилган беозоргина бир саволга» дағаллик билан жавоб беришликни истамабдир. Шундан сўнг Лебедев мастона кўз ёшларини оқизганча, «шуларнинг барини сира ҳазм қилолмадим, билъакс, кўп нарсалардан хабарим бор эди... жуда кўп нарсалардан... хусусаи, Рогожиндан, Настасья Филипповнанинг ўзидан, Настасья Филипповнанинг дугонасидан, Варвара Ардалионовнадан...

ҳатто... ҳатто... Аглай Ивановнанинг ўзидаң ҳам, қалай буни ҳеч хаёлингизга келтирганмидингиз, қизим Вера, пуштикама-римдан бўлган қизим Вера воситасида... ҳа... ёлғиз қизим... дарвоҷе, Вера ёлғиз қизим эмас, фарзандларим учта... Биласизми, ким Лизавета Прокофьевнага хат орқали хабар бериб турган, жуда маҳфий бир суратда, ҳе-ҳе! Ким унга барча алоқа-ю, муносабатларни маълум қилган, ва... ким Настасья Филипповна деб атамиш зотнинг бутун хатти-ҳаракатларини у кишига етказган, ҳе-ҳе-ҳе! Ким, ким буларни хабар қилган, мен сиздан сўраётирман?»— деб бўйнига оларди.

— Наҳот сиз бўлсангиз?— деб қичқирди князь.

— Байни ўзлари,— деб виқор билан жавоб берди Лебедев,— худди шу бугун соат саккиз яримда, йўқ, тўғрироғи, ярим соатлар илгари... йўқ, қирқ беш минутлар бўлиб қолди. олиҳиммат онага хабар қилдим, сизга айтадиган бир антиқа... саргузаштни биламан, дедим. Оқсоқ қиздан хатга ёзиб, орқа эшикдан киргизиб юбордим. Мени қабул қилди.

— Сиз ҳозир Лизавета Прокофьевнани кўрдингизми?— деб сўради князь ўз қулоқларига ишонмасдан.

— Ҳозир кўрдим ва... шапалоқ едим... маънавий. Хатни қайтариб башарамга қараб улоқтириди... ҳатто очиб кўрмабди... мени эса, бўйнимга уриб ҳайдагандай қилди... билъакс, жисмонан эмас, маънан... билъакс, жисмонан десак ҳам бўлади, андаккина етмай қолди, холос!

— У қандай хат эди сизнинг башарангизга ўқимай туриб отган?

— Э, ҳали... ҳе-ҳе-ҳе! Э, ҳали мен сизга айтиб бермадим! Мен ўйлабманки, айтиб берганман деб... Менга бирорвга бериб қўйниш учун бир хатни еткизган эдилар...

— Кимдан? Кимга?

Лекин Лебедевнинг баъзи «тушунтиришилариини» ҳаддан ташқаринанглаб бўлмас, инма гап эканлигига одамнинг ақли етмасди. Шундай бўлса ҳам князь хизматкор қиз эрталаб аzonда кимгadir етказиш учун Вера Лебедевага хат келтирганигини англай олди... «аввалгидаи... аввалгидаи, маълум ва машҳур зотга яна ўша кимсадан... (зотан, улардан бирини мен «кимса» деб атайман, бошқасини эса фақат «зот» дейман, ажратиш ва фарқлаш нијатида; зотан, олий наасабли моҳпора генерал қизи билан... оддий қоқигулнинг фарқи бор), шундай қилиб, хат А ҳарфи билан исми бошланадиган «кимса»дан эди...»

— Наҳот шундай бўлса? Настасья Филипповнагами? Бекор гап!— деб қичқириб юборди князь.

— Бор, бор, унга бўлмаса, Рогожинга бор, барибир, Рого-

жинга... ҳатто жаноб Терентьевга ҳам ёзилган эди бир куни А билан бошланадиган кимсадан,— кўзини қисиб жилмайиб қўйди Лебедев.

Лебедев тез-тез гапдан адашиб ундан-бунга сакраб ўтар, бир гапини тугатмай, иккинчисини бошлаб юборар, шунинг учун князь кўнглини бўшатиб олсин, деб индамай қулоқ солиб ўтириди. Лекин барибир бир нарса ҳаддан ташқари қоронги бўлиб қолмоқда эди: хатларни унинг ўзи ташиганми ёки Вера Лебедевами? Лебедев «Настасья Филипповнагами, Рогожингами, барибир эмасми», деганига қараганда, хатлар, тўғрироги, унинг қўлидан ўтмаган бўлса керак, яна умуман хатлар ёзилган бўлса. Ҳозир унинг қўлига хат қандай тушиб қолган, буни сира аниқлаб бўлмади; тўғрироги, у хатни бир амаллаб Верадан ўғирлаб олган бўлса эҳтимол... секин олгану ниманидир мўлжаллаб Лизавета Прокофьевнага олиб борган. Ниҳоят князнинг тушунгнлари шулар бўлди.

— Сиз жинни бўлибсиз!— деб қичқирди князъ ҳаддан ташқари саросимага тушиб.

— Унчалар эмас, муҳтарам князъ,— газабини яширолмай жавоб берди Лебедев,— рост, мен сизга бермоқчийдим, сизга, шахсан сизнинг ўзингизга, бир хизмат қилиб қўяйлик деб... лекин аввал олиҳиммат онага бир яхшилик қилмоқ қасдида эдик... илло илгарилар ҳам ул зоти бобарокотга номимизни қайд этмайинча шу йўл билан хабар қилган эдик, боя у кишига қабул қилишларини истаб хат ёзганимизда номимизни «сизнинг хуфия хабарчингиз», деб қайд этиб кўрсатган эдик, бу соат саккиздан йигирма минут ўтганда рўй бериб ўтган эди; шошилинч суратда орқа эшикдан дарров қабул қилдилар... олиҳиммат онахон.

— Ҳўш?

— У ёфи маълум, сал бўлмаса калтаклаб ўлдиради; яъни андаккина, холос, ҳатто урди, деб ҳисобламаса ҳам бўлади, андаккина, холос. Хатни бўлса, башарамга қараб ирфитди. Рост, хатни олиб қолай ҳам деди, ўзим ўз кўзим билан кўрдим, лекин яна бу фикридан қайтиб, башарамга қараб отди: «Афти башарангни қара, сенга ишониб хатни топширишган бўлса, бор, обориб топширавер...» Ҳатто хафа бўлиб қолди. Менинг олдимда айтишга ботиндими, демак, хафа бўлгани шу. Зардалари кучли уларнинг!

— Ҳозир хат қаерда?

— Ўзимда, ўзимда, мана.

Шундай деб у Гаврила Ардалионович икки соатдан кейин спилгисига мақтаниб кўрсатган Аглаянинг хатини князга берди.

— Бу хат сизда қолиб кетмаслиги керак.

— Сизга, сизга! Сизга тортиқ қиласман,— завқ-шавқ билан деди Лебедев,— мана энди яна сизнинг содиқ қулингизман, бошимдан то юрагимга қадар сизники, мендан ўтди, андак хиёнат қилдим сизга. Юрагимга тиғ уринг, соқолимни қолдиринг, деган экан Томас Морус... Англияда ва Буюк Британияда. Меа си́ра, теа си́ра¹, деган экан Рим папаси... У ўзи асли Румо папаси, лекин мен уни, «Рим папаси» дейман.

— Бу хат ҳозир жўнатилиши лозим,— деб тадорик қилди князь,— мен ҳозир жўнатаман.

— Лекин ўзингиз, ўзингиз муҳтарам ва мукаррам князь, ўзингиз, бу дейман, ўзингиз... ана шунаقا қилиб!

Лебедев юзи ғалати ийиб ишора қилди; худди бирдан кимдир унга игна санчиб олгандай турган жойида қийшанглади, кўзларини ҳийлакорона қисиб, ниманидир қўли билан кўрсата бошлади.

— Нима гап?— деб таҳдид билан сўради князъ.

— Очиб кўриш керак!— деб пичирлади Лебедев ялтоқланиб, худди бирор эшишиб қолмасин дегандай.

Князъ шиддат билан ўрнидан туриб кетди, Лебедев қочиб кетмоқчи бўлди; лекин эшиккача қочиб бориб, шафқат қилмас-микинлар, дегандай тўхтаб орқасига қаради.

— Эҳ, Лебедев! Одам ҳам сиздай шунчалар бевош бўлиб кетадими?— деб қичқирди князъ куюниб. Лебедевнинг чехраси очилди.

— Пастмиз, пастмиз!— деб яқинлашди у шу заҳоти кўз ёши қилиб ўз кўкракларига урганча.

— Ахир бу разиллик-ку!

— Баайни разиллик. Топиб айтдингиз!

— Бу қилиқларни қаердан ўргангансиз... жуда ғалати одам-сиз-а, тавба! Ахир сиз... гирт айғоқчилик қилиб юрган экан-сиз-ку! Нега сиз номсиз хатлар ёзиб шундай кайвои ва муҳтара-рама онахонни ташвишга ботириб юрибсанз? Нима учун Аглая Ивановна ўзи истаган одамга хат ёзиши мумкин эмас? Нима, бугун шикоят қилгани борганимидингиз? Нимани тами қилган эдингиз? Чақимчилик қилишга сизни нима мажбур қилди?

— Ўзим жуда қизиқаман шундай нарсаларга ва... ва хизмат қилгим келади олижаноб қалбим билан, ҳа!— фўнфилларди Лебедев.— Мана, ниҳоят яна мен сизникиман, бошдан-оёқ сизга тегишлиман! Майли, истасангиз, мени осинг!

— Сиз Лизавета Прокофьевнанинг ҳузурига ҳам шу аҳволда бордингизми?— нафрати қўзиб сўради князъ.

¹ Гуноҳкорман, гуноҳкорман (лот.).

— Йўқ... озода эдик... ҳатто батартиб кийинган эдик; бу ахволга хўрланганимиздан сўнг тушдик... шундай, ҳа.

— Хўп, майли, мени ёлғиз қолдиринг.

Лебедев кетавермагач, бу сўзни бир неча маротаба такрорлашга тўғри келди. Лебедев эшикни очган жойида яна орқасига қайтди, хонанинг ўртасига оёқ учиди юриб келиб яна ҳатни қандай очиш кераклигини кўрсатиб, қўллари билан ишоралар қила бошлади. Ҳатни очиб ўқинг, дейишга эса унинг тили бормасди. Кейин майин ва осуда табассум қилганча чиқиб кетди.

Буларнинг барини эшитиш жуда оғир эди. Ҳаммасидан жуда ҳам муҳим бир нарса ойдинлашмоқда эди: Аглая қаттиқ ташвишга ботганга ўхшайди, у ниҳоятда иккиланмоқда, негадир қаттиқ изтироб чекмоқда («рашқдан», — деб шивирлади князъ ўзига-ўзи). Уни мазаси йўқ одамлар саросимага солаётганлари равшан, лекин унинг уларга ишонгани жуда ғалати кўринарди. Ҳали хом ва тажрибасиз, лекин мағрур ва ўт-олов бу қизнинг бошида аллақандай режалар пишиб етилаётгани шубҳасиз, балки бу режалар ҳалокатга олиб борар... ақл бовар қилмайдиган режалардир. Князъ ҳаддан ташқари қўрқиб кетди ва талвасага тушиб нима қилишини, қандай қарорга келишини билмасди. Ниманингдир дарҳол пайсалга солмай оддина олиши керак эди, у буни яхши сезиб турарди. У ёпиқ конвертнинг адресига яна бир карра қараб қўйди: о, бу ерда уни ташвишга соладиган, безовта қиладиган ҳеч нарса бўлиши мумкин эмас, у бунга ишонади; бу ҳатда уни бошқа нарса безовта қилмоқда эди: у Гаврила Ардалионовичга ишонмасди. Шундай бўлса ҳам у шахсан ўзи ҳатни унга элтиб бермоқчи бўлди, уйдан чиққанди яна ўйланиб қолди. Птицининг уйи яқинида худди атай қилгандай. Коля учради ва князъ ҳатни Аглая Ивановнанинг номидан акангиззга топширинг, деб тайинлади. Коля сўраб-суриштириб ўтирасдан элтиб берди, ҳат шунча қўллардан ўтиб келгани Ганянинг ҳатто хаёлига ҳам келгани йўқ. Уйга қайтгач, князъ Вера Лукъяновнани ҳузурига чақиртириди ва унга бор гапни тушунтириди ва уни типчиди, чунки қиз ҳатни қидиравериб хуноб бўлиб кетган, йигламоқдан бери бўлганди. У ҳатни отаси олиб кетганилигини эшитиб даҳшатга тушганди. (Кейинроқ князъ Вера Рогожин билан Аглая Ивановнага яширин ҳат ташувчи бўлганлигини унинг ўз оғзидан эшиди; бунинг князга зиён келтириши мумкинлигини у хаёлига ҳам келтирмаганди...)

Князъ шу қадар паришон бўлиб қолдики, икки соатлардан кейин Коля бирор орқали отасининг касал эканлигини хабар қилганда, бир оз пайт гап нимада эканлигини тушунолмай тур-

ди. Лекин шу нарсага чалғиб у паришионликдан қутулди ва ҳуши ўзига келди. У Нина Александровнанинг ҳузурида (касални албатта шу ерга келтиришган эди) то кеч тушунча бўлди. Унинг ҳеч қандай фойдаси тегмади, лекин шундай одамлар бўладиларки, баъзан оғир дамларда уларни ўз ёнингда кўришни истайсан. Қоля отасининг хасталаниб қолганидан қаттиқ изтиробга тушган, юм-юм йиғлар, лекин шундай бўлишига қарамасдан, доим унга-бунга юргургани юргурган эди: бир эмас, учта доктор топиб келди, дорихонага чопди, саргарошни бошлаб келди. Генералга жон битди, лекин унинг ҳуши ўзига келмади; докторлар «беморнинг аҳволи чатоқ», деган хуносага келишди. Варя билан Нина Александровна касалнинг ёнидан жилмай ўтирас эдилар; Гаян ўсал бўлиб ларзага тушган, лекин юқорига чиқишни истамас ва ҳатто bemorni кўришдан юраги чўчирди; у қўлларини қисирлатар, князга эса гап орасида «қаранг-а, бахтсизликни, яна шундай бир пайтда-я, худди атай қилгандай!»— деб қўйди. Князь унинг қандай пайт ҳақида сўзлаётганлигини тушунгандай бўлди. Птицининг уйида Ипполит кўринмасди, у аллақачон кетиб қолганди. Кечга томон чопқиллаганча Лебедев келиб қолди, у «эрталабки сухбат»-дан кейин шу пайтгача қимир этмай ухлаб қолган эди. Ҳозир анча ўзига келиб қолган, касалнинг боши тепасида худди у укасидай куюниб йиғларди. У нима эканлигини тушунтирмай ҳадеб ўзини айблар, дам сайин Нина Александровнага «мен, мен ҳаммасига сабабчиман, бошқа ҳеч ким эмас... нима бўларкин, деб ўйлаган эдим... «марҳум» (у пимагадир ҳали жони узилмаган генерални ҳадеб шундай деб атарди) жуда ҳам улуғвор одам эди!»— деб унинг қулоқ-миясини қўлига қоқиб берарди. У айниқса шу улуғвор деган сўзни ҳадеса таъкидлаб айтар, худди шундай деб такрорлайверса, бундан бир фойда чиқиб қоладигандек эди. Нина Александровна унинг чин дилдан куюниб йиғлаётганлигини кўриб, ҳамма таъиба-тазарруларни унутди ва юмшоқини қилиб: «Бўлди, худо хайрнингизни берсин, йиғламанг, худо рози бўлсин сиздан!»— деди. Бу сўзлар Лебедевни шунчалар ларзага солиб қўйдики, у шундан сўнг анчагача Нина Александровнанинг атрофида гирдиқапалак бўлиб юрди (кейинги кунлар ҳам то генерал қазо қилгунча у эрталабдан-кечгача улар билан бирга бўлди). Шу куни Лизавета Прокофьевна касалнинг аҳволини сўраб икки маротаба Нина Александровнанинг олдига одам юборди. Князь кечқурун соат тўққизларда Епанчинларнинг меҳмонлар билан тўла уйига кириб келган заҳоти Лизавета Прокофьевна ундан касалнинг соғлигини батафсил суриштириб билиб олди ва: «Касалнинг ўзи ким, Нина Александровна ким бўлади?»— деб сўраган Бе-

леконскаяяга сиполик билан жавоб қилди. Бу князга жуда маъкул бўлди. Князь Лизавета Прокофьевнага «жуда ажойиб қилиб» гапириб берди буни, сўнг Аглаянинг опалари сўзлашиб юрдилар: «қўлларини силкитмай қисқа, лўнда, заковат билан сўзлади; уйга кириб келиши ҳам жуда аломат бўлди; кийимлари ҳам ўзига фоятда ярашган», кечак «текис ерда ҳам қоқилиб йиқиламан», деб қўрқиб юрган эди, йиқилиш у ёқда турсин, йиғилганларнинг ҳаммалари унга таҳсин ўқишиди.

Кечак Аглай уни жуда қўрқитиб юборган экан, йиғилган одамларнинг ҳеч қайсиси даҳшатли шарпаларга асло ўхшамасди, ваҳимали тушларнинг ҳам бари абас чиқди. У умрида биринчи маротаба «киборлар» деб аталадиган даҳшатли жамиятнинг бир четини кўриб турмоқда эди. У ўзининг айрим ўзгача ният, мулоҳаза ва интилишларига кўра қачонлардан бери ушбу одамларнинг сирли доирасига киришни истар ва шунинг учун бунга дарров мафтун бўлиб қолганди. Бу одамлар унга ҳаддан ташқари қаттиқ таъсир қилди. Назарида, буларнинг ҳаммалари доимо бирга бўлиши, бирга нафас олиш учун туғилгандай бўлиб кўринди; назарида Епанчинлар меҳмондорчиллик қилаётганлари ўйқ эди, ҳаммаси худди «ўз одамлари» эди ва назарида улар билан садоқатли дўст, ҳаммаслак, биродар эди-ю, узоқ айрилиқдан сўнг мана эди яна гўё уларнинг бағрига қайтганди. Муомалаларнинг нозиклиги ва бағоят нағислиги, соддалиги ва зоҳирлан фоятда самимилиги ўз жозибаси билан сеҳрлаб қўярди. Мана шу соддалик ва самимият, олижаноблик, закийлик ва заковат санъаткорона тўқилган каштанинг худди ўзи эканлиги унинг ҳатто хаёлига ҳам келмасди. Қўплар салобатли кўринганлари билан ичлари бўш ва ҳавол эди, улар ўзларини шунчалар яхши кўрар эдиларки, аксар кўркам хусусиятлари ясама эканлигини билмас эдилар, зотан, бунга уларнинг ўзлари айбордor эмасдилар, бу қилиқларнинг ҳаммаси уларга наслдан ўтган эди. Биринчи таассуротнинг жозибаси шу қадар кучли эдики, князь ҳатто буни хаёлига ҳам келтириб ўтиrmади. Мисол учун, мана шу катта мансабдор чол, бобоси тенги одам кияздай ёш ва fўr бир йигитнинг гапига жон деб қулоқ соляпти, ҳатто унинг сўзини эшитиш учун ўзининг гапини тўхтатиб қўйди-я, эшигтани ҳам майли-я, яна унинг фикрини жуда маъқуллаётганга ўхшайди, мулоҳимлигини, дилкашлигини айтмайсизми, бўлмаса, бир-бирларини эндиғина кўриб туришлари. Князь қизғин ва жуда таъсирчан йигит эди; балки шунинг учун ҳам назокат ва нағислик уни шунчалар лол қилиб қўйган бўлса керак. Балки у илгаридан баҳтиёр таассуротларга мойил ва қойим эди.

Князни ҳозиргина улар билан таништириб чиқдилар, ваҳланки, «хонадон яқини» ҳамда ўзаро дўст бўлмиш бу кишилар

аслида на хонадонга дўст эдилар ва на бир-бирларига, фақат князининг кўзларига шундай бўлиб тўюлган эди. Уларнинг ўрталарида шундай одамлар бор эдики, улар ҳеч қачон Епанчинларни ўзларига тенг кўрмас эдилар. Уларнинг ичларида бир-бирларини ўлардай ёмон кўрадиганлар ҳам йўқ эмасди. Қампиршо Белоконская «қари мансабдор»нинг хотинини «кўргани кўзи йўқ» эди, у эса ўз навбатида Лизавета Прокофьевнани ёмон кўрарди. Унинг эри бўлмиш «mansabdar чол» нима учундир Епанчинларга жуда узоқ замонлардан бери ҳомийлик қилиб келар, бугун ҳам мажлисни ўзи бошқармоқда эди, у Иван Федоровичнинг кўзи билан қаралса, мисли баланд тоғ эди, унинг қошида ихлос ва қўрқинч ичидаги қалтираб турар, хаёлида уни Олимпидаги Юпитер деб тасаввур қилас, ўзини унга тенг деб қарашни тасаввурига ҳам сифдиrolмасди. Бу ерда бир-бирлари билан неча йиллардан бери кўришмаганлар, кўришишга ошиқмаганлар, кўришиб қолсалар, бундан кўнгиллари кетадиганлар бор эди, лекин мана ҳозир кўришиб қолган эканлар, ўзларини худди кечагина бўлиб ўтган дўстона учрашувдан кейин кўришаётгандай тутардилар. Дарвоқе, меҳмонлар у қадар кўпчилик эмас эдилар. Бу ерда Белоконская, чиндан ҳам катта «mansabdar чол» ва унинг рафиқасидан ташқари, яна биринчидан, оти немисча, ўзи барон ёки граф бўлмиш ҳаддан ташқари салобатли бир генерал ҳам ҳозир эди; беҳад индамас зот эди у; уни ҳукумат ишларини ипидан-игнасиғача билади, дейишарди; Билимдон ва доно киши сифатида ном чиқарганди; шон-шавкатларга бурканган мулозимлардан бўлмиш бу зот «Россиядан бошқа» ҳамма нарсани биларди, у беш йил мобайнинда бир марта «ҳаддан ташқари теран» бир ҳикматли сўз айтиб қўядиганлар сирасидан эди, лекин кейин унинг ҳикмати албатта тилларда достон бўлиб кетар, оғизлардан тушмас ва ҳатто жуда олий доираларгача етиб борарди; бундай мартабали мулозимлар ҳаддан ортиқ узоқ муддат хизмат қилганиларидан сўнг (шуниси айниқса жуда ғалати) турли ушвоиларга поинл бўлароқ, молдавлат орттириб, бир дунё пул ва бир дунё ажойиб мулкни қўлга киритиб ўлиб кетадилар, улар у қадар жасоратлар ҳам кўрсатмайдилар ва ҳатто жасоратлар кўрсатинин ёқтирумайдилар ҳам. Бу генерал хизмат юзасидан Иван Федоровичнинг бевосита бошлиғи эди ва Иван Федорович тўлиқиб кетиб уни ҳам ўзининг валинеъмати деб билар ва бундан фахрланар, лекин генералнинг ўзи Иван Федоровичга ўзини валинеъмат деб ҳисобламас, унинг турли-туман хизматларидан жон деб фойдаланар, лекин ўзига жуда яқин ҳам олмас, агар керак бўлиб қолса, сира ўйлаб ўтирумасдан унинг ўрнига бошқа одамни ишга олиши ҳам ҳеч гап эмасди. Ҳозир бўлганлар ичидаги яна бир кекса ва

пурвиқор киши ҳам бор эди, бир чеккаси у Лизавета Прокофьевна га қариндошдай кўрингани билан, лекин аслида мутлақо ундан эмасди; амал-унвонни жойида, давлатманд ва наслу насабли, тўладан келган, фоятда соғлом, ҳаддан ташқари гапдон ва маҳмадона, ҳатто жамиятдаги бъэзи ҳоллардан норози бўлиб юрадиган (лекин норозилиги жуда ҳам беозор), заҳарроқ (лекин заҳарлиги ҳам жуда ёқимли туюларди), инглиз зодагонларига ва инглиз қараашларига таассуб қиласидиган, инглизча дид билан иш кўрадиган (хусусан, биқин гўшидан тайёрланган селоваси силқиб турган қовурма, от асбоб-анжомлари, хизматкорларга мойиллиги билан) бир одам эди. У «мансадор»нинг қалин ошнаси эди, вақтичоғлик қилиб унинг кўнглини овлаб юради, бундан ташқари Лизавета Прокофьевнанинг калласига жуда ҳам ғалати бир фикр ўрнашиб қолганди, у шояд шу ёши бир жойга бориб қолган жаноб (снгилтакроқ ва хотинларга анчайин ўч бир одам эди) худо ярлақаб Александрага уйланиб қолса-ю, уни баҳти қиласа, деб орзу қиласиди. Ушбу пурвиқор ва олийшон асилзодалардан сўнг улардан кўра бирмунча ёшроқ, лекин нафис назокат соҳиблари бўлмиш кишилар ҳам йигилишган эдилар. Княз Ш. ва Евгений Павловичдан ташқари жуда келишган ва кўркам машҳур князь Н. ҳам келган бўлиб, у бутун Европа хонимларининг қалбларини забт этиб, уларни ўзига ошиқу бекарор қилиб қўйганлиги билан ном чиқарганди, у қирқ бешларга кириб қолганлигига қарамасдан ҳамон жуда кўркам ва пўрим кўринар, гапиргандага ҳаммани ўз оғзига қаратиб қўяр, тўзгиб қолганроқ бўлса ҳам, лекин анчагина молмулкка эга, одатан кўпроқ вақтини чекка мамлакатларда ўтказадиган киши эди. Ниҳоят, келган меҳмонлар орасида учинчи алоҳида табақани ташкил қиласидиган одамлар ҳам ийӯқ эмасди, уларнинг «сирли даврага» алоқалари бўлмаса ҳам, лекин худди Епанчинилар сингари уларни ҳам гоҳо-гоҳо «сирли давра» ичиди учратиб қолиш мумкин эди. Епанчинилар ойда-йилда мана шундай меҳмондорчилик қилган чоғларида одат тусига кириб қолган одоб-икром юзасидан киборлар билан улардан қуйироқ даражадаги «ўртача наасбли кишилар»нинг энг кўзга кўрингандарини аралаштириб чақираардилар. Епанчиниларнинг шу одатларини ҳатто маъқуллаб гапиришарди, улар ўз ўринларини билишади, назокат ва одоб-икром билан ўз ўринларини билиб иш кўришади деб мақташарди, Епанчинилар бундай фикрларни жуда қадрлашарди. Шундай ўрта наасбли одамлардан бугун бир техник полковник меҳмон бўлиб келганди, бу сипо ва бағоят жиддий одам князь Ш.нинг яқин танишларидан бўлиб, Епанчинилар хонадони билан ҳам у орқали борди-келди қилишарди, у кам сўзлар, ўнг қўлининг йўғон шаҳодат бармоғида

каттакон, кўзга ташланиб турадиган узук тақарди, бу узук, афтидан, унга совға қилинган бўлса керак. Меҳмонлар орасида бир шоир ҳам бор эди, бу шоир ўзи немис бўлса ҳам рус шоири эди, шоир бўлганда ҳам анча тузук шоир эди, шунинг учун ҳам уни ҳеч хавфсирамасдан мавқеи баланд жамиятга олиб кириш мумкин эди. Унинг кўриниши баҳтиёр эди, лекин негадир одам унинг афтига қарагиси келмасди; унинг ёши ўттиз саккизларга бориб қолган, яхши кийиниб юрар, ўзи ғоятда ҳурматга сазовор, ғоятда буржуалашиб кетган немис хонадонига мансуб эди; у турли вазиятлардан усталик билан фойдаланар, мартабадор атъёнларнинг пинжига кириб кета олар, уларнинг сояси ва ҳимоятида фаровон кун кечиради. У бир маҳаллар аллақандай катта немис шоирининг аллақандай катта бир асарини таржима қилган, таржимасини шеърий дастхат ёзиб тақдим қилишга қобил, ўлиб кетган машҳур бир рус шоири билан дўст бўлганиман, деб мақтанишга уста (ўлиб кетган улуф ёзувчиларга ўзларини матбуот орқали дўст қилиб кўрсатишни жуда ҳам яхши кўрадиган бир тоифа шундай ёзувчилар бўлади) эди, яқинда «mansabдор чол»нинг хотини уни Епанчинилар билан таништириб қўйганди. Ушбу бой хоним адабиётчилар ва алломаларга ҳомийлик қилиб танилганди, чиндан, у сўзи ўтадиган олий мартабали зотлардан ўтиниб битта-иккита қаламкашларга нафақа тайинлашга муваффақ бўлган эди. Ростдан ҳам унинг маълум даражада эътибори бор эди. Қирқ бешларга чиқиб қолган бу хоним (у қари-қартанг эрига қараганда албатта анча ёш эди) авваллари чиройли эди, ҳозир ҳам барча қирқ бешга чиқсан хонимлар каби башанг кийиниши тарк этмасди; ақли ноқисроқ, адабиётни Силиши ҳам ҳаминқадар эди. Лекин у башанг кийиниши қанчалар яхши кўрса, адабиётчиларга ҳомийлик қилишини ҳам шунчалар ёқтиради. Унинг номига жуда кўп асарлар ва таржималар багишиланарди; уч-тўртта қаламкашлар хонимнинг ижозати билан унга ҳаддан ортиқ муҳим парсалар хусусида ёзган мактубларини эълон қилиб чиқдишлар... Ва мана шу жамиятии киазъ асл тилла танга ўрнида кўрди, унинг ясама эканлигини фаҳмламади. Айтганча, худди атай қилгандай, бу одамларнинг ҳаммалари шу кечга жуда хушвақт ва хушчақчақ, ўзларидан ғоятда мамнун эдилар. Уларнинг ҳаммалари биз келиб Епанчиниларга жуда катта марҳамат кўрсатдик, деб билардилар. Лекин, афсус, киазъ бундай нозик жиҳатлардан бехабар эди. Епанчинилар қизларининг тақдири ҳал бўлайтганлигини кўра-била туриб, муҳим қадам ташлаш олдидан киазъ Лев Николаевични хонадонларининг қадим ҳомийси бўлмиш мўътабар чоллар кўрсатмай асло иложлари йўқлигини, айтайлик, киазъ қаердан ҳам биссин. Уз навбатида мансабдор чол мабодо Епанчиниларнинг бошига даҳ-

шатли бир фалокат туша қолса, буни әҳтимол парвойига ҳам келтирмаган бўларди, лекин айни замонда агарда Епанчинлар ўз қизларини унинг маслаҳати ва унинг изнини олмай туриб унаши-тирганларида, чол буни кўнглига оғир олган, қаттиқ хафа бў-либ қолган бўларди. Княз N. шу дилкаш, бағоят закий ва ҳад-дан ташқари самимий одам ўзини чин дилдан бугун Епанчин-лар хонадони узра кўтарилган қўёш деб биларди. У Епанчин-ларни ўзидан кўра гоятда паст одамлар деб ҳисоблар ва мана шундай олижаноб фикр туфайли ўзини ҳозир жуда бепарвоз ва бетакаллуф тутар, Епанчинларни ўзининг дўстона муносабати билан баҳтиёр қиласётганидан хурсанд эди. У бугун йигилган-ларни лол қолдирадиган бирон ҳикоя айтиб бериши кераклиги-ни яхши билар ва бунга ҳозир илҳом билан тайёргарлик кўр-моқда эди. Князъ Лев Николаевич унинг ҳикоясини эшитгандан сўнг умрим бино бўлниб бундай ажойиб закий ва шўх, содда ва қувноқ нарсани эшитмаган эдим, деган хуносага келди, ҳикоя хонимлар қалбларини асир қилиши билан танилган, Дон-Жуан деб тан олинган князъ N. тилида айниқса жозибали чиқар эди. Ваҳоланки, у ушбу жозиб ҳикоя қанчалар сийقا эканлигидан беҳабар эди; у айтилаверганидан ёд бўлиб кетган, киборлар-нинг меҳмонхоналаридан эшитилаверниб жонга теккан эди ва фа-қат содда ва дунё кўрмаган Епанчинларцикидагина у янгилик бўлиб, нодир ва гўзал бир одамнинг нодир ва гўзал хотираси каби қабул қилинганди! Ҳатто ўзини камоли илтифот ва кам-тарлик билан тутаётган немис шоир ҳам гўё бу ерга келиб шу билан хонадон соҳибларини қаттиқ қарздор қилиб қўйгандай эди. Лекин князъ кося тагидаги нимкосани кўрмаётган, ясама-никларни пайқамаётган эди. Буцдай бўлшинини Аглай сира ўйлаб кўрмаган экан. Унинг ўзи бугун жуда бошқача, одаминг кўзи-ни қувонтирадиган даражада гўзал эди. Учала ойимқиз башанг бўлмаса ҳам чиройли кийиниб олишган ва ҳатто соchlарини ҳам бугун бошқача қилиб турмаклашган эди. Аглай Евгений Павло-вич билан ўтирас ва у билан бағоят дўстона суҳбатлашар, ҳаз-зиллашарди. Евгений Павлович ҳам мансабдорларга ҳурмат юзасиданмикин, бошқа пайтлардагига қараганда ўзини хийла сипо тутарди. Дарвоқе, киборлар ўртасида у анчагина танилб қолган, ёш бўлса ҳам ўз одамларига айланганди. У бугун меҳ-мондорчиликка шляпаснига қора тақиб келди ва Белоконская қора тақиб келгани учун уни мақтаб қўйди: бошқа одам бўл-гандан мана бундай пайтда амаким ўлиб қолди, деб қора тақиб ўтирмаслиги ҳам мумкин эди. Лизавета Прокофьевна ҳам бун-дан мамнун эди: лекин умуман у бир оз ташвишга ботгандаи бўлиб кўринарди. Князъ, Аглай икки марта ўзига диққат билан қараб қўйганинги ва ундан мамнун бўлганинги пайқади.

Князь аста-секин ўзини ҳаддан зиёда бахтиёр сеза бормоқда эди. Шунча қўрққанлари, «куракда турмайдиган нарсаларни» ўйлаб хавотир олганлари (Лебедев билан гаплашгандан сўнг) эсига тушиб қолса, жуда кулгили, ақлга сифмайдиган бўлмағур бир нарсалар бўлиб туюларди! У худди буларни тушда кўргандай эди! (У куни бўйи ўзига ҳисоб бермаган ҳолда Гайришуурин бир тарзда, қандай бўлмасин, шу тушни эсдан чиқариш ва унга асло ишонмасликка бор кучи билан ҳаракат қилиб юрди!) У кам гапирар, шунда ҳам фақат саволларгагина жавоб берарди, кейин бирдан бутунлай жим бўлиб қолди, фарофат ва лаззатга бошдан-оёқ ботган ҳолда маза қилиб тинглаб ўтиради. Астасекин унинг қалби аллақандай илҳом садоларига тўлиб кела бошлади, фурсат келса, бу илҳом шалола бўлиб қуишишга тайёр эди... У кимнингдир саволига жавоб бера туриб, афтидан, ўзи истамаган ҳолда очилиб кетди...

VII

У князь N ва Евгений Павлович билан чақчақлашиб гаплашётган Аглаяга битмас-туганмас бир фарофат оғушида қараб ўтиаркан, нарироқда «мансадбор чол»нинг кўнглини чоғ қилиб алланиманидир шавқ билан ҳикоя қилаётган инглизларга тақлид қилувчи боён бирдан Николай Андреевич Павлишевнинг номини эслаб қолди. Князь улар томонга тез ўгирилиб қаради ва қулоқ сола бошлади.

Гап ҳозирги тартиблар ва фалончи вилоятдаги помешчикларнинг мулкларида рўй бераётган бошбошдоқликлар устида бораради. Инглизларга муқаллид боённинг гаплари, афтидан, жуда қизиқ бўлса керак, мансабдор чол унинг аччиқ кинояларидан завқланиб кула бошлади. У текис, бир маромда сўзларни эриниб чўзиб, унли товушларни майни зарб биљан талаффуз қилиб, ҳикоя қиласиди: пулга муҳтож бўлмасам ҳам, лекин ҳозирги тартиблар туфайли фалончи вилоятдаги жуда зўр мулкимни ярим баҳосига сотишга мажбур бўлдим, бошқа бир қашшоқ, фойдасидан зарари кўпроқ мулкимни эса, судлашиб, бунинг устига яна қўшимча пул тўлаб сақлаб қолдим. «Павлишевнинг мулки туфайли ҳам судлашиб юрмаслик учун қочиб кетишига мажбур бўлдим. Яна битта ёки иккита шунга ўхшашиб мерос мулким бўлса, тамомила хонавайрон бўламан. Лекин ўша ердан менинг қўлимга уч минг таноб жуда яхши ер 'кирадиган!»

— Муни қара... Иван Петрович марҳум Николай Андреевич Павлишевнинг қариндоши бўлади-я... сен унинг қариндошларни

рини қидириб юрувдинг чоғи,— деди князниң олдига келиб товушини пасайтирганча Иван Федорович, у князниң диққат билан қулоқ солаётганлигини пайқаганди. Иван Федорович боядан бери ўзининг генерал бошлигининг кўнглини олиш билан машғул эди, лекин у анчадан бери Лев Николаевичнинг жим бўлиб, ҳеч кимга қўшилмай ўтирганлигини сезган ва бундан ташвишланаётган эди; у князни даврага тортмоқчи ва шу тариқа уни яна бир карра «олийшон аъёнлар»га кўрсатмоқчи эди.

— Лев Николаич ота-онаси ўлиб кетиб, Николай Андреич Павлищевнинг қўлида тарбияланган,—деди у Иван Петрович ўзига қараб қўйғанлигини сезиб.

— Ж-жуда ҳам хурсандман,—деди у,—яхши эсимда қолган. Боя сизни Иван Федорович таништирганида, сизни дарров танидим, юзингиздан танидим. Сиз сира ўзгармабсиз, сизни мен ўн, ўн бир яшарлик пайтларингизда кўрган эдим. Нимадир жуда ўхшаб туради...

— Сиз мени болалигимда кўрган эдингизми?— деб сўради князь аллақандай жуда ҳайратланиб.

— О, кўп замонлар бўлиб кетди бунга,—деб давом этди Иван Петрович,— унда сиз Златоверховода менинг холаваччаларимнида турар эдингиз. Мен олдин Златоверховога тез-тез бориб туардим,—сиз мени танимаяпсизми? А-албатта танимаслигингиз мумкин... Сиз ўшанда... ўшанда қандайдир бетоб эдингиз, сизга қараб ҳайрон бўлган эдим...

— Ҳеч эсимда йўқ,—деди қайноқлик билан князь.

Иван Петрович ўз навбатида бамайлихотир бир неча оғиз сўз айтди, князь ўз навбатида бу сўзларни қаттиқ ҳаяжон ичиди тўлқинланиб эшитди ва маълум бўлдики, Павлищевнинг иккита аммавачаси унинг Златоверховодаги мулкида туришаркан, князни тарбия қилиш шу қари қизларга топширилган экан, улар ўз навбатида Иван Петровичнинг ҳам қариндошлари бўлар эканлар. Иван Петрович ҳам худди бошқаларга ўхшаб, нега Павлищев князга бу қадар ғамхўрлик қўйғанлигини билмас экан. «Ўшанда унинг ўзидан буни сўраш эсимга ҳам келмабди», лекин шундай бўлса ҳам унинг хотираси ҳамон жуда кучли экан, у кичкина князга бой ойимларнинг каттаси Марфа Никитишина жуда қаттиққўллик билан қаранганини эслади, «сизга бераётган тарбия усули туфайли у билан бир сафар уришиб қолганман, ўзи касал болани ҳадеб калтаклайверса ҳам бўлмас экан — ахир бу... Узингиз ўйлаб кўринг...» У яна кичик бой ойим Наталья Никитишина шўрлик болани қандайдар эркалашларини айтиб берди... Ҳозир уларнинг икковлари ҳам фалон вилоятда истиқомат қилишади (лекин ҳозир ҳам барҳаётмилар, йўқми, валлоҳ, билмайман), ўша

ерда уларга Павлишчевдан анча-мунча яхши бир мулк мерос бўлиб қолган. Янгишмасам, Марфа Никитишина монастирга кетмоқчи эди; лекин буни аниқ айтмолмайман; балки мен бошқа бир одамни эшитгандирман... ха, мен буни бир доктор хотин ҳақида яқинда эшитгандим...»

Бу гапларни эшитаркан, князининг кўзлари хурсандчиликдан порлаб кетди, у худди лаззат ичида эриб кетаётганга ўхшарди. Мен олти ойдан бери ички вилоятларни айланиб юрибман, лекин шу вақт ичида ўзимнинг эски мураббияларимни топиш ва кўришга вақт тополмадим, бунинг учун ўзими ни сира ҳам кечиролмайман, деди у қизғинлик билан. «Бўлмаса, ҳар кунн уларнинг олдиларига бормоқчи бўлганман, лекин оёқ остидан турли ишлар чиқиб қолиб бунга тўғоноқ бўлди... Лекин энди мен ўзимга-ўзим сўз бераман... албатта... жуда бўлмаганда ўша фалончи вилоятга бориб келаман... Муни қаранг, сиз Наталья Никитишинани билар экансиз-да? Қандай ажойиб, қандай авлиё аёл эди! Лекин Марфа Никитишина ҳам... мени маъзур тутиш, лекин сиз балки Марфа Никитишинани яхши билмасангиз керак, хато қилаётган бўлишининг мумкин! У қаттиқўл эди, лекин... ўша кишининг сабрига балли-е... мендек бир тентак болани эплашии айтинг (ҳи-ҳи!). Ахир мен ўша пайтларда ростакам тентак бўлганман, айтсан, ишонмайсиз (ха-ха!). Айтганча... айтганча... сиз мени ўшанда кўргансиз ва... Нега мен сизни эслаб қолмаган эканман-а, тавба қилдим? Менга қаранг, сиз... оҳ, худойим, наҳот сиз чиндан ҳам Николай Андреевич Павлишчевнинг қариндоши бўлсангиз-а?»

— А-мин бўл-син-лар,— табассум қилди Иван Петрович князга бошдан-оёқ разм соларкан.

— О, бундай деяётганимниңг сабаби... ишонмаганимдан эмас... ахир бунга ишонмай ҳам бўларниди (ҳе-ҳе!)... заррача ҳам? Яъни заррача ҳам ишонмасдан бўларниди демоқчиман! (Ҳе-ҳе!) Лекин буни айтиётганимниңг сабаби, марҳум Николай Андреич Павлишчев ажойиб одам бўлган эди! Жуда ҳам олиҳиммат инсон эди у киши, ишонинг менга!

Князь энтикиб қолди, «қалбининг гўзаллигидан энтикиб-энтикиб ҳатто бўғилиб қолди», деб айтди эртасига эрталаб Аделаида ўз қаллиғи князь Ш. билан гаплаша туриб.

— Оҳ, худойим!— кулиб юборди Иван Петрович,— нима, олиҳиммат одам бўлса, унга қариндош бўлишим мумкин эмасми?

— Оҳ, худойим!— деб қичқириб юборди князь ҳам тобора қаттиқ ҳаяжонланиб, хижолат чекиб, шошиб қолганча,— мен... мен яна тентаклик қилиб қўйдим, лекин... шундай бўлинни ке-рак эди чунки мен... мен... мен, яна адашиб кетдим! Э, буни қа-

ранг ўзингиз, гап сира менда эмас, жуда ажойиб гаплар... ҳаддан ташқари ажойиб гаплар! Яна шундай олижаноб бир одамга нисбатан олганда,— чунки, ахир, у худо ҳаққи, жуда ҳам олиҳиммат одам эди, тўғрими? Тўғрими?

Князнинг бутун вужуди титраб туарди. У нега бирдан бунчалар ҳаяжонга тушди, нега бунчалар тўлқинланиб, ўзини қўярга жой тополмай қолди, бунга асос бўлгудек унчалар гап қўзгалгани ҳам йўқ эди, буни тушуниб етиш қийин эди. У ҳозир шундай бир кайфиятда эдики, кимгадир, нимагадир қизғин ва қайнок миннатдорчилик билдиргиси келар, балки Иван Петровичга ва балки барча меҳмонларга ўз ташаккурини айтишин истарди. У ҳаддан ташқари «ўзини баҳтиёр» сезарди. Охири Иван Петрович унга олдингидан кўра разм солиб қарай бошлади; унга «mansabдор чол» ҳам лиққат билан тикилиб қарамоқда эди. Белоконская бўлса князга қаҳр билан қараб, лабларни қимтиди. Князь N., Евгений Павлович, князь Ш., қизлар — ҳаммалари гандан тўхтаб уни тиглашарди. Аглай қўрқиб кетганга ўхшаб кўринар, Лизавета Прокофьевна эса юраги орқасига тортиб кетганди. Она билан қизлар ҳам қизиқ: улар князъ меҳмондорчилик бошлаганда индамай жимгина ўтиргани маъқул, деган қарорга келган ва шундай бўлишини истаган эдилар; лекин уни бурчакка тиқилиб ёлғиз, ўзидан жуда мамнун ҳолда жимгина ўтирганилигини кўрганларидан сўнг ҳаммалари бирдан ташвишланиб қолдилар. Александра эндигина унинг ҳузурига бормоқчи, аста уй ўртасидан ўтиб Белоконскаянинг ёнидаги князь N.ning тўдасига қўшилмоқчи эди. Мана энди князъ оғзини очиши билан уларнинг ҳаммалари яна безовта бўлиб тирирчилааб қолишиди.

— Сиз ҳақсиз, ҳақиқатан ажойиб одам эди,— виқор билан табассум қилиб деди Иван Петрович,— ҳа, ҳа... ажойиб одам эди! Беназир ва ажойиб,— деб қўшиб қўйди у бир зум жимтургач.— У ҳар қанча эъзозланса арзийдиган киши эди,— деб қўшиб қўйди у ишонч билан яна учинчи марта бир зум тин олиб тургач,— сиз... сизнинг унга бўлган бундай муносабатингиз шоён таҳсинга...

— Шу Павлишчев эмасмиди бир аббат билан... аббат... аббат... фаромуш этибман, қайси аббатлигини, ғалати... аллақандай бир воқеа... ўша пайтларда ҳамманинг оғзида шу гап юрган эди,— худди бирдан эсига тушиб қолгандай деди «mansabдор».

— Иезуит аббат Гуро,— деб эслатди Иван Петрович,— ҳа, қаранг-а, бизнинг ажойиб шундай беназир одамларимиз денг, э-ҳа! Чунки наслу наسابли, давлатманд одам эди, камергерлик уйвони бор эди ва агарда хизматни давом қилдиригандайди... Қаранг, бирдан шундай хизматни ташлаб, католицизмга ўтаман, деб юрибди, иезуит бўлишни орзу қилғавлигини кўринг, яна

очиқдан-очиқ, қандайдир мамнуният билан. Рост, вақтида ўлгани ҳам тузук бўлган экан... ҳа; ўшанда ҳамма гапириб юрди... Князъ ўзини унуди.

— Павлишчев... Павлишчев католицизмга ўтган эканми? Бундай бўлиши мумкин эмас!— деб қичқирди у даҳшатга тушиб.

— Ўҳӯ, «бўлиши мумкин эмас!»— сиполик билан деди тамшаниб Иван Петрович,— катта гапириб юбордингиз, ўзингиз қаранг, азизим, князъ... Айтганча, сиз марҳумни шўнчалар қадрлайсиз... ҳақиқатан, ажойиб одам эди, оқкўнгил ва меҳрибон, анави қаллоб Гуро унинг шу томонларидан усталик билан фойдаланган. Лекин сиз мендан сўранг, менинг ўзимдан сўранг, кейин мен бу ишни деб қанчалар оворайи сарсон бўлганларими... яна худди шу Гуро туфайли! Қаранг,— деб мурожаат қилди у чолга,— улар меросга ҳам дъявогар чиқмоқчи бўлишиди, шунда мен қаттиқ чоралар қўллашга мажбур бўлдим... таъзирини бериб қўймаси... жуда ўз ишига паранг одамлар экан! Одам ҳайрон қолади! Аммо, худога минг қатла шукурки, бу воқеа Москвада бўлаётган эди, мени дарров графнинг ҳузурига бордим, ва биз уларнинг... таъзирини бердик...

— Мени қанчалар лол қилиб қўйдингиз, ҳайрон бўлиб қолдим!— деб қичқирди яна князъ.

— Афсус; лекин гапнинг очиғини айтганда, буларнинг ҳаммаси бекорчи нарсалар, арзимаган бир гап билан тугаган бўларди барибир охири; мен шунга ишонаман. Бултур ёзда,— деб мурожаат қилди у яна чолга,— айтишларича, графиня К. ҳам хорижда аллақандай католикларнинг монастирийга борган эмиш; бизнинг одамларимиз дарров шу... олғирларнинг қўлларига лаққа тушиб қўя қолишиди... айниқса, чет элларда.

— Ўйлайманки, буларнинг ҳаммаси бизнинг... чарчаб қолгани миздан,— ишонч ва салобат билан деди чол,— яна шуки, улар тарғибот қилишга жуда омил бўладилар... шафосат билан сўзлайдилар... қўрқитадилар. Мени ҳам ўттиз иккиси йилда Венада шундай қўрқитишган эди, гапимга ишонинг; фақат мен уларга бўш келмадим ва қочиб кетдим, ха-ха!

— Мен эшитган эдимки, сен ўшанда, отахоним, гўзал Левицкая билан Венадан Парижга қочиб кетган экансан, вазифангни ҳам ташлаб, сен иезуитдан қочмагансан,— деб кутилмандага гапга қўшилди Белоконская.

— Барибир эмасми, иезуитдан қочгандай бўлиб чиқаман, ҳа, иезуитдан!— деб илиб кетди чол хотиралардан кўнгли ёришиб.— Сиз имонга қаттиқ берилгансиз шекилли, ҳозир ёшлар ичидаги бундайларни учратиш қийин,— деб мулойимлик билан князъ Лев Николаевичга мурожаат қилди у, князъ ҳайратдан

лол қотганча оғзини очиб тинглаб ўтиради; чол, чамаси, князни яхшироқ билиб олишни истарди; баъзи бир сабабларга кўра у князга жуда ҳам қизиқсиниб қарамоқда эди.

— Павлишев ақли порлоқ одам эди, у чин исавий эди, чин исавий,— деди бирдан князь,— қандай қилиб у исавийликка шак келтиришн?.. Католикни исавий демасак ҳам бўлади!— деб қўшиб қўйди у кўзларидан ўт сочганча, шуларни сўзларкан, князь тик ўтирас, шу билан бирга ҳаммани бир-бир кўздан кечиради.

— Бу энди ортиқча,— деб тўнгиллади чол ва ажабланиб Иван Федоровичга қараб қўйди.

— Нега энди католиклар исавий бўлмас экан?— ўтиран ерида ўгирилиб қаради Иван Петрович.— Бўлмаса қандай улар?

— Уларниг имонлари исавий эмас биринчидан!— ҳаддан ташқари ҳаяжонланган ҳолда ва керагидан ортиқча кескинлик билан деди князь,— биринчидан, шундай, иккинчидан, Румо католицизми даҳрийликдан ҳам баттарроқ, менинг фикрим шундай! Ҳа! менинг фикрим шундай! Даҳрийлар ўзлари нимани тарғиб қилаётганларини ўзлари билмайдилар, католиклар эса улардан ҳам ўтиб тушганлар: улар Исони бузиб тарғиб қиласидилар, улар Исо номи билан ёлгон сўзлайдилар ва уни ҳақорат қиласидилар, улар Исо деганда бутунлай бошқа нарсани тушунадилар! Улар Исо ҳарфини тарғиб қиласидилар, қасам ичиб айтамаки, шундай, ишонинг менга! Мен шундай эътиқодга келганиман, бунга анча бўлган, бу нарса мени қийнаб еб ташлади... Рим католицизми умумжаҳон давлат ҳокимияти бўлмаса черков ер юзида барқарор бўлмайди, деб тарғиб қиласиди ва: «*Non possimus!*¹» — деб чинқиради. Менинчча, Рим католицизми ҳатто дин эмас, у бус-бутун ҳолда Фарбий Рим империясининг давомидир, унда имондан тортиб бошқа ҳамма нарсалар шунга бўйсунгандир. Папа заминни босиб олди, дунёвий таҳтга минди ва қўлига қилич олди. Ўшандан бери шундай давом этиб келади, фақат энди қиличининг ёнига қаллоблик, суллоҳлик, риё, мутасиблик, хурофот, ваҳшийлик қўшилди, улар халқнинг энг муқаддас, ҳақгўй, содда ва самимий, алангали тўйғуларини эрмакка айлантиридилар, ҳаммасини, ҳаммасини пулга алмаштиридилар, тубан дунёвий ҳокимиятни афзал кўрдилар. Ахир бу Исога қарши бўлганларнинг иши бўлмай кимнинг иши бўлмаса? Уларниг ичидан даҳрийлик ўсиб чиқсан бўлса, бунинг нимаси ажабланарли? Даҳрийлик улардан чиқди, Рим католикларидан чиқди даҳрийлик! Даҳрийлик ҳаммадан бурун улардан бошланди: улар қандай қилиб ўзларига ишонсинлар? Даҳрийлик уларга нафратдан туғилди; уларничг имонлари сустлигидан ва

¹ «Қўлимиздан келмайди!» (Лот.)

риёкор бўлиб кетганларидан туғилди у! Даҳрийлик! Бизда фақат мустасно бир табақаларгина имонга ишонмайдилар, боя Евгений Павлович уларни илдизларини йўқотганлар, деб жуда боллаб таърифлади! Европада эса халқларнинг даҳшатли тўдалари даҳрийлашиб бормоқдалар,— улар илгари жаҳолат ва риёкорлик туфайли ишонмасдилар, эндиликда мутаассиблик, чёрковга ва исавий динига нафратдан ишонмай қўйдилар!

Князь нафасини ростлаш учун тўхтади. У жуда тез сўзла-моқда эди. Унинг юзи оқарган, ҳарсиллаб нафас оларди. Йи-ғилганлар бир-бирларига қарашади; охири чол ошкора кулиб юборди. Князь N. лорнетини тақиб князни кўздан кечирди. Немис шоир бурчакдан чиқиб келди ва хунук иршайғанча стулини яқинроқ сурив ўтириди.

— Сиз жу-да ҳа-а-м муболага қилиб юбордингиз,— деб чўзилди Иван Петрович худди зерикиб кетгандай ва нимадандир хижолат тортгандай,— у ердаги чёрковнинг ҳам ҳар жиҳатдан ҳурматга лойиқ кишилари бор, улар эз-г-гулик йўлида...

— Мен ҳеч қачон чёрковнинг алоҳида ва айрим кишилари ҳақида сўзлаганим йўқ. Мен Рим католицизмининг моҳияти ҳақида, Рим ҳақида гапиряпман. Чёрков бутунлай йўқ бўлиб кетиши мумкинми ахир? Мен ҳеч қачон бундай гапни айтган эмасман!

— Маъқул, лекин буларнинг барчаси маълум ва ҳатто — кераги йўқ ва... дин таълимотига дахлдор...

— О йўқ, о йўқ! Фақат диний таълимотга эмас, ишоннинг менга, ундеймас! Бу сиз ўйлагандан кўра ҳам кўпроқ бизга дахлдор. Бизнинг ҳамма хатомиз ҳам ўзи шунда, биз буннинг фақат дингагина алоқадор эмаслигини кўрмаяпмиз! Ахир, социализм ҳам католицизм билан унинг моҳиятидан бино бўлган нарса! У ҳам худди ўз оғайниси даҳрийлик каби умидсизликдан туғилган, маънавий жиҳатдан католицизмининг акси бўлиб дунёга келган, у дин томонидаи йўқотиб қўйилган маънавий кучнинг ўринини босмоқчи, имонга ташна инсониятнинг чаңғорини қондирмоқчи, лекин у инсониятни Исо билан эмас, зўравонлик билан қутқармоқчи! Бу ҳам зўравонлик билан эришиладиган эркинлик, бу ҳам қон ва қилич билан барпо этиладиган иттифоқ! «Худога асло ишонма, хусусий мулк орттирма, ўзлигингни йўқот, fraternité ou la mort,¹ икки миллион инсон калласи!» Уларни қилган ишларидан биласиз—дейилган! Буннинг бизга зарари йўқ, бу бизга қўрқинчли эмас деб ўйламанг; о, биз тезроқ рад қилишимиз, зарба беришимиз керак, тезроқ тезроқ! Farбга рад ва зид ўлароқ, бизнинг Исо иорлаб кетсин, биз бу Исони

¹ ё үлим, ё биродарлик (франц.)

пок сақладик, улар билмайдилар буни! Уларнинг, иезуитларнинг қармоқларига лаққа тушиб ўтирумайлик, биз уларга рус маданиятимизни етказайлик, биз энди уларнинг қаршисида қад күтариб туришимиз даркор, кимдир ҳали уларнинг тарғиботлари нафис, деди, энди бундай гапларга чек қўяйлик...

— Шошманг, шошманг, ижозат этинг,— деб безовталаниб қолди Иван Петрович атрофга аланг-жалаң қараб, ҳатто андак чўчинқираганча,— сизнинг барча фикрларингиз, албатта, таҳсинга сазовор ва ватанпарварлик билан тўлиқ, лекин буларнинг бари ҳаддан зиёд кўпиртирилган ва... яхшиси, буни қўя турайлик...

— Иўқ, кўпиртирилган эмас, аксинча, кичрайтирилган; шундай, кичрайтирилган, чунки мен ифодалаб беролмаяпман, лекин...

— Шош-ма-сангиш-чи!

Князъ жим бўлиб қолди. У қаддини адл тутиб, Иван Петровичга ўт бўлиб ёнаётган кўзларини тикиб ўтиради.

— Фаҳмимча, валинеъматингизнинг бошига тушган ҳодиса сизни қаттиқ ҳаяжонга солганга ўхшайди,— мулойимлик билан хотиржамликни қўлдан бермай деди чол,— сиз ловиллаб турибсиз... ёлғиз яшаганингиздан балки шундайдир. Агар сиз одамлар ичида кўпроқ бўлсангиз, жамият ичига кирсангиз, албатта, сиздек ажойиб бир йигитдан бағоят хурсанд бўладилар, унда аланталар ҳам анча босилади ва ҳаммаси жўнроқ эканлигини ўз кўзларингиз билан кўрасиз... бунинг устига бундай камёб ҳодисалар... менинг назар-эътиборимча, қисман тўйиб кетганимиздан ва яна қисман... зерикиб қолганимиздан пайдо бўлади...

— Рост айтасиз, рост айтасиз,— деб қичқирди князъ,— ажо-йиб фикр! Рост, зерикканимиздан, «бизнинг зерикканимиздан» шундай, тўйиб кетганимиздан эмас, аксинча, ташналиктан... тўқликка шўхликдан эмас, йўқ, сиз бу ўринда хато қилдингиз! Фақат ташналиктининг ўзидангина эмас, алантали туйгулардан, чидаб бўлмас чанқоқликдан! Ва... ўйламангки, бу шундай кичкина деб, кулаверса бўлади деб; мени маъзур тутинг, олдиндан кўра билмоқ ва ҳис қила билмоқ керак! Бизнинг одамларимиз соҳилга етиб боришлари билан бунинг соҳил эканлигига ишонч ҳосил қилганларидан сўнг, шундай бошларини йўқотиб хурсанд бўлиб кетадиларки, дарҳол сўнгги устунгача борадилар; нега шундай? Мана, сиз Павлишчевдан ҳайрон бўляпсиз, сиз ҳаммасини унинг телбалиги ва меҳрибончилиги билан изоҳлаяпсиз, аслида бу ундаймас! Бундай пайтларда фақат бизнингина эмас, бутун Европани лол қилиб қўяди руснинг жўшқинлиги: бизнинг одамлар агар католик бўламан десалар, албатта шунинг ўзи

билан қаноатланмай иезуит ҳам бўладилар, яна энг ашаддийларидан; агар даҳрий бўла қолса, унда дарҳол худога ишонишни зўравонлик билан йўқотишни, қирғин қилишини талаб қила бошлиайди! Негаки у бу ердан топмаган ватанини у ёққа бориб топган ва ҳаддан ташқари суюниб кетган; соҳилга чиқди, замин топди ва уни тинмай ўпа бошлади! Рус иезуитлари ва рус даҳрийлари фақат манманликдан ва такаббурликдан, бўлмагур шуҳратпарастлик туйғуларидангина дунёга келмайдилар, аксинча, маънавий-руҳий изтиробдан, маънавий-руҳий ташналикдан, олий бир ишларни соғинишдан, мустаҳкам соҳилларга чиқиш истагидан, ўзлари ҳеч қачон яхши билмаган ва ишончларини бутунлай йўқотган ватанини қўмсашдан туғилади! Дунёдаги бошқа ҳамма одамларга қараганда рус кишиси жуда осон даҳрий бўла олади! Бизнинг одамларимиз даҳрий бўлибгина қолмайдилар, балки даҳрийликка эътиқод қўядилар, улар шу билан худди янги имон топгандай бўладилар, ҳолбуки бу эътиқодлари қуруқ бўнилиқдан бошига нарса эмас. Ана шундай бизнинг ташналигимиз! «Кимнинг поин заминсизdir, билингки, у худосизdir». Буни мен айтган эмасман. Бу саёҳат қилиб юрган чоримда эски мазҳабдаги бир савдогар учраб қолиб шундай деган эди. Рост, у бундай демаган эди, у: «Кимда-ким туғилган юритидан воз кечса, билгинки, у худодан ҳам юз ўигранидир», деган эди. Ўйласанг ваҳминг келади, ахир бизнинг энг билимдон кишиларимиз ҳатто хлиствчиликка берилиб кетган эдилар... Агар шундай деб қараладиган бўлса, хлиствчиликнинг нигилизм, иезуитизм, атеизмдан нима ёмон жойи бор экан? Ҳатто булардан кўра чуқурроқ бўлиши ҳам мумкин! Ана сизга қўмсашнинг оқибати!. Колумбнинг оташин ва ташна издошларига Янги Дунёнинг соҳилларини кўрсатинг, рус кишисига рус дунёсини кўрсатинг, у шу пайтгача тополмаган, ср тагида яшириниб ётган шу хазинани, шу олтинни унга кўрсатинг! Келажакда, инсониятнинг янгиланиши ва тирилишини ва бу фақат рус тафаккури, рус худоси ва Исоси воситасида эҳтимол рўй беришини кўрсатинг, ана ўшанда кўрасиз, ҳайратга тушгаи, лол бўлган ва ёқа ушлаган жаҳоннинг кўз ўнгига қудратли ва адолатли, доно ва собир муқтадир инсон қад кўтаради, ана шунда улар лол бўлиб, тилларини тишлаб қоладилар, чунки улар бизни фақат қилич билан келади, деб ўйлайдилар, биздан фақат зўравонлик билан қон тўкишини кутадилар, чунки улар ўзларига қараб туриб бизни ҳам ваҳший деб тасаввур қиласидилар. Ҳозиргача шундай, бундан кейин ҳам шундай бўлади, кун-кундан баттар! Ва...

Лекин шу пайт қутилмаган бир воқеа содир бўлди-ю, нотиқнинг сўзлари бирдан узилиб қолди.

Бу иситма аралаш нутқ, бу оташин ва безовта сўзлар, эҳтиросли фикрлар шиддат билан отилиб чиқар, бири узра иккинчиси айқашар, ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ қизишиб, кўпирниб-тошаётган йигитнинг руҳиятида нимадир содир бўлаётганидан, аллақандай хатарли бир нарса яқинлашиб келаётганидан дарак берарди. Князни ҳар доим тортинчоқ ва босиқ, ўзига хос ноёб бир назокат соҳиби, одоб-икромни ҳаддан зиёд нозик англайдиган ва идрок этадиган фаросат эгаси сифатида таниган ва билган одамлар унинг табиатига сира қовушмаган ҳозирги қилифидан жуда ажабланар ва бундан хавотирга тушмоқда эдилар (баъзилар эса унинг қилиғидан уялиб кетмоқда эдилар). Улар нега бундай бўлганлигини сира тушунолмас эдилар: ахир Павлишчев ҳақидаги гаплар сабаб эмасдир-ку бунга. Хонимлар уни телба бўлиб қолди шекилли, деб ўйламоқда эдилар, Белоконская эса кейин «яна бир зум шундай давом этадиган бўлса, мен қочиб кетмоқчийдим», деди. «Чоллар» ҳайратларидан ёқаларини ушлаб қолган эдилар; бошлиқ генерал норози бўлиб қараб ўтиради. Техник-полковник ўтирган еридан қимир этмасди. Немис шоирнинг ранги оқарниб кетган, лекин ҳамон ясама иршайиб бошқаларнинг кўзларига қаради: бошқалар нима дейишаркин? Дарвоқе, балки яна бир дақиқадан сўнг бу «жанжал» одатдагидай табиий суратда ҳал бўлиши ҳеч гап эмасди; ҳаддан ташқари ҳайрон бўлиб қолган, лекин ҳаммадан бурун гап нимадалигини тушунган Иван Федорович бир неча маротаба князни тұхтатишига уриниб кўрган эди; лекин бундан ҳеч нарса чиқмаганлигини кўргандан кейин энди қатъий бир мақсад билан унинг олдига ўтиб бормоқда эди. Яна бир дақиқа ва агар лозим бўлса, у князни тоби қочиб қолганлиги баҳонасида бу ердан олиб чиқиб кетадиган ҳам эди, князнинг тоби қочиб қолганлигига эса генерал чиндан ҳам ўз кўнглида ишонарди... Лекин иш бошқачасига айланиб кетди.

Князь бу ерга кириб келгандаёқ Аглаянинг гапидан чўчиб қолган эмасми, иложи борича хитой вазасидан узоқроққа ўтириди. Аглаянинг кечаги сўзларидан сўнг назарида қандай бўлмасин, вазадан қанча йироқ ўтирмасин, фалокатдан ўзини қанча олиб қочмасин, эртага барибир албатта, шу вазани синдириб қўйман деган қандайдир тушунтириб бўлмайдиган бир ишонч, ажиб бир ҳиссият унинг юрагига қаттиқ ўрнашиб қолган эди, ахир шундай бўлишига ишониш мумкинмикин? Лекин бу шундай эди. Мехмондорчилик давом этаркан, унинг юраги тобора кучли ва порлоқ таассуротлар билан тўла бошлади. Биз бу ҳақда сўзлаб ўтган эдик. У юрагини увуштирган ўша сезгисини унуди. У Пав-

лишчев ҳақидаги гапларни эшилди ва Иван Федорович уни Иван Ієтровичнинг ҳузурига олиб борди ва князь столга яқинроқ турган креслога ўтириди, шу тариқа у супачага ўрнатилган каттакон ва foятда гўзал хитой вазасига яқин келиб қолди, ваза сал орқароқда, князнинг тирсаги унга тегар-тегмас бўлиб турарди.

У охирги сўзларини айта туриб кутилмагандан ўрнидан туриб кетди, қўлинин ногоҳ силкитди, елкасини қимиirlатди — ва... ҳамма қичқириб юборди! Ваза аввал турган жойида лициллаб, худди чоллардан бирининг бошига тушишини мўлжаллагандек бўлиб турди, сўнг бирдан нариги томонига гумбурлаб қулади, немис шоир қўрқиб кетиб зўрга ўзини олиб қочиб улгурди. Шарақлаган, тарақлаган, қичқирган, чинқирган овозлар, гилам узра сочилган синган чинни парчалари, қўрқув, ҳайрат — о, князнинг шу топдаги аҳволини тасвирлашга сўз етмайди, қалам ожизлик қилади! Лекин худди мана шу сонияда уни қаттиқ ҳайратга солган ва бошқа ҳамма нарсадан кўра унинг эътиборини кўпроқ тортган ғалати ва хира бир сезгини айтмасдан ўтолмаймиз: уни уят, алам, қўрқинч ногаҳонлик ҳайратга согланий ўйқ, у башоратнинг тўғри чиққанидан лол бўлиб қолди! Бў фикр нега унга бунчалар қаттиқ таъсир қилди, у буни тушунтириб беролмасди; фақат жуда қаттиқ ички бир ларзага тушганча сирли бир қўрқувда қотиб қолганди. Яна бир сония ўтди, ва бирдан унинг кўзлари кенг очилиб кетгандай бўлди, даҳшат ўрнини — зиё ва шодумонлик, қувонч эгаллади; нафаси ичига тушиб кетди, ва... лекин бу он ўтиб кетди. Худога шукур, бу бошқа нарса эди! У чуқур ҳўрсинди ва атрофга аланглаб қаради.

У атрофида нималар бўлаётганилгини анчагача тушунмагандай бўлиб турди, яъни тушунар, кўриб турар эди-ю, лекин буларга ҳеч қандай дахли бўлмагандай, эртаклардаги кўзга кўринмас одамдай уй ичига кириб олиб бегона, лекин ғалати кишиларнинг хатти-ҳаракатларини кузатаётганига ўхшарди. У чинни, парчаларини йиғишириб олиниётганини кўриб турар, одамларнинг нималарнидир тез-тез гаплашаётганиларини эшитар, кўзий унга жуда ҳам ғалати қилиб қараётган ранги оқаринқираган Аглайга тушар, ҳақиқатан, Аглай унга жуда ғалати тикилиб турарди: унинг кўзларida заррача қаҳр ва заррача ғазаб ўйқ эди; у князга ҳуррак ва майнин нигоҳ билан қарап, бошқаларга қараганда эса унинг кўзлари ўт сочаётганига ўхшарди... шунда князнинг юраги ширин увушиб кетди. Ниҳоят у ҳамма худди ҳеч нарса бўлмагандай ўтириб кулишаётганиларини кўриб ҳайратга тушди! Бир зумдан сўнг кулғи янада кучайди: унинг шамдай қотиб анг-танг бўлиб қолганидан кулишар, лекин кулгилари дўстона ва беозор эди; кўплар унга нималардир дейишар,

майин ва меҳрибон сўз айтишар, ҳаммадан ҳам Лизавета Прокофьевнани айтмайсизми: у кула-кула нимадир дер, эркалаётгандай бўларди. Бирдан у Иван Федорович елкасига дўстона қоқиб қўяётганлигини пайқади: Иван Петрович ҳам кулиб турарди; лекин чол ҳаммадан ҳам дилбарроқ ва дилкашроқ эди; у князнинг қўлини ушлаб олган, бошқа қўлининг кафти билан секин-секин уриб қўяр, худди қўрқиб кетган кичкина болани юпатгандай бўлиб, ўзингизни босинг, дерди, шуниси князга айниқса маъқул бўлди, охири чол уни ўзи билан ёнма-ён ўтқазди. Князь унинг чеҳрасига тўймай қарап, бундан чексиз лазатланар ва ҳамон тили гапга келмас, энтикиб, нафаси тиқиларди; чолнинг чеҳраси унга жуда ҳам ёқиб қолди.

— Ростми? — деб гўлдиради у ниҳоят, — сиз ростдан ҳам кечирдингизми? Э... сиз ҳам кечирдингизми, Лизавета Прокофьевна?

Атрофда кулги зўрайди, князнинг кўзлари мўлтираб ёшлианди; у ўзига ишонмас, беҳад мафтун бўлиб қолганди.

— Майли, чиройли ваза эди. Мен уни бу ерда ўн беш йилдан бери кўриб юраман, ҳа... ўн беш йил... — деди Иван Петрович.

— Ҳечқиси йўқ! Кези келса одам ҳам нобуд бўлади, сопол ваза экан-ку! — деди баланд овоз билан Лизавета Прокофьевна. — Наҳот, шунга шунча қўрқиб кетган бўлсанг, Лев Николаич? — ҳуркаклик билан сўради у. — Бўлди, қўзим, бўлди; мени уччалар қўрқитаверма.

— Ҳаммаси учун кечирасизми? Вазадан бошқа ҳаммаси учун ҳам кечирасизми мени? — деб князь ўрнидан турмоқчи бўлган эди, лекин чол дарров унинг қўлидан тортиб ўтқазиб қўйди. Чол князни ёнидан жилдиргиси келмасди.

— C'est très curieux et c'est très sérieux,¹ — деб пичирлади у стол оша Иван Петровичга, лекин унинг нима деганини ҳамма эшилди; князь ҳам эшилтмай иложи йўқ эди.

— Мендан ҳеч ким хафа эмасми ишқилиб? Агар ундай бўлса, менинг қанчалар баҳтиёр эканлигимни билсайдингиз; лекин ўзи шундай бўлиши керак! Мен акир бу ерда бировни хафа қилишим мумкинми? Агар шундай деб ўйлайдиган бўлсан, шунинг ўзи билан ҳам сизни хафа қилиб қўйган бўламан.

— Бўлди, тинчланинг, азизим, бу ҳаммаси — сизга шундай туюлади. Бунчалар миннатдорчилик билдиришингизга ҳам ҳожат йўқ; бу жуда ажойиб хисмат, лекин ҳаддан ташқари ошириб юбормаслик керак.

— Мен сизга миннатдорчилик билдираётганим йўқ, мен фа-

¹ Бу жуда ҳам қизиқ, ва жуда ҳам жиддий! (Франц.)

қат... сизга қараб түймаяпман, сизга қараб туриб ўзимни жуда ҳам бахтли ҳис қиляпман; балки мен тентакларча сўзлаётган-дирман, лекин — мен сўзлашим керак, тушунтириб қўйишим керак... жилла қурса, ўзимга бўлган ҳурматим юзасидан.

Унинг ҳолати шитобли, мубҳам ва алғов-далғов эди; у кўпинча бир нарсани айтмоқчи бўлиб туриб, бутунлай бошқа нарсаларни тилга оларди. Унинг нигоҳи ҳам мен гапирсам майлимни, дегандай илтижоли боқарди. Унинг кўзи Белоконскаяга тушиб қолди.

— Ҳечқиси йўқ, отахоним, сўзлайвер, сўзлайвер, фақат энтиқиб қолмасанг бўлди,—деди Белоконская,—сенга боя ҳам нафас етишмай турган эди, мана энди бутунлай бўғилиб қолдинг; гапиргинг келаётган бўлса, чўчимай гапиравер: бу жанобларнинг кўзлари кўравериб нишиб кетган, уларни ҳайрон қилолмайсан, сен қанчалар доно эканлигингни худо билади, фақат мана вазани синдириб ҳаммани қўрқитиб юбординг, холос.

Князь унинг сўзларини табассум билан эшитди.

— Мана, сиз,—деб мурожаат қилди князъ чолга қаратади,— сиз уч ой бурун студент Подкумов билан хизматчи Швабринни сургундан сақлаб қолмаган эдингизми?

Чол ҳатто андак қизаринқиради ва тинчланинг, деб пичирладандай бўлди.

— Сиз ҳақингизда ҳам эшитган эдим,—деб мурожаат қилди князъ Иван Петровичга,—фалон вилоятда бир қанча мужиклар сизга ёмонлик қилишиб, уйлари куйиб кетганда уларга текинга ёғоч берган экансиз, тўғрими?

— Э, жуда муболага қилиб юбордингиз-ку,—деб пичирлади Иван Петрович қаддини кериб; лекин бу сафар «муболага қилдингиз», деганида у бутунлай ҳақ эди: князнинг қулоғига унчалик тўғри бўлмаган мишишларгина чалимганди.

— Сиз бўлсангиз, кияния,—деб кутилмаганда Белоконскаяга қаратади деди князъ юзлари кулганча,— сиз олти ой бурун мени Лизавета Прокофьевнанинг хати билай худди ўз ўғлингиз каби қабул қилмадингизми, худди ўз ўғлингиз каби менга йўл-йўриқ кўрсатмадингизми, эсингиздами? Мен буни ўла-ўлгунимча унутмайман.

— Ўзингдан-ўзинг нималар деяпсан ахир?—деди энсаси қотгандай бўлиб Белоконская.—Сен яхши одамсан, лекин кулгили гапларни сўзлайсан: сенга икки тийин беришса, худди ўлимдан қолган одамдай миннатдорчилик изҳор қиласан. Назарингда яхши иш қилаётганга ўхшайсан, лекин четдан қаратади одамга хунук бўлиб кўринади.

Унинг жаҳли чиққандай бўлиб турган эди, лекин бирдан кулиб юборди, бу сафар у очилиб кулди. Лизавета Прокофьевна-

нинг ҳам чеҳраси очилди; Иван Федорович гул-гул яшиаб кетди.

— Мен айтувдим-ку, Лев Николаич шундай одам деб... одамки... гапнинг қисқаси, фақат энтикиб қолмаса бўлгани, княгиня ҳам шуни айтдилар нафсилашрга...—деб ғўлдиради генерал юзи шодликдан ёйилганча, княгинянинг ўзига қаттиқ таъсир қилган сўзларини такрорлаб.

Ёлғиз Аглайгина негадир маъюс эди; лекин унинг икки ёноғи олов бўлиб ёнар, қаҳрини ичига ютиб турганга ўхшарди.

— Рости билан жуда ҳам дилкаш йигит экан,—деб пичирлади чол Иван Петровичга қарата.

— Мен бу ерга қийналса-қийналса келдим,—деб давом этди князъ борган сари ғалати талмосирараб, жўшиб, ғалати қилиб, тез-тез сўзларкан,—мен... мен сизлардан қўрқкан эдим, ўзимдан ҳам қўрқкан эдим. Кўпроқ ўзимдан қўрқувдим. Петербургга қайтиб келарканман, мен аввало бизнинг энг катта, чинакам асилзода, машҳур одамларимизни кўраман деб ўзимга сўз берган эдим, зотаң, мен ўзим ҳам уларнинг бири бўламан, улар ўртасида насаб жиҳатдан биринчилар қаторида тураман. Ахир, мен бу ерда ўзимга ўхшаган князлар билан ўтирибман, шундай эмасми? Мен сизларни билиб олмоқчи эдим, менга зарур эди бу; жуда, жуда зарур эди!. Мен доим сизлар ҳақингизда яхши гапдан кўра ёмон гапларни кўпроқ эшитганман, сизларнинг манфаатпарастлигингиз, майдакашлигингиз, қолоқлигингиз, чаласавод эканлигингиз, кулгили одатларингиз тўғрисида нималарни эшитмаганман,—нималарни ёзмайдилар сизлар ҳақингизда, нималарни гапирмайдилар! Мен бугун бу ерга жуда қизиқиш ва кўнглимда иштибо билан келдим: мен ўз кўзларим билан кўришим ва ишонч ҳосил қилишим керак эди: ростдан ҳам рус кишиларининг юқори табақалари ҳеч нарсага арзимай яроқсиз бўлиб қолганми, чириб, ҳаёт томирлари қуриганми, ҳамон одамлар билан кин ва гараз ила бачканга бир тарзда талашиб ётадими... ўзининг ўлиб бораётганидан бехабар ҳолда келажакнинг одамларига тўскинлик қиласдими?—мен шуларни билмоқчи эдим. Мен илгари ҳам шундай эканлигига унчалар ишонган эмасман, бинобарин, бизда олий табақанинг ўзи ҳеч қаҷон бўлган эмас, бизда мундир кийган сарой мулозимлари бўлганлар, холос, ёхуд... тасодифий тарзда, мана эндиликда улар ҳам беиз, ном-нишонсиз йўқолиб кетдилар, шундаймасми, шундаймасми?

— Асло, асло ундеймас,—заҳарханда қилиб кулди Иван Петрович.

— Яна лайлакдай такиллай бошлади!—ўзини тиёлмади Белоконская.

— Laissez le dire¹, у яна қалтираб кетяпти,— деб огоҳлантириди яна чол овозини баланд кўтармасдан.

Князъ тамомила ўзини унутган эди.

— Нима бўлди деб сўрарсиз? Мен нафис соддадил, оқил одамларни кўрдим; мен бир ажойиб мўйсафидни кўрдим, у мендек ҳали гўдак бир одамни юпатиб, эркалатиб ўтирибди; мен, одамни англашга ва кечиришга қобил, яхши рус кишиларини кўриб ўтирибман, мен бундай самимий ва яхши кишиларни у ёқда учратганман, сизлар улардан қолишмас экансизлар. Мен шундай бир вазиятда қанчалар лол ва юд бўлиб қолганлигимиши ўзингиз тасавур қилинг! О, ижозат этинг, дилимдаги сўзларни айтиб олай! Мен кўп эшитгандим, ўзим ҳам шунга ишонардим, киборлар жамиятида ҳамма нарса сохта, ҳаммаси чириган, ҳаммаси ўзининг асл моҳият ва эътиборини йўқотган деб; лекин ахир энди ўзим ҳам кўриб турибманки, бизда бундай бўлиши мумкин эмас экан. Бошқа бирон ерда бўлиши мумкин, лекин бизда эмас. Наҳот сизлар ҳаммангиз энди иезуит ва қаллоб бўлсангизлар? Мен боя князъ N. қандай ҳикоя қилганини эшитдим: ахир, бу илҳомкор юмор, соддадил завқ-ку, ахир, бу чинакам оққўнгиллик-ку? Наҳот шундай сўзлар... таланти қуриб-қақшаган, қалби сўлган, ўлиқ бир одамдан чиқса? Ахир мурдалар менга худди сизга ўхшаб муомала қиласмиди ҳеч замонда? Ахир бу келажак учун, келажак умидлари учун... хом ашё бўла билмайдими? Ахир шундай одамлар ҳеч нарсани тушунмасдан қолоқлика қолиб кетиши мумкинми?

— Сиздан яна бир карра сўрайман, азизим, тинчланинг, биз буларнинг барчаси ҳақида кейинчалик бир фурсати билан сўзлашамиз, мен жоним билан...—кулимсиради «мансабдор».

Иван Петрович томоқ қириб ўтирган ерида бошини бурди; Иван Федорович яна гимирлаб қолди; бошлиқ-генерал энди князга заррача ҳам эътибор бермасдан «мансабдор»нинг хотини билан суҳбатлашиб ўтиради; лекин мансабдорнинг хотинининг бир қулоги бу ёқда, сарасоф ташлаб қўярди.

— Йўқ, биласизми, яхшиси, гапирганим тузук!—яна шитоб ва завқ-шавқ билан давом этарди князъ чолга қарата алоҳида ва ўзгача бир ишонч билан сўзларкан.—Кеча менга Аглай Ивановна сўзлашни тақиқлаган эди, ҳатто қайсан мавзуларда сўзлаш мумкин эмаслигини ҳам айтганди. У бундай ҳолларда менинг кулгили бўлиб кўринишими билади! Мен йигирма еттига кирдим, лекин ҳалим худди ёш болага ўхшашимни биламан. Мен ўз фикримни ифодалашга ҳақим йўқ, буни айтганимга анча бўлди; мен фақат Москвада Рогожин билан очиқдан-очиқ сўз-

¹ Майли, гапирсин (франц.).

лашганман... Биз у билан Пушкинни ўқиганмиз, ҳаммасини ўқиб чиққанмиз; у ҳеч нарсани билмасди, ҳатто Пушкиннинг номини ҳам эшитмаган экан. Мен доим ўзимнинг кулгили кўринишм билан фикр ҳамда *асосий ғояни* қадрсизлантириб қўйишдан кўрқаман. Мен уйғун ҳаракатларга эга эмасман. Менинг ҳаракатларим доимо тескари натижা беради, шундан кулгили кўринаман ва бу ғояни таҳқирлади. Менда меъёр туйғуси ҳам йўқ, меъёр эса энг муҳим нарса; ҳатто ҳаммасидан муҳимроқ... биламан, мен жим ўтиришим керак. Мен ҳам ўтирам, ўзимга-ўзим ҳатто ақлли бўлиб кўринаман, бунинг устига жим ўтирганимда мулоҳаза юритаман. Лекин энди гапирганим тузук. Сиз шундай ажойиб экансизки, мен ҳадеб гапиргим келяпти; сизнинг юзингиз жуда нуроний! Мен кеча Аглай Ивановнага сўз берган эдим, жим ўтираман, оғзимни очмайман деб.

— Vraiment?¹ — жилмайди чол.

— Лекин мен баъзан шундай ўйлаб хато қилмаётганмикинман, деб қўяман: самимият ҳар қандай ясамаликдан устунроқ, шундай эмасми? Шундай эмасми?

— Баъзан.

— Мен ҳаммасини тушунтириб беришни истайман, ҳаммасини, ҳаммасини, ҳаммасини! О шундай! Сиз менинг ҳаёлпараст деб ўйлајпсизми? Тарғиботчи деяпсизми? О, ундеймас, худо ҳаққи, менинг барча фикрларим жуда содда бўлади... Сиз ишонмайсизми? Сиз куляпсизми? Биласизми, мен баъзан ўзимга-ўзим абраҳ бўлиб кўринаман, чунки имонимни йўқотиб қўяётганга ўҳшайман; мен боя бу ерга кела туриб шундай деб ўйладим: «Улар билан энди қандай гаплашаман? Улар тушунсинлар, деб қайси сўздан гапни бошлислам экан?» Роза қўрқдим, лекин сиз учун ҳаммадан ҳам қўрқдим, даҳшат! Чунончи, нега мен қўрқиб ўтирибман, уят эмасми бирорни деб қўрқиб ўтириш? Битта илғор одамга сон-саноқсиз қолоқ ва ёмон одамлар тўғри келса нима қилибди? Хурсанд бўлиб кетаётганимнинг боиси шундаки, унчалар сон-саноқсиз эмас экан, ҳаммаси, ҳаммаси жонли хом аниё экан! Биз кулги бўлиб кўринаётган бўлсак, бундан тортишиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, тўғри эмасми? Филҳақиқат, ўзи ислида шундай: биз кулгилимиз, енгилтакмиз, ёмон одатланганимиз, зерикамиз, кўз қарашини билмаймиз, тушунишни билмаймиз, ахир биз ҳаммамиз ўзи шундай одамлармиз, ҳаммамиз, сиз, мен, улар! Ахир, мана, сиз хафа бўлаётганингиз йўқ-ку, кўзингизга қараб туриб сиз кулгилисиз, деб айтәётганимга? Шундай экан тағин ҳам сиз хом ашё бўлолмайсизми? Биласизми, менинчча, баъзан кулги бўлиш ҳам якши, ҳатто жуда соз: бир-бири-

¹ Наҳотки² (Франц.)

мизни дарров кечиришимиз, дарров қаноат ҳосил қилишимиз мумкин; ҳаммасини бирдан тушуниб бўлармиди, бошлаганда тўғри камолотдан бошланмайди-ку! Қамолотга эришиш учун олдин кўп нарсаларни тушунмаган бўлиш керак! Агарда жуда тез тушуниб олсак унда, чала тушунгган бўлиб чиқамиз. Буни мен сизга айтиётирман, сиз жуда кўп нарсаларни тушуниб... ва тушунмай ултурган одамсиз. Мен энди сиз учун чўчимайман; ёш бола сизга шундай сўзларни айтиб ўтиргани учун хафа эмасмисиз? Сиз куляпсиз, Иван Петрович. Сиз ҳозир шундай деб ўйлајпсиз: мен *улардан* қўрқсан эдим, *уларнинг* адвокатларидан, демократларидан, бир-бирига тенг нотиқларидан?— асабий шарақлаб кулиб юборди у (тўхтаб-тўхтаб, бирдан қисқа шарақлаб хушчақчақ куларди у).—Мен сиз учун, ҳаммаларингиз учун ва ҳаммамиз учун қўрқаман. Мен ўзим асилзода князь бўламан ва бугун мен князлар билан ўтирибман. Мен ҳаммамизни қутқариш учун гапиряпман, олий табақа бекордан-бекорга йўқ бўлиб кетмасин, кўр одам каби тимирскиланиб, ҳеч нарсани билмасдан, бир-бири билан талашиб, уришиб, ғавголашиб ва ҳаммасини бой бериб ўтиб кетмасин дейман. Илгор ва улуф бўлиб қолиш тайин бўла туриб, нега энди йўқолиб кетиш, ўринни бошқаларга бўшатиб бериш керак экан? Илгор бўлайлик, шунда улуф ҳам бўламиз. Хизматбардор бўлайлик, оқсоқол бўлишимиз осон бўлади.

У тўхтовсиз ўрнидан туриб кетмоқчи бўлар, лекин чол уни қўймай ушлаб ўтирас, шу билан бирга унга борган сари хавотирланиб қараб-қараб қўярди.

— Эшитинглар! Биламан, гапирган яхшимас: яхшиси, ибрат бўлиш, яхшиси бошлаб юбориш... мен бошлаб юбордим... ва-ва наҳотки чини билан ҳам бахтсиз бўлиш мумкин? О, агарда мен бахтиёр бўла олсан унда қайғуларим, шўришларимнинг нима қиммати бор? Биласизми, дараҳт ёнидан ўтиб кета туриб уни кўраётганингдан баҳтли бўлмаслик ҳам мумкини ахир? Мен буни сира тушунмайман. Одам билан гаплашиб турсанг-да, у билан сўзлашаётганингдан наҳот баҳтиёр бўлмасанг? О, мен фақат яхши ифодалайман... атрофда шунчалар гўзал ва латиф нарсалар кўпки, энг йўлдан озган одам ҳам уларни кўрганда кўзлари қувониб кетади, шундай эмасми? Сабий болага қаранг, яратганинг оқарив отаётган тонгига қаранг, кўкка тил тўзиб келаётган кўкатга қаранг, сизни яхши кўрадиган, сизга тўймай тикилаётган кўзларга қаранг...

У энди ўрнидан туриб олган кўйи сўзларди. Чол унга қўрқаписа қараб турарди. Лизавета Прокофьевна ҳаммадан олдин фаҳмлаб қолиб: «Оҳ, худойим!»—деб қичқириб юборди ва қўлдарини бир-бирига урди. Аглай шитоб билан ~~князининг~~ олдига

югурио келди ва уни қўллари билан бағрига олишга улгурди ва шўрликни «ларзага соглан ва қунпаякун қилган руҳ»нинг ваҳшиёна фарёдини эшитиб юзлари қўрқинчдан ўзгариб кетди. Князь гиламда ётарди. Кимdir унинг бошига ёстиқ қўйишга улгурди.

Ҳеч ким буни кутмаганди. Бир оздан сўнг князь N., Евгений Павлович, чол яна меҳмондорчиликни жонлантиришга уриниб кўрдилар, лекин яна ярим соатлардан сўнг ҳамма тарқалди. Анча-мунча дилҳоҳ сўзлар айтилди, афсус-надоматлар қилинди, бир қанча мулоҳазалар ўртага ташланди. Иван Петрович ҳам гап ўртасида «ёш йигит славян-параст ёки шунга ўхшаш бир нималарга тарафдор бўлса керак, лекин ҳар қалай бунинг хатарли жойи йўққа ўхшайди», деб қўйди. Чол эса ҳеч нарса демади. Рост, кейин эртасига ва учинчи куни ҳаммалари бир оз норози бўлишди; Иван Петрович ҳагто хафа ҳам бўлди, лекин хафа бўлгандা ҳам андаккина. Бошлиқ-генерал бир неча вақтгача Иван Федоровичга совуққина муомала қилиб юрди. Хона-доннинг «ҳомийси», мансабдор ҳам ўз навбатида оила бошлиғига насиҳат йўсинида баъзи гапларни айтган бўлди, орада Аглайнинг тақдирни қандай бўлишига бефарқ қарай олмайман, деб кўнгил кўтариб ҳам қўйди. У чиидан ҳам бирмунча оқкўнгил одам эди; лекин меҳмондорчилик пайтида князга қизиқиш билан қараганлигининг сабаблари ичиди унинг Настасья Филипповна билан илгари бўлиб ўтган муносабатлари ҳам йўқ эмасди; бу гаплар унинг қулогига ўз пайтида чалинган ва бунга ҳатто жуда қизиқиб қараган, князнинг ўзидан сўрамоқчи ҳам бўлганди.

Белоконская меҳмондорчиликдан жўнаб кетаркан, Лизавета Прокофьевнага деди:

— Ҳўш, десанг, яхши ҳам, ёмон ҳам; агар менинг фикримни билмоқчи бўлсанг, кима дердим, тентак экан. Ўзинг кўриб турибсан, қандай одам эканлигини, касал!

Лизавета Прокофьевна қаллиқ «бўлмайди», деган узил-кесил қарорга келди ва кечаси билан «то мен тирик эканман, Аглайни ҳеч қачон князга бермайман», деб сўз олди, онт ичди. Эрталаб шундай кайфиятда турди. Лекин эрталабнинг ўзида ионушта қилиб бўлганларидан сўнг у яна ўзи билан ўзи олиша бошлади, яна қарама-қарши фикрлар талоши ўртасида қолди.

Опалари Аглайга ғоятда эҳтиёткорона савол бериб кўрдилар, Аглай кибру ҳаво билан совуққина қилиб шартта кесиб қўя қолди:

— Мен ҳеч қачон ҳеч қандай ваъда бермаганман унга, умримда ҳеч қачон уни ўзимга қаллиқ деб ҳисобламаганман. У мен учун бошқалар қатори бутунлай берона одам.

Лизавета Прокофьевна бирдан ловиллаб кетди.

— Сендан шуни кутмаган эдим,— деди у ранжиб,— қаллиқликка ярамайди, майли, биламан, худога шукур, шундай бўлгани ҳам яхши, лекин мен сендан сира ҳам бундай сўзларни кутмаган эдим, жон болам! Сендан бошқача нарсани кутгандим. Мен кечагиларнинг барини ҳайдаб юбориб уни олиб қолган бўлардим, у ана шундай одам!..

Шунда у ўзи айтган сўзларидан ўзи қўрқиб кетиб тилини тишлаб қолди. Лекин шу дақиқаларда у Қизига нисбатан қанчалар иоҳақлик қилганлигини билсайди? Аглай аллақачон ҳамма нарсани ҳал қилиб қўйган эди; у ҳаммасини ҳал қиласидиган узил-кесил соатни кутарди, шунинг учун ҳар қандай ишора, ҳар қандай эҳтиётсиз муомала унинг қалбини оғир яраламоқда эди.

VIII

Князъ учун ҳам бу тоиг оғир ҳисснётлар билан бошланмоқда эди; буни унинг потоблиги билан изоҳлаш мумкин эди, лекин нега бунча ғамгин эканлигини ўзи ҳам билмас, мана шу нарса ҳаммадан ҳам унга кўпроқ азоб бермоқда эди. Рост, у аниқ, оғир, аччиқ нарсаларга дуч келган, лекин унинг қайгулари у ўйлаган ва эслаган нарсалардан кўра чуқурроқ илдизга эга эди. У ёлғиз ўтираверса бу оғир ҳолатдан қутулолмаслигини тушуниарди. Аста-секин бугун менинг ҳәётимда узил-кесил бошқача бир ҳодиса албатта рўй беради, деган фикр унинг миясига қаттиқ ўрнашиб қолди. Кечаги рўй берган тутқаноқ бу сафар енгилгина ўтган эди. Ғамбода эканлигини, боши бир оз оғирлашиб турғанилигини, бадани зилдай увшашётганлигини айтмаса, унчалик бехуд эмасди. Мияси тиниқ ишлаб турар, лекин юраги безовта, носог эди. У анича кеч ўриндан турди ва дарҳол кечаги меҳмондорчиликни эслади. Жуда ҳам аниқ бўлмаса-да, лекин тутқаноқ тутгач, ярим соатдан сўнг уни уйига келтириб ётқизганларини ғира-шира эсларди. Епанчинлардан одам келиб унинг аҳволидан хабар олиб кетибди. Соат ўп бир яримда яна одам келди; бундан князъ хурсанд бўлиб, кўнгли кўтарилиди. Ҳаммадан бурун унинг ҳузурига Вера Лебедева кириб келди, унинг ҳолини сўради, хизматингиз бўлса айтинг, қиласай, деди. Вера князни кўрган заҳоти йиглаб юборди, лекин князъ уни дарҳол юпатди,—шунда қиз кулиб юборди. Қизнинг унга қиласетган мушфиқ меҳрибонлиги князга жуда қаттиқ таъсир қилди; у қизнинг қўлидан тутиб ўпид қўйди. Вера қизариб кетди.

— Оҳ, қўйинг, қўйинг!—деб юборди у қўрқиб кетиб ва дарров қўлинни тортиб олди.

Қиз тезда аллақандай уялганча чиқиб кетди. Шу орада у князга отасининг «мархум»нинг олдига тоңғ қоронғисида кетганинги, ўлдими йўқми, хабар олмоқчи эканлигини, генералнинг аҳволи оғирлашиб қолганлигини айтиб улгурди. Соат ўн иккода Лебедев уйга қайтиб князни кўргани кирди, «бебаҳо соғлиқларини билгани бир зумга кирдим», ва ҳоказо деди. Бундан ташқари «жавонча»га ҳам қараб қўймоқчи экан. У бирпас оҳ-воҳ қилиб ўтириди ва князь кўп ўтмай унга ижозат берди, лекин шунга қарамасдан, Лебедев кечаги тутқаноқ ҳақида ўсмоқчилаб сўрамоқчи бўлди, лекин башарасидан воқеанинг ҳаммасини ипидан-игнасиғача билиши кўриниб турарди. Лебедевдан сўнг бир зумга Коля шошиб кирди; у чиндан ҳам жуда бетоқат бўлиб турар, оғир ташвишга ботганди. Коля княздан менга отамнинг бошидан нима ўтганлигини батағсил айтиб беринг, деб туриб олди, мендан ҳаммасини яшириб юришган экан, кеча кўп нарсаларни ўзим билиб олдим, деди. У қаттиқ ларзага тушган эди.

Князь бўлиб ўтган воқсаларни аниқ қилиб ётиғи билан оғир ботмайдиган тарзда айтиб берди ва шунда бола шўрликни худди яшин ургандай бўлди. У жимгина куюниб йиғлади. Князъ ўсемир энди буни бир умр унутмаслигини, унинг ҳаётини бутунлай ўзгартириб юборишини тушунарди. У бунга ўзининг қандай қарашини тушунтиришга ошиқди, чол буни билмай қилиб қўйган, шундан кейин қилган ишидан даҳшатга тушиб ўзини ўлим остонасиғача олиб борган, бу ҳар кимнинг ҳам қўлидан кела-вермайди, деб боланинг кўнглини кўтарган бўлди. Князининг гапларини эшитиб бўлгач, Колянинг қўзлари ялтираб кетди:

— Ганька, Варя, Птицин ярамаслар! Мен улар билан жанжаллашиб ўтирмайман, лекин шу ондан бошлаб бизнинг йўлларимиз бошқа-бошқа бўлади. Оҳ, князъ, мен кечадан бери нималарни бошимдан кечирмадим; менга сабоқ бўлди! Ойим ҳам энди ўзимнинг қўлимда бўлади; у киши Варянинг уйда муҳтоҗлик билмасалар ҳам, лекин буласнинг бари бошқача...

У ҳали мени кутиб ўтиришибди, деб сакраб ўрнидан турди, шоша-пиша княздан ҳол-аҳвол сўради, жавоб эшитиб бўлгач, шошилиб қўшимча қилди:

— Бошқа гап йўқми? Эшиитдимки, кеча... (айтганча, бунга менинг ҳақим йўқ), лекин қаҷон бўлмасин, қандай бўлмасин, сизга садоқатли бир хизматчи керак бўлиб қолса, у, маана, қошингизда турибди. Афтидан, биз икковимиз ҳам бирмунча баҳтсиз одамларга ўхшаймиз, шундайми? Лекин... мен сўраб ўтирмайман, сўраб ўтирмайман...

У кетди, князъ эса яна ҳам қаттиқроқ ўйланиб қолди; ҳаммалари баҳтсизликдан башорат қилишяпти, ҳаммалари бир

хулосага келишган, ҳаммалари худди бир нарсанни биладигандай қарашади, улар билишади-ю, фақат князь билмайди гўё; Лебедев ўсмоқчилаяти, Қоля ишора қиляпти, Вера эса йиғлаляпти. Ниҳоят, у ҳафсаласи пир бўлиб қўлини силтади: «Лаънати бадгумонлик!»— деб ўйлади у. Соат иккиларда ўзини кўришга келаётган Епанчинайларни кўриб унинг чеҳраси очилди, Епанчинайлар «бир зумга» киришган экан. Ростдан ҳам шундай бўлиб чиқди. Лизавета Прокофьевна нонуштадан сўнг ҳаммамиз биргаликда сайилга чиқамиз, деб эълон қилди. Қисқа, қуруқ, изоҳсиз айтилди бу буйруқ. Ҳаммалари ташқарига чиқдилар, қизлар, Лизавета Прокофьевна, князь Ш. Лизавета Прокофьевна эшикка чиқишлари билан ҳар куни юриладиган йўлдан бутунлай тескари томонга қараб юрди. Ҳаммалари нима гап эканлигини англашар, лекин унинг қаҳрини келтирмаслик учун индашмас, Лизавета Прокофьевнанинг ўзи эса худди эътиroz ва таъналардан қўрқандай ҳаммадан олдинда орқасига қарамай борарди. Охири Аделаида сайилга чиқкан одам бундай чоймайди, ойимга етиб юролмаяпмиз, деб қўйди.

— Менга қаранглар,—деб орқасига ўгирилди бирдан Лизавета Прокофьевна,— ҳозир унинг уйи олдидан ўтамиз. Аглай нима деб ўйламасин ва кейин нима рўй бермасин, у бизга бегона эмас, бунинг устига ҳозир тоби йўқ ётибди шўрлик; мен ҳар қалай уни кўриб чиқаман. Ким хоҳласа, мен билан кирсин, хоҳламаса, индамай ўтиб кетаверсин; йўл очиқ.

Албатта, ҳаммалари кириб бордилар. Князь одатига кўра яна кечаги ваза ҳамда... жанжал учун узрҳоҳлик қилди.

— Майли, заари йўқ,—деб жавоб берди Лизавета Прокофьевна,— вазага ачинмайман, сенга ачинаман. Ўзинг ҳам сезибсан-ку, жанжаллигини: «эртасига эрталаб...» деганлари шу экан-да, майли, бунинг ҳам зиёни йўқ, чунки энди ҳамма кўриб, билди сенинг нималарга қобил эканлигини. Майли, яхши қол; агар қувватига етса, бир оз сайд қил, сўнг ётиб дамингни ол — сенга маслаҳатим шу. Истасанг, илгаригидай бизниги кириб борарсан; шунга амин бўлгички, нима бўлмасин, қандай иш рўй бермасин, сен доимо хонадонимизнинг ҳабиби бўлиб қоласан, жилла қурса, менинг ҳабибимсан. Ҳар ҳолда, мен ҳали ўзим учун ўзим жавоб бероламан...

Ҳаммалари онанинг бу сўзларини чувиллашиб қўллашди. Улар чиқиб кетдилар, аммо мана шу шошилинч айтилган юпанч ва тасалли сўзларида аллақандай раҳмсизлик бор эди, лекин бу Лизавета Прокофьевнанинг хаёлига ҳам келгани йўқ. «Илгаригидай» бориб тур, «ҳар ҳолда», деб айтилган сўзлар алланарсалардан дарак берарди. Князь Аглайни кўз ўнгига келтира бошлади; рост, қиз кириб келганда ва чиқиб кетаёт-

гандада унга жуда ҳам ширин кулиб қўйди, лекин ҳатто ҳамма дўстона хайриҳоҳлик сўзларини айтиб турди, лекин икки маротаба унга диққат билан қараб қўйди. Кечаси ёмон ухлаган бўлса керак, унинг юзи одатдагидан кўра оқарганроқ эди. Князъ кеч бўлиши биланоқ уларникига «илгаригидай» кириб боришга қарор берди ва орзиқиб соатига қарди. Епанчиналар кетишгандан сўнг роса уч минут ўтгач, Вера кириб келди.

— Менга Аглая Ивановна сизга икки оғиз сўз айтиб қўйишни топширдилар, Лев Николаевич.

Князъ титраб кетди.

— Хатми?

— Иўқ, оғзаки айтиб қўй, дедилар; зўрга улгурдилар. Бугун уйдан то кечқурун ети-саккизларгача чиқмас экансиз, шу ерда қимирламай ўтирас экансиз, лекин соатини яхши эшитолмай қолдим.

— Ҳа... нимага экан? Бу нима дегани?

— Бундан сира хабарим йўқ; фақат албатта тайинлаб айтиб қўй, деди.

— «Тайинлаб», дедими?

— Иўқ, аниқ шундай демади: менга зўрғагина айтиб улгурди, яхшиям ўзим ёнига чопиб борган эканман. Лекин қаттиқ тайинлаётгани юзидан билиниб турарди. Менга шундай қилиб қарадики, юрагим орқамга тортиб кетди...

Князъ яна бир қанча саволлар бериб кўрди, лекин бошқа ҳеч нарса билолмади, лекин олдингидан ҳам қаттиқроқ хавотирга ботди. Бир ўзи қолгач, диванга ётиб ўйлай бошлади. «Балки соат тўққизгача уларнинг уйларига бирор келар, яна мендан чўчиётгандир бир кор-ҳол қилиб қўймасин деб»,—деган фикрга келди у охири ва бесабрлик билан кеч бўлишини кутиб дам сайин соатига қарай бошлади. Лекин жумбоқ кечга бормасданоқ ечилигандай бўлди, унинг ҳузурига яна бир одам кириб келди ва жумбоқ ечилиди, лекин ечилиб яна оғир бир жумбоқ ўртага чиқди: Епанчиналар чиқиб кетишгандан сўнг роса ярим соат ўтгач, князнинг олдига Ипполит кириб келди, у ҳаддан ташқари ҳоргин ва хароб аҳволда эди, уйга кириб келди-ю, бир оғиз ҳам гапирмасдан дарров ўзини ўриндиққа ташлади ва худди ҳушини йўқотгудай бўлиб қувиллаб йўтала бошлади. Йўтала-йўтала зўриқиб кетганидан лабларининг четида қон кўринди. Унинг кўзлари йилтирас, ёноқларига қизил парчалар тошганди. Князъ унга алланимадир деди, лекин Ипполит шошмай туринг, дегандай қўлини силтаб қўйиб анчагача ўз йўтали билан овора бўлди. Ниҳоят у ўзига келди.

— Жўнаяпман!— деди у зўрга хириллаган товуш билан.

— Майли, истасангиз, мен сизни кузатиб қўяман,— деди князъ ўрнидан қўзгаларкан, уйдан ташқарига чиқманг, деган гапни эслаб қолиб бекор қилдим, дегандай ачиниб.

Ипполит кулиб юборди.

— Мен сизнинг олдингиздан кетаётганим йўқ,— деб гапида давом этди Ипполит бўтилиб зўрга нафас оларкан,— мен аксича, сизнинг олдингизга зарур бир иш билан келдим... бўлмаса, сизни безовта қилиб ўтирасидим. Мен нариги ёққа жўнаб кетяпман, энди ҳазилга ўрини қолмади. Тамом! Сизнинг раҳмингизни келтириш учун айтиётганим йўқ, ишонинг... мен бугун эрталаб соат ўндан то *сўнгги нафасгача* энди ўрнимдан турмайман, деб аҳд қилиб ётган эдим, лекин яна фикрим ўзгариб қолди ва сизни кўриб келай, деб ўрнимдан қўзғалдим... демак, зарур иш билан келдим.

— Жуда мазангиз қочиб қолибди; ўзингиз овора бўлмасдан мени айтиб юборсангиз ҳам бўларди, ўзим борарадим.

— Майли, бўлди қилайлик шу гапни. Асилзодаларга хос одоб билан менинг ҳолимга ачиниб қўйдингиз, шунинг ўзи етарли деб ўйлайман... Ҳа-я, унтушибман: ўзингизнинг соғлигиниз қандай?

— Мен соғман. Мен кеча унчалар...

— Эшитдим, эшитдим. Хитой вазасини тушириб юборибсиз; эсиз, менинг бўлмаганимни қаранг! Мен иш билан келдим. Биринчидан, мен бугун Гаврила Ардалионович билан Аглая Ивановнани кўк скамейкада учрашганларини кўриш шарафига муяссар бўлдим. Одам ҳам шунчалар аҳмоқона кўринишга эга бўларканми, деб ёқамни ушлаб қолибман. Гаврила Ардалионович кетгандан сўнг бу фикрими Аглая Ивановнанинг ўзларига маълум қилдим... Назаримда, сиз, князъ, ҳеч нарсадан ажабланмайдиган бўлиб қолибсиз-ку,— деб қўшиб қўйди у князнинг хотиржам чехрасига ишонмасдан қаарarkan,— ҳеч нарсага ҳайрон бўлмаслик катта ақлдан дарак беради, дейишади; лекин, менимча, бу айни замонда ўтакетган тентакликнинг белгиси бўлиши ҳам мумкин... Дарвоқе, мен сизни айтиётганим йўқ, кечиринг... Мен бугун ҳеч гапимни топиб гапиролмаяпман.

— Мен кеча билган эдим, Гаврила Ардалионович...— деб тилини тишлиб қолди князъ, Ипполит унинг бу гапга қизиқмаётганлигидан тажанг бўлмоқда эди.

— Билган эдингизми! Ана холос! Майли, керакмас, айтмай қўя қолинг... Бугун учрашувга гувоҳ бўлмадингизми ишқилиб?

— Агар сиз у ерда ўтирган бўлсангиз, кўзингиз тушган бўларди.

— Э, балки буталарничиг панасида ўтиргандирсиз писиб. Ҳар ҳолда, нима бўлмасни, мен еиз учун хурсандман, мен ўй-

лабманки, улоқни Гаврила Ардалионович олиб кетиб қолдими деб!

— Мен сиздан илтимос қиласман, Ипполит, менга бу ҳақда гапирмасангиз, яна бундай сўзлар билан.

— Ҳаммаси ўзингизга маълум экан-да.

— Сиз янгишяпсиз. Мен унча кўп нарсаларни билмайман, Аглай Ивановна ҳам билади менинг билмаслигимни. Мен ҳатто ўша учрашув хусусида ҳам ҳеч нарса билмас эдим... Сиз улар учрашдилар, деяпсизми? Майли, бўпти, қўйайлик шу гапларни...

— Э, қанақасиз ўзингиз, дам биламан дейсиз, дам билмайман? Сиз бас қилайлик деяпсиз-а? Йўқ, бунчалар ишонаверманг одамларга! Айниқса, ҳеч нарсадан хабарингиз бўлмаса. Сиз ҳеч нарсадан хабарингиз бўлмагани учун ҳам бунчалар ишонувчансиз. Сиз биласизми, бу ака-сингил нималарни хомчўт қилиб юрганларини? Балки андак бўлса ҳам гумонсирагандирсиз?.. Майли, майли, бошқа гапирмайман...— деб қўшиб қўйди у князнинг сабрсизланганлигини кўриб,— лекин мен ўз ишим билан келдим ва шуни... гаплашиб олмоқчиман. Қуриб кетсин, бирорвга бир нарсани тушунтирумасдан ҳам ўлиб бўлмайди; бунчалар менинг гап тушунтиришим кўп бўлмаса. Айтаверайми?

— Айтиңг, қулогим сизда.

— Мен барибир яна фикримни ўзгартирдим: ҳар қалай, яна гапни Ганечкадан бошлайман. Қаранг, бугун менга ҳам кўк скамейкага келиш тайинланган эди. Майли, ёлғон сўзлашни истамайман: мен ўзим учрашишин илтимос қилдим, сизга айтадиган сирли бир гапим бор, дедим. Билмайман, вақтлироқ бориб қолган эканманни (афтидан, ҳақиқаташ, барвақт бориб қолибман шекилли), Аглай Ивановнанинг ёнига ўтиришим билан Гаврила Ардалионович билан Варвара Ардалионовна қўлтиқлашиб келиб қолишиди худди ўзларини саир қилиб юргандай кўрсатиб. Назаримда, мени кўриб жуда ажабланиб қолишиди, кутмаган бўлсалар керак, ҳатто уялиб ҳам кетишиди. Аглай Ивановна қизариб кетди, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, ҳатто жиндак ўзини йўқотиб қўйди, мен ўтирганим учунми ёки Гаврила Ардалионовични кўрганиданми, билмайман, Ганечканинг ўзи ҳам жуда алламбало эди, лекин Аглай Ивановна ловиллаб қизариб кетди-ю, ҳаммасига бир зумда кулгили бир тарзда барҳам берди: ўридан туриб, Гаврила Ардалионовичнинг таъзимига, Варвара Ардалионовнанинг хушомад қилиб жилмайганига жавоб берди ва бирдан шартта шундай деди: «Сизнинг самимий ва дўстона муносабатингиз учун шахсан ўзимнинг миннатдорчилигимни изҳор қилиб қўймоқчи эдим, холос ва мабодо менда бу муносабатларга яна зарурат туғилса, амин бўлингки...» Шундай деб, у таъзим қилиб қўйди ва ака-сингил жўнаб кетишди, ахмоқ

бўлиб қолишдими ё хурсанд бўлишдими, билмайман; Ганечка, албатта, аҳмоқ бўлиб қолди; унинг ҳеч нарсага ақли етмай, худди ўпкадай қизарип кетди (унинг юзи баъзан жуда қизиқ бўлиб кетади!), лекин Варвара Ардалионовна бу ердан тезроқ кетиш кераклигини, Аглая Ивановнадан бундан ортигини кутиш мумкин эмаслигини тушунди ва акасини нари олиб кетди. Синглиси акасидан ақллироқ ва энди унга ана сенга айтмовдимми, деётган бўлса ажабмас. Мен эса Аглая Ивановнанинг олдига Настасья Филиповна билан бўладиган учрашув хусусида борган эдим!

— Настасья Филиповна билан!— деб қичқириб юборди князь.

— Аха! Сипогина ўтирган одам нега энди ажабланиб қолдингиз? Жуда хурсандман, сиз энди инсонга ўхшай бошладингиз. Бунинг эвазига мен сизни кўнглингизни чоғ қиласман. Навқирон ва дилбар қизларга хизмат қилишнинг ўзи бўлмайди: мен бугун ундан тарсаки едим!

— М-маънавийми?— беихтиёр оғзидан чиқиб кетди князнинг.

— Ҳа, албатта, жисмоний эмас. Назаримда, менга ўхшаган одамга биронта ҳам кимсанинг қўйл кўтаргиси келмаса керак, ҳатто аёл кишининг ҳам энди қўли бормаса керак; ҳатто Ганечка ҳам уролмайди! Кеча мен у мени калтакласа керак деб ўйловдим... Бас бойлайманки, ҳозир нимани ўйлаётганлигингизни биламан. Сиз ҳозир: «Уни уриб бўлмайди, лекин ухлаб ётганида бошини ёстиқ ёки ҳўйл латта билан босиб, бўғиб ўлдириш мумкин,— рост, шундай қилган ҳам тузук...»— деб ўйлаб турибсиз. Шу дамда нимани ўйлаётганлигингизни юзингиздан билса бўлади.

— Мен ҳеч қачон бундай деб ўйламаганман!— ғижиниб деди князь.

— Билмадим, кечаси туш кўрибман, тушимда мени бир одам ҳўйл латта билан бўғибди... ким, биласизми... Рогожин! Ҳўйл латта билан одамни бўғиб ўлдириш мумкинми, билмайсизми?

— Билмайман.

— Мен бўғиб ўлдирса бўлади, деб эшитгаи эдим. Майли, бошқа гапирмайман. Нега мен бундай ғийбатчи бўлиб қолганман? Нега у мени бугун ғийбатчи деб қарғади? Ҳаммасини оқизмай-томизмай сўраб олди-да, кейин шундай деди, яна қайта-қайта сўраб олганини айтмайсизми... Лекин хотинлар ўзи шунаقا! Уни деб мен Рогожин билан муомала қилиб юрибман, жуда қизиқ одам экан Рогожин; уни Настасья Филиповна билан қандай учраштирасам экан, қандай қилсан, унга яхши бўлар экан, деб бош қотириб юрибман. Унга сиз Настасья Филипповнадан қолган сарқитларга қизиқиб юрибсиз, девдим,

шунинг учун менга ғийбатчисиз дедимикин? Ахир мен унинг манфаатини кўзлаб шундай деб тушунирган эдим, бўйнимга оламан, мен шу маънода унга иккита хат ҳам ёзган эдим, бугунгиси учинчиси, у билан ўзим кўришдим... Мен боя гапни ҳам шундан бошладим, сиз ўзингизни ерга урманг, дедим... Нафси-ламрга, «сарқит» деган сўзининг ўзи ҳам мендан чиқмаган, буни бироннинг оғзидан эшитгандим; ҳар қалай, Генечканинг уйидагамманинг оғзида шу сўз эди; унинг ўзи ҳам буни тасдиқлади. Шундай экан, нега энди мени бекордан-бекорга ғийбатчи дейди? Кўриб турибман, кўриб турибман: менга қараб туриб жуда кулгингиз қистаяпти, бас бойлайманки, менга қараб туриб ёдингизга аҳмоқона бир шеър келди:

Умримнинг қайгули шомида балким,
Видо хандаси-ла балқайди севгим.

— Ха-ха-ха! — асабий суратда қаҳқаҳлаб кулди у бирдан ва йўтала бошлади.— Қаранг,— деб хириллади у йўталини тўхтатолмасдан,— Ганечканинг расволигини: «сарқит» ҳақида оғзи тинмай гапиради, ўзи эса нима қилмоқчи бўлиб юрибди!

Князь анчагача индолмай қолди; у даҳшатга тушди.

— Настасья Филипповна билан учрашмоқчи дедингизми? — деб ғўлдираб сўради у.

— Наҳотки билмассангиз, бугун Аглай Ивановна Настасья Филипповна билан кўришмоқчи, Настасья Филипповна атай шунинг учун бу ерга келади, Рогожин ўртага тушди, мен воситачилик қилдим, ҳозир Настасья Филипповна Рогожин билан Дарья Алексеевнаникига келиб тушишган, бу ердан унчалик узоқ эмас, олдин ҳам ўша бой хотинникида турган эдилар... Дарья Алексеевна тушуниб бўлмайдиганроқ хотин, Настасья Филипповнанинг дугонаси, Аглай Ивановна бугун Настасья Филипповна билан чақчақлашгани, ҳар турли масалаларни ҳал қилгани ўшаларнинг ғалати, тушуниб бўлмайдиган уйига боради. Ҳисоб-китоб қилиб олишмоқчи. Билмасмидингиз? Ростини айтинг?

— Бўлмаган гап!

— Бўлмаган гап бўлса, яхши эди; айтганча, сиз қаердан ҳам билардингиз? Лекин бу ерда пашша ногоҳ учиб ўтса, дарров ҳаммага маълум бўлади: шунаقا жой бу ер! Бироқ мен сизни огоҳлантириб қўйдим, мендан миннатдор бўлсангиз арзийди. Майли, хайр бўлмасам — энди кўришсак ҳам нариги дунёда кўришармиз балки. Ҳа, ёдимдан кўтарилий дебди: мен сизнинг олдингизда абллаҳлик қилдим, чунки... мен ҳам ўз ҳақимни қўймайман, нега энди индамай кетаверишим керак экан, ўзингиз

ўйлаб кўринг? Сизнинг ҳузур-ҳаловатингизни ўйлашим керакмиди? Ахир, мен унга ўзимнинг изҳори дилимни бағишлаганман (сизнинг бундан хабарингиз йўқмиди?!). Унинг қандай қабул қилганлигини кўрсайдингиз! Хе-хе! Лекин мен унинг олдида абллаҳлик қилганим йўқ, унинг қошида заррача ҳам гуноҳкор эмасман; у бўлса, мени шарманда қилди, менга панд берди... Айтганча, мен сизнинг қошингизда ҳам асло гуноҳкор эмасман; агар у ерда «сарқит-парқит» ҳақидаги гапларни айтган бўлсан ҳам, лекин мана энди эвазига сизга бўладиган учрашувнинг жойини, вақтини айтиб беряпман, уларнинг бутун сир-асрорларини сизга очиб бердим... ғашим келганидан шундай қиляпман, менда олижаноблик не қилсин. Алвидо, мен худди дудуқ ёки сил одамдай жуда маҳмадона бўлиб кетганман; қўзингизга қаранг энди, қўлингиздан келган чорангизни кўринг, агар сизда жиндакиниа одамгарчилик қолган бўлса. Улар бугун кечқурун учрашадилар, рост айтяпман.

Ипполит эшикка қараб йўл олди, лекин князъ чақирди ва у яна орқасига қаради.

— Сизнингча, Аглай Ивановнанинг ўзи Настасья Филипповнанинг олдига борадими?— деб сўради князъ. Унинг икки бети ва манглайига қизил доғлар тошиб кетганди.

— Анигини билмайман, лекин шундай бўлса керак,— деди Ипполит ярим ўгирилганча,— бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Настасья Филипповна унинг олдига келмаса керак ахир? Ганечканикида ҳам учрашолмасалар керак? Отаси оғир ётибди. Генерални айтаман.

— Шунинг учун ҳам у ерда эмасдир!— деб унинг гапини тасдиқлади князъ.— Агар хоҳлаган тақдирда ҳам у қандай қилиб чиқади? Сиз уларнинг хонадонидаги... одатларни билмайсиз: унинг бир ўзи Настасья Филипповнанинг ҳузурига бориши мумкин эмас; бўлмаган гап!

— Ана, кўрдингизми, князъ; ҳеч ким ўзини деразадан ташлагиси келмайди, лекин уйга ўт тушса, энг манаман деган олифта эркак билан манаман деган аёл ҳам ўзини деразадан ташқарига отади. Эҳтиёж туғилгандан кейин зарурат юзасидан бизнинг ойимқизимиз ҳам Настасья Филипповнанинг олдига йўл олади. Нима, сизнинг ойимқизларингизни уйдан ҳеч қаёққа чиқаришмайдими?

— Йўқ, ундай демоқчи эмасдим...

— Ундай бўлмаса, бу қиз остонадан эшикка ҳатлаб чиқдими, тамом, кейин уйга қайтиб киргиси келмай қолади. Шундай воқеалар бўлиб ўтган, кемаларни ҳам баъзан ёндириб юборишган ва баъзан уйга ҳам қайтиб бормаслик мумкин: ҳаёт ионуштаю тушликлар ва князъ Ш.лардангина иборат эмас. Сиз Аглай

Ивановнани ойимқиз ёки ўқувчи қиз деб ўйлаётганга ўхшайсиз; мен унга бу хусусда ҳам айтиб ўтдим; у менинг фикримга қўшилди шекилли. Соат етти ёки саккизларда кутинг... Мен сизнинг ўрнингизда бўлсан, у ерга бирорни қоровуллик қилгани юборардим, унинг уйдан қачон чиқишини аниқ билиш учун. Жуда бўлмагандан Коляни юборинг; у жон деб айғоқчилик қиласди, ишончингиз комил бўлсин, сизни деб албатта... чунки буларнинг ҳаммаси шунчаки гаплар, ҳаммаси... Ха-ха!

Ипполит чиқиб кетди. Князь шундай пастликка борган тақдирда ҳам унга бирорнинг айғоқчилик қилишининг ҳожати йўқ эди. Аглаянинг уйда қимирламай ўтириング, дегани энди аён бўла бошлаганди: балки қиз унинг олдига келмоқчиидир. Рост, балки у князнинг боҳабар бўлиб қолишини истамай уйдан чиқмай ўтириинг, деб амр этгандир... Шундай бўлиши ҳам мумкин эди. Князнинг боши айланарди; уй унинг кўз ўнгида гириллаб чарх урмоқда эди. У диванга ётди-ю, кўзларини юмди.

Қандай бўлмасин, гишт қолипдан кўчганди. Йўқ, князь Аглаяни ойимқиз ёхуд ўқувчи қиз деб ҳисобламасди; у ҳозир анчадан бери худди шунга ўхшаш бир нарса рўй беришидан чўчиб юрганлигини англади; лекин Аглая нега уни кўрмоқчи? Князнинг бадани увушиб, эти живирлашиб кетди; у яна иситмалай бошлаганди.

Йўқ, у қизни ўш бола деб ҳисобламасди! Кейинги пайтларда қизнинг баъзи қараашлари, гоҳи сўзлари князни даҳшатга соларди. Унга баъзан қиз ўзини базўр тутиб, шайтонга ҳай бериб, ўзини босиб тургандек бўлиб кўринар ва мана шу нарса князни чўчитарди. Рост, князь шу кунлар ичиди бу тўғрида ўйламасликка уринди, оғир хаёлларни ўзидан нари қувди, лекин бу қизнинг дилида нима бор? Анчадан бери уни шу жумбоқ ўртаб келар, ваҳоланки, у қизнинг қалбига ишонарди. Мана энди шуларнинг бари бугун аён бўлиши, ҳал этилиши керак. Қандай даҳшат! Ва яна — «канави хотин!» Нега унга ҳар доим мана шу хотин энг сўнгги дақиқаларда яна пайдо бўлиб, унинг тақдирини чириган ип мисоли узиб ташлайдигандай туюларди? Ҳа, юраги шундай бир нарсани доим сезиб юрар, ҳозир буни қасам ичиб айтиши мумкин эди иситмалаб алаҳлаб ётган бўлишига қарамасдан. Князь кейинги пайтларда уни унутишни истаган ва шунга ҳаракат қилган бўлса, буни ёлғиз ундан қўрқанидан қилди. Ҳўп: бу хотинни у севадими ё ёмон кўрадими? Бугун у бирон марта ҳам бу ҳақда ўйлаб кўргани йўқ. Бу хусусда унинг қалби пок эди: у кимни севишини биларди... У уларнинг учрашишларидан, бу учрашувнинг ғалатилигидан, унинг сабаблари ўзига қоронғилигидан, нима натижа билан тугашидан қўрқаётгани йўқ эди — у Настасья Филипповнанинг

ўзидан қўрқаётган эди. Кейин, бир неча кун ўтгац, князъ мана шу изтиробли соатларда унинг кўзлари, унинг нигоҳларини кўз ўнгига келтирганлигини, унинг аллақандай жуда фалати сўзлари ҳадеб қулоғига чалинаверганлигини эслаб юрди, албатта, қўрқинчли иситма аралаш алаҳлаш билан ўтган ушбу юракни сиқадиган дамлардан жуда оз нарсалар унинг ёдиди қолганди. У Вера тушлик олиб келганлигини ҳам эс-эс билади, овқатланиб бўлгач, ухладими, ухламадими, буни ҳам эслолмайди. Шунда бирдан унинг қошига Аглая кириб келди ва князъ дивандан сакраб туриб кетди, қизни қаршилагани хона ўртасига юриб борди: шунда соат еттидан ўн беш минут ўтганди ва у шу оқшом ушбу дақиқадан бошлаб ҳамма нарсаларни жуда аниқ илғай бошлаганлигини билади, холос. Аглая ёлғиз ўзи эди, шошилиб одмигина кийинган, енгилгина мурсакда эди. Унинг юзи боягидай оқариб турар, кўзлари ярақларди; унинг кўзлари илгари шундай боққанлигини князъ сира ҳам кўрмаганди. Қиз князга диққат билан разм солди.

— Тайёр экансиз,— деди қиз жуда секин ва хотиржам,— кийиниб олибсиз, шляпангиз ҳам қўлингизда; демак, сизни огоҳлантиришибди чамамда, биламан сизга ким айтганлигини: Ипполитми?

— Ҳа, у менга айтган эди...— деб пичирлади князъ ҳуши бошидан учиб.

— Унда юринг: биласизми, сиз албатта у ерга мени бошлаб боришингиз керак. Эшикка чиқишга қурбингиз етар дейман?

— Қурбим етади, лекин... шундай қилиш мумкинми ўзи?

У кути ўчиб дарров тўхтаб қолди ва бошқа ҳеч нарса деёлмади. У тентак қизни йўлдан қайтаришга шу тариқа бир марта уриниб кўрди, сўнг у қизнинг кетидан худди қулдай эргашди. Унинг хаёли қанчалар паришон ва хира бўлмасин, қиз князъ борса-бормаса, ўзи у ерга албатта бораражагини ҳар қалай тушунар ва шунинг учун ҳам у билан бирга боришим керакдир ҳойнаҳой деб ўйларди. У қизнинг қарори қатъий эканлигини сезиб турарди; бу ёввойи истакни тўхтатишга у ожиз эди. Улар йўл бўйи индамай жим бордилар. У қизнинг йўлни яхши билишини пайқаб қолди, князъ холироқ, хилватроқ кўчадан ўтиб боришини унга айтганда, қиз худди диққат билан қулоқ солгандай бўлди-да, сўнг кескин қилиб: «Барибир!»— деди. Улар Дарья Алексеевнанинг оғочдан қурилган ҳайҳотдай эски уйига яқинлашганларида ичкаридан башанг кийинган бир хоним билан наврастада бир қиз чиқиб келишиди; улар овозларини барагла қўйиб сўзлашган ва кулишганча эшикда кутиб турган ҳашаматли извошга ўтирилар ва бирон маротаба ҳам келаёт-

ғанларга қарамадилар, гүё пайқамадилар. Извош ўрнидан жилган заҳоти эшик очилиб, Рогожин кўринди, у Аглай билан князни ичкарига киритиб эшикни ёпди.

— Уйда тўртовимиздан бошқа ҳеч ким йўқ,— деди у овозини чиқариб ва князга ғалати қилиб қараб қўйди.

Уларни биринчи хонада Настасья Филипповна кутиб ўтиради, у бошдан-оёқ қора лиbos кийган, кийимлари соддагина эди; у кириб келувчиларни қаршилагандай ўрнидан турди, лекин табассум қылмади ва ҳатто князга қўлини ҳам узатмади.

У Аглайга безовта бир нигоҳ билан зеҳн солиб тикилиб турарди. Улар бир-бирларидан олисроқقا: Аглай хона бурчагидаги диванга, Настасья Филипповна дераза олдига ўтирилар. Князь билан Рогожин тик туриб қолдилар, уларни ўтиришга таклиф қилганлари ҳам йўқ. Князь ажабланиб, изтироб ичра Рогожинга қаради, лекин Рогожин ҳамон ўшандай илжайиб турарди. Жимлик яна бир неча сония давом этди.

Ниҳоят Настасья Филипповнанинг юзига аллақандай хунук бир шарпа соя солиб ўтди; унинг нигоҳи тобора қаттиқ бўла бормоқда эди, у меҳмонидан алам ва нафрат акс этган кўзларини узмасди. Аглай бир оз довдираф қолган, лекин дадил эди. У бу ерга киргандан сўнг рақибасининг юзига бир қараб қўйган кўйи ҳамон худди ўйга толгандай енг ҳимариб ўтиради. Бир-икки маротаба билмаган кишидай уй ичига назар ташлади: худди ифлос нарсага тегиб кетишдан қўрқсан одамдай унинг юзида йирганч акс этди. У беихтиёр кўйлак-либосларини тузатган бўлди, ҳатто бир марта безовталаниб жойини ўзгартириб ўтириди, диванинг бурчагига сурилиб олди. Афтидан, у ўзининг нима қилаётганлигини яхши англамасди; лекин худди мана шу нарса киши кўнглини қаттиқроқ оғритарди. Ниҳоят у Настасья Филипповнанинг кўзларига тик ва дадил боқди ва унинг қаҳр билан йилтираган кўзларидан ҳаммасини дарҳол уқиб олди. Аёл киши аёл кишини дарров тушунади; Аглай титраб кетди.

— Сизни нимага чақирганлигимни билсангиз керак,— деди секин Аглай ниҳоят, у шунчалар секин гапирдики, ҳатто шу қисқа жумлани икки бўлиб айтди.

— Йўқ, ҳеч нарсадан хабарим йўқ,— деб жавоб берди Настасья Филипповна қуруқ ва қисқа қилиб.

Аглай бўртиб кетди. Шу унга эҳтимол «бу хотиннинг» уйида у билан бирга ўтиргани ва ундан жавоб кутаётгани ўзига жуда ҳам ғалати кўриниб кетган бўлса керак. Настасья Филипповнанинг овозини эшитиши биланоқ Аглай худди сескангандай, эти жимирилашиб кетгандай бўлди. Буни «анави хотин» албатта дарров пайқади.

— Сиз ҳаммасини тушуниб турибсиз... лекин ўзингизни атай тушунмаганга оласиз,— деб пичирлади Аглай қовоғини солганча ерга тикилиб.

— Нега энди шундай бўларкан?— деб пичагина кулимсираб қўйди Настасья Филипповна.

— Сиз менинг вазиятимдан фойдаланмоқчисиз... мен ахир сизнинг уйингизда ўтирибман,— деб кулгили тарзда ўнғайсизланганча давом этарди Аглай.

— Бунга айбдор сиз, мен эмас!— жаҳли қўзиб деди Настасья Филипповна.— Мен сизни таклиф қилганим йўқ, сиз мени таклиф қилдингиз ва мен ҳанузгача нега чақирганингизни билмай ўтирибман?

Аглай кибр билан бошини кўтарди.

— Тилингизни тийинг; мен сиз билан бундай қурол билан жанжаллашгани келганим йўқ...

— Ҳа! Сиз демак, ҳар қалай, жанжаллашгани келган экансиз-да? Буни қаранг-а, мен шўрлик сизни пича... ақллироқ деб ўйлаган эканман...

Улар энди бир-бирларига нафратларини яширмасдан тикилардилар. Бу аёлларнинг бири яқингинада иккинчисига ҳалигидай мазмундаги хатлар ёзиб юрган хотин эди. Мана энди илк учрашганларидаёқ ҳаммаси тутундай совурилиб кетди. Ҳўш, нима бўпти? Шу топда бу ерда турган кишиларнинг ҳаммалари ҳам буни сира ғалати деб тушунмас, бундан ажабланмас эдилар. Князь кечагина шундай бўлишига ишонмас, бу етти ухлаб унинг тушига кирмасди, лекин ҳозир худди анчадан бери шундай бўлишини сезиб юргандай индамай қулоқ солиб турарди. Ақл бовар қиммас бир рўё ўнгга айланган, мана ҳозир унинг нақ кўз ўнгига рўй бермоқда эди. Икки аёлдан бири иккинчисини шу топда беҳад ёмон кўрар ва юрагидаги энг аччиқ сўзларни унинг башарасига тўкиб солишга тайёр турар эди (эртасига Рогожин у кўнглидаги барча гапларини тўкиб солиш учун ҳам бу ерга келган бўлса керак, деди), иккинчи аёл қанчалар савдоий ва шикастадил бўлмасин, рақибасилинг бутун юз-кўзларида акс этиб турган фақат аёллардагина бўладиган заҳарли нафратга хотиржам боқиб туролмасди, бунга дош беролмасди. Князь, Настасья Филипповна хатларни тилга олмаса керак, деб ишонарди, унинг ўт бўлиб ёнаётган кўзларидан бу хатлар энди унга қанчалар қимматга тушаётганлигини англарди: ишқилиб, Аглай хатларни тилга олмасин; бунинг учун князь ҳозир унга умрини бахш этишга ҳам тайёр эди.

Лекин Аглай бирдан дадилланиб дарҳол ўзини қўлга олди.

— Сиз янглиш тушунибсиз,— деди у,— мен сиз билан... жан-

жаллашгани келганим йўқ, ҳолбуки, мен сизни ёмон кўраман. Мен... сизнинг олдингизга... одам деб келдим. Сизни учрашувга таклиф қилганимдаёқ сиз билан нимани гаплашиб олишимни яхши билардим, мен шу қароримдан қайтмайман, ҳатто сиз тушунмасангиз ҳам майли. Унда менга эмас, сизнинг ўзингизга ёмонроқ бўлади. Мен сизнинг ёзган хатларингизга жавоб бермоқчи эдим, юзма-юз туриб айтсан деган эдим, шундай қислам қулай бўлади, деб ўйловдим. Сизнинг ҳамма хатларингизга менинг жавобим шу, эшитинг: биринчи марта Лев Николаевич билан танишганимизда унга раҳмим келди, кейин мен сизнинг уйингизда зиёфатда бўлган ишларни эшитдим. У жуда ҳам соддадил одам экан, шунинг учун унга юрагим ачиdi, соддалигидан... шундай хотин билан... баҳтли бўламан, деб ўйлаган. Мен унинг қандай аҳволга тушишини ўйлаб жуда кўрқкан эдим: худди ўйлаганимдай бўлиб чиқди: сиз уни сева билмадингиз ва унга азоб бериб ташлаб кетдингиз. Сиз уни яхши кўролмаслигингизнинг сабаби, сиз ҳаддан ташқари такаббурсиз... йўқ, такаббур эмассиз, янглишдим, сиз манмансиз... ҳатто бу ҳам тўғри эмас: сиз жуда худбинсиз, ўзингизни ўлгудай яхши кўрасиз... яхши кўрганингиздан ҳатто жинни бўлиб қолай дейсиз, менга ёзган мактубларингиз шундан далолат беради. Сиз унинг бунчалар соддалигини кўриб уни севолмадингиз, ва ҳатто ичингизда ундан нафрatlаниб, унинг устидан кулиб юргансиз, сиз ёлғиз ўзингизнинг шармисорлигингизни севишингиз мумкин, сиз фақат шу ҳақда ўйлайсиз, мен шарманда бўлдим, мени ҳақорат қилдилар, деган фикрдан бошқа нарса йўқ каллангизда. Бошингизга шармисорлик балоси тушмаганда ёки пичагина озроқ тушганда сиз ўзингизни бундан кўра ҳам баҳтсизроқ, деб ҳис қилган бўлардингиз... (Аглай бу сўзларни учрашиш ҳатто тушига ҳам кирмаган чоғлардаёқ ўйлаб, таҳт қилиб қўйган ва эндиликда шартта-шартта пойма-пой қилиб гапириб ташламоқда эди; у ўз сўзларидан беҳад лаззат олмоқда ва Настасья Филипповнанинг ҳаяжондан бутунлай ўзгариб кетган юзига қараб заҳарханда қилмоқда эди.) Эсингиздами,— деб давом этди у,— ўшанда у менга хат ёзган эди; бу хатни у сизга кўрсатганман девди, сиз ҳатто уни ўқиган экансиз, тўғрими? Шу хатни олдиму ҳаммасини тушуниб етдим, тўғри тушиундим; у яқинда буни менинг ўзимга айтди, тасдиқлади, сизга айтиётганларим унинг ўз оғзидан эшитганларим, ҳаммаси сўзма-сўз тўғри. Шу хатдан кейин мен кутдим. Сизни албатта Петербургга келсангиз керак, деб ўйладим, чунки сиз Петербургсиз кун кўролмайсиз: сиз чекка жойларда юриш учун ҳали жуда ҳам ёш ва чиройлисиз... Айтганча, бу сўзларни мен ўзим ўйлаб топганим йўқ,— деб қўшиб қўйди у қаттиқ қизариб кет-

ганча ва шу дамдан бошлаб то сўзини тутгаттунча юзи қип-қи-
зарид бўртиб турди.— Мен яна князни кўрганимдан кейин
унинг аҳволига жоним ачиб кетди, қаттиқ хафа бўлдим. Кул-
манг; агар кулсангиз, буни тушунишга лойиқ эмассиз...

— Кўриб турибсиз-ку, мен кулаётганим йўқ,— жиддий ва
маъюс деди Настасья Филипповна.

— Айтгандай, менга барибир, кулсангиз кулаверинг, ихтиёр
сизда. Кейин ундан ўзим сўраб билиб олдим: у ортиқ сизни
севмас экан, кўришга ҳам тоқатим қолмади, деди, лекин сизга
қаттиқ ачинишини, сизни эслагандা худди юрагини абадий «ўқ
тешиб ўтгандай» бўлишини айтди. Сизга шуни айтиб қўйишим
керакки, мен умримда биринчи маротаба шундай соддадил ва
олижаноб, одамга беҳад ишонадиган кимсани кўришим. Унинг
сўзларини эшитганимдан кейин уни истаган одам алдаб кетиши
мумкинлигини ва ўзини алдаган кишини кейин у кечириб юбо-
раверишини англаб етдим ва шунинг учун ҳам уни яхши кўриб
қолдим...

Аглай худди оғзидан шундай сўз чиқиб кетганига ишонма-
гандай, тили лол бўлиб бир зум тўхтаб қолди; шу билан бирга
унинг нигоҳида беҳад бир фуур акс этди; афтидан, унга энди
барибир бўлиб қолганди, ҳозир «анави хотин» унинг оғзидан
чиқиб кетган эътироф устидан кулганда ҳам унга таъсир қил-
масди.

— Мен сизга ҳаммасини айтиб бўлдим, энди тушунган бўл-
сангиз керак сиздан нима истаётганимни?

— Балки тўшунгандирман ҳам; лекин ўзингиз ўз оғзингиз
билан айтинг,— деди оҳиста Настасья Филипповна.

Аглаянинг чеҳрасида ғазаб акс этди.

— Мен сиздан шуни билмоқчиман,— қатъият билан дона-
дона қилиб деди Аглай,— унинг менга қандай муносабатда
бўлиши билан сизнинг нима ишингиз бор? Менга бундай хат-
лар ёзишга сизнинг нима ҳақингиз бор? Унга ҳам, менга ҳам
ҳадеб уни севаман, деб гапираверасиз, ахир уни ўзингиз таш-
лаб кетдингиз-ку, бошини букиб, яна қандай ҳақингиз бор
бундай дейишга? Ахир, шармандаларча қочиб кетган сиз эмас-
мисиз?

— Мен сизга ҳам, унга ҳам айтган эмасман уни севаман
деб,— зўр-базўр деди Настасья Филипповна,— ҳа... тўғри, мен
ундан қочиб кетганман...— деб қўшиб қўйди зўрға эшитиларли
қилиб.

— Нега энди «айтмаган экансиз?— деб қичқирди Аглай.—
Менга ёзган хатларингиз-чи? Мен сиздан менга қаллиқ топиб
беринг, деб сўрадимми? Бу айтмаганингизми? Нега сиз бизнинг
ўртамизга тушаверасиз? Мен олдин бу ишга тиқилиб юргани-

нгиз учун мениң күнглимини ундан совитмоқчисиз, ундан юз ўғириб кетишмни истаяпсиз, деб ўйлабман, фақат гап нимада эканлигини кейингина билиб қолдим: сиз ўша ҳамма қийшанглашларингиз билан катта фидокорлик қиляпман, деб хаёл қилиб юрган экансиз... Сиз шу қадар манман бўла туриб ва ўзингизни шу қадар яхши кўра туриб уни қандай қилиб сева олардингиз? Менга кулгили хатлар ёзиб ўтирасдан нега индамай бу ерлардан жўнаб кета қолмадингиз? Нега сизни севадиган шундай олижаноб бир одамга турмушга чиқа қолмайсиз, нега уни кетингизда сарсон-саргардон қилиб юрибсиз? Негалиги маълум: агар Рогожинга тегадиган бўлсангиз, унда аламингизни йўқотиб қўяси, тўғрими? Унда обрўйингиз ҳаддан ташқари ортиб кетган бўларди! Евгений Павлич сиз ҳақингизда айтган эди, бу хотин жуда кўп достон ўқиган, «ҳунари, биладиган нарсаси кўп... эшовига тушови ярашмаган», деб; сизни китобий хотин, қўлини совуқ сувга урмаган, деганди; бунга манманликни ҳам қўшсак, ҳаммаси аён бўлади...

— Сиз қўлингизни совуқ сувга урганмисиз?

Улар бирпасда очиқ-ошкора суратда кутилмаганда шу нуқтага етиб келдилар, зотан, Настасья Филипповна бу ерга келишидан яхшилик чиқмаслигини билса-да, лекин яна нимагадир инонгани эди; Аглай худди тоғдан қулақ тушаётганга ўхшарди, у қасос олиш лаззатига тамомила берилиб кетган, ўзини бутунлай унугтанди. Настасья Филипповна Аглайни бу аҳволда кўриб ҳайрон қолди; у қизга қараб туриб ўз кўзларига ишонмаётганга ўхшаб кўринар, дастлаб нима деб жавоб беришини ҳам билмай қолганди. Эҳтимол, у, Евгений Павлович айтмоқчи, кўп достонлар ўқигандир, эҳтимол, князъ ўйлагандай савдои бўлиб қолгандир, эҳтимол, у баъзан юзини сидириб ташлаб бетгачопарлик билан ҳаракат қилас, лекин у аслида ўйлангандан кўра хийла иболи, майин ва кўнгилчан аёл эди. Тўғри, унинг китобий томонлари бор эди, хаёлпараст эди, ҳаммасини ичига яширад, ақл бовар қилмайдиган хотин эди, лекин ҳиссиётлари кучли ва теран эди... Князъ буни тушунарди; унинг юзида изтироб акс этди. Аглай буни пайқаб қолди ва қаҳри келганидан титраб кетди.

— Менга бундай дегани қандай тилингиз борди?— деди у Настасья Филипповнага жавобан ифода қилиб бўлмайдиган кибру ҳаво билан.

— Қулоғингизга шундай чалингандир,— ҳайрон бўлди Настасья Филипповна.— Мен сизга нима дебман?

— Агар сиз виждонли, ҳалол хотин бўлишни истаган экансиз, нега ўшанда сизни йўлдан оздирган Тоцкийни, шундай... оҳанжама қилиб ўтирасдан ташлаб кетавермадингиз?— деди бирдан Аглай ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ.

— Менинг ҳолимни өйлесдан туриб устимдан нега бундай ҳукм чиқаряпсиз? — деб сесканиб кетди Настасья Филипповна даҳшатли суратда ранги оқариб.

— Сиз тўғри бориб ишлаш ўрнига Рогожин билан қочиб кетгансиз, ўзингизни таҳқирланган фаришта қилиб кўрсатгингиз келган. Ажабланадиган жойи йўқ, Тоцкий шу таҳқирланган фариштани деб ўзини отмоқчи бўлиб юрибди!

— Бас қилинг! — нафратланиб, юраги санчиб оғригандай деди Настасья Филипповна. — Сиз ҳам мени худди... Даръя Алексеевнанинг оқсоч қизига ўхшаб тушунибсиз, у бечора яқинда ўзининг қаллиги билан қозилашиб юрган эди. У сиздан кўра яхшироқ тушунганди...

— Афтидан, ҳалол, ўз меҳнати билан кун кўрадиган қиз бўлса керак? Нега сиз оқсоч қизга бунчалар нафрат билан қайрайсиз?

— Мен меҳнатга нафратланиб қарамайман, сиз меҳнат ҳақида лоф урганингиздан нафратланаман.

— Ҳалол бўлмоқчи экансан, кирчилик қилмайсанми бориб.

Улар ўринларидан туриб ранглари ўчган ҳолда бир-бирларидан кўзларини узмасдилар.

— Аглая, тўхтанг! Буadolatдан эмас, — деб қичқириб юборди князъ ўзини йўқотиб. Рогожин кулишдан тўхтаб, қўлларини кўкрагида чалмаштирганча лабларини қўмтиб қулоқ соларди.

— Манавини қаранглар, — деди Настасья Филипповна қаҳри келганидан қалт-қалт титраб, — манави ойимчани кўринглар! Мен уни фаришта деб ўйлаб юрган эканман! Сиз менинг ҳузуримга тарбиячисиз келибсиз-да, Аглая Ивановна?.. Истайсизми... истайсизми, нега менинг олдимга келганингизни, тўғрисини айтиб бераман? Сиз қўрқансиз, шунинг учун ҳам менинг олдимга келгансиз.

— Сиздан қўрқибманми? — деб соддалик билан лол қолиб сўради Аглая Ивановна. У, афтидан, ўзи билан бундай гаплашишлари мумкинлигини кутмаганди.

— Албатта, мендан! Олдимга келибсиз, мендан қўрққанингиздан келгансиз. Кимдан қўрқсанг, ундан нафратланмайсан. Қаранг-а, шу дақиқагача ҳам мен сизни ҳурмат қилиб келардим! Биласизми, нега мендан қўрқасиз? Сизнинг мақсадингиз нима, айтиб берайми? Сиз у мени кўпроқ яхши кўрармикин, шуни билмоқчи, ўз кўзингиз билан кўрмоқчи бўлгансиз, чунки сиз жуда ҳам рашк қиласиз...

— У менга сизни кўргани кўзи йўқ эканлигини айтган... — зўрга тили айланди Аглаянинг.

— Эҳтимол шундайдир; эҳтимол, мен унга арзимасман. фақат... фақат сиз ёлғон гапиряпсиз, деб ўйлайман! У мени

ёмон кўриши мумкин эмас, у бундай демагандир! Мен, илло, сизни кечиришм мумкин... сизнинг вазиятингиз юзасидан... фақат мен ҳар ҳолда сизни бошқачасиз деб ўйлаган эдим; сиз ақллироқ ва ҳатто чиройлироқ бўлсангиз керак, деб ўйловдим, худо ҳаққи!.. Э, олинг, шу хазинангизни... ана, сизга қараб ҳушини ийифиштиrolмай турибди, олинг уни, лекин бир шарт билан: дарҳол бу ердан чиқиб кетинг! Ҳозироқ!..

У креслога ўзини ташлади ва юм-юм йиғлаб юборди. Лекин бирдан унинг кўзлари чарақлаб очилди: у Аглаяга қаттиқ тикилиб қаради ва ўриндан турди:

— Истайсанми, мен ҳозир... унга амр-р қиласман, эшитяпсанми? унга амр-р-р қиласман ва у шу заҳоти сендан юз ўгириб мен билан қолади бутунлай, менга уйланади, сен бўлсанг уйингга бир ўзинг ликиллаб борасан? Истайсанми, истайсанми?— деб қичқирди у савдои каби. У қандай қилиб бу сўзларни айтаётганига ўзи ҳам ишонмасди.

Аглая қўрқиб эшикка томон чопди, лекин эшик олдида худди михлангандай туриб қолди, қулоқ сола бошлади.

— Истайсанми, мен Рогожинни қувиб юбораман? Сен ҳали мени Рогожиннинг никоҳига ўтган деб ўйлагандирсан хурсанд бўлиб? Ҳозир мана ўзингнинг олдингда Рогожинга: «Жўна бу ердан!»— дейман, князга эса: «Менга нима деб възда қилгандинг?»— дейман. Вой, худойим! Нега мен уларнинг олдиларида ўзимни бунчалар ерга урмасам? Менинг бошимга нима тушмасин, сен билан бўламан, сени ҳеч қаҷон ташлаб кетмайман деб мени ишонтирмаганмидинг, князъ? Сени севаман, девлинг, ҳаммасини кечираман, дегандинг, мени... мени ҳур... ҳур... Ҳа, сен менга шундай дегансан! Мен сенинг йўлингга ғов бўлмай, деб қочиб кетган эдим, энди истамайман! Нега у менга бунчалар беорлик қиласди? Мен шарманда эмишманми, сўра Рогожиндан, у сенга айтиб беради! Энди мени сенинг кўз ўнгингда шармисор қилди, энди мендан юзингни ўгириб, у билан қўлтиқлашиб кетасанми? Мен фақат сенга ишонган эдим, лаънатлар бўлсин сенга шундан сўнг! Кет, Рогожин, керагинг йўқ!— деб қичқирди у ҳушини йўқотиб. Сўзлар унинг кўкрагидан базёр отилиб чиқарди, юзи ўзгариб кетганди, у ўзининг бу пўписалари ва иддаоларига заррacha ишонмас, лекин шу билан бирга шу дамни яна бир зум чўзишни ва ўзини алдашни истарди. У шу қадар кучли түфёнга берилган эдики, князнинг назарида унинг ҳозир ўлиб қолиши ҳам ҳеч гап эмасди,— Мана у, кўр!— деб қичқирди Настасья Филипповна ниҳоят Аглаяга князни қўли билан кўрсатиб.— Агар у ҳозир менинг олдимга келиб мени олмаса ва сени ташламаса, майли, унда сенга бердим, менга у керакмас!..

У ҳам, Аглай ҳам тўхтаб кутишиди ва худди телбалардай князга қараб туришиди. Лекин князь бу чорловнинг бутун кучини англамасди эҳтимол, ҳатто аниқ англамасди, дейиш ҳам мумкин. Унинг кўз ўнгида турган аёлнинг юзи савдои ва навмид эди, шу юзни кўриб «юрагим то абад тузалмас дардга чалинган», деб айтганди у бир марта Аглайга. Унинг юраги бошқа дош беролмади ва у Настасья Филипповнани кўрсатиб Аглайга илтижо ва таънаомуз деди:

— Ахир бу мумкинми! Ахир у... шунчалар бахтсиз!

У Аглайнинг даҳшатли нигоҳидан шамдай қотиб қолиб бошқа гапиролмади. Қанчалар алам, изтироб бор эди бу қарашда, қанчалар беҳад, бепоён газаб бор эди бу қарашда, князь чапак чалиб юборди, қичқириб ўзини қизга томон отди, лекин кеч бўлганди! Қиз ҳатто унинг бир зум иккиланганигини ҳам кўтаролмади, юзини қўллари билан беркитди ва: «Оҳ, худойим!»— деб қичқирганча, хонадан чопиб чиқиб кетди, Рогожин эшикни очиб бериш учун унинг орқасидан югурди.

Князь ҳам қизнинг ортидан чопди, лекин остонаяга етганда унинг орқасидан қучоқлаб олдилар. Настасья Филипповнанинг тамом бўлган, ўзгариб кетган юзи ўнинг кўз ўнгида тик боқиб турар, унинг кўкариб кетган лаблари зўргагина шивирларди:

— Ўнгами? Ўнгами?..

Настасья Филипповна ҳушдан кетиб князнинг қўлига шилқ этиб тушди. Князь уни кўтариб хонага киритди, креслога ўтқизди ва нима қилишини билмай тепасида серрайиб туриб қолди. Столда бир стакан сув турарди. Қайтиб келган Рогожин стаканини олиб Настасья Филипповнанинг юзига сув сепди; у кўзини очди ва бир дақиқа хеч нарсани тушуммай олазарак қараб турди; лекин бирдан сесканиб кетди, кўзи князга тушди, қичқириб ўзини унинг бағрига ташлади.

— Меники! Меники!— деб қичқирарди у.— Қибриё ойимча кетдими? Ха-ха-ха!— деб ҳирингларди у асабий тарэза,— ха-ха-ха! Мен уни ўша ойимчага тортиқ қилиб ўтирибман-а! Нега энди? Нима учун? Тентак! Тентакман!.. Бор кет, Рогожин, ха-ха-ха!

Рогожин уларга диққат билан бир қаради, бир оғиз ҳам гапиромади, шляпасини олди-ю, чиқди-кетди. Ўн минутлардан сўнг князь Настасья Филипповнанинг олдиди ўтирар, ундан кўзларини узолмас ва худди ёш болани эркалагандай иккала қўли билан унинг бошини, юзларини силар, сийпаларди. У хотин хандон ташлаб кулса, хандон ташлаб қўшилишиб кулар, кўз ёши қилса, қўшилишиб йиглашга тайёр эди. Князь ҳеч нарса демас, лекин хотиннинг түғёни, узуқ-юлуқ, энтика-энтика айтётган сўзларига диққат билан қулоқ солар, афтидан, ҳеч нар-

сани тушунмас, лекин майингина синиқ жилмаярди ва хотин яна пича нола қила бошласа, назарида худди шикоят қилаётгандай бўлиб йигласа, таъна-тазаррулар қилишга тушса, шу заҳоти яна унинг бошини, ёноқларини силаб-сийпалай бошлар, баайни ёш болани овутиб, юпатаётганга ўхшарди.

IX

Кейинги бобда ҳикоя қилинмиш воқеалардан сўнг икки ҳафта ўтди, ҳикоямиз қаҳрамонларининг ҳолатлари шунчалар ҳам ўзгариб кетдики, маҳсус шарҳларсиз уни давом эттириш ҳаддан ташқари қийин бўлади. Шундай бўлишига қарамасдан, биз узундан-узоқ шарҳлар ёзиб ўтирасдан воқеаларнинг қисқа ва содда баёни билан чекланишга зарурат сезамиз, бунинг сабаби ҳам одмигина: кўп ҳолларда бизнинг ўзимиз бўлиб ўтган воқеаларни тушунтириб беришга ожизмиз. Бизнинг ушбу эскартма гапларимиз китобхонга жуда ғалати ва мубҳам бўлиб туюлиши мумкин: аниқ бир тушунча ва шахсий бир фикрга эга бўлмай туриб қандай қилиб бир нарсани ҳикоя қилиб бериш мумкин? Ўзимизни бундан ҳам кўра соҳтароқ вазиятга қўймаслик учун биз яхшиси, мисол келтириб шарҳлашга уриниб кўрамиз ва ўшандা марҳаматли китобхон бизнинг не сабабдан қийналиб турганлигимизни англаб етар, баҳархол, ушбу мисол чекиниш эмас, аксинча, ҳикоямизнинг тўғридён-тўғри ва бевосита давоми бўлади.

Икки ҳафта ўтгач, яъни июлнинг бошларида ва шу икки ҳафта мобайнида қаҳрамонимизнинг бошидан кечиргланлари ва айниқса унинг ҳаётида рўй берган сўнгги саргузаштлар жуда ҳам ғалати, хориқулодда ва эрмакка айтиб юриладиган латифага айланиб кетди, бу латифа аста-секин кўча-кўйларга, Лебедев, Птицин, Дарья Алексеевна, Епанчинларнинг чорбоғларининг ён-атрофларига, қисқаси, бутун шаҳарга ва унинг чекка-чеккаларигача бориб етди. Музика эшитгани йиғиладиган жамоанинг бари — шу ерлик аҳоли, чорбоғчилар ҳаммаларининг тилларидан ўша воқеа тушмас, бир гапни минг турли қилиб сўйлашарди, ки, бир князъ ўзига тўқ ва обрўли хонадоннинг бошини ғалвага қўйганмиш, шу хонадонда ўсган моҳпора қизга уйланаман, деб ваъда бериб, сўнг сўзидан қайтганмиш ва оламга донғи кетган енгилтак бир хотин билан бўлиб кетганмиш, жамоатнинг норозилигига, дўй-пўписаларга, умуман, ҳеч нарсага қарамасдан яқин кунларда ўша шарманда хотин билан никоҳдан ўтмоқчимиш, тўй шу ерда, Павловскда бўлармиш, ҳамманинг кўз ўнгидаги очиқ-ошкора, бошларини кўтариб никоҳ-

дан ўтармишлар, одамларнинг кўзларига тик қаармишлар. Латифага жанжаллар, номлари эл-юрга таниқли кишилар қўшилган, унинг атрофида турли-туман ақл бовар қилмас нарсалар бичиб тўқилган ва иккинчи бир томондан, ҳеч инкор қилиб бўлмайдиган, одамларнинг кўз ўнгидага рўй берадиган ҳодисалар билан тўлдирилган эдик, ҳамманинг бунга қизиқиши, мишишлар бари табиий ва узрли эди албатта. Шундай ақлли одамлар тоифаси бўладики, улар ҳар қачон ва ҳар қандай жамиятда бўлиб ўтган воқеани ҳаммадан бурун бошқаларга тушунтиришига, унинг мағзини чақиб беришга ҳаракат қиладилар, шундай қилишни улар ўзларига бурч деб биладилар ва аксаран бундан роҳат оладилар, шу тариқа бир қанча мана шундай устомон ва билағон ғийбатчилар жуда ҳам нозик ва ҳийлакорона, ҳақиқатга яқин қилиб талқин этардилар. Уларнинг талқинларига қараганда, наслу насаби тоза, бадавлат, ўзи тентакроқ, лекин тентак бўлса ҳам демократ ва жаноб Тургенев томонидан кашф қилинган замонавий нигилизмга муккасидан кетган, русчани деярли билмайдиган бир ёш князь генерал Епанчининг қизига ошиқу беқарор бўлиб қолибdir ва уларнинг хонадонларида ўзини куёв ўрнида қабул қилишларига эришибdir. Яқинда газетларда бир француз семинаристи ҳақида латифа ёзиб чиқибдирлар. Ул нобакор ғаламислик қилиб ўзини руҳоний этиб сайлашларини ўтинибdir, барча урф-удумларни, таъзимтаборакларни, хоч ўпид юзга суртишларни, қасамёлларни бирма-бир адо этибdir, сўнг эртасигаёқ мен худога ишонмайман, худога ишонмай туриб халқнинг кўзини бўяшни, халқнинг ҳисобига текинхўрлик билан кун кечиришни истамайман, шунинг учун руҳоний бўлишдан воз кечаман, деб ўз епископига очиқ хат ёзибdir ва хатини либерал газетларда бостириб чиқарибdir, худди мана шу семинаристга ўхшаб князь ҳам риёкорлик қилибdir. Айтишларига қараганда, князь ҳам, ўз қаллиғининг хонадонида чақириладиган меҳмондорчилликни атай пойлаб юрган экан, уни меҳмондорчилликка чақирилган жуда кўп мўтабар кишилар билан таниширишибdir, у бўлса, мансабдор ва бообрў боёнларни ҳақорат қилибdir, ҳаммага ўзининг қарапашларини ўтказмоқчи бўлибdir, сўнг қаллиғини ҳақорат қилиб ҳамманинг олдида ундан воз кечибdir, хизматкорлар уни эшикка чиқариб ташламоқчи бўлганларида уларга қаршилик кўрсатиб жуда чиройли хитой вазасини синдириб ташлабdir. Бунга яна шуларни ҳам қўшимча қиладилар: замонлар ўзгариб одамлар жуда ғалати бўлиб кетишаپти, бўлмаса, князь генералнинг қизини чиндан яхши кўрар экан, лекин ундан фақат нигилизмни деб юз ўгирибdir, атай жанжал чиқсин дебdir, у бутун жамиятнинг кўзини бақрайтириб қўйиб,

йўлдан озган хотинга ўйланишни ва шу билан мен хотинларни яхши-ёмонга ажратмайман, мен ёлғиз эркин, ҳур хотингагина эътиқод қиласман, деб ўз фикрини исботламоқчи бўлибдири. У бу кибор, бу эскидан қолган деб ажратиб ўтирмас экан, у фақат «хотинлар масаласи»гагина ишонаркан. Унинг кўз ўнгида йўлдан озган хотин йўлдан озмаган пок хотиндан бир оз юқорироқ ҳам тураркан. Мана шу шарҳ ҳаммасидан ҳам ҳақиқатга яқинроқ деб топилди ва чорбоғчиларнинг кўпчилиги унга қўшилди, боз устига, буларнинг бари кунда бўлаётган ҳодисалар билан тасдиқланмоқда эди. Рост, кўп нарсалар ҳали қоронғи бўлиб қолмоқда эди: айтишларича, шўрлик қиз ўз қаллиғини шунчалар яхши кўрар эканки,— уни баъзилар «қизни йўлдан урган йигит», деб ҳам атардилар,— эртасига ёк унинг олдига ўгуриб келибди, қаллиғи ўшанда ўзининг маъшуқаси билан ўтирган экан; бошқа бирорлар қиз бечорани жўрттага князниң маъшуқасиникига алдаб олиб келганлар, нигилизм туфайлигина шундай қилганлар, уни таҳқирлаб, нафсониятини ерга урмоқчи бўлганлар, деб айтишарди. Қандай бўлмасин, бу воқеага қизиқиш кундан-кунга ортиб борар, бинобарин, бу машмаша тўй албатта бўлажагига заррача ҳам шубҳа қолмаганди.

Шундай қилиб, мабодо биздан воқеанинг нигилистик жиҳатларини эмас, ўша тўй князниң истакларига тўғри келадими йўқми, князниң бугунги истаклари ўзи қандай, қаҳрамонимизниң ҳозирги кайфияти, руҳи қандай ва ҳоказо, ва ҳоказо шунга ўҳашаш нарсаларни сўраб қолсалар, очиғини эътироф этишимиз керакки, бунга жавоб беришга қийналиб қолган бўлардик. Биз фақат тўй белгиланганлигини ва князь Лебедевни, Келлерни ва шу ишларга алоқадор бўлган Лебедевнинг бир танишини тўйниң барча майд-чуйдаларини битиришга, черков ва хўжалик билан боғлиқ барча ташвишларни адо этишга жалб қилганлигинигина биламиз, холос. Биз яна пулнинг юзига қараб ўтирмаслик топширилганлигини, Настасья Филипповна тўйни тезлатишни талаб қилаётганлигини, куёвнавкар қилиб ўзининг қайноқ илтимосларига биноан Келлер тайинланганлигини, Настасья Филипповнага эса Бурдовский навкарлик қиладиган бўлганлигини ва у буни хурсанд бўлиб қабул қилганлигини, тўйниң ўзи эса июлнинг бошларида ўтказилмоқчи эканлигини биламиз. Лекин ушбу жуда аниқ гаплардан ташқари бизга яна шундай нарсалар маълумки, улар олдин рўй берган ҳодисаларнинг айни акси бўлганлигидан ҳам бизни чалкаштириб турадилар. Бизнинг жиддий тахминларимизга кўра, мисол учун, князь Лебедев ва бошқаларни тўй ташвишларини адо этишга жалб этиб, ўша куннинг ўзидаёқ тўй мутасаддилари, навкарлар ва умуман, тўйни унуглан эди, агар у тўй ташвиш

ларини апил-тапил бошқаларнинг елкаларига юклаган бўлса, буни у ўзи шу ҳақда бош қотиргиси келмаганидан ва эҳтимол иложи борича тезроқ буни унуганини истаганидан қилган бўлса керак. Ундан бўлса, у нимани ўйлаган, нимани унугасликка уринган, нимага интилган? Шубҳа йўқки, уни бу ерда ҳеч ким зўрламаган (хусусан, Настасья Филипповна томонидан), тўғри, Настасья Филипповна чиндан тезроқ тўй қилишни хоҳлаган, тўй ҳақида князъ эмас, у оғиз очган; лекин князъ розилик берган; худди ундан жуда ҳам одми бир нарсани илтимос қилишгандай жуда паришонлик ва бепарволик билан жавоб берган. Бундай ғалати гаплар бизнинг олдимиизда кўп ва улар, фикримизча, ишни ойдин қилиш у ёқда турсин, уни тушуниши янада қийинлаштиради, бундай гапларни қанча келтирманг, фойдаси йўқ. Лекин шундай бўлса ҳам яна бир мисол келтирамиз.

Шундай, бизга очиқ-оидин маълум, князъ шу икки ҳафта мобайнида кечаю кундуз Настасья Филипповна билан бирга бўлди; Настасья Филипповна уни сайдга, музыка эшишига олиб чиқарди; князъ у билан ҳар куни извошда юрарди; князъ уни бир соат кўрмай қолса, безовта бўлиб ўзини қўйгани жой тополмай қоларди (бундан чиқди, маълум бўладики, уни чин дилдан яхши кўрар экан-да); Настасья Филипповнанинг сўзларини соатлаб майн ва ювош жилмайганча тинглаб ўтирас, ўзи кўпда гапирмасди. Биз яна шуни ҳам биламизки, у шу кунлар ичиди бир неча маротаба Епанчинларникига борган ва буни Настасья Филипповнадан яшириб ўтирган, Настасья Филипповна эса бундан қаттиқ изтироб ва умидсизликка тушганди. Биз биламизки, Епанчинлар Павловскда туришаркан, уни бирор маротаба бўлсин, қабул қилишмаган, Аглая билан учрашишига ижозат беришмаган эди; у шунда индамай орқасига қайтиб кетар, эртасига яна уларнинг эшигига келар, худди кеча ҳам келганлигини унугланга ўхшар ва яна улардан йўқ, деган жавоб оларди. Бизга яна шуниси ҳам маълумки, Аглая Ивановна Настасья Филипповнанинг ҳузуридан чопиб чиқиб кетгандан сўнг бир соатлар ўтгач, балки эҳтимол бир соатлар ўтмаган бўлса ҳам керак, князъ Аглаяни кўраман, деб Епанчинларникига борган, Епанчинлар уни кўриб ғоятда ҳайратланишган, қўрқиб кетишган, Аглаянинг қайтиб келмаганилигини айтишган ва князънинг оғзидан қизнинг Настасья Филипповнанинга борганлигини биринчи марта эшишишган эди. Айтишларига қараганда, Лизавета Прокофьевна, опа-сингиллар ва ҳатто князъ Ш. ҳам князга қаттиқ-қаттиқ гапиришган, ўртадаги дўстлик алоқаларини биратўла ва узил-кесил узишган эди, зотан, худди шу аснода Лизавета Прокофьевнанинг олдига

Варвара Ардалионовна келиб, Аглай Ивановна бир соатдан бери бизницида ўтирибди, аҳволи жуда ёмон, уйга қайтишни истамаяпти, деб хабар берганди. Мана шу хабар Лизавета Прокофьевнани қаттиқ ҳайрат ва саросимага солиб қўиди, бинобарин айтилган гапларнинг ҳаммаси тўғри чиқди: Настасья Филипповнанинг олдидан чиққандан сўнг Аглай уйдагиларнинг кўзларига кўрингандан кўра ўлган яхшироқ, деб ўйлаган ва ўзини Нина Александровнанинг паноҳига ташлаган эди. Варвара Ардалионовна заррача ҳам пайсалга солмасдан дарҳол Лизавета Прокофьевнага ҳаммасини маълум қилишни лозим топганди. Она ҳам, қизлар ҳам ва уйга эндигина қайтиб келган Иван Федорович ҳам, дарҳол Нина Александровнанинг олдига қараб чопдилар; қувилган ва оғир сўзлар эшитган бўлишига қарамасдан уларнинг орқаларидан князь Лев Николаевич ҳам судралди; лекин Варвара Ардалионовнанинг амри билан уни у ерда ҳам Аглаянинг олдига қўймадилар. Илло, иш шу билан тугадики, Аглай ойиси билан опалари тепасида йиғлашиб турганларини ва унга заррача ҳам таъна қилмаётганларини кўриб дарҳол ўзини уларнинг қучоқларига отди ва ҳаммалари уйга қайтиб келишди. Айтишларига қараганда, лекин бу мишишларнинг тўғрилигига биз кафил бўлолмаймиз, Гаврила Ардалионовичнинг бу ерда ҳам омади юришмабди; у Варвара Ардалионовна Лизавета Прокофьевнага хабар бергани кетганидан кейин қулай фурсатдан фойдаланиб, Аглай билан ёлғиз қолиб унга муҳаббат изҳор қилмоқчи бўлган; Аглай унинг сўзларини тинглаб бўлгач, кўзида ёш хафа бўлиб ўтирганига қарамай қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборибди ва кутилмаганда унга қизиқ бир савол берибди: севгингиз чин эканлигини исботлаш учун ҳозир бармоғингизни ёнаётган шамга тутиб туроласизми, дебди. Гаврила Ардалионович бу гапдан жуда эсини йўқотиб қўйибди ва нима дейишини билмай қолибди, унинг юзи сўлжайиб қолганлигини кўриб Аглай асабий суратда хандон ташлаб кулиб тепага — Нина Александровнанинг олдига қочиб чиқиб кетибди, ойиси ва опалари келишганда у ўша ерда эди. Бу гап Ипполит орқали эртасига князнинг қулоғига етиб келди. Тўшакдан туролмай қолган Ипполит шу гапни айтиш учун атай князга менинг олдимга келсин, деб одам юборибди. Бу гап Ипполитнинг қулоғига қандай етиб борган, бизга қоронғи, лекин князъ шам билан бармоқлар ҳақидаги ҳикояни эшитгач, қотиб-қотиб кулди, Ипполит бундан ажабланди. Кейин князъ бирдан титраб кетди ва ҳўнграб йиғлаб юборди... Умуман, шу кунлар ичida князъ жуда безовта эди. Ипполит тўғридан-тўғри унинг ақли жойида эмас. дерди. Лекин ҳали буни баралла айтишга эрта эди.

Мана шу воқеаларнинг барини ҳикоя қилиб ўтарканмиз ва ўларни шарҳлашдан бўйин товларканмиз, биз буни қаҳрамонимизни китобхон кўз ўнгидаги тамомила оқлаб юбориш учун қиласётганимиз йўқ, албатта. Бу ҳам кам, биз князнинг яқин дўстлари қатори ундан норозимиз, хафамиз. Ҳатто Вера Лебедева ҳам бир қанча вақтгача ундан хафа бўлиб юрди. Ҳатто Коля ҳам хафа эди; ҳатто Келлер ҳам то ўзини куёвнавкар қилиб сайламагунларича норози бўлиб юрди, Лебедевнинг ўзини-ку, айтмай қўя қолайлик, у ҳатто князга қарши аллақандай фитналар ҳам ўюштира бошлади шекилли, бу ҳам азбаройи ундан хафа бўлганидан. Лекин бу хусусда биз кейинроқ ҳикоя қиласётганимиз. Наастасья Филипповнанинг уйида бўлган воқеадан кейин олти ёки етти кун ўтгач, князнинг ҳузурига Евгений Павлович келди, у князга очиқдан-очиқ ва дўстона тарзда бир қанча чуқур мазмундор гапларни айтиб ташлади, биз албатта унинг мана шу баъзи гапларига қўшиламиз ва уларга хайриҳоҳлик билдирамиз. Орада шуни ҳам айтиб ўтайликки, фақат Епанчинларгина эмас, Епанчинлар хонадонига у ёки бу тарзда алоқадор бўлганларнинг ҳаммалари князь билан алоқаларини уздилар. Князь Ш. ҳатто Лев Николаевични кўриб юзини тескари ўғирди ва таъзим бериб саломлашмади. Евгений Павлович яна Епанчинларнига ҳар куни кириб турадиган бўлиб қолган, уни хийла хурсандчилик билан қарши олишган, лекин шунга қарамасдан, у князнинг олдига келишдан тортиниб, кўрқиб ўтирамади. Епанчинлар Павловскдан кўчиб кетганларининг роса эртасига Евгений Павлович князнинг ҳузурига кириб келди. Бу ерга келаркан, у одамлар ўртасида тарқалган барча мишишлардан хабардор ва қисман мишишларнинг ёйилишида ўзи ҳам айбдор эди. Князь уни кўриб боши осмонга етди ва дарҳол Епанчинларни суриштирди; гапнинг бунчалар самимий ва очиқкўнгиллилик билан бошлангани Евгений Павловичнинг ҳам тилини ешиб юборди, у гапни олиб қочиб ўтирамасдан дангал мақсадга кўчди.

Епанчинлар кўчиб кетишганини князь ҳали билмасди; у эшишиб туси ўзгарди, лол бўлиб қолди; лекин бир дақиқалардан сўнг ўйга толганча бошини чайқади ва хижолат чекиб «шундай бўлиши керак эди», деб қўйди; кейин тез «қаерга кетниши?»— деб сўради.

Евгений Павлович диққат билан уни кузатиб ўтирас ва буларнинг бари, яъни, саволларнинг тез-тез берилаётгани, уларнинг соддалиги, шу билан бирга аллақандай жуда ғалати очиқлик, безовталиқ ва ҳаяжон,— буларнинг бари уни озмунча ажаблантирмади. Илло, у ҳаммасини князга батафсил, илтифот билан сўйлаб берди: князь ҳали кўп нарсаларни билмас ва

булар унга етиб келган биринчи хабарлар эди. Аглай уч кечака ухламабди, иситмалаб чиқибди; лекин ҳозир анча тузук бўлиб қолибди, ҳеч қандай хавф-хатар йўқ, аммо жуда асабий ва тажанг эмиш... «Яхшиямки, хонадонларида тинчлик! Утган гапларни Аглаянинг олдидагина эмас, умуман, эслагилари келмайди. Ота-она кузда Аделаиданинг тўйини ўтказишими биланоқ чет элга жўнаймиз, деб келишиб қўйишган; Аглай бу гапларни индамай эшитди». Евгений Павлович ҳам балки чет элга борса ажабмас. Ҳатто князь Ш. ҳам пича ишлардан бўшаса, Аделаида билан бирга чет элга чиқадиганлар. Генералнинг ўзи шу ерда қолармиш. Ҳозир улар Петербургдан йигирма чақирилмлар наридаги Колминодаги мулкларига кўчиб боришибди, у ерда каттакон уйлари бор экан. Белоконская ҳали Москвага жўнаб кетмабди, балки атай сафарини кечикириётгандир. Лизавета Прокофьевна шунча воқеалардан сўнг Павловска қолишнинг сира иложи йўқ, деб қаттиқ туриб олибди. Евгений Павлович ҳар куни шаҳарда бўлаётган гаплардан уни хабардор қилиб турар экан. Улар ҳатто Елагиндаги чорбогларига боришни ҳам лозим кўришмади.

— Тўғри-да, ўзингиз ўйлаб кўринг,— деб қўшимча қилди Евгений Павлович,— қандай қилиб чидаб бўлади... айниқса, сизникида бўлаётган ҳангомаларни билиб туриб ва келманг, деб қувишиларига қарамасдан ҳадеб *уларникуга* боравергаки-нгиздан кейин қийин-да...

— Ҳа, ҳа, ҳа, сиз ҳақсиз, мен Аглай Ивановнани кўрмоқ-чийдим...— деб яна бошини сарак-сарак қилди князь.

— Оҳ, азизим князь,— деб маъюс хитоб қилди бирдан Евгений Павлович жонланаркан,— қандай қилиб буларнинг ҳам-масига... йўл қўйдингиз? Албатта, албатта, буларнинг бари сиз учун кутилмаган иш бўлган... Сиз ўзингизни йўқотиб қўйган-сиз... ахир, телба қизни йўлдан тўхтатолмагансиз, бунга куничиз етмаган! Лекин бу қиз сизга қанчалар қаттиқ берилганлигини, жиддий умид боғлаганлигини тушунишингиз керак эди-ку, ахир. У сизни бирор билан teng баҳам кўришни истамаган ва сиз... ва сиз шундай хазинадан айрилиб ўтирибсиз, унинг юрагини вайрон қилдингиз!

— Ҳа, ҳа, сиз ҳақсиз; мен айборман,— деди яна князь юраги қаттиқ сиқилиб,— биласизми, фақат унинг ёлғиз ўзи, ёлғиз Аглай Ивановнанинг ўзи Настасья Филипповнага бундай қа-рарди... Бошқа ҳеч ким бундай қарамасди.

— Кўрмайсизми, ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ шундай бўл-ганига одамнинг жаҳли чиқади!— деб қиқириди Евгений Павлович жуда ҳам шавққа берилиб кетиб.— Мени кечиринг, князь, лекин... мен... буни ўйлаб кўрган эдим, князь; мен жуда кўп ўй-

ладим; мен илгари бўлиб ўтган воқеаларни ҳам биламан, мен ярим йил аввал нима бўлганлигини биламан ипидан-игнаси-гача, ҳаммасини биламан ва ҳаммаси ҳам енгилтаклик бўлган! Буларнинг бари каллага бир фикр келиб ўрнашиб қолганлиги-дан бўлган, булар бари хомхаёл, қуруқ манзара, тутун ва фақат бутунлай тажрибасиз бир қизгина рашк туфайли қўрқиб кетиб буларни жиддий нарса бўлса керак деб қа-раган!

Шунда Евгений Павлович ҳар қандай андишани йиғишти-риб қўйиб жаҳл билан сўзлай кетди. У князнинг Настасья Фи-липповнага бўлган аввалги муносабатларини барча руҳий жи-ҳатларини ҳам ҳисобга олган ҳолда равшан ва ақлга тўғри келадиган қилиб чизиб бера бошлади. Евгений Павлович анча су-хандон йигит эди; ҳозир айниқса у нотиқ даражасига кўтарили-ди. «Дастлаб,— деб нутқини бошлади у,— ҳаммаси ёлғондан бошланган; ёлғондан бошланган нарса ёлғон билан охирлаши керак эди; бу табиатнинг қонуни. Сизни баъзан ҳалигиндай, телба деб аташганига мен қаршиман, нотўғри.бу, ҳатто жаҳлим чиқади бундан; сиз ҳаддан ташқари ақллisisiz; лекин сиз бошқа одамларга ўхшамайсиз, сиз ғалати одамсиз, ўзингиз ўйлаб кў-ринг ахир. Мен шундай қарорга келдимки, бўлиб ўтган барча воқеаларнинг тамал тоши сизнинг турма тажрибасизлигиниз, бу биринчидан (князь, мана шу «турма» деган сўз эсингиизда турсин), иккинчидан, сиз ҳаддан ортиқ соддадилсиз, ундан сўнг, сизда ақл бовар қилмайдиган даражада меъёр туйуси йўқ (буни ўзингиз ҳам бир неча маротаба тан олиб айтгансиз)— ва ниҳоят, сиз хаёлингизга жуда кўп нарсаларни жойлаб олган-сиз, бу хомхаёлларни чин дилдан ва фавқулодда ҳалоллик би-лан беғубор ва табиий, чинакам эътиқод деб қабул қилгансиз! Ўзингиз ўйлаб кўринг, сизнинг Настасья Филипповнага бўлган муносабатларнингизга бошиданоқ «хотинлар масаласи»нинг соғ (мен муҳтасар қилиб айтяпман) *шартли-демократик жозибаси* (мен янада муҳтасарроқ қиляпман) қаттиқ таъсир қилган. Рогожин пул олиб келгандан кейин Настасья Филипповнаникода бўлган бутун машмашаларнинг барчасини мен бошдан-оёқ би-ламан. Истайсизми, мен сизни ўзингизга мана шу беш қўлдай қилиб тушунтириб бераман, ўзингизни худди ойнада кўргандек бўласиз, нима бўлганлигини ва нега шундай бўлганлигини мен шунчалар аниқ биламан. Сиз навқирон бир пайтингизда Швей-царияда ватанингизни қўмсагансиз, Россияга интилгансиз, Россия кўзингизга номаълум жозиб бир диёр бўлиб кўринган; Россия ҳақида кўп китоблар ўқигансиз, у китоблар жуда зўр китоблар бўлиши мумкин, лекин сиз учун заарли бўлган улар; иш кўрсатаман, жасорат кўрсатаман, деб гайрат билан енг ши-

мариб келгансиз ва дарҳол енг шимариб ишга, фаолиятга тушиб кетгансиз! Сизга ўша куниёқ ҳақоратланган бир хотиннинг қайғули, юракни ларзага келтирадиган тарихини сўзлаб берганлар, ҳа, буни сизга, рицарь, валломат, ҳали хотинлар нималигини билмаган маъсум йигитга айтиб берганлар — яна хотин киши ҳақида! Ўша куниёқ сиз бу хотинни кўрасиз; сиз унинг гўзаллигига, хаёлий, иблисона гўзаллигига мафтун бўлиб сеҳрланиб қоласиз (мен биламан, у чиндан ҳам гўзал хотин). Бунга асабларни қўшинг, тутқаноғингизни қўшинг, бизнинг асабларни ўйнатиб юборадиган Петербургнинг дим ҳавосини қўшинг; бу хаёлий, ақл бовар қилмас шаҳарда биринчи маротаба бўлиб турганлигинизни, учрашувлар, нотаниш одамлар, кутилмаган танишувлар, антиқа бир воқелик, учта гўзал опасингиллар ва улар ўртасида Аглая, буларнинг барини ҳам қўшиб қўйинг. Яна ҳорғинлик, бош айланишларни ҳам қўшинг; Настасья Филипповнанинг меҳмонхонасию бу меҳмонхонада бўлаётган оҳанжамаларни қўшинг... хўш, шундай бир аҳволда бўла туриб, ўша дақиқаларда сиздан бошқа нимани ҳам кутиш мумкин, айтинг-чи ўзингиз?»

— Ҳа, ҳа; ҳа, ҳа,— деб бошини чайқарди князь қизара бошлаб,— ҳа, шундай бўлган эди; ва биласизми, мен вагонда келаётганимда кечаси билан ухламай чиқсан эдим, ундан бир кун илгари ҳам ухламаганман, жуда ҳам хаёлим паришон эди...

— Албатта, албатта, мен ҳам нима деялман?— деб давом этарди қизишиб Евгений Павлович.— Шуниси равшанки, сиз одамларнинг кўз ўнгида олижаноб бир фикрни ўртага ташлаш имконияти туғилганидан жуда завқланиб кетгансиз, мен асл зотим князлардан бўламан, софдил одамман, мен бегуноҳ таҳқирланган аёлни номуссиз, деб ҳисоблай олмайман, уни йўлдан оздирган бузуқ оқсусакни беномус деб биламан, дегансиз. О, худойим, бу тушунарли ҳаммаси! Лекин гап бунда эмас, азиз князь, гап бошқа нарсада, шу тўғримиidi, сизнинг туйғуларигиз чинмиди, табиийиди ёки хомхаёлмиди? Сиз нима деб ўйлайсиз: худди шундай бир хотин ибодатхонада кечирилган эди, лекин ахир, унга сен яхши қилибсан, сен ҳурмат-эътиборга лойиқсан, деб айтилмаган эди-ку? Ахир уч ойдан кейин соғлом бир ақл билан ўйлаб кўрмадингизми, гап нимада эканлигини? Майли, у бегуноҳ бўла қолсин, мен албатта шундай деб айтиётганим йўқ, чунки буни истамайман,— лекин унинг барча саргузаштлари унинг чидаб бўлмайдиган, телбанамо кибру ҳавосини, унинг шунчалар сурбет ва шунчалар очкўз, худбинлигини оқлай оладими? Кечиринг, князь, мен балки ҳаддан ошириб юборгандирман, лекин...

— Ҳа, шундай бўлиши мумкин; балки сиз ҳақдирсиз ҳам...— деб пичирлади яна князь,— у чиндан ҳам жуда тажанг ва серзарда... сиз ҳақсиз, албатта... лекин...

— Шафқатга лойиқ демоқчимисиз? Сиз шундай демоқчи эдингизми, менинг меҳрибон князим? Лекин шафқат қиласман деб, унинг кўнглини кўтариш, уни хурсанд қилиш учун бошқа маъсум ва масъуд, покдомон ва моҳпора қизни ерга уриш керакмиди? Уша такаббур ва ғазабкор хотин қаршисида уни беобрў қилиш шартмиди? Шундай бўлгандан кейин шафқат деган нарсанинг ўзи қаергача бориши мумкин? Ахир бу ақл етмайдиган даражадаги муболага-ку! Ахир қандай қилиб бир қизни севиб туриб, уни бошқа ғаним хотин қаршисида ерга уриш мумкин, уни ўша бошқа хотиннинг олдида, ўша бошқа хотинни деб ташлаб кетиш мумкин, ахир ўзингиз унга уйланаман, деб айтгансиз-ку... ота-онаси олдида, опалари олдида уйланаман, деганси! Шундан кейин ҳам сиз соғдил одам деб атайсизми, князь, ўзингизни, сўрашга ижозат этинг? Ва... илоҳий бир қизни сени севаман, деб туриб алдаб кетмадингизми?

— Ҳа, ҳа, сиз ҳақсиз, оҳ, мен гуноҳкорман, гуноҳкорман!— деди князь ҳаддан ташқари алам ва изтироб ичидা.

— Шу ҳам гап бўлдими?— деб қичқирди Евгений Павлович дарғазаб ҳолда: «Мен гуноҳкорман!»— деб қичқиришнинг ўзи етарлимикин! Айни қилиб қўйиб яна ўзингиз қайсарлик қиласиз! Ўшанда қалбингиз, имонингиз, «христианлигингиз»,— қаерда қолган эди! Ахир сиз ўшанда қиз бечоранинг юзини кўриб тургансиз-ку: қиз шўрлик ўшанда сизнинг анави бошқа айрмачингиздан кам азоб чекканмиди? Қўриб турган бўлсангиз, қандай қилиб бунга йўл қўйдингиз? Қандай?

— Ҳа... ахир мен йўл қўйганим йўқ...— пичирлади бечора князь.

— Нега йўл қўймас экансиз?

— Худо ҳаққи, мен йўл қўйганим йўқ. Мен ҳозиргача тушумайман, ҳаммаси қандай бўлганлигини... мен — мен ўшанда Аглай Ивановнанинг орқасидан чопдим, Настасья Филипповна бўлса ҳушидан кетиб қолди; кейин мени шу пайтгача Аглай Ивановнанинг олдига негадир киритишмайди.

— Барибир! Сиз Аглай Ивановнанинг орқасидан боришингиз керак эди анави ҳушидан кетиб ётган тақдирда ҳам!

— Ҳа... ҳа... шундай қилишим керак эди... лекин ахир у ўлиб қоларди! У ўзини ўлдирган бўларди, сиз уни бўймайсиз, ва... барибир мен кейин ҳаммасини Аглай Ивановнага айтиб берган бўлардим ва... Биласизми, Евгений Павлович, афтидан, сиз ҳаммасини билмайсиз шекилли. Айтинг-чи, нега мени Аглай Ивановнанинг олдига киритишмайди? Мен унга ҳаммасини

тушунтирган бўлардим. Биласизми, ўшанда улар икковлари ҳам бутунлай бошқа нарсаларни гапиришиди, бутунлай бошқа нарсаларни, шунинг учун ҳам оралари шундай бўлди... Мен буни сизга ҳеч қачон тушунтириб беролмайман; лекин мен балки Аглаяга тушунтириб берган бўлардим... Оҳ, худойим, худойим! Сиз унинг чиқиб кетаётганда юзи қандай бўлганлиги ни айтдингиз... о, худойим, эсимда!.. Юринг, юринг!— деб шоша-пиша Евгений Павловичнинг ёнгига ёпишиб судради князъ ўрнидан сакраб туриб кетиб.

— Қаерга?

— Аглая Ивановнанинг олдига, юринг ҳозир борамиз!..

— У ҳозир Павловскда эмас, сизга айтдим-ку, боришнинг нима кераги бор?

— У тушунади, у тушунади!— деб пичирларди князъ қўлларини илтижо билан қовуштириб,— буларнинг ҳаммаси бекорчи гаплар эканлигини, бутунлай, бутунлай бошқа нарса эканлигини у тушунади!

— Нега бутунлай бошқа нарса бўларкан? Ахир мана сиз унга уйланяпсиз-ку? Демак, қайсаарлик қилиб турибсизми ҳамон?.. Уйланасизми йўқми?

— Ҳа, албатта... уйланаман; ҳа, уйланаман!

— Нега унда бундай дейсиз?

— О, бутунлай ундаймас, ундаймас, ундаймас! Бу, бу уйла-наётганим барибир, бунинг аҳамияти йўқ.

— Нега барибир аҳамияти бўлмас экан? Ахир бу шунчаки оддий нарса эмас-ку? Сиз ўзингиз севган хотинга уйланмоқчи-сиз, уни баҳтли қиласман, деб ишонасиз, Аглая Ивановна бўлса, буни кўриб-билиб турибди, нега энди барибир бўларкан?

— Баҳт дейсизми? О йўқ! Мен шунчаки ўзим уйланяпман; у шуни хоҳляяпти; уйланётган бўлсан, нима; мен... Майли, бу барибир энди! Фақат у ҳеч шубҳасиз ўлиб қолган бўларди. Мен энди кўриб турибман, у Рогожинга тегса, бу телбалик бўларди! Мен илгари тушунмаганларимни энди барини тушуниб олдим, биласизми: ўшанда улар икковлари юзма-юз турган чоғларида мен Настасья Филипповнанинг юзига чидай олмадим... Сиз бил-майсиз, Евгений Павлович (у овозини сирли суратда пасайтири-ди), мен буни ҳеч кимга айтмаганман, ҳеч қачон, ҳатто Аглаяга ҳам, лекин мен Настасья Филипповнанинг юзини кўрсан ҳеч чи-дай олмайман... Сиз ҳали Настасья Филипповнаникida бўлиб ўтган зиёфат кечаси ҳақида тўғри айтдингиз; лекин бу ерда ҳам сиз бехабар бўлган яна бир нарса бор эди, сиз уни билмайсиз: мен унинг юзига қараб анграйиб қолдим! Ўша куни эрталаб унинг суратини кўрганимда, адойи тамом бўлгандим... Мана, Ве-ранинг кўзлари, Вера Лебедеванинг кўзлари бутунлай бошқача,

мен... мен унинг юзидан қўрқаман!— деб қўшиб қўйди у ҳаддан ташқари қўрқув ичида.

— Қўрқаман, дейсизми?

— Ҳа; у— савдойи бўлиб қолган!— деб пицирлади князъ ранги ўчиб.

— Сиз буни аниқ биласизми?— деб сўради Евгений Павлович жуда ҳам қизиқиб.

— Ҳа, аниқ; энди аниқ; энди шу кунларда бутунлай аниқ билиб олдим!

— Сиз ўзингизни қандай кунларга соляпсиз?— деб қичқириб юборди Евгений Павлович.— Демак, сиз унга қўрққанингиздан уйланяпсизми? Ҳеч ақлим етмай қолди... Балки ҳатто уни севмасангиз ҳам керак?

— О, ундеймас, мен уни чин дилдан севаман! Ахир у— сабий бола... ҳозир бутунлай гўдак бўлиб қолган, гўдак! О, сиз ҳеч нарсани билмайсиз!

— Яна Аглая Ивановнага севги изҳор қилиб уни ишонтириб юрибсизми?

— О, ҳа, ҳа!

— Бу қандай бўлди? Нима, уларнинг икковларини ҳам яхши кўрасизми?

— О, ҳа, ҳа!

— Эсингизни йигинг, князъ, нималар деяпсиз асти!

— Мен Аглаясиз... мен уни албатта кўришим керак! Мен... яқинда уйқумда ўлиб қоламан; мен бугун кечаси ухлаб ётиб ўлиб қолсам керак, деб ўйлаган эдим. О, агарда Аглая ҳаммасини билганда эди, билганда эди... ҳамма-ҳаммасини. Чунки бу ҳолда албатта ҳамма-ҳаммасини билиши керак, энг кераги шу! Нега биз керак бўлган чоғда, ўша бошқа одам айбдор бўлганида у ҳақда ҳамма-ҳаммасини ҳеч қачон билолмаймиз!. Мен нима деётганимни ўзим ҳам билмайман, чалкашиб кетдим; сиз мени қаттиқ лол қилиб қўйдингиз... Наҳот унинг юзи ҳозир ўша қочиб чиқиб кетган пайтидагидай бўлса? О, мен айбдорман! Тўғриси, мен ўзим ҳаммасига айбдорман! Нимагалигини билмайман ҳозир, лекин мен айбдорман... Бу ерда алланима борки, мен уни сизга тушунтириб беролмайман, Евгений Павлович, ҳатто сўз тополмайман, лекин... Аглая Ивановна тушунади! О, мен доимо ишонганиман унинг тушунишига.

— Йўқ, князъ, тушунмайди! Аглая Ивановна худди аёллар каби, одам каби яхши кўрган, у ҳам фаришта... эмас ҳаволарда учиб юрган. Биласизми, гап нимада, менинг фариб князим: ҳаммадан ҳам тўғрироғи, сиз унисини ҳам, бунисини ҳам ҳеч қачон яхши кўрган эмассиз!

— Мен билмайман... балки шундайдир, балки шундайдир;

сиз кўп нарсаларда ҳақсиз, Евгений Павлович. Сиз беҳад ақл-лисиз, Евгений Павлович; оҳ, яна бошим лўқиллай бошлади, юринг, унинг олдига борамиз! Худо ҳаққи, худо ҳаққи!

— Сизга айтдим-ку, у Павловскда эмас, Колминога кетган деб.

— Колминога ҳозир борамиз, юринг, кетдик!

— Бунинг сира и-ло-жи йўқ! — чўзиб деди Евгений Павлович ўрнидан тураркан.

— Менга қаранг, мен хат ёзиб бераман; сиз унга етказинг!

— Йўқ, князъ, йўқ! Мени бундай топшириқлардан холи қилинг, қўлимдан келмайди!

Улар хайрлашдилар. Евгений Павлович ғалати бир йишонч ҳосил қилиб кетди: унинг назарида князъ ақлидан айрилиб қолганга ўхшарди. Қандай юз экан, уни шунчалар қўрқитган ва уни шунчалар гирифтор қилган! Шу билан бирга, у чиндан Аглаясиз ўлиб қолиши мумкин ва Аглая унинг бу қадар жону дил билан яхши қўришини ҳеч қачон билмайди! Ха-ха! Қандай қилиб бирдан икки кишини севади? Яна аллақандай бир-бирига сира ўхшамаган тарзда севади? Қизиқ... шўрлик телба! Энди у нима қиласди?

X

Князъ Евгений Павловичга мен яқинда уйқумда ўлиб қолсам керак, деган эди, лекин у тўйи бўлгунча на ўнгида, на уйқусида ўлди. Балки у рости билан ҳам босинқираб ухлаб, ёмон тушлар кўриб чиққандир; лекин кундузлари одамлар билан муомала қилганда чехраси очиқ ва мамнун кўринар, лекин goҳо жуда ҳам ўйга фарқ бўлиб кетар, лекин ёлғиз қолган чоғларида гина шундай бўларди. Тўйни тезроқ ўтказиб юборишга шошилишарди; тўй Евгений Павлович келиб кетгандан сўнг бир ҳафта кейин бўлди. Бундай шошилинчда албатта князниг энг садоқатли дўстлари ҳам,— агар унинг шундай дўстлари бор бўлса,— шўрлик девонани «қутқариб» қолишга ожиз эдилар. Евгений Павловичнинг келиб кетишига қисман Иван Федорович билан Лизавета Прокофьевна сабабчи бўлган, деган узунқулоқ гаплар ҳам юрарди. Лекин улар беқиёс меҳрибончилик ва оқибат кўрсатиб бечора девона йигитни зулмат қаъридан қутқаришни истаган чоғларида ҳам албатта, шундан ортиқ бир қадам қўёлмас эдилар. На уларнинг тутган мавқелари ва на эҳтимолки, кўнгил майллари (бу табиий) бундан кўра жиддийроқ ҳаракат қилишга йўл бермасди. Ҳатто князни қуршаган одамлар ҳам ундан хафа бўлишиб юрганларини эслатган эдик. Вера Лебедева кўз ёши тўкиш билан чекланди, у ёлғиз ўзи қолганда йиғлаб-йиғлаб олар-

ди, князниң ҳузурига ҳам олдингидан камроқ кирадиган бўлиб қолганди. Коля бу пайтларда отасининг таъзияси билан овора эди; биринчи оғир зарбадан сўнг етти-саккиз кунлар ўтгач, чол яна қаттиқ оғирлашди-ю, шу билан оламдан ўтди. Князь хонадоннинг бошига тушган мусибатга ҳамдард бўлди, кўп пайтларини Нина Александровнанинг ҳузурида ўтказди; у кўмиш маросимига ҳам қатнашди, черковга борди. Кўплар князни черковдаги одамлар шивир-шивир қилишиб қаршилашганларини, орқасидан имо-ишора қилишганларини сезиб қолишиди. Кўчада ва боғда ҳам аҳвол шу эди: у ўтиб кетаётганда, ивир-шивир бошланар, уни кўрсатишар, Настасья Филипповнанинг номини тилга олишарди. Кўмиш маросимида Настасья Филипповнани ҳам кўзлари билан қидиришар, лекин Настасья Филипповна маросимга келмаганди. Маросимга капитан беваси ҳам қатнашмаган, уни Лебедев вақтида ўйлдан қайтарган эди. Марҳум шарафига ўқилган ибодат князга қаттиқ ва оғир таъсир қилди; Лебедев черковда ундан алланима деб сўраган эди саволга жавобан, православларнинг марҳумга ўқийдиган ибодатларида биринчи маротаба қатнашяпман, болалигимда қишлоқ черковида ҳам бир шундай ибодатни кўрган эдим, деб пиширлади.

— Эсингиздами, уни яқинда ўзимизга зиёфатда раис қилиб сайдаган эдик, мана энди тобутда худди бошқа бир одам ётганга ўхшайди-я, тавба?— деб унинг қулогига шипшиди Лебедев.— Кимни қидиряпсиз?

— Шундай ўзим, кўзимга кўрингандай бўлди...

— Рогожинни эмасми?

— У шу ердами?

— Черковда.

— Ўзим ҳам айтувдим-а, кўзи кўрингандай бўлаётир деб,— деб пиширлади князь хижолат чекиб ўигайсизланиб,— нима ўзи... нима қилиб юрибди? Таклиф қилинганми?

— Қаёқда дейсиз. Улар билан таниш ҳам эмас. Бу ерда ҳар турли одамлар бор. Нега бундай ҳайрон бўлиб қолдингиз? Мен энди уни тез-тез кўрадиган бўлиб қолдим; кейинги ҳафта ичи Павловскда уни тўрт маротаба учратдим.

— Мен ўшандан бери... уни бир марта ҳам кўрмаган эдим,— деб пиширлади князь.

Настасья Филипповна ҳам Рогожинни «ўшандан бери» бир марта ҳам учратган-учратмаганлигини айтмаганлиги боисидан, князь, Рогожин нима учундир атай кўзга кўринмасдан юрибди, деган хаёлга борди. Шу куни у оғир ўйга ботиб юрди; Настасья Филипповна эса ўша куни кундузи ҳам, кечқурун ҳам хушчақ-чақ бўлиб юрди.

Князъ билан отаси ўлмасидан илгариёқ ярашиб олган Коля князга навкарлик учун Келлер билан Бурдовскийни таклиф қилинг, деб маслаҳат берди (энди бу ишларни сира ҳам кечкитириб бўлмай қолганди). Келлер ўзини тутиб юради, балки ҳали «керак бўлиб ҳам қолар», деб унга кафил бўлди, Бурдовскийнинг нимасини айтасиз, мулоийм ва ювош йигит, деди. Ниана Александровна билан Лебедев ҳамон тўй ўтадиган бўлса, уни албатта Павловскда қилиш шартми, бунинг устига ҳозир ёз, ҳамма боғига чиққан, шунча одамларга кўзкўзлашнинг нима кераги бор, деб маслаҳат солиб қўришди. Петербургда, уйда ўтказган дуруст бўлмасмикин? Уларнинг нимадан чўчиётгандарини князъ яхши тушуниб туради; лекин у содда ва қисқагина қилиб, Настасья Филипповнанинг истаги шундай бўлди, деб қўя қолди.

Эртасига князнинг ҳузурига навкар бўлганидан хабар топган Келлер кириб келди. Ичкарига кирмасдан бурун у оstonада тўхтади ва князни қўриши билан шаҳодат бармоғи букилган ўнг қўлини юқорига кўтарди-да, қасамёд қилаётгандек деди:

— Ичмайман!

Сўнг князнинг олдига келиб унинг ҳар иккала қўлини қаттиқ қисиб силкиб қўйди ва тили ешилди, олдин бу гаплар қулоғимга чалинганда ғашим келди, хафа бўлдим, бильярд ўйнаб туриб ҳаммага кўнглимдаги гапларни ҳам айтдим, нега десаңгиз, князни ўзимнинг қадрдон дўстим деб биламан, шунинг учун ҳам унинг малика де Рогандан асло кам бўлмаган, балки ортиқ бир маликага уйланишини ҳар куни, ҳар соат чин юракдан орзу қилган ва шуни кутиб интиқ бўлган эдим; лекин мана энди ўз кўзим билан кўриб ишондимки, князъ, «уларнинг ҳаммаларидан» кўра камида ўн икки баробар ортиқ олижаноброқ экан! Зотан, князга ҳашам-ҳушам, бойлик-бадавлатлик ва ҳатто обрў, шон-шараф эмас, фақат — ҳақиқат керак экан! Олимаком зотларнинг кўнгил хоҳишлари маълум, князъ эса умуман айтганда, маълумоти юксак бир киши сифатида ўша олимаком зотлар сирасига киради! «Лекин разиллар ва ғаламислар бошқача фикрдалар; шаҳарда, уйларда, йиғинларда, чорбоғларда, музика эшитгани боргандা, қовоқҳоналарда, бильярдхоналарда фақат шунинг ғийбати, турли мишишлар, иғволар. Никоҳ куни кечаси ҳатто дераза тагига бориб ғалва-ғиshawa, ҳуштакбозлик қилишмоқчи эмиш, деб эшитдим! Князъ, мабодо сизга пистолет отадиган соғдил бир одам керак бўлса, сиз ўша куни эрталаб асал тўшакдан тургунингизча улар билан отишма қилиб туришга тайёрман». Черковдан қайтгандан сўнг одамлар хатарли тарзда уйингизга ёғилиб кетиши мумкин, шунинг учун ҳовлига ўт ўчириш қувурини келтириб қўйилса, ҳар ҳолда ёмон

бўлмасди, деб маслаҳат берди; лекин Лебедев бунга қаршилик билдириди: «Агар ўтириш қувурини олиб келсак, уйимизни кўкка совуриб юборишади».

— Бу Лебедев сизнинг орқангиздан фитна уюштириб юрибди, князъ, худо ҳаққи! Улар сизни бутун мол-мулкингиз, эркингиз ва иродангиз билан бус-бутун ҳолда давлатнинг васийлигига олишмоқчи, ахир сизда одамни тўрт оёқли ҳайвондан ажратадиган шундай фазилатлар бўла туриб бунга қандай журъат қилишади! Ўзим эшитдим, ўз қулогум билан аниқ эшитдим! Чин ҳақиқатни айтяпман!

Князнинг қулогига ҳам шунга ўхшаш бир гап чалингган, лекин албатта бунга эътибор бериб ўтиргаган эди, ҳозир шу эсига тушди. У кулиб юборди ва шу заҳоти буни эсидан чиқарди. Лебедев ҳақиқатан ҳам бир қанча вақт ҳаракат қилиб юрган эди; бу одамнинг режалари илҳом билан туғилар ва эҳтироси ҳаддан ташқари кучли бўлганидан аввал бошда ўйланганидан кўра муракқаблашиб, чигаллашиб, ҳар томонига шоҳ-бутоқ отиб кетарди; мана шунинг учун ҳам у ҳаётда кўп нарсаларга эришолмасди. Кейинча у тўй бўладиган куни князнинг ҳузурига ўз гуноҳини бўйнига олиб афв сўраб келди (у орқасидан ўзи фитна уюштирган ва фитнаси амалга ошмаган чоғларда айниқса, афв сўрагани бўйинни эгиб келишни одат қилиб олган эди) ва князга, мен Талейран бўлиш учун туғилганман, лекин қандай қилиб ҳамон Лебедев бўлиб қоляпман, ақлим етмайди, деди. Кейин у князга бутун ўйинларни очиб ташлади ва князни беҳад қизиқтириб қўйди. Унинг гапларига қараганда, аввал олимақом зотларнинг ҳимоятига суюниб борибди, керак бўлганда уларга суюнаман-ку, деб чама қилибди, генерал Иван Федоровичга гапнинг учини очибди. Генерал Иван Федорович нима дейишини билмай қолибди, «навқирон йигитга» яхшилик қилишни истайман, лекин «уни қутқаришни қанчалик истамай, бироқ бу ўринда менинг аралашувим жонз эмас», дебди. Лизавета Прокофьевна эса Лебедевни кўришни ҳам, эшитишини ҳам хоҳламабди. Евгений Павлович билан князъ Ш. қўлларини силтаб қўя қолишибди. Лекин Лебедев тушкунликка тушмабди, муҳттарам бир мўйсафид, кекса юрист билан учрашиб маслаҳатлашибди, бу одам унинг дўсти ва қадрдони, унинг валинеъмати бўларкан; ўша одам бу қилса бўладиган иш, деб айтибди, фақат васийликка олинадиган кишининг телба бўлиб, ақлдан озиб қолганлиги ҳақда ишончли одамларнинг гувоҳлити ва энг муҳими, ҳурматли зотларнинг ҳомийлиги бўлиши керак экан. Лебедев умидсизликка тушмай князнинг ҳузурига бир куни шу ерда чорбоғда турадиган мўйсафид бир докторни олиб келди, доктор бўйнига Анна нишонини тақиб олганди, доктор-

ни расмий суратда эмас, ҳэзирча князь билан танишириб қўйиши учун олиб келган экан, ундан дўстона бир фикр олмоқчи экан. Чол докторнинг келгани князнинг эсида эди, Лебедев бир неча кун олдин сизнинг тобингиз қочиб қоляпти, деганди ва князь доктор келишига қарши бўлганди, лекин бирдан Лебедев кутилмаганда докторни бошлаб келиб қолди, жаноб Терентьевнинг аҳволи оғирлашиб қолган экан, ҳозир унинг олдидан доктор билан бирга келяпмиз, Терентьевнинг касали ҳақида докторнинг князга айтадиган зарур гапи бор экан, деб баҳона қилди. Князь Лебедевни мақтаб қўйди ва докторни очиқ чехра билан қарши олди. Дарҳол Ипполитнинг касали хусусида сўзлаша бошладилар; доктор бир маҳал Ипполит ўзини қандай қилиб отмоқчи бўлганлигини батафсилроқ айтиб беришини княздан сўради, князь ҳаммасини унга жуда қизиқ ҳикоя қилди ва воқеанинг сабабини тушунириди. Петербургнинг обу ҳавоси, князнинг касали, Швейцария, Шнейдер ҳақида суҳбатлашиб ўтиридилар. Князь Шнейдернинг даволаш усулини шундай баён қилиб бердики, шундай ҳикоялар айтдики, доктор чол ҳаддан зиёда қизиқиб кетиб, икки соат ўтириб қолди. У князнинг аъло навли сигараларини мириқиб чекди, Лебедев томондан эса Вера ажойиб мусаллас келтирди, доктор аёлманд, бола-чақали одам бўлишига қарамасдан Верани шама билан мақтаб кетди, бундан Веранинг қаттиқ аччиғи чиқди. Доктор билан князь дўстона хайрлашдилар. Князнинг ҳузуридан чиққач, доктор Лебедевга агар бундай йигитларни васийликка оладиган бўлсак, васийлик қиласидиганларни кейин қаердан ахтариб топамиз, деди. Лебедев йифламсираган киши бўлиб, яқинда 'бўладиган тўйни айтган эди, доктор маккорлик билан бошини чайқади ва ўз қарашларини баён этиб ўтди, бирор уйланаркан, бирор эрга тегаркан, бу билан кимнинг нима иши бор, деди, «эшлишишимга қараганда ўша хоним ҳам жуда оғатижон эмиш, унинг тенгсиз ҳусну жамоли кимни телба қилиб қўймайди дейсиз, бунинг устига Тоқийдан, Рогожиндан ортирган дов-давлат, пул, сармоя, олмослар ва дурру жавоҳирлар, шол рўмоллар ва қиммат баҳо асбоб-анжомлар кимни қизиқтирмайди дейсиз, шунинг учун ҳам қимматли князнинг қилаётган бу иши тентаклик эмас, балки аксинча, асилзода одамнинг нозик фаросатидан ва режакорлигидан дарак беради, шундай экан, ушбулар бутунлай князнинг фойдасига хulosса чиқаришга имкон яратади...» Бу фикр Лебедевни ҳам лол қилиб қўйди. Шу билан у бошлаган ишини бас қилди ва мана энди князга: «Мендан энди садоқат ва фидокорликдан ўзга нарсани кўрмайсиз, сиз учун ширин жоним қурбон бўлсин; шуни айтиб қўйгани келдим»,— деб ўтирибди.

Шу сўнгги кунларда Ипполит ҳам княздан тез-тез хабар олиб туради; у князни чақиририб тез-тез одам юборарди. Улар турадиган кичкинагина уй бу ердан унча йироқ эмасди; Ипполитнинг кичкина укалари касалнинг зуфумидан боқقا қочиб чиқиб кетар ва жилла қурса, шунга хурсанд эдилар; шўрлик бева эса унинг барча зуфум ва инжиқликларига чидарди; князь уларни ҳар куни яраштириб қўяр, кўнгилларини кўтарар эди, бемор уни ҳамон «энага», деб атар, лекин унинг ўртага тушиб, яраштириб юргани учун масхара қилишга журъат этмасди. У ҳадеб Колянинг устидан щикоят қилас, келмай қўйди, деб нолирди, Коля эса аввал нотоб отасига қараб, ҳозирги кунларда эса онасини ёлғиз қолдиргиси келмай Ипполитдан бир оз узоқлашиб қолганди. Охири Ипполит Настасья Филипповна билан князning бўлажак тўйлари устидан масхара қилиб кула бошлади ва князни ҳақорат қилишгача борди, князь қаттиқ ранжиди ва унинг олдига келмай қўйди. Икки кундан кейин бева шўрлик эрталаб яна судралиб келди ва агар князь бормаса, «бола» мени тириклай еб қўяди, деб йиги-сифи қилди. Ипполитнинг сизга айтадиган маҳфий гапи бор экан, деди. Князь борди. Ипполит ярашмоқчи экан, у кўз ёши қилди ва йиғлагандан сўнг яна баттар зарда қила бошлади, лекин зардасини, аччини очиқ-ошкора юзага чиқаришга юраги бетламади. Унинг ҳаддан ташқари мазаси қоғган, саноқли кунлари қолганга ўхшарди. Ҳеч қандай маҳфий гапи ҳам йўқ экан, фақат ниҳоят дараражада ҳаяжонланиб, нафаси бўғзига тиқилиб (эҳтимол бу ҳам ясама бўлса ажабмас), «Рогожиндан эҳтиёт бўлинг», деб илтимос қилди. «У ўз ҳақини қўймайдиган одам, князь; у сиз билан менга ўхшаган эмас: агар бу одам бир нарсага қарор қиласа, аҳдининг уддасидан чиқади...» ва ҳоказо, ва ҳоказо. Князь батафсилоқ суриштира бошлади, аниқ бир гап бўлса билгиси келди; лекин Ипполитнинг шахсий сезгилари ва тахминларидан ўзга тузук-қуруқ бир гапнинг тайини бўлмади. Ипполит князни охири қаттиқ ҳавотирга солиб қўйди ва бундан гоятда хурсанд бўлди. Олдин князь унинг баъзи бир тусмоллаб берган саволларига жавоб бергиси келмади ва унинг «чет элга қочиб кетиш ҳам мумкин, у ерларда ҳам рус руҳонийлари бор, ўша ерда никоҳдан ўтиш ҳам мумкин», деган маслаҳатларига кулибгина қўя қолди. Лекин Ипполит охирида шундай бир гапни айтди: «Мен фақат Аглай Ивановнадан қўрқаман: Рогожин уни қанчалар яхши қўришингизни билади; муҳаббатга муҳаббат айирбош қиласди; сиз ундан Настасья Филипповнани тортиб олдингиз, у Аглай Ивановнани ўлдиради; Аглай Ивановна энди сизнинг қўлингиздан учиб чиқиб кетган бўлса ҳам, лекин барибир сизга жуда оғир бўлади, шундай эмасми?» Ипполит ўз

ниятига етди: князъ унинг олдидан бир ҳоли бир сар бўлиб қайтди.

Рогожиндан эҳтиёт бўлинг, деган огоҳлантиришлар тўй арасида бўлиб ўтди. Шу куни оқшом никоҳдан ўтиш олдидан князъ Настасья Филипповна билан охирги марта кўриши; лекин Настасья Филипповна князниг кўнглини ёзолмади ва ҳатто аксинча кейинги пайтларда князъ уни кўрганда кўнглидаги хижил тобора кучаярди. Олдин, яъни бир неча кун илгари Настасья Филипповна князъ билан учрашганларида бор кучи билан унинг кўнглини овлашга ҳаракат қиласарди, князниг фуссага ботиб юришидан бениҳоя қўрқарди: ҳатто унга ашула айтиб беришга ҳам уриниб кўрди; аксар пайтлар у князга хотирасида қолган энг кулгили ва зариф ҳикояларни, ҳодисаларни айтиб беришга интиларди. Князъ ҳар доим ўзини худди ма-за қилиб кулаётгандай кўрсатар ва гоҳи кезлар ростдан ҳам унинг ўткир зарофат ва ойдин туйфулар билан ҳикоя қилаётганидан завқланиб куларди, Настасья Филипповна жуда берилиб кетган чоғларидагина шундай ҳикоя қиласар, у эса тез берилувчан хотин эди. Князниг кулаётганигини, ўзининг ҳикоясидан қаттиқ мутаассир бўлганлигини кўриб, Настасья Филипповнаниг кўнгли кўтарилиб кетар, ўзидан фахрлана бошларди. Лекин энди Настасья Филипповнанинг хаёли тобора паришон бўла борар, ўйга ботар, маъюс бўлиб қоларди. Князниг Настасья Филипповна ҳақидаги фикрлари бир тўхтамга келганди, албатта, энди бу хотиннинг кўп томонлари унга сирли ва англаб бўлмас туюлмас эди. Лекин князъ унинг яна ҳаётга қайтадан келишига чин дилдан ишонарди. Князъ Евгений Павловичга уни чин дилдан самимий яхши кўраман, деганда тўғри гапни айтганди ва унинг Настасья Филипповнага бўлган муҳаббати аянчили, касал бир ёш болага бўлган ачинишга ўҳшарди, назарида бундай болани ўз ҳолига ташлаб қўйиш сира инсофдан эмасди. У ҳеч кимга Настасья Филипповнага бўлган муносабатларини очилиб гапирмас, беихтиёр гап очилиб қолса, гапиришни ёқтиромасди; Настасья Филипповна билан эса икковлари бирга ўтирган кезларида «туйфулари ҳақида» гап юритишмас, худди икковлари ҳам бу ҳақда оғиз очмасликка сўз берганга ўҳшардилар. Уларнинг одатдаги хушчақчақ, очиқ-сочиқ, файзли суҳбатларида истаган киши бемалол қатнашиши мумкин эди. Дарья Алексеевна кейинча уларга қараб ўтириб хурсанд бўлардим, ҳавасим келарди, деб айтиб юрди.

У Настасья Филипповнанинг руҳий ва ақлий аҳволига шундай кўз билан қаарарди ва шу қарashi уни бир жиҳатдан талай англашилмовчиликлардан фориг қиласарди. Настасья

Филипповна князь уч ой илгари кўрган хотинга энди сира ўхшамасди. Князь ҳозир, масалан, Настасья Филипповна нега ўшанда у билан никоҳ ўқитмай қочиб кетганлиги, унинг бошига қарғишлар, таъна-тазаррулар ёғдирганлиги, эндиликда эса тезроқ тўй қилайлик, деб шошираётганлиги устида бош қотириб ўтирасди. «Демак, энди мен билан бахтли бўлишига ишонади»,— деб ўйларди князь. Настасья Филипповнанинг кутилмаганда жуда тез бундай ўзига ишонч билан қарай бошлагани назаридаги унчалар ҳам табиий бўлиб кўринмасди. Ҳар ҳолда, у фақат Аглая билан ёвлашиб ўзига шундай ишонч ортиргандаидир-ку: Настасья Филипповна жуда теран ҳис қила оларди. Рогожиндан қўрқанидан бўлмагандир бу? Қисқаси, бошқа нарсалар қаторида шу сабаблар ҳаммаси бир бўлиб таъсир қилгани шубҳасиз; лекин князь ўзи анчадан бери ўйлаб тахмин қилиб юрган нарсалари юз берадиганлигини аниқ сезиб турарди, шўрлик аёлнинг хаста юраги алоҳа тоқатини йўқотган эди. Буларнинг ҳаммаси князни турли англашилмовчиликлардан қутқарган бўлишига қарамай, у ўзини шунча кунлар ичида, бир зум бўлсин, хостижам сезмади, у тинчини йўқотиб қўйганди. Баъзан у ҳеч нарсани ўйламасликка ҳаракат қилаётгандек кўринарди; никоҳга у ҳақиқатан ҳам худди арзимаган расмиятчилик деб қаради; ўз тақдири унинг кўзига чивинча ҳам кўринмасди. Одамларнинг эътирозлари, турли мишишлар, Евгений Павлович билан бўлиб ўтганга ўхаш гап-сўзларга келганда эса, у нима деб жавоб беришини мутлақо билмас, ўзини ҳеч нарсадан хабари йўқ одамдай тутар, шунинг учун бу ҳақдаги гапларни эшитгиси келмас, улардан қочарди.

Князь Аглая унинг учун қанчалар қадрли ва ардоқли эканлигини Настасья Филипповна яхши билиши ва тушунишини пайқаб қолди.Faқat Настасья Филипповна индамасди, лекин князь Епанчинларникига олдинлари бормоқчи бўлиб отланган чоғларида унинг «юзи» қандай бўлиб кетишини кўрганди. Епанчинлар кўчиб кетишгач, Настасья Филипповна чараклаб очилиб кетди. Князь шу кунларда хотирпаришон бўлиб, ҳеч нарсани сезмайдиган бўлиб қолганига қарамасдан, Настасья Филипповна Аглаяни Павловскдан кеткизиш учун бир ишқал чиқармасин-да ишқилиб, деб хавотир олиб юради. Бутун чорбоғларда тўй ҳақида даранг-дурунг гапларнинг тарқалишида қисман Настасья Филипповнанинг ўзи ҳам сабабчи бўлганди, у ғанимининг жигига тегиш ва уни сурниб чиқариш учун ҳам шундай қилганди. Епанчинларни учратиш қийин эди, шунинг учун ҳам Настасья Филипповна бир сафар князни извошга ўтқазиб уларнинг деразалари олдидан олиб ўтди. Бу князь учун жуда кутилма-

ган нарса бўлди; у эс-ҳушини йифиб олганда, одатдагидай, энди вақт ўтган, ҳеч нарсанинг олдини олиб бўлмай қолганди, извош Аглаянинг дарчаси тагидан ўтди. У ҳеч нарса демади, лекин шундан сўнг икки кун ўрнидан туролмай касал бўлиб ётди. Настасья Филипповна тажрибасини бошқа давом эттирамади. Тўй арафасида Настасья Филипповна қаттиқ ўйга ботадиган одат чиқарди; у фуссаларни тез бошидан соқит қилар ва яна хушчақчақ бўлиб қолар, лекин олдингидай эмасди, унинг шўхликлари босилгандай, вазмин бўлиб қолгандай эди, хуллас, у илгаригидай шод ва баҳтиёр эмасди. Князъ ҳушёрликни оширди. Настасья Филипповна Рогожин ҳақида сира оғиз очмас, бу князга ажабтовур бўлиб кўринарди.Faқат бир марта тўйга беш кунча қолганда князниң ҳузурига Дарья Алексеевнадан одам келиб, тез борар эмишсиз, Настасья Филипповнанинг мазаси қочиб қолибди, деди. Князъ етиб бориб Настасья Филипповнани савдои бўлиб қолган бир аҳволда кўрди. У титраб-қақшаб, Рогожин боғимизда юрибди, мен уни ҳозир кўрдим, у мени кечаси ўлдириб кетади, деб қичқирап, нола қиларди... сўяди!— дерди. У куни билан ўзига келмади. Лекин ўша куни кечқурун князъ Ипполитни кўриб чиқиш учун бир зумга кирди, ўзининг аллақандай ташвишлари билан шаҳарга тушиб ҳозиргина қайтиб келган капитаннинг беваси, Петербургда менинг олдимга Рогожин келди ва Павловскда нима гап, деб суриштириди, деди. Князъ бевадан Рогожин қачон келган эди, деб сўради, беванинг айтган вақти Настасья Филипповнанинг Рогожинни кўрдим, деб айтган пайтига тўғри келарди. Демак, Настасья Филипповнанинг кўзига шундай кўринган; Настасья Филипповнанинг ўзи келиб бевадан сўраб-суриштириб сўнг кўнгли хийла жойига тушди.

Тўй арафасида Настасья Филипповнанинг димоги жуда чор эди, князъ унинг олдидан кетаётганда: Петербургдан бичиқчидан тўй лиbosлари, кўйлаклар, бошга кийиладиган кийимлар ва ҳоказо, ва ҳоказо келтирилганди. Князъ унинг лиbosларини кўриб бунчалар кўнгли очишиб кетади, деб ўйламаганди, князъ унинг кўнглини топиб мақтар ва князниң мақтолваридан у янада баҳтиёр бўлиб кўринарди. Лекин Настасья Филипповна шаҳарда бўлаётган гап-сўзлардан оғиз очиб қолди, шаҳардагиларнинг ҳаммаси норози эмиш, аллақандай такасалтанглар майнавозчилик қилишмоқчи эмиш, музикалар чалинармиш, шеърлар тўқишиганимиш, бошқаларнинг ҳаммаси шундай қилиш керак, деб маъқуллашаётганмиш. Улар шундай қилаётганлари учун ҳам Настасья Филипповна жўрттага ҳашаматли лиbosларда уларнинг кўзларига кўринаман, кўзлари куйиб ўлсинлар, деди,— «майли, кейин ҳуштак чалсинлар, жанжал-сурон

кўтарсинглар, қўлларидан келганини қилсинглар». Шундай деб унинг кўзлари ярақлаб кетди. Унинг яна бир кўнглига туккан нияти бор эди, лекин бу ниятини у ҳеч кимга айтмасди: назаридиа худди Аглай ёки у томондан яширин суратда юборилган биронта кимса черковга албатта келадигандай ва ҳаммасини одамлар ичиди туриб кўрадигандай эди, Настасья Филипповна шунга ҳам тайёрланарди. Унинг бутун хаёли мана шундай фикрлар билан банд эди, князь унинг қошидан чиқиб кетганида кечаси соат ўн бирлар бўлиб қолганди; лекин тун яrim бўлмай князнинг олдига Дарья Алексеевнадан одам келди, «дарров борараксаниз, тоби қочиб қолибди», деди. Князь борса қаллиги ётоқхонанинг ичига кириб беркиниб олганча нола-фарёд қилас, ўзини билмай кўз ёши тўкарди; у анчагача эшик орқасидан уни чақираётганларини, ялинаётганларини эшиитмади, ниҳоят эшикни очди, ёлғиз князнинг ўзини ичкарига киритди, яна эшикни беркитиб олди ва князнинг оёқлари остига ўзини ташлади. (Ҳар ҳолда, кейинчалик Дарья Алексеевна шундай деб юрди.) Унинг кўзи шунгагина тушиб улгурган эди.

— Нима қилиб қўйдим! Нима қилиб қўйдим! Сени йима қилиб қўйдим!— деб инграб қичқирарди у князнинг оёқларидан қучоқлаб олганча.

Князь роса бир соат унинг ёнида бўлди; уларнинг нима ҳақда сўйлашганларини биз билмаймиз. Дарья Алексеевна улар бир соатлардан кейин шод-хуррам бўлиб хайрлашилар, деб айтиб берди. Князь кечаси яна одам юбориб ҳабар олдириди, лекин Настасья Филипповна ухлаб қолган экан. Эрталаб аzonда Дарья Алексеевнанинг ҳузурига яна князнинг олдидан одамлар келишди, кўп ўтмай учинчи марта яна аллаким келиб ҳабар олди, шу учинчи келган киши орқали князга «Настасья Филипповнанинг олдига Петербургдан аллақанча бичиқчилару машшотталар келишибди, кечагидан ҳатто асорат ҳам қолмаган, ўзи жуда банд, шундай гўзал хотин банд ҳам бўлмаснми, никоҳ ўқитиш олдидан, ҳозир, худди ушбу дақиқаларда дурлару олмосларнинг қайси бирини тақиши ва қандай тақиши устида анжуман боряпти», деб айтириб юбордилар. Князнинг кўнгли ўрнига тушди.

Биладиган одамлар бундан кейин рўй берган ҳангомаларни шундай ҳикоя қиладилар ва чамаси, уларнинг айтганлари рост:

Никоҳ ўқитишни соат саккизга белгилаган эдилар; Настасья Филипповна соат еттидаёқ тайёр бўлган эди. Соат олтилардан Лебедевнинг чорбоги ва айниқса, Дарья Алексеевнанинг уйи атрофига такасалтанглар тўплана бошладилар; соат еттидан черков одамлар билан тўла бошлади. Вера Лебедева билан Коля

князни деб ўтакалари ёрилгудай бўлмоқда эди; лекин уйда уларнинг қиладиган юмушлари бошдан ошиб ётарди: улар кназнинг хоналарини зиёфатга ҳозирлашарди. Дарҳақиқат, никоҳдан сўнг унчалар катта зиёфат ҳам қилинмоқчи эмасди; никоҳда иштирок этиш зарур бўлган кишилардан ташқари Птишчилар, Гаяя, бўйнида Аннаси бор доктор, Дарья Алексеевна Лебедев томонидан таклиф қилингани эди. Кназъ «унчалик таниш бўлмаган» докторни нега чақирдингиз, деб сўраган эди, Лебедев манманлик билан: «Бўйнида ордени бор, мўътабар бообру одам, керак бўлади»,— деб жавоб берган ва бундан кназнинг кулгиси қистаганди. Фрак ва қўлқоплар кийиб олган Келлер билан Бурдовскийнинг кўринишлари ёмон эмасди; фақат Келлер жангарилиги қистаб, уй атрофига йиғилган томошабинларга ёвқараш қилиб қараб қўяр, башарасидан уришгиси келаётгани кўриниб туради, мана шу кназъ билан Келлерга ишонч билдириган бошқа кишиларни бир оз ташвишга солмоқда эди. Ниҳоят соат етти яримда кназъ каретага ўтириб черковга йўл олди. Ўрни келганда айтиб ўтайликки, у атай ҳамма урф-одатларни ўрни ўрнига қўйиб бажармоқда эди; ҳаммаси очиқ, одамларнинг кўз ўнгиди, «қандай лозим бўлса шундай» тарзда қилинмоқда эди. Черковда шивир-шивир қилаётган, алланималарнидир сўзлаётган одамлар орасидан базўр ўтиб бордилар, Келлер ўнгу сўлга таҳдид билан қараб қўярди, кназъ меҳроб томонга вақтинча ўтиб турди, Келлер келинни олиб келгани кетди. Дарья Алексеевна уйининг атрофини қалин одам босиб ётарди, одамлар бу ерда кназнинг уйи олдидагидан икки-уч баравар кўп эли ҳам икки-уч баравар сурбетроқ эди. Келлер зинапоядан эшикка кўтариларкан, шундай хитобларни эшилдики, чидомлай орқасига ўгирилди ва боплаб жавоб бермоқчи бўлиб турган эди, ичкаридан чиқиб келган Дарья Алексеевна билан Бурдовский эланиб уни бу шаштидан қайтардилар. Улар Келлерни қучоқлаб уй ичига олиб кириб кетдилар. Келлер жуда ҳам тажанг бўлиб тураг, шошиларди. Настасья Филипповна ўрнидан турди, яна бир карра ойнага қаради ва кейинчалик Келлернинг айтишича, «лабини қийшайтириб жилмайиб», «худди мурдадай оқариб кетибман», деди-да, санамга художўйлик билан чўқиниб, эшикка чиқди. Одамлар гувиллаб уни қутлашди. Рост, олдин бир зум кулги, чапак ва пичагина ҳуштак эшитилди; лекин зум ўтмай бутунлай бошқача овозлар ҳам янграб қолди:

- Соҳибжамол!— деб қичқиришарди одамлар орасидан.
- Ҳамманинг бошида бор!
- Башарасига тўр тутиб олганлигини қаранг, тентаклар!
- Йўқ, бунақа ҳурилиқо дуниёда топилмайди, яласин!— деб қичқиришарди яқнироқда турганлар.

— Қиягиня! Мен бундай княгиняга жонимни қурбон қилган бўлардим!— деб қичқири аллақандай идора хизматчи.— «Умримнинг баҳосига арзийди!..»

Настасья Филипповна дарҳақиқат эшикка ранги қумдай ўчганча чиққан эди; лекин унинг катта-катта қора кўзлари одамларга мисли лаъча чўғ каби боқарди; одамларни унинг шу қараши ўртаб юборди; газаблар шодиёна қутловлар билан алмашди. Каретанинг эшиги унга очилди, Қеллер келинга қўлини ёрдамга узатди, шунда бирдан келин қаттиқ чинқириб юбордида, ўзини зинадан халойиқ ичига отди. Уни кузатиб келаётгандар ҳайратдан лол бўлиб қотиб қолдилар, одамлар келинга йўл беришди ва олти қадамча нарида Рогожиннинг қораси кўринди. Настасья Филипповнанинг кўзи унга тушди. У Рогожиннинг олдига савдоиларча югуриб борди ва икки қўллаб унга ёпишиб олди:

— Қутқар мени! Олиб кет мени! Қаёққа бўлса ҳам майли, ҳозир олиб кет!

Рогожин бағрига тўкилиб тунгани Настасья Филипповнанинг кўтариб каретага элтди. Кейин кўз очиб юмгунча чўнтағидан юз сўмлик пул чиқарди-да, кучерга узатди.

— Темир йўлга ҳайд, етказиб оборсанг, яна юз сўм бераман!

Шундан сўнг унинг ўзи ҳам Настасья Филипповнанинг орқасидан каретага сакраб чиқди ва каретанинг эшикларини ёпиб олди. Кучер бир зум ҳам ҳаяллаб ўтирамади ва шартта отларга қамчи босди. Қеллер кейинчалик ҳаммасини кутилмагандан бўлиб қолди, деб баҳона қилиб юрди: «Яна бир дақиқа ўтсайди, мен нима қилиш кераклигини билардим, мен бунга асло йўл қўймасдим!»— деб тушунтиарди у саргузаштни ҳикоя қиласкан. У Бурдовский билан шу ерда турган бошқа экипажга ўтириб қочқинларнинг орқасидан қувмоқчи ҳам бўлди, лекин йўлда яна фикридан айнади ва «барибир энди кеч бўлди! Зўрлаб орқага қайтариб бўлармиди!»— деди.

— Князнинг ўзи ҳам энди хоҳламайди!— деди қаттиқ ларзага тушган Бурдовский.

Рогожин билан Настасья Филипповна эса станцияга жуда вақтида етиб келдилар. Каретадан тушиб вагонга ўтираётгандарида Рогожин шу ердан ўтиб бораётган бир қизни тўхтатди, қиз устига эскигина камзул ташлаган, бошига фуляр рўмол ўраган эди.

— Камзулингизни беринг, эллик сўм бераман!— деб қизга кутилмаганда пул чўзди Рогожин. Қиз анг-танг бўлиб нималигини тушуниб улгурмасданоқ, Рогожин унинг устидан камзулини ва рўмолини ечиб олди-да, дарҳол Настасья Филипповнанинг

устига ташлади. Унинг ҳаддан ташқари башанг уст-боши вагонда одамларнинг диққатини жалб қилган бўларди, камзули сиб олинган қиз ҳам нега эскириб кетган кийимига эллик сўм бергандарини кейин тушунди.

Ҳангома ҳақидаги шов-шув бир зумда черковга етиб борди. Келлер князнинг ёнига ўтиб бораракан, бутунлай нотаниш кишилар уни тўхтатишиб гап сўрашарди. Фала-ғовур бўлиб кетди, кишилар бошларини чайқашди, кулги эшитилди; ҳеч ким черковдан чиқмас, ҳаммалари бу хабарни куёв қандай кутиб олишига қизиқишарди. Князнинг ранги ўчди, лекин хабарни осуда туриб эшитиди ва зўрга эшитиларли қилиб деди: «Юрагим сезган эди; лекин барибир шундай бўлади, деб ишонмагандим...»— кейин бир зум жим қолиб қўшиб қўйди: «Айтганча... унинг аҳволида... ажабланмаса ҳам бўлади.» Унинг бу гапини кейинчалик Келлернинг ўзи «ақл бовар қилмайдиган фалсафа», деб атади. Князъ черковдан зоҳиран тетик ва хотиржам чиқди: ҳар ҳолда, уни кўрган кишилар кейин шундай деб гапириб юришди. Унинг тезроқ уйга етиб олгиси ва ёлғиз қолгиси келаётганга ўхшарди; лекин у бунга мұяссар бўлмади. Унинг кетидан уйга таклиф қилинган баъзи кишилар, жумладан, Птицин, Гаврила Ардалионович ва нима учундир сира кетгиси келмайтган доктор кирдилар. Уйни тумонат одам қуршаб олганди. Равондан князъ уйга кирмоқчи бўлиб интилаётган баъзи кишилар билан жиқиллашаётган Келлер билан Лебедевнинг овозини эшиитди, киришга уринаётганларнинг ҳаммаси кўринишдан хизматчиларга ўхшар эдилар. Князъ жанжаллашаётганларнинг олдиларига борди, нима гап эканлигини суриштириди, Келлер билан Лебедевни аста бир чеккага сурди-да, ичкарига қандай бўлмасин, киришни истаётган бир қанча одамларнинг бошида турган сочсоқоли оқарган, тўладан келган жанобга одоб билан мурожаат қилди, қани, ичкарига марҳамат қилсилар, қадамларига ҳасанот, деди. Жаноб бир оз тортинган бўлса ҳам, лекин ҳар ҳолда ичкарига кирди, унинг кетидан яна аллақанча кишилар кириб бордилар. Атрофда турган одамлар ичидан уйга киришни истовчи етти-саккизта одам топилди, улар ичкарига иложи борича ҳеч нарсани писанд қилмасдан кириб бордилар; лекин бошқа ишқибозлар чиқмади ва сал ўтмай ташқаридагилар уйга кирганларни қоралай бошладилар. Кирган кишиларни стулларга ўтқаздилар, чой берилди, ва иззат-икромлар кўрсатилди, бу кириб келганларни бир оз таажжубга солиб қўйди. «Муносиб» бир мавзу топиб гапни жўнаштириб юборишга ҳаракат қилгандар ҳам бўлди. Бир қанча андишасизгина саволлар ўртага тушди, баъзи «ўтқир» имо-ишоралар рўй берди. Князъ худди боодоб ва ўй-мулоҳазали кишилар билан сўзлашаётгандай ҳамма са-

волларга соддадиллик ва очиқкўнгиллик билан жавоб берди, заррача ҳам ўз қадрини ерга урмади, шундан сўнг маза-бемаза ғилвир саволлар бутунлай тўхтади. Аста-секин суҳбат жиддий тус олди. Бир жаноб гапга қўшилиб, нима бўлганда ҳам энди бу ердаги мулкимни сотмайман, деди дарғазаб бўлган ҳолда. Аксинча, кутаман, деди, сабр таги сари олтин, «мулкинг бўлса пулдан яхшироқ». «Менинг иқтисодий системам мана шундан иборат, марҳаматли афандим, билмасангиз, билиб олинг». Жаноб князга қаратса сўзлаётгани учун князъ унинг гапларини қизғинлик билан маъқуллади, ҳолбуки, бу пайтда Лебедев унинг қулогига эўр бериб, бу кишининг мулки у ёқда турсин, қоққандада қозиги, осганда хурмачаси йўқ, дерди. Шу тариқа бир соатча ўтди, чой ичиб бўлинди, чойдан сўнг меҳмонлар ортиқ ўтиришга ўнгайсизланиб қолдилар. Доктор билан, соч-соқоли оқарган жаноб князъ билан қизғин хайрлашдилар; умуман, келганларнинг ҳаммалари князъ билан вағир-вугур қилишиб, апоқ-чапоқ хўшлашиб қолдилар. «Қўпда қайғураверманг, балки шундай бўлгани ҳам ўзингизга яхшидир», деб ҳоказо ва ҳоказо тарзда юпатганлар ҳам топилди. Рост, меҳмонлар ичидаги шампань талаб қилғанлар ҳам бўлди, лекин ёши улуғроқлар ёши кичикроқларни йўлдан қайтаришди. Ҳамма тарқалиб бўлгач, Келлер Лебедевнинг қулогига энгашиб деди: «Биз сен билан шовқинлаб, ёқалашиб, шарманда бўлиб полицияни чақиришга мажбур бўлардик; уни қара, ўзига янги дўстлар топиб олди, яна қандай дўстлар дегин; мен уларни биламан!» Анча «тайёр» бўлиб қолган Лебедев хўрсиниб жавоб қилди: «Донолар ва оқиллардан яшириб, сабийларга маълум қилган, мен илгари ҳам у' ҳақда шу гапни айтганман, лекин энди қўшиб қўяйки, сабийнинг ўзини ҳам худо асрари, чоҳи азиматдан олиб қолди, худонинг ва валийларининг ўзи бокарамдир!»

Ниҳоят соат ўн яримларда князни ёлғиз қолдирдилар, унинг боши лўқиллаб оғримоқда эди; ҳаммадан кейин Коля кетди, у князга никоҳ либосларини ўй кийимларига алмаштиришга ёрдамлашди. Улар ғоятда қизғин хайрлашдилар. Коля бўлиб ўтган воқеалар ҳақида гапни чўзиб ўтирамади, лекин эртага барвақтроқ келишга сўз берди. Коля кейинчалик князъ мени ҳеч нарса деб огоҳлантирамади, деб айтиб юрди, демак, князъ ҳатто ундан ҳам ўз мақсадини сир тутган эди. Қўп ўтмай бутун уйда ҳеч ким қолмади, Бурдовский Ипполитнинг олдига кетди, Келлер билан Лебедев қайғадир жўнадилар. Ҳувиллаб қолган уйда ёлғиз Вера Лебедевагина хоналарни йигиштириб юради. У юмушларидан қутулгач, князнинг олдига кирди. Князъ икки тирсагини столга тираб, бошини чангальгатанча ўтиради. Вера секингина келиб унинг елкасига

қўлини чўэди; князъ ҳеч нарсани англамаган кўйи унга қара-ди ва бир дақиқача худди йўқотган нарсасини эслагандай бўлиб турди; у ҳаммасини эслаб мулоҳаза қилиб кўргач, бир-дан қаттиқ ҳаяжонга тушди. У Верадан эрталаб биринчи поездга улгурниб чиқишим керак, мени соат еттида уйғотиб қў-йинг, деб куйиб-пишиб илтимос қилди ва ҳаяжони шу билан босилди. Вера рози бўлди; князъ жониқиб буни ҳеч кимга айта кўрманг, деб Верага ялинди; Вера бунга ҳам рози бўлди ва охири чиқиб кетмоқчи бўлиб эшикни оча бошлаган эди, князъ уни учинчи марта тўхтатиб, қўлларидан ушлаб олди-да, қиз-нинг қўлларини ўпди, сўнг унинг пешонасидан ҳам ўпид қўйди ва аллақандай «жуда фалати» қиёфада унга: «Эргагача!»— деди. Ҳар ҳолда Вера кейинчалик шундай деб айтиб юрди. Қиз ундан қаттиқ хавотир олган кўйи чиқиб кетди. Эрталаб соат саккизга қараб кетганда, у князининг эшигини тақиллатди ва вагон чорак соатдан сўнг кетади, деб айтди, князни кўриб қизнинг кўнгли анча жойига тушди; Веранинг назарида эшикни очган князъ жуда тетик ва табассум қилиб тургандай бўлиб кўринди. У устидаги кийимларни ечмаган, бироқ мизгиб олган эди. Унинг фикрича, шу бугуноқ бу ерга қайтиб келмоқчи эди. Шу тариқа ушбу дақиқаларда у ёлғиз Веранинг ўзигагина шаҳарга кетаётганлигини маълум қилишни лозим ва зарур кўрган эди.

XI

У бир соатдан сўнг Петербургга кириб борди, соат ўнларда эса Рогожиннинг эшигини тақиллатди. У катта эшикдан борган эди, анчагача ҳеч кимдан дарак бўлмади. Ниҳоят, кампир турадиган уйнинг эшиги очилиб, жуда ҳам қартайиб қолған, кўркам оқсоч кампир кўринди.

— Парфен Семенович уйда йўқлар,—деб жавоб берди у эшикдан туриб — сизга ким керак эди?

— Парфен Семенович.

— У киши уйда йўқлар.

Оқсоч кампир князни жуда қизиқиб кўздан кечираарди.

— Жилла қурса, айтинг, уйда тунадими йўқми у? Кеча... уйга бир ўзи қайтдими?

Кампир ҳамон уни кўздан кечираар, лекин жавоб бермасди.

— Кеча у билан бу ерга... кечқурун... Настасья Филипповна келмадими?

— Айтинг-чи, ўзингиз ким бўласиз?

— Князъ Лев Николаевич Мишкинман, биз яхши танишмиз.

— У киши уйда йўқлар.

Кампир ерга қаради.

— Настасья Филипповна-чи?

— Мен ҳеч нарсани билмайман.

— Тўхтанг, тўхтанг! Қачон қайтиб келади?

— Буни ҳам билмаймиз.

Эшиклар ёпилди.

Князь бир соатдан кейин келишга қарор қилди. Ҳовлига қараган эди, қоровул юрганлигини кўрди.

— Парфен Семенович уйдами?

— Уйда.

— Нега бўлмаса менга ҳозир уйда йўқ, деб айтдилар?

— Уникида шундай дейишдими?

— Йўқ, кампир онасининг оқсочи чиқиб айтди, Парфен Семеновичнинг эшигини тақиллатсам ҳеч ким жавоб бермади.

— Балки чиқиб кетгандир,— деди қоровул,— айтмайди. Баъзан калитларни ҳам чўнтағида олиб кетади, хоналар уч кунлаб очилмай қолиб кетади.

— Сен билсанг керак, кеча уйда бўлдими?

— Уйда эди. Гоҳо кўча эшикдан кириб кетади, одам билмай ҳам қолади.

— Кече унинг ёнида Настасья Филипповна йўқмиди?

— Буни билмаймиз. Бу ерларга кўпда келмайди; агар қадам ранжида қилганда билган бўлардик.

Князь чиқиб кетди ва бир оз вақтгача йўлакда кезиниб юрди. Рогожин ишғол қилган хоналарнинг деразалари тим-тирас берк эди; онаси истиқомат қиласиган хоналарнинг деразалари эса ҳаммаси ланг очилган эди; кун иссиқ, ҳаво очиқ эди; князь кўчани кесиб нариги тарафга ўтди ва ўша ёқдан яна деразаларга кўз югуртириди: деразалар ёпиқниа эмас, ҳаммасининг юзига оқ парда тортилганди.

Князь бир дақиқача туриб қолди ва — бирдан оқ пардалардан бирининг чети сурилди-да, лип этиб Рогожиннинг юзи кўринди, шу заҳоти яна лип этиб гойиб бўлди, қизиқ, балки князга шундай кўриндимикин. Князь яна бирпас кутди ва яна эшикни тақиллатмоқчи бўлди, лекин фикридан қайтиб, бир соатдан сўнг келмоқчи бўлди: «Ким билади, балки менинг кўзимга шундай кўрингандир...»

Энг муҳими, у ҳозир Измайловский полкидаги Настасья Филипповнанинг олдинги уйига шошилмоқда эди. Настасья Филипповна уч ҳафта бурун князининг илтимосига кўра Павловскдан кўчиб кетиб, Измайловский полкida турадиган ўзининг қадрдон таниши муаллима аёлникига жойлашган эди, князининг бундан

хабари бор эди, бева қолган бу муаллима аёл ҳурматли ва оиласанд хоним бўлиб, жуда яхшилаб жиҳозланган уйининг ортиқасини ижарага қўяр ва кўпроқ шу билан кун кечиради. Настасья Филипповна яна Павловскка қайтиб бораракан, бу уйининг ижарасини ўзида сақлаб қолган бўлса ажаб эмасди. Рогожин кеча уни шу ерга олиб келган бўлиши эҳтимолдан холи эмас ва Настасья Филипповна кечани шунда ўтказган бўлиши мумкин. Князъ извош олди. Йўлда кела туриб аввал бошдан шу ерга келсан бўлар экан, деб ўйлади князъ, зотан, Настасья Филипповна тўғри Рогожиннинг уйига борган бўлиши ақлга тўғри келмайди. Шунда у ҳовли қоровулининг Настасья Филипповна кўпда бу ерга келмасди, деган сўзини эслади. Бошқа пайтда кўпда келмаса, ҳозир қандай қилиб Рогожинниги тушиди? Ўзини шундай деб юпатган ва тасалли берган кўйин князъ Измайловский полкига етиб келди, шу топда уни кўрган одам ўлими тирикми, ажратиб ололмасди.

Князъ муаллиманикига бориб, Настасья Филипповна на кеча ва на бугун қорасини ҳам кўрсатмаганлигини билиб ҳайратдан анг-танг бўлиб қолди, муаллиманинг оила аъзолари ажойиб бир нарсани томоша қилиб қолишга ошиққандай князни кўриш учун юргурилашиб чиқишиди. Муаллиманинг барча катта-кичик болалари, ўн беш яшаридан тортиб, етти яшаригача ойисига эргашиб чиқдилар ва князни ўраб олиб унга анграйиб тикила бошлидилар. Улардан сўнг бошига қора рўмол ташланган ориқ ва сариқ холалари чиқиб кетди, ҳаммадан кейинда болаларнинг қўзойнак таққан бувиси — қари кампир қўринди. Муаллами ичкарига киринг, деб қистади. Князъ дарров кўна қолди. Князъ ўзининг кимлигини, кеча унинг Настасья Филипповна билан тўйи бўлиши кераклигини, улар жуда ҳам яхши билишларини дарҳол фаҳмлади, тўйи бўлиши керак бўлган одамнинг ўзи Настасья Филипповнани сўраб-истаб юрганлиги уларга фавқулодда қизиқ бўлиб қўринди, улар тўй ҳақида, ҳозир князъ билан Павловскда бўлиши керак бўлган келин ҳақида жуда сўрагилари келиб турар, лекин истиҳолага борар эдилар. Князъ тўй ҳақида қисқагина қилиб уларга сўзлаб берди. Оҳ-воҳлар, нега ундан бўлди, нега бундай бўлди, деган гаплар кўпайиб кетгандан кейин князъ бошқа ҳамма гапларни ҳам майдалашиб ўтирасдан айтиб қўя қолди. Ниҳоят қаттиқ ҳаяжонга тушган доно хотинлар кенгашиб қандай қилиб бўлмасин, Рогожинни топиш ва бор гапларни ундан билиб олиш керак, деган қарорга келдилар. Агар у уйда бўлмаса (буни аниқ билиб олиш керак) ёки у айтишни истамаса, унда Семеновский полкига Настасья Филипповнанинг таниши бор, немис хотин, онаси билан бирга туради, ўшанинг олдига бориш зарур: балки

Настасья Филипповна қўрқиб кетиб яшириниш ниятида немис хотинниг борган бўлиши мумкин. Князь адойи тамом бўлган ҳолда ўридан турди; кейинчалик «унинг ранги жуда ёмон оқариб кетди», деб айтиб юрдилар, дарҳақиқат, тиззалари қалтираб оёқларни чалишиб кетмоқда эди. Охири у ғала-говур бошбошдоқ гаплар орасидан хотинлар унга ёрдам бермоқчи бўлаётганларини, бирга қидиришни таклиф қилаётганларини ва князнинг шаҳарда қаерда турганлигини сўраётганларини пайқаб қолди. Ҳали князнинг муқим турагар жойи йўқ эди; хотинлар бирон мусофирихонадан жой олишни маслаҳат қилдилар. Князь бир зум ўйланиб турнб, ўзи уларга бир сафар бундан беш ҳафтача илгари турган мусофирихонанинг адресини берди. Сўнг яна Рогожинни қидириб кетди.

Бу сафар Рогожиннинг эшиги ҳам, кампирнинг эшиги ҳам очилмади. Князь ҳовлига тушиб зўрға қоровулни қидириб топди; қоровул нима биландир шуғулланар, зўрға жавоб берар, князнинг башарасига ҳам қарамас, лекин, ҳар қалай, аниқ-таниқ қилиб «Парфен Семенович эрталаб чиқиб кетган эди, Павловскка бораман, деган эди, бугун уйга қайтмайди», деб жавоб берди.

- Мен кутаман; балки кечқурун келиб қолар?
- Балки бир ҳафта йўқ бўлиб кетар, ким билади дейсиз уни.
- Демак, кеча уйда тунаган экан-да?
- Тунашга тунаган-а...

Буларнинг бари шубҳали ва хунук эди. Қоровул ўтган вақт ичидаги янги кўрсатма олган бўлиши мумкин: боя бийрон-бийрон гапириб турган одам энди юзини тескари ўтиряпти. Лекин князь яна икки соатдан кейин келишга ва лозим бўлса, шу ерда ўтириб кутишга қарор қилди, энди бўлса, яна немис хотиннидан умид қолган эди, у балки ўша ердадир деб Семеновский полкига қараб чопди.

Аммо немис хотинницида князнинг гапларини ҳатто тушунмадилар. Князь баъзи бир қулоғига кириб қолган сўзлардан немис хотин бундан икки ҳафта бурун Настасья Филипповна билан уришиб қолганлигини, ўшандан бери у ҳақда ҳеч нарса эшиитмаганлигини, энди эшитишини ҳам, билишини ҳам истамаслигини англади, «менга деса дунёдаги бор князларнинг ҳаммасига эрга тегмайдими», деди немис хотин. Князь бу ердан тезроқ кетишига шошилди. Балки Настасья Филипповна анави сафардагидай Москвага қараб равона бўлгандир, Рогожин бўлса унинг орқасидан, ё бўлмаса, бирга кетгандир, деган хаёл келди унинг миясига. «Жуда бўлмаганда изларини топсан ҳам майли!» Шунида бирдан мусофирихонадан жой олиб қўйиши лозим-

лиги ёдига тушди ва у Литейнаяга қараб шошилди. Унга дарров уй ажратиб бердилар. Хизматкор тамадди қилмайсизми, деб сўради; князь паришонхотирлик билан майли, деб юборди, ке-йин овқат ярим соат вақтини олишини эслаб тоза тажанг бўлди, фақат бир оз ўтгандан сўнгина овқатни қайтарсан ҳам бўларди-ку, ҳеч ким мени мажбур қилмасди-ку, деган фикр миясига келди. Хира ва ҳавоси бўғиқ бу коридорда у ғалати бир ҳолатни бошидан кечирди, унинг бу кечинмаси жонга азоб берадиган бир фикрга айланиш ҳолатида эди. Лекин у кўкрагида тимирскиланаётган, лекин аниқ бир шаклга кира қолмаётган бу янги фикр нимадан иборат эканлигини билолмасди. Ниҳоят, у ғоятда афтодаҳол бир алфозда мусофирихонадан чиқди. Унинг боши айланмоқда эди. Лекин — хўш, қани қаерга борсин энди? У яна Рогожин томонга йўл олди.

Рогожин қайтиб келмабди. Эшикни ҳеч ким очмади; у кампирнинг эшигини тақиллатди; эшикни очишиб, Парфен Семенович йўқ, балки яна уч кун бўлмаса керак, деб жавоб қилишди. Бу сафар ҳам князни қаттиқ қизиқиб кўздан кечирдилар, князь бундан ўнгайсизланди. Қоровулни бу сафар ҳеч ердан тополмади. У боягидай яна кўччанинг нариги бетидаги йўлкага ўтди, дे-разаларга қараб, тоқат қилиб бўлмайдиган жазирамада ярим соатча, эҳтимол, ундан ҳам кўпроқ вақт айланиб юрди; бу гал пардалар ҳам сурilmади. Деразалар очилмади, оқ пардалар қимир этмасди. Менга боя ҳам шундай туюлган бўлса керак, бу деразалар анчадан бери артилмаганидан қорайиб кетган, бирор орқасидан қараган тақдирда ҳам аниқ илғаб олиш қийин, деб ўйлади князъ. Бу фикрдан кўнгли анча жойига тушди ва у яна Измайлowskiy полкига, муаллиманинг уйига қараб йўл олди.

У ерда князни кутиб ўтиришган экан. Муаллима уч-тўрт жойларда бўлибди, Рогожиннига борибди: на ерда дараги бор, на кўкда. Князъ индамай қулоқ солди, хонага кириб диванга ўтириди ва нима дейтганларини англамагандай ҳаммага аланглаб қарай бошлади. Қизиқ: у кутилмаганда баъзан жуда сезгир бўлиб қолар, баъзан эса бениҳоя паришон. Кейинчалик шу хонадондагиларнинг барчалари князни жуда ғалати одам экан, шу куни «балки ҳаммаси бошланган бўлса керак», деб юрдилар. Охири у ўрнидан туриб Настасья Филипповнанинг хонасини кўрсатишларини сўради. Бу иккита катта-катта, ёруғ, шифти баланд, анча яхши жиҳозланган ва нархи ҳам хийла баланд хоналар эди. Кейинчалик бу хонадондаги хотинларининг ҳаммалари князъ хоналардаги ҳар бир нарсанни эътибор билан кўздан кечирганлигини гапириб юрнишди, стол устида очиқ қолгаи, ўқиши кутубхонасида чиқарилган «Бовари хоним» деган француз рс-

манини кўрди, китобнинг очиқ қолган саҳифасини белгилаб, бир четини букиб қўйди, китобни ўзига беришларини илтимос қилиди ва китоб кутубхонанини эди, дейилган эътиrozларга қарамасдан, уни чўнтағига солиб олди. Очиб қўйилган дераза олдига бориб ўтириди, усти бўр билан чизиб ташланган ломбер столчасини кўриб, ким ўйнади, деб сўради. Улар Настасья Филипповна ҳар куни кечқурун Рогожин билан дураки, преферанс, тегирмончи, вист ва ўзига кўзир — ишқилиб, ҳамма қарта ўйинларини ўйнаганларини айтиб бердилар, қартани кейинги пайтлардагина ўйнайдиган бўлибдилар, Настасья Филипповна Петербургга қайтганларидан сўнг ҳар куни зерикеб кетяпман, деб шикоят қиласидиган, кўп йиғладиган бўлиб қолибди, Рогожин эса келиб нимани гапиришини билмай индамай ўтираве- паркан. Бирдан эртасига Рогожин кечқурун келганида чўнтағидан қарта олибди; шундан кейин Настасья Филипповна кулиб юборибди ва қарта ўйнагани ўтирибдилар. Князь улар ўйна- ган ўша қарта қани, деб сўради. Лёкин қарта бу ерда эмас экан. Рогожин ҳар куни эскисини олиб кетиб янгисини олиб келар экан.

Хонадондаги хонимлар сиз яна Рогожинниги боринг, қаттиқроқ тақиллатинг эшигини, лекин ҳозир эмас, кечқурун боринг, «балки ўйига келиб қолар», деб князга маслаҳат бердилар. Муаллиманинг ўзи кечгача Павловскка Дарья Алексеевна- никига бориб келишга ваъда берди: балки улар билишар бирон нарсани? Князни кечқурун соат ўнларга келинг, деб таклиф қилишди, жуда бўлмагандага эртага қиласидиган ишларимизни сўзлашиб оламиз, дейишли. Князни қанча юпатмасинлар, қанча кўнглини кўтармасинлар, у бутунлай умидсизликка тушди. У ифода қилиб бўлмайдиган бир фусса ичидаги мусофирихонага қайтди. Ҳавоси дим, ғуборли Петербургнинг иссиғи князнинг икки чаккасини қаттиқ сиқмоқда, лоҳас қилмоқда эди. У масти ҳуш- ёр одамлар орасидан туртиниб борар, ҳеч қандай мақсадсиз одамларнинг юзларига тикилиб қарап ва шу тариқа эҳтимол керагидан ортиқча ҳам йўл юриб юборди; у ўзининг хонасига кириб боргандага, қоронғи тушиб қолганди. Бирпас нафасини ростлаш учун диванга ўтириди, сўнг маслаҳат берганларига кўра яна Рогожинниги боради, князь столга икки тирсагини тираганча хаёлга толди.

Худо билади, қанча ўйлади, худо билади, нималарни ўйлади. У жуда кўп нарсалардан кўрқмоқда ва жуда кўп нарсаларни сезмоқда эди, шу нарса унга даҳшатли тарзда азоб бермоқда, қийнаб ташламоқда эди. Хаёлига Вера Лебедева келди; кейин Лебедев бу ишларни билса керак, агар билмаган тақдирда ҳам менга қараганда тезроқ ва осонроқ билиши мумкин,

деб ўйлаб қолди. Кейин унинг хаёлига Ипполит келди, Рогожининг Ипполитнинг олдига қатнаб юрганларини эслади. Сўнг Рогожин эсига тушшиб: яқинда ибодат чоғида уни кўргани, боғ ичида учратгани ва ниҳоят, худди мана шу ерда ўйлакда пічоқ кўтариб унга ташлангани эсига тушди. Кўз ўнгидан Рогожининг кўзлари, ўшанда қоронгилик ичидан боққан кўзлари нари кетмасди. Ў сесканиб тушди: боя ҳеч ифодасини топмай турган мубҳам фикр бирдан аён бўлди, миясида ярқираб кетди.

Бу фикр шундан иборат эди, Рогожин қаерда бўлмасин, вақтинча яшириниб юргани билан барибир эртами-кечми, яхши ниятдами, ёмон ниятдами, ҳар ҳолда, князнинг ҳузурига келади, эҳтимол, яна илгари қилган ишини қилиш ниятига тушшиб қолар. Ҳар қалай, агар Рогожин келишни зарур топса, унинг шу ердан бошқа қидириб келадиган жойи йўқ. Ў адресларни билмайди; шунинг учун ҳам князъ яна ўша эски мусофирихонада тўхтаган бўлса керак, деб тахмин ва тусмол билан келиши мумкин; ҳар не бўлмасин, уни шу ердан ахтариб кўради... агар жуда зарур бўлиб қолса. Яна ким билади, балки унга жуда зарур бўлиб ҳам қолар?

У шундай деб ўйлар ва шундай бўлишига бир қадар ишонарди. Агар у бу фикрига теранроқ қараганда, сира ҳам ўзига-ўзи ҳисоб беролмасди: «Мисол учун у нега бирдан Рогожинга керак бўлиб қолади ва ниҳоят, нега энди улар кўришмас эканлар?» Лекин бу фикр зилдай оғир эди: «Агар унинг ишлари яхши бўлса, келмайди,— деб ўйларди ҳамон князъ,— агар иши юришмаётган бўлса, келади; менимча, аҳволи яхши бўлмаса керак...»

Албатта, бундай ишончга келгач, Рогожинни шу ерда хонада ўтириб кутиш даркор эди; лекин князъ ўзининг янги фикрини танига сифдиролмади, ўрнидан сакраб турди-ю, шляпасини олиб кўчага отилди. Коридор қоронги бўлиб қолган эди. У зинанинг ўша таниш ерига яқинлашаётганда: «Ҳозир у ўша бурчакдан чиқиб келиб мени тўхтатса-я?»— деган фикр лип этиб унинг калласидан ўтди. Лекин ҳеч ким чиқмади. У дарвоза-хонага тушди, кўчага чиқди, қуёш бота бошлиши билан одамларнинг кўчага бунчалар кўп ёғилиб чиққанларига ҳайрон қолди (Петербургда ёз чоғларида доим шундай бўлади), князъ Гороховая томонга қараб йўл олди. Мусофирихонадан эллик қадамча юрилгандан сўнг, чорраҳада кимдир унинг тирсагидан тутди ва нақ қулогига келиб шивирлади:

— Лев Николаевич, биродар, орқамдан юр, гап бор.

Бу Рогожин эди.

Қизиқ: князъ бирдан хурсанд бўлиб кетиб унга тутила-тути-

ла, сўзларни охирига ҳам етказмай, уни ҳозир коридорда қандай кутганлигини гапириб бера бошлади.

— Мен ўша ерда эдим,— деб кутилмаганда жавоб берди Рогожин,— кетдик.

Князь бу жавобдан ҳайратга тушди, лекин икки минут ўтгач, мулоҳаза қилиб кўриб ҳайратланди. Князь Рогожиннинг жавоби устида ўйларкан, қўрқиб кетди ва унга диққат билан тикила бошлади. Рогожин эса ярим қадам олдинда, ҳеч кимга қарамай, гайриихтиёрий тарзда ҳаммага йўл бериб кетиб борарди.

— У ерга борган бўлсанг, нега... менинг хонамни сўрай қолмадинг?— деб бирдан сўради князь.

Рогожин юришдан тўхтаб, унга қаради, ўйланди, лекин худди саволни тушунмагандай, деди:

— Менга қара, Лев Николаевич, сен ҳозир то уйга етгунимизча тўғри юриб боравер, билдингми? Мен нариги бетдан бораман. Мени йўқотиб қўйма тағин...

Шундай деб, у кўчанинг нариги бетига ўтиб кетди, князь ҳам келаётбидимикин, деб бу томонга қаради, унинг жойидан қимирламай кўзларини катта-катта очганча тикилиб турганлиги ни кўриб, Гороховая томонга қараб қўлини силкитди ва худди князни тезроқ юришга ундаландай дам сайин орқасига қараб, олга босиб кетди. Князь унинг гапини тушуниб кўчанинг нариги ёғидан бу томонга ўтмаётганидан хурсанд бўлди чамаси. Рогожин бирорни кўрмоқчи шекилли, уни ўтказиб юбормаслик учун нариги томонга ўтди, деб ўйлаб кетарди князь. «Фақат кимни қараваш кераклигини нега менга айтмадийкин?» Улар шу тариқа беш юз қадамча юрдилар, кейин князь негадир қалтирай бошлади; Рогожин ўқтин-ўқтин у томонга кўз ташлаб қўярди. Князь чидамай уни қўли билан чақирди. Рогожин шу заҳоти унинг ёнига ўтди.

— Настасья Филипповна сеникидами?

— Меникида.

— Боя сен деразадан пардани кўтариб қаровдингми?

— Ҳа...

— Нега унда сен...

Лекин князь ундан энди нимани сўрашини ва саволни қандай тугатишни билмасди. Бунинг устига, унинг юраги шундай қаттиқ урмоқда эдик, ҳатто тили калимага келмай қолмоқда эди. Рогожин ҳам унга индамай қараб турар, ўйга ботгандай кўринарди.

— Ҳўш, мен юрдим бўлмаса,— деди у яна кўчанинг нариги ёғига ўтмоқчи бўлиб,—сен ўзинг боравер. Кўчадан бошқа-бошқа борганимиз маъқул... икки томондан борамиз... ўзинг кўрарсан,

Ниҳоят, икковлари икки йўлакдан Гороховая кўчасига қараб бурилиб, Рогожиннинг уйига яқинлаша бошлаганларида князининг оёқлари чалишиб кета бошлади, оёғида мадор қолмади. Кеч кириб, соат ўнлар бўлиб қолганди. Кампир томондаги деразалар ҳамон очик, Рогожин томондаги деразалар эса берк эди, тушириб қўйилган пардалар хира оқариб қўринарди. Князь уйга қаршидаги йўлкадан яқинлашди; Рогожин нариги йўлкадан бориб, эшикка етган, унга қўлини силкимоқда эди. Князь унинг олдига ўтди.

— Уйга қайтиб келганлигимни ҳатто қоровул ҳам билмайди. Мен боя Павловска кетяпман, дегандим, онамга ҳам айтганиман,— деб пичирлади у муғамбирлик билан ўзидан мамнун ҳолда жилмайиб,— бизнинг кирганимизни ҳеч кимса билмайди.

У калитини қўлига ушлаб олганди. Зинадан кўтариларкан, секинроқ юр, дегандай князга пўписа қилиб қўйди, оҳиста ўз хоналарининг эшигини очди, князни ичкарига киритди, ўзи ҳам аста ичкарига ўтди ва эшикни ёпиб қулфлади. Қалитни чўнтағига солди.

— Кетдик,— деб шипшиди у.

У Литеинаяда келаётганларида ҳам шипшиб сўзлаша бошлаган эди. У зоҳиран хотиржам қўринса-да, лекин ботинда аллақандай қаттиқ ҳаяжонда эканлиги сезиларди. Улар залга кириб бордилар, у князни дераза олдига имлаб чақирди:

— Боя сен эшикнинг қўнғирофини чалганингда, сен келганлигингни дарров билдим; эшикнинг орқасидан бориб қулоқ солсам, Пафнутьевна билан гаплашаётган экансан, мен унга азонда тайинлаб қўйган эдим; сен келсанг ёки сендан биронта киши келса, сира мени айтма, дегандим; айниқса, ўзи келса айтма, деб исмингни ҳам тушунтириб қўйгандим. Кейин сен кўчага чиқиб кетдинг, кўчадан туриб пойлаётган бўлса-я, деган фикр хаёлимга келиб қолди. Мана шу деразанинг олдига келиб парлани суриб қарадим, қарасам, ўзинг турган экансан, тўғри менга қараб турибсан... Ана шунаقا гаплар.

— Қани... Настасья Филипповна? — деб бўғилиб сўради князъ.

— У... шу ерда,— жиндаккина тўхтаб туриб, сўнг секин жавоб берди Рогожин.

— Қани ахир?

Рогожин бошини кўтариб князга диққат билан тикилди:

— Юр...

У ҳамон шошмасдан, худди ўйга ботган кишидай паришонлик билан аста сўзларди. Ҳатто деразадан қараганлиги ҳақида тўлқинланиб сўйлаганига қарамасдан, худди буни эмас, бошقا нарсани айтмоқчи бўлганга ўхшарди.

Улар ичкари хонага кирдилар. Князь бу ерда бўлганидан бери ўтган вақт ичидан бирмунча ўзгаришлар рўй берганди: бутун уй бўйлаб кўк ипак парда тўсиқ тортилган, парданинг икки четидан нариги томонга ўтса бўлар, Рогожиннинг хос ётоги шу парда билан тўсилганди. Оғир парда тушириб қўйилган, ҳаммаёқ бекитиб ташланганди. Хона ичи қоп-қоронғи эди; Петербургнинг ёзги «оқ» кечалари қорая бошлаган, агар осмонда тўлин ой бўлмагандайди, Рогожиннинг қоронғи хоналарида ҳеч нарсани англаб, пайқаб бўлмасди. Тўғри, ҳали бир-бирларининг юзларини илғаб олишлари мумкин эди, лекин юзлари ҳам фира-шира кўринарди. Рогожиннинг юзи одатдагидай қонсиз эди. Унинг князга тикилиб турган кўзлари худди қотиб қолганга ўхшар, йилтираб турарди.

— Шам ёқсанг бўларми? — деди князь.

— Йўқ, йўқ, керакмас, — деб жавоб берди Рогожин ва князнинг қўлидан ушлаб стулга ўтиклиди. Уларнинг ўрталарида — бир оз чеккароқда кичкина доира столча бор эди. — Утири, бирпас ўтирайлик! — деди у худди ўтиришга илтижо қилгандай. Бир дақиқа жим бўлиб қолдилар. — Мен билардим, сен ўша мусофирихонада тўхташингни, — деди у баъзан асосий гапни айтишдан бурун ишга алоқаси бўлмаган бошқа майда-чўйда нарсаларни шундай тилга оладилар, — ичкарига кирдиму ҳозир хонада мени кутиб ўтирган бўлса керак, худди менга ўхшаб дедим. Муаллиманикига бордингми?

— Бордим, — деди зўргагина князь юраги тасир-тусур урган кўйи.

— Мен буни ҳам ўйлаганман. Тоза гап-сўз бўлади, деб ўйладим... кейин: уни бу ерга тунагани олиб келаман, кечани шу ерда бирга ўтказамиз, деб ўйладим...

— Рогожин! Настасья Филипповна қани? — пичирлади князь ўрнидан туриб аъзойи бадани қалт-қалт қилганча. Рогожин ҳам ўрнидан турди.

— У ерда, — деб шивирлади у князга боши билан парда томонни кўрсатиб.

— Ухлаб ётибдими? — пичирлади князь.

Рогожин яна князга боягидай диққат билан қаради.

— Майли, юра-қол...Faқат сен... майли, бўпти, юр!

У пардани кўтарди, тўхтаб яна князга қаради.

— Ўт! — деди у князни ичкарига ўтишга ундан. Князь ичкарига ўтди.

— Қоронғи экан, — деди у.

— Кўрса бўлади! — деб пичирлади Рогожин.

— Сал-сал кўряпман..., каравот бор.

— Яқинроқ бориб кўр,— деди аста Рогожин.

Князь яна ҳам яқинроқ борди, бир қадам, ярим қадам ташлади. У бирпас серрайиб тикилиб қолди. Икковларидан ҳам садо чиқмасди; хона ўлик сукунатга чўмганди, князнинг юраги қинидан отилиб чиққудай бўлиб урар, бутун хонага унинг уриши эштилаётгандай эди. Князнинг кўзи қоронғиликка ўрганиб, тўшакни илғай бошлади. Унда кимдир қимир этмасдан қотиб ухлаб ётарди; қилт этган товуш эштилмасди. Ётган одамнинг бошидан-оёқ оқ чойшаб тортилган, лекин гавдасининг излари билинар-билинмас кўзга илғанарди; узала тушиб одам ётганлиги равшан эди. Атрофга, ерга, тўшак устига, каравотга, пастдаги креслога, ҳатто ерга ечилган кийим-кечаклар, оппоқ ипак либос, гуллар, ленталар бетартиб сочилиб ётарди. Бош томондаги кичкинагина столчада тақинчоқ олмос ва марваридлар ялтираб кўринарди. Оёқ томонда аллақандай тўрлар чувалашиб, шу оқ тўрлар оралаб чойшаб остидан яланроҷ оёқнинг учи чиқиб турарди. У худди мармардан йўнилганга ўхшар, шу қадар тош қотиб қолганди. Князь қараб турар ва қараган сайин хонага янада қаттиқроқ жонсиз сукунат чўқаётгандга ўхшарди. Бирдан уйқусидан безовта бўлган пашша ғинғиллай бошлади, каравот устидан учиб ўтиб унинг бош томонидан овози ўчди. Князь сесканиб кетди.

— Чиқайлик,— Рогожин унинг қўлига тегинди.

Улар чиқиб ўша стулларга яна ўша алфозда ўтирилар. Князь борган сари қаттиқроқ титрар ва саволомуз кўзларини Рогожиндан узмасди.

— Мунча қалтираб кетяпсан, Лев Николаевич,— деди ниҳоят Рогожин,— тутқаноғинг тутиши олдидан шундай бўласан, тўғрими, Москвада бўлганинг эсингдами? Худди тутқаноқ олдидан шундай бўлган эди. Унда сени нима қиласман, сира билолмай қолдим...

Князь бутун кучини бир ерга тўплаб, тушунишга ҳаракат қилди, у парда томонни боши билан ирғаб кўрсатди.

— Сен қилдингми?

— Мен... қилдим...— пицирлади Рогожин ва бошини қуйнегди.

Яна беш дақиқалар чамаси жим ўтирилар.

— Нега десанг,— деб давом этди Рогожин бояги гапини тўхтатмай,— агар касалинг тутса, тутқаноғинг бошланса, фарёд кўтарсанг, унда кўчадагилар ва ё уйдагилар эштиб қоладилар, уйда одам борлиги маълум бўлади; эшикни тақиллатадилар, ичкарига кирадилар... нега десанг, улар мени уйда эмас, деб биладилар. Мен кўчадан ва ё ҳовлидан кўриб қолмасинлар, деб шам ҳам ёқмаган эдим. Нега десанг, мен йўғимда калитни

ўзим билан олиб кетсам, уйга менсиз ҳеч ким кирмайди, уни йигиштирилмайди ҳам, шунга одатланиб қолганмиз. Шундай десанг, бизнинг бу ерда эканлигимизни билмасинлар, десанг...

— Шошма,— деди князь,— мен боя қоровулдан ҳам, кампирдан ҳам сўраган эдим: Настасья Филипповна шу ерда эмасми деб? Улар демак, билишади.

— Сўраганингни биламан. Мен Пафнутьевнага айтдим, кеча Настасья Филипповна келган эди, ўн минутча бўлиб кейин Павловска жўнаб кетди, деганман. Унинг бу ерда қолганлигини ҳеч ким — бирон зот билмайди. Кеча биз худди ҳозир сен билан кирганимиздай ҳеч кимга билдирилмай аста келганмиз. Келаётганда, ҳали у ичкарига ҳеч кимга билдирилмай киришини истамаса керак, деб ўйлагандим — қаёқда дейсан! Секин пи-чирилайди, сёғининг учиди юрди, кўйлаги шитирламасин деб қўли билан кўтариб ушлаб олди, менга зинада қўли билан дўқ қилди, секин юр деб,— сендан шуничалик қўрқиб қолган экан. Вагонда қўрқанидан жинни бўлиб қолаёзди, ўзи менинида ётиб қолишини хоҳлади; аввал мен уни муаллиманикига элтиб қўймоқчи эдим,— қаёқда дейсан! «Мени у ердан тонг ёришмасданоқ топиб олади, сен мени яшириб қўй, эрталаб саҳар Москвага кетамиз», дейди. Кейин Орёлгами, аллақаёққа кетмоқчи эди. Ётганда ҳам нуқул, эртага Орёлга кетамиз деяверди...

— Шошма; энди нима бўлади, Парфен, энди нима қиласан?

— Кўрмайсанми, сендан гумонсираб турибман, қалтираганинг қалтираган. Кечани шу ерда бирга ўтказамиз. Анавидан бошқа бу ерда тўшак йўқ, иккала дивандан ёстигини оламизу мана шу ерда парданинг тагида жой солиб иккаламиз ётамиз, бирга ётамиз. Нега десанг, кириб қолсалар, қидириб топишади, уни дарров кўриб олиб кетишади. Мендан сўрашади, мен ҳаммасини айтиб бераман, ўзим қилдим, дейман, мени дарров олиб кетишади. Шунинг учун, майли, ҳозир у бизнинг ёнимизда ёта турсин, сенинг ва менинг ёнимда...

— Ҳа, ҳа!— деб қизгилик билан тасдиқлади князь.

— Демак, айтмаймиз ва олиб чиқиб кетишларига йўл қўймаймиз, хўп.

— Асло, асло!— қарор қилди князь,— йў-йў-йў!

— Мен ҳам шундай қарорга келдим, йигит, ҳеч кимга, ҳеч қачон уни бермасликка! Кечаси жимгина ётамиз. Мен бугун эрталаб бир соатгагина ташқарига чиқдим, қолган пайт унинг синдан жилмадим. Кейин кечқурун сени олиб келгани бордим. Қўрқаманки, ҳаво иссиқ, уфунат кўтарилса керак. Сен ҳид сезяпсанми, йўқми?

— Балки сезаётгандирман, билмайман. Эрталабгача ҳид кўтарилса керак.

— Мен уни яхши Америка клеёнкаси билан ўраб қўйдим, клеёнканинг устидан чойшаб ёпдим ва тўрт шиша Жданов суюқлигидан қўйдим, ҳаммаси ўша ерда турибди.

— Бу анави... Москвадагига ўҳшабми?

— Ҳид чиқмасин дедим, биродар. Унинг қандай ётганини кўрсайдинг... Эрталаб тонг ёришганда бир кўргин. Нима, ўринингдан ҳам туролмай қолдингми? — қўрқиб ажабланиб сўради Рогожин князнинг қаттиқ қалтираб, ўрнидан қимирлай олмаётганлигини кўриб.

— Оёғимда жон қолмади,— деб пицирлади князь,— қўрқиб ќетганимдан шундай бўлди, биламан... Кўрқаним босилса, мен ўрнимдан тураман...

— Шошмай тур, мен ўрнимизни солиб олайин, майли, сен кейин ётгин... мен ҳам ёнингда ётаман... бирга тинглаймиз уни... чунки, йигит, мен ҳали ўзим билмайман... мен, йигит, ҳали ҳаммасини ўзим ҳам билмайман, сенга олдиндан айтиб қўйяпман, сен олдиндан билиб қўйгин, деяпман...

Рогожин шу чигал ва ноаниқ сўзларни айтганча ўрин сола бошлади. Шундай ўрин соламан деб эрталабданоқ ўйлаб қўйганлиги кўриниб турарди. Утган кеча у диванда ётиб чиқсан эди. Лекин бугун икки киши диванда ётолмасди, шунинг учун у анча уриниб диванлардан парда остига катта-кичик ёстиқларни ташиб келтирди, бинобарин, у нимагадир, албатта иковлари ёнма-ён ётишларини истаб қолганди. Амал-тақал қилиб ўрин солинди; у князнинг олдига келди, ихлос ва назокат билан унинг қўлидан тутди ва қўлини ҳавода баланд кўтарганча ўринга олиб келди; лекин князь бир оз жонланган, энди ўзи ҳам юриб бора оларди; демак, қўрқинч «ўтиб бормоқда» эди; шунга қарамасдан, у ҳамон қалтираб турарди.

— Гап шундаки, биродар,— деб бошлади Рогожин князни чап ёқдаги тузукроқ ёстиққа ётқизаркан, ўзи ҳам унинг ўнг томонига чўзилиб, қўлларини боши узра ташларкан; у кийимларини ҳам ечиб ўтирумай шундоқ ётганди,— ҳозир жуда ҳам ҳаво иссиқ, уфунат... Деразаларни очай десам қўрқаман; онамнинг муаттар ҳидли тувакгуллари бор, жуда ҳам кўп, жуда ҳам ажойиб; бу ёққа олиб келмоқчи ҳам бўлган эдим, лекин Пафнутьевна билиб қоладими дедим, нега десанг, у жуда сезтири.

— У сезгир,— деб тасдиқлади князь.

— Гуллар, гулдасталар согиб олиб, унинг ҳаммаёғига қўйсак ҳам бўларди, биродар, лекин уни гулларга кўмганингдан кейин одам сира чидомай қолади, уни гуллар ичидан кўриб!

— Қулоқ сол...— деб сўради князъ тутилиб ва худди нима ни сўрашини аниқ билмоқчи бўяниб яна шу заҳоти буни унун

тиб,— қулоқ сол, менга айт-чи: уни нима қилдинг? Пичноқ биланми? Уша пичноқ биланми?

— Уша билан.

— Шошма яна! Мен, Парфен, сендан сўраб олмоқчиман... Мен сендан кўп нарсаларни сўраб олмоқчиман, ҳаммасини... лекин сен менга яхшиси айт аввал, мен билиб қўяйин: сен уни менинг тўйим олдидан, никоҳ олдидан, панжара олдида ўлдирмоқчи бўлганимидинг? Тўғрими, йўқми?

— Билмадим, шундай қилмоқчи эдимми йўқми,— қуруққина қилиб деди Рогожин бу саволдан худди ажаблангандай бўлиб ва ҳатто унга тушунмаган бир алфозда.

— Павловскка келганингда ўзинг билан пичноқ олиб юрмасмидинг?

— Ҳеч қачон Павловскка пичноқ олиб келган эмасман. Бу пичноқ ҳақида сенга айтадиган гапим шу, Лев Николаевич,— деб қўшимча қилди у сал жим тургач,— мен уни тортмага беркитиб қўйилган жойидан кеча эрталаб олдим, чунки бари эрталаб аzonда соат тўртда бўлди. Пичноқ китобнинг ичига солинганча ётган эди... Қара... ҳеч ақлим бовар қилмайди: пичноқ бир бармоқ... ёки бир яrim бармоқ киргандир... чап кўкраганинг шундоқ тагига... қон десанг, яrim пиёлача кўйлагига оқиб тушди, холос; бошқа оқмади...

— Бу, бу, бу,— деб ўрнидан яrim кўтарилиди князъ ҳаддан ташқари даҳшатли бир ҳаяжонга тушиб,— буни мен биламан, ўқиган эдим... буни ичига қон қўйилиш, дейдилар... Ҳатто баъзан бир томчи ҳам қон чиқмаслиги мумкин. Агар пичноқ нақ юракнинг ўзига бориб теккан бўлса...

— Тўхта, эшитяпсанми? — тез унинг сўзини бўлди Рогожин ва қўрқиб ўрнидан туриб ўтиради,— эшитяпсанми?

— Йўқ! — шундай тез ва қўрқиб деди князъ Рогожинга қараб.

— Юрятти? Эшитяпсанми? Залда...

Икковлари қулоқ сола бошладилар.

— Эшитяпман,— деди ишонч билан князъ.

— Юряттими?

— Юрятти.

— Эшикни бекитамизми бекитмаймизми?

— Бекитамиз...

Эшикни ёпиб яна икковлон жойларига ётдилар. Анчагача жим бўлиб қолдилар.

— Ҳа, эсимга тушди! — бирдан худди қидирган бир фикри ни топиб, сўнг уни яна йўқотиб қўйишдан қўрқандай шошиб, ҳаяжонли товуш билан пичирлади князъ ётган жойидан яrim кўтарилиб,— ҳа... шуни сўрамоқчийдим... ҳалиги қарталар-чи! қарталар... Сен у билан қарта ўйнаганмишсан?

— Ўйнаганман,— деди Рогожин бир оз жим тургач.

— Қани ўша... қарталар?

— Менда...— деди Рогожин яна анчагина пайт жим туриб,— мана...

У чўнтағидан бир марта ўйналган, сўнг қоғозга ўраб олиб қўйилган қартани чиқарди ва князга узатди. Князъ худди ҳеч нарсани англамагандай талмовсиради. Маъюс ва ғуссоли бир туйғу қалбини эзib ўтди. У бирдан тушуниб қолди, у шу дамда ва анчадан бери айтадиган нарсасини айтмаётганга, қиласиган ишини қиласиганга ўхшаб кўринди ўзининг кўзига, манави қўлидаги уни суюнтирган қарталар ҳам энди ҳеч нарсага ёрдам беролмайди, ҳеч нарсага. У ўрнидан туриб қўлларини бир-бира га қарсиллатиб урди. Рогожин қимирламай ётар ва гўё унинг нима қиласиганлигини кўрмаётган ва эшиштаётганга ўхшарди; лекин унинг кўзлари қоронғида йилтираб кўринар, катта-катта очилганча қотиб қолгандай эди. Князъ стулга ўтиридни ва унга кўркинч ичиди қаради. Ярим соатлар чамаси вақт ўтди; бирдан Рогожин шивирлаб сўйлаш кераклигини унугандай қаттиқ ва қисқа қичқириб юборди ва хаҳолаб кула бошлади.

— Офицер эсингдами, офицер... эсингдами, музикага борганимизда офицерни қамчи билан солгани, эсингдами, ха-ха-ха! Яна кадет... кадет... кадет чопиб чиққан эди...

Князъ стулдан ваҳимага тушиб, сакраб туриб кетди. Рогожин жим бўлиб қолгандан сўнг (у бирдан жим бўлиб қолди) князъ оҳиста унинг тепасига энгашди, унинг ёнига ўтириди ва юраги қаттиқ урган ҳолда оғир-оғир нафас олиб уни кўздан кецира бошлади. Рогожин унга бошини ўғириб ҳам қарамасди, гўё уни бутунлай унугтганга ўхшарди. Князъ ҳамон мўлтайган кўйи ўтиради. Вақт ўтиб борар, осмон ёришмоқда эди. Рогожин ўқтинг-ўқтинг хириллаб, ғўлдираб кўярди; қичқирап ва кулади; князъ шунда қалтираган қўлларини чўзиб оҳиста унинг соchlарини, бошини, юзларини силай бошларди... бошқа не ҳам қилсин! Унинг ўзи ҳам яна қаттиқ титрай бошлаган, яна бирдан худди оғифида жон қолмагандай бўлди. Аллақандай янги адоқсиз ва интиҳосиз бир ғусса унинг юрагини ўртаб юбормоқда эди. Орада осмон бутунлай ёришиди; ниҳоят, у бошини ёстиққа қўйди, унинг тинка-мадори тамоман қуриган, жонида жон қолмаган, бутун ҳаёт қувваларини йўқотган эди, у Рогожиннинг бўздай оқарган ва қотиб қолган юзига юзини қўйди. Унинг кўзларидан Рогожиннинг юзига ёш қўйилиб оқиб тушар, лекин эҳтимол у энди ўзининг йирлаётганлигини ҳам англамас ва сезмас эди...

Ҳар ҳолда, орадан анча соатлар ўтиб, эшик очилиб, одамлар кириб келишганда, улар қотилини тамомила ҳушидан айрил-

ган ва алаҳлаб ётган ҳолда кўрдилар. Князъ унинг ёнида тўшак узра ўтириар ва ҳар сафар бемор қичқириб алаҳлагандо шошилиб қалтироқ қўллари билан унинг юзини, соchlарини силар, юпатмоқчи, тинчлантиromoқчи бўларди. Лекин у одамларнинг гапларини тушунмас, бу ерга киргандарни танимас эди. Ва мабодо шу топда Швейцариядан Шнейдер келиб ўз талабаси ва беморини қўрганда эди, князънинг Швейцарияга даволанишга борганидаги илк пайтларини, унинг гоҳо қандай аҳволга тушганларини эслаб, ҳозир қўлини шартта силкиб, худди ўшанда айтган сўзини яна қайтарган бўларди: «Телба!»

XII

ХОТИМА

Муаллима Павловска бориб дарҳол Дарья Алексеевнанинг ҳузурига чопди, Дарья Алексеевна кечадан бери ҳуд-беҳуд эди, унга ҳаммасини оқизмай-томизмай сўйлаб берди ва шўрлик хотинни бутунлай қўрқитиб юборди. Ҳар иккала хоним дарҳол Лебедев билан боғланишга қарор бердилар, Лебедев ҳам ижарадорнинг дўсти ва соҳиби хонадон сифатида қаттиқ ташвишланиб қолган эди. Вера Лебедева ҳамма билган гапларини айтиб берди. Лебедевнинг маслаҳатига кўра «юз бериши мўмкин бўлган воқеа»нинг олдини олиш учун тезда Петербургга қараб йўлга чиқадиган бўлдилар. Шундай қилиб, эртасига эрталаб соат ўн бирларда полиция, хонимлар ва чекка уйда истиқомат қиласидан Семен Семенович Рогожиннинг иштирокида Рогожиннинг уйи очилди. Ҳовли қоровули кеча кечқурун Парфен Семеновични бир меҳмон билан уйга аста кириб кетганларини кўрган эдим, деб берган гувоҳлиги ишин анча енгиллаштирган эди. Шу гапдан сўнг тақиллатавериб ичкаридан бир жавоб ололмагач, эшикни бузишга мажбур бўлган эдилар.

Рогожин икки ой алаҳлаб, мияси яллигланиб ётиб тузалгач, текширилиб суд қилинди. У барча саволларга тўгри, аниқ ва ғоятда қаноатланарли жавоблар берди ва шуларга кўра князъ бошиданоқ суд ишларидан бутунлай холи қилинди. Иши кўрилаётган чоғда Рогожин жуда индамас бўлиб қолди. Унинг уста ва сўзамол адвокати жиноят судланувчининг бу иш рўй бермасдан анча илгари алам ва умидсизликдан мияси яллигланганлиги натижасида юз берганийгини равшан ва мантиқан асосда исботлар, Рогожин унинг сўзларига қаршилик қилмасди. Лекин у ўз навбатида адвокатнинг ушбу фикрини тасдиқлайдиган

ҳеч гап айтмади ва худди илгариgidай бўлган воқеаларнинг барча тафсилотларини аниқ ва равшан қилиб баён этди. У аҳволни енгиллаштирадиган жиҳатлар ҳисобга олинигган ҳолда ўи беш йилга Сибирга сургун қилинди, у ҳукмни жиддий ва «ўйчан», индамай қабул қилди. Унинг бошида айшу сафога совурган андаккина пулларидан ташқари бутун давлати, катта сармояси укаси Семен Семеновичнинг қўлига ўтди, укасининг албатта, бундан жони кириб қолди. Рогожиннинг кампир онаси ҳамон саломат ва гоҳо суюкли фарзанди Парфенни эслагандай бўлади, лекин хотиралари жуда хира ва ноаниқ: бу ғуссали хонадоннинг бошига тушган фалокат унинг онги ва қалбига етиб бормаган ва худо уни бу даҳшатдан ўзи сақлаган эди.

Ҳикоямизнинг Лебедев, Келлер, Ганя, Птицин ва бошқа кўпгина қаҳрамонлари ҳали ҳам соғ-саломат кун кечиришмоқда, улар кам ўзгарганлар ва биз улар ҳақида яна ортиқча бир гап айтолмаймиз. Ипполит ўзи кутгандан бир оз илгари Настасья Филипповнанинг ҳалокатидан сўнг икки ҳафталар ўтгач, қаттиқ талваса ичидан жон таслим қилди. Юз берган воқеалар Коляни қаттиқ изтиробга солди; у онасига қаттиқ меҳр қўйди. Нина Александровна унинг ёшига номуносиб тарзда ўйчан бўлиб қолганидан хавотирланиб қўярди. Ажабмаски, у яхши одам бўлиб вояга етса. Дарвоқе, бир жиҳатдан унинг саъй-ҳаракати билан князнинг кейинги тақдирни бир изга тушди: Коля ўзи кейинги пайтларда кўрган-билган одамлар ичидан Евгений Павлович Радомскийга бошқача кўз билан қараб юради; Коля аввало унинг қошига бориб бўлган воқеаларни ўзи билганча оқизмай-томизмай сўйлаб берди ва князнинг ҳозир қандай аҳволда эканлигини маълум қилди. Коля янгилишмаган эди: Евгений Павлович бояқиши «телба»га кўп меҳрибонликлар қилди ва унинг ҳаракати ва васийлиги билан князъ яна Швейцарияга Шнейдернинг муолажасига топширилди. Евгений Павловичнинг ўзи чет элга чиқиб кетди, у Европада узоқ яшамоқчи, у ўзини очиқдан-очиқ «Россиядаги ортиқча одам»,— деб атайди ва тез-тез, ҳар ҳолда, бир неча ойда бир марта Шнейдернинг қўл остида даволанаётган бетоб дўстини бориб кўриб келади; лекин Шнейдернинг қовоғи солиқ ва у тез-тез бошини чайқаб қўяди. У беморнинг ақлий қобилиятлари издан чиқиб бораётганилигига шама қилади; лекин у ҳали буни бутунлай даволаб бўлмайди, деган фикрга келган эмас, лекин баъзан унинг оғзидан маъюс бир ишораларни уқиб олиш мумкин. Евгений Павлович буларни юрагига жуда яқин олади, унинг эса юраги бор, буни унинг Колядан хат олиб туриши ва унга жавоблар ёзиши тасдиқлайди. Лекин булардан ташқари унинг табиатида яна бир қизиқ нарса кўзга ташланади: ҳар сафар Шнейдернинг касалхонааси-

ни келиб кўргандан сўнг у Колядан бошқа яна бир кимсага Петербургга мактуб ўйлайди ва мактубида князнинг ҳозирги аҳволини батафсил ва жуда дилкашона баён қиласди. Бу мактубларда садоқат изҳор қилинган бўлади ва бундан ташқари уларда баъзан (кейинги пайтларда тез-тез) унинг кўз қарашлари, тушунчалари, ҳиссиётлари анча очиқ ифодаланади,— бир сўз билан айтганда, ўртада ҳабибона ва яқин туйғулар уйгона бошлагани аён. Евгений Павлович билан хат ёзишиб турадиган (ҳар қалай, улар бир-бирларига тез-тез ёзаётганлари йўқ) ва унинг ҳурмат-эътиборини ўзига тортган кимса Вера Лебедева бўлади. Биз улар орасида бундай яқин муносабатлар қачон боғланганлигини аниқ билолмадик. Албатта, бу муносабатлар князнинг бошига шунча шўришлар тушгандан сўнг бошланган, ўшанда Вера Лебедева шунчалар қаттиқ қайғуга ботган эдики, ҳатто касал бўлиб қолганди; лекин улар қандай қилиб танишганлар ва қандай қилиб дўстлашиб қолганлар бизга номаълум. Биз ушбу мактубларни эслататётганимизнинг сабаби уларнинг баъзиларида Епанчинлар хонадони ҳақида ва асосан, Аглай Ивановна Епанчина ҳақида айрим маълумотлар айтилган. Евгений Павлович Париждан юборган бир унчалик қовушмаган мактубида у ҳақда ёзди, Аглай Ивановна қисқа бир пайт ичида аллақандай муҳожир поляк графига қаттиқ боғланниб қолибди, ота-онасининг эътирозларига қарамай кутилмаганда унга турмушга чиқибди, иш аллақандай қаттиқ жанжалга айланадиган бўлгандан кейингина ота-она ноилож розилик беришибди. Кейин ярим йилча жим бўлиб кетгандан сўнг Евгений Павловичдан Верага узундан-узоқ ва анча гаплар ёзилган мактуб келди; у Швейцарияга Шнейдернинг ҳузурига охирги маротаба борганида Епанчиналар билан учрашиб қолибди (уларнинг ичида фақат Иван Федоровични йўқ экан, у одатдагидай Петербургда ўз ишлари билан манигул экан), улар билан бирга князь Ш. ҳам бор экан. Уларнинг бу учрашувлари жуда антиқа бўлибди; улар Евгений Павловични қулоқ очиб қаршилабдилар; Аделаида билан Александра «бояқиши князга фариштадек меҳрибонлик қилиб юргани учун» унга нима учундир ғоятда миннатдорчилик билдиришибди. Лизавета Прокофьевна князни нотоб ва ночор аҳволда кўриб юраги ачишганидан кўз ёши қилиб олибди. Улар, афтидан, князни кечирганга ўхшайдилар. Князь Ш. бир нечта ақлли ва баҳтиёр гапларни айтиби. Евгений Павловичнинг назарида князь Ш. билан Аделаида ҳали жуда бир-бирларини тўла тушуниб етишмагандай кўринган эмиш. Лекин келажакда жўшқин, шўх Аделаиданинг князь Ш. нинг ақли ва тажрибакорлигига ихтиёрий суратда ва чин юракдан тобе бўлиши турған гап эмиш.

Бунинг устига хонадон бошига тушган сабоқлар ва айниқса, Аглай билан муҳожир граф ўртасидаги воқеалар Аделаидага қаттиқ таъсир қилибди. Аглайни графга узатиб кўп нарсалардан хавфсираган ва изтироб чеккан хонадоннинг барча қўрқинчлари олти ой дегандага ортиғи билан амалга ошибди, улар бундай бўлишини ҳатто хаёлларига ҳам келтирмаган эканлар. Граф деганлари граф эмас экан, чандан муҳожир бўлган тақдирда ҳам аллақандай қоронги ва бемаза ишларни қилган муҳожир экан. У Аглайни ўзининг ватанини қўмсаб, қийма-қийма бўлиб кетган қалбини олижансблиги билан мафтун қилиб олган экан, Аглай унга камоли берилби кетганидан ҳали ҳаттоки эрга тегмасидан бурун Польшани тиклаш бўйича аллақандай хорижий бир комитетга аъзо бўлиб кирган экан ва бунинг устига аллақандай машҳур католик руҳонийнинг ваъзларига берилби кетиб, сал бўлмаса, ақл-хушини йўқотаётган экан. Граф Лизавета Прокофьевна билан князь Ш. га жуда катта давлатим бор, деб аниқ далиллар кўрсатган экан, лекин кейинчалик буларнинг ҳаммаси бекорчи гап эканлиги маълум бўлибди. Бу ҳам етмагандай яrim йил ўтар-ўтмас граф билан руҳоний Аглайни унинг онаси ва опаларини ўзаро уриштириб қўйибдилар, ҳозир уни бир неча ойдан бери қўришмәётган эмиш... Хуллас, айтаверса, гап кўп, лекин Лизавета Прокофьевна, унинг қизлари, князь Ш. бу «зугум»дан шунчалар юрак олдириб қўйган эмишларки, баъзи нарсалар ҳақида Евгений Павловичга оғиз очгани ҳам қўрқишибди, ваҳоланки, улар Аглай Ивановнанинг сўнгги саргузаштлари тарихини Евгений Павлович шусиз ҳам яхши билишидан хабардор эканлар. Шўрлик Лизавета Прокофьевна Россияни жуда соғинибди ва қайтгиси келармиш, Евгений Павловичнинг айтишига қараганда, у хорижий нарсаларнинг ҳаммаси ҳақида ўзининг қўкрагидага йиғилиб қолган аччиқ фикрларини айтибди: «Нон ёпишни билмайдилар, қиши келса худди сичқонга ўхшаб ертўлада дийдирашиб ўтирадилар,— деб танқид қилибди,— жуда бўлмаганда бу ерга келиб манави шўрликни кўриб тўйиб-тўйиб йиғлаб олдим-ку»,— деб қўшиб қўйибди у юраги ўртсанганча бечора князни кўрсатиб, князь эса уни ҳеч таний олмабди. «Бўлди, етар, шунча совурилиб юрганларимиз, энди ақлу ҳушимизни йиғишириб олайлик. Буларнинг ҳаммаси, манави бегона ерлар, сизнинг шу Европангиз, ҳаммаси хомхаёл ва бизнинг бу хорижда юришимизнинг ўзи хомхаёл... менинг шу сўзларимни унутманг, ҳали кўрарсиз!»— деб пича қаҳр билан хулоса қилибди у Евгений Павлович билан хайрлашаркан.

ҲАЛОЛЛИК ВА ЭЗГУЛИК ҚАДРИ

«Фақат ўзим бўлай» дейдиган, инсофу виждандан воз кечиб, шон-шуҳрратга, бойликка, ҳаром лаззатга берилган, ўз манфаатига қарши турганларни ҳўрлаб, камситиб, тоptаб ташлайдиган бераҳм зўравонлар замонида, беор қаллоблар муҳитида ҳалолу пок яшаш мумкинми? Эзгуликка интилиш, гўзал инсоний фазилатлар соҳиби бўлишининг иложи борми?

Қўлиғиздаги романда оламшумул ёзувчининг тенгсиз зўр истеъодод кучи мана шу мураккаб саволларга жавоб топишга йўналтирилгандир.

Бу саволларга ҳаққоний жавоб бермоқ учун чинакам гўзал инсоний фазилатлар соҳиби бўлган кишини роман марказига қўйинб, унинг тақдирини ишонарли қилиб тасвирлаш керак эди. Ўтган асрда чор истибоди юзминглаб яхши одамларни эзиб, ҳўрлаб, интиҳосиз азоб-үқубатлар гирдобига ташлаган даврда, Федор Михайлович Достоевскийдек улур рус ёзувчисини инқилобий тўғаракка аъзо бўлгани учун осиб ўлдиришга ҳукм қилган, сўнг бу ҳукмни даҳшатли қамоқ жазосига алмаштирган золимлар замонида, пулдорлар жамияти одамларнинг ахлоқини бузиб маънавий дунёсини муттасил булгаб турган бир шароитда бундай эзгу ва покиза одамини топиш беҳад мушкул эди.

«Ажойиб бир пок одамини тасвирлаш ғояси мени кўпдан бери қийнаб келади,— деб ёзган эди Ф. М. Достоевский 1867 йилда.— Айниқса, бизнинг замонда бундан мушкуроқ иш бўлмаса керак. Қаҳрамонни қандай қилиб китобхон учун жозибали кўрсатиш мумкинми? Дои Қиҳот ва Пиквик фазилатли одамлар сифатида жозибали туюлади, образ сифатида муваффақиятли чиқади, чунки улар китобхонда завқли куяги қўзгатади. Роман қаҳрамони князъ кулгили бўлмаса ҳам унинг бошқа бир жозибаси бор — у пок, бегуноҳ.

Романини ўқир экансиз, князъ Мишкин чиндан ҳам ниҳоятда пок, болалик маъсумлгини йўқотмаган ўқўнгил, бегараз ва самимий одам эканлигига амин бўласиз. Лекин унинг атрофини ўраб олган муҳит, унга ҳар куни дуч келаётган одамлар шу қадар манфаатпараст, шу қадар беор, тошмехр, шу қадар пулга ўч, нафса берилганки, уларнинг кўзига князъ Мишкин ўз фойдасини мутлақо билмайдиган, беҳад гўл, анди, ҳатто эси паст одамга ўшаб кўриниади. Шунинг учун улар Мишкинни «идиот», яъни девона, деб атайдилар. Ҳатто бу ҳақоратомуз лақабни Мишкиннинг юзига ҳам соладилар. Та-биатан беҳад камтар, эзгу ва кўнгли кенг одам бўлган Мишкин иззат-нафсга ҳам бормайди, бундай лақабдан хафа ҳам бўлмайди.

Ф. М. Достоевскийнинг романларини она таълимизга маҳорат билан таржима қиласетган ИброҳимFaғуров «Идиот»ни ўзбекчада тўлиқ ифодалайдиган сўз қидириб, узоқ изланганин билиниб турибди, «Телба» сўзи бу маъниони

фақат шартли равиша ифода этади. Шу тоифа одамларни бизда довдир, афанди ёки дарвиш, деб ҳам аташади.

Энг муҳими шундаки, генерал Епанчин ёки миллионер Рогожин каби замона зўрлари ва уларнинг курбонларига айланган Наастасья Филипповна, Аглай каби гўзал аёллар ўз ҳаётларининг энг мушкул ва мураккаб дамларидан мана шу жуда гўл ва заниф кўрининг князъ Мишикинга нисбатан ожизроқ ва ёрдамга муҳтоҷроқ эканликларини сезадилар. Чунки поклик ва ҳалоллик шундай улуғ маънавий қудратки, пулпарастлик, шаҳватпастлик, шуҳратпастлик лойқаси ва губори ичидаги яшаттган ўша зўравонлар ҳам ўз ҳаётларининг қўйқаларидан, заҳарли губорларидан безиб, тўйиб кетишганда князъ Мишикиндан маънавий тиниқликка ва покликка муҳтоҷ бўлиб қоладилар, бузуқ муҳитдан бир лаҳзага бўлса ҳам кутулиб чиқишга ва ҳавоси тоза жойда нафас ростлашга зор бўладилар. Улуғ адид кишини қойил қиласидиган бир маҳорат билан замона зўрларини мана шундай кескин бурилишларда, фожиавий олишувлардан ўзларини йўқотиш даражасига етган пайтларидан князъ Мишикиндан покликка, ҳалоллик ва эзгулик оламига қарши қўйиб тасвирлайди. Гўзал инсоний фазилатлар ҳаммага ҳам — ҳатто қабоҳат ботқофига ботган пулпараст, майшатнараст, бузуқ одамларга ҳам! — тоза ҳаводай зарур бўлгац, айниқса одам мушкул аҳволга тушгап найтда ниҳоятда қадри ўтадиган иёб бир гавхар эканига бизни ишонтиради.

Бу романнинг бутун дунёда миллионлаб китобхонлар томонидан севилиб ўқилиб келинаётганига асосий сабаб унда инсонга ҳамдардлик ҳиссиянинг зўрлигидир, ёзувчи инсондаги эзгуликка бўлган интилишни, ҳалолу пок яшаш истагини улуғлаганидадир, бунинг ҳаммасига қарши турганларни ўлмас бир нафрат билан фош қилганидадир.

Бу улуғвор романнинг яратилганига юз йилдан ошди. Аммо ундаги эҳтирослар кураши, ҳислар туғёни, бутун дунёни ўзига тортувчи бадиий кучи, айниқса, одамларнинг эзгуликка бўлган интилишни, ҳалолу пок яшаш истагини қўллаб-қувватлагувчи очхи биз учун доимо янгиdir.

Пиримкил Кодиров

ИЗОҲЛАР

Достоевский Ф. М. 1867—1871 йилларда чет элларда бўлди. 1867 йилда у Швейцариядан туриб Майковга йўллаган ҳатида шундай деб ёзади: «Женевага катта фикрлар билан келдим. Ҳаёлимда роман ғояси туғилди ва тангрим мададкор бўлса, улкан асар бўлади ва чамамда яхши чиқади. Уни жуда ҳам яхши кўриб қолдим, дард билан лаззатланиб ёзаман». Бир неча йил мана шундай лаззатланиб дард билан ёзиш натижасида дунё адабиётининг беҳад улугвор асарларидан бири «Телба» дунёга келди. Л. Н. Толстой «Телба»нинг бош қаҳрамони князъ Мишкинни бебаҳо билур, деб атаган, Ф. М. Достоевскийнинг ўзи эса Мишкин ҳақида бу телба — телба эмас, беҳад мукаррам ва азиз инсондир, деб айтган эди. Эйдткунен — ўша пайтларда Россия билан Пруссия чегарасидаги темир йўл станцияси.

Наполеондор, фридрихсдор, голланд арабийлари — француз, прусс, рус тила тангалари.

Четъя-Минея — Қадимги Руснинг маърифий китоблари, уларда православ черков авлиёларининг ҳаётлари ой-кунлари билан ёзилган, турли байрамлар ҳақида маълумотлар берилган, адабга оид фикрлар келтирилган. Руснинг ўқиши китоби, дейиш мумкин.

Комми — мирза. Савдо ишлари билан шаҳарма-شاҳар юрувчи мирза.

Квииетизм — ҳаётга осуда, тинч, ҳаёлкашлик билан муносабатда бўлиш.

Карс — Туркиянинг шимоли-шарқидаги шаҳар.

Пети-жё — Европа ва Россиянинг асилзода хонадонларидаги ўйин.

Лафит — қизил рангли май.

Графиня Дюбарри — Франция қироли Людовик XVнинг маъшуқаси. Революцион трибуналнинг ҳукми билан 1793 йилда қатл қилинган.

Леве-дю-руа — қиролнинг эрталаб либос кийиш маросими.

Нунций — папа элчиси.

Кардинал — католик черковида пападан кейинги энг юқори лавозим.

Буро — жаллод.

Фома куни — Исонинг ҳаворий Фомага кўрининган куни. Муборак пасхадан кейинги ҳафтада келади.

Бурдалу — Франция қироли Людовик XIV замонида машҳур воизлардан. Келлер бу ерда сўз ўйини қилмоқда. Француз виноларидан бирининг номи — «бордо».

Фенезерф — француз таомига ишлатиладиган хушбўй ўсимликлар.

«Галифа куми» — юнонча: «Қизча, тур ўрнингдан».

Контрекарлаштироқ — иштибога олмоқ, баҳслашмоқ.

Подколесин — Гоголининг «Уйланиш» асарининг қаҳрамони.

Жорж Данден — француз адаби Мольернинг шу номли асарининг қаҳрамони.

Барон де Базанкур — Наполеоннинг юришларида қатнашган генерал.

Шаррас — француз буржуа сиёсатдони. Ҳарбий тарихчи.

Даву — Наполеоннинг ҳарбий министри, маршал.

Рустан — Наполеоннинг аламдори.

Констан — Наполеоннинг севимли мулозими.

Жозефина — Наполеоннинг хотини.

Люнет, равелин, блокгауз — истеҳком чизигидаги мустаҳкамланган ҳарбий ўchoқлар.

Шлоссер — немис тарихчиси.

Томас Морус — улуғ инглиз гуманисти Томас Мор.

МУНДАРИЖА

Биринчи қисм.	3
Иккинчи қисм.	187
Учинчи қисм.	339
Тўртничи қисм.	484
Хотима.	646
Ҳалоллик ва эзгулик қадри, <i>Пиримқул Қодиров</i>	650
Изоҳлар.	652

На узбекском языке

Федор Михайлович Достоевский

ИДИОТ

Р о м а н

Перевод с издания издательства „Наука“, Ленинград, 1973

Редакторлар *Т. Алимов, М. Ахмедова*
Рассом *А. Москин*
Расмълар редактори *И. Кириакиди*
Техн. редакторлар *У. Ким, Е. Потапова*
Корректорлар *Ш. Соатова, М. Кудратова*

ИБ № 987

Босмаҳонага берилди 21.03.80. Босишга рухсат этилди 04.02.81. Р—088 41 Формати $60 \times 84^{1/16}$. Босмаҳона көғози №2. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 38, 13+0,53 вкл. Нашр л. 41,76+0,53 вкл. Тиражи 45000. Заказ № 1320. Баҳоси 3. с. 80 т. Гафур Ғулом номидаги Адабият ғал санъат нашриёта. 700129. Тошкент, Навоий кӯчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетиниши Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқарниш бирлашмаси. Тошкент, Навоий кӯчаси, 30.

ЭЪЛОН

1981 йили «Дўстлик» кутубхонаси сериясидан қўйидаги асарлар нашр этилади:

- А. Иванов. *«Соялар чошгоҳда йўқолади».*
Роман.
- Б. Васильев. *«Тонглар эди сокин бу ерда».*
Повесть.
«Рўйхатларда йўқ эди номи».
Роман.
- Г. Марков. *«Сибирь».* Роман.
- Г. Серебрякова. *«Ҳаёт чўққилари».* Роман.
- А. Ҳакимов. *«Оқсоқ бўри».* Повестлар.
- Тўплам. *«Ииллар ва йўллар».* Татар ёзувчиларининг ҳикоялари.